॥ श्री शान्तिनाथाय नमः ॥

॥ सकलागमरहस्यवेदिपूज्याचार्यपुङ्गवश्रीविजयदानसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

॥ अर्हम् ॥

पूज्यपादश्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणविरचितम्

पू० मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितया शिष्यहितानाम्न्या

बृहद्वृत्त्या विभूषितम् ।

॥ श्री विशेषावश्यकभाष्यम् ॥

(प्रथमो भागः-अंशः-२)

सम्पादकः—
पू० आचार्यदेवश्रीमद्विजयप्रेमसूरीश्वरजीशिष्यरत्न-
पं० श्री भानुविजयजीगणिवर्यमार्गदर्शनानुसारेण
तच्छिष्यरत्न पू. मुनि श्री राजेन्द्रविजयजी महाराजः

卐

प्रकाशकः—
:: दिव्यदर्शन कार्यालय ::
कालुशीनी पोल,
कालुपुर रोड, अहमदाबाद

मूल्यम् १२) रुपया

वी. सं. २४८६

श्रीकृष्ण भारद्वाज द्वारा मनोहर प्रिं० प्रेस, ब्यावर में मुद्रित

३२१ १४. अवधेर्गतिद्वारम्
" प्रतिपद्यमान-पूर्वप्रतिपन्नविषये मत्ययभ्योर्विशेषः
३२२ आमर्षौषिलब्धयः
३२४ लब्धिसत्का भाष्यगाथा:
३२५ वासुदेवादीनां बलातिशयः
३२६ क्षीरास्रवादिका लब्धयः
३२७ स्त्रीणामभव्यानां च का लब्धयः ?
३२९ अवधेः संक्षेपप्ररूपणा
३३१ ④ मनःपर्यायज्ञानम्
" द्रव्यादिविषयाः
३३३ मनःपर्यायज्ञानी पश्यस्यचक्षुर्दर्शनेन
३३४ मनःपर्यायज्ञानी 'जाणइ-पासइ' इत्युपपत्त्यर्थं विविधमतानि
३३६ ⑤ केवलज्ञानं
३४१ कस्य ज्ञानस्य अनुयोगः
३४२ 'अनुयोग' शब्दार्थः
३४४ व्याख्यानान्तरहेतुः
" आवश्यकनिक्षेपाः
३४५ शिक्षितादिपदव्याख्या
३४८ अधिकाक्षरे कुणालदृष्टान्तः
३४९ मात्राधिक्ये वानरदृष्टान्तः
३५० हीनाक्षरे विद्याधरदृष्टान्तः
३५१ नोआगमतो द्रव्यावश्यकम्
" अमीरुणाऽऽसेवालोचनायां रत्नग्राहकदृष्टान्तः
३५३ ③ भावावश्यकम्
" आवश्यकस्य १० पर्यायाः
३५४ आवश्यकः
" आपाश्रयः
आवासकः
" अवश्यकरणीय ध्रुवादिपर्यायव्याख्या
३५५ ④ श्रुतम्
" अण्डजादि पञ्चविधं सूत्रम्
३५६ भावश्रुतम्
३५७ नोआगमतो भावश्रुतम्
३५८ 'नो' शब्दार्थः
३६१ 'श्रुत'-पर्यायाः
" द्रव्य-'स्कन्धः'
३६२ कृत्स्नाकृत्स्नस्कन्धौ
३६३ भावस्कन्धः
" 'स्कन्ध'पर्यायाः
३६४ षडावश्यकानाम् अर्थाधिकाराः
३६५ अनुयोगद्वारोपन्यासः
३६६ द्वारभेदोपन्यासः
" उपक्रमादिनिरुक्तिकथनम्
३६८ चतुर्द्वारक्रमप्रयोजनोपन्यासः
३६९ भावोपक्रमपञ्चानुपूर्व्याणां संक्षिप्तपरिचयः
३७० उपक्रमस्य षड्भेदाः
उपक्रमः, परिकर्म-विनाशौ
३७० द्रव्योपक्रमः
३७१ क्षेत्रोपक्रमः
" कालोपक्रमः कालो द्रव्यपर्यायः
३७२ अप्रशस्तभावोपक्रमः
" विप्रपुत्रीकमाब्राह्मणी
" भावज्ञानकुशला गणिका
३७३ अमात्यः ।
" प्रशस्तभावोपक्रमः
३७४ गुरुप्रसादनोपायाः
" राजपुत्र-मुनिविनयः
३७६ आनुपूर्व्यां सामायिकावतारः ।
३७७ आनुपूर्वीभङ्गकरणगाथा
३७८ भङ्गकरणदृष्टान्तः
३७९ २. नाम षड्विधादि
३८० ३. प्रमाणं द्रव्यादि ४
" त्रिविधो लोकोत्तरागमः
३८१ नयविचारो निषिद्धः
३८२ ४. वक्तव्यता स्वसमयादिः ।
३८३ ५. अर्थाधिकारः
विभागः
३८३ ६. समवतारः
" २. अनुयोगद्वार-निक्षेपः
३८४ अध्ययनमक्षीणमायः क्षपणा
३८५ निक्षेपे न व्याख्यावसरः
३८६ निक्षेपन्यासनिर्युक्ति-निर्युक्तिद्वारादीनां विषयविभागः
३८८ ३. अनुयोगद्वारम्-अनुगमः
" ○ २६ उद्देशादिद्वाराणां गाथाद्वयम्
३८९ उद्देशनिर्देशयोराक्षेपपरिहारौ
३९० निगमे आक्षेपपरिहारौ
३९१ लक्षणाक्षेप-परिहारौ
" नयद्वारे आक्षेपपरिहारौ
३९३ किं कथं द्वारयोराक्षेपपरिहारौ
" उपोद्घातोपक्रमयोर्विशेषः
३९४ सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेरवसरः
३९५ सूत्रे ३२ दोषाः वर्ज्याः
३९७ सूत्रे ८ गुणाः
३९८ ६ गुणाः
३९९ षड्विधं व्याख्यालक्षणम् ।
" पद-पदार्थौ
४०० पदविग्रहः
४०१ चालनाप्रत्यवस्थाने
४०४ ● मध्यमङ्गलम्
४०५ उपोद्घातशास्त्रं सर्वसामान्यम्

पृ०	विषयः
४०१	ग्रन्थतीर्थम्
४०८	भावतीर्थं संघः
४०६	तित्थं = त्रिस्थम्
४१०	तित्थं = त्र्यर्थम्
४११	सुखावतार-सुखोत्तारादि-४ भंगाः
४१२	भावतीर्थं कथं दुःखावतारं सुखोत्तारं च
४१४	'तीर्थंकर'-सिद्धिः
”	'भगवत्'-सिद्धिः
४१५	'अनुत्तरपराक्रम'-सिद्धिः
”	'अमित-ज्ञानी'
”	'तीर्णः सुगतिगतिगतः'
४१६	'सिद्धिपथप्रदेशकः'
”	सिद्धिपथः, 'वन्दे'—
”	सर्वजिनाम् विशेषतो वीरम्
४१७	महाभागादि वीरविशेषणार्थे भाष्यगाथाः
४१८	सूत्रकर्त्रादिवन्दनम्, गणधरादि निष्ठपूर्वत्वे भाष्यगाथाः
४२०	'अत्थपुहुत्त'-व्याख्या
४२१	१० नियुक्तयः
”	हेतूदाहरणादिस्वरूपम्
४२३	मृगापति-चयप्रयोगनदृष्टान्तः
४२४	शब्दे नष्टे कथं तदागमम्?
”	नियुक्तिशब्दार्थः
४२८	अर्हद्गणधराणां शीलकथनफलविशेषाः
४२६	ज्ञानपुष्पवृष्टिः बुद्धिपटे
४३०	अर्हम् कृतार्थोऽपि कथं बोधयति
४३२	सूत्रमन्थनप्रयोजनम्
४३४	अर्हद्गणधरवचनतारतम्यम्
४३६	'निज्जु'-व्याख्या
”	श्रुतसार-चरणसारनिर्णयम्
४३७	ज्ञानं मोक्षगौणकारणं चरणं मुख्यकारणम्
४३८	ज्ञानं कथं प्रधानं कारणम्?
४३६	ज्ञानक्रियोभयं कारणं
४४०	मन्त्रोऽपि न ज्ञानमात्रात् फलम्
४४१	तपःसंयमहीनं ज्ञानमधमम्
४४२	संसारसागरादुन्मग्नस्योपदेशः
४४३	निश्चयतः क्रियाहीनो ज्ञानी अज्ञान्येव
४४४	चरणहीनस्य ज्ञानमन्धस्य दीपकोटिसमम्
४४५	क्रियाहीनं ज्ञानं क्लेशफलकमपि
”	अन्धपङ्गुवत् क्रियाज्ञाने मिथः सापेक्षे
४४७	संयोगात् फलसिद्धौ अन्धपङ्गुदृष्टान्तः
४४८	ज्ञान-तपः-संयमसंमीलने मोक्षः
४४६	गृहशोधनदृष्टान्तः
”	क्रियायां तपः संयमान्तर्भावः
४५०	श्रुतं क्षयोपशमात् न क्षयात्
४५३	सम्यक्त्वाद्यलाभकारणम्
४५४	कर्मणामुत्कृष्टजघन्यस्थिती
”	कस्योत्कृष्टस्थितिबन्धे कीदृगपरबन्धः
४५५	उत्कृष्टजघन्यस्थितिको न सामायिकचतुष्कप्रतिपद्यमानकः
४५६	ग्रन्थिः का?
४५७	दर्शनादि गुणावश्यकता हेतुः
४५८	यथाप्रवृत्तादिकरणत्रयम्
४५६	सामायिकलाभे पल्लकादिनयदृष्टान्ताः
”	पल्यः
४६०	गिरिसरिदुपलः
४६१	पिपीलिका। पुरुषः
४६२	पन्थाः
	...सम्यक्त्वप्रक्रिया पुञ्जत्रयं च
४६४	अभव्यादीनां श्रुतसामा० मात्रलाभः
”	जलवस्त्रे
४६५	देशविरत्यादिलाभः कदा?
४६५	सम्यक्त्वावरणमनन्तानु० मिथ्यात्वं च
”	संयोजनाकषायफलम्
४६६	'कषाय'-शब्दार्थः
४६७	देशविरत्यावरणम्
”	सर्वविरत्यावरणम्
४६६	यथाख्यातावरणम्
४७०	रात्रिभोजनविरमणं कथं साधुमूलगुणः श्रावकोत्तरगुणः?
४७१	मूलोत्तरगुणत्वं किम्?
४७२	सर्वेऽतिचाराः संज्वलनोदयजाः।
४७३	क्षायिकादिचारित्रविचारः
४७४	चारित्रपञ्चभेदाः सर्वकषायक्षयादिफलम्
४७५	चारित्रपञ्चकम्
४७६	सामायिकं द्विधा
४७७	सामा० छेदे कथं न प्रतिमालोपः?

पृ०	विषयः
४७८	परिहारविशुद्धिकम्
४८०	सूक्ष्मसंपरायचारित्रम्
४८१	यथाख्यातचारित्रम्
"	उपशमतः कथं सामायिकम् ?
४८२	उपशमक्रमः
४८५	प्रदेशकर्म, अनुभावकर्म च
"	रोगक्रियावत् प्रदेशवेदनमबाधाकारि
४८७	संज्वलनलोभक्षपणाक्रमः
४८८	यथायथायुष्कोपशान्तमोहादनन्तरम् ।
"	कषायप्रबलसामर्थ्यम्
४८६	स्तोकमप्यविश्वसनीयम्
४९०	क्षपणाक्रमः
४६१	दर्शनत्रिके क्षीणे किं दर्शनाक्षीणम् ?
४६२	सम्यक्त्वपुद्गलदृष्टान्तौ
"	दृष्टिवस्त्रे
४६३	क्षायिकसम्यक्त्वं कथं विशुद्धतरं ?
४६४	कियत्कर्मक्षये क्षपस्था ?
४६५	व्य० नि० केवलोत्पत्तिसमयः
"	व्यवहारनयसमर्थनम्
"	क्रियानिष्ठाकालैक्ये निश्चयनयसमर्थनम्
४६७	संभिन्नलोकालोके संभिन्नत्वं किम् ?
४६८	सर्वं ज्ञेयं पञ्चास्तिकायपर्यायमानम्
४६६	जिनप्रवचनोत्पत्त्यादिसंग्रहः
५०१	नयानुयोगौ समर्थं प्रवृत्तः
"	व्याख्यानविधिरनुगमेऽन्तर्भूतः
५०३	द्वारविधेरादौ कथं व्याख्यानविधिः
५०४	प्रवचनोत्पत्तिः
	प्रवचनाभिधानानि
५०५	प्रवचनम् सूत्रम्
५०६	कमलदृष्टान्तेन प्रवचनसूत्राऽर्थानामभेदः
"	त्रयाणामेकार्थता पृथग्बहुपर्यायत्वं च
५०७	नयभेदेन भिन्नार्थताऽभिन्नार्थता च
"	प्रवचनसूत्रयोः प्रत्येकं पञ्च पर्यायकानि
५०८	श्रुतधर्मः =
"	तीर्थः =
"	मार्गः =
"	प्रावचनं =
५१०	सूत्र-तन्त्र-ग्रन्थाः =
	पाठशास्त्रे =
"	५ अनुयोगैकार्थिकानि
५१०	अनुयोगनिक्षेपाः
५११	द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावानुयोगः
५१२	द्रव्याणामित्याद्यनुयोगः
५१३	क्षेत्रानुयोगः
५१४	कालानुयोगः
५१५	वचनानुयोगः
"	भावानुयोगः
५१६	अनुयोगकरणे पञ्चाभिप्रायाः
५१६	अनुयोगे द्रव्यादीनां मिथः समावेशो न वा
५१७	द्रव्यादी आधारता-आधेयता वा
५१८	अननुयोगदृष्टान्तसप्तकम्
"	अननुयोगे वत्सगवान्तरदृष्टान्तः अनर्थपरंपरा च
५१६	क्षेत्राद्यननुयोगे दृष्टान्ताः
५२०	क्षेत्रे कुब्जादृष्टान्तः, काले स्वाध्यायदृष्टान्तः
"	वचने बधिरकुटुम्बः मूर्खग्रामेयकश्च
५२२	भावाननुयोगे ७ दृष्टान्ताः
	१. श्रावकभार्या
५२३	२. साप्तपदिकः
५२४	३. कोङ्कणकदारकः
"	४. नकुलः
५२५	५. कमलामेला
५२६	६. शाम्बसाहसः
"	७. श्रेणिककोपः
५२७	नियोगः
"	भाषा
५२८	विभाषा
"	वार्तिकम्
५२६	भाषा-विभाषा-वार्तिकेषु काष्ठकर्मादि दाहरणानि
५३०	काष्ठकर्म
"	पुस्तम्
"	चित्रम्
"	श्रीगृहम्
५३१	पौण्डम्
"	देशिकः
५३२	व्याख्यानविधौ गुरुशिष्ययोग्यताविषये गो-दृष्टान्तः
५३३	चन्दनकन्यादृष्टान्तः
५३५	चेटी-(जीर्णश्रेष्ठिपुत्री) दृष्टान्तः
५३६	बधिरगोदृष्टान्तः
"	टङ्कणवणिगुपमा
५३७	अयोग्यशिष्यलक्षणानि
५३८	योग्यशिष्यलक्षणानि, गुर्वाराधना प्रक्रिया

पृ०	विषयः
५३६	योग्यायोग्यशिष्यविषयाः
	१४ मुद्गशैलादिदृष्टान्ताः
	१. मुद्गशैलः
५४०	अयोगस्य सूत्रार्थदाने दोषाः
५४१	२. भावितघटः
५४२	३. चालनी
५४३	४. परिपूणकः
५४४	५. हंसः
"	६. महिषः
५४५	७. मेषः
"	८-९. मशक-जलूके
"	१०. बिडाली
"	११. जाहकः
५४६	१२. गौः
५४७	१३. भेरी
"	१४. आभीरी
५४८	उपोद्घातद्वाराणि
५५१	१. उद्देशद्वारम्
५५२	नामोद्देशः
५५३	स्थापना-द्रव्य-क्षेत्रोद्देशाः
५५४	काल-समास-प्रश्नादिस-
	मासोद्देशः
	उद्देशोद्देशभावोद्देशौ
	२. निर्देशद्वारम्
	समासनिर्देशोद्देशनिर्देशौ
५५६	भावनिर्देशः प्रस्तुतोद्देश-
	निर्देशौ च
५५८	व्यवहारनये निर्देशः
५५९	वचनं वाच्यार्थपर्यायः
५६०	ऋजुसूत्रमते निर्देशकलिङ्ग
	सामायिकस्य
५६१	वचनं वक्तृधर्मः
५६२	शब्दनये वचनलिङ्गभेदे-
	ऽवस्तु।
५६३	वचनलिङ्गभेदेन वस्तु:
५६६	३. निर्गमद्वारम्
५६७	निर्गमनिक्षेपाः
"	द्रव्यनिर्गमः
५६८	क्षेत्रनिर्गमः
"	कालनिर्गमः
५६९	प्रशस्ताप्रशस्तभावाः
५७१	प्रथमगणधरः–आत्म-
	विषयकसंदेहः
५७२	आगमोऽनुमानमेव
"	आत्मगोचरभिन्नभिन्नदर्शन-
	मतानि।
५७२	आत्मा प्रत्यक्षः
	जीवाभावे कथं संशयः ?
५७५	गुणप्रत्यक्षे गुणी प्रत्यक्षः
	नविज्ञानि प्रवृत्ति-निवृत्ती
५७७	महावेशः
५७७	देहः सकर्तृकः। इन्द्रियाणि
	साधिष्ठातृकानि संज्ञाप्रव-
	स्फरणानि
५७८	देहभोक्ता, देहस्वामी
५७८	जीवसंदेहः सविषयकः
५७९	निषिद्धस्य कुत्राप्यस्तित्वं
५८०	संयोग-समवाय-सामान्य-
	विशेषाणां निषेधः
५८१	पर्यायभेदे वस्तुभेदः
५८२	सर्वज्ञ-वचनं प्रमाणम्
५८३	वेदान्तिनः आत्माद्वैतमतम्
	तत् खण्डनम् च
५८५	'विज्ञान-घन'-पदानां कल्पि-
	तार्थः
५८६	'विज्ञान-घन'-पदानां
	सम्यगर्थः
५८७	आत्मा त्रिस्वभावः
५८७	ज्ञानं न भूतधर्मः
५८८	पदानां शब्दज्ञानवस्तुभेद-
	वात्यानेकार्थाः
५९०	गणधरः–२
५९१	कर्मसंदेहः
५९२	सुखदुःखहेतुः कर्म। फल-
५९३	दानक्रियायाः फलं कर्म
५९४	दानादेः मनः प्रसत्तिरेव कथं
	न फलम् ?
५९५	अदृष्टफलाभावे आपत्तिः
५९७	मूर्तकार्यस्य कारणं कर्म
	मूर्तम्
५९८	कर्मणो मूर्तत्वे ४ हेतवः
५९८	अभ्रादिवैचित्र्यमिव कर्म-
	वैचित्र्यं कथं न स्वाभाविकं ?
६००	सूक्ष्मकर्मतन्वभावे संसारो-
	च्छित्तिः
६००	अमूर्तजीवेन सह मूर्तकर्म-
	संयोगः कथं ?
६०१	अमूर्तस्य कथं मूर्तेनोप-
	घातानुग्रहौ ?
६०२	ईश्वरो न कर्ता
६०३	स्वभावो न देहादिकर्ता
६०४	'पुरुष एवेद'मिति श्रुतेः स-
	म्भावनार्थम्। विधिवादार्थवा-
	दानुवादवाक्यानि
६०५	३.गणधरः–शरीरमेव
	जीवः ?
६०६	मद्याङ्गसमुदृष्टान्तः
६०६	चेतना भूतेषु प्रत्येकमसती
६०७	मृतदेहे चेतनापरिहाम

पृ०	विषयः
६०९	इन्द्रियोपरमेऽपि स्मर्ता कः ?
	इन्द्रियप्रयोगेऽपि कथं नोपलम्भः ?
६०६	अन्येनोपलभ्य अन्येन ग्राहकः तद्भिन्नः
६१०	पञ्चभिन्नविज्ञानोपलब्धाधिकः कश्चित्
६१०	बालविज्ञानं विज्ञानान्तरपूर्वकम्
६११	आद्यस्तनाभिलापोऽन्याभिलापपूर्वकः
६११	बालसुखं सुखपूर्वकम्
६१२	बौद्धमते स्मरणानुपपत्तिः
,,	ज्ञानसंतानः शरीराद्भिन्नः
६१३	एकान्तक्षणिकत्वे दोषाः
,,	क्षणिकत्वज्ञानं कस्य ?
६१४	क्षणिकत्वज्ञानं नानुमानतः शक्यं कर्तुम्
६१५	क्षणिकत्वे वासनानुपपत्तिः
,,	क्षणिकत्वविज्ञानवशादेवाक्षणिकात्मसिद्धिः
६१६	द्विविधानुपलब्धिः सतोऽसतश्च
६१७	अनुपलब्धेः २१ कारणानि
६१८	व्यक्तगणधरः
६१९	पञ्च भूतानि सन्ति न वा ?
६१९	भूतानि मायोपमानि
	न स्वपरतदुभयतः भावसिद्धिः
६२०	सर्वशून्यत्वयुक्तयः
	ह्रस्वदीर्घत्वादयो मिथः सापेक्षत्वात्परमार्थतोऽसिद्धाः
,,	अस्तित्वादि घटाद्भिन्नमभिन्नं वा ?
६२१	जातं जायतेऽजातं वा ?
,,	सामग्री-पृथगवस्थायां कार्याभावः
६२२	पर-मध्यभागादर्शनात् सर्वं शून्यम्
,,	सर्वशून्यत्वनिराकरणम् भूतेष्वसत्सु संदेहाद्यनुपपत्तिः
६२४	सर्वशून्यत्वे स्वप्नास्वप्नतथ्योपचारकार्यकारणवक्तृवचनस्वपरमताद्यनुपपत्तिः
६२५	भ्रान्तिर्विद्यते न वा ?
,,	सत्त्वं नापेक्षिकमेव किन्त्वर्थक्रियाकारित्वम्
,,	ह्रस्वत्वादि कथं नियतमेव ?
६२६	अङ्गुल्यादिपरानपेक्षमेव गृह्यते
,,	दीर्घत्वं कथं न ह्रस्वापेक्षया ?
६२७	वस्तुसत्ता अन्यानपेक्षा
६२८	अपेक्ष्येत्युक्तौ अपेक्षकापेक्षकाविसत्तासिद्धिः
६२६	घटशून्यत्वयोर्भेदोऽभेदो वा
६२९	शून्यत्वज्ञानवचनयोः तद्वक्तृनियादिना सहैवत्वमनैक्यं वा
,,	घटसत्ता घटादभिन्ना, नातः घटस्य सर्वात्मकत्वम्
६३०	जाताजातविकल्पो मृषा। जातं किं सिद्धं न वा ?
६३२	'सर्वं सामग्रीमयं दृश्यते, सामग्री च नास्ति' इति वदतो व्याघातः
६३३	तव वचनमभ्युपगमश्च सन् वाऽसन्वा ?
,,	विज्ञादौ तैलादि सद्वाऽसत् ?
६३४	अणौ सामग्रीजन्यत्वव्यभिचारः
,,	आराद्भागः परभागसापेक्ष एवेति तत्सिद्धिः
६३५	स्फटिके परभागदर्शनादभ्युपगमहानिः
६३६	इन्द्रियाणि सन्ति न वा ?
,,	संशयादि विज्ञानमस्ति न वा ?
६३७	पञ्चभूतानि सन्ति
,,	आकाशानुमानम्
६३८	वनस्पत्यादेः सजीवत्वे लिङ्गानि
६३९	पृथ्वीलिङ्गम्
,,	जलस्य सचेतनत्वसिद्धि
,,	तेजोवायुलिङ्गम्
६४०	एकेन्द्रियाणां जीवत्वम्
,,	जीवाकुले लोके कथमहिंसा
६४१	हिंसा अशुभपरिणामः
६४२	५. सुधर्मगणधरः
,,	यो यादृशः स परभवे तादृशः
६४३	कार्यस्य कारणानुरूपत्वेऽनेकान्तः
६४४	कर्मवैचित्र्ये प्रमाणम्
६४५	कर्मवैफल्ये कृतनाशाद्यापत्तिः
६४६	भवो न स्वभावात्
,,	स्वभावः किं वस्तु, निष्कारणता, वस्तुधर्मो वा ?
६४७	स्वभावो मूर्तोऽमूर्तो वा ?
,,	स्वभावोऽकारणता
६४८	स्वभावो वस्तुधर्मः
,,	समानासमानपर्यायैरनेकान्तवादतो नैकान्तसादृश्यम्
६४९	इहभवेऽपि नैकान्ततः सादृश्यम्
६५०	विसदृशताबोधकवेदोक्तयः
	६. मंडितगणधरः
६५१	बन्धमोक्षौ न स्तः

पृ०	विषयः
६५१	'पूर्वं' जीवः पश्चात् कर्म' इति विकल्पः
६५२	'पूर्वं कर्म पश्चाज्जीवः' युगपद्वा द्वौ' इति विकल्पद्वयम्
६५३	'अनादिर्जीवकर्मणोः संबन्धः' इति विकल्पः
"	संशयनिराकरणम् अनादिः संतानो देहकर्मणोः
६५४	अनादेरनन्तत्वे नैकान्तः
६५६	भव्यत्वं कथं विनाशि ?
"	भव्यानुच्छेदः
६५७	सर्वज्ञत्वं कथं ज्ञातव्यम् ?
६५८	मोक्षोऽविनाशी
६५९	मोक्षोऽकृतकः
६६०	योगा बन्धहेतवः
"	आत्मनित्यत्वासर्वगतत्वे
६६१	मुक्तस्य लोकान्तगतिः
६६२	मुक्तात्स्यगती
"	अलोकसिद्धिः
६६४	धर्माधर्मास्तिकायसिद्धिः
"	सिद्धस्थानमित्यस्यार्थः
६६५	सिद्धानामित्यम्
६६६	परिमितक्षेत्रेऽनन्तसिद्धाः कथं मान्ति ?
"	'अशरीर' स्येतिवेदपदेन बन्धमोक्षसिद्धिः
६६७	७ मौर्यपुत्रगणधरः
"	देवाः सन्ति न वा
६६८	देवा अत्रैव प्रत्यक्षाः
"	उपघातानुग्रहकारिणो देवाः
६६८	ज्योतिष्कविमानानि केषांचिदालयाः
६६९	विमानानि रत्नमयानि नभोगामीनि
"	न मायिकानि नित्योपलम्भात्
६७०	देवानागमनकारणानि
"	देवागमनकारणानि
६७१	जातिस्मरक्ष्मनदर्शन-मंत्रकार्यसिद्धिमह्विकाराश्रितः
	देवसिद्धिः देवशब्दो मुख्यार्थः
"	देवाभावे यज्ञदानादि वैफल्यम्
६७२	मायोपमत्वमनित्यताबोधकम्
"	८ अकंपित-गणधरः
६७३	नारकाः सन्ति न वा ?
६७३	नारकाः कस्यचित्प्रत्यक्षात् सर्वज्ञस्य प्रत्यक्षाः
६७४	प्रत्यक्षं नैन्द्रियकमात्रम्
"	इन्द्रियभिन्नो जीवः
६७५	इन्द्रियजं ज्ञानं न प्रत्यक्षम्
६७६	उत्कृष्टपापफलभोगित्वाद् नारकाः सन्ति
६७७	भयादिविरहात् सर्वज्ञस्य वचनं सत्यम्
६७७	९. अचलभ्रातागणधरः
"	पुण्यपापे स्तो न वा ?
६७८	केवलपुण्यवादिमतम्
"	केवलपापवादिमतम्
६८०	वस्तुनिष्कारणता-वस्तुधर्मात्मकस्वभाववादसमीक्षा
	दानादि-हिंसादिफलत्वेन स्वतन्त्रपुण्यपापसिद्धिः
६८०	शुभाशुभदेहादिकारणत्वेन स्वतन्त्रपुण्यपापसिद्धिः
६८१	कार्यकारणयोरेकान्तेन नानुरूपत्वम्
६८२	सुखदुःखे कारणपर्यायः
"	तुल्यसाधनानां फलभेदः सकारणः
६८३	मूर्तस्य कारणत्वात् कर्म मूर्तम्
"	सुखस्य मूर्तकर्मसत्त्वेऽपि अमूर्तोपादानत्वादमूर्तत्वम्
६८४	पुण्य-पापसाधकं युक्त्यन्तरम्
६८५	शुभाशुभयोगानुरूपः शुभाशुभकर्मबन्धः
"	द्रव्ययोगभावयोगौ
"	अविविधधर्मकयो शुभाशुभयोगो न वा ?
६८६	संक्रमविधिः
६८७	पुण्य-पापयोर्लक्षणम्
६८८	समयमात्रे कथं शुभाशुभविवेचनम्
६८९	पुण्यपापविभजने आहारपरिणमनदृष्टान्तः
"	पुण्यप्रकृतयः
६९१	१०. मेतार्यगणधरः
"	परलोकोऽस्ति न वा ?
६९२	परलोकनिरासः
६९३	परलोकसिद्धिः आत्मा नैकः, न सर्वगतः, न निष्क्रियः
"	आत्मनो नित्यानित्यत्वज्ञानान्यत्वेषु कथं परलोकः
६९४	विज्ञानं नैकान्तेनानित्यम्
६९५	घटोऽविनाश्यपि
"	मृत्पिण्डघटयोस्त्रिरूपम्
६९५	आत्मनस्त्रिरूपेण परलोकसिद्धिः
६९६	असतो नोत्पादविनाशौ
६९७	११. प्रभासगणधरः
"	निर्वाणमस्ति न वा ?
"	दीपनाशो यथा
६९८	गगनमिव कर्मसंयोगः प्रतिविधानम् स्वर्णोपलसंयोगवत्
६९९	धर्मकृतनारकादिपर्यायनाशः

पृ०	विषयः
	न द्रव्यनाशः
७००	नाशो भावरूपः
"	जीवासर्वगतत्वे युक्तयः
"	अनित्यादिव्यवहारः उत्कटानुत्कटपर्यायकृतः
"	विकारमात्रं न सर्वनाशः
७०१	विचित्रः पुद्गलपरिणामः
७०२	मोक्षे विषयासंयोगेऽपि कथं सुखम् ?
"	मोक्षे न ज्ञानाभावः ज्ञास्यन्तरगमनापत्तेः
७०४	ज्ञानं स्वभावभूतं न करणमात्राधीनम्
"	परदेहेऽपि ज्ञानं मानम्
७०५	मोक्षे कथं न सुखदुःखाभावः
७०६	पुण्यफलस्य निश्चयतो दुःखत्वम् तद्विरहाद् मुक्तौ सुखम्
"	विषयसुखमौत्सुक्यारतिप्रतीकारमात्रम् चिकित्सावत्
७०७	सहजसुखावरणविरहान्मोक्षे सुखम्
७०८	सर्वकर्मक्षयाद्विलक्षणसुखम्
"	देहेन्द्रियाभावे एव सुखम्
७०९	ज्ञानानाबाधत्वान्मोक्षे सुखम्
"	आबाधहेत्वभावादितो नित्यं मोक्षसुखम्
७१०	'न ह वै सशरीरस्ये'त्यादितः मोक्ष-जीवसुखानां सिद्धिः
"	अघनवदशरीरव्यपदेशः सञ्जीवविषयकः
७११	'वा वसन्तं'—व्याख्या
७१२	वा वासन्तमित्यत्र नाकारप्रश्लेषाद् वा अवसन्तम्
"	मुक्तौ सुखाभावो न
७१४	(४-५) क्षेत्र-कालौ उपोद्घातद्वारे गणधरोत्पत्तिकारणभूतक्षेत्रकालादेकादशस्थानानि
७१५	कालो द्रव्यान्तरक्रम् न तु क्षेत्रम्
७१६	द्रव्यकालादिर्नवविधः कालः
"	द्रव्यकालः
७१७	द्रव्ये सादिसपर्यवसितादिचतुर्भङ्गी
"	अद्धाकालः
७१८	यथायुष्ककालः
७१९	उपक्रमकालो द्विविधः
७२०	यथायुष्कभेदहेतवः ७
७२१	सामाचार्युपक्रमकालः
७२२	सर्वकर्मप्रकृतीनामुपक्रमः
"	कर्मोपक्रमे कृतनाशाकृताभ्यागमदोषो स्तः ?
७२४	कर्मोदयक्षयोपशमादयो द्रव्यादिविपाकसापेक्षाः
७२५	कर्म यथा बद्धं तथैव वेद्यते दूषणम्
"	उपक्रमयोग्यं कर्म साध्यरोगसमम्
७२६	योग्या उपक्रमार्हानर्हाः साध्यासाध्याश्च
"	कर्मणः साध्यत्व-सोपक्रमत्वसिद्धिः
७२७	कर्मोपक्रमे फलपाकरज्जुदाहपटशोषरोगशमनदृष्टान्ताः
७२९	विविधकालाः
	देशकालः
"	प्रस्तावकालः
७३०	कालकालः
"	प्रमाणकालः
७३१	पौरुषीमानम्
"	पौरुषीहानिवृद्धिक्रमः
७३२	वर्णकालः
७३३	भावकालः
"	भावेषु साद्यादिभङ्गाः
७३५	प्रमाणकालः प्रस्तुतः
"	भावनिर्गमः
७३६	निषद्या-तीर्थस्थापने च
"	निर्गमे विविधकालायोजनम्
७३८	(६) उपोद्घातद्वारं पुरुषः
	पुरुषनिक्षेपाः
"	द्रव्यपुरुषः
"	अभिलापचिह्नपुरुषौ
७३९	वेदधर्मपुरुषौ अर्थभोगपुरुषौ
"	भावपुरुषः
७४०	(७) उपोद्घातद्वारं-कारणम्
"	निमित्तनैमित्तिककारणे समवाय्यसमवायि०
७४१	षट्कारकाणि कारणम्
"	यन्मयं कार्यं तत् तद् द्रव्यकारणम्
"	कार्यद्रव्यकारणयोर्भेदेऽभिधानादिभेदो हेतुः
७४२	मृद्घटौ पृथ्वीपर्यायौ मिथो भिन्नाभिन्नौ
७४३	निमित्तनैमित्तिककारणे समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानि
७४४	पटस्यतन्तुधर्मत्वेन विवक्षालादीनां भिन्नाभिन्नत्वेन च कार्यकारणयोर्भेदाभेदसाधनम्
७४५	कारकरूपाणि कारणानि षट्
"	क्रिया कर्मकारणम्
७४६	कर्म क्रियाकारणम् बुद्धि-

पृ०	विषयः
	निश्चो घटो मृन्मयघटोत्पत्तौ कारणम्
"	भावकारणं प्रशस्ताप्रशस्तम्
७४७	संसारकारणमप्रशस्तम्
	१–२–३ प्रकारम् एवं मोक्षकारणं प्रशस्तम् तद्विपरीतम्
७४७	कारणद्वारे प्रासङ्गिकम्
	किमिति जिनः सामायिकं भाषते ?
७४८	जिननामकर्मबन्धः
	सामायिकश्रवणफलपरंपरा
७४९	(८) उपोद्घातद्वारं प्रत्ययः
७५०	केवलज्ञानित्वात्मप्रत्ययः, परेषां तद्वचनप्रत्ययः प्रत्ययः
७५१	सामायिकं गुरुश्लेश्याप्रतिताध्यवसायोऽवधिमनःपर्यायिणोरपि प्रत्यक्षः
७५२	श्रुतज्ञानं न स्वयमेव प्रत्ययः किन्तु प्रत्ययिकम्
७५२	श्रुतस्य अवध्यादिप्रत्ययत्वसाधकत्वेन प्रत्ययत्वम्
७५३	त्रयः प्रत्ययाः
	आत्मप्रत्ययो जिनस्य, आत्म-गुरु-शास्त्रप्रत्ययाः गणधरादीनाम्
७५४	(९) उपोद्घातद्वारम् लक्षणम्
७५४	नाम-स्थापनालक्षणम्
७५५	द्रव्यलक्षणम्
७५६	अर्पितानर्पितात्मकसामान्यलक्षणम्
"	आकारलक्षणम्
"	गत्यागतिलक्षणम्
७५७	पूर्वपदव्याहतादिचतुर्भङ्गी लक्षणदृष्टान्ताः
"	१. विकल्पनियमः
"	२. नियमविकल्पः
	३. विकल्पविकल्पः
	४. नियमनियमः
७५८	नानातालक्षणम्
"	निमित्तमनुमेयम्
"	उत्पाद्-विगमलक्षणम्
७६०	विगमः कथं वस्तुलक्षणम्
"	नाशस्य भावात्मकत्वम्
७६१	वस्तु भावाभावोभयरूपम्
७६२	उत्पन्नविनष्टान्यव्यवहारोऽर्पितानर्पितवस्तुगोचरः
"	वीर्यलक्षणम्
"	भाव-लक्षणम्
७६३	औदयिकादिव्युत्पत्तिः
"	सामायिकचतुष्कस्य भावेऽवतारः

॥ विशेषा० भागः-१—अंश–२ शुद्धिपत्रकम् ॥

पृ०	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
३४२	११	(गा०) सुइ०	सुय०
,,	१९	....दायइक०	....दायइयक०
३४७	४	राक्षसा	राक्षसा
३५०	११	मात्रय०	मात्राय०
३५१	१०/१२	(गा०) नोगा०/नोआ०	नोआ०/नोआ०
३५३	११	भवणा०	समणा०
३५७	१८	विवक्षितत्वाथागमतो	विवक्षितत्या आगमतो
३५९	१६	(गा०) यत्यसेण	यऽत्यवसेण
३६१	१८	,, सचि० अचि०	सचित्त० अचित्त०
३६२	३	,, अकसिणो	ऽकसिणो
,,	६	....स्कन्धस्यो०	स्कन्धो०
३६३	७	सचेतनां–	सचेतना–
३६४	६	(गा०) पिक्खत्ती	पक्खित्ती
,,	१४	...नशादि०	...नशनादि०
३६७	११	०विवक्षा	वाच्यार्थविवक्षा
३६९	७	....योपक्रमो	... योपक्रमो
३७२	१६/१७	गणमेकमुपित्वा	गणमेकं उपित्वा
,,	२०	....प्युपनीता०	....प्यनुनीतो०
			(अनु०टीकामनुसृत्य)
३८६	२०	इत्युप०	इत्यभ्युप०
३९५	१२	(गा०)...दोप	...दोस०
,,	१३	०रुपायेसम्	०रुपपेक्षम्
३९६	५	वेश	दश
४०३	२१	तथा च	तथा च सति
४०४	६	...रनुपोम०	....रनुयोग०

पृ०	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
४०५	मार्जिने	सय–	सर्व–
४०८	७	(गा०) वाइना०	वाइना०
,,	१२	भयसमुत्रः	भयसमुत्रोऽयं
४०९	४	....नादि भायात्	....नादिमायात्
४११/१२	१०/२	(गा०) तव्यणि०	तच्चणि०
४१२	२२	०धिगमम्	०धिगम्यम्
४१५	१७	भविन्त	भवन्ति
४१६	२	प्रमानं	प्रधानो
४१८	१९	राज्ञाज्ञातं	राजाज्ञप्तं
४१९	६	पृथवी....ज्ञातं	पृथिवी....ज्ञप्तं
४२१	८	यथा	तथा
४२३	७	(गा०) ०णोवदिट्ठ	०णोदिट्ठ
,,	१३	ययागतेयं	तथाऽऽगतेयं
४३१	१४	न मोघ....	मद् मोघ....
,,	१३/१६/१७/१८	... दोप०	....द्दे प०
४३२	७	कस्यादि	कस्यापि
४३३	१७/२२	ज/०णेभ्यः	च/०णेभ्यः
४३४	१	यतोयऽश्यं	यतोऽवश्यं
,,	६	भापते	भापते यद्
४३७	३	तुमई	तुर्माई
४३९	३	निर्णाये	निर्णायो
,,	६	यप्युक्त	अप्युक्ता
४४१	१	(गा०)....निद्ध०	(गा०)....निबद्ध०
४४२	२	मार्गजो	मार्गज्ञो
४४३	१	(गा०) जणाई	अज्ञाई

पृ०	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
४४३	१६	पुनस्त०	सु मतं
४४४	५/६/७	सहस्त्र०	सहस्र०
४४७	१३	भवतसस	भवतसस्य
४४९	मार्जिने	ग्रप्रा०	स्प्रा०
४५४	८	०मोहनीहा	०मोहनीया
४५६	१५	...दोष....	....द्वेष....
४५९	२२	क्षेपणम्	क्षपणम्
४६०	६/८	०सम् /पापाय	समु०/पापचय
,,	१०/१४	फला०/...दृष्टाव:	काल/दृष्टान्त:
,,	२१	०स्त्र-चतुरस्त्र०	०स्र-चतुरस्र०
४६२	४	दोषौ	द्वेषौ
,,	६/८	पुमा०/...मन०	पुमां०/मन०
४६३	१२	(गा०) अपुव्वेण	(प्र०-अप्पुव्वेण)
४६४	१९	कपायणाम्	कपायाणाम्
४६६	१५	मं० रलo	मं० श्लो०
४६८	९	पुएवरस्यमी	पृथक्स्यमी
४७१	१२	तेनौपराहा	तेनौत्तरिका
,,	१५	...मावद०	....मावाद०
४७२	६	(गा०)....छेव्वं	...च्छेव्वं
,,	,,	,, पिय	त्रिय (टीकानुसारेण)
४७४	७	,, समोस०	समोयस०
४७६	१५/२१	,, नयण्ह/छघ०	नयण्ह/छच्च०
४८०	१६	संपर्येति	संपरेति
४८१	६	यत्तरमं	यत्तरमं संख्येयतमं
,,	२१	प्रमत्तात्र	प्रमत्तोऽ-
४८३	१२	वेदयति ?	वेदयतः ?
,,	१६	द्विविधं	मया द्विविधं
४८७	मार्जिने	लोभक्षपमक्रमणाः	लोभक्षपणाक्रमः

पृ०	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
४८८	१८	(गा०)....तुहो	...तुमो
४८९	६	...प्रसाद....	....प्रासाद....
,,	११	स्तोकं ३	स्तोकं
४९०	१३	....माषात्	....मायात्
,,	१६/१८	सम्म०/पवस्त्र०	सम्य०/पवस्र०
४९१	२	मानैव । सर्वाप्येक	मानैव सर्वापि, एक
,,	३	प्राप्ते,	प्राप्तेः ।
,,	१०	(गा०) विणिव्ज	विणिव्ज
,,	१४	विनयेदु	विनुयात्
४९४	७	०वस्त्र....जातिय....	०वस्र....आश्रय....
,,	८	विस्त्रो	विस्रो
,,	१७	लोभाणून्	लोभाणुः
४९९	१२	विभाग	विभागः
५००	१६	विधिमुप....	विधिरुप....
५०१	१	विधिपर्ययः	विधिविपर्ययः
५०३	१३	विधर०	विधिर०
,,	१४	॥१२६२॥	॥१३६२॥
५०५	४	मकर्व	मगर्व
५०९	२	का	या
,,	७/९	शास्यते	(? शिष्यते)
५१०	१७	०रापादे...	०रापायदि...
५११	१८	अजीत्र्व्ये	अजीवद्रव्ये
५१३	२/४	०गुल्यादिनां/०दिनो	०गुल्यादिना
५१४	२	स्यनुयोगा....	स्यनुयोग....
५१७	१७	(गा०) ०णुऽओगो	०ऽणुओगो
५१९	११	(गा०) सयस्थ०	सयच्छ०
,,	१३	स्यपर्याय....	स्यकपर्याय....
५२१	१३	०मौलकै	०मौक्लैः

पृ०	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
५२६	१६	...शीवापह)	...शीवापहद)
५२७	१०	(गा०) जोग्गो	जोगो
५३१	१३	....करा	....करा० (प्र० व्यतिकरा)
५३२	६	विमद....	विमद०
,,	१२	योऽपि मद०	यो विमर्द०
५३५	१०	भस्य....	स्य....
,,	१३	प्रतिष्टा	प्रथिष्टा
५३६	६	०माराग....	०मारण ...
,,	१२	....चेति	...चेति (प्र०....गोहश्चेति)
,,	२०/२१	०सट्टन/घनव०	०सट्टेन/कनक०
५४०	२१	... नार्पितया	....नार्पम्
५४२	८	इत्यें:	इत्यर्थः
५४३	५	(गा०) कठिणयं	कढिणयं
५४४	२	कायायथा	काया यथा
,,	५	कायापद्म ता	काया प्रवाश्च त
,,	१५	आम्लत्वेन	अम्लत्वेन
५४५	४	गोष्पदे	गोष्पदेऽपि
५४७	७	बृ० कल्प गा० ३५६ अनुसारेण कण्हस्स आसि तइया	
५४८	१४	धारके	वारके
,,	१७	शिस्या	शिष्या
५५०	६	अणुगमो	अणुमओ
,,	२३	आहारेपु:	आहारेपु
५५१	२	अट्ठ....परिते	अट्ठ...परित्ते
,,	२	जहण्ण दो	जहण्णादो
,,	३	द्वौ समयः	समयः
,,	१०	फोसण	फासण
,,	१६	०र्भाष्कार....	०र्भाष्यक्कर....
५५२	४	(गा०) होइ य	य होइ
५६२	१४	प्रधानं	प्रधानो
५६३	१	एथ, धाच्य	एष धाच्यः,
५६४	६	(गा०) निद्दिस्सइ	निद्दिसइ
५६६	११	प्रस्तुतम्	प्रसूतम्
,,	१४	िंघे	घिंघे
५६८	१६	यथा	यथा
५७२	२१	न हि ये	न ह घे
५७७	१	(गा०) संगं	संगं (सिंगं)
५८०	४	भस्वो	भसतो
५८५	१	(गा०)...षे सुजुत्ताइं	...सेसु जुत्ताइं
,,	२	सुयुक्तानि	युक्तानि
५८८	२१	०सोर्थऽस्तथा	सोऽर्यस्तथा
५८९	१४	या... सस्य	यो...तत्र तस्य
५९२	१३	सुखः दुखः....	सुखदुःख...
५९४	१५	दृष्टफला	दृष्टफलता
५९५	१६	(गा०) अपयत्तेणं	अयत्तेणं
५९८	२१	यथा	तथा
६०३	८	...षोऽभ्युप०	...षोऽभ्युप०
६०४	१५	स्तुत्यंय०	स्तुत्यर्थ०
६०६	८	....तुलम्भा०	...नुपलम्भा०
,,	१३	...रिक्ति	....रिक्त
६१५	१०	...विर्शयि०	...विदर्शयि०
६१६	१३	...नन्यपि	...नान्यपि
६२१	२१	भावे सति	भावेऽसति
,,	२२	...वस्याया	....षस्यायां
६२२	३	(गा०) मयाश्रो	...मयाओ
६२७	१९	माह्नाणि	प्रह्नाणानि
६३५	मार्जिने	-वभ्युपग-	-षभ्युपग-

पृ०	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
६४१	११	जीयप०	जीवोप०
६४२	५/६	प्रति०/०सित्वं	प्रती०/०सित्वं
६४३	१	पुरुपो	पुरुषो
६४४	७	प्रियाः	प्रिया
६४४	६	युत्त्यु०	यत्त्यु०
"	१८	समस्त	समस्ति
६४७	७	क्पातीत—	कषातीता—
६४९	८	पटाते०	पटादे०
६६१	६	द्विसम०	द्वितीयसम...
६६३	३	पूर्वार्धे	पूर्वार्धे
६६७	२०	नेरियकाः	नैरयिकाः
६६८	१३	वपुप०	वपुप०
६६९	२०	क्यचिद्	कश्चिद्(प्र० केचिद्)
६७०	१०	ममिम०	मनभि०
"	१२	(गा०)...इयहा	...इह
"	१४	०रिहान्हाय	०रिह
६७२	१०	स्वर्ग	स्वर्गः
"	२१	व्यास्याता	व्यास्याता (व्याख्या)
६७७	४	रोग	रोग (राग)
"	५	रोगदोष	रोगदोष (रागद्वेष)
"	१०	(गा०) सिहि	सिहि (सीहि)
"	"	" मो	मो (प्र० उ०)
६८३	५	मूर्तत्वेन	मूर्तेण
६८३	७	मूताः	मूर्ताः
६८८	१३	...मरय	...मयस्य
६८८	१५	[illegible]	[illegible]

पृ०	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
६९०	५	...मात्र	...मात्रत
६९२	२	नास्त्य.../ध्यंसो	नास्ति म..../ध्वंसो
"	६	फस्य	कस्य (कस्मात्)
"	१०	किमपि	कमपि
६९४	३	अकृतस्य	अकृतस्य (तु)
६९५	३	...णादिशदिश०	णादिशा०
६९८	५	जीवः	जीवाः
७०२	१८	स्वच्छातुर०	स्वस्थातुर०
७०६	२	तय	एय
"	३	इन्द्रिया०	इन्द्रियाद्य०
७०८	१७	सिद्धि०	सिद्धि०
७१७	१०	मध्य०	मध्य०
७२३	१४	०यसाये न	०वसायेन
७२६	२	स्फोट०	स्फेट०
७३०	२	गत	मरणं गत
७४८	२	(गा०) पुर...सोविय	पुरि....सेविय
"	७	मनुष्यमायो	मनुष्यभवो
"	१०	पुरुवेदः	पुरुषवेदः
७५०	१३	वि हु नाणा	ऽयहिनाणा
"	१४	पि खलु	वधि०
७५३	७	युक्ति०	युक्त०
७५७	२०	स्याज्जीव	स्याज्जीव
७५८	१२	नि ामो	नियमो
७६०	१३	पर्यायपि	पर्यायापि०
"	१५	नेच्छन्ति	नेच्छन्ति

॥ समुदायार्थ-क्रमोपन्यास-भेद-निरुक्ति-क्रमप्रयोजनद्वाराणि ॥

तदेवं 'तस्स फल-जोग-मंगल-समुदायत्था तहेव दाराइं' इत्यादिकायां धुरि निर्दिष्टद्वितीयगाथायां मङ्गलरूपं तृतीयद्वारं परिसमाप्य चतुर्थं समुदायार्थद्वारमभिधानीयम्, इति चेतसि निधाय तावदिदमाह–

कस्य ज्ञानस्य अनुयोगः

केवलनाणं नन्दी मंगलमिति चेह परिसमत्ताइं। अहुणा स मंगलत्थो भण्णइ पगओऽणुओग त्ति ८३७

(⊕ केवलज्ञानं नन्दी मङ्गलमिति चेह परिसमाप्तानि। अधुना स मङ्गलार्थो भण्यते प्रकृतोऽनुयोग इति ॥ ८३७ ॥)

केवलज्ञानमिह समाप्तम्, तत्समाप्तौ च नामादिभेदभिन्ना नन्दी समाप्ता, तत्समाप्तौ च मङ्गलं परिसमाप्तम्। अधुना स एव मङ्गलार्थः, प्रकृतानुयोगो भण्यते। मङ्गलेनाऽर्यते–प्राप्तुं साधयितुमिष्यत इति मङ्गलार्थो मङ्गलसाध्यः; अथवा, अर्यते गम्यते साध्यत इत्यर्थः, मङ्गलस्यार्थो मङ्गलार्थो मङ्गलसाध्यः, इतीहापि स एवार्थः। स च कः ?, प्रकृतोऽधिकृतोऽनुयोग इति ॥८३७॥

ननूक्तज्ञानपञ्चकस्य मध्ये कतमस्य ज्ञानस्याऽयमनुयोगः ? इत्येतदेवाह—

सो मइनाणाईणं कयरस्स, सुयस्स, जं न सेसाइं। होंति पराहीणाइं न य परबोहे समत्थाइं ॥८३८॥

पाएण पराहीणं दीवो व्व परप्पबोहयं जं च। सुयनाणं तेण परप्पबोहणत्थं तदणुओगो ॥८३९॥

(⊕ स मतिज्ञानादीनां कतरस्य, श्रुतस्य, यद् न शेषाणि। भवन्ति पराधीनानि न च परबोधे समर्थानि ॥ ८३८ ॥)

(⊕ प्रायेण पराधीनं दीप इव परप्रबोधकं यच्च। श्रुतज्ञानं तेन परप्रबोधनार्थं तदनुयोगः ॥ ८३९ ॥)

स प्रकृतानुयोगः पूर्वोक्तमत्यादिज्ञानपञ्चकस्य मध्ये कतरस्य ज्ञानस्य ?, इति प्रश्ने सत्याह—श्रुतस्य श्रुतज्ञानस्येत्यर्थः; यद् यस्माद् न शेषज्ञानानि पराधीनानि गुर्वायत्तानि भवन्ति, किन्त्वावरणक्षय-क्षयोपशमाभ्यां स्वत एव जायन्ते। अनुयोगश्च व्याख्यानरूपः पराय-त्तस्यैव भवति, श्रुतमेव च प्रायः पराधीनम्, न शेषज्ञानानि। प्रत्येकबुद्धादीनां श्रुतस्य स्वयमेव भावात् तद्व्यवच्छेदार्थं प्रायोग्रहणम्। किञ्च, श्रुतज्ञानमेव परप्रबोधे समर्थम्, मुखरत्वात्; न शेषज्ञानानि, मूकत्वात्। इदमुक्तं भवति–उपदेशेनैव परः प्रबोध्यते, उपदेशश्च शब्देनैव, शब्दश्च कारणे कार्योपचाराद् श्रुतज्ञान एवाऽन्तर्भवति, न शेषज्ञानेषु; अतः शब्दात्मकं श्रुतमेव परप्रबोधकम्। तथा, प्रदीप इव श्रुतज्ञानमेव यस्मात् स्व-परस्वरूपप्रकाशकम्, न शेषज्ञानानि। न हि श्रुतज्ञानं विहाय स्वकीयं स्वरूपं शेषज्ञानचतुष्टयस्वरूपं चाऽन्यज्ज्ञानं

परस्य प्रकाशयितुं शक्नोति । अनुयोगोऽपि परप्रबोधनायैव प्रवर्तते । अतः परप्रबोधकत्वेनाऽऽसन्नत्वात् तस्यैव श्रुतस्याऽनुयोगः परप्रबोधनार्थमारभ्यते, न शेषज्ञानानामिति ॥८३८-८३९॥ अथ प्रेर्यमुत्थाप्य परिहरन्नाह—

सोऽहिगओ च्चिय आवस्सयस्स कयरस्स किं त्थ चिंताए।
तं चिय सुयं ति साहइ सुयाणुओगाभिहाणेण ॥८४०॥

(सोऽधिकृत एवावश्यकस्य कतरस्य किमत्र चिन्तया ? । तदेव श्रुतमिति कथयति श्रुतानुयोगाभिधानेन ॥ ८४० ॥)

आह—ननु 'कयपवयणप्पणामो'(गा०-१) इत्यादौ 'आवस्सयाणुओगं' इत्यनेनाऽसावावश्यकानुयोगोऽधिकृत एवाऽऽस्ते, किमत्र 'सो मानाणाईणं कयरस्स' इत्यनया चिन्तया कार्यम् ?—न किञ्चिदित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—इह श्रुतज्ञानस्यानुयोग इत्यभिधानेन तदेवावश्यकं श्रुतविशेष एव, नापरं किञ्चिद् घटादिवस्तु, इति साधयति कथयति । अतो नन्द्यादिषु यदुक्तम्—'आवश्यकस्याऽनुयोगं वक्ष्यामि' इति, तत् 'श्रुतविशेषरूपस्यैवैतस्य' इत्यावेदितं भवतीति ॥८४०॥ आह—यद्येवम्, 'अनुयोगः' इति कः शब्दार्थः ?, इत्याह—

'अनुयोग' शब्दार्थः

[illegible]यणमणुओगो सुयस्स नियएण जमभिहेएणं। वावारो वा जोगो जोअणुरूवोऽणुकूलो ॥८४१॥
[illegible]वा जमत्थओ थोव-पच्छभावेहिं सुयमणुं तस्स। अभिहेए(प्र०...धेये) वावारो जोगो तेणं व संबंधो ॥८४२॥

(अनुयोजनमनुयोगः श्रुतस्य नियतेन यदभिधेयेन । व्यापारो वा योगो योऽनुरूपोऽनुकूलो वा ॥ ८४१ ॥)
(अथवा यदर्थतः स्तोक-पश्चाद्भावाभ्यां श्रुतमणु तस्य । अभिधेये व्यापारो योगस्तेन वा संबन्धः ॥ ८४२ ॥)

यत् श्रुतस्य निजेनाभिधेयेनाऽनुयोजनमनुसंबन्धनमसावनुयोग इत्यर्थः । अथवा, योऽनुरूपोऽनुकूलो वा घटमानः संबध्यमानो व्यापारः प्रतिपादनलक्षणः सूत्रस्य निजार्थविषयेऽयमनुयोगः । अथवा, यद् यस्मादर्थतोऽर्थात् सकाशादणु सूक्ष्मं लघु सूत्रम्, काभ्याम् ?, इत्याह—स्तोक-पश्चाद्भावाभ्याम्—एकस्यापि सूत्रस्यानन्तोऽर्थ इत्यर्थात् स्तोकत्वात्, तथा, प्रथममुत्पाद-व्यय-ध्रौव्यलक्षणं तीर्थकरोक्तमर्थं चेतसि व्यवस्थाप्य पश्चादेव सूत्रं रचयन्ति गणधराः, इत्येवमर्थात् पश्चाद्भावाच्च सूत्रमणु एवेति भावः, तस्मात् तस्याऽणोः सूत्रस्य यः स्वकीयाभिधेये योगो व्यापारः, तेन वाऽणुना सूत्रेण सह यः संबन्धो योगोऽसावनुयोग इति ॥८४१-८४२॥

तस्मादावश्यकस्याऽनुयोग इति स्थिते विनेयपृच्छाम्, उत्तरं चाह—

आवस्सयस्स जइ सो तत्थं गाईण अट्ठ पुच्छाओ। तं होइ सुयक्खंधो अज्झयणाइं च, न उ सेसा॥८४३॥

यथावश्यकस्याऽयमनुयोगः, तथाऽऽवश्यकं श्रुतविशेषः; तत्राङ्गादीन्याश्रित्याऽष्टौ पृच्छाः संभवन्ति, तद्यथा–''आवस्सयं णं किं अंगं, अंगाइं; सुयक्खंधो, सुयक्खंधा; अज्झयणं, अज्झयणाइं; उद्देसो, उद्देसा ?' इति । अत्रोत्तरमाह–इह तदावश्यकं षडध्ययनसमुदायलक्षणश्रुतस्कन्धः, प्रत्येकमध्ययनानि च पठिति । शेषाः षट् प्रकाराः प्रतिषेद्धव्याः, असंभवित्वादिति ॥८४३॥ अत्र प्रेरकः प्राह–

नणु नंदीवक्खाणे भणियमणंगं इहं कओ संका? । भण्णइ अकए संका तस्सानियमं च दाएइ॥८४४॥

(ननु नन्दीव्याख्याने भणितमनङ्गमिह कुतः शङ्का ? । भण्यतेऽकृते शङ्का तस्यानियमं च दर्शयति ॥ ८४४ ॥)

ननु नन्द्यध्ययने व्याख्यायमाने ''इमं पुण पट्ठवणं पडुच्च अंगबाहिरस्स उद्देसो, समुद्देसो, अणुण्णा, अणुओगो पवत्तइ' इत्यादिवचनादावश्यकमङ्गबाह्यत्वादङ्गं न भवतीति भणितमेव, इति कुतोऽत्र शङ्का, येन पृच्छा क्रियते ? । अत्र निर्वचनमाह–भण्यतेऽत्रोत्तरम्, श्रुतस्कन्धादिविषये तावदस्त्येव शङ्का, तत्राऽस्यार्थस्याऽनिर्णीतत्वात्; अतस्तद्विषयास्तावत् कर्तव्या एव पृच्छाः । अङ्गाऽनङ्गरूपतायामपि यदा नन्द्यध्ययनमश्रुत्वा विनेयः प्रथमत एवेदं शृणोति, तदाऽकृते नन्दिव्याख्यानेऽस्त्येव शङ्का–किमावश्यकमङ्गम्, तद्बाह्यं वेति ? । आह–ननु 'नन्द्यध्ययनं श्रुत्वा तदावश्यकं श्रोतव्यम्', इतीत्थं क्रमः, अतः कथं नन्द्यध्ययनस्य प्रथमं व्याख्यानाकरणम्, येन प्रस्तुतशङ्का स्यात् ?, इत्याशङ्क्याह–तस्सेत्यादि' तस्य प्रथमं नन्द्यध्ययनव्याख्यानकरणस्याऽत एवाऽङ्ग-ऽनङ्गप्रश्ननिर्णयवचनादाचार्योऽनियमं दर्शयति, पुरुषाद्यपेक्षयाऽन्यथाऽपि नन्द्यादिव्याख्यानकरणादिति ॥ ८४४ ॥

आह–ननु मङ्गलार्थं सर्वेषामपि शास्त्राणामादौ नन्दिव्याख्यानं कर्तव्यमेव, इति कथं तदनियमः ?, इत्याह–

नाणभिहाणमेत्तं मंगलमिट्ठं न तीए वक्खाणं । इहमट्ठाणे जुज्जइ, जं सा वीसुं सुयक्खंधो ॥८४५॥

(ज्ञानाभिधानमात्रं मङ्गलमिष्टं न तस्या व्याख्यानम् । इहाऽस्थाने युज्यते, यत् सा विष्वक् श्रुतस्कन्धः ॥ ८४५ ॥)

ज्ञानपञ्चकाभिधानमात्रमेव शास्त्रादौ मङ्गलमिष्टं, न तु तस्या नन्द्याः सत्रस्या अपि शास्त्ररूपाया इहाऽस्थाने व्याख्यानं युज्यते; यथा हि पथि प्रस्थितैर्मङ्गलभूतदधि-दूर्वा-अक्षतादिवस्तूनामभिधान-दर्शनादीन्येव मङ्गलतया गृह्यन्ते, न तु तद्भक्षण-तद्गुणश्रवणादीन्यपि क्रियन्ते; तथेहापि ज्ञानोत्कीर्तनमात्रमेव मङ्गलं युज्यते, न तु नन्दिव्याख्यानम्, इह तस्याऽस्थानत्वात् । न ह्यावश्यकशास्त्रारम्भे शास्त्रान्तरभूताया नन्द्या व्याख्यानं युज्यते, अतिप्रसङ्गात् । न च वक्तव्यम्–सर्वशास्त्रान्तर्भूतैव नन्दी, यद् यस्मात् सा विष्वक् पृथगेव श्रुतस्कन्धतया सिद्धान्ते प्रसिद्धा, श्रुतस्कन्धत्वं चास्याः पद-वाक्यसमूहात्मकत्वेनैव द्रष्टव्यम्, न त्वध्ययनकलापात्मकं परिमापितम्, एकाध्ययनरूपत्वेन रूढत्वादिति ॥८४५॥

(१) आवश्यकं किमङ्गम्, अङ्गानि; श्रुतस्कन्धः, श्रुतस्कन्धाः; अध्ययनम्, अध्ययनानि; उद्देशः, उद्देशाः ?
(२) इदं पुनः प्रस्थापनं प्रतीत्याऽङ्गबाह्यस्योद्देशः, समुद्देशः, अनुज्ञा, अनुयोगः प्रवर्तते ।

व्याख्याना-न्तरहेतुः

ननु यदि नन्दिव्याख्यानस्याऽस्थानमिदम्, तर्हि किमितीत्यमादावेव भवद्भिर्ज्ञानपञ्चकं विस्तरेण व्याख्यातम् ? इति पौर्वापर्येण स्ववचनविरोधः, इत्याशङ्क्याह—

इह साणुग्गहमुइयं न उ नियमोऽयमहवाऽपवादोऽयं।
दाइज्जइ कहणाए कयाइ पुरिसादवेक्खाए ॥ ८४६ ॥

(इह सानुग्रहमुदितं न तु नियमोऽयमथवाऽपवादोऽयम् । दर्श्यते कथनायाः कदाचित् पुरुषाद्यपेक्षया ॥ ८४६ ॥)

इहावश्यकारम्भे यद्विस्तरेण ज्ञानपञ्चकस्यादौ व्याख्यानम्, तत्सानुग्रहं शिष्यानुग्रहमास्थायोदितमस्माभिर्न पुनरयं नियम एव, ज्ञानोत्कीर्तनमात्रस्यैव नियमेन मङ्गलतयाऽभीष्टत्वात् । अथवा, कथनायाः कथनविधेरपवादोऽयं दर्श्यते, यथेह पुरुषाद्यपेक्षया कदाचिदुत्क्रमेणापि शास्त्राणि व्याख्यायन्ते—अन्यारम्भेऽन्यद् (प्र०...न्यद् वा) व्याख्यायत इति ॥ ८४६ ॥

तस्मादावश्यकश्रुतस्कन्धस्याऽनुयोग इति स्थिते किमिदानीं कर्तव्यम् ?, इत्याह—

आवस्सयसुयखंधो नामं सत्थस्स तस्स जे भेया। ताइं अज्झयणाइं नासो आवस्सयाईणं ॥८४७॥
कज्जो पिह प्पिहाणं जहत्थमजहत्थमत्थसुण्णं ति। नामे चेव परिच्छा गज्झं जइ होहिइ जहत्थं ८४८

(आवश्यकम् श्रुतस्कन्धो नाम शास्त्रस्य तस्य ये भेदाः । तान्यध्ययनानि न्यास आवश्यकादीनाम् ॥ ८४७ ॥)
(कार्यः पृथक् पृथग् यथार्थमयथार्थमर्थशून्यमिति । नाम्नैव परीक्षा ग्राह्यं यदि भवेद् यथार्थम् ॥ ८४८ ॥)

इह प्रस्तुतशास्त्रस्याऽऽवश्यकश्रुतस्कन्ध इति नाम । तस्य चावश्यकस्य ये सामायिकादयः षड् भेदास्तान्यध्ययनान्यभिधीयन्ते । अत्र आवश्यकादिपदानाम्–'आवश्यकम्, श्रुतस्कन्धः, अध्ययनम्' इत्येषां पदानां न्यासो निक्षेपः पृथक् पृथक् कार्यः । कुतः ?, इत्याह–यस्माद्धेतोः किञ्चिद् नाम तावद् यथार्थं भवति, यथा दीपः, दहन इत्यादि; किञ्चित् त्वयथार्थं भवति, यथा पलाशः, मण्डप इत्यादि; अपरं त्वर्थशून्यं भवति, यथा डित्थः, डवित्थ इत्यादि । यथार्थं च शास्त्राभिधानमिष्यते, तत्रैव समुदायार्थावगतेः । अतो नाम्नैव परीक्षा विचारणा क्रियते, ततो शास्त्रमिदं यदि यथार्थं स्यादिति ॥८४७–८४८॥ तमेवाऽऽवश्यकादिन्यासमाह—

आवश्यक-निक्षेपाः

नामाईओ नासो चउव्विहो मंगलस्स व स नेओ। विण्णेओ य विसेसो सुत्तगओ, किंचि वुच्छामि ८४९

(नामादिको न्यासश्चतुर्विधो मङ्गलस्येव स ज्ञेयः । विज्ञेयश्च विशेषः सूत्रगतः, किञ्चिद् वक्ष्यामि ॥ ८४९ ॥)

इह तावदावश्यकस्य नाम-स्थापना-द्रव्य-भावरूपश्चतुर्विधो निक्षेपो भवति, स चेहैव प्रागुक्तमङ्गलपदस्येव ज्ञातव्यः, यत्र मङ्गल-

निक्षेपेण सह विशेषः स ग्रन्थेऽनुयोगद्वारादिलक्षणे गतः स्थितो भणितः ग्रन्थगतो विज्ञेयः । किञ्चित्पुनस्तद्विशेषं विनेयानुग्रहार्थमहमत्रापि वक्ष्यामीति ॥८४९॥ तत्र नाम-स्थापने क्षुण्णत्वाद् नोच्येते । द्रव्यावश्यकं तु द्विधा—आगमतः, नोआगमतश्च । तत्राऽऽगमतः प्राह—

निक्षेपा०

आगमओ दव्वावासयं तमावासयं पयं जस्स। सिक्खियमिच्चाइ तयं तयणुवउत्तो निगदमाणो॥८५०॥

(आगमतो द्रव्यावासकमावासकं पदं यस्य। शिक्षितमित्यादि तत् तदनुपयुक्तो निगदन् ॥ ८५० ॥)

आगमतो द्रव्यावश्यकं भवति । कः ?, इत्याह—तदावश्यकं निगदन् पठन्—अध्येता । कथंभूतः ?, तस्मिन्नावश्यकेऽनुपयुक्तः । तदनुपयुक्तः । यस्याऽध्येतुः, किम् ?, इत्याह—यस्य तदावश्यकपदं प्रथमं शिक्षितं, स्थितं, जितमित्यादिविशेषणविशिष्टं भवति ॥ ८५० ॥

अथ तान्येवाऽनुयोगद्वारादिसूत्रप्रोक्तानि शिक्षितादिविशेषणानि व्याख्यानयन्नाह—

शिक्षितादिपदव्याख्या

सिक्खयमंतं नीयं हिययम्मि ठियं जियं दुयं एइ। संखियवण्णाइ मियं परिजियमेतुक्कमेणं पि ॥८५१॥

जह सिक्खियं सनामं तह तं पि तहा ठियाइ नामसमं ।
गुरुभणियघोससरिसं गहियमुदत्तादओ ते य ॥८५२॥

न विहीणक्खरमहियक्खरं च वोच्चत्थरयणमाल व्व ।
वाइद्धक्खरमेवं(प्र०...मेयं) वच्चामेलियवण्णविण्णासं ॥८५३॥

न खलियमुवलहलं पिव, नमिलियमसरूवधण्णमेलो व्व।
वोच्चत्थगंथमहवा अमिलियपय-वक्कविच्छेयं ॥८५४॥

(शिक्षितमन्तं नीतं हृदये स्थितं जितं द्रु तमेति । संख्यातवर्णादि मितं परिजितमेत्युत्क्रमेणापि ॥ ८५१ ॥)

(यथा शिक्षितं स्वनाम तथा तदपि तथा स्थितादि नामसमम् । गुरुभणितघोषसदृशं गृहीतमुदात्तादयस्ते च ॥ ८५२ ॥)

(न विहीनाक्षरमधिकाक्षरं च व्यत्यस्तरत्नमालेव । व्याविद्धाक्षरमेवद् व्यत्यास्रितवर्णविन्यासम् ॥ ८५३ ॥)

(न स्खलितमुपलहलमिव अमिलितमसरूपधान्यमेल इव । व्यत्यस्तमन्थमथवाऽमिलितपद-वाक्यविच्छेदम् ॥ ८५४ ॥)

न य विविहसत्थपल्लवविमिस्समट्ठाणच्छिन्नगहियं वा।
विच्चामेलिय कोलियपायसमिव भेरिकंथ व्व ॥८५५॥
मत्ताइनिययमाणं पडिपुण्णं छंदसाहवऽत्थेणं । नाकंखाइसदोसं पुण्णमुदत्ताइघोसेहिं ॥८५६॥
कंठो- ट्ठविप्पमुक्कं नाव्वत्तं वाल-मूयभणियं व। गुरुवायणोवयातं न चोरियं पोत्थयाओ वा॥८५७॥

(न च विविधशास्त्रपल्लवविमिश्रमस्थानच्छिन्नगृहीतं वा व्यत्याम्रेडितं कोलिकपायसमिव भेरीकन्थेव ॥ ८५५ ॥)
(मात्रादिनियतमानं परिपूर्णं छन्दसाऽथवाऽर्थेन । नाऽऽकाङ्क्षादिसदोषं पूर्णमुदात्तादिघोषैः ॥ ८५६ ॥)
(कण्ठौ-ष्ठविप्रमुक्तं नाव्यक्तं बाल-मूकभणितमिव । गुरुवाचनोपयातं न चोरितं पुस्तकाद् वा ॥ ८५७ ॥)

इहाऽनुयोगद्वारेषूक्तम्–"[1]से किं तं आगमओ दव्वावस्सयं २ जस्स णं आवस्सयं ति पयं सिक्खियं, ठियं, जियं, मियं, परिजियं, नामसमं, घोससमं, अहीणक्खरं, अणच्चक्खरं, अव्वाइद्धक्खरं, अक्खलियं, अमिलियं, अविच्चामेलियं, पडिपुण्णं, पडिपुण्णघोसं, कंठो-ट्ठविप्पमुक्कं, गुरुवायणोवगयं; से णं तत्थ वायणाए, पुच्छणाए, परियट्टणाए, धम्मकहाए" 'वर्तते' इत्यध्याहारः "नो अणुप्पेहाए" इहाऽपि 'वर्तते' इति शेषः। इदं च सूत्रं 'आगमओ दव्वावासयं' इत्यादिप्रागुक्तगाथया प्रायो व्याख्यातम्। शिक्षितादिपदानि त्विदानीं व्याख्यायन्ते—

तत्र शिक्षितमिति कोऽर्थः- अन्तं नीतं, सर्वमधीतमिति। स्थितम्– हृदि व्यवस्थितमप्रच्युतमित्यर्थः । जितम्—द्रुतमागच्छति । वर्णादिभिः संख्यातं मितम् । यदुत्क्रमेणाऽप्येति–आगच्छति, तत् सर्वतो जितं परिजितम् । स्वकीयेन नाम्ना समं नामसमम्, यथा स्वनाम शिक्षितम्, तथा तदप्यावश्यकम्; तथा यथैव स्वनाम स्थितादिविशेषणविशिष्टं घटते स्थितं, जितं मितं, परिजितमित्यर्थः। एवं तदप्यावश्यकं, अतः स्वनामसममुच्यते। यद् वाचनाचार्याभिहितैरुदात्ता-ऽनुदात्त-स्वरितलक्षणैर्घोषैः सदृशमेव गृहीतं तद् घोषसमम्। न हीनाक्षरमहीनाक्षरम्, नाप्यधिकाक्षरम्। 'वोमत्थेत्यादि' यथा ग्रान्ता(प्र०...प्राप्ता)मीरीप्रोतरत्नमाला विपर्ययन्यस्तरत्ननिचया भवति, एवं यद् व्यत्यामितवर्णविन्यासं विपर्ययोपन्यस्तवर्णसंतानमित्यर्थः, तद् व्याविद्धाक्षरं, न तथाऽव्याविद्धाक्षरम्। इदं वर्णमात्रापेक्षं विवक्ष्यते,

[1] अथ किं तदागमतो द्रव्यावश्यकम्? आगमतो द्रव्यावश्यकम् यस्य 'आवश्यकम्' इति पदं शिक्षितम्, स्थितम्, जितम्, मितम्, परिजितम्, नामसमम्, घोषसमम्, अहीनाक्षरम्, अनत्यक्षरम्, अव्याविद्धाक्षरम्, अस्खलितम्, अमिलितम्, अव्यत्याम्रेडितम्, परिपूर्णम्, परिपूर्णघोषम्, कण्ठौ-ष्ठविप्रमुक्तम्, गुरुवाचनोपगतम्, स तत्र वाचनायाम्, पृच्छायाम्, परिवर्तनायाम्, धर्मकथायाम्; नो अनुप्रेक्षायाम्।

न तु पद-वाक्यापेक्षम् ; पद-वाक्यविपर्यस्तस्य वक्ष्यमाणाऽमिलितविषयत्वादिति ।

उपलशकलाकुलभूतले हलमिव यद् न स्खलति तदस्खलितम् । विसदृशानेकधान्यमेलकवद् यद् न मिलति तदमिलितम् ; अथवा, विपर्यस्तपद-वाक्यग्रन्थं मिलितम् , नैवं यद् , तदमिलितम् । 'अमिलियपय-वक्कविच्छेयं ति' अथवेत्यत्रापि तृतीयव्याख्यान्तरसूचकः संबध्यते अमिलितोऽसंसक्तः पद-वाक्यविच्छेदो यत्र, तद् वाऽमिलितमुच्यते । अव्यत्याम्रेडितं व्याख्यातुमाह–'न य विविहेत्यादि' विविधानि नानाप्रकाराण्यनेकानि शास्त्राणि तेषां पद-वाक्यावयवरूपा बहवः पल्लवास्तैर्विमिश्रं व्यत्याम्रेडितम् , अथवा, अस्थानच्छिन्नग्रथितं व्यत्याम्रेडितम् , यथा–"प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसो निधनं गताः" कोलिकपायसवद् भेरीकन्थावद् वा; यथोक्तरूपं यद् न भवति तदव्यत्याम्रेडितम् ।

परिपूर्णं द्विधा–सूत्रतः, अर्थतश्च । तत्र च्छन्दसा च्छन्दः समाश्रित्य मात्रादिनियतमानं सूत्रतः परिपूर्णम् , यत्तु नाऽऽकाङ्क्षादिसदोषं तदर्थतः परिपूर्णम्—यत् क्रियाध्याहारं नापेक्षते, अव्यापकम् अस्वतन्त्रं च न भवति तदर्थतः परिपूर्णमिति भावः । परिपूर्णघोषमिति व्याख्यातुमाह–'पुण्णमित्यादि' उदात्तादिघोषैर्यत् परिपूर्णं परावर्तनादिकाले उच्चारयति तत् परिपूर्णघोषम् । इह च शिक्षाकालेऽध्यापकनिगदितोदात्तादिघोषैः समं शिक्षमाणस्य घोषसमम् , शेषकाले तु परावर्तनादि कुर्वन् यदुदात्तादिघोषैः परिपूर्णमुच्चारयति, तत् परिपूर्णघोषम् , इत्यनयोर्विशेषः कण्ठौष्ठविप्रमुक्तं स्पष्टं, न तु बाल-मूकभाषितवदव्यक्तम् । गुरोः सकाशाद् वाचनयोपयातमायातम् , न पुनः पुस्तकादेव चोरितम्-स्वतन्त्रेणैवाऽधीतम् ; वाशब्दात् कर्णाघाटकेन वा गृहीतमिति ॥८५१-८५७॥ अत्र प्रेरकः प्राह–

आगमओऽणुवउत्तो वत्ता दव्वं ति सिद्धमावासं।
किं सिक्खयाइसुयगुणविसेसणे फलमिहब्महियं ॥८५८॥

(आगमतोऽनुपयुक्तो वक्ता द्रव्यमिति सिद्धमावश्यकम् । किं शिक्षितादिश्रुतगुणविशेषणे फलमिहाभ्यधिकम् ॥ ८५८ ॥)

नन्वागमतोऽनुपयुक्तो वक्ता द्रव्यावश्यकम् , इत्येतावतैव सिद्धमागमतो द्रव्यावश्यकम् , किं शिक्षितम् , स्थितम् , जितम् इत्याद्यावश्यकश्रुतगुणविशेषणैरिहाभ्यधिकं फलम् ? इति ॥८५८॥ अत्रोत्तरमाह–

जह सव्वदोसरहियं पि निगदओ सुत्तमणुवउत्तस्स।
दव्वसुयं, दव्वावासयं च तह सव्वकिरियाओ ॥८५९॥

(यथा सर्वदोषरहितमपि निगदतः सूत्रमनुपयुक्तस्य । द्रव्यश्रुतं द्रव्यावश्यकं च तथा सर्वक्रियाः ॥ ८५९ ॥)

उवउत्तस्स उ खलियाइयं पि सुद्धस्स भावओ सुत्तं।
साहइ तह किरियाओ सव्वाओ निज्जरफलाओ॥८६०॥

(उपयुक्तस्य तु स्खलितादिकमपि शुद्धस्य भावतः सूत्रम्। कथयति तथा क्रियाः सर्वा निर्जराफलाः॥ ८६०॥)

इह शिथिलादिविशेषणकलापं कुर्वन्नाचार्य इति साधयति–एतत् कथयति, इति द्वितीयगाथायां क्रिया। किं साधयति?, इत्याह–यथा शिथिलादिगुणोपेतत्वात् सर्वदोषरहितमपि सूत्रमनुपयुक्तस्य निगदतो द्रव्यश्रुतम्, वक्ष्यमाणद्रव्यानर्थकं चोक्तस्वरूपं भवति, तथा, प्रत्युपेक्षण प्रमार्जनेर्यादि क्रिया अपि सर्वा अनुपयुक्तस्य कुर्वतोऽन्तःप्रणिधानशून्यत्वाद् द्रव्यक्रियास्तत्फलविकला भवन्ति, 'तथा'–तथैव सामर्थ्यादिदं लभ्यते, उपयुक्तस्य त्वन्तःप्रणिधानयुक्तस्य करणाऽवैकल्यादिकारणात् कथमपि स्खलितादिदोपदुष्टमपि सूत्रं निगदतो भावतः शुद्धस्य तस्य भावसूत्रमेव भवति; तथा सर्वा अपि प्रत्युपेक्षणादिक्रिया उपयुक्तस्य कुर्वतः कर्मनिर्जराफला एव भवन्ति। अतः सर्वेष्वपि भगवदुक्तानुष्ठानेष्वन्तःप्रणिधानेऽतिशयप्रयत्नः कार्य इति ॥८५९-८६०॥ इह चाधिक-हीनाक्षरश्रुतपाठेऽपायदर्शनार्थमुदाहरणान्याह—

अहिए कुणाल-कविणो हीणे विज्जाहराइदिट्ठंता। बाला-उरातिभोयण-भेसज्जविवज्जआ उभए॥८६१

(अधिके कुणाल-कपी हीने विद्याधरादिदृष्टान्ताः। बाला-ऽऽतुरातिभोजन-भैषज्यविपर्ययावुभयस्मिन्॥ ८६१॥)

अक्षर-बिन्द्वाद्यधिकसूत्रपाठे कुणालनामा राजपुत्रः, कपिश्च वानर उदाहरणम्। हीनाक्षरपाठे तु विद्याधरादयः। अधिकहीनाक्षरलक्षणे उभये बाला-ऽऽतुरयोरतिभोजन-भेषजविपर्ययौ उदाहरणम्। अतिमात्रभोजनभेषजञ्च तद्धीनमात्रलक्षणो विपर्ययश्च इत्यतिभोजनभेषजविपर्ययौ, बालाऽऽतुरयोरतिभोजनभेषजविपर्ययौ, बालाऽऽतुरातिभोजन-भेषजविपर्ययौ, इति समासः–अतिमात्रं हीनमात्रं च भोजनं यथा बालस्य, भेषजं तु तथाभूतं यथाऽऽतुरस्य, दोषाय तथा सूत्रमपीति भावः ॥८६१॥

अथ कोऽयं कुणालनामा राजपुत्र उदाहरणम्?, इति तत्कथानकसूचनाय श्लोकमाह–'चंदगुत्तेत्यादि'। अस्यार्थः कथानकादवसेयः, तच्चेदम्—

अधिकाक्षरे कुणाल-दृष्टान्तः

पाटलीपुत्रनामनगरे मौर्यवंशसमुद्भूतोऽशोकश्रीर्नाम भूपालः। तस्य चैकस्या राज्ञ्याः कुणालनामा तनयः समुत्पन्नः। तस्य च कुमारभुक्तौ उज्जयिनीनगरी नरपतिना प्रदत्ता। ततश्च सातिरेकाष्टवार्षिके तस्मिन् कुमारे लेखवाहकेनाऽऽगत्याऽशोकश्रीराजाय निवेदितम्, यथा–एतावति वयसि वर्तते युष्मत्पुत्रः। ततश्चान्तःपुरोपविष्टेन भूपतिना स्वहस्तेनैव लिखितः कुमाराय लेखः। तस्य तत्र चेदमलेखि, यथा–'इदानीमधीयतां कुमारः'। तं च लेखमसंवर्तितमेव मुक्त्वा शरीरचिन्तार्थमुत्थितो नरनाथः। ततश्च कया राज्ञ्या गृहीत्वा वाचितोऽसौ लेखः। चिन्तितं च, यथा–ममापि विद्यते पुत्रः, केवलं लघुरसौ, महांश्च कुणालः, ततस्तस्मिन् राज्ययोग्यतां [illegible]

राज्यावाप्तिः, ततस्तथा करोमि, यथा कुणालो राज्यस्याऽयोग्यो भवति, अवसरश्चायम् । इति विचिन्त्य निष्ठीवनार्द्रीकृतया हस्तस्थितनयनाञ्जनशलाकयाऽकारस्योपरि प्रदत्तो बिन्दुः । जातं च ततः 'अंधीयतां कुमारः' । ततस्तथैव राज्ञ्या मुक्तस्तत्रैव प्रदेशे लेखः । राज्ञा च कथमपि पुनरवाचित एव संवर्तितोऽसौ । गतश्च कुमारसमीपम् । अवधारितश्च केनापि नियोगिना, प्रकटश्च 'विरुद्ध' इति मत्वा न वाचितः । कुमारनिर्बन्धे च वाचितः । ततो विज्ञातलेखार्थेन प्रोक्तं कुमारेण—मौर्यवंशोद्भवानामस्माकमाज्ञां भुवनेऽपि न कश्चित् खण्डयति, तत् किममेव तातस्याऽऽज्ञां लङ्घयिष्यामि ?, न भवत्येवैतत् , इत्युक्त्वा तत्क्षण एवाऽग्नितप्तां लोहशलाकां गृहीत्वा मुक्तहाहारवे सर्वस्मिन्नपि परिजने निवारयति अञ्जिते अक्षिणी । जातश्चान्धः । ततो विज्ञातसमस्तैतद्व्यतिकरो राजा महान्तं खेदं विधाय कुणालस्योज्जयिनीमुक्तार्योचितं किमप्यन्यग्राममात्रं दत्तवान् । तत्र च स्थितेन कुणालकुमारेण शिक्षिता प्रकर्षवती गीतकला । पुत्रश्चान्यदा तस्य समुत्पन्नः । ततस्तद्राज्यावाप्तिनिमित्तं गतः पाटलीपुत्रं नगरं कुणालः । समाक्षिप्तश्चातीव तन्नगरनिवासी समस्तोऽपि लोकस्तेन गीतकलया । गता च तत्प्रसिद्धिः । भूपालान्तिकं नीतश्चासौ । तत्र कृतं च यवनिकान्तरे तेन गीतम् । अतीवाक्षिप्तश्च जगाद पृथिवीपतिः—याचस्व भोः !, प्रयच्छामि तव समीहितम् । ततः पठितं कुणालेन—

चंदगुत्तपपोत्तो उ बिंदुसारस्स नत्तुओ । असोगसिरिणो पुत्तो अंधो जायइ कागणिं ॥८६२॥

(चन्द्रगुप्तप्रपौत्रस्तु बिन्दुसारस्य नप्तृकः । अशोकश्रियः पुत्रोऽन्धो याचते राज्यम् ॥ ८६२ ॥)

अस्यायं भावार्थः—पाटलीपुत्रनगरे चाणक्यप्रतिष्ठितो मौर्यः प्रथमं किल चन्द्रगुप्तो राजा बभूव । ततस्तत्पुत्रो बिन्दुसारः समभूत् । तदनन्तरं तु तत्पुत्रोऽशोकश्रीर्जातः । तस्य चान्धोऽसौ कुणालः पुत्रः । एवं च सत्येष चन्द्रगुप्तस्य प्रपौत्रः, बिन्दुसारस्य तु नप्तृकः पौत्रः, अशोकश्रीभूपतेश्च पुत्रः, 'काकणिं' क्षत्रियभाषया राज्यं याचत इति । ततो यवनिकापगमं कारयित्वा किञ्चित् सकौतुकेन राज्ञा सविशेषं पृष्टः सर्वमपि स्वव्यतिकरं कुणालः कथयामास । ततः पृथिवीपतिना पृष्टोऽन्धः—त्वं राज्येन किं करिष्यसि ? । तेन प्रोक्तम्—देव ! मम राज्यार्हः पुत्र उत्पन्नो वर्तते । राज्ञा प्रोक्तम्—कदा ? । कुणालः प्राह—संप्रति । तत् 'संप्रतिः' इत्येव तस्य नाम प्रतिष्ठितम् । राज्यं च तस्मै प्रदत्तमिति । तदेवं यथेहाऽकारस्योपर्येकेनाप्यधिकेन बिन्दुना कुमारस्य नेत्राऽपायो जातः, तथा प्रस्तुतेऽपि सूत्रे बिन्द्वाद्याधिक्यादर्थान्तरप्राप्त्या सर्वानर्थसंभव इति भावनीयमिति ॥ ८६२ ॥

भावाधिक्ये वानर दृष्टान्त

अथ भावाधिक्येऽन्यदिह लौकिकमुदाहरणम् । तत्सूचनार्थं 'जो जहा वट्टए कालो' इत्यादिश्लोकः । अस्यार्थः कथानकादवसेयः । तच्चेदम्—कस्मिंश्चिदटवीप्रदेशे सरोवरमेकमासीत् । तच्च लौकिकेषु 'कामिकतीर्थम्' उच्यते । तस्य हि तीरे वञ्जुलनामा वृक्षोऽभूत् । तच्छाखामारुह्य यदि तिर्यक् सरोवरजले निपतति, तदा तीर्थमाहात्म्यात् किल मनुष्यो भवति । यस्तु मनुष्य एव संनिपतति, असौ देवो जायते ।

यस्तु लोभाभिभवाद् द्वितीयामपि वारां निपतति स यादृशः प्रागासीत् पुनरपि तादृश एव संपद्यते । एवं चान्यदा वानरमिथुनस्य पश्यतो नरमिथुनं वञ्जुलवृक्षशाखातो निपतितं तत्सरोवरजले । संजातं च भास्वरशरीरं देवमिथुनम् । ततो वानरमिथुनमपि तथैव तत्र पतितम् । जातं च प्रवररूपधरं नरमिथुनम् । ततो वानरेण प्रोक्तम्–पुनरपि 'तथैवेह निपतावः, येन देवरूपी भवावः' । ततोऽसौ निषिद्धो योषिता– 'यद् न ज्ञायते, पुनरपीत्थं कृते किं संपद्यते ?, पर्याप्तं चानेनैव प्रवरमानुषत्वेन, निषिद्धो ह्यतिलोभः सर्वशास्त्रेष्वपि' इति । इत्थं निवार्यमाणोऽपि तयाऽसौ पुरुषो द्वितीयामपि वारां तथैव तत्र निपपात । जातश्च पुनरपि वानरः । ततो गृहीता सा प्रवररूपा योषित् तत्राऽऽयातेन केनापि राज्ञा । संजाता च तस्य प्रधाना पत्नी । वानरस्तु गृहीतो मायेन्द्रजालिकैः, शिक्षितश्च नर्तयितुम् । नीतश्चासौ सकलस्योपविष्टस्य राज्ञः पुरतः । प्रत्यभिज्ञाता च तेन सा राज्ञी । तयाऽप्युपलक्षितोऽसौ वानरः । धावति च पुनः पुनर्निगृह्यमाणोऽपि राज्याः संमुखं ग्रहणार्थम् । अतो राज्या पठितम्—

जो जहा वट्टए कालो तं तहा सेव वानरा!।मा वंजुलपरिब्भट्ठो वानरा! पडणं सर ॥८६३॥

(यो यथा वर्तते कालस्तं तथा सेवस्व वानर ! । मा वञ्जुलपरिभ्रष्टो वानर ! पतनं स्मर ॥ ८६३ ॥)

उत्तानार्थश्चायं श्लोकः । तदेवं यथाऽधिको लोभाभिप्रायः कृतो वानरस्याऽनर्थाय जातः, तथा मात्राद्यधिकं सूत्रमपीति भावनीयमिति ॥८६३॥ यथाऽक्षरादिहीनसूत्रपाठेऽपायप्रदर्शनार्थमुदाहरणम्—

विज्जाहर रायगिहे उप्पय पडणं च हीणदोसेण। कहणो सरणागमणं पयाणुसारिस्स दाणं च ॥८६४॥

(विद्याधरो राजगृहे उत्पातं पतनं च हीनदोषेण । कथनं शरणागमनं पदानुसारिणो दानं च ॥ ८६४ ॥)

अस्या अप्यर्थः कथानकादवसेयः । तच्चेदम्-राजगृहनगरे भगवान् महावीरः समवसृतः । तदन्तिके च धर्मं श्रुत्वोत्थितायां परिषदि गृहं प्रति गच्छता श्रेणिकराजेन दूरे दृष्टः कोऽपि विद्याधरो विधुरितपक्षः पक्षीव नभस्युत्पात-निपातौ विदधानः । ततः समुत्पन्नकौतुकः प्रतिनिवृत्य पुनरपि समवसरणमागतः । पृष्टवांश्च तद्व्यतिकरं सर्वमेव भगवन्तम् । 'कहण त्ति' कथनं च कृतं भगवता–यदस्य खेचरस्य विस्मृतमेकमक्षरं नभोगामिन्या विद्यायाः । ततो न सा स्फुरत्यस्य सम्यक् । अतोऽयमुत्पात-निपातौ विदधाति । एतच्चाकर्णितं पितृसमीपस्थितेनाऽभयकुमारेण । ततस्तेन गत्वाऽभिहितो विद्याधरः-यद् भवतो विस्मृतमेकमक्षरं, तदहं लब्ध्वा तव कथयामि, यदि समानसिद्धिकं मां करोष्यस्या विद्यायाः । ततः प्रतिपन्नमिदं खेचरेण । कथितं च पदानुसारिलब्ध्या समुपलभ्य तदक्षरमभयकुमारेण । प्रदत्ता च तस्य पदानुसारिणः खेचरेण विद्या । स्वयं च ततः क्षेमेण प्राप्तो वैताढ्यगिरिशिखरस्थितप्रवरविद्याधरीसंगमसुखानि । तदेवं यथाऽक्षरहीना विद्या न स्फुरति, अनर्थफला च जायते, तथा सूत्रमपीति ॥८६४॥ अथ हीना-ऽधिकाक्षरोभयोदाहरणमाह–

तित्त-कडुभेसयाइं मा णं पीलेज्ज ऊणए देइ। पउणइ न तेहिं अहियेहिं मरइ वालो तहाहारे ॥८६५॥

(तिक्त-कटुभैषज्यानि मा सं पीडयेदूनानि ददाति । प्रगुणीभवति न तैरधिकैर्म्रियते बालस्तथाहारे ॥ ८६५ ॥)

तिक्त-कटुभेषजान्यातुरस्य 'मा पीडयताऽयमेतैः' इति विचिन्त्य माता-पितृ-वैद्यादिर्यदूनानि ददाति तदाऽसौ तैर्न प्रगुणीभवति, हीनमात्रत्वात् । अथ कथमप्यधिकानि प्रयच्छति, तदा तैरधिकमात्रैराक्रान्तोऽसौ म्रियत एवाऽऽतुरः । 'बालो तहाहारे त्ति' तथा तेनैव प्रकारेण हीनाऽधिके आहारेऽपि बालोऽपायमाप्नोति । एवं सूत्रेऽपि हीना-ऽधिके दोषा वाच्या इति ॥८६५॥ के पुनस्ते दोषाः ?, इत्याह—

अत्थस्स विसंवाओ सुयभेयाओ तओ चरणभेओ। तत्तो मोक्खाभावो मोक्खाभावेऽफला दिक्खा ॥८६६॥

(अर्थस्य विसंवादः श्रुतभेदात् ततश्चरणभेदः । ततो मोक्षाभावो मोक्षाभावेऽफला दीक्षा ॥ ८६६ ॥)

मात्रादिहीनाधिक्ये सूत्रस्य भेदः, सूत्रभेदाच्चाऽर्थस्य विसंवादः, तद्विसंवादे च क्रियारूपस्य चरणस्य विसंवादः, तद्विसंवादे च मोक्षाभावः, तदभावे च दीक्षावैफल्यमिति । तदेवमुक्तमागमतो द्रव्यावश्यकम् ॥८६६॥ अथ नोआगमतस्तदभिधित्सुराह—

नोआगमओ जाणय-भव्वसरीरा-ऽइरित्तमावासं। लोइय लोउत्तरियं कुप्पावयणं जहा सुत्ते ॥८६७॥

(नोआगमतो ज्ञायक-भव्यशरीरा-ऽतिरिक्तमावश्यकम् । लौकिकं लोकोत्तरिकं कुप्रावचनिकं यथा सूत्रे ॥ ८६७ ॥)

नोआगमतो द्रव्यावश्यकं त्रिविधम्—ज्ञशरीरद्रव्यावश्यकम् , भव्यशरीरद्रव्यावश्यकम् , तदुभयव्यतिरिक्तं द्रव्यावश्यकं च । तत्र सम्यक् पूर्वाधीतावश्यकं सिद्धशिलातलगतजीवविप्रमुक्तं मुनिशरीरमनुभूतभावत्वाज्ज्ञशरीरद्रव्यावश्यकम् । यत् पुनरावश्यकार्थं ज्ञास्यति, न पुनरिदानीं जानाति, तत् सचेतनं देवदत्तादिशरीरं योग्यत्वाद् भव्यशरीरद्रव्यावश्यकम् । एतदुभयव्यतिरिक्तं तु नोआगमतो द्रव्यावश्यकं त्रिविधम्— लौकिकम् , लोकोत्तरम् , कुप्रावचनिकं च । तत्र लौकिकं राजादीनां मुखप्रक्षालनाद्यावश्यकम् । लोकोत्तरं तु ये इमे श्रमणगुणविप्रमुक्ता लिङ्गमात्रधारिणः साध्वाभासाः प्रतिपदमनेकान्यसंयमस्थानान्यासेव्योभयकालं प्रतिक्रमणाद्यावश्यकं कुर्वन्ति तद् विज्ञेयम् । कुप्रावचनिकं तु यत् पाखण्डिनश्चामुण्डाऽऽयतनोपलेपनाद्यावश्यकं कुर्वन्ति तद् बोद्धव्यम् । नोशब्दश्चेह सर्वत्राऽऽगमसर्वनिषेधे द्रष्टव्यः । एतच्च सर्वमपि नोआगमतो द्रव्यावश्यकं सप्रभेदं यथा सूत्रेऽनुयोगद्वाराख्ये प्रोक्तं तथा विज्ञेयमिति ॥८६७॥

इह लोकोत्तरं यद् नोआगमतो द्रव्यावश्यकमुक्तम् ; तत्रोदाहरणमाह—

लोउत्तरे अभिक्खणमासेवालोयओ उदाहरणं। स रयणदाहगवाणियनाएण जइहुवालद्धो ॥८६८॥

(लोकोत्तरेऽभीक्ष्णमासेवकालोचक उदाहरणम् । स रत्नदाहकवणिग्ज्ञातेन यतिभिरुपालब्धः ॥ ८६८ ॥)

लोकोत्तरे नोआगमतो द्रव्यावश्यकेऽभीक्ष्णमासेवकालोचकः साध्वाभास उदाहरणम् । आसेवकश्चासावालोचकश्चेति समासः ।

नोआगमतो द्रव्यावश्यकं

अभीक्ष्णाऽऽसेवालोचनायां रत्नदाहकदृष्टान्तः

आलोचयतोऽस्य च योऽगीतार्थगुरुः स खलु रत्नदाहकवणिग्ज्ञातेन गीतार्थयतिभिरुपालभ्यः । इत्यक्षरार्थः । भावार्थस्तु कथानकगम्यः । तच्च कथ्यते—

वसन्तपुरं नाम नगरम् । तत्र चाऽगीतार्थः संविग्नाभास एको गच्छः सूरिसहितो विचरति । तन्मध्ये चैकः साध्वाभासस्तिष्ठति । स च प्रतिदिनमुद्गमोद्गमैषणादिदोषदुष्टान्यनेषणीयभक्त-पानकादीनि गृहीत्वाऽऽवश्यककाले महान्तं संवेगमिवोद्वहन् सर्वं गुर्वन्तिकेऽन्वहमालोचयति । गुरुरपि तथैव प्रायश्चित्तं प्रयच्छति । तच्च प्रयच्छन्नगीतार्थत्वेन नित्यमेवं वक्ति—'अहो ! धर्मश्रद्धालुरयं महाभागः सुखेनाऽऽसेव्यते, दुष्करं च यदित्थमालोच्यते, अतोऽशठत्वादेव शुद्धोऽयम् ।' एतच्च दृष्ट्वाऽन्ये मुग्धसाधवश्चिन्तयन्ति—'अहो ! आलोचयितव्यमेवेह साध्यम्, तच्चेत् क्रियते, तदकृत्यासेवनेऽपि न कश्चिद् दोष इति ।' एवं सर्वस्मिन्नपि गच्छे प्रायः प्रवृत्तमसमञ्जसमिति । इत्थं च व्रजति कालेऽन्यदा गीतार्थसाधुः कश्चित् तत्र गच्छे प्राघूर्णकः समायातः । तेन च सोऽविधिः सर्वोऽपि दृष्टः । ततश्चिन्तितम्—अहो ! अनेनाऽगीतार्थगुरुणा सर्वोऽप्ययं नाशितो गच्छः । ततस्तेन भणितो गुरुः—'अहो ! त्वममुं नित्यमकृत्यासेवकं साधुमित्थं प्रशंसन् भवसि गिरिनगरनृपतेस्तन्नगरनिवासिलोकस्य च सदृशः । कथम् ?, इत्यत्रोच्यते—

गिरिनगरं नाम नगरम् । तत्र चैको वणिक् कोटीश्वरो निवसति । स च वैश्वानरभक्तत्वात् प्रतिवर्षं रत्नानामपवरकं भृत्वा वह्निना प्रदीपयति । तं च तथा कुर्वन्तं राजा नगरलोकश्च सर्वदा प्रशंसति, यथा—'अहो ! वैश्वानरे भक्तिरस्य, यदमुं भगवन्तं प्रतिवर्षमित्थं रत्नैस्तर्पयत्यसौ । एवं च प्रशस्यमानोऽयमादरतरः प्रतिसंवत्सरं तथाऽनुतिष्ठति ।' ततोऽन्यदा प्रचण्डपवनोद्धतस्तेन प्रदीपितो वह्निः सराजगृहं समस्तमपि नगरं भस्मसात् करोति । ततः सनगरेण राज्ञा 'किमस्माभिरित्थं कुर्वन्नसौ पूर्वं न निषिद्धः ?, किं वा प्रशंसितः ?' इत्यादिबहु पश्चात्तापं कृत्वा दण्डितः, निर्वासितश्च नगरादसौ वणिगिति । एवमाचार्य ! त्वमप्यविधिप्रवृत्तस्याऽस्य साधोर्नित्यमित्थं प्रशंसां कुर्वन्नमुम्, आत्मानम्, गच्छं च नाशयसि । तस्माद् मथुरापुरीनरपतेः, तन्निवासिलोकस्य च सदृशो भव, यतोऽनर्थभाग् न भवसि । कथम् ?, इत्यत्राप्यभिधीयते—

मथुरानगर्यामपि वैश्वानरभक्तेन केनापीश्वरवणिजा इत्थमेव रत्नभृतं गृहं प्रदीपयितुमारब्धम् । ततः सनगरलोकेन राज्ञा दण्डितः, तिरस्कृतश्चासौ वणिक् । अटव्यां गृहं कृत्वा किमित्थं न प्रदीपयसि ?, इति निष्कासितो नगरादिति । त्वमपीत्थं कुर्वन्नमुम्, आत्मानं, गच्छं चानर्थेभ्यो रक्ष । तदेवं युक्तिभिः शिक्ष्यमाणोऽप्यसौ गुरुरगीतार्थत्वेन, सुग्रहतया, निर्धर्मतया च स्वप्रवृत्तेर्न निवर्तते । ततस्तेन प्राघूर्णकसाधुना गच्छसाधवोऽभिहिताः—'अलमेवंभूतस्य गुरोर्वशवर्तित्वेन, परिह्रियतामयम् ; अन्यथा सर्वेषामनर्थाय संपत्स्यते । ततस्तथैवाऽनुष्ठितं तैरपि । तदेवंभूतस्य गच्छस्य सत्कं नोआगमतो लोकोत्तरं द्रव्यावश्यकमभिधीयत इति । तदेवं सोदाहरणमुक्तं द्रव्यावश्यकम् ॥८६८॥

मावाव-
श्यकम्

अधुना भावावश्यकमभिधीयते-तच्च द्विधा-आगमतः, नोआगमतश्च । तदेतदुभयमप्याह—

आगमओ भावावासयं तदत्थोवओगपरिणामो। नोआगमओ भावे परिणामो नाण-किरियासु ८६९

(आगमतो भावावश्यकं तदर्थोपयोगपरिणामः । नोआगमतो भावे परिणामो ज्ञान-क्रिययोः ॥ ८६९ ॥)

आगमतो भावावश्यकमावश्यकार्थोपयोगपरिणामः । नोआगमतस्तु ज्ञान-क्रियोभयपरिणामः, मिश्रवचनत्वाद् नोशब्दस्येति ॥८६९॥

इदं च त्रिविधमिति दर्शयन्नाह—

लोइय लोउत्तरियं कुप्पावयणं च तं समासेणं। लोउत्तरं पसत्थं सत्थे तेणाहिगारोऽयं ॥८७०॥

(लौकिकं लोकोत्तरिकं कुप्रावचनिकं च तत् समासेन। लोकोत्तरं प्रशस्तं शास्त्रे तेनाऽधिकारोऽयम् ॥ ८७० ॥)

तद् नोआगमतो भावावश्यकं त्रिविधम्—लौकिकम्, लोकोत्तरम्, कुप्रावचनिकं च । एवं चोपन्यासः पूर्वं व्यतिरिक्तद्रव्यावश्यके, अत्र च भावावश्यके पश्चानुलोम्यादिना केनापि हेतुना कृतः, यावताऽनुयोगद्वारसूत्रे इत्युक्तम्—लौकिकम्, कुप्रावचनिकम्, लोकोत्तरं च' इति । तत्र लौकिकं नोआगमतो भावावश्यकम् 'पूर्वाह्णे भारतम्, अपराह्णे रामायणं वाचनीयम्' इत्यादि । कुप्रावचनिकं तु मन्त्रादिपाठपूर्वकमिज्याऽञ्जलिहोमादि । लोकोत्तरं पुनरुपयुक्तस्य श्रमणादेर्मुखवस्त्रिकाप्रत्युपेक्षणा-ऽऽवर्तादिक्रियामिश्रमुभयकालमावश्यकसूत्रोच्चारणम् । एवं सर्वत्र ज्ञान-क्रियामिश्रता भावनीया । इह च त्रिविधेऽपि नोआगमतो भावावश्यके पारमार्थिकाऽनुपमापवर्गसुखप्राप्तिहेतुत्वाल्लोकोत्तरमेव प्रशस्तम् । तदेवेह शास्त्रेऽधिक्रियत इति ॥ ८७० ॥ अथावश्यकस्य पर्यायनामान्यभिधित्सुराह—

तस्साभिन्नत्थाइं सुपसत्थाइं जहत्थनिययाइं । अव्वामोहाइनिमित्तमाह पज्जायनामाइं ॥८७१॥

(तस्याऽभिन्नार्थानि सुप्रशस्तानि यथार्थनियतानि । अव्यामोहादिनिमित्तमाह पर्यायनामानि ॥ ८७१ ॥)

तस्याऽऽवश्यकस्य पर्यायनामान्याहेति संबन्धः । कथंभूतानि ?, अभिन्नार्थानि, सुप्रशस्तानि, यथाऽर्थो व्यवस्थितस्तथैव नियतानि निश्चितानि । किमर्थमिति ?, आह—अव्यामोहादिनिमित्तम्; एकार्थिकैर्हि पर्यायनामभिर्ज्ञातैरन्यान्यस्थानेष्वन्यान्यनामश्रवणतः शिष्यो न मुह्यति । आदिशब्दाद् नानादेशजविनेयानां सुखेनैवाऽर्थप्रतिपत्तिर्भवतीत्यादि वाच्यमिति ॥८७१॥

कानि पुनस्तानि पर्यायनामानि ?, इत्याह—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

आवस्सयं अवस्सकरणिज्जं धुव निग्गहो विसोही य। अज्झयणछक्क वग्गो नाओ आराहणा मग्गो८७२

(आवश्यकमवश्यकरणीयं ध्रुवं निग्रहो विशुद्धिश्च । अध्ययनषट्कं वर्गो न्याय आराधना मार्गः ॥ ८७२ ॥)

एतानि दश पर्यायनामानि ॥ ८७२ ॥ तत्राऽऽवश्यकमिति कः शब्दार्थः ?, इत्याह—

समणेण सावएण य अवस्सकायव्वयं हवइ जम्हा। अंतोअहो-निसिस्स उ तम्हा आवस्सयं नाम ८७३

(श्रमणेन श्रावकेण चावश्यकर्तव्यकं भवति यस्मात्। अन्तरहर्निशं तु तस्मादावश्यकं नाम ॥ ८७३ ॥)

श्रमणादिभिरहोरात्रमध्येऽवश्यं करणादावश्यकमितीह तात्पर्यमिति ॥८७३॥ एतदेव सविशेषमाह—

आवश्यकः

जदवस्सं कायव्वं तेणावस्सयमिदं गुणाणं वा। आवस्सयमाहारो आ मज्जाया-भिविहिवाई ॥८७४॥

आपाश्रयः

आ वस्सं वा जीवं करेइ जं नाणं-दंसण-गुणाणं। संनिज्झ-भावण-च्छायणेहिं वावासयं गुणओ ॥८७५॥

आवासकः

(यदवश्यं कर्तव्यं तेनावश्यकमिदं गुणानां वा आपाश्रय आधार आ मर्यादा-ऽभिविधिवाची ॥ ८७४ ॥)

(आ वश्यं वा जीवं करोति यज्ज्ञान-दर्शन-गुणानाम्। सांनिध्य-भावना-ऽऽच्छादनैर्वाऽऽवासकं गुणतः ॥ ८७५ ॥)

यद् यस्मादवश्यं कर्तव्यं, तेन तस्मादावश्यकमिदमिति। एतत् प्राक्तनगाथायाः पर्यवसितार्थकथनमेव। अथवा आङ् मर्यादा-ऽभिविधिवाची, आ—मर्यादया, अभिविधिना वा गुणानामपाश्रय आधार इदमिति आपाश्रयः— गुणाधार इत्यर्थः। नन्वाधारवाचक आपाश्रयशब्दः पुंलिङ्गे वर्तते, तत् कथमापाश्रयमिति नपुंसकम्? इति चेत्। न, प्राकृतशैलीवशतोऽदोषादिति। अथवा, ज्ञानादिगुणानामा समन्ताद् वश्यमात्मानं करोतीत्यावश्यकम्, यथा—अन्तं करोतीत्यन्तकः। सांनिध्य-भावना-ऽऽच्छादनैर्वाऽऽवासकं गुणत इत्यत्रावासकमुच्यते। इदमुक्तं भवति—'वस निवासे' इति गुणशून्यमात्मानं गुणैः, आ—समन्ताद् वासयति गुणसांनिध्यमात्मनः करोतीत्यावासकम्। अथवा, यथा वस्त्रं धूप-धूपादिभिः, तथा गुणैरासमन्तादात्मानं वासयति भावयति रञ्जयतीत्यावासकम्। यदि वा 'वस आच्छादने' गुणैरासमन्तादात्मानं च्छादयति—'छद मद्र संवरणे' इति दोषेभ्यः संवृणोतीत्यावासकमिति। तदेवं 'आवस्सयं' इत्याद्यं पर्यायनाम व्याख्यातम् ॥८७४-८७५॥

शेषाण्यतिदिशन्नाह—

एवं चिय सेसाइं विउसा सुय-लक्खणाणुसारेण। कमसो वत्तव्वाइं तहा सुय-क्खंधनामाइं ॥८७६॥

(एवमेव शेषाणि विदुषा श्रुत-लक्षणानुसारेण। क्रमशो वक्तव्यानि तथा श्रुत-स्कन्धनामानि ॥ ८७६ ॥)

अवश्य-करणीय-ध्रुवादिपर्यायव्याख्या

एवमेव शेषाण्यवश्यकरणीयादिनामानि सिद्धान्त-लक्षणानुसारेण क्रमशो विदुषा वक्तव्यानि; तद्यथा—मुमुक्षुभिरवश्यं क्रियत इत्यवश्यकरणीयमिदमुच्यते; तथा, अर्थतो ध्रुवत्वात् शाश्वतत्वाद् ध्रुवम्। निगृह्यन्त इन्द्रिय-कषायादयो भावशत्रवोऽनेनेति निग्रहः। अन्ये तु—अनादितोऽनादिप्रलीनत्वाद् ध्रुवं कर्म, तद् निगृह्यतेऽनेनेति 'ध्रुवनिग्रहः' इत्येकमेवेदं पर्यायनाम व्याचक्षते। कर्ममलिनस्याऽऽत्मनो विशु-

द्धिहेतुत्वाद् विशुद्धिः। सामायिकादिषडध्ययनात्मकत्वादध्ययनषट्कम्। 'वृजी वर्जने' वृज्यन्ते दूरतः परिह्रियन्ते रागादयो दोषा अनेनेति वर्गः। अन्ये तु– षडध्ययनकलापात्मकत्वात् 'अध्ययनषट्कवर्गः' इतीदमप्येकमेव पर्याय नाम ब्रुवते। अभिप्रेतार्थसिद्धेः सम्यगुपायत्वाद् न्यायः; अथवा, जीव-कर्मसंबन्धापनयनाद् न्यायः। अयमभिप्रायः—यथा कारणिकैर्दृष्टो न्यायो द्वयोरर्थि-प्रत्यर्थिनोर्मिथ्याद्रव्यादिसंबन्धं चिरकालीनमप्यपनयतीति, एवं जीव-कर्मणोरनादिकालीनमप्याश्रयाश्रयिभावसंबन्धमपनयतीत्यावश्यकमपि न्याय उच्यते। मोक्षाऽऽराधनाहेतुत्वादाराधना। मोक्षपुरप्रापकत्वाद् मार्ग इव मार्ग इति।

अतिदेशप्रस्तावाद् वक्ष्यमाणान्यप्यैकार्थिकनामान्यतिदिशन्नाह–'तहा सुयक्खंधनामाइं ति' तथा तेनैवोक्तप्रकारेण श्रुत-सूत्र-ग्रन्थ-सिद्धान्त-प्रवचन-ऽऽज्ञो-पदेशा-ऽऽगमादीनि श्रुतैकार्थिकनामानि, गण-काय-निकाय-स्कन्ध-वर्ग-राश्यादीनि च स्कन्धैकार्थिकनामानि श्रुतानुसारेण, लक्षणानुसारेण चाऽर्थतो विदुषा वक्तव्यानीत्यर्थ इति। तदेवं विहितो नामादिन्यास आवश्यकपदस्य ॥ ८७६ ॥

अथ श्रुतपदस्य तं चिकीर्षुरिदमाह—

आगमओ दव्वसुयं वत्ता सुत्तोपओगनिरवेक्खो। नोआगमओ जाणय-भव्वसरीरा-ऽइरित्तमिदं ॥८७७॥ द्रव्यश्रुतम्

(आगमतो द्रव्यश्रुतं वक्ता श्रुतोपयोगनिरपेक्षः। नोआगमतो ज्ञायक भव्यशरीरा-ऽतिरिक्तमिदम् ॥ ८७७ ॥)

इह नाम-स्थापने सुगमत्वाद् नोक्ते। द्रव्यश्रुतं त्वागमतः, नोआगमतश्च। तत्राऽऽगमतो द्रव्यश्रुतं वक्ता तदुपयोगनिरपेक्षः–अनुपयुक्त इत्यर्थः। नोआगमतस्तु त्रिविधम्–ज्ञशरीरद्रव्यश्रुतम्, भव्यशरीरद्रव्यश्रुतम्, तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतं चेति। तत्राद्यभेदद्वयमावश्यकवदेव बोद्धव्यम् ॥८७७॥ तद्व्यतिरिक्तं त्विदं किम्?, इत्याह—

पत्ताइगयं सुत्तं सुत्तं च जमंडजाइ पंचविहं। आगमओ भावसुयं सुओवउत्तो तओऽणण्णो ॥८७८॥

(पत्रादिगतं सूत्रं सूत्रं च यदण्डजादि पञ्चविधम्। आगमतो भावश्रुतं श्रुतोपयुक्तस्ततोऽनन्यः ॥ ८७८ ॥)

इह श्रुतं सूत्रं च द्वे अपि किलैकार्थे। तत्र तल-ताल्यादिप्रभवानि पत्राणि प्रतीतानि, तेषु गतं लिखितं सूत्रं पत्रादिगतम्; आदिशब्दात् पत्रसंघातनिष्पन्नाः पुस्तकाः[1], वस्त्रादयश्च गृह्यन्ते; तेष्वपि लिखितं सूत्रं ज्ञशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतमुच्यते। अथवा, अण्डजादपि यदागमे(अनुयोगद्वारसूत्रे)पञ्चविधं सूत्रमुक्तम्; तद्यथा–"[2]अंडए, बोंडए, कीडए, वालए, वागए"। एतदपि सूत्राभिधानसाम्याद् व्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतमुच्यते। तत्राण्डाच्चतुरिन्द्रियकीटविशेषनिर्वर्तितकोशकाररूपाज्जातमण्डजं लोकप्रतीतं चटकसूत्रमित्यर्थः। बोण्डं वमनीफलं तस्मा-

1. 'पुस्तक' शब्दस्य पौंस्त्वं "पुस्तक-पुस्तक-" इति लिङ्गानुशासने तस्य पुंनपुंसकत्वेनाऽनुशासनात्।
2. अण्डजम्, बोण्डजम्, कीटजम्, वालजम्, वल्कजम्।

जातं वोण्डजं कर्पासजमित्यर्थः। कीटजं तु, पञ्चविधम्, तद्यथा—"पट्टे, मलये, अंसुए, चीणंसुए, किमिराए" एते पञ्चापि पट्टसूत्रविशेषाः। वालजमपि पञ्चविधम्, तद्यथा—"उण्णिए, उट्टिए, मिगलोमिए, कोतवे, किट्टिसे"। तत्र मूषिकलोमनिष्पन्नं कौतवम्, ऊर्णाद्युद्धरितकिट्टिसनिष्पन्नं सूत्रं किट्टिसम्; अथवा, ऊर्णादीनां द्विकादिसंयोगनिष्पन्नं किट्टिसम्; यदिवा, उक्तशेषाऽश्वादिजीवलोमनिष्पन्नं किट्टिसम्। शेषं प्रतीतम्। शणा-ऽतस्यादिप्रभवं वल्कजम्। तदेतत् सर्वमपि व्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतम्।

भावश्रुतमपि द्विधा—आगमतः, नोआगमतश्च। तत्र श्रुतोपयुक्तस्तदध्येताऽऽगमतो भावश्रुतम्। नन्पयोग एव भावश्रुतं युज्यते, तत्कथमिह तद्वान् गृह्यते ?, इत्याह 'तओऽणण्णो त्ति' ततः श्रुतोपयोगादनन्य इति कृत्वोपचारतः स एव भावश्रुतमुच्यत इति ॥८७८॥

नोआगमतो भावश्रुतमाह—

नोआगमओ भावो लोइय लोउत्तरं पुराभिहियं सम्मत्तपरिग्गहियं सम्मसुयं मिच्छमियरं ति ॥८७९॥

(नोआगमतो भावो लौकिकं लोकोत्तरं पुराभिहितम्। सम्यक्त्वपरिगृहीतं सम्यक्श्रुतं मिथ्येतरदिति ॥ ८७९ ॥)

नोआगमतो भावश्रुतं द्विविधम्—लौकिकं, लोकोत्तरं च। तत्र लौकिकं भारत-रामायणादि। इदं चेहैव पूर्वं श्रुतज्ञानविचारे प्रोक्तम्। लोकोत्तरं त्वाचारादि, इदमपि पूर्वं तत्रैवोक्तम्। एतच्च सर्वं सम्यक्त्वपरिगृहीतं सम्यक्श्रुतं, मिथ्यात्वपरिगृहीतं तु मिथ्याश्रुतमिति ॥ ८७९ ॥ अत्र प्रेरकः प्राह—

आगमओ भावसुयं जुत्तं नोआगमे कहं होइ। जइ नागमो न सुत्तं, अह सुत्तमणागमो किह णु ? ॥८८०॥

(आगमतो भावश्रुतं युक्तं नोआगमे कथं भवति ?। यदि नागमो न सूत्रं, अथ सूत्रमनागमः कथं नु ? ॥ ८८० ॥)

यदागमतो भावश्रुतमुक्तम् तद् युक्तम्—घटत एव। नोआगमतस्तु भावश्रुतं कथं भवति ?—नघटत एवैतदित्यर्थः। तथाहि—नोशब्दस्यात्र निषेधवचनः, ततश्च यदि न नैवाऽऽगमः, तर्हि न श्रुतम्, तस्याऽऽगमरूपत्वात्। अथ श्रुतम्, तर्ह्यनागमः कथम् ?। तस्मात् नोआगमतो भावश्रुतमिति 'माता मे वन्ध्या' इत्यादिवद् विरुद्धमेवेति ॥८८०॥ प्रेरक एवाऽऽशङ्क्याह—

उवओगो जम्मत्ते तं तं जइ वाऽऽगमो ऽवसेसं तु। नोआगमो त्ति एवं किमणुवउत्तम्मि दव्वसुयं ? ॥८८१॥

(उपयोगो यन्मात्रे तन्मात्रं यदि वाऽऽगमोऽवशेषं तु। नोआगम इत्येवं किमनुपयुक्ते द्रव्यश्रुतम् ? ॥ ८८१ ॥)

यदिवा, एवं सिद्धान्तवादी ब्रूयात्—यावन्मात्रे यत्र यत्र श्रुताध्येतरि तदुपयोगस्तत्तदागमतो भावश्रुतम्, यत् त्ववशेषमनुपयुक्तस्या-

ऽध्येतुः श्रुतं तद् नोआगमतो भावश्रुतमिति सर्वं सुस्थमिति । हन्त ! तर्हि 'आगमओ दव्वसुयं वत्ता सुत्तोवओगनिरवेक्खो' (गा०—८७७) इत्यनेनाऽनुपयुक्ते वक्तरि यत् पूर्वं द्रव्यश्रुतमुक्तं तत् किं स्यात्, तद्विषयस्येदानीं नोआगमतो भावश्रुतत्वेन त्वया प्रतिपाद्यमानत्वात् ?— निर्विषयमेव तत् स्यादिति भावः ॥ ८८१ ॥ पर एवाचार्यमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अविसुद्धनयमएण व जइ तं लद्धिसुयमणुवउत्तो वि।
भावसुयं चिय पढओ किमणुवउत्तस्स दव्वसुयं ? ॥८८२॥

(अविशुद्धनयमतेन वा यदि तल्लब्धिश्रुतमनुपयुक्तेऽपि । भावश्रुतमेव पठतः किमनुपयुक्तस्य द्रव्यश्रुतम् ॥ ८८२ ॥)

यदि च सूरिरेतद् ब्रूयात्—अविशुद्धनयमतेन श्रुतलब्धिरपि भावश्रुतमुच्यते । ततश्चानुपयुक्तेऽपि लब्धिसंपन्ने जीवे तल्लब्धिरूपं श्रुतं लब्धिश्रुतं भावश्रुतमेवाऽङ्गीक्रियते, अन्यत्तु लब्ध्यादिशून्यस्य यत् श्रुतं तद् द्रव्यश्रुतम्, इति न तस्य निर्विषयतेति भावः । हन्त ! तर्ह्यनुपयुक्तस्य पठतो वक्तुः किं द्रव्यश्रुतम् ?, तस्यापि श्रुतलब्धिसद्भावतो भावश्रुतप्राप्त्या तदवस्थैव द्रव्यश्रुतस्य निर्विषयतेति भावः । न हि श्रुतलब्धिरहितः कोऽपि पठति । तस्मादेतदपि वाङ्मात्रत्वाद् न किञ्चिदिति ॥८८२॥ अथाचार्यः प्रतिविधानमाह—

आगम सुओवओगो सुद्धो च्चिय न चरणाइसंमिस्सो।
मीसेऽवि वा विवक्खा सुयस्स चरणाइभिन्नस्स ॥८८३॥

(आगमतः श्रुतोपयोगः शुद्ध एव न चरणादिसंमिश्रः । मिश्रेऽपि वा विवक्षा श्रुतस्य चरणादिभिन्नस्य ॥ ८८३ ॥)

इह तावत् सर्वस्याप्यस्य प्रक्रमस्य भावार्थ उच्यते—परेण निषेधवचनं नोशब्दमवगम्य पूर्वपक्षः कृतः । आचार्यस्तु मिश्रवचनं नोशब्दं चेतसि निधाय प्रतिविधत्ते । मिश्रवचनेनापि नोशब्देन द्रव्यश्रुतम्, आगमतो भावश्रुतम्, नोआगमतो भावश्रुतं चेत्येतत्त्रितयं कथं पृथगुपपद्यते ? इति चेत् । उच्यते—अनुपयुक्तस्य श्रुताध्येतुस्तावद् द्रव्यश्रुतं 'आगम त्ति' एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादागमतो भावश्रुतमुच्यते । किम् ?, इत्याह—शुद्ध एव श्रुतोपयोगः, न चरणादिमिश्रः । यदि वा, चरणादिमिश्रेऽपि श्रुतोपयोगे तद्भिन्नस्य श्रुतोपयोगस्य विवक्षा क्रियते । इदमुक्तं भवति—चरणादिमिश्रमपि श्रुतोपयोगं भिन्नं विवक्षितत्वादागमतो भावश्रुतमुच्यत इति ॥८८३॥

तर्हि नोआगमतो भावश्रुतं किम् ?, इत्याह—

नोआगमतो भावश्रुतम्

चरणाइसमेयम्मि उ उवओगो जो सुए तओ समए। नोआगमो त्ति भण्णइ नोसद्दो मीसभावम्मि ८८४

(चरणादिसमेते तूपयोगो यः श्रुते सकः समये । नोआगम इति भण्यते नोशब्दो मिश्रभावे ॥ ८८४ ॥)

चरणादिसमेते तु श्रुते यश्चरणादिमिश्र उपयोगस्तकोऽसौ समयप्रसिद्ध्या नोआगमतो भावश्रुतमुच्यते। नोशब्दश्चेह मिश्रवचन इति। निषेधवचनस्तु नोशब्दोऽत्र नेष्यते, यतोऽसौ सर्वनिषेधवचनो वा स्यात्, देशनिषेधवचनो वा? ॥८८४॥

तत्र सर्वनिषेधवचनत्वे नोशब्दस्य दोषमाह–

सव्वनिसेहे दोसो सव्वसुयमणागमो पसज्जेज्जा।
होज्जा वाऽणागमओ सुयवज्जमणागमसुयं तु ॥८८५॥

(सर्वनिषेधे दोषः सर्वश्रुतमनागमः प्रसज्येत। भवेद् वाऽनागमतः श्रुतवर्जमनागमश्रुतं तु ॥ ८८५ ॥)

सर्वनिषेधवचने नोशब्देऽत्र गृह्यमाणे दोषः प्रसज्यते। कः?, इत्याह—'सव्वसुयमित्यादि' नोआगमतो भावश्रुतमिति कोऽर्थः?– अनागमः सर्वमपि यद् भावश्रुतमिति–सर्वनिषेधवाचकत्वे नोशब्दस्य सर्वस्यापि भावश्रुतस्याऽऽगमत्वनिषेधः स्यादिति भावः। अयुक्तं चैतत्, श्रुतस्यागमत्वेन सुप्रतीतत्वात्। अथवा, सर्वनिषेधवाचके नोशब्दे नोआगमतो भावश्रुतमित्ययमर्थः स्यात्। कः?, इत्यत्रोच्यते– अनागमतोऽनागमत्वात् श्रुतवर्जं मत्यादिचतुष्टयात्मकं यदनागमरूपं ज्ञानं तत् श्रुतं भावश्रुतं भवेदिति–अश्रुतरूपस्यापि मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्य श्रुतप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥८८५॥ देशनिषेधवचने नोशब्दे दूषणमाह–

देसनिसेहे सयलं नोआगमओ सुयं न पावेज्जा। भिन्नं पि व तं देसो चरणाईणं पसज्जेज्जा ॥८८६॥

(देशनिषेधे सकलं नोआगमतः श्रुतं न प्राप्नुयात्। भिन्नमपि वा तद् देशश्चरणादीनां प्रसज्येत ॥ ८८६ ॥)

देशनिषेधवचने नोशब्दे सकलमप्याचारादि श्रुतं नोआगमतो भावश्रुतं न प्राप्नुयात्–न स्यात्, किन्तु तदेकदेश एव नोआगमतो भावश्रुतं स्यादित्यर्थः। सर्वश्रुतस्य चैतदिष्यते, समस्तस्यापि द्वादशाङ्गगणिपिटकस्य ज्ञान-दर्शन-चारित्रपर्यायपिण्डात्मकत्वाद् नोआगमत्वेन सिद्धान्ते रूढत्वात्; एतच्च मिश्रवचन एव नोशब्दे घटते, नान्यथेति भावः। अत्रैकदेशनिषेधपक्षे दूषणान्तरमाह–'भिन्नं पि वेत्यादि' 'वा' इत्यथवा, भिन्नमपि पृथग्भूतमपि सत् तद् भावश्रुतं चरणादीनामेकदेशः प्रसज्येत; अभिन्नदेशं नेष्यते तच्चरणादिभिः सह, घालञ्जनकपिशवर्णकवत्; अन्यथा संकरैकत्वादिदोषप्रसङ्गादिति ॥ ८८६ ॥

किञ्च, देशनिषेधको नोशब्द एकदेशवाचकः, तत्र चापरोऽपि दोषः। कः?, इत्याह—

होज्ज व नोआगमओ सुओवउत्तो वि जं स देसम्मि। उवउज्जइ न उ सव्वे तेणायं मीसभावम्मि ८८७

(भवेद् वा नोआगमतः श्रुतोपयुक्तोऽपि यत स देशे। उपयुज्यते न तु सर्वस्मिन् तेनायं मिश्रभावे ॥ ८८७ ॥)

यस्मात् स श्रुतैकदेश एवोपयुज्यते, न तु सर्वस्मिन्नपि श्रुते, सर्वस्यापि श्रुतस्याऽनन्ताभिलाप्यार्थविषयत्वात्, एतदुपयोगस्य चैकदाऽसंभवात् ततश्चैकदेशवचनत्वे नोशब्दस्याऽयं नोआगमः । तस्माद् येनैवं सति आगम-नोआगममात्रश्रुतयोर्विशेषः प्राप्नोति, तेनाऽयं नोशब्दो मिश्रभावे प्राप्त इति ॥८८७॥ अथ प्रेरकाभिप्रायमाशङ्कमान आह—

आह नणु मीसभावे नाभिहिओ, अभिहिओ य नोसद्दो। देसे तदन्नभावे दव्वे किरियाए भावे य ॥८८८॥

(आह ननु मिश्रभावे नाभिहितः, अभिहितश्च नोशब्दः । देशे तदन्यभावे द्रव्ये क्रियायां भावे च ॥ ८८८ ॥)

आह—प्रतिषेधवाचकत्वाद् नोशब्दो मिश्रभावे न क्वचिदभिहितः । किं तर्हि ?, देशादिषु पञ्चस्वर्थेष्वभिहितः । तत्र देशे नोघटो घटैकदेश उच्यते, यतो घटैकदेशस्तावदघटो न वक्तव्यः, नापि घटः, किं तर्हि ?, नोघटः । तथाहि—घटैकदेशस्य ग्रीवादेरघटत्वे तदन्यदेशानामपि तद्वदेवाऽघटत्वात् सर्वघटाभावप्रसङ्गः, एवं पट-शकटादावप्यभावप्रसङ्गेन सर्वशून्यतापत्तिः । नापि घटैकदेशो घटः, एवं हि प्रत्यवयवं घटप्राप्त्यैकस्मिन्नपि घटे घटबाहुल्यापत्तिः, तथा च सत्येकघटविषयप्रवृत्ति-निवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात् पारिशेष्याद् घटैकदेशो नोघट एवोच्यते, पर्यायशब्दत्वादनयोः । तदन्यभावेऽपि नोशब्दो दृश्यते, यथा 'नोघटः' इत्युक्ते तदन्यः पटादिः प्रतीयते, यथा 'नो ब्राह्मणः' इत्यभिहिते क्षत्रियादिर्गम्यते । द्रव्ये तु नोशब्दो घटैकदेशवचनादिः—नो घटः, नो पटः, नो स्तम्भ इत्यादिघटाद्येकदेशवाचक इत्यर्थः । ननु देशवाचकादस्य को भेदः ?, इति चेत् । उच्यते—तत्र घटादिसंबद्ध एव तदेकदेशो नोघटादिरुक्तः, अत्र तु स एव घटाद्येकदेशो ग्रीवादिः पृथग्भूतो रथ्यादिपतितः स्वतन्त्र एव गृह्यते । स च घटादेः पार्थक्येन वर्तमानत्वात् पृथगेव स्वतन्त्रं द्रव्यम्, इति द्रव्ये नोशब्दः । क्रियानिषेधवचनो नोशब्दः—'नो पचति, नो पक्तव्यमित्यादि । भावनिषेधे तु नोशब्दो 'नो गम्यते, नो स्थीयते' इत्यादि । भाव-क्रिययोश्च विशेषः सिद्ध-साध्यतादिरूपः कोऽपि शब्दशास्त्रादिगतो बोद्धव्यः । इत्येवं विवक्षावशाद् देशादिष्वर्थेषु दृष्टो नोशब्दः, न तु मिश्रभाव इति ॥८८८॥ अत्रोत्तरमाह—

सच्चमयं देसाइसु तहवत्थसेण सद्दविणिओगो। अमियत्था य निवाया जुज्जइ तो मीसभावे वि ॥८८९॥

(सत्यमयं देशादिषु तथाऽप्यर्थवशेन शब्दविनियोगः । अमितार्थाश्च निपाता युज्यते ततो मिश्रभावेऽपि ॥ ८८९ ॥)

सत्यम्, देशप्रतिषेधादिवचनोऽयं नोशब्दः, तथाप्यर्थवशाच्छब्दानां विनियोगः—यो यत्राऽर्थो घटते, तस्मिन्नर्थे तत्र ते प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । आह—नन्वेकस्यापि शब्दस्य किमनेकेऽर्था विद्यन्ते, येनैवमुच्यते ?, इत्याशङ्क्याह—द्योतकत्वेनापरिमितार्थाश्च निपाता इति मिश्रवचनोऽपि प्रयुज्यते नोशब्दः, न किञ्चित् क्षूयत इति ॥८८९॥

अथवा, देशवचनोऽपि भवत्वत्र नोशब्दः, न कश्चिद् दोषः, इति दर्शयन्नाह—

अविसेसियसंमिस्सोवओगदेसु(म०-सो)त्ति वा सुयं काउं। नोआगमभावसुए नोसद्दो होज्ज देसे वि८९०

(अविशेषितसंमिश्रोपयोगदेश इति वा श्रुतं कृत्वा । नोआगमभावश्रुते नोशब्दो भवेद् देशेऽपि ॥ ८९० ॥)

अविशेषितश्चासौ ज्ञान-दर्शन-चारित्राणां परिपूर्णघटादिरिवाऽखण्डः संमिश्रोपयोगश्चाविशेषितसंमिश्रोपयोगस्तस्य घटादेर्ग्रीवादिरिव श्रुतं देश एकदेश इति कृत्वा नोआगमतो भावश्रुते विचार्ये नोशब्दो देशेऽपि युज्यते । इदमुक्तं भवति—यथा सामान्येन परिपूर्णघटादेरिहाऽखण्डस्यैकदेशो ग्रीवादिर्नोघट उच्यते, एवमविशेषितभेदस्य ज्ञान-क्रियापरिणामरूपस्याऽखण्डस्य वस्तुनः श्रुतमेकदेश इति कृत्वा ज्ञान-क्रियापरिणामो नोआगमतो भावश्रुतमिति स्थितम् ॥८९०॥ अथ मतान्तरमुपदर्श्य परिहरन्नाह—

नोआगमओ केई सद्दसहायमुवओगमिच्छंति। नणु सुतरमागमत्तं हि दव्व-भावागमे जुत्तं ॥८९१॥

(नोआगमतः केचित् शब्दसहायमुपयोगमिच्छन्ति । ननु सुतरामागमत्वं हि द्रव्य-भावागमयोर्युक्तम् ॥ ८९१ ॥)

केचिदाचार्याः शब्दसहायं श्रुतोपयोगं नोआगमतो भावश्रुतमिच्छन्ति । अयमभिप्रायः—श्रुतोपयोगपूर्वकं ब्रुवाणस्य यः श्रुतोपयोगसहितः शब्दः स नोआगमतो भावश्रुतम् । तत्र किलोपयोग-शब्दसमुदाये उपयोगलक्षणस्याऽऽगमस्यैकदेशत्वात् , शब्दनिरपेक्षं तूपयोगमात्रमागमतो भावश्रुतमिति । एतच्चायुक्तमिति दर्शयति–'नण्वित्यादि' नन्वत्र हि स्फुटं श्रुतोपयोगो भावागमः, शब्दस्तु द्रव्यागमः, इति सुतरामागमत्वमेव युक्तम् , आगमत एव श्रुतं युज्यते, न तु नोआगमत इत्यर्थः । यदि हि केवलोऽपि श्रुतोपयोग आगम उच्यते, तर्हि द्वितीये शब्दलक्षणे द्रव्यागमे मिलिते सुतरामयमागम एव युज्यते, न तु नोआगमः, , आगमा-ऽनागमसमुदाय एव तस्य युज्यमानत्वादिति भावः ॥८९१॥ पराभिप्रायमेवाशङ्क्य निराचिकीर्षुराह—

अह नागमो त्ति सद्दो नोआगमया य तदहियत्तणओ।
आगमओ दव्वसुयं किह सद्दो नागमो जइ सो ?॥८९२॥

(अथ नागम इति शब्दो नोआगमता च तदधिकत्वतः । आगमतो द्रव्यश्रुतं कथं शब्दो नागमो यदि सः ? ॥ ८९२ ॥)

अथ परो मन्येत–शब्द आगमो न भवति, तत उपयोगस्य तदधिकत्वादनागमरूपशब्दाधिकत्वाद् नोआगमता, आगमा-ऽनागमसमुदाये आगमस्यैकदेशत्वाद् नोआगमत्वमित्यभिप्रायः । अत्र परिहारमाह–हन्त ! यद्यसौ शब्द आगमो न भवति तर्ह्यागमतो द्रव्यश्रुतं कथमेष स्यात् ? । युष्मदीयमप्यस्येत्थमागमतो द्रव्यश्रुतत्वं न स्यात् , अनागमत्वात् । तस्मात् द्रव्यत आगम एवाऽयम् , अतो द्रव्यागमसहायो भावागम आगमत एव भावश्रुतम् , न तु नोआगमत इति स्थितम् ॥ ८९२ ॥ अथान्यदपि मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति—

अन्ने नोआगमओ सामित्ताणासियं सुयं वेंति। जइ न सुयमणुवओगे नणु सुयरमणासियं नत्थि ८९३

(अन्ये नोआगमतः स्वामित्वानाश्रितं श्रुतं ब्रुवन्ति । यदि न श्रुतमनुपयोगे ननु सुतरामनाश्रितं नास्ति ॥ ८९३ ॥)

अन्ये तु केचनाऽपराचार्याः स्वामिनमाश्रितं श्रुतोपयोगं भावश्रुतं ब्रुवते, स्वाम्यनाश्रितं तु तमेव नोआगमतो भावश्रुतं ब्रुवते, एतद्घातिफल्गेवेति दर्शयति–'जईत्यादि' यद्यनुपयुक्तेऽपि वक्तरि श्रुतं भावश्रुतं नोक्तम्, किन्तु विशिष्टेऽपि तस्मिन् स्वामिनि द्रव्यश्रुतमेव पूर्वमभिहितम्; हन्त ! तर्हि सुतरामेवाऽनाश्रितं भावश्रुतं नास्ति, स्वामिनमन्तरेण पुस्तकादि लिखिते श्रुते उपयोगस्य दूरोत्सारितत्वात्, उपयोगमन्तरेण च भावश्रुतस्य सर्वथाऽसत्त्वात्; 'स्वाम्यनाश्रितं च श्रुतं क्वाप्यस्ति' इति प्रतिपादयितुमेहासाहसिकत्वमिति यत् किञ्चिदेतदिति । तदेवमुक्तं नोआगमतोऽपि भावश्रुतम् ॥ ८९३ ॥ अथ श्रुतस्यैकार्थिकनामान्याह—

सुय-सुत्त(प्र०..सत्त)-गंथ-सिद्धंत-सासणे आण-वयण उवएसो ।
पण्णवण आगमो वि य एगट्ठा पज्जया सुत्ते ॥८९४॥

(श्रुत-सूत्र-ग्रन्थ-सिद्धान्त-प्रवचनानि आज्ञा-वचने उपदेशः । प्रज्ञापनमागमोऽपि चैकार्थाः पर्यायाः सूत्रे ॥ ८९४ ॥)

एतेषां च नाम्नामर्थः प्रागतिदेशेनोक्त एवेति । तदेवं विहितः श्रुतस्यापि नामादिन्यासः ॥८९४॥ अथ स्कन्धस्य तमभिधातुमाह–

खंधपएऽणुवउत्तो वत्ताऽऽगमओ स दव्वखंधो उ ।
नोआगमओ जाणय-भव्वसरीरा-ऽइरित्तोऽयं ॥८९५॥

(स्कन्धपदेऽनुपयुक्तो वक्ताऽऽगमतः स द्रव्यस्कन्धस्तु । नोआगमतो ज्ञायक-भव्यशरीरा-ऽतिरिक्तोऽयम् ॥ ८९५ ॥)

इहापि नाम-स्थापने सुखप्ररूपणीयत्वात् नोक्ते । द्रव्यस्कन्धस्त्वागमतः स्कन्धपदेऽनुपयुक्तो वक्ता । नोआगमतस्तु ज्ञशरीरद्रव्यस्कन्धः, भव्यशरीरद्रव्यस्कन्धः, तदुभयव्यतिरिक्तद्रव्यस्कन्धश्चेत्येवं त्रिविधोऽयमिति ॥ ८९५ ॥

तत्र व्यतिरिक्तद्रव्यस्कन्धः सचित्तादिभेदात् पुनरपि त्रिविध इति दर्शयति—

सच्चित्तो अच्चित्तो मीसो य समासओ जहासंखं। दुपयाई दुपएसाइओ य सेणाइदेसाई ॥८९६॥

(सचित्तोऽचित्तो मिश्रश्च समासतो यथासंख्यम् । द्विपदादिर्द्विप्रदेशादिकश्च सेनादिदेशादिः ॥ ८९६ ॥)

व्यतिरिक्तद्रव्यस्कन्धः समासतः संक्षेपेण तावत् सचित्ता-ऽचित्त-मिश्रभेदात् त्रिविधः । स च यथासंख्यं द्विपदादिर्द्रष्टव्यः, तथाहि-द्विपदा-ऽपद-चतुष्पदरूपः सचित्तस्कन्धः । तत्र द्विपदं मनुष्य-शुक-सारिकादि, अपदं दाडिमा-ऽऽम्र-बीजपूरकादि, चतुष्पदं तु गवादि ।

द्विप्रदेशिकादिरनन्ताणुकस्कन्धपर्यवसानोऽचित्तस्कन्धः सेनाया हस्त्य-श्व-रथ-पदाति-खड्ग-कुन्ताद्यात्मकः पाश्चात्य-मध्यमाऽग्रदेशरूपो मिश्रस्कन्धः। आदिशब्दाद् ग्राम-नगराद्येकदेशपरिग्रहः ॥८९६॥ अथवा व्यतिरिक्तस्कन्धस्य प्रकारान्तरेण त्रैविध्यमाह—

अहवा कसिणो अकसिणो अणेगदव्वो स एव विण्णेओ।
देसावचिओवचिओ अणेगदव्वो विसेसोऽयं ॥८९७॥

(अथवा कृत्स्नोऽकृत्स्नोऽनेकद्रव्यः स एव विज्ञेयः। देशापचितोपचितोऽनेकद्रव्यो विशेषोऽयम् ॥ ८९७ ॥)

कृत्स्नाकृत्स्नस्कन्धौ

अथवा स एव व्यतिरिक्तस्कन्धस्त्वोऽन्यथा त्रिविधो विज्ञेयः, तद्यथा—कृत्स्नस्कन्धः, अकृत्स्नस्कन्धः, अनेकद्रव्यस्कन्धश्चेति। यस्मादन्यो बृहत्तरः स्कन्धो नास्ति स कृत्स्नः परिपूर्णः स्कन्धः कृत्स्नस्कन्धः, स च हयस्कन्धः, गजस्कन्धः, नरस्कन्ध इत्यादि। आह—यद्येवम्, प्रकारान्तरत्वमसिद्धम्, सचित्ततुरङ्गमादिस्कन्धस्यैव संज्ञान्तरेणोक्तत्वात्। नैवम्, यतः प्राक् सचित्तस्कन्धाधिकारात् तथाऽसंभविनोऽपि पुद्गला निरूप्य जीवा एवोक्ताः, इह तु जीव-तदधिष्ठितशरीरावयवलक्षणः समुदायः कृत्स्नस्कन्धत्वेन विवक्षितः, अतोऽभिधेयभेदात् सिद्धं प्रकारान्तरत्वम्। अस्त्वेवम्, केवलं हयादिस्कन्धस्य कृत्स्नत्वं नोपपद्यते, तदपेक्षया गजादिस्कन्धस्य बृहत्तरत्वात्। नैतदेवम्, यतोऽसंख्येयप्रदेशात्मको जीवः, तदधिष्ठिताश्च शरीरपुद्गला इत्येवंभूतः समुदाय एव हयादिस्कन्धत्वेन विवक्षितः, जीवस्य चासंख्येयप्रदेशात्मकतया सर्वत्र तुल्यत्वाद् गजादिस्कन्धस्य बृहत्तरत्वमसिद्धम्। यदि हि जीवप्रदेशपुद्गलसमुदायः सामस्त्येन सर्वत्र, तदा स्याद् गजादिस्कन्धस्य बृहत्त्वम्, तच्च नास्ति, समुदायस्य तुल्यत्वाभावात्, केवलपुद्गलवृद्धि-हान्योस्त्विहाऽविवक्षितत्वात्, इति सर्वत्र हयादौ कृत्स्नस्कन्धत्वं न विरुध्यते। अन्ये तु पूर्वं सचित्तस्कन्धविचारे जीव-तदधिष्ठितशरीरपुद्गलसमुदायः, सचित्तस्कन्धः, अत्र तु शरीराद् बुद्ध्या पृथक् कृतो जीव एव केवलः कृत्स्नस्कन्ध इति व्यत्ययं व्याचक्षते। तदत्र व्याख्याने भेद एव नास्ति, हय-गजादि-जीवानां प्रदेशतो हीनाधिक्याभावेन कृत्स्नस्कन्धत्वस्य सर्वत्राविरोधादिति।

अथाऽकृत्स्नस्कन्ध उच्यते—यस्मादन्यो बृहत्तरः स्कन्धोऽस्ति, सोऽपरिपूर्णत्वादकृत्स्नस्कन्धः, स च द्विप्रदेशिकादिर्यावत् सर्वोत्कृष्टानन्तपरमाणुमयस्कन्धनिष्पन्न एकेन परमाणुना न्यूनस्तावद् विज्ञेयः। उत्कृष्टानन्ताणुस्कन्धापेक्षया ह्येकपरमाणुन्यूनोत्कृष्टानन्ताणुकोऽकृत्स्नस्कन्धः, तदपेक्षया तु परमाणुद्वयन्यूनोत्कृष्टानन्ताणुकोऽकृत्स्नस्कन्धः। एवमेकैकपरमाणुहान्या तावद् नेयं यावत् त्रिप्रदेशिकस्कन्धापेक्षया द्विप्रदेशिकस्कन्धोऽकृत्स्नस्कन्धः। अत एव प्रागुक्ताचित्तस्कन्धादस्य भेदः; पूर्वं हि द्विप्रदेशिकादेः परिपूर्णोत्कृष्टानन्ताणुकस्कन्धपर्यन्तस्य सर्वस्याप्यचित्तस्कन्धस्य सामान्येन संग्रहात्; अत्र त्वेकः परिपूर्णोत्कृष्टानन्ताणुको न संगृह्यते, तस्य कृत्स्नस्कन्धत्वादिति।

अथानेकद्रव्यस्कन्ध उच्यते—अनेकैः सचित्ता-ऽचित्तलक्षणैर्द्रव्यैर्निष्पन्नः स्कन्धोऽनेकद्रव्यस्कन्धः। स च हय-गजादिस्कन्ध एव।

वचिओवचिओ त्ति' अपचितश्चासावुपचितश्चाप चितोपचितः, देशेऽपचितोपचितो देशापचितोपचितः। इदमुक्तं भवति–
गादिलक्षणेऽपचितो जीवप्रदेशैर्विरहितो देशापचितः, अन्यस्मिंस्तु पृष्ठ-हृदय-बाहू-र्वादिलक्षणे देशे उपचितो जीवप्रदेशैर्व्याप्तो
–विशिष्टैकपरिणामपरिणतानां सचेतना-ऽचेतनदेशसमुदायात्मको हयादिस्कन्धोऽनेकद्रव्यस्कन्ध इत्यर्थः। आह–यद्येवम्, कृत्स्नस्क-
ो विशेषः ?। उच्यते–तत्र किल हयादिर्यावानेव जीवप्रदेशैर्व्याप्तस्तावानेव कृत्स्नस्कन्धत्वेन विवक्षितः, न तु जीवप्रदेशाव्याप्तन-
अत्र तु नखादियुक्तोऽनेकद्रव्यस्कन्धः, इति विशेषः। तर्हि पूर्वोक्ताद् मिश्रस्कन्धादस्य को भेदः ?। उच्यते–तत्राऽश्व-
सक्राद्यजीवानां च पृथग्व्यवस्थितानां समूहकल्पनया मिश्रस्कन्धत्वमुक्तम्, अत्र तु जीवप्रयोगतो विशिष्टैकपरिणामपरिणतानां
नद्रव्याणामनेकद्रव्यस्कन्धत्वम्, इति भेदः। अत एवाऽऽह–'विसेसोऽयं' इति। कृत्स्नस्कन्धाद् मिश्रस्कन्धाच्चायमनन्तरोक्तो-
न्धस्य विशेषो भेद इति। तदेवमुक्तो द्रव्यस्कन्ध इति ॥ ८९७ ॥ अथ भावस्कन्धमाह–

क्खंधो खंधपयत्थोवओगपरिणामो। नोआगमओ भावम्मि नाण-किरिया-गुणसमूहो॥८९८॥ भावस्कन्धः

(आगमभावस्कन्धः स्कन्धपदार्थोपयोगपरिणामः। नोआगमतो भावे ज्ञान-क्रिया-गुणसमूहः ॥ ८९८ ॥)

गमतो भावस्कन्धः। कः ?, इत्याह–स्कन्धपदार्थोपयोगपरिणामः। नोआगमतस्तु भावस्कन्धो ज्ञान-क्रिया-गुणसमूहः। ज्ञानमत्रा-
र्थक-श्रुत-स्कन्धावबोधोपयोगलक्षणम्, क्रिया तदुक्तसामाचारीकरणरूपा, गुणास्तु मूलगुणो-त्तरगुणभेदभिन्नाः, तेषां समूहः समुदायो मील-
को ज्ञान-क्रिया-गुणसमूह इति ॥ ८९८ ॥ स च ज्ञान-क्रिया-गुणसमूहः कः ?, इत्याह–

सामाइयाइयाणं छण्हज्झयणाण सो समावेसो। नोआगमो त्ति भण्णइ नोसद्दो मीसभावम्मि॥८९९॥

(सामायिकादिकानां षण्णामध्ययनानां स समावेशः। नोआगम इति भण्यते नोशब्दो मिश्रभावे ॥ ८९९ ॥)

स च ज्ञान-क्रिया-गुणसमूहोऽत्र वक्ष्यमाणस्वरूपाणां सामायिकादीनां षण्णामध्ययनानां समावेशः समुदाय उच्यते, अस्यैव ज्ञान-
क्रिया-गुणमयत्वात्। अयं च नोआगमो भण्यते। कुतः ?, इत्याह–यतो नोशब्दो मिश्रभावे वर्तते, मिश्रश्च ज्ञान-क्रिया-गुणोपयोग इति।
तदेवमुक्तो भावस्कन्धोऽपि ॥ ८९९ ॥ अथ स्कन्धस्यैकार्थिकनामान्याह–

गण-काय-निकाये य खंधे वग्गे तहेव रासी य। पुंजे पिंडे नियरे संघाए आउल समूहे॥९००॥ 'स्कन्ध'-पर्यायाः

(गण-काय-निकायाश्च स्कन्धो वर्गस्तथैव राशिश्च। पुञ्जः पिण्डो निकरः संघात आकुलः समूहः ॥ ९०० ॥)

एषामपि स्कन्धैकार्थनाम्नामर्थः प्रागतिदेशतः प्रोक्त एवेति। तदेवमावश्यकस्य श्रुतस्य स्कन्धस्य च विहितो नामादिन्यासः।

विशेषा०

अथास्य पदत्रयस्यापि समास उच्यते । षण्णां श्रुतविशेषाणां स्कन्धः श्रुतस्कन्धः, आवश्यकं च तद् श्रुतस्कन्धश्चावश्यकश्रुतस्कन्धः । अथवा, आवश्यकं च तद् श्रुतं चावश्यकश्रुतम्, तस्य षडध्ययनसमुदायात्मकः स्कन्ध आवश्यकश्रुतस्कन्ध इति । उक्तं शास्त्राभिधानम् ॥ ९०० ॥ अथ सामायिकाद्यध्ययनानामर्थाधिकारदर्शनार्थं प्रस्तावनामाह—

किं पुण छक्कज्झयणं, जेण छलत्थाहिगार विणिउत्तं। सामाइयाइयाणं ते य इमे छ ज्जहासंखं ॥९०१॥

(किं पुनः षडध्ययनं, येन षडर्थाधिकारविनियुक्तम् । सामायिकादिकानां ते चेमे षड् यथासंख्यम् ॥ ९०१ ॥)

आह–किं पुनरिह कारणम्, येन षडध्ययनमिदमावश्यकम्–षड् अध्ययनानि यत्र तद् षडध्ययनमिति समासः? । अत्रोच्यते–येन षड्भिरर्थाधिकारैर्विनियुक्तं निबद्धम् । ते च षडर्थाधिकाराः सामायिकादीनां षण्णामध्ययनानां यथासंख्यमेते द्रष्टव्या इति ॥९०१॥

के पुनस्ते ?, इत्याह—

पडावश्यकानाम् अर्थाधिकाराः

सावज्जजोगविरई उक्कित्तण गुणवओ य पडिवत्ती।
खलियस्स निंदणा वणतिगिच्छ गुणधारणा चेव ॥९०२॥

(सावद्ययोगविरतिरुत्कीर्तनं गुणवतश्च प्रतिपत्तिः । स्खलितस्य निन्दना व्रणचिकित्सा गुणधारणा चैव ॥ ९०२ ॥)

सावद्ययोगविरतिरर्थाधिकारः सामायिकाध्ययनस्य । अर्हतां गुणोत्कीर्तनमर्थाधिकारश्चतुर्विंशतिस्तवाध्ययनस्य । गुणवतो गुरोर्वन्दन-वन्दनादिपूजाविधेयरूपा प्रतिपत्तिरर्थाधिकारो वन्दनाध्ययनस्य । श्रुत-शीलस्खलितनिन्दनार्थाधिकारः प्रतिक्रमणाध्ययनस्य । चारित्रात्मनो व्रणचिकित्सा–अपराधव्रणसंरोहणमर्थाधिकारः कायोत्सर्गाध्ययनस्य । अतमज्ञाविचारोपचितकर्मविशरणार्थमनशनादिगुणधारणाऽर्थाधिकारः प्रत्याख्यानाध्ययनस्येति । तदेवमावश्यक-श्रुत-स्कन्धलक्षणस्य पदत्रयस्य विहितो नामादिन्यासः । कृतं च षडर्थाधिकारमणनलक्षणं समुदायार्थनिरूपणम् ॥९०२॥ अथाध्ययनस्य पूर्वप्रतिज्ञातो नामादिन्यासो वक्तव्यः । स चावसरप्राप्तोऽपि नोच्यते, यत उपक्रमाद्यनुयोगद्वारक-मागतानामेव सामायिकादीनां षण्णामप्यध्ययनानां पृथक् पृथगोघनिष्पन्ने निक्षेपे लाघवार्थमिहैवाग्रे वक्ष्यते; एतदेवाह—

दारक्कमागयाणं वीसुं वीसुमिहमोहनिप्फन्ने। अज्झयणाणं नासं वक्खामो लाघवनिमित्तं ॥९०३॥

(द्वारक्रमागतानां विष्वग् विष्वगिहौघनिष्पन्ने । अध्ययनानां न्यासं वक्ष्यामो लाघवनिमित्तम् ॥ ९०३ ॥)

गतार्थैव व्याख्यातेति ॥९०३॥ अथोक्तमुपसंहरन् वक्ष्यमाणं च संबन्धयन्नाह—

आवस्सयस्स एसो पिंडत्थो वण्णिओ समासेणं। एत्तो एक्केक्कं पुण अज्झयणं वण्णयिस्सामि ॥९०४॥

(आवश्यकस्यैष पिण्डार्थो वर्णितः समासेन । अत एकैकं पुनरध्ययनं वर्णयिष्यामि ॥ ९०४ ॥)

अनुयोगद्वारोपन्यासः

इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण 'आवश्यकश्रुतस्कन्धः' इति सान्वर्थशास्त्रनामप्रतिपादनादेवाऽऽवश्यकस्यैप पूर्वोक्तः पिण्डार्थः समुदायार्थः समासेन संक्षेपेण वर्णितः। अथावयवार्थकथननिमित्तमेकैकं सामायिकाध्ययनं वर्णयिष्यामीति। इति समुदायार्थकथनलक्षणे चतुर्थद्वारे प्रसङ्गानुप्रसक्तयाताऽऽपष्टिगाथादिरूपकार्थः ॥९०४॥

॥ तदेवमभिहितं समुदायार्थकथनलक्षणं चतुर्थद्वारम् ॥

अथ 'तस्स फल-जोग-मंगल-समुदायत्था तहेव दाराइं' (गा०–२) इत्यादिगाथाभणनक्रमायातमुपक्रमाद्यनुयोगद्वारभणनरूपं पञ्चमं द्वारमभिवित्सुः, प्रथमं तावत् सामायिकाध्ययनं वर्णयन्नाह—

तत्थज्झयणं सामाइयं ति समभावलक्खणं पढमं। जं सव्वगुणाहारो वोमं पिव सव्वदव्वाणं॥९०५॥

(तत्राध्ययनं सामायिकमिति समभावलक्षणं प्रथमम्। यत् सर्वगुणाधारो व्योमेव सर्वद्रव्याणाम् ॥ ९०५ ॥)

तत्र तेषु षट्स्वध्ययनेषु मध्ये समभावेन लक्ष्यते समभावलक्षणं सामायिकाध्ययनं सर्वेषामपि प्रथममाद्यम्। कुतस्तस्य प्राथम्यम् ?, इत्याह–यद् यस्मात् कारणात् सर्वेषामपि मूलो-त्तरगुणानां तदेव सामायिकाध्ययनमाधारः, तस्मिन् सत्येव तद्भावात्, तदभावे च तेषामभावात्। न हि समताशून्ये प्राणिनि क्वापि पारमार्थिकगुणावस्थानमस्ति। यथा केषां किमाधारः ?, इत्याह–व्योम आकाशं तदिव सर्वेषामपि धर्मास्तिकायादिद्रव्याणामिति ॥ ९०५ ॥ अथवा प्राधम्ये तस्य कारणान्तरमाह—

अहवा तब्भेय च्चिय सेसा जं दंसणाइयं तिविहं।
न गुणो य नाण-दंसण-चरणब्भहिओ जओ अत्थि ॥९०६॥

(अथवा तद्भेदा एव शेषा यद् दर्शनादिकं त्रिविधम्। न गुणश्च ज्ञान-दर्शन-चारित्राभ्यधिको यतोऽस्ति ॥ ९०६ ॥)

अथवा, तद्भेदा एव सामायिकाध्ययनविशेषा एव शेषाणि चतुर्विंशतिस्तवाद्यध्ययनानि। कुतः ?, इत्याह–यद् यस्माद् दर्शन-ज्ञान-चारित्रसामायिकभेदात् त्रिविधं सामायिकम्; यद् वक्ष्यति–'सामाइयं च तिविहं सम्मत्त सुयं तहा चरित्तं च' इति। अस्मिंश्च भेदत्रये सर्वोऽपि गुणव्रातिरन्तर्भवति, यस्माद् न ज्ञान-दर्शन-चारित्रेभ्योऽन्यः कश्चनापि चतुर्विंशतिस्तवादिगतो गुणः समस्ति। तदेवं शेषाध्ययनानां तद्भेदत्वात् सामायिकमेवादौ निर्दिष्टमिति ॥९०६॥ ततः किम् ?, इत्याह—

अणुओगदाराइं महापुरस्सेव तस्स चत्तारि। अणुओगो त्ति तदत्थो दाराइं तस्स उ मुहाइं ॥९०७॥

(अनुयोगद्वाराणि महापुरस्येव तस्य चत्वारि। अनुयोग इति तदर्थो द्वाराणि तस्य तु मुखानि ॥ ९०७ ॥)

तस्य च सामायिकाध्ययनस्य महापुरस्य द्वाराणीव चत्वार्यनुयोगद्वाराणि भवन्ति। तत्रानुयोगः किमुच्यते ?, इत्याह–तदर्थोऽध्यय-

नार्थः । आह—नन्वनुयोगो व्याख्यानमुच्यते, तत् कथं तदेवाध्ययनार्थ उच्यते ? । सत्यम्, किन्तु व्याख्यानेऽप्यध्ययनार्थः कथ्यते, अतोऽभेदोपचारात् तदपि तथोच्यत इत्यदोषः । द्वाराणि पुनस्तत्प्रवेशमुखानि ॥९०७॥ अथैतामेव पुरकल्पनां द्वारकल्पनां चार्थवतीं दर्शयन्नाह—

अकयद्दारमनगरं कएगदारं पि दुक्खसंचारं । चउमूलद्दारं पुण सपडिद्दारं सुहाहिगमं ॥९०८॥

(अकृतद्वारमनगरं कृतैकद्वारमपि दुःखसंचारम् । चतुर्मूलद्वारं पुनः सप्रतिद्वारं सुखाधिगमम् ॥ ९०८ ॥)

अकृतद्वारं नगरं संततप्राकारवलयवेष्टितमनगरमेव भवति, जनप्रवेश-निर्गमाभावात् । तथा, कृतैकद्वारमपि हस्त्य-श्व-रथ-जनसंकुलत्वाद् दुःखसंचारं जायते, कार्यातिपत्तये च भवति । कृतचतुर्मूलप्रतोलीद्वारं तु सप्रतिद्वारं सुखाधिगमं सुखनिर्गम-प्रवेशं भवति, कार्यानतिपत्तये च संपद्यत इति ॥९०८॥ तथा किम् ?, इत्याशङ्क्य निर्दिष्टदृष्टान्तस्योपनयमाह—

सामाइयमहपुरमवि अकयद्दारं तहेगदारं वा । दुरहिगमं, चउदारं सपडिद्दारं सुहाहिगमं ॥९०९॥

(सामायिकमहापुरमप्यकृतद्वारं तथैकद्वारं वा । दुरधिगमं, चतुर्द्वारं सप्रतिद्वारं सुखाधिगमम् ॥ ९०९ ॥)

एवं सामायिकमहापुरमप्यर्थाधिगमोपायभूतद्वारशून्यमशक्याधिगमम्, कृतैकानुयोगद्वारमतिकृच्छ्रेण द्राघीयसा च कालेनाधिगम्यते । विहितसप्रभेदोपक्रमादिद्वारचतुष्टयं पुनरयत्नेनाऽणीयसा च कालेनाधिगम्यत इति ॥९०९॥ कानि पुनस्तान्यनुयोगद्वाराणि ?, इत्याह—

ताणीमाणि उवक्कम-निक्खेवा-ऽणुगम-नयसनामाइं । छ-त्ति-दु-दुविगप्पाइं पभेयओऽणेगभेयाइं ९१०

(तानीमानि उपक्रम-निक्षेपा-ऽनुगम-नयसनामानि । षट्-त्रि-द्वि-द्वि-विकल्पानि प्रभेदतोऽनेकभेदानि ॥ ९१० ॥)

तानि चैतान्यनुयोगद्वाराणि, तद्यथा—उपक्रमो वक्ष्यमाणभेदादिस्वरूपः, निक्षेपः, अनुगमः, नयश्चेत्येतैर्नामभिः सनामानि सामिधानानीति ॥

॥ पञ्चमं द्वारोपन्यासद्वारं समाप्तम् ॥

अथ 'तब्भेय त्ति'(गा०—२)षष्ठं तद्भेदद्वारमाह—'छ-त्तीत्यादि' इह यथासंख्यं संबन्धः—उपक्रमः षड्विकल्पः, निक्षेपस्त्रिभेदः, अनुगमो द्विभेदः, नयोऽपि द्विभेदः । प्रभेदतस्तूपक्रमादयोऽनेकभेदाः । एषां च भेद-प्रभेदानां स्वरूपं पुरस्ताद् विस्तरेण वक्ष्यते ॥९१०॥

॥ इति षष्ठं तद्भेदद्वारम् ॥

अथ 'निरुत्त' (प्र०...निरुत्ति) त्ति(गा०—२)सप्तमं निरुक्तिद्वारमभिधित्सुराह—

सत्थस्सोवक्कमणं उवक्कमो तेण तम्मि व तओ वा । सत्थसमीवीकरणं आणयणं नासदेसम्मि ॥९११॥

(शास्त्रस्योपक्रमणमुपक्रमस्तेन तस्मिन् वा ततो वा । शास्त्रसमीपीकरणमानयनं न्यासदेशे ॥ ९११ ॥)

द्वारभेदोपन्यासः

उपक्रमादिनिरुक्तिकथनम्

उप सामीप्ये, 'क्रमु पादविक्षेपे' उपक्रमणं दूरस्थस्य शास्त्रादिवस्तुनस्तैस्तैः प्रतिपादनप्रकारैः समीपीकरणं न्यासदेशानयनं निक्षेपयोग्यताकरणमित्युपक्रमः; उपक्रान्तं ह्युपक्रमान्तर्गतभेदैर्विचारितं निक्षिप्यते, नान्यथेति भावः। उपक्रम्यते वा निक्षेपयोग्यं क्रियतेऽनेन गुरुवाग्योगेनेत्युपक्रमः। अथवा, उपक्रम्यतेऽस्मिन् शिष्यश्रवणभावे सतीत्युपक्रमः। यदिवा, उपक्रम्यतेऽस्माद् विनीतविनेयविनयादित्युपक्रमः; विनयेनाऽऽराधितो हि गुरुरुपक्रम्य निक्षेपयोग्यं शास्त्रं करोतीत्यभिप्रायः। तदेवं करणा-ऽधिकरणा-ऽपादानकारकेषु व्याख्यातोऽर्थो विवक्षाभेदतो भेदेनोक्ताः; यदि तु विवक्षया सर्वेऽप्येकैककरणादिकारकवाच्यत्वेनोच्यन्ते, तथापि न दोषः। 'सत्थसमीवीकरणं ति' शास्त्रस्य समीपीकरणं शास्त्रस्य न्यासदेशानयनं निक्षेपयोग्यताकरणमुपक्रम इति सर्वत्र संबध्यत इति ॥९११॥ अथ निक्षेपस्य निरुक्तिमाह—

निक्खिप्पइ तेण तहिं तओ व निक्खेवणं व निक्खेवो।
नियओ व निच्छिओ वा खेवो नासो त्ति जं भणियं ॥९१२॥

(निक्षिप्यते तेन तस्मिंस्ततो वा निक्षेपणं वा निक्षेपः। नियतो वा निश्चितो वा क्षेपो न्यास इति यद् भणितम् ॥ ९१२ ॥)

निक्षिप्यते शास्त्रमध्ययनोद्देशादिकं च (प्र०...वा) नाम-स्थापना-द्रव्यादिभेदैर्न्यस्यते व्यवस्थाप्यतेऽनेन, अस्मिन्, अस्माद् वेति निक्षेपः; गुरुवाग्योगादिविवक्षा तथैव। अथवा, निक्षेपणं शास्त्रादेर्नाम-स्थापनादिभेदैर्न्यसनं व्यवस्थापनमिति निक्षेपः। निशब्द क्षेपशब्दयोरर्थमाह—नियतो निश्चितो वा, क्षेपः—शास्त्रादेर्नामादिन्यास इति निक्षेप इति यदुक्तं भवत्ययं परमार्थ इत्यर्थः ॥ ९१२ ॥

अथानुगमनिरुक्तिमाह—

अणुगम्मइ तेण तहिं तओ व अणुगमणमेव वाणुगमो।
अणुणोऽणुरूवओ वा जं सुत्तत्थाणमणुसरणं ॥९१३॥

(अनुगम्यते तेन तस्मिंस्ततो वाऽनुगमनमेव वाऽनुगमः। अणुतोऽनुरूपतो वा यत् सूत्रा-ऽर्थयोरनुसरणम् ॥ ९१३ ॥)

अनुगम्यते व्याख्यायते सूत्रमनेन, अस्मिन्, अस्माद् वेत्यनुगमः, वाच्यार्थविवक्षा तथैव। अथवा, अनुगमनमनुगमः अणुनो वा सूत्रस्य गमो व्याख्यानमित्यनुगमः; यदि वा, अनुरूपस्य घटमानस्याऽर्थस्य गमनं व्याख्यानमनुगमः। सर्वत्र किमुक्तं भवति ?, इत्याह—यत् सूत्रार्थयोरनुरूपमनुकूलं सरणं संबन्धकरणमित्यनुगम इति ॥९१३॥ अथ नयनिरुक्तिमाह—

स नयइ तेण तहिं वा तओऽहवा वत्थुणो व जं नयणं। बहुहा पज्जायाणं संभवओ सो नओ नाम ॥९१४॥

(स नयति तेन तस्मिन् वा ततोऽथवा वस्तुनो वा यद् नयनम्। बहुधा पर्यायाणां संभवतः स नयो नाम ॥ ९१४ ॥)

स एव वक्ता संभवद्भिः पर्यायैर्वस्तु नयति गमयतीति नयः; अथवा, नीयते परिच्छिद्यतेऽनेन, अस्मिन्, अस्माद् वेति नयः; अनन्तधर्माध्यासिते वस्तुन्येकांशग्राहको बोध इत्यर्थः। यदि वा, बहुधा वस्तुनः पर्यायाणां संभवाद् विवक्षितपर्यायेण यद् नयनमधिगमनं परिच्छेदनमसौ नयो नाम ॥९१४॥ इति सप्तमं निरुक्तिद्वारम् ॥

चतुर्द्वार-क्रमप्रयोजनोपन्यासः

नन्वादावुपक्रमः, तदनन्तरं निक्षेपः, तदनन्तरं चानुगमः, ततोऽप्यनन्तरं नयः, इत्यमीषामनुयोगद्वाराणामित्थं क्रमोपन्यासे किं प्रयोजनम् ?, इत्याशङ्क्य 'कम-पओयणाइं च वत्तइं'(गा०–२) इत्यष्टमं क्रमप्रयोजनद्वारमभिधित्सुराह—

दारक्कमोऽयमेव उ निक्खिप्पइ जेण नासमीवत्थं। अणुगम्मइ नाणत्थं नाणुगमो नयमयविहूणो ९१५

(द्वारक्रमोऽयमेव तु निक्षिप्यते येन नासमीपस्थम्। अनुगम्यते नाऽन्यस्तं नानुगमो नयमतविहीनः ॥ ९१५ ॥)

संबंधोवक्कमओ समीवमाणीय नत्थनिक्खेवं। सत्थं तओऽणुगम्मइ नएहिं नाणाविहाणेहिं॥९१६॥

(संबन्धोपक्रमतः समीपमानीय न्यस्तनिक्षेपम्। शास्त्रं ततोऽनुगम्यते नयैर्नानाविधानैः ॥ ९१६ ॥)

एषामनुयोगद्वाराणामयमेवोपन्यासक्रमः, येन नासमीपस्थमनुपक्रान्तं निक्षिप्यते, न च नामादिभिरनिक्षिप्तमर्थतोऽनुगम्यते, नाऽपि नयमतविकलोऽनुगम इति। यतश्च संबन्धरूप उपक्रमः संबन्धोपक्रमस्तेन संबन्धरूपोपक्रमेण समीपमानीय न्यासयोग्यं विधाय न्यस्तनिक्षेपं विहितनाम-स्थापनादिनिक्षेपं सत् शास्त्रं ततोऽर्थतोऽनुगम्यते व्याख्यायते नानाविधानैर्नानाभेदैर्नयैः; तस्मादयमेवानुयोगद्वारक्रमः ॥ ९१५-९१६॥

॥ इति क्रमप्रयोजनद्वारं समाप्तम् ॥

॥ तत्समाप्तौ च 'तस्स फल-जोग-'इत्यादि गाथा-२ समाप्ता ॥

भावोपक्रम-गतानुपूर्व्यादीनां संक्षिप्तपरिचयः

इह चोपक्रमो भावोपक्रमतो विस्तरेण पुरस्ताद् वक्ष्यते। तथा, आनुपूर्वी-नाम-प्रमाण-वक्तव्यता-ऽर्थाऽधिकार-समवतारलक्षणैः षड्भिर्भेदैर्विस्तरेणाभिधास्यते। विस्तरवतश्चार्थस्यैकं स्वरूपमवधारयितुं न शक्नुवन्ति मन्दमतयः, अतस्तदनुग्रहार्थं वक्ष्यमाणभावोपक्रमगतम्, आनुपूर्व्यादिषड्भेदगतं च संक्षेपमाह—

गुरुभावोवक्कमणं का परिवाडी कइत्थमज्झयणं। भावम्मि कम्मि वट्टइ किमिदं दव्वं गुणो कम्मं ? ९१७

जीवगुणोऽजीवगुणो किं नाणं दंसणं चरित्तं वा। पच्चक्खं अणुमाणं ओवम्ममहागमो वावि ? ॥९१८॥

लोइय लोउत्तरिओ किं सुयमत्थो ऽहवोभयं होज्जा। अप्पयओ ऽणंतरओ परंपरं वागमो कस्स ? ९१९
किं दिट्ठिवाइयं कालियं व किंवा सुयत्थपरिमाणं। ससमय-परसमयोभयसिद्धंताणं व को वच्चो ?९२०
को व समएगदेसो समुदायत्थाहिगार इह नियओ। अज्झयणोवक्कमणं कायव्वमिहेवमाईहिं॥९२१॥

(लौकिको लोकोत्तरिकः किं श्रुतमर्थोऽथवोभयं भवेत्। आत्मतोऽनन्तरतः परम्परातो वाऽऽगमः कस्य ? ॥ ९१९ ॥)
(किं दृष्टिवादिकं कालिकं वा किंवा श्रुतार्थपरिमाणम्। स्वसमय-परसमयो-भयसिद्धान्तानां वा को वाच्यः ? ॥ ९२० ॥)
(को वा समयैकदेशः समुदायार्थाधिकार इह नियतः। अध्ययनोपक्रमणं कर्तव्यमिहैवमादिभिः ॥ ९२१ ॥)

इह सामायिकाद्यध्ययनार्थं बुभुत्सुना विनेयेन गुरोर्भावोपक्रमो विधेयः केन पुनः प्रकारेणैष सुप्रसन्नः स्यादिति भावोपक्रमसंक्षेपार्थः। परिपाटी–आनुपूर्व्युच्यते। सा च त्रिविधा वक्ष्यते, तद्यथा–पूर्वानुपूर्वी, पश्चानुपूर्वी, अनानुपूर्वी चेति। तत्रेहाध्ययने का परिपाटी प्रयोजनवती ?, इति प्रश्ने त्रिविधापीह सप्रयोजनेति वाच्यम्। तथा, पूर्वानुपूर्व्यादिना चिन्त्यमानमिदमध्ययनं कतिथम् ? इति प्रष्टव्यम्। तत्र पूर्वानुपूर्व्या प्रथमं, पश्चानुपूर्व्या तु षष्ठम्, अनानुपूर्व्या पुनः सातिरेकसप्तभङ्गकशतविषयत्वादनियतमिति वक्ष्यते। इत्यानुपूर्वीसंक्षेपार्थः। नाम पुनरौदयिकादिषड्भावविषयत्वात् षड्विधं वक्ष्यते। तत्र कस्मिन् भावे इदमध्ययनं वर्तते ? इति प्रष्टव्यम्। तत्र च क्षायोपशमिके भावे वर्तत इति वक्ष्यते। इति नामसंक्षेपार्थः। प्रमाणविषयसंक्षेपमाह–'किमिदमित्यादि' किमिदमध्ययनं द्रव्यम्, गुणः, कर्म वा ? इति चिन्तायां गुण इति वाच्यम्। गुणत्वेऽपि किं जीवगुणः, अजीवगुणः ? इति चिन्तायां जीवगुण इति वक्तव्यम्। जीवगुणत्वेऽपि किं ज्ञानं, दर्शनं, चारित्रं वा ? इति चिन्तायां ज्ञानमिति वक्ष्यते। तदपि किं प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, औपम्यम्, आगमो वा ? इति चिन्तायामागम इति वक्ष्यते। आगमत्वेऽपि किमसौ लौकिकः,लोकोत्तरो वा ? इति चिन्तायां लोकोत्तर इति वक्ष्यते। लोकोत्तरत्वेऽपि किं सूत्रागमः,अर्थागमः, उभयागमो वा ?; तथा, किमात्मागमः, अनन्तरागमः,परम्परागमो वा ? इति चिन्तायां तीर्थकराणामर्थत इदमध्ययनमात्मागमः, सूत्रतस्तु गणधराणामात्मागम इत्यादि वक्ष्यते। अपि च, लोकोत्तरागमत्वेऽपि किमिदमध्ययनं दृष्टिवादिकम्, कालिकं वा ? इति चिन्तायां कालिकमिति वाच्यम्–कालवेलावर्जे काले पठ्यत इत्यर्थः। कालिकत्वेऽपि किमस्य सूत्रार्थपरिमाणम् ? इति वाच्यम्। इति प्रमाणसंक्षेपार्थः। स्व-परो-भयसमयानां मध्ये कोऽत्र वक्तव्यः ? इति प्रश्ने स्वसमयोऽत्र वक्तव्यः। इति वक्तव्यतासंक्षेपार्थः। स्वसमयत्वेऽपि कोऽस्य समयैकदेशः समुदायार्थत्वेनाऽधिक्रियते ? इति प्रश्ने, सावद्ययोगविरतिरिहाऽर्थाधिकार इति प्रतिवचनम्। इत्यर्थाधिकारसंक्षेपार्थः। समवतारस्त्वानुपूर्व्यादिषु विहित एवेति। एवमादिभिः प्रकारैरस्याध्ययनस्योपक्रमणं निक्षेपयोग्यताऽऽपादनं कर्तव्यम्। इत्युपक्रमसंक्षेपार्थः इति सप्तदशगाथार्थः ॥९१७-९१८-९१९-९२०-९२१॥ अथ पूर्वं यदुक्तम्– 'उपक्रमः षड्भेदः'। तत्र तानेव षड् भेदान् स्वरूपतः प्राह–

नामाई छब्भेओ उवक्कमो द्व्वओ सचित्ताई। तिविहो य पुणो दुविहो परिकम्मे वत्थुनासे य॥९२२॥

(नामादिः षड्भेद उपक्रमो द्रव्यतः सचित्तादिः। त्रिविधश्च पुनर्द्विविधः परिकर्मणि वस्तुनाशे च ॥ ९२२ ॥)

इह नाम-स्थापना-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावोपक्रमभेदादुपक्रमः षड्भेदः। तत्र नाम-स्थापने सुगमे। द्रव्योपक्रमस्त्वागमतः,नोआगमतश्च। तत्रागमत उपक्रमपदार्थज्ञस्तत्रानुपयुक्तः, नोआगमतस्तु ज्ञशरीरद्रव्योपक्रमः, भव्यशरीरद्रव्योपक्रमः, तद्व्यतिरिक्तद्रव्योपक्रमश्च। तत्राद्यभेदद्वयं सुगमम्। तद्व्यतिरिक्तद्रव्योपक्रमस्तु सचित्तादिभेदात् त्रिविधः। तत्र सचित्तद्रव्योपक्रमो द्विपद-चतुष्पदादीनाम्, अचित्तद्रव्योपक्रमो गुड-खण्ड-कुसुमादीनाम्, मिश्रद्रव्योपक्रमस्तु तेषामेवाऽऽभरणादियुक्तानां द्विपदादीनाम्। अयं च सचित्ताद्युपक्रमः प्रत्येकं पुनरपि द्विधा- परिकर्मणि, वस्तुनाशे चेति ॥९२२॥ तत्र परिकर्म-विनाशयोः स्वरूपमाह-

परिकम्मं किरियाए वत्थूणं गुणविसेसपरिणामो। तदभावे य विणासो द्व्वाईणं जहाजोगं(प्र०...गं)९२३

(परिकर्म क्रियया वस्तूनां गुणविशेषपरिणामः। तदभावे च विनाशो द्रव्यादीनां यथायोगम् ॥ ९२३ ॥)

इह परिकर्मोच्यते। किम्?, इत्याह-क्रियया क्रियाविशेषेण यो वस्तूनां गुणविशेषपरिणामो गुणविशेषाधानमित्यर्थः। तद्यथा- पुरुषादीनां घृत-रसायनाद्युपयोगक्रियया स्नेह(प्र०...स्नेहन)मर्दनादिक्रियया च वर्ण-बल वयःस्तम्भादयः, कर्ण-स्कन्धवर्धनादयश्च क्रियन्ते। केचित् शास्त्र-शिल्प गन्धर्वनृत्यादिकलाऽऽपादनमपि प्रस्तुतोपक्रममाचक्षते, एतच्च विज्ञानविशेषाधानरूपत्वाद् भावोपक्रमो युज्यते; यदि वा, आत्मद्रव्यसंस्कारविवक्षया द्रव्योपक्रमेऽप्यविरोधः। एवं शुक-सारिकादीनामपि शिक्षागुणाधाने भावनीयम्। इत्युक्तः परिकर्मणि द्विपदानां सचित्तद्रव्योपक्रमः।

अथ वस्तुनाशोपक्रम उच्यते-'तदभावे विणासो त्ति' तदभावे वस्त्वभावापादने विनाशो विनाशस्योपक्रम इत्यर्थः, तेषामेव पुरुषादीनां खड्गादिभिरुपक्रम्यैवानीमेव क्रियमाणत्वादिति। एवं चतुष्पदानामपि हस्त्य-श्वादीनाम्, अपदानां दाडिमा-ऽऽम्र-कपित्थादीनां परिकर्म-विनाशौ भावनीयाविति। एवं सचित्तद्रव्योपक्रमः। अचेतनद्रव्यस्य तु मणि-मौक्तिक-वज्रादेः क्षार-मृत्पुटपाकादिना परिकर्मोपक्रमः, गजघातादिना तु नाशोपक्रमः मिश्रद्रव्यस्य पुनस्तस्यैव द्विपदादेरलङ्कारादियुक्तस्य द्विविधोऽप्युपक्रमो भावनीयः। एवं यथा द्रव्यस्योपक्रमः,तथा 'आदि'शब्दात् क्षेत्र-कालयोरपि यथायोगं भावनीयः। अत एवोक्तम्-'द्व्वाईणं जहाजोगं(प्र०...गं)त्ति'। तेन च क्षेत्र-कालोपक्रमं 'नावाए उवक्कमणं'(गा०-९२५)इत्यादिना स्वत एव वक्ष्यतीति ॥९२३॥

अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह-

खेत्तमरूवं निच्चं न तस्स परिकम्मणा न य विणासो।
आहेयगयवसेण उ करण-विणासोवयारोऽत्थ ॥९२४॥

(क्षेत्रमरूपं नित्यं न तस्य परिकर्म न चि विनाशः । आधेयगतवशेन तु करण-विनाशोपचारोऽत्र ॥ ९२४ ॥)

क्षेत्रोपक्रमः

क्षेत्रममूर्तम्, नित्यं च, इति न तस्य परिकर्म-विनाशौ कर्तुं शक्येते; तदाधेयद्रव्यस्य तु जल-भूम्यादेस्तौ सुप्रतीतावेव ततस्तद्गतयोस्तयोरत्र क्षेत्रे 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यादिन्यायादुपचारः क्रियत इति ॥९२४॥ आधेयद्वारेणापि कथं क्षेत्रस्य तौ भवतः ?, इत्याह—

नावाए उवक्कमणं हल-कुलियाईहिं वा वि खेत्तस्स। संमज्जभूमिकम्मे पंथतलागाइयाणं च ॥९२५॥

(नावोपक्रमणं हल-कुलिकादिभिर्वापि क्षेत्रस्य । संमार्जभूमिकर्मणि पथितडागादिकानां च ॥ ९२५ ॥)

जलाधारस्य क्षेत्रस्य नावुडुपादिभिरुपक्रमः क्रियते, भूम्याधारस्य तु तस्य हल-कुलिकादिभिः परिकर्मोपक्रमः। तत्र हलं प्रतीतम्, कुलिकं तु दन्तालविर्यक्कृतकाष्ठे उभयपार्श्वनिखातकाष्ठमयकीलकयोस्तिर्यग्व्यवस्थापिततीक्ष्णलोहपट्टकं हरितादिच्छेदनार्थं क्षेत्रेषु यद् वाह्यते, तल्लाटादिकृषीवलप्रतीतं वेदितव्यम्। एवं संमार्जन-भूमिकर्म-मार्गतडागादीनां च करणेन परिकर्मणि क्षेत्रोपक्रमः। विनाशोपक्रमस्तु क्षेत्रस्य गजबन्धनादिभिर्विज्ञेय इति ॥ ९२५ ॥ अथ कालोपक्रममाह—

कालोपक्रम
कालो द्रव्य-पर्यायः

जं वत्तणाइरूवो कालो दव्वाण चेव पज्जाओ। तो तक्करणविणासे कीरइ कालोवयारोऽत्थ ॥९२६॥

(यद् वर्तनादिरूपः कालो द्रव्याणामेव पर्यायः । ततस्तत्करण-विनाशयोः क्रियते कालोपचारोऽत्र ॥ ९२६ ॥)

यद् यस्मात् कारणात् 'कालश्चेत्येके' इति वचनाद् वर्तनादिरूपः कालो द्रव्याणामेव पर्यायः, न पुनरन्यः कश्चित् समयावलिकादिरूपः, ततस्तत्करण-विनाशयोर्द्रव्यस्य परिकर्म-विनाशयोः सतोरित्यर्थः, अत्रैव तत्पर्याये कालोपक्रमोपचारः क्रियते। इदमुक्तं भवति–इह केचिद् वर्तनादिरूपमेव कालमिच्छन्ति, न पुनः समयादिरूपम्; तत्र तेन तेन द्व्यणुक-त्र्यणुकादिरूपेण परमाण्वादिद्रव्याणां वर्तनं वर्तना, आदिशब्दात् परिणाम-क्रियादिपरिग्रहः, नव-पुराणादिभावेन वस्तूनां परिणमनं परिणामः। अतीता-ऽनागत-वर्तमानलक्षणा तु क्रिया। तदेष वर्तना-परिणाम-क्रियादिरूपः कालो द्रव्याणामेव पर्यायः, नान्यः। ततो द्रव्यस्य परिकर्म-विनाशौ वर्तनादिरूपे तत्पर्यायेऽप्युपचर्येते इति ॥९२६॥ आह–ननु ये समयादिरूपं कालमिच्छन्ति, तदभिप्रेतस्य समयादिकालस्य कथं परिकर्म-विनाशौ ?, इत्याशङ्क्याह—

छायाए नालियाए च परिकम्मं से जहत्थविण्णाणं। रिक्खाइचारेहिं च तस्स विणासो विवज्जासो ९२७

(छायया नालिकया च परिकर्म तस्य यथार्थविज्ञानम् । ऋक्षादिचारैश्च तस्य विनाशो विपर्यासः ॥ ९२७ ॥)

अप्रशस्त-भावोपक्रमः

'से' तस्य समया-ऽऽवलिका-घटिका-मुहूर्तादिलक्षणस्य कालस्येदमेव परिकर्म । यत् , किम् ?, इत्याह–यद् यथार्थविज्ञानं यथावत् परिज्ञानम् । कया ?, इत्याह–शङ्क्वादिप्रतिच्छायारूपया छायया, घटिकारूपया च नाडिकया । विनाशस्तर्हि तस्य कः ?, इत्याह–विपर्यासो वैपरीत्यभवनम्–अनिष्टफलदायकतया परिणमनमित्यर्थः । कैः, इत्याह-ऋक्ष-ग्रहादिचारैः; तथा च वक्तारो भवन्ति–'अमुकेन नक्षत्रेण, अमुकेन ग्रहेण चेत्यमियं च गच्छता विनाशितः कालः' इति । उक्तः कालोपक्रमः ॥९२७॥ अथ भावोपक्रममाह—

जं परहिययाकूयावधारणमुवक्कमो स भावस्स।

तस्सासुभस्स मरुइणि-गणियाऽमच्चादओऽभिहिया॥९२८॥

(यत् परहृदयाकूतावधारणमुपक्रमः स भावस्य । तस्याशुभस्य ब्राह्मणी-गणिका-ऽमात्यादयोऽभिहिताः ॥ ९२८ ॥)

इह यदिङ्गिताकारादिना परहृदयाकूतस्य परकीयमनसोऽवधारणं परिज्ञानं स सामान्येन भावोपक्रमः । स च विशेषितो द्विधा–संसारकारणभूतोऽप्रशस्तः, मोक्षनिबन्धनभूतस्तु प्रशस्तः । तत्राऽशुभस्य तस्य भावोपक्रमस्य ब्राह्मणी-वेश्या-ऽमात्यादयो दृष्टान्ताः प्रतिपादिताः । तद्यथा—

त्रिपुत्रीक-ब्राह्मणी

एकस्या ब्राह्मण्यास्तिस्रः पुत्रिकाः । तासां च परिणयनानन्तरं तथा करोमि यथैताः सुखिता भवन्ति, इति विचिन्त्य माता ज्येष्ठदुहितरं सस्पशीगत्, यदुत–त्वया वासभवनगमागमे स्वभर्ता कञ्चिदपराधमुत्पाद्य मूर्ध्नि पादप्रहारेण हन्तव्यः । ततश्च यदनुतिष्ठति तद् ममाऽऽख्येयम् । कृतं च तया तथैव । सोऽप्यतिस्नेहतरलितमनाः 'अयि प्रियतमे ! पीडितस्ते सुकुमालश्चरणो भविष्यति' इत्यभिधानपूर्वकं तस्याश्चरणोपमर्दनं चकार । अमुं च व्यतिकरं सा मात्रे निवेदितवती । साऽप्युपकान्तजामातृकमाया हृष्टा दुहितरं प्रत्यवादीत्–पुत्रिके ! यद् रोचते तत् स्वगृहे कुरु त्वम् , न तवाऽऽज्ञाभङ्गकरो भर्ता भविष्यतीति । द्वितीयाऽपि तथैव शिक्षिता । तयापि च तथैव स्वभर्ता शिरसि हतः, केवलमसौ 'नैतत् कुलवधूनां युज्यते' इत्यादि किञ्चित् क्षणमेकमुषित्वा व्युपरतः । तस्मिंश्च व्यतिकरे तया मातुर्निवेदिते प्रोक्तं मात्रा–वत्से ! त्वमपि यथेष्टं त्वद्गृहे विजृम्भस्व, केवलं तव भर्ता क्षणमेकं रुषित्वा स्थास्यति । एवं तृतीययापि मातृशिक्षितया दुहित्रा भर्ता तथैव हतः । तेनाऽपि कोपाध्मातेन 'नूनमकुलीना त्वम् येनैवं शिष्टजनानुचितं विचेष्टसे' इत्याद्यभिधाय गाढं कुट्टयित्वा निष्काशिता गृहात् । तया च गत्वा सर्वं मात्रे निवेदितम् । ततस्तया विज्ञातजामातृस्वभावया तत्समीपं गत्वा 'वत्स ! कुलस्थितिरियमस्माकं यदुत–प्रथमसमागमे वध्वा यस्येत्थं विधातव्यम्' इत्यादि किञ्चिदभिधाय कथमप्युपशामितोऽसौ । दुहिता च प्रोक्ता–वत्से ! दुराराध्यो तव भर्ता भविष्यति, परमदेववदप्रमत्ततया समाराधनीयः । इति ब्राह्मणीदृष्टान्तः ।

भावज्ञान-कुशला-गणिका

अथ गणिकादृष्टान्त उच्यते—एकस्मिन् नगरे चतुःषष्टिविज्ञानसहिता देवदत्ताभिधाना रूपादिगुणवती वेश्या परिवसति । तया च

भुजङ्गजनाभिप्रायपरिज्ञानार्थं स्वस्वव्यापारं कुर्वन्त्यः सर्वा अपि राजपुत्रादिजातयो रतिमन्दिरभित्तिषु चित्रकर्मणि लेखिताः । तत्र यः कश्चिद् राजपुत्रादिरागच्छति, स यत्र यत्र कृताभ्यासस्तत् तदेव चित्रलिखितं दृष्ट्वाऽत्यर्थं प्रशंसति । ततोऽसौ विलासिनी राजपुत्रादीनामन्यतरत्वेन निश्चित्य यथौचित्येनोपचरति । आनुकूल्येनोपचरिताश्च राजपुत्रादयस्तस्यै प्रचुरमर्थजातं प्रयच्छन्ति । इति गणिकादृष्टान्तः ।

अमात्यः

अथामात्यदृष्टान्तोऽभिधीयते—एकस्मिन् नगरे कश्चिद् राजाऽमात्येन सहाऽश्ववाहनिकायां निर्गतः । तत्र च पथि गच्छता राजतुरङ्गमेन क्वचित् खिलप्रदेशे प्रस्रवणमकारि । तच्च तत्प्रदेशपृथिव्याः स्थिरत्वेन यद्वच्छिन्नरकं चिरेणाप्यशुष्कं व्यावर्तमानो राजा तथैव व्यवस्थितमद्राक्षीत् । चिरावस्थायिजलः शोभनोऽत्र प्रदेशे तडागो भवतीति विचिन्तयंश्चिरमवलोकितवांस्तदिति । ततश्चेङ्गिताकारकुशलतया विदिततदभिप्रायेणाऽमात्येन राजादेशमन्तरेणापि खानितं तत्र प्रदेशे महत् सरः । तत्पाल्यां च रोपिताः सर्वर्तुकपुष्पफलसमृद्धयो नानाजातीयतरुनिवहाः । अन्यदा च तेनैव प्रदेशेन गच्छता भूपालेन दृष्टम् , पृष्टं च—अहो ! मानससरोवरवद् रमणीयं केनेदं खानितं सरः ? । अमात्यो जगाद—देव ! भवद्भिरेव । राजा सविस्मयं प्राह, कथं कस्य कदा मयैतत्करणाय निरूपितः ? इति । ततः सचिवो यथावृत्तं सर्वमपि कथितवान् । 'अहो ! परचित्तोपलक्षकत्वममात्यस्य' इति विचिन्त्य परितुष्टो राजा तस्य वृत्तिवर्धनादिना प्रसादं चकार । तदेवमादिकः संसारफलोऽपरोऽप्यप्रशस्तभावोपक्रमः स्वयमभ्यूह्य इति ॥९२८॥ अथ प्रशस्तभावोपक्रममाह—

प्रशस्त-भावोपक्रम

सीसो गुरुणो भावं जमुवक्कमए सुहं पसत्थमणो।
सहियत्थं, स पसत्थो इह भावोवक्कमोऽहिगओ ॥९२९॥

(शिष्यो गुरोर्भावं यदुपक्रमते शुभं प्रशस्तमनाः । स्वहितार्थं, स प्रशस्त इह भावोपक्रमोऽधिकृतः ॥ ९२९ ॥)

इह यच्छिष्यः स्वहितार्थं श्रुताध्ययनादिहेतोः प्रशस्तमनाः शुभहेतुत्वात् शुभं गुरुभावमुपक्रामति— इङ्गिताकारादिना जानाति, स मोक्षफलत्वात् प्रशस्तभावोपक्रमः । तेनैव चेहाऽधिकारः, मोक्षार्थत्वादेव सर्वस्याऽस्य प्रारम्भस्येति ॥ ९२९ ॥ अत्र परः प्राह—

को वक्खाणावसरे गुरुचित्तोवक्कमाहिगारोऽयं ?। भण्णइ वक्खाणंगं गुरुचित्तोवक्कमो पढमं ॥९३०॥

(को व्याख्यानावसरे गुरुचित्तोपक्रमाधिकारोऽयम् ? । भण्यते व्याख्यानाङ्गं गुरुचित्तोपक्रमः प्रथमम् ॥ ९३० ॥)

नन्वावश्यकस्यानुयोगो व्याख्यानमिह प्रक्रान्तम् , ततस्तदवसरे प्रस्तुते कोऽयमप्रस्तुतेन गुरुचित्तोपक्रमेणाधिकारः ? । अत्रोत्तरमाह— 'भण्णइ' त्यादि भण्यतेऽत्र प्रतिविधानम् , यद् व्याख्यानमिह प्रस्तुतं भवता गीयते, तद् गुरुचित्तायत्तमेव । ततश्च गुरुचित्तोपक्रमः प्रथममेव व्याख्यानस्याङ्गं कारणम् , कारणमन्तरेण च कार्यस्याभावात् तस्मिन् प्रकृते तत्कारणस्याधिकाराभिधानं न किञ्चिदप्रस्तुतमिति ॥

॥९३०॥ न केवलं गुरुचित्तोपक्रमः प्रथमं व्याख्यानाङ्गम्, किन्तु यानि कानिचित् सामान्येन शास्त्राद्युपक्रम-पुस्तको-ऽऽश्रया-ऽऽहार-वस्त्र-पात्र-शय्यादीनि व्याख्यानाङ्गानि, तानि सर्वाण्यपि गुरुचित्तायत्तानि यतो वर्तन्ते, तस्माद् यथा गुरुचित्तं सुप्रसन्नं भवति, तथा कार्यम्, इति दर्शयन्नाह—

गुरुचित्तायत्ताइं वक्खाणंगाइं जेण सव्वाइं । तो जेण सुप्पसन्नं होइ तयं तं तहा कज्जं ॥९३१॥

(गुरुचित्तायत्तानि व्याख्यानाङ्गानि येन सर्वाणि । ततो येन सुप्रसन्नं भवति तत् तत् तथा कार्यम् ॥ ९३१ ॥)

गतार्थैव, नवरं गुरुचित्तं च तदा सुप्रसन्नं भवति, यदेङ्गिताकाराद्यभिज्ञः शिष्यस्तदुपक्रमानुकूल्येन प्रवर्तते । अतो न गुरुचित्तोपक्रमोऽप्रस्तुत इति भावः ॥९३१॥ गुरुचित्तप्रसादनोपायानेवाह—

जो जेण पगारेणं तुस्सइ करण-विणया-ऽणुवत्तीहिं ।
आराहणाए मग्गो सो च्चिय अव्वाहओ तस्स ॥९३२॥

आगारिंगियकुसलं जइ सेयं वायसं वए पुज्जा । तहवि य सिं न विकूडे विरहम्मि य कारणं पुच्छे ॥९३३॥
निवपुच्छिएण गुरुणा भणिओ गंगा कओमुही वहइ । संपाइयवं सीसो जह तह सव्वत्थ कायव्वं ९३४

(यो येन प्रकारेण तुष्यति करण-विनया-ऽनुवृत्तिभिः । आराधनाया मार्गः स एवाऽव्याहतस्तस्य ॥ ९३२ ॥)
(आकारेङ्गितकुशलं यदि श्वेतं वायसं वदेयुः पूज्याः । तथापि च तेषां न विकूटयेद् विरहे च कारणं पृच्छेत् ॥ ९३३ ॥)
(नृपपृष्टेन गुरुणा भणितो गङ्गा कुतोमुखी वहति ? । संपादितवान् शिष्यो यथा तथा सर्वत्र कर्तव्यम् ॥ ९३४ ॥)

तिस्रोऽपि सुगमाः, नवरं प्रथमगाथायां 'करणेत्यादि' करणं गुर्वादिष्टस्य संपादनम्, विनयोऽभिमुखगमना-ऽऽसनप्रदान-पर्युपास्य-[illegible]नादिलक्षणः, अनुवृत्तिश्चित्ताराधनादिना गुरुचित्तं विज्ञाय तदानुकूल्येन वृत्तिः, ताभिः । द्वितीयगाथायामाकारेङ्गितकुशलं [illegible] यदि श्वेतं वायसं पूज्या गुरवो वदेयुः, तथापि 'सिं ति' तेषां संबन्धि वचो न विकूटयेद् न प्रतिहन्यात् । विरहे च तद्विषयं [illegible] । नृपपृष्टेन गुरुणा भणितो 'गङ्गा केन मुखेन वहति ?' । ततो यथा सर्वमपि गुरुभणितं शिष्यः संपादितवान्, तथा [illegible] कार्यम्, इति तृतीयगाथाऽक्षरार्थः ।

[illegible] वसन्तपुरे केनापि राज्ञा सूरिणा सह गोष्ठीप्रबन्धे प्रोक्तम्—राजपुत्रा विनीताः । सूरिणा तूक्तम्—[illegible] सूरिणाऽभ्यधायि—पुष्पदीपः सर्वोत्कृष्टविनयगुणो राजपुत्रः परीक्ष्यते, अस्मदीयश्च विनीतो भवतां यः प्रतिभाति स

एव साधुः परीक्ष्यते । ततोऽभ्युपेतं राज्ञा । समादिष्टश्चातीवविनीततया प्रसिद्धो राजपुत्रः-'कुतोमुखी गङ्गा वहति ?' इति शोधय । तेनोक्तम्-किमिह शोधनीयम् ?, बालानामपि प्रतीतमेवेदम्-'पूर्वाभिमुखी गङ्गा प्रवहति' इति राज्ञा प्रोक्तम्-किमित्यत्रापि वितण्डावादं करोषि ?, गत्वा निरीक्षस्व तावत् । ततो ह्यसूयावान् बहिः संवृतिं कृत्वा महता कष्टेन ततः प्रदेशाद् निर्गतः । सिंहद्वारे च निर्गच्छन् पृष्टः केनापि मित्रेण-भद्र ! क्व गन्तव्यम् ? । तेनासूयया प्रोक्तम्-अरण्ये रोझानां लवणदानार्थम् । ततो मित्रेणोक्तम्-कोऽयं व्यतिकरः ? । राजपुत्रेण सर्वमपि राजादिष्टं निवेदितम् । मित्रेणोक्तम्-यदि राज्ञो ग्रहः संलग्नः, तत् किं तत्रापि ?, गत्वा निवेदय-'निरीक्षिता मया गङ्गा, पूर्वाभिमुखी वहति' इति । तथैवानुष्ठितं राजपुत्रेण । प्रच्छन्नमहेरिकेण च निवेदितं राज्ञस्तच्चेष्टितम् । ततो विलक्षेण राज्ञा प्रोक्तम्-मन्यम् , साधुरपि परीक्ष्यतां तावत् । ततो यः कश्चिदविनीतो राज्ञा लक्षितस्तद्विषये परीक्षार्थं प्रतिपादितेन गुरुणा भणितः शिष्यः-गत्वा निरीक्षस्व, 'केन मुखेन गङ्गा वहति ?' इति । ततः 'पूर्वाभिमुखी साऽत्र वहति, इति गुरवोऽपि विदन्त्येव, परं कारणेन केनाप्यत्र भवितव्यम्' इति चेतसि निश्चित्य प्रोक्तं तेन-'इच्छाम्यादेशम् ' इति । अभिधाय च निर्गतः । ततो गतश्च गङ्गायाम् , निरीक्षिता चासौ स्वयम् , पृष्टा च परेभ्यः, शुष्कतृणादिवहनेन चान्वय-व्यतिरेकाभ्यां तस्याः पूर्वाभिमुखवाहित्वं निश्चित्य निवेदितमागत्य गुरुभ्यः-इत्थमित्थं च निश्चिता मया पूर्वाभिमुखी वहति गङ्गा, तत्त्वं तु गुरवो विदन्ति । प्रच्छन्नमहेरिकेण चास्यापि संबन्धिनी चेष्टा सर्वापि राज्ञे निवेदिता । ततश्चाभ्युपगतं सहर्षेण राज्ञा गुरुवचनमिति ॥९३२-९३३-९३४॥ तदेवं गुरुभावोपक्रमे युक्ततयाऽत्र व्यवस्थापिते सति परः प्राह—

जुत्तं गुरुमयगहणं को सेसोवक्कमोवओगो ऽत्थ ?। गुरुचित्तपसायत्थं ते वि जहाजोगमाओज्जा ९३५

(युक्तं गुरुमतग्रहणं कः शेषोपक्रमोपयोगोऽत्र ? । गुरुचित्तप्रसादार्थं तेऽपि यथायोगमायोज्याः ॥ ९३५ ॥)

ननूक्तन्यायेन युक्तं तर्हि गुरुमतग्रहणं-गुरुभावोपक्रमणम् , शेषाणां तु नाम-स्थापना-द्रव्याद्युपक्रमाणां क इहोपयोगः, येन तेऽप्युपन्यस्ताः ? । अत्रोत्तरमाह-ननु गुरुचित्तप्रसादनार्थं तेऽपि शेषोपक्रमा यथायोगं यथाप्रस्तावमायोज्याः सप्रयोजनत्वेनाऽभ्यूह्या इति॥९३५॥

तदेवं द्रव्याद्युपक्रमाणां गुरुचित्तप्रसादनोपयोगित्वमाह—

परिकम्म-नासणाओ देसे काले य जा जहा जोग्गा । ताओ दव्वाईणं कज्जाहाराइकज्जेसु ॥९३६॥

उवहियजोग्गदव्वो देसे काले परेण विणएणं। चित्तण्णू अणुकूलो सीसो सम्मं सुयं लहइ ॥९३७॥

(परिकर्म-नाशना देशे काले च या यथा योग्याः । ता द्रव्यादीनां कार्या आहारादिकार्येषु ॥ ९३६ ॥)

(उपहितयोग्यद्रव्यो देशे काले परेण विनयेन । चित्तज्ञोऽनुकूलः शिष्यः सम्यक् श्रुतं लभते ॥ ९३७ ॥)

याः काश्चिद् देशे मरुमण्डलादौ, काले ग्रीष्मादौ, 'यथा' येन केनचित् प्रकारेण योग्या उचिताः परिकर्म-नाशनाः परिकर्म-विनाशा

भवन्ति, ता द्रव्य-क्षेत्र-कालानां गुरोराहारादिकार्येषु शिष्येण तच्चित्तप्रसादनार्थं कर्तव्याः। तत्र द्रव्यस्य दधि-क्षीर-नीरादेर्गुड-शुण्ठ्युशीर-मुस्तादिक्षेपेण परिकर्म भावनीयम्। क्षेत्रस्योपाश्रयादेरुपलेपनादिना। कालस्य मुहूर्तादिः शिष्यदीक्षादौ घटिकादिनेति। विनाशोऽपि द्रव्यादीनां द्रव्यान्तरसंयोगादिना भावनीय इति। तत इत्थं गुरुचित्तं प्रसादयन् शिष्यः किमाप्नोति ?, इत्याह–'उवहिएत्यादि' उपहितानि गुरोराहाराद्यर्थं ढौकितानि कृतपरिकर्माणि योग्याऽशन-पान-वस्त्र-पात्री-पत्रादीनि द्रव्याणि येन, असावुपहितयोग्यद्रव्यः शिष्यः। शेषं सुगमम् ॥ ९३६-९३७ ॥ समाधानान्तरमाह—

अहवोवक्कमसामण्णओ मया पगयनिरुवओगा वि। अण्णत्थ सोवओगा एवं चिय सव्वनिक्खेवा ९३८

(अथवोपक्रमसामान्यतो मताः प्रकृतनिरुपयोगा अपि। अन्यत्र सोपयोगा एवमेव सर्वनिक्षेपः ॥ ९३८ ॥)

यदि वा, प्रकृते प्रस्तुते निरुपयोगाः प्रकृतनिरुपयोगाः एवंभूता अपि सन्तो नाम-स्थापना-द्रव्याद्युपक्रमा उपक्रमसामान्यतोऽत्र मता उपन्यस्ताः। कुतः ?, इत्याह–अन्यत्र स्थानान्तरे सोपयोगा इति कृत्वा, न केवलमत्रैवाऽसौ न्यायः, किन्त्वत्र शास्त्रे, अन्येषु वा शास्त्रेषु ये केचन बहुप्रकारा नामादिनिक्षेपास्तेषां सर्वेषामप्यपरसमाधानाभावे इदमेव समाधानं वाच्यमिति। तदेवं नामादिभेदैर्दर्शितमुपक्रमस्य षड्विधत्वम् ॥९३८॥ यदिवा, अन्यथैवाऽयमुपक्रमः षड्विध इति दिदर्शयिषुः प्रस्तावनामाह—

गुरुभावोवक्कमणं कयमज्झयणस्स छव्विहमियाणिं। तत्थणुपुव्वाईसुं इदमज्झयणं समोयारे॥९३९॥

(गुरुभावोपक्रमणं कृतमध्ययनस्य षड्विधमिदानीम्। तत्रानुपूर्व्यादिषु इदमध्ययनं समवतारयेत् ॥ ९३९ ॥)

तदेवं नामादिभेदैः षड्विधे उपक्रमे विचार्यमाणे कृतं गुरुभावोपक्रमणम्। तत्करणे च दर्शितमेकेन प्रकारेणोपक्रमस्य षड्विधत्वम्। इदानीं प्रकारान्तरेण प्रस्तुतस्य सामायिकाध्ययनस्य षड्विधमुपक्रमणमुच्यते–आनुपूर्वी-नाम-प्रमाण-वक्तव्यता-ऽर्थाधिकार-समवतारभेदात् षड्विध उपक्रमोऽभिधीयत इत्यर्थः। अत एवाह–आनुपूर्व्यादिषु पञ्चसूपक्रमद्वारभेदेषु षष्ठे समवतारद्वारभेदे विचार्यमाण इदं सामायिकाध्ययनं समवतारयेत्। ततश्चानुपूर्व्यादिभेदेन षड्विध उपक्रमोऽभिहितो भवति। इत्यक्षरगमनिकार्थः ॥ ९३९ ॥

तत्रानुपूर्वीलक्षणे प्रथमोपक्रमभेदेऽस्य सामायिकाध्ययनस्यावतारं चिन्तयितुमाह—

अणुपुव्विसमोयारो कज्जो सामाइयस्स संभवओ। नियमावतारणं पुण कित्तण-गणणाणुपुव्वीसु ९४०

(आनुपूर्वीसमवतारः कार्यः सामायिकस्य संभवतः। नियमावतारणं पुनरुत्कीर्तन-गणनानुपूर्व्योः ॥ ९४० ॥)

आनुपूर्व्यां तावदस्य सामायिकाध्ययनस्य समवतारः संभवतो यत्र यत्रानुपूर्वीभेदे समवतारः संभवति, तत्र तत्रासौ कर्तव्यः।

आनुपूर्व्यां सामायिकावतारः

आह–ननु "नामं ठवणा दविए खेत्ते काले य गणणमणुपुव्वी । उक्कित्तण-संठाणे सामायारी य भावे य ॥ १ ॥"
(नाम स्थापना द्रव्यं क्षेत्रं कालश्च गणनानुपूर्वी । उत्कीर्तन-संस्थाने सामाचारी च भावश्च ॥ १ ॥)

इति वचनादानुपूर्वी दशभेदा, तत् कस्मिन् भेदे नियमात् सामायिकस्य समवतारः ?, इत्याह–'नियमेत्यादि' नियमेन निश्चयेन पुनः समवतारोऽस्य सामायिकाध्ययनस्योत्कीर्तनानुपूर्व्याम्, गणनानुपूर्व्यां च द्रष्टव्यः । तत्रोत्कीर्तनं संशब्दनं 'सामायिकं, चतुर्विंशतिस्तवः' इत्यादिनामोत्कीर्तनमात्रमित्यर्थः । तत्र 'सामायिकम्' इत्येवमिदमध्ययनमुत्कीर्त्यते, इत्युत्कीर्तनानुपूर्व्यामेतत् समवतरति । गणनं तु-एकं, द्वे, त्रीणि, इत्यादिपरिसंख्यानम् । तत्र प्रथम-द्वयादिकायां संख्यायामिदमध्ययनमवतरति, अतो गणनानुपूर्व्यामस्य समवतार इति ॥ ९४० ॥ यद्येवम्, गणनानुपूर्व्या कतिथमिदमध्ययनम् ?, इत्याह—

पुव्वाणुपुव्विओ तं पढमं, पच्छाणुपुव्विओ छट्ठं ।
जायइ गणिज्जमाणं अनियमियमणाणुपुव्वीए ॥९४१॥

(पूर्वानुपूर्वीतस्तत् प्रथमं, पश्चानुपूर्वीतः षष्ठम् । जायते गण्यमानमनियमितमनानुपूर्व्याम् ॥ ९४१ ॥)

इहानुपूर्वी त्रिविधा–पूर्वानुपूर्वी, पश्चानुपूर्वी, अनानुपूर्वी चेति । तत्र पूर्वानुपूर्व्या तत् सामायिकाध्ययनं प्रथमं भवति, पश्चानुपूर्व्या तु षष्ठम्, अनानुपूर्व्यां तु गण्यमानमनियमितं जायते–क्वचिद् भङ्गके प्रथमम्; क्वचिद् द्वितीयम्, क्वचित् तृतीयम्..., इत्यमीषां षण्णामावश्यकाध्ययनानामष्टादशोत्तराणि सप्त शतान्यनानुपूर्वीभङ्गकानां भवन्तीति ॥ ९४१ ॥

एतेषां च भङ्गकानां सामान्येन सर्वसंख्यानयने करणगाथामाह—

एगादेगुत्तरया छगच्छगया परोप्परब्भत्था । पुरिमंतिमदुगहीणा परिमाणमणाणुपुव्वीणं ॥९४२॥

(एकाद्या एकोत्तरकाः षड्गच्छगताः परस्पराभ्यस्ताः । प्रथमा-ऽन्तिमद्विकहीना परिमाणमनानुपूर्वीणाम् ॥ ९४२ ॥)

एकाद्या एकोत्तरका अङ्का व्यवस्थाप्यन्ते । एकैक उत्तरो वर्धमानो येषु ते एकोत्तरकाः । ते चेह षडध्ययनप्रस्तावात् षड्गच्छगताः समवसेयाः । तत्र षण्णां गच्छः समुदायः षड्गच्छः, तं गतास्तत्प्रतिबद्धाः । ते च परस्पराभ्यस्ताः परस्परगुणिताः प्रथमान्त्यभङ्गकद्वयरहिताः सर्वसंख्यारूपमनानुपूर्वीणां परिमाणं भवति । तथाहि–एकाद्या एकोत्तरकाः षडध्ययनविषयाः षडङ्का व्यवस्थाप्यन्ते; तद्यथा–१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । एते च परस्परं गुण्यन्ते । तद्यथा–एककेन द्विको गुणितो जातौ द्वावेव, द्वाभ्यां त्रिको गुणितो जाताः षट्, षड्भिश्चत्वारो गुणिताः संजाताश्चतुर्विंशतिः, तया च पञ्चाभ्यस्ता जातं विंशं शतम् । तेन च षट्ताडिताः (प्र०...षड्गुणिताः) संपन्नानि विंशतिसप्तभङ्गकशतानि । इह च प्रथमभङ्गः पूर्वानुपूर्वीरूपः, चरमभङ्गस्तु पश्चानुपूर्व्यात्मकः; अतस्तदपनयनेऽष्टादशोत्तराणि सप्त शतानि सामान्येन

सर्वसंख्यारूपमनानुपूर्वीभङ्गकपरिमाणं भवति। एवं सप्तादीनामप्यनन्तपर्यन्तानां पदानामयमेव सामान्येन सर्वभङ्गकसंख्यानयनोपाय इति ॥ ९४२ ॥ अथ विशेषतोऽनानुपूर्वीभङ्गकानामानयनोपायभूतां करणगाथामाह—

पुव्वाणुपुव्विहेट्ठा समयाभेएण कुण जहाजेट्ठं। उवरिमतुल्लं पुरओ नसेज्ज पुव्वक्कमो सेसे ॥९४३॥

(पूर्वानुपूर्व्यधस्तात् समयाभेदेन कुरु यथाज्येष्ठम्। उपरिमतुल्यं पुरतो न्यस्येत् पूर्वक्रमः शेषान् ॥ ९४३ ॥)

इह विवक्षितपदानां क्रमेण स्थापना पूर्वानुपूर्वीत्युच्यते, तस्या 'हेट्ठ त्ति' अधस्तात् द्वितीयादिभङ्गकान् जिज्ञासुः 'कुण त्ति' स्थापय 'एकादिपदानि' इति शेषः। कथम्, इत्याह—ज्येष्ठस्यानतिक्रमेण यथाज्येष्ठं यो यस्यादौ स तस्य ज्येष्ठो यथा—द्विकस्यैकको ज्येष्ठः, त्रिकस्य त्वयमनुज्येष्ठः, चतुष्कादीनां त्वेषोऽपि ज्येष्ठानुज्येष्ठः; एवं त्रिकस्य द्विको ज्येष्ठः, स एव चतुष्कस्यानुज्येष्ठः, पञ्चकादीनां तु स एव ज्येष्ठानुज्येष्ठ इत्यादि। एवं च सत्युपरितनाङ्कस्याधस्ताज्ज्येष्ठो निक्षिप्यते, तत्रालभ्यमानेऽनुज्येष्ठः, तत्राप्यलभ्यमाने ज्येष्ठानुज्येष्ठः, इति यथाज्येष्ठं निक्षेपं कुरु। किमनियमेन ?, न, इत्याह—समयाभेदेनेति, समयः संकेतः प्रस्तुतभङ्गकरचनव्यवस्था, तस्या अभेदोऽनतिक्रमस्तेन समयाभेदेन (ग्रं० श्लो०—१००००) निक्षेपं कुरु। समयस्य च भेदस्तदा भवति, यदा तस्मिन्नेव भङ्गके निक्षिप्ताङ्कसदृशोऽपरोऽङ्कः पतति। तत एवंभूतं समयभेदं वर्जयन्नेव ज्येष्ठाद्यङ्कनिक्षेपं विदध्यात्, उक्तं च—

"जम्हि उ निक्खित्ते पुणरवि सो चेव होइ कायव्वो। सो होइ समयभेओ वज्जेयव्वो पयत्तेण ॥ १ ॥"

(यस्मिंस्तु निक्षिप्ते पुनरपि स एव भवति कर्तव्यः। स भवति समयभेदो वर्जितव्यः प्रयत्नेन ॥ १ ॥)

निक्षिप्तस्य चाङ्कस्य यथासंभवं 'पुरओ त्ति' अग्रत उपरितनाङ्कैस्तुल्यं सदृशं यथा भवति, एवं न्यस्येत्—उपरितनाङ्कसदृशानेवाङ्कान् पुरतः स्थापयेदित्यर्थः। '[1]पुव्वक्कमो सेसे' त्ति निक्षिप्ताङ्कस्य यथासंभवं पृष्ठतः 'शेष' उद्धरितशेषाङ्कानामधस्तात् तानेवोद्धरितशेषानङ्कान् पूर्वक्रमेण स्थापयेदित्यर्थः। यः संख्यया लघुरेककादिः स प्रथमं स्थाप्यते, यस्तु तया महान् स पश्चात् स्थाप्यत इति पूर्वक्रमः, पूर्वानुपूर्वीलक्षणे प्रथमभङ्गके इत्थमेव दृष्टत्वादिति भावः ॥ इति गाथाक्षरार्थः ॥

भावार्थस्तु दिङ्मात्रदर्शनार्थं सुखाधिगमाय च दर्शन-ज्ञान-चारित्रादीनि त्रीणि पदान्याश्रित्य तावद् दर्श्यते—तस्य चैक-द्वि-त्रिलक्षणस्य पदत्रयस्य परस्पराभ्यासे सामान्येन सर्वेऽपि षड् भङ्गा भवन्ति। विशेषतस्तु त एवमानीयन्ते—पूर्वानुपूर्वीलक्षणस्तावत् प्रथमो भङ्गः, तद्यथा— १।२।३। अस्याश्च पूर्वानुपूर्व्या अधस्ताद् भङ्गकरचने क्रियमाणे एकस्य तावज्ज्येष्ठ एव नास्ति, द्विकस्य तु विद्यते एककः, स तदधस्ताद्

भङ्गकरचनदृष्टान्तः

१. अनुयोगद्वारटीकायां पाठः—'पुव्वक्कमो सेसे' त्ति स्थापितशेषानङ्कान् निक्षिप्ताङ्कस्य यथासम्भवं पृष्ठतः पूर्वक्रमेण स्थापयेदित्यर्थः।

निक्षिप्यते, तस्य चाग्रतः 'उवरिमतुल्लं पुरओ नसेज्ज' इतिवचनात् त्रिको न्यस्यते, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषो द्विको दीयते, ततोऽयं द्वितीयो
भङ्गः संपद्यते–२ । १ । ३ । अत्र च द्विकस्य विद्यत एकको ज्येष्ठः, परं नासौ तदधस्ताद् निक्षिप्यते, अग्रतः सदृशाङ्कपातेन समयभेद-
प्रसङ्गात् । एककस्य तु ज्येष्ठ एव नास्ति, त्रिकस्य तु विद्यते द्विको ज्येष्ठः, स तदधस्ताद् न्यस्यते, अग्र चाग्रभागस्य तावदसंभव एव,
पृष्ठतस्तु स्थापितशेषावेकक-त्रिकौ क्रमेण स्थाप्येते 'पुव्वकमो सेसे' इति वचनात् । ततस्तृतीयो भङ्गः संजायते–१ । ३ । २ । अत्राप्येक-
कस्य ज्येष्ठ एव नास्ति, त्रिकस्य तु ज्येष्ठोऽस्ति द्विकः, न च तदधस्ताद् निक्षिप्यते, अग्रे सदृशाङ्कपातेन समयभेदापत्तेः, ततोऽस्यैवानुज्येष्ठ
एककः स्थाप्यते, अग्रतस्तु द्विको दीयते 'उवरिमतुल्लं' इत्यादिवचनात्, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषस्त्रिको व्यवस्थाप्यत इति चतुर्थो भङ्गः–३ ।
१ । २ । अत्र त्रिकस्य विद्यते द्विको ज्येष्ठः, एककश्चानुज्येष्ठः, परं तौ न तदधस्ताद् निक्षिप्येते, पुरतस्तुल्याङ्कपातेन समयभेदप्राप्तेः,
एककस्य तु ज्येष्ठ एव नास्ति, द्विकस्य त्वस्त्येकको ज्येष्ठः स तदधस्ताद् न्यस्यते, तत्पृष्ठतस्तु स्थापितशेषौ द्विक-त्रिकौ क्रमशः स्थाप्येते
इति पञ्चमो भङ्गः–२।३।१। अत्र द्विकस्याऽस्त्येकको ज्येष्ठः, किन्त्वसौ तदधस्ताद् न निक्षिप्यते, पुरतः सदृशाङ्कन्यासापत्त्या समय-
भेदप्रसङ्गात् । त्रिकस्य तु द्विको ज्येष्ठः, स तदधस्ताद् निक्षिप्यते, अग्रतस्त्वेकको दीयते, 'उवरिमतुल्लं' इत्यादिवचनात् ; पृष्ठतस्तु
स्थापितशेषस्त्रिकः स्थाप्यत इति षष्ठो भङ्गः । एषां च षण्णामपि भङ्गानामियं स्थापना—

अत्राप्याद्यभङ्गस्याऽनुपूर्वीत्वात् , अन्तिमस्य च पश्चानुपूर्वीत्वाद् मध्यमा एव चत्वारो भङ्गा अनानुपूर्वीत्वेन
मन्तव्याः । एवं चतुष्पञ्च-षट्-सप्तादीनामपि पदानामनया दिशा भङ्गकाः समानेतव्याः । तदेवं संक्षेपत उक्ता
आनुपूर्व्यः, विस्तरतस्त्विमा वक्ष्यमाणाश्च नामादिभेदा अनुयोगद्वारेभ्योऽवसेया इति ॥ ९४३ ॥
अथ संक्षेपतो नाम विचारयन्नाह—

१ । २ । ३ ।
२ । १ । ३ ।
१ । ३ । २ ।
३ । १ । २ ।
२ । ३ । १ ।
३ । २ । १ ।

२. नाम एकविधादि

जं वत्थुणोऽभिहाणं पज्जयभेयाणुसारि तं नामं । पइभेयं जं नमए पइभेयं जाइ जं भणियं ॥९४४॥

(यद् वस्तुनोऽभिधानं पर्यायभेदानुसारि तद् नाम । प्रतिभेदं यद् नमति प्रतिभेदं याति यद् भणितम् ॥ ९४४ ॥)

यद् वस्तुनोऽभिधानं पर्यायभेदानुसारि तद् नाम । प्रतिभेदं यद् नमति प्रतिभेदं याति यद् भणितम् ॥ ९४४ ॥) ज्ञान-दर्शन-चारित्र-रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-नव-पुराणाद्-
यजीवादिवस्तुनोऽभिधानं तद् नामेति संबन्धः । कथंभूतम् ?, इत्याह–पर्याया
यस्तेषां भेदा नानाविधस्वभावास्तांस्तद्वाचकत्वेनाऽनुसरतीति पर्यायभेदानुसारि नामेति । किमुक्तं भवति ?, इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह–'पइ-
भेयमित्यादि' 'णम प्रह्वत्वे' प्रतिपर्यायभेदं यद् नमति याति तत् तद्वाचकत्वेन परिणमति प्रह्वीभवति तद् नामेति यद् भणितं भवति,

इत्येतत् तात्पर्यमित्यर्थ इति ॥९४४॥ एतच्च नाम एकनाम-द्विनाम-त्रिनामयावद्दशनामभेदाद् दशभेदम् , समस्ताभिलाप्यवस्तुविषयत्वात् षड्भेदं चाऽनुयोगद्वारेषूक्तम् । तत्र षड्नाम्नि क्षायोपशमिके भावे सामायिकस्याऽध्ययनस्यावतार इति दर्शयन्नाह—

छव्विहनामे भावे खओवसमिए सुयं समोयरइ । जं सुयनाणावरणक्खओवसमजं तयं सव्वं ॥९४५॥

(षड्विधनाम्नि भावे क्षायोपशमिके श्रुतं समवतरति । यत् श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमजं तत् सर्वम् ॥ ९४५ ॥)

अनुयोगद्वाराध्ययने षड्नाम्न्यौदयिकादयः षड् भावाः पठ्यन्ते । तत्र च क्षायोपशमिके भावे सर्वमप्याचारादि श्रुतं समवतरति, यद् यस्मात् सर्वमपि तत् श्रुतं श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादेव जायते, नान्यतः, तस्मात् क्षायोपशमिक एव भावे समवतरति । अत इदं सामायिकाध्ययनमपि श्रुतविशेषरूपत्वात् क्षायोपशमिक एव भावे समवतरति, नान्यत्रेत्यर्थादुक्तं भवति । इत्युक्तं संक्षेपतो नाम ॥९४५॥

सांप्रतं प्रमाणमभिधित्सुराह—

३.प्रमाणं द्रव्यादि ४

दव्वाइचउब्भेयं पमीयए जेण तं पमाणं ति । इदमज्झयणं भावो त्ति भावमाणे समोयरइ ॥९४६॥

(द्रव्यादिचतुर्भेदं प्रमीयते येन तत् प्रमाणमिति । इदमध्ययनं भाव इति भावमाने समवतरति ॥ ९४६ ॥)

द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावभेदाच्चतुर्विधं प्रमेयम् , प्रमेयचातुर्विध्याच्च प्रमाणमपि चतुर्विधम्—द्रव्यप्रमाणम् , क्षेत्रप्रमाणम् , कालप्रमाणम् , भावप्रमाणं चेति, द्रव्यादिकं चतुर्विधं प्रमेयं प्रमीयतेऽनेनेति कृत्वा । तत्रेदं सामायिकाध्ययनं श्रुतज्ञानविशेषत्वेन जीवपर्यायत्वाज्जीवभावत्वाद् भावप्रमाणे समवतरति । आह—ननु भावप्रमाणमपि त्रिविधम्—गुणप्रमाणम् , नयप्रमाणम् , संख्याप्रमाणं चेति; तत्र सामायिकं क्व समवतरति ? इति । उच्यते—जीवानन्यत्वेन जीवगुणप्रमाणे । ननु जीवगुणोऽपि त्रिविधः—ज्ञान-दर्शन-चारित्रभेदात्; तत्र क्व सामायिकस्याऽवतारः ? । उच्यते—बोधात्मकत्वाद् ज्ञानगुणे । ननु ज्ञानमपि प्रत्यक्षा-ऽनुमानो-पमाना-ऽऽगमभेदाच्चतुर्विधम्, तत्र क्वेदमवतरति ? इति । उच्यते—आगमे । ननु सोऽपि लौकिक-लोकोत्तरभेदाद् द्विविधः । लोकोत्तरोऽपि सूत्रा-र्थो-भयरूपत्वात् त्रिविध एव, तत् क्वेदं समवतरति ? इति । उच्यते सूत्रा-ऽर्थो-भयभेदात् त्रिविधेऽपि लोकोत्तर आगमे समवतरति, तत्स्वभावत्वात् तत्स्वरूपत्वादिति ॥९४६॥ एतदेवाह—

त्रिविधो लोकोत्तरागमः

जीवाणणत्तणओ जीवगुणे बोहभावओ नाणे । लोउत्तरसुत्तत्थोभयागमे तस्सभावाओ ॥९४७॥

(जीवानन्यत्वतो जीवगुणे बोधभावतो ज्ञाने । लोकोत्तरसूत्रार्थोभयागमे तत्स्वभावात् ॥ ९४७ ॥)

व्याख्यातार्थैव ॥ ९४७ ॥ आह—नन्वात्मागमा-ऽनन्तरागम-परम्परागमभेदतोऽपि लोकोत्तरागमस्त्रिविधः, तत् क्वेदमवतरति ?, इत्याशङ्क्याह—

सुयओ गणहारीणं तस्सिस्साणं तहाऽवसेसाणं। एवं अत्ता-णंतर-परंपरागमपमाणम्मि ॥९४८॥

(भुवतो गणधारिणां तच्छिष्याणां तथावशेषाणाम् । एवमात्मा-ऽनन्तर-परम्परागमप्रमाणे ॥९४८॥)

अत्थेण उ तित्थंकर-गणहर-सेसाणमेवमेवेदं । (अर्थेन तु तीर्थङ्कर-गणधर-शेषाणामेवमेवेदम् ।)

यथा जीवगुणादिष्वस्यावतारः, एवमात्मा-ऽनन्तर-परम्परागमप्रमाणेऽप्यवतारो मन्तव्यः । कथम् ?, इत्याह—सूत्रतो गणधराणामिदमात्मागमः, तैरेव तत्सूत्रस्य निर्वर्तितत्वात्, आत्मन एव सकाशादागमनमस्येति कृत्वा । तच्छिष्याणां तु जम्बूस्वाम्यादीनां सामायिकसूत्रमनन्तरागमः, अनन्तरादेव गणधरादागमनमागमोऽस्येति हेतोः । तथाऽवशेषाणां प्रभव-शय्यंभवादीनामेतत् सूत्रं परम्परागमः सूरिपरम्परयाऽऽगमनमागमोऽस्येति युक्तेः । तदेवं सूत्रतो यथासंख्येन गणधरादीनामात्मागमादित्वयोजना कृता ॥९४८॥ अर्थेनाप्येवमेवेदं सामायिकं यथासंख्येन तीर्थकर-गणधर-शेषजम्बूप्रभृतीनामात्मागमा-ऽनन्तरागम-परम्परागमत्वेन वक्तव्यमिति ॥

ननु नयप्रमाणे समवतारोऽस्य भवति, नवा ?, इत्याशङ्क्य गाथोत्तरार्धमाह—

मूढनयं ति न संपइनयप्पमाणेऽवयारो से ॥९४९॥ (मूढनयमिति न संप्रति नयप्रमाणेऽवतारस्तस्य ॥ ९४९ ॥)

"[1]मूढनइयं तु सुयं कालियं, न नया समोयरंति इहं" इतिवचनाद् मूढनयं चिरन्तनमुनिभिः शिष्यव्यामोहभयाद् निषिद्धनयविचारं संप्रति श्रुतम्, अतो नयप्रमाणे नाऽस्याऽवतार इति ॥९४९॥ आह—ननु कियतः कालादर्वाक् कालिकश्रुतेन नयविचारो निषिद्धः ?, इत्याह—

आसी पुरा सो नियओ अणुओगाणमपुहुत्तभावम्मि । संपइ नत्थि पुहुत्ते होज्ज व पुरिसं समासज्ज ९५०

(आसीत् पुरा स नियतोऽनुयोगानामपृथग्भावे । संप्रति नास्ति पृथक्त्वे भवेद् वा पुरुषं समासाद्य ॥ ९५० ॥)

पुरा पूर्वं चरणकरण-धर्मकथा-गणित-द्रव्यानुयोगलक्षणानां चतुर्णामनुयोगानामपृथग्भावे प्रतिसूत्रं चतुर्णामप्यवतारे स नयावतारो नियतो निश्चित आसीत् । सांप्रतं पुनरनुयोगानां पृथक्त्वे

"[2]कालियसुयं च इसिभासियाइं तइया य सूरपन्नत्ती । सव्वो य दिट्ठिवाओ चउत्थओ होइ अणुओगो ॥ १ ॥"

इति वचनात् पार्थक्येन व्यवस्थापने सति नास्त्यसौ नयावतारः । किं सर्वथा ?, न, इत्याह—भवेद् वा प्राज्ञपुरुषविशेषं समासाद्य कोऽपि कियानपीति । इदमुक्तं भवति—श्रीमदार्यरक्षितसूरीन् यावदेकैकस्मिन् सूत्रेऽनुयोगचतुष्टयव्याख्यानम्, नयविचारश्च विस्तरेणाऽऽसीत् । ततश्च तैरेव श्रीमदार्यरक्षितसूरिभिर्विचारबाहुल्यात् मुख्यतः शिष्यानवलोक्य चत्वारोऽप्यनुयोगा भेदेन व्यवस्थापिताः, तद्यथा—कालिक-

1. मूढनयिकं तु श्रुतं कालिकं, न नयाः समवतरन्तीह ।
2. कालिकश्रुतं ऋषिभाषितानि तृतीया च सूर्यप्रज्ञप्तिः । सर्वश्च दृष्टिवादश्चतुर्थको भवत्यनुयोगः ॥ १ ॥

श्रुते चरणकरणानुयोग एव व्याख्येयः, उत्तराध्ययनादिषु धर्मकथानुयोगः, सूर्यप्रज्ञप्त्यादिषु गणितानुयोगः, दृष्टिवादे द्रव्यानुयोगः । नयविचारस्त्वर्वाक् प्रायो निषिद्धः । इति न सामायिकस्य प्रायो नयेष्ववतार इति ॥९५०॥ संख्याप्रमाणे तर्ह्यवतरतीदं नवा ?, इत्याह—

संखामाणे कालियसुयपरिमाणे परित्तपरिमाणं। सुयओ तदत्थओ पुण भणियं तमणंतपज्जायं ॥९५१॥

(संख्यामाने कालिकश्रुतपरिमाणे परीत्तपरिमाणम् । श्रुततस्तदर्थतः पुनर्भणितं तदनन्तपर्यायम् ॥ ९५१ ॥)

संख्या नाम-स्थापना-द्रव्य-क्षेत्र-काली-पम्य-परिमाण-भावभेदादनुयोगद्वारेष्वष्टधा प्रोक्ता । तत्र संख्यामाने संख्याप्रमाणे विचार्यमाणे कालिकश्रुतपरिमाणे एतदवतरति । तत्र कालिकश्रुतपरिमाणं द्विविधम्—सूत्रतः, अर्थतश्च । तत्र सूत्रतस्तु सामायिकाध्ययनं परीत्तं संख्याताक्षरादिनियतपरिमाणम् । तस्य सामायिकस्यार्थस्तदर्थस्ततः पुनरनन्तपर्यायत्वादनन्तपरिमाणं भणितमिति । तदेवं प्रमाणमप्युक्तं संक्षेपतः॥९५१॥

अथ वक्तव्यतामभिधित्सुराह—

समओ जो सिद्धंतो सो स-परो-भयगओ तिविहभेओ।
तत्थ इमं अज्झयणं ससमयवत्तव्वयानियमं ॥९५२॥

(समयो यः सिद्धान्तः स स्व-परो-भयगतस्त्रिविधभेदः । तत्रेदमध्ययनं स्वसमयवक्तव्यतानियतम् ॥ ९५२ ॥)

यः सिद्धान्तः स तावत् समय उच्यते । स च त्रिविधः—स्वसमय-परसमयो-भयसमयभेदात् । अत एव वक्तव्यताऽनुयोगद्वारेषु त्रिविधा प्रोक्ता—स्वसमयवक्तव्यता, परसमयवक्तव्यता, स्व-परोभयवक्तव्यता चेति । तत्रेदं सामायिकाध्ययनं स्वसमयवक्तव्यतानियतं, स्वसमयस्यैवेह प्रतिपाद्यमानत्वादिति ॥९५२॥ न केवलमिदमध्ययनम्, किन्तु सर्वाण्यप्यध्ययनानि स्वसमयवक्तव्यतानियतान्येव । कुतः ?, इत्याह—

परसमओ उभयं वा सम्मद्दिट्ठिस्स ससमओ जेण। तो सव्वज्झयणाइं ससमयवत्तव्वनिययाइं ॥९५३॥

(परसमय उभयं वा सम्यग्दृष्टेः स्वसमयो येन । ततः सर्वाध्ययनानि स्वसमयवक्तव्यनियतानि ॥ ९५३ ॥)

यतः परसमयः, उभयसमयो वा सम्यग्दृष्टेः स्वसमय एव, यथावद्विषयविभागेन व्यवस्थापनात् । ततो यद्यपि केषुचिदध्ययनेषु परोभय-समयवक्तव्यतापि श्रूयते, तथापि तानि सर्वाण्यपि स्वसमयवक्तव्यतानियतान्येव, सम्यग्दृष्टिपरिग्रहात् एतच्च पूर्वमनेकशो भावितमेवेति ॥९५३॥ किञ्च—

मिच्छत्तमयसमूहं सम्मत्तं जं च तदुवगारम्मि। वट्टइ परसिद्धंतो तो तस्स तओ ससिद्धंतो ॥९५४॥

(मिथ्यात्वमतसमूहः सम्यक्त्वं यच्च तदुपकारे । वर्तते परसिद्धान्तस्ततस्तस्य सकः स्वसिद्धान्तः ॥ ९५४ ॥)

४. वक्तव्यता स्वसमयादिः

मिथ्यात्वानामेकान्तक्षणिकत्वा-ऽक्षणिकत्ववादिसौगतादिमतानां यः समूहः समुदायः स्यात्पदलाञ्छितः, स एव यस्माद् सम्यक्त्वम्, नान्यद्। यस्माच्च तस्य स्वसमयस्योपकारस्तदुपकारस्त्वस्मिन् वर्तते परसिद्धान्तः, परसिद्धान्तव्यावृत्त्यैव स्वसिद्धान्तसिद्धेः, असमञ्जसवादित्वं परसिद्धान्तानां दृष्ट्वा स्वसिद्धान्ते स्थैर्यसिद्धेश्चेति। ततस्तस्मात्तस्य सम्यग्दृष्टेस्तकः परसिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव। तदेवं सम्यग्दृष्टेः सर्वोऽपि विषयविभागेन स्थापितः स्वसिद्धान्त एव; इति सर्वाण्यप्यध्ययनानि स्वसमयवक्तव्यतानियतान्येवेति स्थितम्। तदेवमभिहिता वक्तव्यता ॥ ९५४ ॥ अथार्थाधिकारमभिधित्सुराह—

५. अर्थाधिकारः

सावज्जजोगविरई अज्झयणत्थाहिगार इह सो य। भण्णइ समुदायत्थो ससमयवत्तव्वयादेसो॥९५५॥

(सावद्ययोगविरतिरध्ययनार्थाधिकार इह स च। भण्यते समुदायार्थः स्वसमयवक्तव्यतादेशः ॥ ९५५ ॥)

इह सावद्ययोगविरतिः सामायिकाध्ययनस्यार्थाधिकारः, स च समुदायार्थो भण्यत इति प्रागप्युक्तमेव। स एव च स्वसमयवक्तव्यतायाः संपूर्णाया एकदेशोऽभिधीयत इति। उक्तोऽर्थाधिकारः ॥ ९५५ ॥ अथ समवतारमभिधित्सुराह—

६. समवतारः

अहुणा य समोयारो जेण समोयारियं पइदारं। सामाइयं सोऽणुगओ लाघवओ नो पुणो वच्चो॥९५६॥

(अधुना च समवतारो येन समवतारितं प्रतिद्वारम्। सामायिकं सोऽनुगतो लाघवतो नो पुनर्वाच्यः ॥ ९५६ ॥)

अधुना समवतारोऽवसरप्राप्तः। चकारो भिन्नक्रमे, तद्यथा—स च 'लाघवउ त्ति' लाघवमाश्रित्य लाघवार्थमित्यर्थः, अनुगतः पूर्वमेव गतोऽतिक्रान्तः पूर्वमेवाभिहित इत्यर्थः। कथम्?, इत्याह—येन यस्मात् प्रतिद्वारं सामायिकाध्ययनं समवतारितमेव। ततो नेदानीं पुनरपि समवतारो वाच्यः, तद्व्यापारस्याऽध्ययनसमवतारणलक्षणस्य प्रतिद्वारमनुष्ठितत्वात् (प्र०...मविष्टितत्वात्)। एतदुक्तं भवति अधुना षष्ठ उपक्रमभेदः समवतारः प्रस्तुतः, स च लाघवार्थं सामायिकस्य प्रतिद्वारं समवतारितत्वात् पूर्वमेवाभिहितः, इति न पुनरप्यत्रोच्यते, पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ॥ इति सप्तदशगाथार्थः ॥ ९५६ ॥

॥ इत्युपक्रमः समाप्तः ॥

अथ निक्षेपलक्षणं द्वितीयमनुयोगद्वारमभिधित्सुराह—

२. अनुयोगद्वारं-निक्षेपः

भण्णइ घिप्पइ य सुहं निक्खेवपयाणुसारओ सत्थं। ओहो नामं सुत्तं निक्खेतव्वं तओऽवस्सं॥९५७॥

(भण्यते गृह्यते च सुखं निक्षेपपदानुसारतः शास्त्रम्। ओघो नाम सूत्रं निक्षेप्तव्यं ततोऽवश्यम् ॥ ९५७ ॥)

यस्माद् नामादिनिक्षेपानुसारतः शास्त्रम्, अध्ययनम्, उद्देशको वा सुखेनैव भण्यतेऽभिधीयते, सुखेनैव च गृह्यतेऽधिगम्यते, तस्मात् शास्त्रादेः संबन्धी ओघो, नाम, सूत्रं चावश्यमेव निक्षेप्तव्यम्। एतेन च यद् निक्षेपस्य पूर्वं सामान्येन त्रैविध्यमुक्तम्, तदिदानीं विशेषतो दर्शितमवगन्तव्यम्; तद्यथा—त्रिविधो निक्षेपः—ओघनिष्पन्नः, नामनिष्पन्नः, सूत्रालापकनिष्पन्नश्चेति ॥ ९५७ ॥

तत्रौघः किमुच्यते ?, इत्याह—

ओहो जं सामण्णं सुयाभिहाणं चउव्विहं तं च। अज्झयणं अज्झीणं आओ ज्झवणा य पत्तेयं ॥९५८॥
नामाइचउब्भेयं वण्णेऊणं सुयाणुसारेणं। सामाइयमाउज्जं चउसुं पि कमेण भावेसु ॥९५९॥

(ओघो यत् सामान्यं श्रुताभिधानं चतुर्विधं तच्च। अध्ययनमक्षीणमायः क्षपणा च प्रत्येकम् ॥ ९५८ ॥)
(नामादिचतुर्भेदं वर्णयित्वा श्रुतानुसारेण। सामायिकमायोज्यं चतुर्ष्वपि क्रमेण भावेषु ॥ ९५९ ॥)

इह यत् श्रुतस्य जिनवचनरूपस्य सामान्यमङ्गा-ऽध्ययनो-द्देशकादिकं नाम तदोघ इत्युच्यते, सामान्यं शास्त्रनामेत्यर्थः। तत्रेह सामायिकस्य प्रस्तुतत्वात् तद्विषयं सामान्यनाम प्राह– अध्ययनम्, अक्षीणम्, आयः, क्षपणा चेति। इदं च सामायिकादिशास्त्रविशेषस्य सामान्यमध्ययनादिकमभिधानमनुयोगद्वारलक्षणश्रुतानुसारेण प्रत्येकं नामादि चतुर्विधमुपवर्ण्यते; तद्यथा– नामाध्ययनम्, स्थापनाध्ययनम्, द्रव्याध्ययनम्, भावाध्ययनम्; तथा, नामाक्षीणं, स्थापनाक्षीणम्, द्रव्याक्षीणम्, भावाक्षीणम्। एवमाय-क्षपणयोरप्युक्त्वा क्रमेण चतुर्ष्वपि भावेषु भावाध्ययने, भावाक्षीणे, भावाऽऽये, भावक्षपणायां चेत्यर्थः। किम् ?, इत्याह– सामायिकमायोज्यम्– सामायिकमेव भावाध्ययनादिवाच्यत्वेनात्र योद्धव्यमित्यर्थः ॥ ९५८ - ९५९ ॥

अथाध्ययनादीनां चतुर्णामपि क्रमेण निरुक्तमाह–

जेण सुहज्झप्पजणं अज्झप्पाणयणमहियमयणं वा।
वोहस्स संजमस्स व मोक्खस्स व जं तमज्झयणं ॥९६०॥

(येन शुभाध्यात्मजननमध्यात्मानयनमधिकमयनं वा। बोधस्य संयमस्य वा मोक्षस्य वा यत् तदध्ययनम् ॥ ९६० ॥)

इह नैरुक्तेन विधिना प्राकृतस्वाभाव्याच्च, शुभं "अज्झप्पं चित्तं जणेइ त्ति प्पगारलोवाओ अज्झयणं, अहवा, अज्झप्पाणयणं प्पगार-आकार-णकारलोवाओ अज्झयणं ति'। अथवा, बोधस्य, संयमस्य, मोक्षस्य वाऽधिकमयनं तद्धेतुत्वात् प्रापकं यत् तदध्ययनमिति ॥९६०॥

अज्झीणं दिज्जंतं अव्वोच्छित्तिनयओ अलोओ(प्र०....व,य)व्व।
आओ नाणाईणं झवणा पावाण खवणं ति ॥९६१॥

(अक्षीणं दीयमानमव्यवच्छित्तिनयतोऽलोक इव। आयो ज्ञानादीनां क्षपणा पापानां क्षपणमिति ॥ ९६१ ॥)

१. अध्यात्मं चित्ते जनयतीति प्पकार लोपादध्ययनम्, अथवा, अध्यात्मानयनं प्पकार-आकार-णकारलोपादध्ययनमिति।

अध्ययन
मक्षीण-
मायः
क्षपणा

अर्थिभ्योऽनवरतं दीयमानमपि वर्धत एव न तु क्षीयत इत्यक्षीणम् । अथवा, अव्यवच्छित्तिनयमतेन सर्वदैवाव्यवच्छेदात्, अलोकवत् अक्षीणम् । आयो लाभः प्राप्तिर्ज्ञानादीनामस्मादित्यायः । क्षपणाऽपचयो निर्जरा पापकर्मणामस्मादिति क्षपणेति । तदेवमभिहितमोघनाम, तदभिधाने चोक्त ओघनिष्पन्नो निक्षेपः ॥९६१॥ अथ नामनिष्पन्नं निक्षेपमभिधित्सुरध्ययनस्य विशेषनाम, तन्निक्षेपं चाह–

सामाइयं ति नामं विसेसविहियं चउव्विहं तं च। नामाइं निरुत्तीए सुत्तप्फासे व तं वोच्छं ॥९६२॥

(सामायिकमिति नाम विशेषविहितं चतुर्विधं तच्च । नामादि निरुक्तौ सूत्रस्पर्शे वा तद् वक्ष्ये ॥ ९६२ ॥)

प्रस्तुताध्ययनस्य सामायिकमिति विशेषविहितं नाम । तच्च चतुर्विधम् । कथम् ?, इत्याह–नामादि–नामसामायिकम्, स्थापनासामायिकम्, द्रव्यसामायिकम्, भावसामायिकं चेति । एतच्चार्थनिरूपणतो वक्ष्येऽहम् । क ?, इत्याह–निरुक्तौ 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे' (गा०–९७३-९७४)इत्याद्युपोद्घातनिर्युक्तिगतगाथाद्वयपर्यन्ते 'नवागरिसफासणनिरुत्ती' इति यद् निर्युक्ति(प्र०...निरुक्ति)द्वारं तत्रार्थतोऽभिधास्य इत्यर्थः । यदिवा, निर्युक्त्यनुगमभेदरूपायामेव सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तौ वक्ष्य इति ॥९६२॥ अत्राक्षेप-परिहारौ प्राह–

इह जइ कीस निरुत्ते तत्थ व भणियमिह भणए कीस ?।
निक्खेवमित्तमिहइं तस्स निरुत्तीए वक्खाणं ॥९६३॥

(इह यदि कस्माद् निरुक्तौ तत्र वा भणितमिह भण्यते कस्मात् ? । निक्षेपमात्रमिह तस्य निरुक्तौ व्याख्यानम् ॥ ९६३ ॥)

आह–यद्यत्रापीदं चतुर्विधं विशेषनाम भणनीयत्वेनावसरप्राप्तम्, तर्हि किमुच्यते–निरुक्त्यादौ वक्ष्ये ? । अथ तत्र वक्ष्यते, तर्ह्यत्र किमर्थमुच्यते ? अत्रोत्तरमाह–'निक्खेवे'त्यादि इह नामादिनिक्षेपमात्रस्यैव भणनावसरः, स च नामादिचातुर्विध्यभणनादुक्त एव, निरुक्तौ तु तदर्थो निरूपयिष्यत इत्यदोषः ॥९६३॥ पुनरप्यन्यथाऽऽक्षिप्य परिहरति–

तो कीस पुणो सुत्ते, सुत्तालावो तओ न तन्नामं। इह उण नामं नत्थं तं वक्खायं निरुत्तीए ॥९६४॥

(ततः कस्मात् पुनः सूत्रे, सूत्रालापः सको न तन्नाम । इह पुनर्नाम न्यस्तं तद् व्याख्यातं निरुक्तौ ॥ ९६४ ॥)

हन्त ! यदि निरुक्तौ सामायिकं व्याख्यायते, तर्हि 'करोमि भदन्त ! सामायिकम्' इत्यादि किमिति पुनरपि सूत्रे व्याख्यायते ? । नैवम्, यतः सूत्रालापक एव तकोऽसौ व्याख्यायते, न पुनस्तन्नामव्याख्यानम्, इह पुनर्नामादिभेदैः सामायिकनाम न्यस्तम्, तच्च निरुक्तौ व्याख्यातम्, इति विषयविभागात् सर्वं सुस्थमिति ॥९६४॥ पुनः प्रेर्यमुत्थाप्य परिहरति–

इह पुण कीस न भण्णइ जं निक्खेवो इमो स निज्जुत्ती। निज्जुत्ती वक्खाणं निक्खेवो नासमेत्तं तु ॥९६५॥

(इह पुनः कस्माद् न भण्यते यद् निक्षेपोऽयं सा निर्युक्तिः निर्युक्तिर्व्याख्यानं निक्षेपो न्यासमात्रं तु ॥ ९६५ ॥)

नन्विहैव निक्षेपद्वारे किमिति न भण्यते न व्याख्यायते सामायिकम्, येन निरुक्तौ व्याख्यायते ? । अत्रोच्यते–यद् यस्मादसौ निक्षेपः प्रस्तुतः,तत्र च प्रस्तुते व्याख्यानस्य कोऽवसरः ? । 'स निज्जुत्ति'त्ति सा पुनर्वक्ष्यमाणा निर्युक्तिरुपोद्घातनिर्युक्तिद्वाररूपत्वाद् निर्युक्तिः । यदि नाम सा निर्युक्तिः, तथापि तत्र व्याख्यानस्य किमायातम् ?, इत्याह—'निज्जुत्ती वक्खाणं ति' निर्युक्तिरनुगमभेदत्वाद् व्याख्यानात्मिकैव भवति, अतो युक्तं तस्यां व्याख्यानम् । निक्षेपोऽपि तर्हि व्याख्यानरूपो भविष्यति, इत्याह–'निक्खेवो नासमेत्तं तु' त्ति निक्षेपस्तु नामादिन्यासमात्रात्मक एव वर्तते, न तु व्याख्यानरूपः, अनुगमस्यैव तद्रूपत्वात् । अतः कोऽत्र निक्षेपे व्याख्यानावसरः ? इति ॥९६५॥

पुनरपि परमतमाशङ्क्य प्रतिविधातुमाह—

नणु निज्जुत्तिअणुगमे भणिया एसा वि नासनिज्जुत्ती।
सच्चमियं निज्जुत्ती इयं तु निक्खेवमित्तस्स ॥९६६॥

(ननु निर्युक्त्यनुगमे भणितैषाऽपि न्यासनिर्युक्तिः । सत्यमियं निर्युक्तिरियं तु निक्षेपमात्रस्य ॥ ९६६ ॥)

ननु यदि निर्युक्तावेव व्याख्यानमिष्यते भवद्भिः, तर्ह्यत्रापि ब्रूमो वयं यदुत–एषाऽपि निर्युक्त्यनुगमे न्यासनिर्युक्तिर्भणिता, अयमपीह प्रस्तुतो निक्षेपो वक्ष्यमाणे निर्युक्त्यनुगमे निक्षेपनिर्युक्तित्वेन भणिष्यत इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति–अनुगमो द्विविधो वक्ष्यते, तद्यथा-सूत्रानुगमः, निर्युक्त्यनुगमश्च । निर्युक्त्यनुगमस्त्रिविधोऽभिधास्यते–निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः, उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः, सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमश्च ति । तथा–"से किं तं निक्खेवनिजुत्तिअणुगमे ?। निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे अणुगए, वक्खमाणे य",एतदपि वक्ष्यते । तत्रायमर्थः–अत्रैव प्रागावश्यकसामायिकादिपदानां नाम-स्थापनादिनिक्षेपद्वारेण यद् व्याख्यानं कृतम्, तेन निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमोऽनुगतः प्रोक्तो द्रष्टव्यः, सूत्रालापकानां निक्षेपप्रस्तावे पुनर्वक्ष्यते च । तदेवमेतेनैषोऽपि निक्षेपो निक्षेपनिर्युक्तित्वेनाऽनुगमे प्ररूप्यमाणोऽभिधास्यते । अतः किमुच्यते–'नेह व्याख्यानम्, किन्तु निरुक्तावेव इति ? ।

तदेवमतिनिपुणं परस्य प्रेर्यमवलोक्याऽभ्युपगमपूर्वकमुत्तरमाह–'सच्चमित्यादि' सत्यम्, इयमपि प्रस्तुतनिक्षेपलक्षणा निर्युक्तिः, किन्त्वियं निक्षेपमात्रस्य नाम-स्थापनादिनिक्षेपस्वरूपनिरूपणायैव, न विशेषार्थस्येत्यर्थः; निरुक्तौ तु 'सम्मद्दिट्ठि अमोहो सोहीसब्भावदंसणं बोही' (गा०–२७८४) इत्यादिना ग्रन्थेन शब्दार्थादिविचारः करिष्यत इति भावः ॥९६६॥

अथवा, किमनेन बहुना प्रोक्तेन ?, अतिगहनं प्रकरणमिदम्, अतः संक्षिप्य विशेषविषयविभागतात्पर्यमुच्यते, तथा चाह—

निक्खेवमित्तमिह वा अत्थवियारो य नासजुत्तीए। सद्दगओ य निरुत्ते सुत्तप्फासम्मि सुत्तगओ ॥९६७॥

(निक्षेपमात्रमिह वाऽर्थविचारश्च न्यासनिर्युक्तौ । शब्दगतश्च निरुक्ते सूत्रस्पर्शे सूत्रगतः ॥ ९६७ ॥)

निक्षेप-न्यासनिर्युक्ति-निर्युक्तिद्वारादीनां विषय-विभागः

अथवा, इह निक्षेपद्वारे सामायिकस्य नामादिनिक्षेपमात्रमेवोच्यते, तदर्थनिरूपणमात्रमेव च निक्षेपनिर्युक्तौ निर्दिश्यते। नैरुक्तस्तु शब्दगतो विचार उपोद्घातनिर्युक्त्यन्तर्गते निरुक्तिद्वारे–'सम्मदिट्ठि अमोहो' इत्यादिना ग्रन्थेन शब्दार्थविचारः करिष्यत इत्यर्थः। सूत्रस्पर्शे तु सूत्रगतो विचारः–सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तौ सूत्रालापद्वाराऽऽयातस्य सामायिकस्यार्थविचारः क्रियते, न तु सामायिकनाम्न इत्यर्थः। एवं विषयविभागेनाऽवस्थानात् सर्वं समञ्जसमिति। तदेवमभिहितो नामनिष्पन्नोऽपि निक्षेपः ॥९६७॥

अथ सूत्रालापकनिक्षेपस्याऽवसरः, तत्राह—

जो सुत्तपयन्नासो सो सुत्तालावयाण निक्खेवो। इह पत्तलक्खणो सो निक्खिप्पइ न पुण किं कज्जं ?९६८

सुत्तं चेव न पावइ इह सुत्तालावयाण कोऽवसरो ?। सुत्ताणुगमे काहिइ तण्णासं लाघवनिमित्तं ॥९६९॥

(यः सूत्रपदन्यासः स सूत्रालापकानां निक्षेपः। इह प्राप्तलक्षणः स निक्षिप्यते न पुनः किं कार्यम् ? ॥ ९६८ ॥)

(सूत्रमेव न प्राप्नोतीह सूत्रालापकानां कोऽवसरः ?। सूत्रानुगमे करिष्यति तन्न्यासं लाघवनिमित्तम् ॥ ९६९ ॥)

'करेमि भन्ते ! सामाइयं' इत्यादिसूत्रपदानां यो नाम-स्थापनादिरूपेण न्यासः, स सूत्रालापकनिक्षेपः। चेह प्राप्तलक्षणः–प्राप्तावसर एव, न पुनर्निक्षिप्यते–न पुनः सूत्रालापका इदानीमेव निक्षिप्यन्ते इति भावः। किं कार्यं–कस्माद्धेतोः ?, इत्याह–सूत्रमेव तावदिदानीं न प्राप्नोति, अतः सूत्रालापकानामिह निक्षेपे कर्तव्ये कोऽवसरः ?। इदमुक्तं भवति– सूत्रानुगम एव सूत्रमुच्चारयितव्यम्, उच्चारिते च सूत्रे तदालापकविभागः, तद्विभागे च तन्निक्षेपः। अतः सूत्राभावात् कः सूत्रालापकानामिह निक्षेपेऽवसरः ?। तर्हि कदा तन्निक्षेपो विधेयः ?, इत्याह–सूत्रानुगमे प्राप्ते करिष्यति लाघवार्थं सूरिस्तन्निक्षेपमिति ॥९६८–९६९॥ अथ पूर्वापरासंबद्धतामाशङ्क्य परिहरति—

इह जइ पत्तो वि तओ न नस्सए कीस भण्णए इहइं। दाइज्जइ सो निक्खेवमेत्तसामण्णओ नवरं॥९७०॥

(इह यदि प्राप्तोऽपि सको न न्यस्यते कस्माद् भण्यते इह ?। दर्श्यते स निक्षेपमात्रसामान्यतो नवरम् ॥ ९७० ॥)

नन्विह प्राप्तावसरोऽपि यदि तकोऽसौ सूत्रालापकनिक्षेपो न न्यस्यते न विधीयते, तर्ह्यत्र किमर्थं भण्यते–'सूत्रालापकनिक्षेपश्च' इत्येवं निक्षेपतृतीयभेदत्वेन किमर्थमिहोपन्यस्यते ?, अनुगमेऽपि किमिति न भण्यते ? इति भावः। सत्यम्, किन्त्वोघनिष्पन्नादिना निक्षेपेण सह निक्षेपमात्रसाम्यात् नवरं केवलं दर्श्यत एवाऽयमत्र, न तून्यस्यते, ग्रन्थगौरवभयात् ॥ इति चतुर्दशगाथार्थः ॥९७०॥

॥ इति निक्षेपः समाप्तः ॥

अथानुगमलक्षणं तृतीयमनुयोगद्वारं संबन्धोपदर्शनपूर्वकमाह—

संपयमोहाईणं संनिक्खित्ताणमणुगमो कज्जो। सो ऽणुगमो दुविगप्पो नेओ निज्जुत्ति-सुत्ताणं ॥६७१॥

(सांप्रतमोघादीनां संनिक्षिप्तानामनुगमः कार्यः। सोऽनुगमो द्विविकल्पो ज्ञेयो निर्युक्ति-सूत्रयोः ॥ ६७१ ॥)

निक्षेपा० ३.अनुयोगद्वारम् -अनुगमः

ओघादीनां निक्षिप्तानां सतां सांप्रतमनुगमस्तद्व्याख्यानरूपः कार्य इत्यनुगमस्यावसरः। स च द्विविधः–निर्युक्त्यनुगमः, सूत्रानुगमश्च; छन्दोऽनुवृत्त्या च कयाचिदित्थं व्यत्ययोपन्यासः। इत्थं च पुनर्द्रष्टव्यः–सूत्रानुगमः, निर्युक्त्यनुगमश्चेति। तथा चानुयोगद्वारेष्वुक्तम्–"अणुगमे दुविहे पन्नत्ते, तं जहा—सुत्ताणुगमे, निज्जुत्तिअणुगमे य"। "[1]निज्जुत्तिअणुगमे तिविहे पन्नत्ते, तं जहा—निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे, उवग्घायनिज्जुत्तिअणुगमे, सुत्तप्फासियनिज्जुत्तिअणुगमे य" इति ॥ ६७१॥

एतदेव निर्युक्तित्रैविध्यं भाष्यकारोऽप्याह—

निज्जुत्ती तिविगप्पा नासो-वग्घाय-सुत्तवक्खाणं। निक्खेवस्साणुगया उद्देसाईहुवग्घाओ ॥६७२॥

(निर्युक्तिस्त्रिविकल्पा न्यासो-पोद्घात-सूत्रव्याख्यानम्। निक्षेपस्यानुगता उद्देशादिभिरुपोद्घातः ॥ ६७२ ॥)

निर्युक्तिस्त्रिविकल्पा त्रिभेदा। कथम् ?, इत्याह–'नासो-वग्घाय-सुत्तवक्खाणं ति' न्यासो नामादिनिक्षेपः, उपोद्घातः शास्त्रोत्पत्तिः, सूत्रं प्रतीतं, तेषां व्याख्यानम्-निक्षेपनिर्युक्तिः, उपोद्घातनिर्युक्तिः, सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिश्चेत्यर्थः। तत्र निक्षेपनिर्युक्तिरनुगता-अनुक्रान्ता, पूर्वमेवोक्तेति यावदिति, अत्रैव प्रागावश्यक-सामायिकादिपदानां नाम-स्थापनादिनिक्षेपद्वारेण यद् व्याख्यानं कृतं, तेन निक्षेपनिर्युक्तिरनुगता प्रोक्ता द्रष्टव्येत्यर्थः। उपोद्घातनिर्युक्तिस्तूद्देश-निर्देशादिभिर्द्वारैरवगन्तव्येति ॥९७२॥ तान्येवोद्देशादीनि द्वाराण्याह–

२६उद्देशादिद्वाराणां गाथाद्वयम्

उद्देसे निद्देसे य निग्गमे खेत्त काल पुरिसे य। कारण पच्चय लक्खण नए समोयारणाणुमए ॥६७३॥

किं कइविहं कस्स कहिं केसु कहं केच्चिरं हवइ कालं।

कइ संतरमविरहियं भवा-गरिस-फासणनिरुत्ती ॥६७४॥

(उद्देशो निर्देशश्च निर्गमः क्षेत्रं कालः पुरुषश्च। कारणं प्रत्ययो लक्षणं नयः समवतारणाऽनुमतः ॥ ६७३ ॥)

(किं कतिविधं कस्य कुत्र केषु कथं कियच्चिरं भवति कालम्। कति सान्तरमविरहितं भवा-ऽऽकर्ष-स्पर्शननिरुक्तिः ॥ ६७४ ॥)

इदं गाथाद्वयमपि पुरस्ताद् विस्तरेण व्याख्यास्यते ॥६७३-६७४॥

---

1. निर्युक्त्यनुगमस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः, उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः, सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमश्च।

आक्षेप-परिहारौ तु यथासंभवं केषुचिद् द्वारेष्वत्रापि विभणिषुः, उद्देश-निर्देशस्वरूपं तावदाह—

अज्झयणं उद्देसोऽभिहियं सामाइयं ति निद्देसो। सामण्ण-विसिट्ठाणं अभिहाणं सत्थ-नामाणं ९७५

(अध्ययनमुद्देशोऽभिहितं सामायिकमिति निर्देशः सामान्य-विशिष्टयोरभिधानं शास्त्र-नाम्नोः ॥ ९७५ ॥)

शास्त्रं च नाम च शास्त्र-नामनी तयोः सामान्य-विशिष्टयोः सामान्य-विशेषभूतयोरोघनिष्पन्ने नामनिष्पन्ने च निक्षेपे यदभिधानमभिहितम्, तावुद्देश-निर्देशौ। यथासंख्येन चेह योजना, तद्यथा—सामान्यस्य शास्त्रस्यौघनिष्पन्ननिक्षेपे यदध्ययनमित्यभिधानमभिहितं स उद्देश इत्युच्यते, नामनिष्पन्ने च निक्षेपे विशिष्टस्य नाम्नो यत् सामायिकमित्यभिधानमभिहितं स निर्देश इत्यभिधीयत इति ॥९७५॥

अथ प्रेरकः प्राह—

दारोवन्नासाइसु निक्खेवे ओह-नामनिप्फन्ने। उद्देसो निद्देसो भणिओ इह किं पुणग्गहणं ?॥९७६॥

(द्वारोपन्यासादिषु निक्षेप ओघ-नामनिष्पन्नयोः। उद्देशो निर्देशो भणित इह किं पुनर्ग्रहणम् ? ॥ ९७६ ॥)

आह—नन्वस्याऽऽवश्यकशास्त्रस्य प्रथममध्ययनं सामायिकम्, तस्य च चत्वार्यनुयोगद्वाराणि, इत्यादिना द्वारोपन्यासादिषु प्रक्रमेषु; यदिवा, ओघनिष्पन्न-नामनिष्पन्नयोर्निक्षेपयोः सामान्यनामरूप उद्देशः, विशेषनामरूपश्च निर्देशोऽनेकशः प्रोक्त एव; किमर्थमिहोपोद्घातनिर्युक्तौ पुनरपि तयोर्ग्रहणम् ? इति ॥९७६॥ अत्रोत्तरमाह—

इह विहियाणमणागयगहणं तत्थन्नहा कहं कुणउ। तेसिं गहणमकाउं दारन्नासाइकज्जाइं ?॥९७७॥

(इह विहितयोरनागतग्रहणं तत्रान्यथा कथं करोतु। तेषां ग्रहणमकृत्वा द्वारन्यासादिकार्याणि ? ॥ ९७७ ॥)

इहोपोद्घाते आद्यद्वारद्वयविहितयोरेवोद्देश-निर्देशयोस्तत्र द्वारोपन्यासादौ शास्त्रकृताऽनागतमेव ग्रहणं कृतम्, अन्यथा हि तयोः सामान्य-विशेषनामरूपयोरुद्देश-निर्देशयोस्तत्र ग्रहणमकृत्वा कथं निराश्रयाणि द्वारोपन्यासादिकार्याणि करोतु ? इति ॥९७७॥

प्रतिविधानान्तरमाह—

अहवा तत्थुद्देसो निद्देसो वि य कओ इहं तेसिं। अत्थाणुगमावसरे विहाणवक्खाणमारद्धं ॥९७८॥

(अथवा तत्रोद्देशो निर्देशोऽपि च कृत इह तयोः। अर्थानुगमावसरे विधानव्याख्यानमारब्धम् ॥९७८॥)

अथवा, तत्र द्वारोपन्यासादौ सामान्य-विशेषाभिधानरूप उद्देशो निर्देशश्च कृत इत्युपगच्छामः, केवलमिहार्थानुगमावसरेऽर्थव्याख्याप्रस्तावे तयोः पूर्वविहितयोरुद्देश-निर्देशयोर्विधानतो भेदतो व्याख्यानमारब्धमित्यदोष इति ॥९७८॥ अन्ये तु—ब्रुवते। किम् ?, इत्याह—

विशेषा०

अन्ने उ विसेसमिहं भणंति नोद्देसवद्धमेयं ति। जाणावियमज्झयणं समासदारावयारेणं ॥९७९॥

(अन्ये तु विशेषमिह भणन्ति नोद्देशबद्धमेतदिति । ज्ञापितमध्ययनं समासद्वारावतारेण ॥ ९७९ ॥)

अन्ये तु पूर्वविहितयोरपीह विशेषमाचक्षते—नोद्देशकबद्धमिदमध्ययनमित्येतज्ज्ञापितं किल । कुतः ?, अङ्ग-श्रुतस्कन्धाध्ययनसमासद्वारावतारात् । इदमत्र हृदयम्—"नामं ठवणा दविए खेत्ते काले समासउद्देसे । उद्देसुद्देसम्मि य भावम्मि य होइ अट्ठमओ ॥ १ ॥ इति पुरस्तादिहैव वक्ष्यमाणगाथायामुद्देशोऽष्टविधोऽभिधास्यते; तथा, 'एमेव य निद्देसो' इत्यादिगाथायां निर्देशोऽपि चाष्टविधो वक्ष्यते । तत्र च समासद्वारे संक्षेपाभिधायकं नाम समासोद्देश इति व्याख्यास्यते; तद्यथा—अङ्गम्, श्रुतस्कन्धः, अध्ययनम्, उद्देश इत्यादि । तत्रेदं सामायिकाध्ययनं किलाध्ययनोद्देशो भवति, न तूद्देशोद्देशः, उद्देशरहितत्वात् । एतच्च तत्र व्याख्यास्यते । तत्रोद्देश-निर्देशयोरष्टविधत्वभणनेन षष्ठं समासद्वारमायातम् । अनेन च समासद्वारेण विचार्यमाणेनेदमध्ययनमुद्देशरहितमिति ज्ञापितम् । एतच्चेहोद्देश-निर्देशाभणनेन निर्मूलस्य समासद्वारस्यैवाऽभावात् किल न ज्ञायेतेति ॥ ९७९ ॥ एतच्च यत्किञ्चिदेव, इति दर्शयति—

अंगाइपण्हकाले कालियसुयमाणसमवयारे य। तमणुद्देसयवद्धं भणियं चिय इह किमब्भहियं?॥९८०॥

(अङ्गादिप्रश्नकाले कालिकश्रुतमानसमवतारे च । तदनुद्देशकबद्धं भणितमेवेह किमभ्यधिकम् ? ॥ ९८० ॥)

'आवश्यकं किमङ्गम्, अङ्गानि ?' इत्यादिप्रश्नकाल एव कालिकश्रुतपरिमाणसंख्यावतारे चाध्ययनसंख्यावतारात्, 'नोद्देशकः, नोद्देशकाः' इति निषेधाच्च तत् सामायिकाध्ययनमुद्देशकबद्धं न भवतीति भणितमेव, इह किमभ्यधिकमज्ञातं ज्ञायते ?। तस्माद् यत्किञ्चिदेवेदम् । अत एतयोरिह भणनं व्याख्यानार्थमेवेति स्थितम् । तदेवं कृतोद्देश-निर्देशविषया चालना, प्रत्यवस्थानं च ॥९८०॥

अथ निर्गमनं निर्गमः । स च 'कुतः सामायिकं निर्गतम् ?' इत्येवंरूपो वक्ष्यते । अत्राक्षेप-परिहारौ प्राह—

नणु निग्गमो गउ च्चिय अत्ता-णंतर-परंपरागमओ। तित्थयराईहिंतो आगयमेयं परंपरया ॥९८१॥ निगर्मे-आक्षेप-परिहारौ

(ननु निर्गमो गत एवाऽऽत्मा-ऽनन्तर-परम्परागमतः । तीर्थकरादिभ्य आगतमेतत् परम्परया ॥ ९८१ ॥)

ननु पूर्वमागमद्वार एवात्मा-ऽनन्तर-परम्परागमतस्तीर्थकरादिभ्यः परम्परया समागतमेतत् सामायिकमित्यभिधानात् तीर्थकरादिभ्यो निर्गमनमस्य, इत्यत्रगतत्वाद् गतार्थ एव निर्गमः, किं पुनरिहोपात्तः ? इति ॥९८१॥ परिहारमाह—

इह तेसिं चिय भण्णइ निद्देसो निग्गमो जहा तं च। उवयातं तेहिंतो खेत्ताइविसेसियं वहुहा ॥९८२॥

(इह तेषामेव भण्यते निर्देशो निर्गमो यथा तच्च । उपयातं तेभ्यः क्षेत्रादिविशेषितं बहुधा ॥ ९८२ ॥)

---

१. नाम स्थापना द्रव्ये क्षेत्रे काले समासोद्देशे । उद्देशोद्देशे च भावे च भवत्यष्टमकः ॥ १ ॥ २. एवमेव च निर्देशः ।

तेषामेव तीर्थंकरादीनां सामान्योद्देशमात्रेण प्रागवगतानामिह विशेषाभिधानरूपो निर्देशो भण्यते, यथा श्रीमन्महावीरतीर्थंकरादेतद् सामायिकमर्थतो निर्गतम्, सूत्रतस्तु गौतमादिगणधरेभ्यो निर्गतम्, तथा निर्गमश्चेह मिथ्यात्वाविरत्यादितमसस्तेषां तीर्थकरादीनामत्रोच्यते 'अवरविदेहे गामस्स चिंतओ' इत्यादिना ग्रन्थेन। तथा, तच्च सामायिकं बहुधाऽनेकशः क्षेत्र-काल-पुरुष-कारण-प्रत्ययविशेषितं तेभ्यस्तीर्थकरादिभ्यो यथोपयातमागतम्, तच्चेह भण्यत इति विशेषः ॥९८२॥ अथ लक्षणद्वारविषयमाक्षेपमाह—

लक्षणाक्षेप-परिहारौ

अज्झयणलक्खणं नणु खओवसमियं गुणप्पमाणे वा।

नाणागमाइगहणे भणियं किमिहं पुणो गहणं ?॥९८३॥

(अध्ययनलक्षणं ननु क्षायोपशमिकं गुणप्रमाणे वा। ज्ञाना-ऽऽगमादिग्रहणे भणितं किमिह पुनर्ग्रहणम् ? ॥ ९८३ ॥)

लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम्, तच्च 'सद्दहण-जाणणा खलु'(श्रद्धान-ज्ञाने खलु)इत्यादिना सामायिकस्य सावद्ययोगविरत्यादिकं वक्ष्यति। अत्र परः प्रेरयति—नन्वध्ययनस्याऽस्य क्षायोपशमिको भावो लक्षणम्, इति प्रागुपक्रमभेदरूपे षड्नाम्नि क्षायोपशमिके भावे समवतारादर्थापत्त्या भणितमेव। अथवा, 'गुणप्रमाणे ज्ञानमिदम्, तत्राप्यागमः' इत्याद्यभिधानादिदं क्षायोपशमिकभावरूपं लक्षणमर्थापत्त्याऽभिहितमेव ?, आगमस्य क्षायोपशमिकभावलक्षणत्वात्, किमिहानुगमे लक्षणस्य पुनर्ग्रहणम् ? इति ॥९८३॥ परिहारमाह—

निद्देसमेत्तमुत्तं वक्खाणिज्जइ सवित्थरं तमिह। अहवा सुयस्य भणियं लक्खणमिह तं चउण्हं पि ९८४

(निर्देशमात्रमुक्तं व्याख्यायते सविस्तरं तदिह। अथवा श्रुतस्य भणितं लक्षणमिह तच्चतुर्णामपि ॥ ९८४ ॥)

निर्देशमात्रमेव लक्षणस्य प्रागुक्तम्—निर्दिष्टमेव पूर्वं लक्षणम्, न तु तथाविधव्याख्यया व्याख्यातमित्यर्थः। इह त्वनुगमे व्याख्यानप्रस्तावात् सविस्तरं तद् व्याख्यायते। अथवा, स क्षायोपशमिको भावः श्रुतसामायिकस्यैव पूर्वं लक्षणमुपपद्यते, इह तु श्रद्धान-ज्ञान-देशविरति-सर्वविरतिरूपं चतुर्णामपि सम्यक्त्व-श्रुत-देशचारित्र-सर्वचारित्रसामायिकानां लक्षणमुच्यत इति विशेषः ॥९८४॥

अथ नयद्वारे आक्षेपमाह—

नयद्वारे आक्षेप-परिहारौ

भणिया नयप्पमाणे भण्णंतीहं नया पुणो कीस ?। मूलद्दारे य पुणो एएसिं को णु विणिओगो ?॥९८५॥

(भणिता नयप्रमाणे भण्यन्त इह नयाः पुनः कस्मात् ?। मूलद्वारे च पुनरेतेषां को नु विनियोगः ? ॥ ९८५ ॥)

ननु पूर्वं नयप्रमाणे भणिता एव नयाः, किमिहोपोद्घाते पुनरपि भण्यन्ते ?; तथा, वक्ष्यमाणे चतुर्थे नयलक्षणे मूला (प्र०...मौला) नुयोगद्वारे भणिष्यन्ते। तदमीषां पूर्वमनेकशो भणितानां पुनर्भणने को विनियोगः किं फलम् ?, न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ९८५ ॥

अत्र परिहारमाह—

जे च्चिय नयप्पमाणे ते च्चिय इहइं सवित्थरा भणिया।
जं तमुवक्कममेत्तं वक्खाणमिणं अणुगमो त्ति ॥९८६॥

(य एव नयप्रमाणे त एवेह सविस्तरा भणिताः। यत् तदुपक्रममात्रं व्याख्यानमिदमनुगम इति ॥ ९८६ ॥)

य एव प्राक् प्रमाणद्वारे संक्षेपमात्रेण नया उक्ताः, त एवेह सविस्तरा भणिताः, अग्रे भणिष्यन्त इति भावः। कुतः ?, यतस्तदध्ययनोपक्रमणरूपमुपक्रममात्रम्, एतत् त्वर्थानुगम इति कृत्वा नयानां व्याख्यानमिति ॥ ९८६ ॥ परिहारान्तरमाह—

अहवा तत्थ पमाणं इहं सरूवावहारणं तेसिं। तत्थोवक्कंता वा इह तदणुमयावयारोऽयं ॥९८७॥

(अथवा तत्र प्रमाणमिह स्वरूपावधारणं तेषाम्। तत्रोपक्रान्ता वा इह तदनुमतावतारोऽयम् ॥ ९८७ ॥)

अथवा, प्रमाणद्वाराधिकारात् प्रमीयते वस्त्वेभिरिति प्रमाणभावमात्रं नयानां तत्राभिहितम्, इह तूपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमे तेषां सरूपव्याख्यानम्, अथवा, तत्रोपक्रान्ताः, इह त्वयं तदनुमतावतारश्चिन्त्यते। इदमुक्तं भवति– प्रागुपक्रमाधिकारादध्ययनं नयैरुपक्रम्यते, इह तु कस्य नयस्य किं सामायिकमनुमतम् ? इति चिन्त्यते; तथा च वक्ष्यति—

'तव संजमो अणुमओ निग्गंथं पवयणं च ववहारो। सद्दुज्जुसुयाणं पुण निव्वाणं संजमो चेव ॥ १ ॥'

(तपः संयमोऽनुमतो नैर्ग्रन्थ्यं प्रवचनं च व्यवहारः। शब्द-र्जुसूत्रयोः पुनर्निर्वाणं संयम एव ॥ १ ॥)

तेषां च नयानामिह समवतरणं समवतारो यत्र संभवति तत्र दर्शनीयः, यद् वक्ष्यते–'मूढनइयं सुयं कालियं तु न नया समोयरंति इहं' इत्यादीति ॥ ९८७ ॥ मूलद्वारनयैः सहामीषां भेदमाह—

सामाइयसमुदायत्थमेत्तवावारतप्परा एए। मूलद्दारनया पुण सुत्तप्फासोवओगपरा ॥९८८॥

(सामायिकसमुदायार्थमात्रव्यापारतत्परा एते। मूलद्वारनयाः पुनः सूत्रस्पर्शोपयोगपराः ॥ ९८८ ॥)

सर्वेऽपि एते नय-प्रमाणोक्ताः, उपोद्घातनिर्युक्तिद्वारोक्ताश्च नयाः सामायिकसमुदायार्थमात्रे व्याप्रियन्ते, न तु सूत्रार्थविनियोगिनः। वक्ष्यमाणास्तु मूलद्वारनयाः प्रतिपदं सूत्रार्थविषया इति विशेष इति ॥ ९८८ ॥ अथ किंद्वारे आक्षेप-परिहारौ माह—

जीवगुणो नाणं ति य भणिए इह किं ति का पुणो संका?।
तं चिय किं जीवाओ अण्णमणन्नं ति संदेहो ॥९८९॥

(जीवगुणो ज्ञानमिति च भणिते इह किमिति का पुनः शङ्का ? । तदेव किं जीवादन्यदनन्यदिति संदेहः ॥ ९८९ ॥)

ननु प्रमाणद्वारभेदे गुणप्रमाणे सामायिकं जीवगुणः तत्रापि ज्ञानम्, इत्याद्युक्तेऽत्र 'किं सामायिकम् ?' इति का शङ्का येन किंद्वारमुच्यते ?, इत्याह–'तं चियेत्यादि' तदेव सामायिकं किं जीवादन्यत्, अनन्यद् वा ? इति संदेहः, तदपनोदार्थमिह किंद्वारोपन्यास इति ॥ ९८९ ॥ अथ कथंद्वारविषयावाक्षेप-परिहारौ प्राह—

विशेषा०

किं कथं-द्वारयोराक्षेपपरिहारौ

भणिए खओवसमियं ति किं पुणो लब्भए कहं तं ति ।
इह सो च्चिय चिंतिज्जइ किह लब्भइ सो खओवसमो ? ॥९९०॥

(भणिते क्षायोपशमिकमिति किं पुनर्लभ्यते कथं तदिति । इह स एव चिन्त्यते कथं लभ्यते स क्षयोपशमः ? ॥ ९९० ॥)

ननु नामद्वारे 'क्षायोपशमिकं सामायिकम्' इत्युक्ते 'तदावरणक्षयोपशमात् तल्लभ्यते' इत्यर्थादुक्तमेव भवति । अतः 'कथं तल्लभ्यते ?' इत्यर्थप्रतिपादकं किमितीह पुनरपि कथंद्वारमुच्यते ? । अत्रोत्तरमाह–इह कथमितिद्वारे स एव क्षयोपशमश्चिन्त्यते । कथम् ?, इत्याह–कथं लभ्यते स क्षयोपशमः ?, इत्येष विशेषः ॥९९०॥ अथ द्वारबाहुल्याद् ग्रन्थविस्तरमवलोक्य संक्षिपन्नाह—

किं बहुणा, जमुवक्कम-निक्खेवेसु भणियं पुणो भणइ। अत्थाणुगमावसरे तं वक्खाणाहिगारत्थं ९९१

(किं बहुना, यदुपक्रम-निक्षेपयोर्भणितं पुनर्भणति । अर्थानुगमावसरे तद् व्याख्यानाधिकारार्थम् ॥ ९९१ ॥)

किं बहुना ?, सर्वेष्वप्येतेषूपोद्घातद्वारेषु यदुपक्रम-निक्षेपयोर्भणितमपि पुनरप्याचार्यो भणति, तदिहार्थानुगमावसरे पूर्वोपक्रान्तनिक्षिप्तवस्तुव्याख्यानाधिकारार्थम्, इत्येवं भावनीयमिति ॥९९१॥ तदेवमुपोद्घातोक्तेष्वेतेषूद्देशादिद्वारेषु प्रत्येकं विशेषतश्चालना-प्रत्यवस्थाने अभिधाय, इदानीं सामान्येन सर्वस्याऽप्युपोद्घातस्य चालनामाह—

सत्थसमुत्थाणत्थो पायेणोवक्कमो तहाऽयं पि। सत्थस्सोवग्घाओ को एएसिं पइविसेसो ? ॥९९२॥

उपोद्घातोपक्रमयोर्विशेषः

(शास्त्रसमुत्थानार्थः प्रायेणोपक्रमस्तथाऽयमपि । शास्त्रस्योपोद्घातः क एतेषां प्रतिविशेषः ? ॥ ९९२ ॥)

आह–नन्पक्रमोऽपि प्रायः शास्त्रसमुत्थानार्थमेव, तत्रानुपूर्व्यादिभिर्द्वारैरुपक्रम्य शास्त्रं नामादिन्यासव्याख्यानयोग्यतामानीयत इत्यर्थः; तथाऽयमप्युपोद्घातः शास्त्रस्योद्देश-निर्देश-निर्गमादिभिर्द्वारैरुत्थानमुपवर्ण्य व्याख्यानयोग्यतामुपकल्पयति, इति कोऽनयोर्विशेषः ?-न कश्चित्।

तव एतयोर्द्वयोरन्यतर एव वाच्य इत्यभिप्राय इति ॥९९२॥ प्रत्यवस्थानमाह—

उद्देसमेत्तनियओ उवक्कमोऽयं तु तव्विबोहत्थं।
पाएणोवग्घाओ नणु भणिओऽयं जओऽणुगमो ॥९९३॥

(उद्देशमात्रनियत उपक्रमोऽयं तु तद्विबोधार्थम् । प्रायेणोपोद्घातो ननु भणितोऽयं यतोऽनुगमः ॥ ९९३ ॥)

उद्देशमात्रनियत एवोपक्रमः—नाम-स्थापना-द्रव्यादिभिः, आनुपूर्व्यादिभिश्च भेदैरुपक्रमः शास्त्रमुद्दिशत्येव, न तु व्याख्यानयतीत्यर्थः । अयं पुनरुपोद्घातः प्रायेण तस्य शास्त्रस्य विबोधार्थो व्याख्यानार्थः । कुत इदं ज्ञायते ?, इत्याह—ननु यस्मादयं प्रस्तुतोऽनुगमो भणितः, उपोद्घातश्चानुगमभेद एव, अनुगमस्य च व्याख्यानरूपत्वात् सिद्धमुपोद्घातस्य व्याख्यानार्थत्वमिति ॥९९३॥ परिहारान्तरमाह—

नासस्स व संबंधणमुवक्कमोऽयं तु सुत्तवक्खाए। संबंधोवग्घाओ भण्णइ जं सा तदंतम्मि ॥९९४॥

(न्यासस्य वा संबन्धनमुपक्रमोऽयं तु सूत्रव्याख्यायाः । संबन्ध उपोद्घातो भण्यते यत् सा तदन्ते ॥ ९९४ ॥)

अथवा, न्यासस्याऽध्ययनसंबन्धिनो नामादिनिक्षेपस्य संबन्धनं तद्योग्यताऽऽपादनमुपक्रम उच्यते, तदन्ते तत्प्रतिपादनात् । अयं तूपोद्घातः सूत्रव्याख्यायाः संबन्धस्तद्योग्यताव्यवस्थापनरूपः, यद् यस्मात् तदन्ते उपोद्घातान्ते सैव सूत्रव्याख्या भण्यते । इत्युपक्रमोपोद्घातयोर्विशेषः । तदेवमभिहितं संक्षेपेणोपोद्घातनिर्युक्तेर्मात्रार्थमात्रम् ; विस्तरार्थस्तु पुरस्तादभिधास्यते ॥ ९९४ ॥

अथ सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेरवसरः, तदाह—

संपइ सुत्तप्फासियनिज्जुत्ती जं सुयस्स वक्खाणं। तीसेऽवसरो सा उण पत्ता वि ण भण्णए इहइं९९५

(संप्रति सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिर्यत् श्रुतस्य व्याख्यानम् । तस्या अवसरः सा पुनः प्राप्तापि न भण्यत इह ॥ ९९५ ॥)

सूत्रस्पर्शिनिर्युक्त्यवसरः

यत् सूत्रस्य व्याख्यानं सा सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः । सूत्रं व्याख्यानहेतोः स्पृशतीति सूत्रस्पर्शिका, सा चासौ निर्युक्तिश्च सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिरित्यर्थः । सांप्रतं तस्या भणितव्योऽवसरः, परं सा क्रमप्राप्ताऽपि नेह भण्यते ॥९९५॥ अत्र विनेयप्रश्नमाशङ्क्योत्तरमाह—

किं जेणासइ सुत्ते कस्स तई तं जया कमप्पत्ते। सुत्ताणुगमे वोच्छिइ होहिइ तीए तया भागो ॥९९६॥

(किं येनासति सूत्रे कस्य सा तद् यदा क्रमप्राप्ते । सूत्रानुगमे वक्ष्यते भविष्यति तस्यास्तदा भागः॥ ९९६ ॥)

किं कारणम् , येन क्रमप्राप्तापि नेहासौ भण्यते ? । उच्यते—येनाऽसति सूत्रे 'कस्स तई त्ति' कस्य सा प्रवर्तते ? । सूत्रं हि स्पृशतीति सूत्रस्पर्शिका भण्यते, तच्च नास्ति, तत्कथं तदवसरः ? । कदा पुनरसौ तर्हि भविष्यति, ?, इत्याह—'तमित्यादि' तत् सूत्रं क्रमप्राप्ते

सूत्रानुगमे यदा वक्ष्यति, तदा तस्यास्तदर्थव्याख्यारूपत्वाद् भागोऽवसरो भविष्यति, नार्वाग् ॥९९६॥ पुनराह प्रेरकः—

इह सा भण्णइ निज्जुत्तिमेत्तसामन्नओ नवरं ९९७

अत्थाणमिदं तीसे जइ तो सा कीस भण्णए इहइं ?।

(अर्थानामिदं तस्या यदि ततः सा कस्माद् भण्यत इह ? । इह सा भण्यते निर्युक्तिमात्रसामान्यतो नवरम् ॥ ९९७ ॥)

तस्याः सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेर्यद्येतदस्थानम्, ततः सा किमितीह भण्यते ? इति । अत्राह—नवरमिह निर्युक्तिभणनप्रस्तावे सा निर्युक्ति-

साम्यमात्राद् भण्यते, न तु सूत्रस्पर्शिकत्वेन प्रवर्तते, सूत्रस्याऽद्याप्यसत्त्वादिति । तदेवं त्रिविधापि निर्युक्तिरुक्ता । ततो निर्युक्त्यनुगमः

समर्थितः ॥९९७॥ सांप्रतं सूत्रानुगमो भणनीयः, इति तमेव संबन्धयन्नाह—

अक्खलियाइविसुद्धं सलक्खणं लक्खणं चेमं ॥९९८॥

तेणेदाणिं सुत्तं सुत्ताणुगमेऽभिधेयमणवज्जं ।

(तेनेदानीं सूत्रं सूत्रानुगमेऽभिधेयमनवद्यम् । अस्खलितादिविशुद्धं सलक्षणं लक्षणं चेदम् ॥ ९९८ ॥)

येन सूत्रे सत्येव सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः प्रवर्तते, तेनेदानीं सूत्रानुगमे क्रमप्राप्ते सूत्रमभिधेयम् । कथंभूतम् ?, अनवद्यम्—ऊनाधिक्या-

द्विदोषावद्यरहितम् । पुनः कथंभूतम् ?, अस्खलितादिविशुद्धम्—स्खलित-मिलितादिवक्तृदूषणविशुद्धम् । सह वक्ष्यमाणेन लक्षणेन प्रवर्तत

इति सलक्षणम् । तच्च लक्षणमिदम् ॥ ९९८ ॥ किं तत् ?, इत्याह—

लक्खणजुत्तं सुत्तं अट्ठहि य गुणेहिं उववेयं ॥९९९॥

अप्पग्गंथ-महत्थं बत्तीसादोसविरहियं जं च ।

(अल्पग्रन्थमहार्थं द्वात्रिंशद्दोषविरहितं यच्च । लक्षणयुक्तं सूत्रमष्टाभिश्च गुणैरुपपेतम् ॥ ९९९ ॥)

"उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत्" (तत्त्वार्थ० ५-२९) इत्यादिवत् सूत्रमल्पग्रन्थं महार्थं च भवती-

अल्पग्रन्थं महार्थं च सूत्रं विज्ञेयम्,

त्यर्थः; यच्च द्वात्रिंशद्दोषविरहितम्, तल्लक्षणयुक्तं सूत्रमुच्यते । ते चैतेऽन्यत्रोक्ता द्वात्रिंशद् दोषाः—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

"अलियमुवघायजणयं निरत्थयमवत्थयं छलं दुहिलं । निस्सारमहियमूणं पुणरुत्तं वाहयमजुत्तं ॥ १ ॥

१३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

कमभिन्न वयणभिन्नं विभत्तिभिन्नं च लिंगभिन्नं च । अणभिहियमपयमेव य सहावहीणं ववहियं च ॥ २ ॥

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७

काल-जइ-च्छविदोसो समयविरुद्धं च वयणमेत्तं च । अत्थावत्ती दोसो नेओ असमासदोसो य ॥ ३ ॥

(अलीकमुपघातजनकं निरर्थकमपार्थकं छलं द्रुहिलम् । निःसारमधिकमूनं पुनरुक्तं व्याहतमयुक्तम् ॥ १ ॥

क्रमभिन्नं वचनभिन्नं विभक्तिभिन्नं च लिङ्गभिन्नं च । अनभिहितमपदमेव च स्वभावहीनं व्यवहितं च ॥ २ ॥

काल-यति-च्छविदोषः समयविरुद्धं च वचनमात्रं च । अर्थापत्तिर्दोषो ज्ञेयोऽसमासदोषश्च ॥ ३ ॥)

सूत्रे ३२ [cut off]
दोषाः
वर्ज्याः [cut off]

२८ २९ ३० ३१ ३२
उवमा-रूवगदोसो निद्देस-पयत्थ-संधिदोसो य । एए उ सुत्तदोसा बत्तीसं होंति नायव्वा ॥ ४ ॥"
(उपमा-रूपकदोषौ निर्देश-पदार्थ-संधिदोषश्च । एते तु सूत्रदोषा द्वात्रिंशद् भवन्ति ज्ञातव्याः ॥ ४ ॥)

(१) तत्राऽलीकमभूतोद्भावनम् ; भूतनिह्नवश्च; यथा—'ईश्वरकर्तृकं जगत्' इत्याद्यभूतोद्भावनम् , 'नास्त्यात्मा' इत्यादिकस्तु भूतनिह्नवः । (२) उपघातजनकं सत्त्वोपघातादिप्रवर्तकम् , यथा–'वेदविहिता हिंसा धर्माय' इत्यादि । (३) निरर्थकम्– यत्र वर्णानां क्रमनिर्देशमात्रमुपलभ्यते, न त्वर्थः, यथा–'अ आ इ ई' इत्यादि, डित्थादिवद् वेति । (४) अपार्थकम्– असंबद्धार्थम् , यथा–'दश दाडिमानि, षडपूपाः, कुण्डमजाऽजिनम् , पललपिण्डः, त्वर कीटिके, दिशमुदीचीम्' इत्यादि । (५) यत्राऽनिष्टस्याऽर्थान्तरस्य संभवतो विवक्षितार्थोपघातः कर्तुं शक्यते तच्छलम् , यथा–'नवकम्बलो देवदत्तः' इत्यादि । (६) जन्तूनामहितोपदेशेन पापव्यापारपोषकत्वाद् द्रोहस्वभावं द्रुहिलम् , यथा—"यस्य बुद्धिर्न लिप्येत हत्वा सर्वमिदं जगत् । आकाशमिव पङ्केन नासौ लिप्येत कर्मणा ॥१॥" तथा, "एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः । भद्रे ! वृकपदं पश्य यद् वदन्ति बहुश्रुताः ॥ १ ॥" "पिब खाद च साधु शोभने ! यदतीतं वरगात्रि ! तद् न ते । न हि भीरु ! गतं निवर्तते समुदयमात्रमिदं कलेवरम् ॥ १ ॥" इत्यादि । (७) निःसारम्–वेदवचनादिवत् तथाविधयुक्तिविकलं परिफल्गुवचनमिति । (८)अधिकम्–अक्षर-मात्रा-पदादिभिरभ्यधिकम् । तैरेव हीनमूनम् । अथवा,हेतू-दाहरणाभ्यधिकमधिकम् ,यथा–'अनित्यः शब्दः,कृतकत्व-प्रयत्नानन्तरीयकत्वाभ्याम्' इति हेत्वधिकम्; 'अनित्यः शब्दः,कृतकत्वात् घट-पटवत्' इत्युदाहरणाधिकमित्यादि । (९)एताभ्यामेव हीनमूनम् , यथा 'अनित्यः शब्दः, घटवत्' इति हेतूनम् । 'अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्' इत्युदाहरणहीनमित्यादि । (१०) पुनरुक्तं द्विधा–शब्दतः, अर्थतश्च । तथा, अर्थापन्नस्य पुनर्वचनं च पुनरुक्तम् । तत्र शब्दतः पुनरुक्तं यथा–'घटः, घटः, घटः' इत्यादि । अर्थतः पुनरुक्तं यथा–'घटः, कुटः, कुम्भः' इत्यादि । अर्थापन्नस्य पुनर्वचनं यथा–'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्युक्तेऽर्थादेव गम्यते–'रात्रौ भुङ्क्ते' इति; तत्रार्थापन्नमपि यः साक्षादेतद् ब्रूयात् , तस्य पुनरुक्तता । (११) व्याहतं यत्र पूर्वेण परं विहन्यते, यथा—'कर्म चास्ति फलं चास्ति कर्ता न त्वस्ति कर्मणाम्' इत्यादि । (१२) अयुक्तम्—अनुपपत्तिक्षमम् , यथा–

"तेषां कटतटभ्रष्टैर्गजानां मदबिन्दुभिः । प्रावर्तत नदी घोरा हस्त्य-ऽश्व-रथवाहिनी ॥ १ ॥" इत्यादि ॥ १ ॥

(१३) क्रमभिन्नम्–यत्र क्रमो नाराध्यते, यथा–'स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षुः-श्रोत्राणामर्थाः स्पर्श-रस-गन्ध-रूप-शब्दाः' इति वक्तव्ये 'स्पर्श-रूप-शब्द-गन्ध-रसाः' इति ब्रूयादित्यादि । (१४) वचनभिन्नम्–यत्र वचनव्यत्ययः, यथा-'वृक्षावेतौ पुष्पिताः' इत्यादि । (१५) विभक्तिभिन्नम् , यथा–'वृक्षं पश्य' इति वाच्ये 'वृक्षः पश्य' इति वदेदित्यादि । (१६) लिङ्गभिन्नम्–यत्र लिङ्गव्यत्ययः, यथा–'अयं स्त्री' इत्यादि । (१७) अनभिहितम्–स्वसिद्धान्तेऽनुपदिष्टम् , यथा–'सप्तमः पदार्थो वैशेषिकस्य, प्रकृति-पुरुषाभ्यामभ्यधिकं सांख्यस्य, दुःख-

समुदयमार्ग-निरोधलक्षणचतुरार्यसत्यातिरिक्तं वा बौद्धस्य' इत्यादि । (१८) यद्यवन्येऽन्यच्छन्दोऽधिकारेऽन्यच्छन्दोऽभिधानमपदम्, यथा- 'आर्यापदेऽभिधातव्ये वैतालीयपदमभिदध्यात्' इत्यादि । (१९)यत्र वस्तुस्वभावोऽन्यथास्थितोऽन्यथाऽभिधीयते,तद् स्वभावहीनम् ,यथा- 'शीतो वह्निः,मूर्तिमदाकाशम्' इत्यादि (२०) यत्र प्रकृतमुत्सृज्याऽप्रकृतं व्यासतोऽभिधाय पुनः प्रकृतमुच्यते, तद् व्यवहितम् ॥२॥

(२१) कालदोषः—यत्राऽतीतादिकालव्यत्ययः, यथा—'रामो वनं प्रविवेश (प्र०...विवेश)'इति वक्तव्ये 'रामो वनं प्रविशति(प्र०... विशति)' इत्याद्दित्यादि । (२२) यतिदोषः—अस्थानविरतिः,सर्वथाऽविरतिर्वेति । (२३) छविरलङ्कारविशेषस्तेजस्विता तद्रहिते छविदोषः । (२४) समयविरुद्धम्—स्वसिद्धान्तविरोधि, यथा—'सांख्यस्याऽसत् कारणे कार्यम् , वैशेषिकस्य वा सत्' इत्यादि। (२५) वचनमात्रम्- निर्हेतुकम् , यथा—'कश्चिद् यथेच्छया कश्चित् प्रदेशं लोकमध्यतया बनेभ्यः प्ररूपयति' । (२६) यत्रार्थापत्त्याऽनिष्टमापतति, तत्रार्थापत्तिदोषः, यथा—'गृहकुक्कुटो(प्र०...कुक्कुटो)न हन्तव्यः' इत्युक्तेऽर्थापत्त्या 'शेषघातोऽदुष्टः' इत्यापतति । (२७)यत्र समासविधिप्राप्तौ समासं न करोति, व्यत्ययेन वा करोति, तत्र समासदोषः ॥ ३ ॥

(२८) उपमादोषः—यत्र हीनोपमा क्रियते, यथा—'मेरुः सर्षपोपमः' अधिकोपमा वा क्रियते, यथा—'सर्षपो मेरुसंनिभः' । अनुपमा वाऽभिधीयते, यथा—'मेरुः समुद्रोपमः' इत्यादि । (२९) स्वरूपभूतानामवयवानामरूपणम् , व्यत्ययरूपणं वा रूपकदोषः, यथा— 'पर्वते रूपयितव्ये तत्स्वरूपभूतान् शिखरादीनवयवान् न रूपयति;अन्यस्य वा समुद्रादेः संबन्धिनस्तांस्तत्र रूपयति' इत्यादि । (३०) निर्देशदोषः—यत्र निर्दिष्टपदानामेकवाक्यता न क्रियते, यथा—'इह देवदत्तः स्थाल्यां पचति,इत्यभिधातव्ये पचतिशब्दं नाभिधत्ते । (३१) पदार्थदोषः—यत्र वस्तुपर्यायोऽपि सन् पदार्थान्तरत्वेन कल्प्यते, यथा—सतो भावः सत्तेति कृत्वा वस्तुपर्याय एव सत्ता, सा च वैशेषिकैः षट्सु पदार्थेषु मध्ये पदार्थान्तरत्वेन कल्प्यते; एतच्चायुक्तम् , वस्तूनामनन्तपर्यायत्वेन पदार्थानन्त्यप्रसङ्गादिति । (३२) यत्र सन्धिप्राप्तौ तं न करोति, दुष्टं वा करोति, असौ संधिदोषः । इति द्वात्रिंशत् सूत्रदोषाः । एतैर्विरहितं यत् तल्लक्षणयुक्तं सूत्रमिति ॥ ४ ॥

तथा, अष्टाभिश्च गुणैर्यदुपेतं तल्लक्षणयुक्तं सूत्रमिति वर्तते । ते चेमे गुणाः—

१ ,२ ३ ४ ५ ६ ७ ८
"निद्दोसं सारवंतं च हेउजुत्तमलंकियं । उवणीयं सोवयारं च मियं महुरमेव य ॥ १ ॥"
(निर्दोषं सारवच्च हेतुयुक्तमलङ्कृतम् । उपनीतं सोपचारं च मितं मधुरमेव च ॥ १ ॥)

(१) निर्दोषम्—समस्तोक्ता-ऽनुक्तदोषविप्रमुक्तम् , दोषाभावोऽपि चेह गुणत्वेन विवक्षितः । (२) सारवत्—गोशब्दादिवद् बहुपर्यायकम् । (३) हेतुः—अन्वय-व्यतिरेकोपपत्तिलक्षणः, तेनान्वितं हेतुयुक्तम् । (४) उपमो-त्प्रेक्षादिभिरलङ्कारैर्विभूषितमलङ्कृतम् । (५) उपनयोपसंहृतमुपनीतम् । (६) अग्राम्यभणितिसंयुक्तं सोपचारम् । (७) वर्णाद्युचितपरिमाणं मितम् । (८) श्रुतिमनोहरं

॥३९७ विशेषा०

सूत्रे ८ गुणाः

मधुरमिति ॥ १ ॥ अन्यैस्तु कैश्चित् षड् गुणाः सूत्रस्य पठ्यन्ते, तद्यथा—

"अप्पक्खरमसंदिद्धं[1] सारवं[2] विस्सओमुहं[3] । अत्थोभमणवज्जं[4, 5] च सुत्तं सव्वण्णुभासियं[6] ॥ १ ॥"

(अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सर्वज्ञभाषितम् ॥ १ ॥)

(१) तत्राऽल्पाक्षरम्—बह्वर्थसंग्राहकपरिमिताक्षरम्, यथेदमेव सामायिकसूत्रम् । (२) असंदिग्धम्—सैन्धवशब्दवल्लवण-वसन-तुरङ्ग-पुरुषाद्यनेकार्थसंशयकारि न भवति । (३) सारवत्त्वं च पूर्ववत् । (४) विश्वतोमुखं प्रतिसूत्रं चरणानुयोगाद्यनुयोगचतुष्टयव्याख्याक्षमम्; अथवा, 'अनन्तार्थत्वाद् यतो विश्वतोमुखम्, अतः सारवत्' इत्येवं सारवत्त्वस्यैव हेतुभावेनेदं योज्यते; अस्मिंश्च व्याख्याने पञ्चैते गुणा भवन्ति । (५) स्तोभकाः—चवकार-हिकार-तुशब्द-वाशब्दादयो निपाताः, तैर्निरर्थकैर्वियुक्तमस्तोभकम् । (६) अनवद्यम्—कामादिपापव्यापाराऽप्ररूपकम् । एवंभूतं सूत्रं सर्वज्ञभाषितमिति । यैस्तु पूर्वेऽष्टौ गुणाः प्रोक्ताः, तेऽनन्तरश्लोकोक्तगुणास्तेष्वष्टसु गुणेष्वन्तर्भावयन्ति; ये त्वनन्तरश्लोकोक्तानेव सूत्रगुणान् पठन्ति, तेऽमीभिरेव पूर्वोक्तानामष्टानामपि संग्रहं प्रतिपादयन्ति ॥ ९९९ ॥

तदेवंभूतं यत्रं सूत्रानुगमे उच्चारणीयम्, तस्मिंश्चोच्चारिते कदा सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेरवसरो भवति ?, इत्याह—

सुत्ते ऽणुगए सुद्धे त्ति निच्छिए तह कए पयच्छेए। सुत्तालावयनासे निक्खित्ते सुत्तफासो उ॥१०००॥

(सूत्रे ऽनुगते शुद्ध इति निश्चिते तथा कृते पदच्छेदे । सूत्रालापकन्यासे निक्षिप्ते सूत्रस्पर्शस्तु ॥ १००० ॥)

सूत्रानुगमावसरत्वात् सूत्रेऽनुगते उच्चारिते सति, यथा—"करेमि भन्ते ! सामाइयं सव्वं सावज्जं जोगं" इत्यादि; तथा, सर्वदोषरहितत्वाद् 'शुद्धमिदम्' इत्येवं निश्चिते; तथा, व्याख्यानावसरत्वादेव 'करोमि, भदन्त !, सामायिकम्, सावद्यं, योगम्' इत्यादिपदच्छेदे कृते; तथा, सूत्रालापकानां यथासंभवं नाम-स्थापनादिन्यासे निक्षिप्ते न्यस्ते विहिते, ततस्तद्व्याख्यानार्थं सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेर्व्यापारः ॥ इति द्वात्रिंशद्गाथार्थः ॥१०००॥ एवं च सति किम् ?, इत्याह—

एवं सुत्ताणुगमो सुत्तालावगगओ य निक्खेवो। सुत्तप्फासियजुत्ती नया य वच्चंति समयं तु ॥१००१॥

(एवं सूत्रानुगमः सूत्रालापकगतश्च निक्षेपः । सूत्रस्पर्शिक(निर्)युक्तिर्नयाश्च व्रजन्ति समकं तु ॥ १००१ ॥)

तदेवं सूत्रानुगमोऽनुगमप्रथमभेदः, तथा, सूत्रालापकगतश्च निक्षेपो निक्षेपद्वारतृतीयभेदः; तथा, सूत्रस्पर्शिका निर्युक्तिर्निर्युक्त्यनुगमतृतीयभेदः, तथा, नयाश्च चतुर्थानुयोगद्वारोपन्यस्ताः, समकं युगपत् प्रतिसूत्रं व्रजन्ति गच्छन्तीति ॥१००१॥ आह विनेयः—नन्वनुगमोऽयं द्विविधोऽपि भणितः, परमसौ तावद् व्याख्यास्वरूपः; तत्र व्याख्यायाः किं लक्षणम् ?, इति; अत्राह—

सुत्तं पयं पयत्थो संभवओ विग्गहो वियारो य। दूसियसिद्धी नयमयविसेसओ नेयमणुसुत्तं॥१००२॥

(सूत्रं पदं पदार्थः संभवतो विग्रहो विचारश्च ।। दूषितसिद्धिर्नयमतविशेषतो ज्ञेयमनुसूत्रम् ॥ १००२ ॥)

विशेषा० षड्विधं व्याख्या-लक्षणम्

व्याख्यानविधौ प्रस्तुते प्रथमं तावदस्खलितादिगुणोपेतं यथोक्तलक्षणयुक्तं सूत्रमुच्चारणीयम् । इयं चान्यत्राऽस्खलितपदोच्चारणरूपा 'संहिता' भण्यते। ततश्च 'पदं' इति पदविच्छेदो दर्शनीयः । ततः पदार्थो वक्तव्यः । ततः संभवतो विग्रहः समासः कर्तव्यः । ततश्चालनारूपो विचारः कर्तव्यः । ततो दूषितसिद्धिः—दूषणपरिहारः प्रत्यवस्थानरूपो निरूपणीयः । एवमुक्तक्रमेणाऽनुसूत्रं प्रतिसूत्रं नयमतविशेषतो नयानां मतविशेषैर्व्याख्यानं ज्ञेयम् । इति गाथासंक्षेपार्थः । विस्तरार्थस्तु संहितायाः सूत्रलक्षणाभिधानतो भाष्यकारेण वस्तुतोऽभिहित एव ॥१००२॥ पदादिगतं स्वमुं स एवाह—

पद-पदार्थौ

पयमत्थवायगं जोयगं च तं नामियाइ पंचविहं। कारग-समास-तद्धिय-निरुत्तवच्चो वि य पयत्थो १००३

परवोहहिओ वत्थो किरिया-कारगविहाणओ वच्चो।
पज्जायवयणओ वि य तह भूयत्थाभिहाणेण ॥१००४॥

पच्चक्खओऽहवा सोऽणुमाणओ लेसओ च सुत्तस्स। वच्चो व जहासंभवमागमओ हेउओ चेव १००५

(पदमर्थवाचकं द्योतकं च तद् नामिकादि पञ्चविधम् । कारक-समास-तद्धित-निरुक्तवाच्योऽपि च पदार्थः ॥ १००३ ॥)

(परबोधहितो वाऽर्थः क्रिया-कारकविधानतो वाच्यः । पर्यायवचनतोऽपि च तथा भूतार्थाभिधानेन ॥ १००४ ॥)

(प्रत्यक्षतोऽथवा सोऽनुमानतो लेशतश्च सूत्रस्य । वाच्यो वा यथासंभवमागमतो हेतुतश्चैव ॥ १००५ ॥)

पदं द्विविधं भवति—अर्थवाचकम् , द्योतकं च । तत्र 'वृक्षः, तिष्ठति' इत्यादि वाचकम् । प्रादिकम् , चादिकं च द्योतकम् । तथा, पुनरपि पदं सामान्येन पञ्चविधं नामिकादि । तत्र 'अश्वः' इति नामिकम् , 'खलु' इति नैपातिकम् , 'परि' इत्यौपसर्गिकम् , 'धावति' इत्याख्यातिकम् , 'संयतः' इति मिश्रम् । एवंभूतानां पदानां विच्छेदो द्वितीयं व्याख्यानाङ्गम् । तृतीयं तु व्याख्यानाङ्गं पदार्थः । स च कारकवाच्यादिभेदाच्चतुर्विधः । तत्र कारकेणोच्यत इति कारकवाच्यः, कारकविषय इत्यर्थः, यथा 'पचतीति पाचकः' इत्यादि । समासेनोच्यते समासवाच्यः, 'राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः' इत्यादि । तद्धितेनोच्यते तद्धितवाच्यः, 'वसुदेवस्याऽपत्यं वासुदेवः' इत्यादि । निरुक्तेनोच्यते निरुक्तवाच्यः, 'भ्रमति च रौति च भ्रमरः' इत्यादि । तदेवं पदार्थस्य चातुर्विध्यमुक्तम् ।

अथवा प्रकारान्तरेण त्रिविधोऽप्येष संभवतीति दर्शयति—'परबोहेत्यादि' वेत्यथवा, परेषां श्रोतॄणां बोधः परबोधः, तत्र कर्तव्ये हितो

योऽर्थः पदार्थः स त्रिविधोऽपि वाच्यः, तद्यथा–क्रियाकारकविधानतः, पर्यायवचनतः, भूतार्थाभिधानेन च । तत्र क्रियाकारकभेदेन यथा–'घट चेष्टायाम्' घटतेऽसाविति घटः । पर्यायवचनैर्यथा–घटः, कुटः, कुम्भः, कलश इत्यादि । भूतः सद्भूतो यथावस्थितोऽर्थस्तदभिधानतस्तत्प्ररूपणेन च पदार्थो वाच्यः, तद्यथा—य ऊर्ध्वकुण्डलौष्ठ आयतवृत्तग्रीवः पृथुबुध्नोदरः स घट उच्यत इत्यादि ।

अथवा, अन्यथा पदार्थः प्रस्तुतस्याऽर्थस्त्रिविधो वाच्यः, तद्यथा—प्रत्यक्षतः, अनुमानतः, लेशतश्च । अत्र प्रत्यक्षेणैव यादृशं पुस्तकादिलिखितमुपलभ्यते, गुरुमुखाद् वा यादृशं श्रूयते, तादृशमेव साक्षाद् यत्र प्ररूप्यते, स प्रत्यक्षतः पदार्थ उच्यते; यथा "सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः" इति गुरुमुखादेः श्रवणादिप्रत्यक्षेणोपलभ्य सम्यग्दर्शनादीनां मोक्षमार्गत्वं प्ररूपयति । अनुमानं त्विहार्थापत्तिरूपं गृह्यते, तस्यामप्यन्यथानुपपद्यमानार्थादतीन्द्रियस्य साध्यार्थस्याऽनुमीयमानत्वात् । तत्र प्रत्यक्षोपलब्ध एवाऽर्थे यमर्थापत्तिलब्धमर्थं कथयति, सोऽनुमानतः पदार्थ उच्यते, यथा कथयति 'मिथ्यादर्शनादीनि पुनर्मोक्षमार्गो न भवति' इत्यर्थादेव गम्यत इति । तथा, लेशतः पदार्थो भवति, तत्र 'लिश श्लेषणे' लेशः श्लेषः, श्लिष्टं, समस्तमिति यावत्, तन्निर्देशात् पदार्थो गम्यते; यथा 'सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि' इति त्रयाणामपि समस्तानां निर्देशात् 'समुदितानामेव मोक्षमार्गत्वम्, नैकैकशः' इति गम्यते । ततोऽसौ लेशेन श्लेषेण सूचितो लेशतः पदार्थोऽभिधीयते । तदेवं प्रकारान्तरेणाऽप्युक्तस्त्रिविधः पदार्थः ।

अथवा, यथासंभवमागमतः, हेतुतश्च द्विविधः पदार्थो वाच्यः, तत्र भव्या-ऽभव्य-निगोदादिप्रतिपादकपदानामागमत आज्ञामात्रेणैवाऽर्थः प्रतिपाद्यते । न हि भव्या-ऽभव्यादिभावप्ररूपणे आगमं विहाय प्रायः प्रमाणान्तरं प्रवर्तते । अतोऽयमागमतः पदार्थ उच्यते । यत्र च हेतुः संभवति, तत्र हेतुतः पदार्थोऽभिधीयते, यथा–कायप्रमाण आत्मा न सर्वगतः, कर्तृत्वात्, कुलालादिवत्, इत्यादि । ननु मूर्त आत्मा, कर्तृत्वात्, कुलालादिवत्, इत्येवं मूर्तिमत्त्वमप्यात्मनोऽनेन हेतुना सिध्यतीति चेत् । सत्यम्, इष्यत एव संसार्यात्मनो मूर्तत्वमपि, इति न किञ्चिद् नः दूयते । इति हेतुतोऽयं पदार्थोऽभिधीयते । तदनेन—

"आणागेज्झो अत्थो आणाए चेव सो कहेयव्वो । दिट्ठंतिओ (प०....तिउ) दिट्ठंता कहणविहिविराहणा इहरा ॥ १ ॥

(आज्ञाग्राह्योऽर्थ आज्ञयैव स कथयितव्यः । दार्ष्टान्तिको दृष्टान्तात् कथनविधिविराधनेतरथा ॥ १ ॥)

इत्ययमर्थः समर्थितो भवतीति । तदेवमुक्तो विस्तरतः पदार्थः ॥१००३–१००४–१००५॥ अथ पदविग्रहमाह—

पायं पयविच्छेओ समासविसओ तयत्थनियमत्थं । पयविग्गहो त्ति भण्णइ सो सुद्धपए न संभवइ ॥१००६॥ पदविग्रह

(प्रायः पदविच्छेदः समासविषयस्तदर्थनियमार्थम् । पदविग्रह इति भण्यते स शुद्धपदे न संभवति ॥ १००६ ॥)

इह प्रायेण यः समासविषयः पदयोः पदानां वाऽनेकार्थसंभवे सतीष्टपदार्थनियमाय विच्छेदः क्रियते स पदविग्रहः, यथा–राज्ञः

पुरुषो राजपुरुषः, श्वेतः पटोऽस्येति श्वेतपटः,मत्ता बहवो मातङ्गा यस्मिन् वने तद् मत्तबहुमातङ्गं वनमित्यादि। स च शुद्ध एकस्मिन् पदे न संभवति,अतः पदयोः, पदानां चेत्युच्यते। इह कश्चित पदविच्छेदोऽपि समासविषयो न भवति, क्वचित् समासनिषेधात्; यथा—व्यासः पाराशर्यः, रामो जामदग्न्य इत्यादि। अतः प्रायोग्रहणमिति ॥१००६॥ अथ चालना-प्रत्यवस्थाने प्राह—

सुत्तगयमत्थविसयं व दूसणं चालणं मयं, तस्स। सद्दऽत्थण्णायाओ परिहारो पच्चवत्थाणं॥१००७॥

(सूत्रगतमर्थविषयं वा दूषणं चालनं मतं तस्य। शब्दा-ऽर्थन्यायात् परिहारः प्रत्यवस्थानम् ॥ १००७ ॥)

यत् सूत्रविषयम्, अर्थविषयं वा शिष्य-प्रेरकैर्दूषणमुद्भाव्यते, तच्चालनं विचारो मतमभिप्रेतम्। सूरीणां 'तस्स त्ति' तस्य चालनस्य परिहारः प्रत्यवस्थानं दूषितसिद्धिरित्यर्थः। कस्माद् योऽसौ परिहारः ?, इत्याह—शब्दा-ऽर्थन्यायतः—शब्दविषयिणा न्यायेन शब्दसंभविन्या युक्त्या शब्दगतदूषणस्य परिहारः, अर्थविषयिणा न्यायेनाऽर्थसंभविन्या युक्त्याऽर्थगतदूषणस्य परिहारः प्रत्यवस्थानं दूषितसिद्धिरिति भावार्थः। नयमतविशेषाच्च शब्दा-ऽर्थगतदूषणस्य परिहारः प्रत्यवस्थानमित्यपि द्रष्टव्यम्।

इदमुक्तं भवति—'करोमि भदन्त ! सामायिकम्' इत्यादौ गुर्वामन्त्रणवचनो भदन्तशब्द इत्युक्ते कश्चिच्चालनां करोति—नन्वेवं तर्हि गुरुविरहे भदन्तशब्दाऽनभिधानप्रसङ्गः, अभिधाने वाऽऽनर्थक्यादिदोषप्रसङ्गः। अत्र प्रत्यवस्थानमुच्यते—आचार्याभावे स्थापनाचार्यस्य पुरतः सर्वापि सामाचारी क्रियत इति ज्ञापनार्थमिदम्, अन्यत्रापि चोक्तम्—"ठवणाआयरियस्स सामायारी पउंजए यं" (स्थापनाऽऽचार्यस्य सामाचारी प्रयुज्यते च) इत्यादि। तथा, दृश्यते चार्हदभावेऽर्हत्प्रतिमोपवेशन(प्र०...सेवन)मिति। अथवा, गुरुविरहेऽपि स्वातन्त्र्यनिषेधार्थं विनयमूलधर्मोपदर्शनार्थं च गुरुगुणज्ञानोपयोगो विधेय इत्येतदनेन ज्ञाप्यते। यदि वा, नाम-स्थापना-द्रव्य-भावभेदाच्चतुर्विध आचार्यः, तत्राचार्योपयोगरूपो योऽसौ भावाचार्यः शिष्यस्य मनसि वर्तते, तद्विषयमिदमामन्त्रणं मनोविवर्तमानगुणमयाचार्यनिबन्धनमिति भावः। अतो गुरुविरहोऽप्यप्रसिद्ध एवेति भावः। इत्येवमन्यत्रापि चालना-प्रत्यवस्थाने यथासंभवमभ्यूह्ये इति। तदनेन

"संहिता च पदं चैव पदार्थः पदविग्रहः। चालना प्रत्यवस्थानं व्याख्या तन्त्रस्य षड्विधा ॥ १ ॥"

इत्येतद् यदन्यत्र षड्विधं व्याख्यास्वरूपमुक्तम्, तदिह समर्थितमिति ॥१००७॥ नन्विदं षड्विधं व्याख्यास्वरूपं सर्वत्रापि व्यापकम्, आहोस्वित् प्रतिनियतसूत्रविषयम् ?, इत्यत्रोपसंहारगर्भमुत्तरम्, नैगमादिनयविषयं च दर्शयन्नाह—

एवमणुसुत्तमत्थं सव्वनयमयावयारपरिसुद्धं। भासिज्ज निरवसेसं पुरिसं व पडुच्च जं जोग्गं ॥१००८॥

(एवमनुसूत्रमर्थं सर्वनयमतविचारपरिशुद्धम्। भाषेत निरवशेषं पुरुषं वा प्रतीत्य यद् योग्यम् ॥ १००८ ॥)

एवमित्थं षड्विधव्याख्यानेन सूत्रं सूत्रं प्रति सर्वत्र सर्वनयमतावतारपरिशुद्धं निरवशेषमर्थं भाषेत—व्याख्यानयेत्; पुरुषं वा प्रज्ञा-

दिगुणोपेतं प्रतीत्य यद् यस्य व्याख्यानं नयमतविचारणं वा योग्यम्, तत् तस्य वदेत्; उक्तं च—

"नत्थि नएहिं विहूणं सुत्तं अत्थो य जिणमये किंचि । आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया ॥१॥" इति ।

(नास्ति नयैर्विहीनं सूत्रमर्थश्च जिनमते किमपि । आसाद्य तु श्रोतारं नयान् नयविशारदो ब्रूयात् ॥ १ ॥)

नन्वेतेषु षट्सु व्याख्यानभेदेषु मध्ये सूत्रानुगमादीनां कः कस्य विषयः ?, इत्याशङ्क्याह—

होइ कयत्थो वोत्तुं सपयच्छेयं सुयं सुयाणुगमो । सुत्तालावन्नासो नामाइन्नासविणिओगं ॥१००९॥

(भवति कृतार्थ उक्त्वा सपदच्छेदं सूत्रं सूत्रानुगमः । सूत्रालापन्यासो नामादिन्यासविनियोगम् ॥ १००९ ॥)

सुत्तप्फासियनिज्जुत्तिनिओगो सेसओ पयत्थाई । पायं सो च्चिय नेगमनयाइमयगोयरो होइ १०१०

(सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिनियोगः शेषकः पदार्थादिः । प्रायः स एव नैगमनयादिमतगोचरो भवति ॥ १०१० ॥)

अस्खलितादिगुणोपेतं सूत्रमुच्चार्य तत्पदच्छेदं चाभिधाय सूत्रानुगमोऽनुगमप्रथमभेदः कृतार्थोऽवसितप्रयोजनो भवति । सूत्रालापकन्यासस्तु निक्षेपतृतीयभेदरूपो नाम-स्थापनादिन्यासविनियोगमात्रं कृतार्थो जायते । 'सुत्तप्फासियेत्यादि' वक्ष्यमाणं प्रायोग्रहणमत्रापि संबध्यते । ततश्च प्रायः शेषः पदार्थ-पदविग्रह-चालना-प्रत्यवस्थानलक्षणव्याख्याचतुष्टयरूपः सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेर्नियोगो व्यापारः, स एव च पदार्थादिः प्रायो नैगमादिनयमतगोचरो भवति, पदार्थादावेव कथ्यमाने नैगमादिनयप्रवृत्तेरिति ॥ १००९–१०१० ॥

अथ प्रायोग्रहणस्य फलमाह—

पायं पयविच्छेओ वि सुत्तप्फासोवसंघिओ जेण । कत्थइ तदत्थ-कारग-कालाइगई तओ चेव ॥१०११॥

(प्रायः पदविच्छेदोऽपि सूत्रस्पर्शोपसंहृतो येन । कुत्रचित् तदर्थ-कारक-कालादिगतिस्तत एव ॥ १०११ ॥)

न केवलं पदार्थादयः, किन्तु प्रायः पदविच्छेदोऽपि सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्युपसंहृत एव, तत्क्रोडीकृतस्तदन्तर्भाव्येव मन्तव्य इत्यर्थः, इति पूर्वगाथायां प्रायोग्रहणमकारि । कस्मात् पुनः पदविच्छेदोऽपि तद्विषयः ?, इत्याह—येन कारणेन तेषां विच्छिन्नपदानामर्थः 'तदर्थः' तस्य, तथा, कारक-काल-क्रियादीनां च गतिरवबोधस्तत एव पदच्छेदमात्रादेव जायते । ततस्तत्र पदविच्छेदमात्रमेव सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः करोति, तावतैव तद्व्यापारपरिसमाप्तेः । अतः पदच्छेदोऽपि तदन्तर्भाव्येव । उपलक्षणं चैतत्, ततो न केवलं पदार्थादिरेव नैगमादिनयविषयः, किन्तु पदच्छेद-सूत्रालापकन्यासादयोऽपि प्रायस्तद्विषयः, तथापि तद्विचारप्रवृत्तेरिति । तदेवमुक्तोऽनुगमः, तद्भणनप्रसक्तो नया-श्चाभिहिताः । तथा च समाप्तानि चत्वार्यप्यनुयोगद्वाराणि ॥ १०११ ॥ अत आह—

अणुओगद्दाराणं परूवणं तप्पओयणं जं च । इह चेव परिसमाणियमव्वामोहत्थमत्थाणे ॥१०१२॥

(अनुयोगद्वाराणां प्ररूपणं तत्प्रयोजनं यच्च । इहैव परिसमापितमव्यामोहार्थमस्थाने ॥ १०१२ ॥)

यद्यप्यध्ययनसमाप्तावेवाऽनुयोगद्वाराणां सामस्त्येन समाप्तिरिष्यते, तथापि यच्चतुर्णामप्यनुयोगद्वाराणां प्ररूपणम्, यच्च तत्प्रयोजनम्, तदिहाऽऽदावस्थान एव शिष्याणामव्यामोहार्थं परिसमापितम् । अन्यथा ह्यध्ययनस्याऽऽदावुपक्रमः समाप्येत, ततो दूरव्यवधानेन क्वचिद् निक्षेपः, क्वाप्यनुगमः, क्वचित्तु नयाः परिसमाप्येरन् । एवं चातिग्रन्थव्यवधानेनाऽनुयोगद्वाराणां समाप्तौ व्यामुह्येयुर्विनेयाः ॥१०१२॥

कथं पुनरित्थं समाप्तौ तेषामव्यामोहः ?, इत्याह—

दाइयदारविभागो संखेवेणेह, वित्थरेणावि । दाराणं विणिओगं नाहिइ काउं जहाजोगं ॥१०१३॥

(दर्शितद्वारविभागः संक्षेपेणेह, विस्तरेणापि । द्वाराणां विनियोगं ज्ञास्यति कर्तुं यथायोगम् ॥ १०१३ ॥)

इहैव संक्षेपेण दर्शितानुयोगद्वारविभागो विनेयः पुरस्ताद् विस्तरेणापि यथायोगं यथास्थानं स्वयमेव ज्ञास्यति विनियोगं कर्तुम्, न तु मोहमनुभविष्यति ॥ इति त्रयोदशगाथार्थः ॥ १०१३ ॥

॥ अनुयोगद्वाराणि समाप्तानि ॥

इदानीं 'तित्थयरे भगवंते' (गा०-१०२५) इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य प्रस्तावनामुपरचयन्नाह—

संपयमत्थाणुगमे सत्थोवग्घायवित्थरं वोच्छं । कयमंगलोवयारो सोऽतिमहत्थो त्ति काऊणं ॥१०१४॥

(सांप्रतमर्थानुगमे शास्त्रोपोद्घातविस्तरं वक्ष्ये । कृतमङ्गलोपचारः सोऽतिमहार्थ इति कृत्वा ॥ १०१४ ॥)

अर्थानुगमेऽर्थानुगमाख्ये तृतीयेऽनुयोगद्वारे 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे'(गा०-९७३)इत्यादिना यः पूर्वं संक्षेपेण शास्त्रस्योपोद्घात उक्तः, तस्यैव सांप्रतमहं विस्तरं वक्ष्ये । कथंभूतः सन् ?, इत्याह—कृतमङ्गलोपचारः कृततीर्थकरादिनमस्कारः सन् । किम् ?, इत्याह—समस्तसिद्धान्तानुयोगसाधारणत्वात् सोऽतिमहार्थ इति कृत्वा ॥१०१४॥ अत्र प्रेरकः प्राह—

णणु मंगलं कयं चिय किं भुज्जो, अह कयं पि कायव्वं । दारे दारे कीरइ तो कीस न मंगलग्गहणं ? १०१५

(ननु मङ्गलं कृतमेव किं भूयः, अथ कृतमपि कर्तव्यम् । द्वारे द्वारे क्रियते ततः कस्माद् न मङ्गलग्रहणम् ? ॥ १०१५ ॥)

नन्वादौ 'आभिणिबोहियनाणं'(गा०-७९)इत्यादिना मङ्गलं कृतमेव, तत् किमिति भूयस्तदारम्भः ? । अथ कृतमपि पुनः कर्तव्यं तत्, तर्हि प्रत्यध्ययनम्, प्रत्युद्देशकम्, प्रतिसूत्रं च द्वारे द्वारे उपक्रमादिके किमिति न मङ्गलग्रहणं क्रियते ? इति ॥१०१५॥

अत्र कश्चिदाचार्यदेशीयोऽन्तरभाषया प्रतिविधानमाह—

दिगुणोपेतं प्रतीत्य यद् यस्य व्याख्यानं नयमतविचारणं वा योग्यम्, तद् तस्य वदेत्; उक्तं च—

"नत्थि नएहिं विहूणं सुत्तं अत्थो य जिणमये किंचि । आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया ॥१॥" इति ।

(नास्ति नयैर्विहीनं सूत्रमर्थश्च जिनमते किमपि । आसाद्य तु श्रोतारं नयान् नयविशारदो ब्रूयात् ॥ १ ॥)

नन्वेतेषु षट्सु व्याख्यानभेदेषु मध्ये सूत्रानुगमादीनां कः कस्य विषयः ?, इत्याशङ्क्याह—

होइ कयत्थो वोत्तुं सपयच्छेयं सुयं सुयाणुगमो । सुत्तालावन्नासो नामाइन्नासविणिओगं ॥१००९॥

(भवति कृतार्थ उक्त्वा सपदच्छेदं श्रुतं श्रुतानुगमः । सूत्रालापन्यासो नामादिन्यासविनियोगम् ॥ १००९ ॥)

सुत्तप्फासियनिज्जुत्तिनिओगो सेसओ पयत्थाई । पायं सो च्चिय नेगमनयाइमयगोयरो होइ १०१०

(सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिनियोगः शेषकः पदार्थादिः । प्रायः स एव नैगमनयादिमतगोचरो भवति ॥ १०१० ॥)

अस्खलितादिगुणोपेतं सूत्रमुच्चार्य तत्पदच्छेदं चाभिधाय सूत्रानुगमोऽनुगमप्रथमभेदः कृतार्थोऽवसितप्रयोजनो भवति । सूत्रालापकन्यासस्तु निक्षेपतृतीयभेदरूपो नाम-स्थापनादिन्यासविनियोगमात्रं कृतार्थो जायते । 'सुत्तप्फासियेत्यादि' वक्ष्यमाणं प्रायोग्रहणमत्रापि संबध्यते । ततश्च प्रायः शेषः पदार्थ-पदविग्रह-चालना-प्रत्यवस्थानलक्षणव्याख्यानचतुष्टयरूपः सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेर्नियोगो व्यापारः, स एव च पदार्थादिः प्रायो नैगमादिनयमतगोचरो भवति, पदार्थादावेव कथ्यमाने नैगमादिनयप्रवृत्तेरिति ॥ १००९–१०१० ॥

अथ प्रायोग्रहणस्य फलमाह—

पायं पयविच्छेओ वि सुत्तप्फासोवसंघिओ जेण । कत्थइ तदत्थ-कारग-कालाइगई तओ चेव॥१०११॥

(प्रायः पदविच्छेदोऽपि सूत्रस्पर्शोपसंहृतो येन । कुत्रचित् तदर्थ-कारक-कालादिगतिस्तत एव ॥ १०११ ॥)

न केवलं पदार्थादयः, किन्तु प्रायः पदविच्छेदोऽपि सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्युपसंहृत एव, तत्क्रोडीकृतस्तदन्तर्भाव्येव मन्तव्य इत्यर्थः, इति पूर्वगाथायां प्रायोग्रहणमकारि । कस्मात् पुनः पदविच्छेदोऽपि तद्विषयः ?, इत्याह—येन कारणेन तेषां विच्छिन्नपदानामर्थः 'तदर्थः' तस्य, तथा, कारक-काल-क्रियादीनां च गतिरवबोधस्तत एव पदच्छेदमात्रादेव जायते । ततस्तत्र पदविच्छेदमात्रमेव सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः करोति, तावतैव तद्व्यापारपरिसमाप्तेः । अतः पदच्छेदोऽपि तदन्तर्भाव्येव । उपलक्षणं चैतत्, ततो न केवलं पदार्थादिरेव नैगमादिनयविषयः, किन्तु पदच्छेद-सूत्रालापकन्यासादयोऽपि प्रायस्तद्विषयः, तथापि तद्विचारप्रवृत्तेरिति । तदेवमुक्तोऽनुगमः, तद्भणनप्रसङ्गतो नयाश्चाभिहिताः । तथा च समाप्तानि चत्वार्यप्यनुयोगद्वाराणि ॥ १०११ ॥ अत आह—

अणुओगद्दाराणं परूवणं तप्पओयणं जं च । इह चेव परिसमाणियमव्वामोहत्थमत्थाणे ॥१०१२॥

(अनुयोगद्वाराणां प्ररूपणं तत्प्रयोजनं यच्च । इहैव परिसमापितमव्यामोहार्थमस्थाने ॥ १०१२ ॥)

यद्यप्यध्ययनसमाप्तावेवाऽनुयोगद्वाराणां सामस्त्येन समाप्तिरिष्यते, तथापि यच्चतुर्णामप्यनुयोगद्वाराणां प्ररूपणम् , यच्च तत्प्रयोजनम्, तदिहाऽऽद्यावस्थान एव शिष्याणामव्यामोहार्थं परिसमापितम् । अन्यथा ह्यध्ययनस्याऽऽद्यावुपक्रमः समाप्येत, ततो दूरव्यवधानेन क्वचिद् निक्षेपः, क्वाप्यनुगमः, क्वचित्तु नयाः परिसमाप्येरन् । एवं चातिग्रन्थव्यवधानेनाऽनुयोगद्वाराणां समाप्तौ व्यामुह्येयुर्विनेयाः ॥१०१२॥

कथं पुनरित्थं समाप्तौ तेषामव्यामोहः ?, इत्याह—

दाइयदारविभागो संखेवेणेह, वित्थरेणावि । दाराणं विणिओगं नाहिइ काउं जहाजोगं ॥१०१३॥

(दर्शितद्वारविभागः संक्षेपेणेह, विस्तरेणापि । द्वाराणां विनियोगं ज्ञास्यति कर्तुं यथायोगम् ॥ १०१३ ॥)

इहैव संक्षेपेण दर्शितानुयोगद्वारविभागो विनेयः पुरस्ताद् विस्तरेणापि यथायोगं यथास्थानं स्वयमेव ज्ञास्यति विनियोगं कर्तुम् , न तु मोहमनुभविष्यति ॥ इति त्रयोदशगाथार्थः ॥ १०१३ ॥

॥ अनुयोगद्वाराणि समाप्तानि ॥

इदानीं 'तित्थयरे भगवंते' (गा०–१०२५) इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य प्रस्तावनामुपरचयन्नाह—

संपयमत्थाणुगमे सत्थोवग्घायवित्थरं वोच्छं । कयमंगलोवयारो सोऽतिमहत्थो त्ति काऊणं ॥१०१४॥

(सांप्रतमर्थानुगमे शास्त्रोपोद्घातविस्तरं वक्ष्ये । कृतमङ्गलोपचारः सोऽतिमहार्थ इति कृत्वा ॥ १०१४ ॥)

अर्थानुगमेऽर्थानुगमाख्ये तृतीयेऽनुयोगद्वारे 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे'(गा०–९७३)इत्यादिना यः पूर्वं संक्षेपेण शास्त्रस्योपोद्घात उक्तः, तस्यैव सांप्रतमहं विस्तरं वक्ष्ये । कथंभूतः सन् ?, इत्याह–कृतमङ्गलोपचारः कृततीर्थकरादिनमस्कारः सन् । किम् ?, इत्याह–समस्तसिद्धान्तानुयोगसाधारणत्वात् सोऽतिमहार्थ इति कृत्वा ॥१०१४॥ अत्र प्रेरकः प्राह–

नणु मंगलं कयं चिय किं भुज्जो, अह कयं पि कायव्वं । दारे दारे कीरइ तो कीस न मंगलग्गहणं ? १०१५

(ननु मङ्गलं कृतमेव किं भूयः, अथ कृतमपि कर्तव्यम् । द्वारे द्वारे क्रियते ततः कस्माद् न मङ्गलग्रहणम् ? ॥ १०१५ ॥)

नन्वादौ 'आभिणिबोहियनाणं'(गा०–७९)इत्यादिना मङ्गलं कृतमेव, तत् किमिति भूयस्तदारम्भः ? । अथ कृतमपि पुनः कर्तव्यं तत् , तर्हि प्रत्यध्ययनम् , प्रत्युद्देशकम्, प्रतिसूत्रं च द्वारे द्वारे उपक्रमादिके किमिति न मङ्गलग्रहणं क्रियते ? इति ॥१०१५॥

अत्र कश्चिदाचार्यदेशीयोऽन्तरभाषया प्रतिविधानमाह–

मज्झम्मि वि मंगलमाइट्ठं तं च मज्झमेयं ति। सत्थमणारद्धं चिय एयं कत्तो च्चयं मज्झं ?॥१०१६॥

(ननु मध्येऽपि मङ्गलमादिष्टं तच्च मध्यमेतदिति। शास्त्रमनारब्धमेवैतत् कीदृशं मध्यम् ? ॥ १०१६ ॥)

ननु शास्त्रस्यादौ, मध्ये, अवसाने च मङ्गलं कर्तव्यत्वेन पूर्वसूरिभिरादिष्टम् , तत्रादौ विहितं मङ्गलम्। एतच्च शास्त्रस्य मध्यम् , ततो मध्यमङ्गलमत्र कर्तव्यमेव, किमनेन प्रेर्येण ? इति। तदेतदुत्तरमयुक्तमेव, इत्याचार्यो दर्शयति—'सत्थमित्यादि' नन्वादिमङ्गलार्थं नन्दिरुक्तः, ततोऽनुयोगद्वाराण्यभिहितानि, यत्तु सामायिकाध्ययनलक्षणं शास्त्रं तदनारब्धमेव, तस्याद्याप्यक्षरमपि न व्याख्यायते, कौतस्त्यं पुनस्तन्मध्यं, येन मध्यमङ्गलत्वाऽस्य भवेत् ? इति ॥१०१६॥ अत्राचार्यदेशीय एव शास्त्रस्य मध्यतां समर्थयन्नाह—

चउरणुओगद्दारं जं सत्थं तस्स तेण मज्झमिणं। साहइ मंगलगहणं सत्थस्संगाइं दाराणि॥१०१७॥

(चतुरनुयोगद्वारं यत् शास्त्रं तस्य तेन मध्यमिदम्। कथयति मङ्गलग्रहणं शास्त्रस्याङ्गानि द्वाराणि ॥ १०१७ ॥)

उपक्रमादीनि चत्वार्यनुयोगद्वाराणि यस्य तच्चतुरनुयोगद्वारं यतः शास्त्रम्, तेनोपक्रम-निक्षेपलक्षणमनुयोगद्वारद्वयमतिक्रम्य यदिदमनुगमभेदात्मकस्योपोद्घातस्यादौ मङ्गलं तद् युक्तित एव मध्यमङ्गलं भवति। यच्च शास्त्रेऽनारब्धेऽप्यनुयोगद्वारमध्ये मङ्गलग्रहणं तदेव साधयति कथयति ज्ञापयति यदुत—शास्त्रस्याङ्गानि शास्त्रस्वरूपभूतान्येवाऽनुयोगद्वाराणि, न पुनस्ततो भिन्नानि, अतस्तदारम्भे शास्त्रमारब्धमेव मन्तव्यम्। ततः शास्त्रस्यैवेदं मध्यमङ्गलमिति स्थितम् ॥१०१७॥ इत्याचार्यदेशीयेनोक्ते सूरिराह—

तहवि न मज्झं एयं भणियमिहावस्सयस्स जं मज्झं। तं मंगलमाइट्ठं इदमज्झयणस्स होज्जाहि १०१८

(तथापि न मध्यमेतद् भणितमिहावश्यकस्य यद् मध्यम्। तद् मङ्गलमादिष्टमिदमध्ययनस्य भवेत् ॥ १०१८ ॥)

तथापि भवदुक्तयुक्त्यापि नैतद् मध्यं भणितं—नैतद् मध्यमुपपद्यते, किन्त्विह षडध्ययनात्मकस्याऽऽवश्यकस्य यद् मध्यं तत्पूर्वमादावेव भाष्यकृता मङ्गलमादिष्टं मध्यमङ्गलत्वेन प्रतिपादितम् , इदं त्वावश्यकमध्यं न भवत्येव, किन्तु भवदभिहितयुक्त्या यदि भवति तदा प्रथमस्य सामायिकाध्ययनस्यैतद् मध्यं भवेदपीति ॥१०१८॥ सूरिरेवाह, किञ्च—

भणियं च पुव्वमेयं सव्वं चिय मंगलं ति किमणेण ?।
मंगलतियवुद्धिपरिग्गहं पि काराविओ सीसो ॥१०१९॥

(भणितं च पूर्वमेतत् सर्वमेव मङ्गलमिति किमनेन ?। मङ्गलत्रिकबुद्धिपरिग्रहमपि कारितः शिष्यः ॥ १०१९ ॥)

भणितं चेदमादौ—सर्वमेवैतच्छास्त्रं मङ्गलरूपमेव, तत्किमनेन विशेषतो मध्यादिमङ्गलकल्पनमयासेन ?। अथैवं ब्रूषे—शास्त्रमङ्गलस्य

मङ्गलरूपत्वेऽपि शिष्यस्य मङ्गलत्रयमतिपरिग्रहार्थो यत्नः । तदपि न, यस्मात् शिष्योऽपि मङ्गलत्रयमतेः परिग्रहं प्रागेव कारितः, ततः किमनेन ? ॥१०१९॥ अथाचार्यदेशीयो निरुत्तरीकृतो विलक्षः सन् प्राह—ननु यदि सर्वमप्येतच्छास्त्रं मङ्गलम् , मङ्गलत्रयमतिपरिग्रहं च प्रागेव कारितः शिष्यः, अतो नेदं मध्यमङ्गलम् , तर्हि भवन्तोऽपि कथयन्तु—किमर्थमिदं मङ्गलम् ?, इत्याशङ्क्य सूरिर्यथावस्थितं समाधानमाह—

आवस्सयस्स तं कयमिदं तु नावासमित्तयं, किंतु। सव्वाणुओगनिज्जुत्तिसत्थपारंभ एवायं १०२०

(आवश्यकस्य तत्कृतमिदं तु नावश्यकमात्रकं किन्तु । सर्वानुयोगनिर्युक्तिशास्त्रप्रारम्भ एवाऽयम् ॥ १०२० ॥)

'आभिणिबोहियनाणं' (गा०–७९) इत्यादिना यदादौ मङ्गलं कृतम् , यच्च 'सर्वमपि शास्त्रमेतद् मङ्गलात्मकमेवेत्युक्तम् , यदपि च शिष्यो मङ्गलत्रयमतिपरिग्रहं कारितः, तदेतत् सर्वमावश्यकस्य कृतम् । इदं तु यस्याऽऽरम्भे प्रस्तुतं मङ्गलं क्रियमाणमास्ते, तद् नावश्यकमात्रम् , किन्तु सर्वेषामपि सिद्धान्तशास्त्राणां योऽयमनुयोगस्तत्संबद्धा येयमुपोद्घातनिर्युक्तिः, तल्लक्षणं यद् वस्तुतोऽन्यत् शास्त्रं तत्प्रारम्भ एवाऽयम् । तस्य चोपोद्घातनिर्युक्तिशास्त्रस्य सकलसिद्धान्तव्यापकत्वेन महार्थत्वादविघ्नसंपादनायेदं मङ्गलमिति ॥ १०२० ॥

आह—कुतः पुनरेतदवसीयते, यत्सर्वानुयोगनिर्युक्तिशास्त्रप्रारम्भोऽयम् ?, इत्याह—

दसकालियाइनिज्जुत्तिगहणओ भणियमुपरि वा जं च।
सेसेसु वि अज्झयणेसु होइ एसेव निज्जुत्ती ॥१०२१॥

(दशकालिकादिनिर्युक्तिग्रहणतो भणितमुपरि वा यच्च । शेषेष्वप्यध्ययनेषु भवत्येषापि निर्युक्तिः ॥ १०२१ ॥)

'आवस्सयस्स दसकालियस्स तह उत्तरज्झमायारे' इत्याद्यनन्तरवक्ष्यमाणग्रन्थे यद् दशकालिकादिनिर्युक्तिग्रहणं करिष्यति तस्माद्, यदि वा यदुपरिष्टादिहैवाग्रे वक्ष्यति—शेषेष्वपि चतुर्विंशतिस्तवादिषु निःशेषसिद्धान्तगतेषु चाध्ययनेष्वेषैवोपोद्घातनिर्युक्तिर्भवतीति । एतस्माच्चेवज्ञायते, यत्सर्वानुयोगनिर्युक्तिशास्त्रारम्भोऽयमिति ॥ १०२१ ॥ अत्राप्याह प्रेरकः—

सामाइयवक्खाणे दसालियाईण कोऽहिगारोऽयं। जं पायमुवग्घाओ तेसिं सामन्न एवायं॥१०२२॥
इह तेसिं तम्मि गए वीसुं वीसुं विसेसमित्तागं। घेच्छिइ सुहं लहुं चिय तग्गहणं लाघवत्थमओ १०२३

(सामायिकव्याख्याने दशकालिकादीनां कोऽधिकारोऽयम् । यत्प्राय उपोद्घातस्तेषां सामान्य एवाऽयम् ॥ १०२२ ॥)
(इह तेषां तस्मिन् गते विष्वग् विष्वग् विशेषमात्रोऽयम् । ग्रहीष्यति सुखं लघ्वेव तद्ग्रहणं लाघवार्थमतः ॥ १०२३ ॥)

ननु सामायिकाध्ययनस्येह व्याख्याने प्रस्तुते को हि दशकालिकादीनां ग्रहणेऽवसरः ?। अत्रोच्यते—यद् यस्मादयमुपोद्घातः प्रायस्तेषामपि दशकालिकादीनां सामान्य एव—समानवक्तव्यतारूप एव। अत उपोद्घातसामान्यात् तेषामपीह ग्रहणम्। प्रायोग्रहणात् सामायिकस्य तीर्थकराद् निर्गमः, दशकालिकस्य शय्यंभवात्, उत्तराध्ययनानां तीर्थकरादिनानामहर्षिभ्यो निर्गम इत्यादिविशेषोऽपि कश्चिदल्पो द्रष्टव्यः। ततश्च तेषां दशकालिकादीनां तस्मिन् सामान्ये उपोद्घाते गतेऽवगतेऽवबुद्धे यत् पृथक् पृथग् निर्गमादिकं किमपि विशेषमात्रकं तच्छिष्यः सुखेन लघु च स्वयमपि ग्रहीष्यति। अतो लाघवार्थमिह दशकालिकादीनां ग्रहणमिति ॥१०२२-१०२३॥अथोपसंहारंस्तात्पर्यमाह—

तम्हा जेण महत्थं सत्थं सव्वाणुओगविसयमिणं। सत्थंतरमेवहवा तेण पुणो मंगलग्गहणं॥१०२४॥

(तस्माद् येन महार्थं शास्त्रं सर्वानुयोगविषयमिदम्। शास्त्रान्तरमेवाऽथवा तेन पुनर्मङ्गलग्रहणम् ॥ १०२४ ॥)

तस्माद् येन कारणेन सर्वानुयोगविषयत्वादिदमुपोद्घातलक्षणं शास्त्रं महार्थम्, अथवा, बहुवक्तव्यत्वाद् वस्तुतो यस्माच्छास्त्रान्तरमेवेदम् न त्वावश्यकमात्रम्, तेनाऽस्यादौ पुनरपि मङ्गलग्रहणम्, इत्येष स्थितः पक्षः ॥ इत्येकादशगाथार्थः ॥ १०२४ ॥

किं पुनस्तद् मङ्गलम् ?, इत्याह—

तित्थयरे भगवंते अणुत्तरपरक्कमे अमियनाणी। तिण्णे सुगइगइगए सिद्धिपहपएसए वंदे ॥१०२५॥

(तीर्थकरान् भगवतोऽनुत्तरपराक्रमानमितज्ञानान्। तीर्णान् सुगतिगतिगतान् सिद्धिपथप्रदेशकान् वन्दे ॥ १०२५ ॥)

तीर्यते भवोदधिरनेन, अस्माद्, अस्मिन्निति वा तीर्थं वक्ष्यमाणस्वरूपम्, तत्करणशीलाः "कृञो हेतुताच्छील्ये०" (पाणि० ३-२-२०) इत्यादिना टप्रत्यये तीर्थकराः, तान् वन्दे, इति संबन्धः। कथंभूतान् ?, इत्याह—भगः समग्रैश्वर्यादिलक्षणो विद्यते येषां ते भगवन्तोऽर्हन्तस्तान् भगवतः। पुनरपि कथंभूतान् ?, इत्याह—अनुत्तरपराक्रमानिति—पराक्रमो वीर्यं, तदनन्तत्वादनुत्तरं येषाम्; अथवा, परेषां क्रोधादिशत्रूणामाक्रमणं विक्षेपणं पराक्रमः सोऽनुत्तरः प्रधानरूपो येषां तेऽनुत्तरपराक्रमास्तानिति। तथा, अनन्तज्ञेयपरिच्छेदादमितमपरिमितं केवलरूपं ज्ञानं येषां तेऽमितज्ञानिनस्तानिति। तथा, तरन्ति स्म भवार्णवमिति तीर्णास्तानिति। तीर्त्वा च भवजलधिं सुगतिगतिगतानिति,—तत्र राग-द्वेषविकलत्व-सर्वज्ञत्व-सर्वदर्शित्वादिभ्यो निरुपमसुखभागिनः सुगतयः सिद्धास्तैरेव गम्यमानत्वात् गतिः सिद्धिस्तां गताः सुगतिगतिगतास्तानिति। तथा, तस्या एव सिद्धेः पन्थाः सम्यग्दर्शन-ज्ञानादिको मार्गस्तस्य प्रकृष्टा देशकाः सिद्धिपथप्रदेशकास्तान् वन्देऽभिवादये स्तौमि ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥१०२५॥ विस्तरार्थं तु चिमणिपुर्माप्यकार एवाह—

तिज्जइ जं तेण तहिं तओ व तित्थं तयं च दव्वम्मि। सरियाईणं भागो निरवायो, तम्मि य पसिद्धे १०२६

(तीर्यते यत् तेन यत्र ततो वा तीर्थं तच्च द्रव्ये। सरिदादिकं भागो निरपायः, तस्मिंश्च प्रसिद्धे ॥ १०२६ ॥)

तरिया तरणं तरियव्वं च सिद्धाणि, तारओ पुरिसो।
वाहो(प्र०....बाहू) डुवाइ तरणं, तरणिज्जं निन्नयाईयं ॥१०२७॥

(तरीता तरणं तरयितव्यं च सिद्धानि, तारकः पुरुषः। बाहो-डुपादि तरणं, तरणीयं निम्नगादिकम् ॥ १०२७ ॥)

यद् यस्मात् तीर्यते दुस्तरं वस्तु तेन तस्मिंस्ततो वेत्यतस्तीर्थमुच्यते। तच्च नाम-स्थापना-द्रव्य-भावभेदाच्चतुर्विधम्। तत्र नामस्थापने सुगमे। द्रव्ये द्रव्यभूतमप्रधानभूतं सरित्-समुद्रादीनां निरपायः कोऽपि नियतो भागः प्रदेशस्तीर्थमुच्यते। तस्मिंश्च प्रसिद्धे सिद्धे सत्यस्याऽऽपेक्षिकशब्दत्वादेतानि नियमात् सिध्यन्ति। कानि ?, इत्याह- तरिता पुरुषः, तरः बाहो (प्र०...बाहू) डुपादि, तरणीयं तु निम्नगादिकमिति ॥१०२६-१०२७॥ कथं पुनरिदं द्रव्यतीर्थम् ?, इत्याह—

देहाइतारयं जं बज्झमलावणयणाइमत्तं च। णेगंताणच्चंतियफलं च तो दव्वतित्थं तं ॥१०२८॥

(देहादितारकं यद् बाह्यमलापनयनादिमात्रं च। नैकान्ता-ऽऽत्यन्तिकफलं च ततो द्रव्यतीर्थं तत् ॥ १०२८ ॥)

यस्मादिदं देहादिकमेव द्रव्यमात्रं तारयति—नद्यादिपरकूलमात्रं नयति, न पुनर्जीवं संसारसमुद्रस्य मोक्षलक्षणं परकूलं प्रापयति, अतोऽप्रधानत्वाद् द्रव्यतीर्थम्। तथा बाह्यमेव मलादिद्रव्यमात्रमपनयति, न त्वन्तरङ्गं प्राणातिपातादिजन्यकर्ममलम्। तथा, अनैकान्तिकफलमेवेदं नद्यादितीर्थम्—कदाचिदनेन नद्यादेस्तरणात्, कदाचित्तु तत्रैव मज्जनात्। तथा, अनात्यन्तिकफलं चेदम्, तथाहि—एकदाऽनेन तीर्णमपि नद्यादिकं पुनरपि च तीर्यत इत्यनात्यन्तिकफलत्वम्। आत्मना वाऽस्य नद्यादितीर्थस्य द्रव्यमात्रत्वेनाऽप्रधानत्वात् सर्वत्र द्रव्यतीर्थत्वं भावनीयमिति ॥ १०२८ ॥ इह केषांचिद् मतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

इह तारणाइफलयं ति ण्हाण-पाणा-ऽवगाहणाईहिं। भवतारयं ति केई तं नो जीवोवघायाओ १०२९
ांगं पि व तमुदूहलं व न य पुण्णकारणं ण्हाणं। न य जइजोग्गं तं मंडणं व कामंगभावाओ ॥१०३०॥

(इह तारणादिफलकमिति स्नान-पाना-ऽवगाहनादिभिः। भवतारकमिति केचित् तन्नो जीवोपघातात् ॥ १०२९ ॥)

(सूनाङ्गमपि वा तदुदूखलमिव न च पुण्यकारणं स्नानम्। न च यतियोग्यं तद् मण्डनमिव कामाङ्गभावात् ॥ १०३० ॥)

इह केचित् तीर्थिका मन्यन्ते—नद्यादेः संबन्धि द्रव्यतीर्थं किल स्नान-पाना-ऽवगाहनादिभिर्विधिवदासेव्यमानं भवतारकं संसारमहामकरालयपारप्रापकं भवत्येव। कुतः ?, तारणादिफलमिति कृत्वा—शरीरतारण-मलक्षालन-तृड्व्यवच्छेद-दाहोपशमादिफलत्वादित्यर्थः; अनेन चाध्यक्षसमीहित(प्र०...समीक्षित)देहतारणादिफलेन परोक्षस्यापि संसारतारणफलस्याऽनुमीयमानत्वादिति भावः। तदेतद् नोपपद्यते,

स्नानादेर्जीवोपघातहेतुत्वात्, खड्गा-ऽसि-धनुः-शूलादिवदिति । एतदुक्तं भवति–जीवोपघातहेतुत्वाद् दुर्गतिफला एव स्नानादयः कथं नु भव-तारकास्ते भवेयुः, सूना-ऽग्न्यभ्यादीनामपि भवतारकत्वप्रसङ्गात् ? इति । इतश्च–नद्यादितीर्थं भवतारकं न भवति, सूनाङ्गत्वात्–सूनाप्रकार-त्वात्, उदूखलादिवदिति । न च पुण्यकारणं स्नानम्, नापि यतिजनयोग्यं तत्, कामाङ्गत्वात्, मण्डनवत्; अन्यथा ताम्बूलभक्षण-पुष्पबन्धन-देहादिधूपना-ऽभ्यञ्जनादयोऽपि च भुजङ्गादीनां पुण्यहेतवः स्युः । न च देहतारणादिमात्रफलदर्शनेन विशिष्टं भवतारणादिकं फलमुपपद्यते, नियामकाभावात्, प्रत्यक्षवीक्षितप्राण्युपमर्दबाधितत्वाच्च; इत्याद्यन्यदप्यत्र स्वधियाऽत्र दोषजालमभिधानीयमिति॥१०२९-१०३०॥

अथ परो ब्रूयात्; किम् ?, इत्याह—

देहोवगारि वा तेण तित्थमिह दाहनासणाईहिं । महु-मज्ज-मंस-वेस्सादओ वि तो तित्थमावन्नं १०३१

(देहोपकारि वा तेन तीर्थमिह दाह-नाशनादिभिः । मधु-मद्य-मांस-वेश्यादयोऽपि ततस्तीर्थमापन्नम् ॥ १०३१ ॥)

यदि च प्रेरको मन्येत–जाह्नवीजलादिकं तीर्थमेव, दाहनाश-पिपासोपशमादिभिर्देहोपकारित्वात् । अत्रोच्यते–एवं च सति ततो मधु-मद्य-मांस-वेश्यादयोऽपि तीर्थमापद्यन्ते, तेषामपि देहोपकारित्वाविशेषादिति । उक्तं द्रव्यतीर्थम् ॥१०३१॥ अथ भावतीर्थमाह—

भावे तित्थं संघो सुयविहियं तारओ तहिं साहू । नाणाइतियं तरणं तरियव्वं भवसमुद्दोऽयं ॥१०३२॥

(भावे तीर्थं संघः श्रुतविहितं तारकस्तत्र साधुः । ज्ञानादित्रिकं तरणं तरितव्यं भवसमुद्रः ॥ १०३२ ॥)

भावे भावविषयं श्रुतविहितं श्रुतप्रतिपादितं सङ्घस्तीर्थम्, तथा च भगवत्यामुक्तम्, "[1]तित्थं भंते ! तित्थं तित्थयरे तित्थं ? । गोयमा ! अरहा ताव नियमा तित्थंकरे, तित्थं पुण चाउवण्णो समणसंघो" इति । इह च तीर्थसिद्धौ तारकादयो नियमादाक्षिप्यन्त एव । तत्रेह संघे तीर्थे तद्विशेषभूत एव तारकः साधुः, ज्ञान दर्शन-चारित्रत्रिकं पुनस्तरणम्, तरणीयं तु भवसमुद्रः । इह च तीर्थतारकादीनां परस्पर-तोऽन्यता, अनन्यता च विवक्षावशतो बोद्धव्या । तत्र सम्यग्दर्शनादिपरिणामात्मकत्वात् संघस्तीर्थम्, तत्रावतीर्णानामवश्यं भवोदधितरणात् । तद्विशेषभूतत्वात् तदन्तर्गत एव साधुस्तारकः, सम्यग्दर्शनाद्यनुष्ठानात् । साधकतमत्वेन तत्करणरूपतामापन्नं ज्ञानादित्रयं तु तरणम् । तरणीयं त्वौदयिकादिभावपरिणामात्मकः संसारसमुद्र इति ॥१०३२॥ कस्मात् पुनः संघो भावतीर्थम् ?, इत्याह–

जं नाण-दंसण चरित्तभावओ तव्विवक्खभावाओ । भवभावओ य तारेइ तेण तं भावओ तित्थं १०३३

(यज्ज्ञान-दर्शन-चारित्रभावतस्तद्विपक्षभावात् । भवभावतश्च तारयति तेन तद् भावतस्तीर्थम् ॥ १०३३ ॥)

यद् यस्मात् तारयति पारं प्रापयति तेन तत् संघलक्षणं भावतस्तीर्थमिति संबन्धः । कुतस्तारयति ?, इत्याह–तद्विपक्षभावादिति तेषां

1. तीर्थं भगवन् ! तीर्थं तीर्थकरस्तीर्थम् ? । गौतम ! अर्हन्तस्तावद् नियमात् तीर्थंकराः, तीर्थं पुनश्चातुर्वर्णः श्रमणसंघः ।

ज्ञान-दर्शन-चारित्राणां विपक्षोऽज्ञान-मिथ्यात्वाविरमणानि तद्विपक्षस्तद्ग्रहणो भावो जीवपरिणामस्तद्विपक्षभावस्तस्मात् तारयति । कुतः ?, इत्याह—ज्ञान-दर्शन-चारित्रभावतः— ज्ञानाद्यात्मकत्वादित्यर्थः । यो हि ज्ञानाद्यात्मको भवति सोऽज्ञानादिभावात् परं तारयत्येवेति भावः । न केवलमज्ञानादिभावात् तारयति,तथा,भवभावतश्च तारयति, भवः संसारस्तत्र भवनं भावस्तस्मादित्यर्थः । यस्मात् स्वयं ज्ञानादिभावात्मकः, तथा अज्ञानादि भावात् भवभावाश्च भव्यांस्तारयति, तस्मादसौ संघो भावतीर्थमितीह तात्पर्यम् ; उक्तं च—

"रागाद्यम्भाः प्रमादव्यसनशतचलद्दीर्घकल्लोलमालः क्रोधेर्ष्यावाडवाग्निर्मृतिजननमहानक्रचक्रौघरौद्रः ।
तृष्णापातालकुम्भो भवजलधिरयं तीर्यते येन तूर्णं तज्ज्ञानादिस्वभावं कथितमिह सुरेन्द्रार्चितैर्भावतीर्थम् ॥ १ ॥"

इति ॥१०३३॥ उपपत्त्यन्तरमाह—

तह कोह-लोह-कम्ममयदाह-तण्हा-मलावणयणाइं। एगंतेणच्चंतं च कुणइ य सुद्धिं भवोघाओ १०३४

(तथा-क्रोध-लोभ-कर्ममयदाह-तृष्णा-मलापनयनानि । एकान्तेनाऽत्यन्तं च करोति शुद्धिं भवौघात् ॥ १०३४ ॥)

तथा; क्रोधश्च, लोभश्च, कर्म च तन्मयास्तत्स्वरूपा यथासंख्यं ये दाह-तृष्णा-मलाः । क्रोधो हि जीवानां मनः-शरीरसंतापजनकत्वाद् दाहः, लोभस्तु विभवविषयपिपासाऽऽविर्भावकत्वात् तृष्णा, कर्म पुनः पवनोद्धतरलक्ष्णरजोवत् सर्वतोऽवगुण्ठनेन मालिन्यहेतुत्वाद् मलः; अतस्तेषां क्रोध-लोभ-कर्ममयानां दाह-तृष्णा-मलानां यदेकान्तेनाऽत्यन्तं चापनयनानि करोति । तथा, कर्मकचवरमलिनाद् भवौघात् संसारापारनीरप्रवाहात् परकूलं नीत्वा शुद्धिं कर्ममलापनयनलक्षणां यतः करोति, तेन तत्संघलक्षणं भावतस्तीर्थमिति पूर्वसंबन्धः । अपरमपि नद्यादितीर्थं तुच्छा-ऽनैकान्तिका-ऽऽत्यन्तिकदाह-तृष्णा-मलापनयनं विदधाति, एतत्तु संघतीर्थमनादिकालालीनत्वेनानन्तानां दाह-तृष्णा-मलानामैकान्तिकमात्यन्तिकं चापनयनं करोति; अतः प्रधानत्वाद् भावतीर्थमुच्यते, नद्यादितीर्थं त्वप्रधानत्वाद् द्रव्यतीर्थमिति भावः॥१०३४॥

अथवा, प्राकृते 'तित्थं' इत्युक्ते 'त्रिस्थम्' इत्येतदपि लभ्यते, इत्येतदाह—

दाहोवसमाइसु वा जं तिसु थियमहव दंसणाईसु।
तो तित्थं संघो च्चिय उभयं व विसेसणविसेस्सं ॥१०३५॥

(दाहोपशमादिषु वा त्रिषु स्थितमथवा दर्शनादिषु । ततस्तीर्थं संघ एवोभयं वा विशेषणविशेष्यम् ॥ १०३५ ॥)

तित्थं= त्रिस्थम्

अथवा, यद् यस्माद् यथोक्तदाहोपशम-तृष्णाच्छेद-मलक्षालनरूपेषु, यदिवा, सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रलक्षणेषु त्रिष्वर्थेषु स्थितं तत-स्त्रिस्थं संघ एव; उभयं वा संघ-त्रिस्थितिलक्षणविशेषण-विशेष्यरूपं द्वयं त्रिस्थम् । इदमुक्तं भवति—किं त्रिस्थम् ? संघः, कश्च संघः ? त्रिस्थः (प्र०...त्रिस्थं) नान्यः, इत्येवं विशेषण-विशेष्ययोरुभयं संवलितं त्रिस्थमुच्यत इति ॥१०३५॥

तित्थं=त्र्यर्थम्

अथवा, प्राकृते 'तित्थं' इत्युक्ते 'त्र्यर्थम्' इत्यपि लभ्यते, इत्येतद् दर्शयन्नाह—

कोहग्गिदाहसमणादओ व ते चेव जस्स तिण्णत्था।
होइ तियत्थं तित्थं तमत्थसद्दो फलत्थोऽयं ॥१०३६॥

(क्रोधाग्निदाहशमनादयो वा त एव यस्य त्रयोऽर्थाः । भवति त्र्यर्थं तीर्थं तदर्थशब्दः फलार्थोऽयम् ॥ १०३६ ॥)

क्रोधाग्निदाहोपशम-लोभतृष्णाव्यवच्छेद-कर्ममलक्षालनलक्षणास्त एवानन्तरोक्तास्त्रयोऽर्थाः फलरूपा यस्य तत् त्र्यर्थं तच्च संघ एव; तदव्यतिरिक्तं ज्ञानादित्रयं वा त्र्यर्थं प्राकृते 'तित्थं' उच्यते । अर्थशब्दश्चायं फलार्थो मन्तव्यः । इदमुक्तं भवति–भगवान् संघः, तदव्यतिरिक्तज्ञानादित्रयं वा महातरुरिव भव्यैर्निषेव्यमाणं क्रोधाग्निदाहशमनादिकांस्त्रीनर्थान् फलति, अतस्त्र्यर्थमुच्यत इति ॥१०३६॥

अथवा, वस्तुपर्यायोऽत्रार्थशब्द इत्याह—

अहवा सम्मदंसण-नाण-चरित्ताइं तिन्नि जस्सत्था। तं तित्थं पुव्वोइयमिह अत्थो वत्थुपज्जाओ १०३७

(अथवा सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि त्रीणि यस्यार्थाः । तत् तीर्थं पूर्वोदितमिहाऽर्थो वस्तुपर्यायः ॥ १०३७ ॥)

अथवा, सम्यग्दर्शनादयस्त्रयोऽर्था यस्य तत् त्र्यर्थम्, अर्थशब्दश्चात्र वस्तुपर्यायः, त्रिवस्तुकमित्यर्थः । तच्च संघ एव, तदव्यतिरिक्तत्वात्, त एव वा सम्यग्दर्शनादयस्त्रयोऽर्थाः समाहृतास्त्र्यर्थम्, संख्यापूर्वत्वात्, स्वार्थत्वाच्च द्विगोरिति ॥ १०३७ ॥ तदेवं संघो भावतस्तीर्थम्, त्रिस्थम्, त्र्यर्थं वा, इति प्रतिपाद्य सांप्रतमिदमेव जैनं तीर्थमभिप्रेतार्थसाधकम्, नान्यत्, इति प्रमाणतः प्रतिपादयन्नाह—

इह सम्मसद्धाणो-वलद्धि-किरियासभावओ जइणं।
तित्थमभिप्पेयफलं सम्मपरिच्छेयकिरिय व्व ॥१०३८॥

(इह सम्यक्श्रद्धानो-पलब्धि-क्रिया-स्वभावतो जैनम् । तीर्थमभिप्रेतफलं सम्यक्परिच्छेदक्रियेव ॥ १०३८ ॥)

इह जैनमेव तीर्थमभिप्रेतार्थसाधकमिति प्रतिज्ञा, सम्यक्श्रद्धानो-पलब्धि-क्रियास्वभावत्वात्–सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रात्मकत्वादित्यर्थः, इह यत् सम्यक्श्रद्धानो-पलब्धि-क्रियात्मकं तदिष्टार्थसाधकं दृष्टम्; यथा सम्यक्परिच्छेदवती सम्यग्ज्ञानवती रोगापनयनक्रिया, यत्पुनरिष्टार्थसाधकं न भवति, तत् सम्यक्श्रद्धानो-पलब्धि-क्रियात्मकमपि न भवति, यथोन्मत्तप्रयुक्तक्रिया; तथा च शेषतीर्थानि । इदमुक्तं भवति–यथा कस्यचित् निपुणवैद्यस्य सम्यग् रोगादिस्वरूपं विज्ञाय विशुद्धश्रद्धानवत आतुरस्य सम्यगौषधप्रयोगादिक्रियां कुर्वतोऽभिप्रेतार्थसिद्धिर्जायते, एवं जैनतीर्थादपीति ॥ १०३८ ॥ अन्यतीर्थान्यप्येवंविधानि भविष्यन्ति, न, इत्याह—

नामिप्पेयफलाइं तयंगवियलत्तओ कुतित्थाइं ।
वियलनयत्तणओ चिय वियलाइं वियलकिरिय व्व ॥१०३९॥

(नाभिप्रेतफलानि तदङ्गविकलत्वतः कुतीर्थानि । विकलनयत्वत एव विकलानि विकलक्रियेव ॥ १०३९ ॥)

सुगतादिप्रणीतानि कुतीर्थानि नाभिप्रेतफलानि । कुतः ?, इत्याह– 'तयंगेत्यादि' तस्याभिप्रेतार्थस्याऽङ्गानि तदङ्गानि सम्यग्ज्ञानादीनि कारणानि, तद्विकलत्वात्– तद्रहितत्वात्, नयविकलत्वाच्च विकलानि तानि । सर्वैरेव नैकैकांशग्राहिभिर्नयैर्मिलितैः संपूर्णमनन्तधर्मात्मकं वस्तु निश्चीयते, शेषतीर्थानि त्वेक-द्व्यादिनयमात्रमतावलम्बित्वेन समग्रनयविकलान्येवेति तानि नयविकलानि, ततो न संपूर्णाभिप्रेतफलस्य साधकानीत्यर्थः, विकलक्रियावदिति; यथा भिषक्प्रतीचारकातुरौषधान्यतराङ्गविकला क्रिया न संपूर्णाभिप्रेतफलसाधनी, तथा कुतीर्थान्यपीति । तदेवं यथोक्तप्रकारेण द्रव्य-भावतीर्थप्ररूपणा कृता ॥ १०३९ ॥ अथ प्रकारान्तरेण तत्प्ररूपणां कर्तुमाह—

अहव सुहोतारुत्तारणाइ दव्वे चउव्विहं तित्थं । एवं चिय भावम्मि वि तत्थाइमयं सरक्खाणं १०४०
तव्वणियाण बीयं विसयसुहकुसत्थभावणाधणियं ।
तइयं च वोडियाणं चरिमं जइणं सिवफलं तु ॥१०४१॥

(अथवा सुखावतारोत्तारणादि द्रव्ये चतुर्विधं तीर्थम् । एवमेव भावेऽपि तत्रादिमकं सरजस्कानाम् ॥ १०४० ॥)
(सौगतानां द्वितीयं विषयसुखकुशास्त्रभावनाधनिकम् । तृतीयं च बोटिकानां चरमं जैनं शिवफलं तु ॥ १०४१ ॥)

इह द्रव्यतीर्थे चत्वारो भङ्गाः, तद्यथा– सुखावतारं सुखोचारम्, सुखावतारं दुरुत्तारम्, दुःखावतारं सुखोत्तारम्, दुःखावतारं दुरुत्तारम् । एवं भावतीर्थेऽपीयं चतुर्भङ्गी द्रष्टव्या–

(१) इह च यत्र सुखेनैवावतरन्ति प्रविशन्ति प्राणिनस्तत् सुखावतारम्, सुखेनैव यत उत्तरन्ति–सुखेनैव यद् मुञ्चन्तीत्यर्थः, तत् सुखोत्तारम्; इत्याद्यभङ्गवर्तितीर्थभावार्थः । एवमन्यत्रापि । एतच्च सरजस्कानां शैवानां संबन्धि वेदितव्यम्; तथाहि– राग-द्वेष-कषाये-न्द्रिय-परीषहो-पसर्ग-मनो-वाक्-कायजयादिलक्षणस्य तथाविधदुष्करकष्टानुष्ठानस्य तैः क्रियमाणस्याऽदर्शनात्, यथा कथञ्चिद्रूपतयाऽपि च तैर्व्रतपरिपालनस्याऽभिधानात् सुखेनैव प्राणिनस्तदीयां प्रतिपद्यन्ते, इति तत्तीर्थस्य सुखावतारता । तच्छास्त्रेषु च न तथाविधा वासक(प्र०ऽऽवासक) स्वभावा काचिद् निपुणा युक्तिरस्ति, यद्वासितान्तरात्मा पुमांस्तदीयां न परित्यजेत् । किञ्च, "शैवो द्वादश वर्षाणि भूत्वा ततः परम् । यथाशक्त्यस्त्यजेतापि मार्गं कृत्वा मतेश्वरे ॥ १ ॥" इत्यादिना दीक्षात्यागस्य तैर्निर्दोषतयाऽप्यभिधानात् सुखेनैव तदीक्षां जन्तवः

परित्यजन्ति, इति तत्तीर्थस्य सुखोत्तारतेति ॥ १ ॥

(२) द्वितीयभङ्गकवर्ति तीर्थं तु 'तच्चणियाणं ति' सुगतानां संबन्धि मन्तव्यम्; तथाहि—

"मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया भक्तं मध्ये पानकं चापराह्णे। द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रे मोक्षश्चान्ते शाक्यपुत्रेण दृष्टः॥ १ ॥"

"मणुन्नं भोयणं भोच्चा मणुन्नं सयणासणं। मणुन्नंसि अगारंसि मणुन्नं झायए मुणी ॥ १ ॥"

(मनोज्ञं भोजनं भुक्त्वा मनोज्ञं शयनाऽऽसनम्। मनोज्ञेऽगारे मनोज्ञं ध्यायति मुनिः॥ १ ॥)

"इत्यादेस्तैरभिधानतो विषयसुखसिद्धेस्तत्तीर्थस्य सुखावतारता। तथा, कुशास्त्रोक्तनिपुणयुक्तिभिस्तीव्रवासनोत्पादात्, व्रतत्यागे च तैर्महतः संसारदण्डादेः प्रतिपादनात्, तत्समीपगृहीतव्रतस्य दुष्परित्याज्यत्वात् तत्तीर्थस्य दुरुत्तारता इमां च युक्तिं भाष्यकारः स्वयमेव किञ्चिदाह—'विसयसुहेत्यादि' गतार्थम् ॥ २ ॥

(३) दुःखावतारं सुखोत्तारमिति तृतीयं बोटिकानां दिगम्बराणाम्। तत्र नाग्न्यादेर्लज्जादिहेतुत्वेन दुरध्यवसेयत्वात् तत्तीर्थस्य दुःखावतारता। अनेषणीयपरिभोग-कषायबाहुल्यादेस्तदसमञ्जसदर्शनात्, नाग्न्यादेश्चाविलज्जनीयत्वेन तत्परामग्नानां तत्तीर्थस्य सुखोत्तारतेति ॥ ३ ॥

(४) दुःखावतारं दुरुत्तारमिति परमं चतुर्थं मोक्षफलम्। जैनानां साधूनां राग-द्वेष-कषाये-न्द्रिय-परीषहो-पसर्गादिजयस्य, तथा, अप्रमत्ततया समिति-गुप्ति-शिरोलुञ्चनादिकष्टानुष्ठानस्य दर्शनात् तत्तीर्थस्य दुःखावतारता। सुशास्त्रोक्तनिपुणयुक्तिभिस्तीव्रतरवासनोत्पादनात्, व्रतत्यागे चातिमहतः संसारादिदण्डस्याऽभिधानात् तत्तीर्थस्य दुरुत्तारता ॥ ४ ॥

अन्ये तु सुखोत्तारतां दुरुत्तारतां (प्र०...दुःखोत्तारतां) च सर्वत्र मुक्तिप्राप्तिमाश्रित्य व्याचक्षते—तत्र सरजस्कानां स्वल्पेनैवेश्वरोक्तानुष्ठानेन किल मुक्तिप्राप्त्यभ्युपगमात् सुखोत्तारं तीर्थम्, 'सुखेनैवाऽस्माद् भवार्णवमुत्तरन्ति' इति व्युत्पत्तेः। शाक्यानां तु दुरवापविशिष्टध्यानमार्गाद् योगिज्ञानोत्पत्त्यादिक्रमेण मुक्तिप्राप्त्यभ्युपगमाद् दुःखोत्तारता 'दुःखेनाऽस्मात् संसारमुत्तरन्ति' इति कृत्वा। बोटिकानां तु भिक्षाशुद्ध्यादीनां गौणत्वेनाभ्युपगमाद् नाग्न्यलक्षणनिर्ग्रन्थत्वमात्रादेव मुक्त्यभ्युपगमात् सुखोत्तारता। साधूनां तु पूर्वोक्तमहाकष्टानुष्ठानाद् मुक्त्याश्रयणाद् दुरुत्तारता। अवतारपक्षे तु सर्वत्र पूर्वोक्तैव भावना। इत्यलं विस्तरेणेति ॥१०४०-१०४१॥ अत्र प्रेरकः प्राह—

नणु जं दुहावयारं दुक्खुत्तारं च तं दुरहिगम्मं। लोयम्मि पूइयं जं सुहावयारं सुहुत्तारं ॥१०४२॥

(ननु यद् दुःखावतारं दुःखोत्तारं च तद् दुरधिगमम्। लोके पूजितं यत् सुखावतारं सुखोत्तारम्॥ १०४२ ॥)

मावतीर्थं कथं दुःखावतारं दुःखोत्तारं च

ननु "यद् दुःखावतारं च दुरुत्तारं च तीर्थं तद् दुरधिगम्यम्, एवंभूतं च जैनतीर्थं भवद्भिः प्रतिपादितम्। एतच्चायुक्तम्, एवंभूततीर्थस्य तरणक्रियाविघातित्वेनाऽनिष्टार्थप्रसाधकत्वात्, लोकप्रतीतिबाधितत्वाच्च; तथा चाह–लोके हि यत् सुखावतारं सुखोत्तारं च तीर्थं तद् पूजितं तदेवोपादेयम्, तरणक्रियानुकूल्येनेष्टार्थप्रसाधकत्वात्। तस्मात् प्रथम एव भङ्गः श्रेयान्", इति प्रेरकाभिप्राय इति ॥१०४२॥

अत्रोत्तरमाह—

एवं तु दव्वतित्थं भावे दुक्खं हियं लभइ जीवो।
मिच्छत्त-ऽन्नाणा-ऽविरइ-विसयसुहभावणाणुगओ ॥१०४३॥
पडिवण्णो उण कम्माणुभावओ भावओ परमसुद्धं।
किह मोच्छिइ जाणंतो परमहियं दुल्लहं च पुणो ॥१०४४॥

(एवं तु द्रव्यतीर्थं भावे दुःखं हितं लभते जीवः। मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरति-विषयसुखभावनानुगतः ॥ १०४३ ॥
(प्रतिपन्नः पुनः कर्मानुभावतो भावतः परमशुद्धम्। कथं मोक्ष्यति जानन् परमहितं दुर्लभं च पुनः ॥ १०४४ ॥)

सत्यम्, द्रव्यतीर्थमेवमेवेष्यते यथैव त्वं ब्रूषे, तस्य सुखप्राप्यत्वात्, सुखेनैव च मुच्यमानत्वादिति। भावतीर्थं तु नैवम्, तस्य मोक्षहेतुत्वेन जीवानां परमहितत्वात्। यच्च मोक्षहेतुत्वेन हितं, तद् दुःखं लभते जीवः–महता कष्टेन तद् जीवः प्राप्नोतीत्यर्थः। कथंभूतो यस्मादेष जीवः ?, इत्याह–'मिच्छत्तेत्यादि' यस्मादनादिकालालीनमिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरति-विषयसुखभावनानुगतो जीवः, तस्मादित्थंभूतस्य जीवस्यानन्तसंसारदुःखव्यवच्छेदहेतुत्वाद् निःसीमनिःश्रेयसाप्तिनिबन्धनत्वाच्च परमहितं भावतीर्थमतिदुरवापत्वात् पूर्वोक्तकष्टानुष्ठानयुक्तत्वाच्च दुःखावतारम्, तथा, दुरुत्तारं च। कुतः ?, इत्याह–'पडिवण्णो' इत्यादि, शुभकर्मपरिणत्यनुभावतः पुनः कथमपि परमशुद्धं भावतीर्थं भावतः परमार्थतः प्रतिपन्नो जीवः 'परमहितं दुर्लभं च पुनरपि इदमिति' एतज्जानन्नपि कथं नु नाम तद् मोक्ष्यति ?–कथं तद् उत्तरिष्यति ?–न कथञ्चिदित्यर्थः। अतो दुरुत्तारता तस्येति। किञ्च, सद्वैद्यप्रयुक्तकर्कशक्रियोदाहरणतश्च भावतीर्थस्य दुःखावतारो-त्तारता भावनीया ॥१०४३–१०४४॥ कथम् ?, इत्याह—

अइकक्खडं व किरियं रोगी दुक्खं पवज्जए पढमं। पडिवन्नो रोगक्खयमिच्छंतो मुंचए दुक्खं ॥१०४५॥

(अतिकर्कशां वा क्रियां रोगी दुःखं प्रपद्यते प्रथमम्। प्रतिपन्नो रोगक्षयमिच्छन् मुञ्चते दुःखम् ॥ १०४५ ॥)

इय कम्मवाहिगहिओ संजमकिरियं पवज्जए दुक्खं। पडिवन्नो कम्मक्खयमिच्छंतो मुंचए दुक्खं १०४६ ||४१४||

(इति कर्मव्याधिगृहीतः संयमक्रियां प्रपद्यते दुःखम् । प्रतिपन्नः कर्मक्षयमिच्छन् मुञ्चते दुःखम् ॥ १०४६ ॥)

गाथाद्वयमपि सुबोधम् ॥१०४५–१०४६॥ तदेवं तीर्थं प्रतिपाद्य तीर्थकरशब्दसिद्धिमाह— विशेषा०

अणुलोम-हेउ-तस्सीलया य जे भावतित्थमेयं तु। कुव्वंति पगासंति य ते तित्थयरा हियत्थकरा १०४७ 'तीर्थकर'-सिद्धिः

(अनुलोम-हेतु-तच्छीलतया ये भावतीर्थमेतत् तु । कुर्वन्ति प्रकाशयन्ति च तांस्तीर्थकरान् हितार्थकरान् ॥ १०४७ ॥)

हेतु-ताच्छील्या-ऽऽनुलोम्यतो ये भावतीर्थमेतत् कुर्वन्ति, गुणतः प्रकाशयन्ति च, ते तीर्थकराः । तत्र हेतौ सद्धर्मतीर्थकरणहेतवः कृञो हेतु-ताच्छील्या-ऽऽनुलोम्येषु" (पाणिनीय० ३-२-२०) इत्यादिना टप्रत्ययविधानात् तीर्थकराः, यथा यशस्करी विद्येत्यादि । ताच्छील्ये— कृतार्था अपि तीर्थकरनामकर्मोदयतः समग्रप्राणिगणानुकम्पापरतया च सद्धर्मतीर्थदेशकत्वात् तीर्थकराः, भरतादिक्षेत्रे प्रथमनरनाथकुलकरादिवदिति । आनुलोम्ये—स्त्री-पुरुष-बाल-वृद्ध-स्थविरकल्पिक-जिनकल्पिकादीनामनुरूपोत्सर्गा-ऽपवाददेशनयाऽनुलोमेन सद्धर्मतीर्थकरणात् तीर्थकराः, यथा वचनकर इत्यादि । एवंभूतास्तीर्थकराः, अत एव सर्वासुमतां हितस्य मोक्षार्थस्य करणात् हितार्थकराः । तान् 'वन्दे' इति क्रियासंबन्धात्सर्वत्र कर्मप्राप्तिः । द्वितीयाबहुवचने च प्राकृतत्वादेकारान्तत्वमिति ॥ १०४७ ॥

भगवंते' (गा०-१०२५) इत्येतद् व्याचष्टे—

इस्सरिय-रूव-सिरि-जस-धम्म-पयत्ता मया भगाभिक्खा।
ते तेसिमसामण्णा संति जओ तेण भगवंते ॥१०४८॥ 'भगवत्'-सिद्धिः

(ऐश्वर्य-रूप-श्री-यशो-धर्म-प्रयत्ना मता भगाभिख्याः । ते तेषामसामान्याः सन्ति यतस्तेन भगवन्तः ॥ १०४८ ॥)

इहैश्वर्यादयः षडर्था भगाभिख्या भगसंज्ञास्तावद् मताः प्रोक्ताः । ते च तेषां तीर्थकराणामसामान्या अनन्यसाधारणाः सन्ति यस्मात्, तेन ते भगवन्तः, तान् वन्दे । तत्र स्वाभाविककर्मक्षयजन्य-सुरनिर्वर्तितचतुस्त्रिंशदतिशयलक्षणं तेषां परमैश्वर्यम् । तथा—

सव्वसुरा जइ रूवं अंगुट्ठपमाणयं विउव्वेज्जा । जिणपायंगुट्ठं पइ न सोहए तं जहिंगालो ॥ १ ॥
गणहर आहारग अणुत्तरा य जाव वण चक्कि-वासु-बला । मंडलिया जा हीणा छट्ठाणगया भवे सेसा ॥ २ ॥
(सर्वसुरा यदि रूपमङ्गुष्ठप्रमाणकं विकुर्वीरन् । जिनपादाङ्गुष्ठं प्रति न शोभते तद् यथाऽङ्गारः ॥ १ ॥
गणधरा आहारका अनुत्तराश्च यावद् व्यानाश्चक्रि-वासु-बलाः । मण्डलिका ये हीनाः षट्स्थानगता भवे शेषाः ॥ २ ॥)

इत्यादिग्रन्थाभिहितं निरुपमं तेषां रूपम् । तथा, श्रीरनन्यसाधारणा तपस्तेजोविभूतिरमीषाम् । तथा, भगवत्त्रयातिक्रान्तामुपमगुणमा-

मातिर्भाविशरदिन्दुकुन्दविशदं भुवनत्रयव्यापकं यशस्तेषाम् । तथा, समस्तचारित्रमोहनीयक्षयप्रभवत्वादुत्तमक्षमा-मार्दवादिरूपः सर्वोत्कृष्टो धर्मस्तेषाम् । तथा, प्रयतनं प्रयत्नः सर्वेष्वपि हितानुष्ठानेष्वप्रमादः, सोऽपि चारित्रावरणव्यपगमादनुत्तर एव तेषामिति ॥ १०४८ ॥

'अनुत्तर-पराक्रम'-सिद्धिः

अणुत्तरपरक्कमे'(गा०-१०२५) इत्येतद् विवृण्वन्नाह—

विरियं परक्कमो किर परेऽरयो वा जओ तदक्कमणं।
सोऽणुत्तरो वरो सिं अणुत्तरपराक्कमा तो ते ॥१०४९॥

(वीर्यं पराक्रमः किल परेऽरयो वा जयस्तदाक्रमणम् । सोऽनुत्तरो वर एषामनुत्तरपराक्रमास्ततस्तान् ॥ १०४९ ॥)

पराक्रमः किल वीर्यमभिधीयते । स च भगवतां क्षीणनिःशेषवीर्यान्तरायत्वात् सर्वोऽमर-नरेन्द्रनिवहपराक्रमादनन्तगुणत्वादनुत्तर एव । अनुत्तरः पराक्रमो वीर्यं येषां तेऽनुत्तरपराक्रमाः । अथवा, परेऽरयो भावशत्रवः कषायादयः; 'जउ त्ति' जयः पराभवोऽभिमतवनं 'तदाक्रमणं' परेषामाक्रमणं पराक्रमः सोऽनुत्तरो वरोऽमीषाम् , ततोऽनुत्तरपराक्रमास्ते, अतस्तानिति ॥ १०४९ ॥

'अमित-ज्ञानी'

'अमितज्ञानिनः' इति व्याख्यानयन्नाह—

अमियमणंतं नाणं तं तेसिं अमियणाणिणो तो ते । तं जेण नेयमाणं तं चाणंतं जओ नेयं॥ १०५०॥

(अमितमनन्तं ज्ञानं तत् तेषाममितज्ञानास्ततस्तान् । तद् येन ज्ञेयमानं तथाऽनन्तं यतो ज्ञेयम् ॥ १०५० ॥)

अनन्तत्वाद् मातुमशक्यममितं केवलज्ञानलक्षणं ज्ञानं तत्तेषां विद्यते, ततोऽमितज्ञानिनस्ते । कथं पुनः केवलज्ञानस्याऽऽनन्त्य-मित्याह–तत्केवलज्ञानं येन कारणेन ज्ञेयमानं वर्तते, ज्ञानस्य ज्ञेयानुवर्तित्वात् , तच्च ज्ञेयं सर्वमपि यतोऽनन्तम् , अतः केवलज्ञान-स्याऽऽनन्त्यमिति ॥ १०५० ॥ 'तिण्णे सुगइगइगए'(गा०-१०२५)इत्येतद् व्याख्यानयति—

'तीर्णः सुग-तिगतिगतः'

तिण्णा समइक्कंता भवण्णवं, कं गइं गया तरिउं ? सुगईण गइं पत्ता सुगइगइगया तओ होंति १०५१

(तीर्णाः समतिक्रान्ता भवार्णवं, कां गतिं गतास्तीर्त्वा ? । सुगतीनां गतिं प्राप्ताः सुगतिगतिगतास्ततो भवन्ति ॥१०५१॥)

तरन्ति स्म तीर्णा भवार्णवं समतिक्रान्ताः । आह– भवोदधिं तीर्त्वा ततस्ते कां गतिं गताः ?, इत्याह– सुगईणेत्यादि' ज्ञानि-त्वे सति सर्वबाधाविनिर्मुक्तत्वात् परमसुखिनः सुगतयः सिद्धाः, तेषां सुगतीनां वैर्गम्यमानत्वाद् गतिः सिद्धिलक्षणा न तु नरकगत्यादिका सुगतिगतिः, तां गताः प्राप्ताः, सुगतिगतिगतास्तानिति ॥१०५१॥ 'सिद्धिपहपएसए' (गा०–१०२५) इत्येतद् व्याख्यानयन्नाह—

स च्चिय सुगईण गई सिद्धी सिद्धाण जो पहो तीसे। तद्देसया पहाणा सिद्धिपहपएसया तो ते॥१०५२॥

(सैव सुगतीनां गतिः सिद्धिः सिद्धानां यः पथस्तस्याः। तद्देशकाः प्रधानं सिद्धिपथप्रदेशकास्ततस्तान् ॥ १०५२ ॥)

विशेषा० 'सिद्धिपथ-प्रदेशकः'

सिद्धानां संबन्धिनी येयमनन्तरगाथायां सुगतिगतिरुक्ता, सैवेह सिद्धिरभिप्रेता, तस्याः सिद्धेर्यः पन्था वक्ष्यमाणज्ञान-दर्शन चारित्रलक्षणः स सिद्धिपथः, तस्य सिद्धिपथस्य यतः प्रधानाः प्रकृष्टा आदौ वा देशकाः प्रदेशकास्ततः सिद्धिपथप्रदेशकास्ते, अतस्तानिति ॥१०५२॥ सिद्धिपथप्रदेशका इत्युक्तम्, तत्र कोऽयं सिद्धिपथः ?, इत्याशङ्क्य भाष्यकार एव तमाह—

सिद्धिपहो उण सम्मत्त-नाण-चरणाइं वुक्खमाणाइं।

भवहेउविवक्खाओ निदाणपडिकूलकिरिय व्व ॥१०५३॥

सिद्धिपथः

(सिद्धिपथः पुनः सम्यक्त्व-ज्ञान-चरणानि वक्ष्यमाणानि। भवहेतुविपक्षाद् निदानप्रतिकूलक्रियेव ॥ १०५३ ॥)

सिद्धेस्तु पन्था इहैव वक्ष्यमाणानि सम्यक्त्व-श्रुत-चारित्रसामायिकलक्षणानि सम्यक्त्व-ज्ञान-चारित्राणि। कुतः ?, इत्याह—'भवे'-त्यादि। इदमुक्तं भवति—मुक्तेर्मार्गो मुक्तेः साधकानि सम्यक्त्व-ज्ञान-चारित्राणीति प्रतिज्ञा, भवस्य संसारस्य यो मिथ्यात्वाऽज्ञानाऽविरतिलक्षणो हेतुस्तद्विपक्षत्वात् तद्विघातकत्वात् सम्यक्त्वादीनामिति हेतुः। इह यो यद्धेतुविपक्षस्वभावः स तद्विपक्षस्य साधको दृष्टः, यथा रोगनिदानस्याऽजीर्णादेर्लङ्घनादिका प्रतिपक्षभूता क्रिया नीरोगत्वस्य साधनी, भवहेतुविपक्षभूताश्च सम्यक्त्वादयः, ततो भवविपक्षस्य मोक्षस्य साधका इति। अथवा, अन्यथा प्रयोगः क्रियते—इष्टार्थप्रसाधकमेव सम्यक्त्वादित्रयमिति प्रतिज्ञा, इष्टार्थविघातकहेतुविपक्षत्वादिति हेतुः, इह यो यस्य विघातहेतूनां विपक्षस्वभावः स तस्य साधको दृष्टः, यथा नीरोगताविघातकस्याऽजीर्णादेः प्रतिपक्षभूता लङ्घनादिक्रिया नीरोगतासाधनी, इष्टार्थस्य मोक्षस्य विघातकानां मिथ्यात्वादीनां विपक्षभूताश्च सम्यक्त्वादयः, ततो मोक्षलक्षणस्येष्टार्थस्य साधका इति ॥१०५३॥ अथ 'वंदे' (गा०–१०२५) इत्यस्यार्थं, वक्ष्यमाणमहावीरनमस्कारप्रस्तावनां चाह—

अथ 'वंदे'(गा०–१०२५)इत्यस्यार्थं, वक्ष्यमाणमहावीरनमस्कारप्रस्तावनां चाह—

वंदेऽभिवादयेऽभित्थुणामि वा ते तिलोगमंगल्ले। सामण्णवंदणमिणं तित्थयरत्ताविसिट्ठाणं १०५४

पत्तेयवंदणमिओ संपइ तित्थाहिवस्स वीरस्स। सुयनाणत्थप्पभवो स विसेसेणोवगारि त्ति ॥१०५५॥

'वन्दे' सर्वजिनान् विशेषतो वीरम्

(वन्देऽभिवादयेऽभिष्टौमि वा तांस्त्रिलोकमङ्गल्यान्। सामान्यवन्दनमिदं तीर्थकरत्वाविशिष्टानाम् ॥ १०५४ ॥)

(प्रत्येकवन्दनमितः संप्रति तीर्थाधिपस्य वीरस्य। श्रुतज्ञानार्थप्रभवः स विशेषेणोपकारीति ॥ १०५५ ॥)

गाथाद्वयमपि प्रसिद्धार्थम्, नवरं तीर्थकरत्वेनाऽविशिष्टानामभिधानामृषभादीनां समस्ततीर्थकराणामिदं वन्दनमुक्तम् । 'सुयनाणत्थ-प्पभवो चि' समस्तस्यापि श्रुतज्ञानस्य योऽर्थस्तस्य प्रभवो हेतुरिति ॥१०५४-१०५५॥प्रकारान्तरेणापि महावीरनमस्कारस्य प्रस्तावनामाह—

तुल्लगुणाणं परिसं नमिऊण जह ससामियं नमइ।
तह तुल्लगुणे वि जिणे नमिउं तित्थाहिवं नमइ ॥१०५६॥

(तुल्यगुणानां परिषदं नत्वा यथा स्वस्वामिनं नमति । तथा तुल्यगुणानपि जिनान् नत्वा तीर्थाधिपं नमति ॥ १०५६ ॥)

अथवा, यथा तुल्यगुणानां राजादीनां परिषदं समाजं दृष्ट्वा कोऽपि सामान्येन सर्वेभ्यो नमस्कृत्य पुनर्विशेषतो निकटीभूय स्वस्वामिनं प्रणमति, तथा तुल्यगुणांस्तीर्थकरानपि सामान्येन सर्वान् नमस्कृत्य सांप्रतं तीर्थाधिपं महावीरं प्रणमति ॥ इत्येकत्रिंशद्गाथार्थः ॥ १०५६॥ कथम् ?, इत्याह—

वंदामि महाभागं महामुणिं महायसं महावीरं। अमर-नररायमहियं तित्थयरमिमस्स तित्थस्स १०५७

(वन्दे महाभागं महामुनिं महायशसं महावीरम् । अमर-नरराजमहितं तीर्थकरमस्य तीर्थस्य ॥ १०५७ ॥)

महावीरं वन्द इति योगः । भागः किलाऽचिन्त्या शक्तिः, महान् भागोऽस्येति महाभागो महाप्रभाव इत्यर्थः तं तथाभूतम् । तथा, मुणति, मनुते, मन्यते वा जगतस्त्रिकालावस्थामिति मुनिः, सर्वज्ञत्वाद् महांश्चासौ मुनिश्च महामुनिः । अथवा, मुनयः साधवस्तेषां महान् प्रधानो महामुनिस्तम् । त्रिभुवनव्यापित्वाद् महद् यशोऽस्येति महायशास्तम् । महावीर इत्यभिधानम् । अथवा, 'शूर वीर विक्रान्तौ' कषायादिमहाशत्रुसैन्यजयाद् महाविक्रान्तो महावीरः । यदिवा, 'ईर गतौ' क्षियत्क्षपितकर्मसाध्व्यपेक्षया विशेषत ईरयति क्षिपति तिरस्करोत्य-शेषाण्यपि कर्माणीति वीरः । अथवा, विशेषत ईरयति—शिवपदं प्रति भव्यजन्तून् गमयतीति वीरः । यदिवा, विशेषतः शिवपदं स्वयमियर्ति गच्छतीति वीरः । अथवा, 'दृ विदारणे' विदारयति कर्मरिपुसंघातमिति वीरः । अनन्यानुभूतमहातपःश्रिया वा विराजत इति वीरः । अन्तर-ङ्गमोहमहामलनिर्दलनार्थमनन्तं तपोवीर्यं व्यापारयतीति वा वीरः । उक्तं च—"विदारयति यत्कर्म तपसा च विराजते । तपोवीर्येण युक्तश्च तस्माद् वीर इति स्मृतः॥ १ ॥" महांश्चासौ वीरश्चेति महावीरस्तम् । तथा, अमर-नराणां राजानः शक्र-चक्रवर्त्यादयस्तैरपि महितः पूजितः, किं पुनः शेषजनैः ?, अतस्तम् । तथा, अस्य वर्तमानतीर्थस्य प्रवर्तकस्तीर्थकरस्तम् । महान्त्यम्, महोपकारकं च वन्दे ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ॥१०५७॥ अथ भाष्यम्—

महाभागादि वीरविशेषणार्थे भाष्यगाथ

भागो चिंता सत्ती स महाभागो महप्पभावो त्ति। स महामुणी महंतं जं मुणइ मुणिप्पहाणो वा १०५८

(भागोऽचिन्त्या शक्तिः स महाभागो महाप्रभाव इति । स महामुनिर्महान्तं यं जानाति मुनिप्रधानं वा ॥ १०५८ ॥)

तिहुयणविक्खायजसो महाजसो नामओ महावीरो। विक्कंतो व कसायाइसत्तुसेनप्पराजयओ १०५९ ॥ ४१८ ॥

ईरेइ विसेसेणं खिवेइ कम्माइं गमयइ सिवं वा। गच्छइ य, तेण वीरो स महं वीरो महावीरो॥१०६०॥ विक्षेपा०

अमर-नररायमहियं ति पूइयं तेहिं, किमु य सेसेहिं ?। संपइतित्थस्स पहुं मंगल्लं महोवगारिं च १०६१

(त्रिभुवनविख्यातयशा महायशा नामतो महावीरः। विक्रान्तो वा कषायादिशत्रुसेनापराजयतः ॥ १०५९ ॥)
(ईरयति विशेषेण क्षेपयति कर्माणि गमयति शिवं वा। गच्छति च, तेन वीरः स महान् वीरो महावीरः ॥ १०६० ॥)
(अमर-नरराजमहितमिति पूजितं तैः, किमु च शेषैः। संप्रतितीर्थस्य प्रभुं माङ्गल्यं महोपकारिणमिति ॥ १०६१ ॥)

नतस्तोऽप्युक्तार्था एवेति ॥१०५८-१०५९-१०६०-१०६१॥ तदेवमर्थप्रणेतुर्मङ्गलार्थं वन्दनं कृतम्, अथ सूत्रकर्त्रादीनामपि तदाह–

एक्कारस वि गणहरे पवायए पवयणस्स वंदामि। सव्वं गणहरवंसं वायगवंसं पवयणं च ॥१०६२॥ सूत्रकर्त्रादिवन्दनम्

(एकादशापि गणधरान् प्रवाचकान् प्रवचनस्य वन्दे। सर्वं गणधरवंशं वाचकवंशं प्रवचनं च ॥ १०६२ ॥)

अनुत्तरज्ञान-दर्शनादिगुणानां गणं धारयन्तीति गणधरास्तानेकादशापि गौतमादीन् वन्दे। कथंभूतान् ?, इत्याह–प्रकर्षेण, प्रधानाः, आदौ वा वाचकाः प्रवाचकाः प्रवचनस्याऽऽगमस्य। एवं तावद् मूलगणधरवन्दनं कृतम्। तथा, सर्वं निरवशेषं, गणधरा जम्बू-प्रभव-शय्यंभवादयः शेषा आचार्यास्तेषां परम्परया प्रवाहो वंशस्तम्। तथा, वाचका उपाध्यायास्तेषां वंशस्तम्। तथा, प्रवचनं चागमं वन्दे ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १०६२ ॥ अथ भाष्यम्–

पुज्जो जहत्थवत्ता सुयवत्तारो तहा गणहरा वि। पुज्जा पवायगा पवयणस्स ते बारसंगस्स ॥१०६३॥ गणधरादि-

जह वा रायाणत्तं रायनिउत्तपणओ सुहं लहइ। तह जिणवरिंदविहियं गणहरपणओ सुहं लहइ १०६४ निष्ठपूज्यत्वे भाष्य-

जह मूलसुयप्पभवा पुज्जा जिण-गणहरा तहा जेहिं। गाथाः
तदुभयमाणीयमिदं तेसिं वंसो किह न पुज्जो ? ॥१०६५॥

(पूज्यो यथाऽर्थवक्ता श्रुतवक्तारस्तथा गणधरा अपि। पूज्याः प्रवाचकाः प्रवचनस्य ते द्वादशाङ्गस्य ॥ १०६३ ॥)
(यथा वा राजाज्ञां राजनियुक्तप्रणतः सुखं लभते। तथा जिनवरेन्द्रविहितं गणधरप्रणतः सुखं लभते ॥ १०६४ ॥)
(यथा मूलश्रुतप्रभवाः पूज्या जिन-गणधरास्तथा यैः। तदुभयमानीतमिदं तेषां वंशः कथं न पूज्यः ? ॥ १०६५ ॥)

जिणगणहरुग्गयस्स वि सुयस्स को गहणधरणदाणाइं।
कुणमाणो जइ गणहरवायगवंसो न होज्जाहि? ॥१०६६॥
सीसहिया वत्तारो गणाहिवा गणहरा तयत्थस्स। सुत्तस्सोवज्झाया वंसो तेसिं परंपरओ ॥१०६७॥
पगयं पहाणवयणं व पवयणं बारसंगमिह तस्स। जइ वत्तारो पुज्जा तं पि विसेसेण तो पुज्जं ॥१०६८॥

(जिन-गणधरोद्गतस्यापि श्रुतस्य को ग्रहण-धरण-दानादि। कुर्वन् यदि गणधर-वाचकवंशो न भवेत्? ॥ १०६६ ॥)
(शिष्यहिता वक्तारो गणाधिपा गणधरास्तदर्थस्य। सूत्रस्योपाध्याया वंशस्तेषां परम्परकः ॥ १०६७ ॥)
(प्रगतं(प्रकृतं)प्रधानं वचनं वा प्रवचनं द्वादशाङ्गमिह तस्य। यदि वक्तारः पूज्यास्तदपि विशेषेण ततः पूज्यम् ॥ १०६८ ॥)

पद्यपि सुगमार्थाः, नवरं यथाऽर्थस्य वक्ता तीर्थकरः पूज्यः, तथा गणधरा अपि गौतमादयः पूज्याः, यतस्तेऽपि प्रवचनस्य द्वादशाङ्गस्य सूत्रतः प्रवाचका एव; इति तेषामपि नमस्कारः कृतः। अथवा, यथा राज्ञा पृथ्वीपतिनाऽऽज्ञातं तदाज्ञापितमर्यादिकं राजानियुक्तानाममात्यादीनां प्रणतः(प्र०...प्रणतितः) सुखेनैव लभते, तथा प्रणतिप्रसन्नैर्जिनवरेन्द्रैर्विहितं वितीर्णं(प्र०...विस्तीर्णं) मङ्गलादिकं गणधरप्रणतः सुखेनैव लभते, इति तेषामपि नमस्कारः। अथ सामान्येन शेषाचार्यो-पाध्यायनमस्कृतौ हेतुमाह-'जहे'त्यादि यथा मूलश्रुतस्य द्वादशाङ्गीसंबन्धिनोऽर्थस्य सूत्रस्य च प्रभवा हेतवो यथासंख्यं जिना गणधराश्च पूज्याः; तथा यैरिदं तयोर्द्वादशाङ्गीसंबन्धिसूत्रार्थयोरुभयमियतीं कालकलां यावदानीतम्, तेषां शेषाचार्यरूपगणधरो-पाध्यायानां वंशः कथं न पूज्यः?-अपितु पूज्य एवेति।

किञ्च, 'जिणे'त्यादि'। अथ विशेषतो गणधराणाम्, उपाध्यायानां च नमस्कृतौ हेतुमाह-'सीसे'त्यादि' यथा गणाधिपा गौतमादयः, गणधरास्तु जम्बूस्वाम्यादयः शेषाचार्यास्तदर्थस्य द्वादशाङ्गार्थस्य वक्तारो व्याख्यातारः सन्तः शिष्यवर्गस्य हिताः, तद्धितत्वाच्च नमस्क्रियन्ते; तथा तत्सूत्रस्य वक्तारः पाठयितारः सन्त उपाध्याया अपि शिष्यहिता एव। वंशश्च तेषामेवोपाध्यायानां परम्परकः पारम्पर्यव्यवस्थितः समूहः, अतः शिष्यहितत्वात् सोऽपि नमस्क्रियते। शेषं सुबोधमिति ॥१०६३-१०६४-१०६५-१०६६-१०६७-१०६८॥

नन्वेषां तीर्थकर-गणधराणां नमस्कारं कृत्वा ततः किं कर्तव्यम्?, इत्याह—

ते वंदिऊण सिरसा अत्थपुहत्तस्स तेहिं कहियस्स।
सुयनाणस्स भगवओ निज्जुत्तिं कित्तयिस्सामि ॥१०६९॥

(तान् वन्दित्वा शिरसाऽर्थ-पृथक्त्वस्य तैः कथितस्य। श्रुतज्ञानस्य भगवतो निर्युक्तिं कीर्तयिष्यामि ॥ १०६९ ॥)

तान् पूर्वोक्तांस्तीर्थंकरादीन् शिरसा, उपलक्षणत्वाद् मनः-कायाभ्यां च वन्दित्वा तैरेव कथितस्य प्ररूपितस्य, अर्थात् कथञ्चिद्भिन्नत्वात् सूत्रं पृथगुच्यते, प्राकृतत्वाच्च पृथगेव च पृथक्त्वम्। अर्थस्तु सूत्राभिधेयः प्रतीत एव, अर्थश्च पृथक्त्वं चार्थपृथक्त्वमिति समाहारद्वन्द्वः, तस्याऽर्थपृथक्त्वस्य सूत्रार्थोभयरूपस्य श्रुतज्ञानस्य भगवतः, सूत्रार्थयोः परस्परं नियोजनं संबन्धनं निर्युक्तिस्तां कीर्तयिष्यामि ॥ ॥४२०॥

इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥१०६९॥ विस्तरार्थं तु भाष्यकारः प्राह— विशेषा०

ते तित्थयराईए ऽभिवन्दिउं सुकयमङ्गलायारो। निविग्घमओ वोच्छं पगयमुवग्घायनिज्जुत्तिं १०७० *

(तांस्तीर्थकरादीनभिवन्द्य सुकृतमङ्गलाचारः। निर्विघ्नमतो वक्ष्ये प्रकृतामुपोद्घातनिर्युक्तिम् ॥ १०७० ॥)

पाठसिद्धा ॥ १०७० ॥

अत्थो सुयस्स विसओ तत्तो भिन्नं सुयं पुहत्तं ति। उभयमिदं सुयनाणं नियोजणं तेसिं निज्जुत्ती १०७१ 'अत्थपुहत्त'-व्याख्या

(अर्थः श्रुतस्य विषयस्ततो भिन्नं श्रुतं पृथक्त्वमिति। उभयमिदं श्रुतज्ञानं नियोजनं तयोर्निर्युक्तिः ॥ १०७१ ॥)

अर्थः किमुच्यते ?, इत्याह—श्रुतस्य विषयोऽभिधेयः। तस्माच्चार्थात् कथञ्चिद्भिन्नत्वात् सूत्रं पृथगुच्यते, प्राकृतत्वात् तदेव पृथक्त्वम्। इदं च सूत्रा-ऽर्थलक्षणमुभयं श्रुतज्ञानम्। 'तेसिं ति' तयोः सूत्राऽर्थयोः परस्परं नियोजनम्—'अस्य सूत्रस्याऽयमर्थः' इत्येवं संबन्धनं निर्युक्तिस्तां कीर्तयिष्यामि ॥१०७१॥ अथवा, 'अत्थपुहत्त' इत्यन्यथा व्याचष्टे—

अत्थस्स व पिहुभावो पुहत्तमत्थस्स वित्थरत्तं ति।
इह सुयस्स विसेसणं चिय अत्थपुहत्तं व से सण्णा ॥१०७२॥

(अर्थस्य वा पृथुभावः पृथुत्वमर्थस्य विस्तीर्णत्वमिति। इह श्रुतस्य विशेषणमेवाऽर्थपृथक्त्वं वा तस्य संज्ञा ॥ १०७२ ॥)

अथवा, पृथु सामान्येन विस्तीर्णमुच्यते, तस्य भावः पृथुत्वम्, अर्थस्य पृथुत्वं पृथुभावः, किम् ?, इत्याह—अर्थस्य विस्तरत्वं जीवाद्यर्थविस्तर इति यावत्। एतच्चेह श्रुतविशेषणम्—श्रुतज्ञानस्य कथंभूतस्य ?, अर्थपृथुत्वप्रतिपादकत्वेन (अर्थप्रतिपादकेन) उपचारादर्थपृथुत्वस्यार्थविस्तररूपस्येत्यर्थः। अथवा, अर्थपृथक्त्वम्, अर्थपृथुत्वं चेति श्रुतज्ञानस्य संज्ञेयम्। ततश्चार्थपृथक्त्वसंज्ञितस्य, अर्थपृथुत्वसंज्ञितस्य वा श्रुतज्ञानस्य भगवतो निर्युक्तिं कीर्तयिष्यामीति ॥ १०७२॥ अथवा—

अत्थाओ व पुहत्तं जस्स तओ वा पुहत्तओ जस्स। जं वा अत्थेण पिहुं अत्थपुहुत्तं ति तब्भावो १०७३

(अर्थाद् वा पृथक्त्वं यस्य ततो वा पृथक्त्वतो यस्य। यद्वाऽर्थेन पृथु अर्थपृथुत्वमिति तद्भावः ॥ १०७३ ॥)

अथवा, अर्थात् पृथक्त्वं कथञ्चिद्भेदो यस्य तदर्थपृथक्त्वम्, स वाऽर्थः पृथक्त्वतः पार्थक्येन भेदेन वर्तते यस्य तदर्थपृथक्त्वम्, अर्थेन वा पृथु विस्तीर्णमर्थपृथु तद्भावोऽर्थपृथोर्भावोऽर्थपृथुत्वम्। अत्र पक्षे मात्प्रत्ययान्तस्याप्यर्थपृथुत्वशब्दस्य प्राकृतत्वेन स्वार्थवाचकत्वात् श्रुतज्ञानेन सह सामानाधिकरण्यम्। ततश्च तस्याऽर्थपृथक्त्वस्य, अर्थपृथुत्वस्य वा श्रुतज्ञानस्य भगवतो निर्युक्तिं कीर्तयिष्यामि ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ १०७३॥ किं सर्वस्यापि श्रुतज्ञानस्य निर्युक्तिर्वक्तव्या ?, नैवम्; किं तर्हि—

आवस्सयस्स दसकालियस्स तह उत्तरज्झमायारे। सुयगडे निज्जुत्तिं वोच्छामि तहा दसाणं च १०७४

कप्पस्स य निज्जुत्तिं ववहारस्स य परमनिउणस्स। सूरियपण्णत्तीए वोच्छं इसिभासियाणं च १०७५

एएसिं निज्जुत्तिं वोच्छामि अहं जिणोवएसेण। आहरण-हेउ-कारणपयनिवहमिणं समासेण॥१०७६॥

(आवश्यकस्य दशकालिकस्य तथोत्तराध्ययना-ऽऽचारयोः। सूत्रकृते निर्युक्तिं वक्ष्ये तथा दशानां च ॥ १०७४ ॥)
(कल्पस्य च निर्युक्तिं व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य। सूर्यप्रज्ञप्तेर्वक्ष्ये ऋषिभाषितानां च ॥ १०७५ ॥)
(एतेषां निर्युक्तिं वक्ष्येऽहं जिनोपदेशेन। आहरण-हेतु-कारणपदनिवहमिमं समासेन ॥ १०७६ ॥)

[१] आवश्यकस्य, [२] दशवैकालिकस्य, तथा, सूत्रस्य सूचकत्वादेकदेशेन समुदायावगतेरुत्तराध्ययना-[३] ऽऽचारयोः, [४] [५] सूत्रकृतविषयां च निर्युक्तिं वक्ष्ये। तथा, [६] दशानां च [७] कल्पस्य च निर्युक्तिं [८] व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य, तथा, [९] सूर्यप्रज्ञप्तेर्वक्ष्ये। ऋषिभाषितानां च [१०] देवेन्द्रस्तवादीनाम्। एतेषां श्रुतविशेषाणामहं जिनोपदेशेनाहरण-हेतु-कारणपदनिवहमेवां निर्युक्तिं समासेन वक्ष्यामि ॥ इति निर्युक्तिगाथात्रयार्थः ॥१०७४-१०७५-१०७६॥ अथाहरण-हेत्वादिस्वरूपं भाष्यकारो व्याख्यातुमाह—

हेऊ अणुगम-वइरेगलक्खणो सज्झवत्थुपज्जाओ। आहरणं दिट्ठंतो कारणमुववत्तिमेत्तं तु ॥१०७७॥

एवं पयाण निवहो हेऊ-दाहरण-कारणत्थाणं। अहवा पयनिवहो च्चिय कारणमाहरण-हेऊणं १०७८

(हेतुरनुगम-व्यतिरेकलक्षणः साध्यवस्तुपर्यायः। आहरणं दृष्टान्तः कारणमुपपत्तिमात्रं तु ॥ १०७७ ॥)
(एवं पदानां निवहो हेतू-दाहरण-कारणार्थानाम्। अथवा पदनिवह एव कारणमाहरण-हेतूनाम् ॥ १०७८ ॥)

'यत्र साधनं तत्र साध्यं भवत्येव' इत्येवंलक्षणः साध्यस्य साधनेन सहाऽन्वयोऽनुगमः, साध्याभावे साधनाभावरूपो व्यतिरेकः, अनुगमश्च व्यतिरेकश्च तौ लक्षणं स्वरूपं यस्य स एवंभूतो हेतुः; यथा—अनित्यत्वादिविशिष्टे शब्दादौ साध्ये कृतकत्वादिः। कथंभूतोऽयम् ?,

इत्याह–साध्यस्याऽनित्यत्वादिविशिष्टस्य शब्दादिवस्तुनः पर्यायः, अन्यस्य वैयधिकरण्यादिदोषदुष्टत्वेन साध्यसाधकत्वायोगादिति । यत् साधर्म्येण वैधर्म्येण वा साध्यसाधनायोपन्यस्यते तदाहरणमुदाहरणं दृष्टान्त इत्यर्थः । तत्र यो भोक्ता स कर्ता दृष्टः, यथा देवदत्तः, इति साधर्म्योदाहरणम् ; यस्तु न कर्ता स भोक्तापि न भवति यथाऽऽकाशम्, इति वैधर्म्योदाहरणम् । कारणं तु यद्यप्यन्यत्र हेतुरेवोच्यते तथापीह हेतोः साक्षात् पृथगेवोपादानात् कारणमुपपत्तिमात्रमेवावगन्तव्यम् । यथा–निरुपमसुखाः सिद्धाः, ज्ञाना-ऽनाबाधाप्रकर्षादिति; उपपत्तिमात्रता चेह आविद्वदङ्गनादिलोकप्रतीतस्य साध्य-साधनधर्मानुगतस्य कस्यचिद् दृष्टान्तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ; दृष्टाश्च प्रकृष्टज्ञानाः, राग-द्वेष-क्षुत्-पिपासा-परपरिभवादिभिर्मनोबाधारहिताश्च साधवः परमसुखिनः; अतोऽतिप्रकर्षप्राप्तकेवलज्ञानरूपेण ज्ञानेन, सर्वथा निराबाधत्वेन च सह यद्यपि निरुपमसुखत्वस्येहाऽन्वयो न दृश्यते, तथापि गीतार्थप्रशान्तसाधुसुखित्वदर्शनमात्रेण निरुपमसुखसमृद्धिः सिद्धानां संभाव्यते, इतीहोपपत्तिमात्रतेति ।

अत्र च भाष्यकृता प्रथमं हेतुर्व्याख्यातः, ततो दृष्टान्तः, प्रायेणेत्थमेव प्रयोगोपन्यासात् । निर्युक्तिकृता तु प्रथमं दृष्टान्तम्, ततो हेतुमुपन्यस्यता एतद् दर्शितं यदुत–अस्त्ययमपि न्यायो यत् क्वचिद्धेतुमनभिधाय दृष्टान्त एवोपदर्श्यते, यथा–गतिपरिणामपरिणतानां जीव-पुद्गलानां गत्युपष्टम्भको धर्मास्तिकायः, मत्स्यादीनां सलिलवदिति । तथा, क्वापि हेतुरेव केवलोऽभिधीयते न दृष्टान्तः, यथा–मदीयोऽयमश्वः, प्रागस्मदृष्टविशिष्टचिह्नान्यथानुपपत्तेः । तथा चोक्तं निर्युक्तिकारेण–

"जिणवयणं सिद्धं चेव भण्णइ कत्थइ उदाहरणं । आसज्ज उ सोयारं हेऊ वि कहिं च(प्र०....कत्थंचि)भासेज्जा ॥ १ ॥" इति ।

(जिनवचनसिद्धमेव भण्यते कुत्रचिदुदाहरणम् । आसाद्य तु श्रोतारं हेतुरपि क्व च (प्र०....कथंचिद्)भाष्येत ॥ १ ॥)

'एवमित्यादि' एवमुक्तस्वरूपाणि हेतू-दाहरणकारणार्थानि हेतू-दाहरण-कारणाभिधायकानि यानि पदानि तेषां निवहः संघातो यस्यां निर्युक्तौ सा हेतू-दाहरण-कारणपदनिवहा तां वक्ष्य इति तात्पर्यम् । हेतू-दाहरणपदव्यत्यये तु कारणमभिहितमेव । अथवा, आहरणानि च हेतवश्चा-हरण-हेतवस्तेषां कारणं वाचकत्वेन कारणभूतः पदनिवह एव यस्यां सा तथाभूता, तां वक्ष्य इति भावार्थ इति ॥१०७७-१०७८॥

अथोपरनिर्युक्तिगाथासंबन्धनार्थमाह—

य सव्वसंगहाईए जेणमावासयं अहिगयं च। सामाइयं च तस्स वि तो पढमं तस्स वोच्छामि १०७९

(इति सर्वसंग्रहादौ येनावश्यकमधिकृतं च । सामायिकं च तस्यापि ततः प्रथमं तस्य वक्ष्यामि ॥ ॥ १०७९ ॥)

यस्मात् 'आवासयस्स दसकालियस्स'(गा०–१०७४)इत्यादिकस्याऽस्य संग्रहस्यादावावश्यकमुपन्यस्तम्, तथेदमेव च यतोऽत्राधिकृतम् ; तस्यापि च यस्मात् सामायिकं प्रथमम् ; ततस्तस्यैव प्रथममुपोद्घातनिर्युक्तिं वक्ष्यामि । इति गाथात्रयार्थः ॥१०७९॥ (ग्रं० श्लो० ११०००) एतदेवाह निर्युक्तिकारः—

सामाइयनिज्जुत्तिं वोच्छं उवएसियं गुरुजणेणं। आयरियपरंपरएण आगयं आणुपुव्वीए॥१०८०॥

(सामायिकनिर्युक्तिं वक्ष्ये उपदेशितां गुरुजनेन । आचार्यपरम्परकेणाऽऽगतामानुपूर्व्या ॥ १०८० ॥)

सामायिकस्य निर्युक्तिः सामायिकनिर्युक्तिः, तां वक्ष्ये । कथंभूताम् ?, उपदेशितामादौ तीर्थकर-गणधरलक्षणेन गुरुजनेन, पुनरुपदेशकालादारभ्याचार्यपारंपर्येणाऽऽयाताम् । कथम् ?,आनुपूर्व्या परिपाट्या–जम्बूस्वामिनः प्रभवेनाऽऽनीता, ततः शय्यंभवादिभिः । अथवा, जिन-गणधरेभ्य आरभ्याऽऽचार्यपरम्परागता पश्चात् स्वकीयेनैववर्तमानाचार्यो-पाध्यायरूपेण गुरुजनेनोपदिष्टाम् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १०८० ॥ 'गुरुजणेणं' इत्यस्यार्थमाह भाष्यकारः—

जिण-गणहरगुरुदेसियमायरियपरंपरागयं तत्तो। आयं व परंपरया पच्छा सयगुरुजणोवदिट्ठं १०८१

(जिन-गणधरगुरुदेशितामाचार्यपरम्परागतां ततः । आगतां वा परम्परया पश्चात् स्वकगुरुजनोपदिष्टाम् ॥ १०८१ ॥)

जिन-गणधरलक्षणेन गुरुजनेन देशिताम्, ततो जम्बूस्वाम्याद्याचार्यपारम्पर्येणाऽऽगताम्; अथवा, जिन-गणधरेभ्य आरभ्य जम्बूस्वाम्याद्याचार्यपरम्परयाऽऽगतां सतीं पश्चात् स्वकेनाऽऽत्मीयेनैव वर्तमानाचार्यो-पाध्यायरूपेण गुरुजनेनोपदिष्टां 'सामायिकोपोद्घातनिर्युक्तिं वक्ष्यामि' इति प्रक्रम इति ॥१०८१॥ 'परंपरएण' इत्यस्य भावार्थमाह—

उज्जेणीओ नीया जहिट्टगाओ पुरा परंपरया। पुरिसेहिं कोसंबिं तहागएयं परंपरया ॥१०८२॥

(उज्जयिनीतो नीता यथेष्टकाः पुरा परम्परया । पुरुषैः कौशाम्बीं यथागतेयं परम्परया ॥ १०८२ ॥)

यथोज्जयिन्या नगर्याः पुरा पूर्वं चण्डप्रद्योतनरपतिपुरुषैर्बद्धपङ्क्तिभिः परम्परया संचारयद्भिरिष्टकाः प्राकारकरणहेतोः कौशाम्बीं नगरीं नीताः, तथैवेयमपि निर्युक्तिराचार्यपरम्परयाऽऽगता । इत्यक्षरार्थः । भावार्थस्तु कथानकाद् गम्यः । तच्चाऽऽवश्यकवृत्तितो विस्तरतोऽवसेयम् । संक्षेपतस्तु प्रकृतोपयोगि किञ्चिदत्रापि लिख्यते; तद्यथा—

मृगापति-चण्डप्रद्योत-दृष्टान्तः

अत्रैव भरतक्षेत्रे यमुनानदीकूले पूर्वदिग्वधूकण्ठनिवेशितमुक्ताफलकण्ठिकेव कौशाम्बी नाम नगरी । तत्र च सहस्रानीकराजसूनुः स्वकुलमहासरःसरसिजायमानः शतानीको नाम राजा । तस्य च चेटकराजदुहिता श्रीमहावीरजिनक्रमकमलमधुकरी च भुवनातिशायिरूपा मृगापतिर्नाम पट्टमहादेवी । अन्यदा च शतानीकनरपतिना निजमनःकुविकल्पसंभावितालीकापराधेन स्वनगरीनिवासिनस्तोषितसाकेतपुरप्रतिष्ठितसुरप्रियाभिधानयक्षावाप्तवरस्य निरपराधस्यैवैकस्य चित्रकरस्याऽङ्गुष्ठ-प्रदेशिन्यो(प्र०...प्रदेशन्यो)रग्रं छेदितम् । ततस्तेन 'निरर्थकमपमानितोऽहम्' इति गाढं प्रकुपितेनोपायं विमृश्य स्त्रीलोलत्वादतिवलिष्ठत्वाच्चोज्जयिनीनिवासिनश्चण्डप्रद्योतनरनाथस्य चित्रफलके वरलम्बतया यथावस्थितं मृगापतिरूपं प्रदर्शितम् । ततस्तेनातिमदनपरवशेन तद्याचनाय शतानीकान्तिके दूतः प्रेषितः । स च शतानीकेन गाढमपमान्य

निर्भर्त्स्य च विसर्जितः। ततस्तद्वचनाकर्णनप्रकुपितश्चण्डप्रद्योतो महाबलैरनेकभटकोटिस्वामिभिर्बद्धमुकुटैश्चतुर्दशभिर्भूपालैः, महता स्वबलेन च सह प्रचलितः शतानीकस्योपरि। तं च तथा महाबलभरेणाऽऽगच्छन्तं श्रुत्वा, आत्मानं चाल्पसामग्रीकं ज्ञात्वा हृदयसङ्क्षोभेन संजातातीसाररोगः पञ्चत्वमुपगतः शतानीकः।

ततो मृगापत्या चिन्तितम्–'धिङ् मम रूपम्, यदर्थं भर्तुस्तावद् मरणमागतम्। न चैतावता स्थास्यतीदम्, किन्तु भवकोटीष्वप्यतिदुरवापं श्रीमन्महावीरोपदेशतः सुचिरमनुपालितं मम शीलाभरणमपि विलुप्येत लग्नम्; तस्मादुपायमत्र चिन्तयामि',–इति विमृशन्त्या स्वबुद्धिलब्धसम्यगुपायया चण्डप्रद्योतस्याऽऽ(प्र०...स्याना)गच्छतो दूरस्थितस्यैव निरूपितः संमुखो दूतः। तेन च गत्वा मृगापतिवचनात् प्रोक्तं यथा–राजन्! मृगापतिर्ज्ञापयति यद्–भर्तरि मृते स्वाधीनैव तावत् तवाहम्, परं किन्त्वद्यापि राजा बाल एवाऽयमुदायननामा मत्पुत्रः। ततो यद्यस्य सुस्थमकृत्वैवाऽहं त्वया सह गच्छामि, तदा सीमालराजादिभिरसौ परिभूयते। तस्मादिहैव दूरे स्थितोऽस्य(प्र०...ऽमुं) सुस्थं कुरु। अथास्मिन्नकृतेऽप्येवमेवाऽर्वाग् मद्देशसीमायां समेष्यसि, तदा विषादिप्रयोगतो मरिष्यामि।

ततश्चण्डप्रद्योतेनोक्तम्–मयि विद्यमाने न कोऽप्यस्य संमुखमप्यवलोकयिष्यति। ततो दूतेनोक्तम्–नैवम्, यत उच्छीर्षस्थितविषधरस्य योजनशतस्थायी वैद्यः किं कुरुते?, तस्मात् सुस्थं कुरु। तेनोक्तम्–कथं पुनरेतत् संपद्यते?। ततो दूतेनोक्तम्–उज्जयिनीनगरीसत्का बलिष्ठा इष्टका भवन्ति, ताभिः कौशाम्ब्याः प्राकारं कारय। उज्जयिन्याश्चातिदूरे कौशाम्बी, ततो गन्त्र्यादिवाहनैरिष्टका आनेतुं न शक्यन्ते। अतः पदातिपुरुषप्राचुर्याच्चण्डप्रद्योतेन तान् परम्परया व्यवस्थाप्य हस्ताद् हस्तसंचारेणेष्टका आनाय्य कारितः कौशाम्ब्याः प्राकारः। ततो मृगापत्या प्रोक्तम्–धान्य-जल-तृणादिकं यथा नगरीमध्ये प्रचुरं भवति तथा कारय। ततो रागान्धत्वेन नष्टबुद्धिना तेन सर्वं तत् तथैव कारितम्। ततो रोधकसज्जायां तस्यां नगर्यां संजातायां व्यभिचरिता मृगापतिश्चण्डप्रद्योतस्य। ततो नगरीद्वारे समायातो विलक्षीभूतस्तिष्ठत्यसौ। ततो मृगापत्या चिन्तितम्–पुत्रराज्योपद्रवव्यतिकरे निश्चिन्ता संजाताऽहं तावत्, ततो धन्यास्ते ग्राम-नगरादिप्रदेशा येषु भगवान् महावीरो विचरति; धन्यश्च स एव लोको यस्तत्पादरजोरञ्जितभालतलः सततं तदन्तिकोपासीनस्तद्वचःपीयूषवृष्टिभिर्निर्वाप्यमानः कालं निर्वाहयति; तद् यद्यत्र कथमपि भगवान् समागच्छति, ततोऽवलोकितातिदुरन्तसंसारवैरस्याऽहमप्येतत् करोमि, प्रव्रज्यां चाऽभ्युपगच्छामि। एतच्च तदाकूतं विज्ञाय समागतस्तत्र भगवान्। मृगापतिश्चण्डप्रद्योतश्च तत्र वन्दनार्थमुपगतौ। धर्मकथावसाने च मृगापत्या व्रतग्रहणार्थं चण्डप्रद्योतो मुत्कलापितः। तेनापि भगवल्लज्जया तस्याश्च सदेव-मर्त्या-ऽसुरायाः परिषदो लज्जमानेन सा मुत्कलिता, प्रव्रजिता च।

तदेवं पयोजयिन्याः पुरुषपरम्परया कौशाम्ब्यामिष्टकाः समायाताः, सर्वेयमपि निर्युक्तिराचार्यपरम्परयाऽत्र समायाता, केवलमिष्ट-

कोदाहरणे द्रव्यपरम्परकः, प्रस्तुतस्तु भावपरम्परक इति ॥१०८२॥ अत्र प्रेरकः प्राह—

दव्वस्स परंपरओ जुत्तो भावसुयसंकमो कत्तो ?।
सद्दो वि नागओऽयं स एव जिण-गणहरुच्चरिओ ॥१०८३॥

(द्रव्यस्य परम्परको युक्तो भावश्रुतसंक्रमः कुतः ? । शब्दोऽपि नागतोऽयं स एव जिन-गणधरोच्चरितः ॥ १०८३ ॥)

ननु द्रव्यस्येष्टकादेः पुरुषपारम्पर्येणागमनरूपः परम्परको युक्तः, निर्युक्तेस्तु भावश्रुतरूपायाः संक्रमः कुतः ?—न घटत एवेत्यर्थः, भावश्रुतस्य जीवपर्यायत्वात्, पर्यायस्य च वस्त्वन्तरसंक्रमायोगात्। अथ ब्रूयात् 'भावश्रुतकारणस्य शब्दात्मकस्य द्रव्यश्रुतस्येत्थमागमनसंभवाद् भावश्रुतेऽप्युपचारादागतव्यपदेशः क्रियते'। एतदप्ययुक्तम्, यतः शब्दोऽपि य आदौ जिन-गणधरैरुच्चरितः, न स एवायमत्राऽऽयातः, तस्योच्चारणानन्तरमेवोपरमात्; इति कुतस्तमप्याश्रित्याऽऽगतव्यपदेशः ? इति ॥१०८३॥ अत्र प्रतिविधानमाह—

आगयमिवागयं तं तत्तो जत्तो समुब्भवो जस्स। स परंपरओ य जओ तमागयमिओ तदुवयारो ॥१०८४॥

(आगतमिवागतं तत् ततो यतः समुद्भवो यस्य। स परम्परातश्च यतस्तदागतमितस्तदुपचारः ॥ १०८४ ॥)

'जत्तो त्ति' यतो यस्माद् रूपकादेर्घटादेर्वा सकाशाद् यस्य भोजनादे रूपादिविज्ञानस्य वा समुद्भव उत्पत्तिः 'तं ति' तद् भोजनादिकं रूपादिज्ञानं वा वस्तु 'तत्तो त्ति' ततो रूपकादेर्घटादेर्वा सकाशादागतमिवाऽऽगतमुच्यते, हिमवतः समागतगङ्गाप्रवाहस्येव तस्य तद्धेतुकत्वादित्यर्थः। प्रकृते योजयन्नाह—'स परंपरओ येत्यादि' चकारस्य भिन्नक्रमत्वात् स च समुद्भव उत्पादोऽत्र प्रस्तुते सामायिकनिर्युक्तेः परम्परात आचार्यपारम्पर्यादिति। यतः परम्परकात् किम् ?, इत्याह—'जओ तमागयं ति' यतो जम्बूस्वाम्याद्याचार्यपारम्पर्यात् तत् सामायिकमागतम्, तत एव तन्निर्युक्तिसमुद्भवः। 'इओ तदुवयारो त्ति' इतोऽस्मात् कारणात् सामायिकनिर्युक्तेस्तदुपचार आगतत्वोपचारः क्रियते; आगतशब्दस्येहोत्पत्तिवचनो बोधवचनो वा मन्तव्यः।

इदमत्र हृदयम्—यस्य वस्तुनो यस्माद् वस्तुनः सकाशात् समुद्भवस्तद् वस्तु तस्माद् वस्तुन आगतमिवागतं व्यपदिश्यते। यथा कार्षापणरूपकादिभ्यः समुद्भूतं धान्य-भोजनादि, घटादेः समुद्भूतं रूपादिज्ञानं वा ततः समागतमित्युच्यते। स च समुद्भवोऽत्र सामायिकनिर्युक्तेर्यत आचार्यपारम्पर्यात्, तत् सामायिकमागतं तत एव भवति, अत इह सामायिकनिर्युक्तेस्तस्मादाचार्यपारम्पर्यात् तदुपचार आगतत्वोपचारो विधीयते ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥१०८४॥ अत्र निर्युक्तिशब्दार्थमाह—

निज्जुत्ता ते अत्था जं बद्धा तेण होइ निज्जुत्ती। तहवि य इच्छावेइ विभासिउं सुत्तपरिवाडी ॥१०८५॥

(निर्युक्तास्तेऽर्था यद् बद्धास्तेन भवति निर्युक्तिः। तथापि चेच्छयति विभाषितुं सूत्रपरिपाटी ॥ १०८५ ॥)

विशेषा०
शब्दे नष्टे कथं तदागतम्

निर्युक्ति शब्दार्थः

निश्चयेन, आधिक्येन, आदौ वा, साधु वा यथा भवत्येवं युक्ताः संबद्धाः सूत्रे निर्युक्ता एव 'जं ति' यद् यस्मात् कारणात् ते प्रसिद्धाः श्रुताभिधेया जीवादयोऽर्था अनया प्रस्तुतनिर्युक्त्या बद्धा निबद्धा व्यवस्थापिता व्याख्याता इति यावत्, तेनेयं निर्युक्तिर्भवति, निर्युक्तानां सूत्रे प्रथममेव संबद्धानां सतामर्थानां व्याख्यारूपा योजनं युक्तिः निर्युक्तयुक्तिरिति प्राप्ते युक्तलक्षणस्य मध्यपदस्य लोपाद् निर्युक्तिः, यथा पद्ममुखी कन्या, इति सूत्रे निर्युक्तानामेवार्थानां व्याख्या निर्युक्तिर्भण्यत इत्यर्थः ।

ननु यदि प्रथममेव सूत्रेऽर्थाः संबद्धा एव सन्ति, तर्हि किमिति ते निर्युक्त्या व्याख्यायन्ते ?, इत्याह–'तहवि येत्यादि' यद्यपि सूत्र एवाऽर्थाः संबद्धाः सन्ति, तथापि सूत्रे निर्युक्तानप्यर्थान् विभाषितुं व्याख्यातुं सूत्रपरिपाटी सूत्रपद्धतिरेवैपयति प्रेरयति प्रयोजयति । इदमुक्तं भवति–सतोऽप्यर्थानप्रतिबुध्यमाने श्रोतरि तदनुग्रहार्थं गुरुं सूत्रपरिपाट्येव विभाषितुमेपयतीव 'इच्छत इच्छत मां व्याख्यातुम्' इत्येवं प्रयोजयतीत्यर्थः ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥१०८५॥ विस्तरतो व्याख्यातुं भाष्यकारः प्राह—

जं निच्छयाइजुत्ता सुत्ते अत्था इमीए वक्खाया । तेणेयं निज्जुत्ती निज्जुत्तत्थाभिहाणाओ ॥१०८६॥

(यद् निश्चयादियुक्ताः सूत्रेऽर्था अनया व्याख्याताः । तेनेयं निर्युक्तिर्निर्युक्तार्थाभिधानात् ॥ १०८६ ॥)

यद् यस्मात् सूत्रे निश्चयेन, आदिशब्दादाधिक्येन, आदौ, साधु वा युक्ताः संबद्धा निर्युक्ता एव सन्तोऽर्था अनया निर्युक्त्या व्याख्याताः, तेन तस्मात्कारणादियं निर्युक्तार्थाभिधानाद् निर्युक्तानां युक्तिः युक्तशब्दलोपाद् निर्युक्तिर्भवति ॥१०८६॥

अथ प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

सुत्ते निज्जुत्ताणं निज्जुत्तीए पुणो किमत्थाणं ? । निज्जुत्ते वि न सव्वे कोइ अवक्खाणिए मुणइ ॥१०८७॥

(सूत्रे निर्युक्तानां निर्युक्त्या पुनः किमर्थानाम् ? । निर्युक्तानपि न सर्वान् कश्चिदव्याख्यातान् जानाति ॥ १०८७ ॥)

ननु सूत्र एव निर्युक्तानां निबद्धानां सतामर्थानां तद्व्याख्यानार्थं क्रियमाणया निर्युक्त्या किं पुनः कार्यम् ?–न किञ्चिदित्यर्थः । ये हि सूत्र एव विद्यमानार्थाः सन्ति, तान् स्वत एव विनेयवर्गो ज्ञास्यति, अतस्तद्विभाषणप्रवृत्ता वृथैव निर्युक्तिरिति भावः । अत्रोत्तरम्–'निज्जुत्ते वीत्यादि' सूत्रे निर्युक्तानपि सतः सर्वानप्यर्थान् कोऽपि तथाविधप्रज्ञापाटवरहितः शिष्यो निर्युक्त्याऽव्याख्यातान् न मुणति नावबुध्यत इति ॥१०८७॥ ततः किम् ?, इत्याह—

तो सुयपरिवाडि च्चिय इच्छावेइ तमणिच्छमाणं पि । निज्जुत्ते वि तदत्थे वोत्तुं तदणुग्गहट्ठाए ॥१०८८॥

(ततः सूत्रपरिपाटयेवैपयति तमनिच्छन्तमपि । निर्युक्तानपि तदर्थान् वक्तुं तदनुग्रहार्थम् ॥ १०८८ ॥)

सूत्रपद्धति
रेवैपय-
यति

ततः श्रुतपरिपाट्येव सूत्रपद्धतिरेव विभापितुमनिच्छन्तमपि तन्निर्युक्तिकर्तारमाचार्यं तस्य सूत्रस्याऽर्थास्तदर्थान् सूत्रे निर्युक्तानप्यनवबुध्यमाने श्रोतरि तदनुग्रहार्थं तान् वक्तुमेपयतीव एपयति प्रयोजयति, अतस्तानाचार्यो निर्युक्त्या विभापते, इति तस्याः साफल्यमिति । ॥१०८८॥ अत्र दृष्टान्तमाह—

फलयलिहियं पि मंखो पढइ पभासइ तहा कराईहिं। दाएइ य पइवत्थुं सुहबोहत्थं तह इहं पि॥१०८९॥

(फलकलिखितमपि मङ्खः पठति प्रभापते तथा करादिभिः । दर्शयति च प्रतिवस्तु सुखबोधार्थं तथेहाऽपि ॥ १०८९ ॥)

यथा मङ्खः फलके नानाप्रकारं लिखितमपि वस्तु ग्रन्थतः पठति, अर्थतश्च प्रभापते—व्याचष्टे, शलाकाङ्गुल्यादिना च बालगोपालाङ्गनादिसुखप्रबोधनार्थं प्रतिवस्त्वपरजन्माचीर्णं कर्मविपाकादिकं दर्शयति, यथा—अन्यजन्मन्यनया भर्ता साटिकया वञ्चितः, तेनाऽस्या ईदृशो मातङ्गकुलजन्मादिको विपाकः; अनया च भर्तृमित्रे प्राघूर्णके समायाते भुक्तमोटको दत्त आसीत् ; अनया तु सत्यपि विभवे भिक्षाचरेष्वागच्छत्सु सदैव 'नास्ति नास्ति' इत्यायेवोद्घुष्टम् , तेनेदृश ईदृशश्च दुःखविपाको जात इत्यादि,तथाऽत्रापि श्रोतृवैचित्र्यं पश्यन् सर्वानुग्रहप्रवणबुद्धिराचार्यः सूत्रे निर्युक्तानप्यर्थान् निर्युक्त्या विभापत इति ॥१०८९॥

अथवा, निर्युक्तिगाथोत्तरार्धमन्यथा व्याख्यायते । कथम् ?, इत्याह—

अहवा सुयपरिवाडी सुयोवएसोऽयमेव जदवस्सं। सोयव्वं निस्संकियसुयविणयत्थं सुवोहं पि १०९०

(अथवा श्रुतपरिपाटी श्रुतोपदेशोऽयमेव यदवश्यम् । श्रोतव्यं निःशङ्कितश्रुतविनयार्थं सुबोधमपि ॥ १०९० ॥)

अथवा, श्रुतपरिपाटी श्रुतस्य विधिः श्रुतस्योपदेशोऽयमेव यदवश्यं सुबोधमपि श्रुतं निःशङ्कितत्वहेतोर्विनयोपचारार्थं च मुमुक्षुभिः श्रोतव्यम् । अत एवंभूता सूत्रपरिपाटी यद्यपि सूत्रे निर्युक्ता एवाऽर्थाः सन्ति, तथापि विभापितुं व्याख्यानयितुमेपयति प्रयोजयति, इत्येपोऽत्र भावार्थः स्वयमेवाऽवगन्तव्य इति ॥१०९०॥ 'सूत्रपरिपाटी' इति पाठान्तरं क्वचित् , तत्राह—

इच्छह विभासिउं मे सुयपरिवाडिं न सुट्ठु वुज्झामि। नातिमई वा सीसो गुरुमिच्छावेइ वोत्तुं जे १०९१

(इच्छत विभापितुं मम श्रुतपरिपाटीं न सुष्ठु बुध्ये। नातिमतिर्वा शिष्यो गुरुमेपयति वक्तुम् ॥ १०९१ ॥)

'वा' इत्यथवा, नातिशयेन मतिर्यस्याऽसौ नातिमतिर्मन्दमतिः शिष्यो गुरुमाचार्यं 'इच्छावेइ त्ति' एपयति प्रयोजयति वक्तुम् । 'जे' इत्यलङ्करणार्थः । कथं वक्तुमेपयति ? इत्याह—'इच्छह विभासिउं मे त्ति' इच्छत इच्छत विभापितुं मम श्रुतपरिपाटीं सूत्रपद्धतिम् , नाहमेतां सुष्ठु बुध्ये—प्रथममेव निर्युक्तत्वेन सतोऽप्येतदभिधेयानर्थान् मन्दमतित्वाद् भवद्भिरव्याख्यातान् नाहं सम्यगवगच्छामीत्यर्थः ।

अथवा, प्रक्रमादेवेह निर्युक्तिः प्रयोक्त्री विवक्ष्यते । ततश्चेत्थमक्षरयोजना—यद्यपि सूत्रे निर्युक्तत्वेन सन्त एवाऽर्थाः, तथापि तान-

निश्चयेन, आधिक्येन, आदौ वा, साधु वा यथा भवत्येवं युक्ताः संबद्धाः सूत्रे नियुक्ता एव 'जं ति' यद् यस्मात् कारणात् ते प्रसिद्धाः श्रुताभिधेया जीवादयोऽर्था अनया प्रस्तुतनियुक्त्या बद्धा निबद्धा व्यवस्थापिता व्याख्याता इति यावत्, तेनेयं नियुक्तिर्भवति, नियुक्तानां सूत्रे प्रथममेव संबद्धानां सतामर्थानां व्याख्यारूपा योजनं युक्तिः नियुक्तयुक्तिरिति प्राप्ते युक्तलक्षणस्य मध्यपदस्य लोपाद् नियुक्तिः, यथा पद्ममुखी कन्या, इति सूत्रे नियुक्तानामेवार्थानां व्याख्या नियुक्तिर्भण्यत इत्यर्थः ।

ननु यदि प्रथममेव सूत्रेऽर्थाः संबद्धा एव सन्ति, तर्हि किमिति ते नियुक्त्या व्याख्यायन्ते ?, इत्याह–'तहवि येत्यादि' यद्यपि सूत्र एवाऽर्थाः संबद्धाः सन्ति, तथापि सूत्रे नियुक्तानप्यर्थान् विभापितुं व्याख्यातुं सूत्रपरिपाटी सूत्रपद्धतिरेवैपयति प्रेरयति प्रयोजयति । इदमुक्तं भवति–सतोऽप्यर्थानप्रतिबुध्यमाने श्रोतरि तदनुग्रहार्थं गुरुं सूत्रपरिपाट्येव विभापितुमेपयतीव 'इच्छत इच्छत मां व्याख्यातुम्' इत्येवं प्रयोजयतीत्यर्थः ॥ इति नियुक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥१०८५॥ विस्तरतो व्याख्यातुं भाष्यकारः प्राह–

जं निच्छयाइजुत्ता सुत्ते अत्था इमीए वक्खाया । तेणेयं निज्जुत्ती निज्जुत्तत्थाभिहाणाओ ॥१०८६॥

(यद् निश्चयादियुक्ताः सूत्रेऽर्था अनया व्याख्याताः । तेनेयं निर्युक्तिर्नियुक्तार्थाभिधानात् ॥ १०८६ ॥)

यद् यस्मात् सूत्रे निश्चयेन, आदिशब्दादाधिक्येन, आदौ, साधु वा युक्ताः संबद्धा नियुक्ता एव सन्तोऽर्था अनया नियुक्त्या व्याख्याताः, तेन तस्मात्कारणादियं नियुक्तार्थाभिधानाद् नियुक्तानां युक्तिर्युक्तशब्दलोपाद् नियुक्तिर्भवति ॥१०८६॥

अथ प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह–

सुत्ते निज्जुत्ताणं निज्जुत्तीए पुणो किमत्थाणं ? । निज्जुत्ते वि न सव्वे कोइ अवक्खाणिए मुणइ ॥१०८७॥

(सूत्रे निर्युक्तानां निर्युक्त्या पुनः किमर्थानाम् ? । निर्युक्तानपि न सर्वान् कश्चिदव्याख्यातान् जानाति ॥ १०८७ ॥)

ननु सूत्र एव नियुक्तानां निबद्धानां सतामर्थानां तद्व्याख्यानार्थं क्रियमाणया नियुक्त्या किं पुनः कार्यम् ?–न किञ्चिदित्यर्थः । ये हि सूत्र एव विद्यमानार्थाः सन्ति, तान् स्वत एव विनेयवर्गो ज्ञास्यति, अतस्तद्विभापणप्रवृत्ता वृथैव नियुक्तिरिति भावः । अत्रोत्तरम्– 'निज्जुत्ते वीत्यादि' सूत्रे नियुक्तानपि सतः सर्वानप्यर्थान् कोऽपि तथाविधप्रज्ञापाटवरहितः शिष्यो नियुक्त्याऽव्याख्यातान् न मुणति नावबुध्यत इति ॥१०८७॥ ततः किम् ?, इत्याह–

तो सुयपरिवाडि च्चिय इच्छावेइ तमणिच्छमाणं पि । निज्जुत्ते वि तदत्थे वोत्तुं तदणुग्गहट्ठाए ॥१०८८॥

(ततः सूत्रपरिपाट्येवैपयति तमनिच्छन्तमपि । निर्युक्तानपि तदर्थान् वक्तुं तदनुग्रहार्थम् ॥ १०८८ ॥)

ततः श्रुतपरिपाट्येव सूत्रपद्धतिरेव विभाषितुमनिच्छन्तमपि तन्नियुक्तिकर्तारमाचार्यं तस्य सूत्रस्याऽर्थास्तदर्थान् सूत्रे नियुक्तानप्यनवबुध्यमाने श्रोतरि तदनुग्रहार्थं तान् वक्तुमेपयतीव एपयति प्रयोजयति, अतस्तानाचार्यो नियुक्त्या विभाषते, इति तस्याः साफल्यमिति । ॥१०८८॥ अत्र दृष्टान्तमाह—

फलयलिहियं पि मंखो पढइ पभासइ तहा कराईहिं। दाएइ य पइवत्थुं सुहबोहत्थं तह इहं पि॥१०८९॥

(फलकलिखितमपि मङ्खः पठति प्रभाषते तथा करादिभिः । दर्शयति च प्रतिवस्तु सुखबोधार्थं तथेहाऽपि ॥ १०८९ ॥)

यथा मङ्खः फलके नानाप्रकारं लिखितमपि वस्तु ग्रन्थतः पठति, अर्थतश्च प्रभाषते—व्याचष्टे, शलाकाङ्गुल्यादिना च बालगोपालाङ्गनादिमुग्धप्रबोधनार्थं प्रतिवस्त्वपरजन्माचीर्णं कर्मविपाकादिकं दर्शयति, यथा—अन्यजन्मन्यनया भर्ता साटिकया वञ्चितः, तेनाऽस्या ईदृशो मातङ्गकुलजन्मादिको विपाकः; अनया च भर्तृमित्रे प्राघूर्णके समायाते मुसमोटको दत्त आसीत्; अनया तु सत्यपि विभवे भिक्षाचरेष्वागच्छत्सु सदैव 'नास्ति नास्ति' इत्याद्येवोद्घुष्टम्, तेनेदृश ईदृक्षश्च दुःखविपाको जात इत्यादि, तथाऽत्रापि श्रोतृवैचित्र्यं पश्यन् सर्वानुग्रहप्रवणबुद्धिराचार्यः सूत्रे नियुक्तानप्यर्थान् नियुक्त्या विभाषत इति ॥१०८९॥

अथवा, नियुक्तिगाथोत्तरार्धमन्यथा व्याख्यायते । कथम्?, इत्याह—

अहवा सुयपरिवाडी सुयोवएसो ऽयमेव जदवस्सं। सोयव्वं निस्संकियसुयविणयत्थं सुबोहं पि १०९०

(अथवा श्रुतपरिपाटी श्रुतोपदेशोऽयमेव यदवश्यम् । श्रोतव्यं निःशङ्कितश्रुतविनयार्थं सुबोधमपि ॥ १०९० ॥)

अथवा, श्रुतपरिपाटी श्रुतस्य विधिः श्रुतस्योपदेशोऽयमेव यदवश्यं सुबोधमपि श्रुतं निःशङ्कितत्वहेतोर्विनयोपचारार्थं च मुमुक्षुभिः श्रोतव्यम् । अत एवंभूता सूत्रपरिपाटी यद्यपि सूत्रे नियुक्ता एवाऽर्थाः सन्ति, तथापि विभाषितुं व्याख्यानयितुमेपयति प्रयोजयति, इत्येषोऽत्र भावार्थः स्वयमेवाऽवगन्तव्य इति ॥१०९०॥ 'सूत्रपरिपाटी' इति पाठान्तरं क्वचित्, तत्राह—

इच्छह विभासिउं मे सुयपरिवाडिं न सुट्ठु बुज्झामि। नातिमई वा सीसो गुरुमिच्छावेइ वोत्तुं जे१०९१

(इच्छत विभाषितुं मम श्रुतपरिपाटीं न सुष्ठु बुध्ये । नातिमतिर्वा शिष्यो गुरुमेपयति वक्तुम् ॥ १०९१ ॥)

'वा' इत्यथवा, नातिशयेन मतिर्यस्याऽसौ नातिमतिर्मन्दमतिः शिष्यो गुरुमाचार्यं 'इच्छावेइ त्ति' एपयति प्रयोजयति वक्तुम् । 'जे' इत्यलङ्करणार्थः । कथं वक्तुमेषयति ? इत्याह—'इच्छह विभासिउं मे त्ति' इच्छत इच्छत विभाषितुं मम श्रुतपरिपाटीं सूत्रपद्धतिम्, नाहमेतां सुष्ठु बुध्ये—प्रथममेव नियुक्तत्वेन सतोऽप्येतदभिधेयानर्थान् मन्दमतित्वाद् भवद्भिरव्याख्यातान् नाहं सम्यगवच्छामीत्यर्थः ।

अथवा, प्रक्रमादेवेह नियुक्तिः प्रयोक्त्री विवक्ष्यते । ततश्चेत्थमक्षरयोजना—यद्यपि सूत्रे नियुक्तत्वेन सन्त एवाऽर्थाः, तथापि तान-

प्रतिबुध्यमानः श्रोता यदेवं वक्ति—नातिमतिर्मन्दमतिरहं सदर्थामपि सूत्रपरिपाटीं शुष्कु न शुल्मे सम्यग् नावगच्छामि, अत इच्छत इच्छत प्रभो ! एतां मम विभापितुमिति । तदित्थं वदति तस्मिन् श्रोतरि निर्युक्तिरेव गुरुं सूत्रपरिपाटीं वक्तुमेपयति प्रयोजयति—इच्छत इच्छतास्मै महानुभावायैतां विभापितुम् । ततो निर्युक्तिद्वारेणैव तस्य शिष्यस्य गुरुस्तां विभापत इति । तदेवं 'निज्जुत्ता ते अत्था' (गा०–१०८५) इत्यादिप्राक्तननिर्युक्तिगाथा व्याख्याता ॥१०९१॥ अथोत्तरगाथासंबन्धनार्थमाह—

कत्तो पसूयमागयमायरियपरंपराइ सुयनाणं। सामाइयाइयमिदं सव्वं चिय सुत्तमत्थो वा ?॥१०९२॥

(कुतः प्रसूतमागतमाचार्यपरम्परया श्रुतज्ञानम् । सामायिकादिकमिदं सर्वमेव सूत्रमर्थो वा ॥ १०९२ ॥)

नतु पूर्वं भवतेदमुक्तम्—'आचार्यपरम्परया समागतां सामायिकनिर्युक्तिमहं वक्ष्ये' । तत्रेदं पृच्छयते—'कत्तो पसूयमित्यादि' आदौ कुतः पुरुषविशेषात् प्रसूतामुत्पन्नां सतीं तत आचार्यपरम्पराऽऽगतामायातां तां सामायिकनिर्युक्तिं त्वं वक्ष्यसि ? इत्युपस्कारः । तथा, इदमपि पृच्छयते । किम् ?, इत्याह—'सुयनाणमित्यादि' सर्वमपि च सामायिकादिकं विन्दुसारपर्यन्तं सूत्रार्थरूपं श्रुतज्ञानमिदं प्रथमं कुतः प्रसूतं (प्र०...प्रस्तुतं) सत् पश्चादाचार्यपरम्परयाऽऽऽगतम् ? इति ॥ १०९२ ॥

एवमुत्तरगाथाप्रस्तावनां कुर्वन्नाचार्य आत्मनः प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

एयं नणु भणियं चिय अत्थपुहत्तस्स तेहिं कहियस्स।
इह तेसिं चिय सीलाइकहण-गहणं फलविसेसो॥१०९३॥

(एतद् ननु भणितमेवार्थपृथक्त्वस्य तैः कथितस्य । इह तेषामेव शीलादिकथन-ग्रन्थने फलविशेषः ॥ १०९३ ॥)

ननु 'सामायिकनिर्युक्तिः श्रुतज्ञानं वा सर्वं कुतः पुरुषात् प्रथमं प्रसूतम् ?, इत्यत्र यदुत्तरं, तदेतद् भणितमेव प्रोक्तमेव निर्णीतार्थमेवेत्यर्थः । क ?, इत्याह—'अत्थपुहत्तस्सेत्यादि' 'तैस्तीर्थकर-गणधरैः कथितस्याऽर्थपृथक्त्वरूपस्य श्रुतज्ञानस्य भगवतो निर्युक्तिं कीर्तयिष्ये' इत्युक्ते तीर्थकर-गणधरेभ्यः सर्वमपि श्रुतज्ञानमादौ प्रसूतम् (प्र०...प्रस्तुतम्), इत्युक्तमेव, तत् किमिति पुनरपि प्रश्नः ? । अत्र प्रतिविधानमाह—'इहेत्यादि' सत्यम्, ज्ञातमेवेदं यत्—तीर्थकर-गणधरेभ्य एव सर्वमिदमादौ प्रसूतम् (प्र०...प्रस्तुतम्) किन्त्विह तेषामेव तीर्थकर-गणधराणां शीलादिस्वरूपकथनम्, ग्रन्थनम्, फलविशेषश्च विशेषतोऽभिधास्यते, इत्ययं पुनरपि प्रश्नोत्तरोपन्यासः । तत्र तीर्थकृतां तपो-नियमज्ञानानि शीलमभिधास्यते, आदिशब्दः स्वगतभेदप्रख्यापकः, तान्येव वृक्षः, तदारूढस्य पुष्पप्रक्षेपकल्पा तु देशना कथनम्, तत्फलविशेषस्तु भव्यजनविबोधनार्थतेति । गणधराणां तु बुद्धिमयपटेन तीर्थकरोक्तं गृहीत्वा सूत्रग्रन्थनं प्रतिपादयिष्यते, फलविशेषस्तु प्रवचनार्थता, सुखग्रहणाद्यनुग्रहश्च ॥ इति गाथाष्टकार्थः ॥१०९३॥ अथोक्तप्रश्नस्यैवोत्तरमाह—

ज्ञानपुष्प-वृष्टिः बुद्धिपटे

तव-नियम-नाणरुक्खं आरूढो केवली अमियनाणी।
तो मुयइ नाणवुट्ठिं भवियजणविबोहणट्ठाए ॥१०९४॥
तं बुद्धिमएण पडेण गणहरा गिण्हिउं निरवसेसं। तित्थयरभासियाइं गंथंति तओ पवयणट्ठा १०९५

(तपो-नियम-ज्ञानवृक्षमारूढः केवली अमितज्ञानः । ततो मुञ्चति ज्ञानवृष्टिं भव्यजनविबोधनार्थम् ॥ १०९४ ॥)
(तां बुद्धिमयेन पटेन गणधरा गृहीत्वा निरवशेषाम् । तीर्थकरभाषितानि ग्रथ्नन्ति ततः प्रवचनार्थम् ॥ १०९५ ॥)

रूपकमिदं द्रष्टव्यम् । तत्र वृक्षो द्विधा–द्रव्यतः, भावतश्च । द्रव्यतः प्रधानः कल्पवृक्षः, यथा च तमारुह्य कश्चिद् गन्धादिगुणविशिष्टानां तत्कुसुमानां संचयं कृत्वा तदधोभागवर्तिनां तदारोहणासमर्थानां पुरुषाणामनुकम्पया कुसुमानि विसृजति, तेऽपि भूपात-रजोगुण्ठनभिया (प्र०...गुण्ठनभयात्) । विमलविस्तीर्णपटेषु प्रतीच्छन्ति, ततो यथोपयोगमुपभुञ्जानाः, परेभ्यश्चोपकुर्वाणाः सुखमाप्नुवन्ति । एवं भाववृक्षेऽपि सर्वमिदमायोज्यम् ; तद्यथा–तपश्च नियमश्च ज्ञानं च तान्येव वृक्षस्तम् । तपो बाह्या-ऽभ्यन्तरभेदतो द्वादशधा प्रतीतमेव । इन्द्रिय-नोइन्द्रियसंयमस्तु नियमः । तत्र श्रोत्रादीन्द्रियाणां निग्रह इन्द्रियसंयमः, कषायादीनां तु निग्रहो नोइन्द्रियसंयमः । ज्ञानमिह केवलं संपूर्णं गृह्यते । एतत्त्रयरूपं वृक्षमारूढः । ज्ञानमकेवलरूपमपि स्यात् , तद्व्यवच्छेदार्थमाह–'केवली' केवलशब्दस्येह संपूर्णवाचकत्वात् केवलं संपूर्णमस्याऽस्तीति केवली । अयमपि श्रुत-क्षायिकसम्यक्त्व-क्षायिकज्ञानभेदात् त्रिविधः, अथवा, श्रुता-ऽवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानभेदाच्चतुर्विधः, तत्र शेषव्यवच्छेदार्थमाह–'अमितज्ञानी' क्षायिकज्ञानकेवली सर्वज्ञ इत्यर्थः । स चेह प्रक्रमाद् भगवांश्चतुस्त्रिंशदतिशयसंपन्नस्तीर्थकरः । 'तो' त्ति ततो वृक्षाज्ज्ञानरूपकुसुमवृष्टिवरणे कार्योपचाराज्ज्ञानकारणभूतशब्दकुसुमवृष्टिमित्यर्थः । किमर्थम् ?, भव्याश्च ते जनाश्च तेषां विबोधनं तदर्थं तन्निमित्तमिति । तां च ज्ञानकुसुमवृष्टिं बुद्ध्या निर्वृत्तो बुद्धिमयस्तेन विमलबुद्धिमयेन पटेन गणधरा गौतमादयो ग्रहीतुं गृहीत्वाऽऽदाय निरवशेषां संपूर्णाम् , ततस्तीर्थकरभाषितानि कुसुमकल्पानि भगवदुक्तानि विचित्रप्रधानकुसुममालावद् ग्रथ्नन्ति । किमर्थम् ?, प्रगतं, प्रशस्तम् , आदौ वा वचनं प्रवचनं द्वादशाङ्गम् , प्रवक्तीति वा प्रवचनं संघस्तदर्थं तन्निमित्तम् ॥इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥१०९४–१०९५॥ भाष्यकारः प्राह—

रुक्खाइरूवयनिरूवणत्थमिह दव्वरुक्खदिट्ठंतो।
जह कोइ विउलवणसंडमज्झयारयाट्ठियं रम्मं ॥१०९६॥

(वृक्षादिरूपकनिरूपणार्थमिह द्रव्यवृक्षदृष्टान्तः । यथा कश्चिद् विपुलवनषण्डमध्यस्थितं रम्यम् ॥ १०९६ ॥)

तुंगं विउलक्खंधं साइसओ कप्परुक्खमारूढो। पज्जत्तगहियबहुविहसुरभिकुसुमो ऽणुकंपाए ॥१०९७॥
कुसुमत्थिभूमिचिट्ठियपुरिसपसारियपडेसु पक्खिवइ। गंथंति ते वि घेत्तुं सेसजणाणुग्गहट्ठाए॥१०९८॥
लोगवणसंडमज्झे चोत्तीसाइसयसंपदोवेओ। तव-नियम-नाणमइयं स कप्परुक्खं समारूढो ॥१०९९॥

मा होज्ज नाणगहणम्मि संसओ तेण केवलिग्गहणं।
सो वि चउहा ततो ऽयं सव्वण्णू अमियनाणि त्ति ॥११००॥

पज्जत्तनाणकुसुमो ताइं छउमत्थभूमिसंथेसु। नाणकुसुमत्थिगणहरसियबुद्धिपडेसु पक्खिवइ ११०१

(तुङ्गं विपुलस्कन्धं सातिशयः कल्पवृक्षमारूढः। पर्याप्तगृहीतबहुविधसुरभिकुसुमोऽनुकम्पया ॥ १०९७ ॥)
(कुसुमार्थिभूमिस्थितपुरुषप्रसारितपटेषु प्रक्षिपति। मध्नन्ति तेऽपि गृहीत्वा शेषजनानुग्रहार्थम् ॥ १०९८ ॥)
(लोकवनषण्डमध्ये चतुस्त्रिंशदतिशयसंपदुपेतः। तपो-नियम-ज्ञानमयं स कल्पवृक्षं समारूढः ॥ १०९९ ॥)
(मा भूज्ज्ञानग्रहणे संशयस्तेन केवलिग्रहणम्। सोऽपि चतुर्धा ततोऽयं सर्वज्ञोऽमितज्ञान इति ॥ ११०० ॥)
(पर्याप्तज्ञानकुसुमस्तानि छद्मस्थ (त्व) भूमिसंस्थेषु। ज्ञानकुसुमार्थिगणधरसितबुद्धिपटेषु प्रक्षिपति ॥ ११०१ ॥)

एतदपि सुगमा एव, नवरमिह वृक्षादिरूपकनिरूपणार्थं द्रव्यवृक्षदृष्टान्तोऽभिधीयते। कः पुनरसौ ?, इत्याह–'जह कोईत्यादि'। 'साइसओ' त्ति वक्ष्यमाणकेवलिस्थानीयः सातिशयः कोऽपि नरः। उक्तो द्रव्यवृक्षदृष्टान्तः। अथ प्रस्तुते भाववृक्षे सर्वं योजयन्नाह–'लोगवणसंडेत्यादि'। छद्मस्थत्वमेव भूमिश्छद्मस्थत्वभूमिरिति भावप्रधानोऽयं निर्देशः, तत्संस्थेषु। ज्ञानकुसुमार्थिनो ये गणधरास्तच्छ्वेतबुद्धिपटेष्विति ॥ १०९६–१०९७–१०९८–१०९९–११००–११०१ ॥ अथ प्रेरकः—

कीस कहेइ कयत्थो किं वा भवियाण चेव बोहत्थं। सव्वोवायविहिण्णू किं वा ऽभव्वे न बोहेइ ? ११०२

अर्हन् कृतार्थोऽपि कथं बोधयति

(कस्मात् कथयति कृतार्थः किं वा भव्यानामेव बोधार्थम्। सर्वोपायविधिज्ञः किं वाऽभव्यान् न बोधयति ? ॥ ११०२ ॥)

शब्दवृष्टिमोचनेन तीर्थकृतां धर्मकथनं सूचितम्, तत्र कृतार्थोऽप्यसौ भगवान् किमिति कथयति ?। भव्यजनविबोधनार्थमिति चोक्तम्, तत्र किमित्यसौ भव्यानेव बोधयति ?, यावता सर्वोपायविधिज्ञः सभव्यानपि किमिति न बोधयति ? इति ॥ ११०२ ॥

अत्र प्रतिविधानमाह—

नेगंतेण कयत्थो जेणोदिन्नं जिणिन्दनामं से। तदवंझफलं तस्स य खवणोवाओऽयमेव जओ ११०३

जं व कयत्थस्स वि से अणुवकयपरोवगारिसाभव्वं।
परमहियदेसयत्तं भासयसाभव्वमिव रविणो ॥११०४॥

किं व कमलेसु राओ रविणो बोहेइ जेण सो ताइं। कुमुएसु व से दोसो जं न विबुज्झंति से ताइं ? ११०५

जं बोह-मउलणाइं सूरकरामरिसओ समाणाओ। कमल-कुमुयाण तो तं साभव्वं तस्स तेसिं च ११०६

जह वोलुगाईणं पगासधम्मा वि सो सदोसेणं। उइओ वि तमोरूवो एवमभव्वाण जिणसूरो ॥११०७॥

सज्झं तिगिच्छमाणो रोगं रागी न भण्णए वेज्जो।
मुणमाणो य असज्झं निसेहयं तो जह अदोसो ॥११०८॥

तह भव्वकम्मरोगं नासंतो रागवं न जिणवेज्जो। न य दोसी अभव्वासज्झकम्मरोगं निसेहंतो ११०९

मोत्तुमजोग्गं जोग्गे दलिए रूवं करेइ रूयारो। न य रागदोसिल्लो तहेव जोग्गे विबोहंतो ॥१११०॥

(नैकान्तेन कृतार्थो येनोदीर्णं जिनेन्द्रनाम तस्य। तदवन्ध्यफलं तस्य च क्षपणोपायोऽयमेव यतः ॥ ११०३ ॥)

(यद्वा कृतार्थस्यापि तस्यानुपकृतपरोपकारिस्वाभाव्यम्। परमहितदेशकत्वं भासकस्वाभाव्यमिव रवेः ॥ ११०४ ॥)

(किं वा कमलेषु रागो रवेर्बोधयति येन स तानि। कुमुदेषु वा तस्य दोषो यद् न विबुध्यन्ते तस्य तानि ? ॥ ११०५ ॥)

२१५ (यद् बोध-मुकुलने सूरकरामर्शतः समानात्। कमल-कुमुदानां ततस्तत् स्वाभाव्यं तस्य तेषां च ॥ ११०६ ॥)

(यथा घोलूकादीनां प्रकाशधर्मोऽपि स स्वदोषेण। उदितोऽपि तमोरूप एवमभव्यानां जिनसूरः ॥ ११०७ ॥)

(साध्यं चिकित्सन् रोगं रागी न भण्यते वैद्यः। जानन्नसाध्यम् निषेधन् यथाऽदोषः ॥ ११०८ ॥)

(तथा भव्यकर्मरोगं नाशयन् रागवान् न जिनवैद्यः। न च दोष्यभव्यासाध्यकर्मरोगम् निषेधन् ॥ ११०९ ॥)

(मोक्तुमयोग्यं योग्ये दलिके रूपं करोति रूपकारः। न च राग-दोषवांस्तथैव योग्यान् विबोधन् ॥ १११० ॥)

सर्वा अपि सुगमाः, नवरं नैकान्तेन तीर्थकरः कृतार्थः, येन तीर्थकरनामकर्म 'से' तस्योदीर्णम्, तच्चाऽवन्ध्यफलम्, इति नाऽवेदितं क्षीयते। तत्क्षपणोपायश्च यस्मादयमेव धर्मकथनादिकः, ततः कथयतीति। किञ्च, कृतार्थत्वे सत्यपि रवेर्भासकस्वाभाव्यमिव यद् यस्मात्

कोऽर्थः ?, इत्याह–'कायव्वमित्यादि' कर्तव्यमिदं यतोऽवश्यं सर्वैर्गणधरैः, इत्युत्तरगाथायां संबन्धः । ततो जीवितं द्वादशाङ्गश्रुतं, मर्यादा, सर्वगणधराचीर्णं चेदमिति कृत्वा कृतं ग्रथितं गणधरैरिति । तदेवं 'जीयं' इति शब्दस्यार्थत्रयं भवति तांस्त्रीनप्यर्थांस्तस्य दर्शयति–'जीयं ति सुयं' इत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥१११४–१११५–१११६–१११७॥ उत्तरनिर्युक्तिगाथासंबन्धनार्थमाह—

जिणभणिइ च्चिय सुत्तं गणहरकरणम्मि को विसेसो त्थ?।
सो तदविक्खं भासइ न उ वित्थरओ सुयं किंतु ॥१११८॥

(जिनभणितिरेव सूत्रं गणधरकरणे को विशेषोऽत्र ? । स तदपेक्षं भाषते न तु विस्तरतः श्रुतं किन्तु ॥१११८ ॥)

ननु 'तित्थयरभासियाइं गंथंति' (गा०–१०६५) इत्यादिवचनाज्जिनभणितिरेव तीर्थकरोक्तिरेव तर्हि श्रुतम्, गणधरसूत्रीकरणे तु तत्र को विशेषः ? । अत्रोच्यते–स तीर्थकरस्तदपेक्षं गणधरप्रज्ञापेक्षमेव किञ्चिदल्पं भाषते, न तु सर्वजनसाधारणं विस्तरतः समस्तमपि द्वादशाङ्गश्रुतम्, किन्तु यद् भाषते दर्श्यते–॥इति गाथार्थः ॥१११८॥ किं पुनस्तत् ?, इत्याह—

अत्थं भासइ अरहा सुत्तं गंथंति गणहरा निउणं। सासणस्स हियट्ठाए तओ सुत्तं पवत्तइ ॥१११९॥

(अर्थं भाषतेऽर्हन् सूत्रं ग्रथ्नन्ति गणधरा निपुणम् । शासनस्य हितार्थं ततः सूत्रं प्रवर्तते ॥ १११९ ॥)

अर्थमेवार्हन् भाषते, न सूत्रं द्वादशाङ्गरूपम् । गणधरास्तु तत् सूत्रं सर्वमपि निपुणं सूक्ष्मार्थप्ररूपकं बह्वर्थं चेत्यर्थः; अथवा, नियताः प्रमाणनिश्चिता गुणा यत्र तद् नियतगुणं निगुणं ग्रथ्नन्ति । ततः शासनस्य हितार्थं सूत्रं प्रवर्तते ॥ इति निर्युक्तिगाथाक्षरार्थः ॥ ॥ १११९ ॥ भावार्थं त्वभिधित्सुर्भाष्यकारः प्रेर्यं परिहारं च प्राह—

नणु अत्थोऽणभिलप्पो स कहं भासइ न सद्दरूवो सो?।
सद्दम्मि तदुवयारो अत्थप्पच्चायणफलम्मि ॥११२०॥

(नन्वर्थोऽनभिलाप्यः स कथं भाषते न शब्दरूपः सः ? । शब्दे तदुपचारोऽर्थप्रत्यायनफले ॥ ११२० ॥)

आह–ननु भाष्यमाणः सर्वत्र शब्द एव दृश्यते, यस्त्वर्थः सोऽनभिलाप्यः–अशब्दात्मकत्वाद् वक्तुमशक्य एव, इति कथं स तीर्थकरस्तमशब्दरूपमर्थं भाषते ? । उच्यते–अर्थप्रत्यायनफले शब्द एव तदुपचारोऽर्थोपचारः क्रियते । एतदुक्तं भवति–अर्थप्रतिपादनस्य कारणभूते शब्देऽर्थोपचारं कृत्वाऽर्थं भाषत इत्युच्यत इत्यदोष इति ॥ ११२० ॥ अत्र प्रेरकः प्राह—

तो सुत्तमेव भासइ अत्थप्पच्चायगं, न नामत्थं।
गणहारिणो वि तं चिय करेंति को पडिविसेसो ऽत्थ ? ॥११२१॥
(ततः सूत्रमेव भाषतेऽर्थप्रत्यायकं, न नामार्थम्। गणधारिणोऽपि तदेव कुर्वन्ति कः प्रतिविशेषोऽत्र ? ॥ ११२१ ॥)
(ततः सूत्रमेव भाषतेऽर्थप्रत्यायकं, न नामार्थम् । गणधारिणोऽपि तदेव कुर्वन्ति; तद् को
ततस्तर्हि त्वदुक्तयुक्त्या शब्दभाषकस्तीर्थकरः सूत्रमेवाऽर्थप्रत्यायकं भाषते, न त्वर्थम्, गणधारिणोऽपि च तदेव कुर्वन्ति; तद् को
नामोभयत्र विशेषः ?–न कश्चिदिति ॥ ११२१ ॥ आचार्यः प्राह–

सो पुरिसावेक्खाए थोवं भणइ न उ बारसंगाइं। अत्थो तदवेक्खाए सुत्तं चिय गणहराणं तं ॥११२२॥
(स पुरुषापेक्षया स्तोकं भणति न तु द्वादशाङ्गानि। अर्थस्तदपेक्षया सूत्रमेव गणधराणां तत् ॥ ११२२ ॥)
नन्वु प्रागेवोक्तं यत्–गणधरलक्षणपुरुषापेक्षया स तीर्थकरः उप्पण्णेइ वा (प्र०...उप्पज्जेइ वा), विगमेइ वा, धुवेइ वा" इति मातृ-
कापदत्रयमात्ररूपं स्तोकमेव भाषते, न तु द्वादशाङ्गानि । ततश्च तद् मातृकापदत्रयमात्रं शब्दरूपमपि सत् तदपेक्षया द्वादशाङ्गापेक्षया तदर्थ-
संक्षेपरूपत्वादर्थो भण्यते । गणधराणां तु गणधरापेक्षया त्वित्यर्थः, तदेव मातृकापदत्रयं शब्दरूपत्वात् सूत्रम्, इति नोभयत्र समानता दोष
इति ॥ ११२२ ॥ आह–ननु मातृकापदत्रयस्य शब्दरूपत्वात् सूत्ररूपता युज्यते, अर्थरूपता तु तस्य नावगच्छाम इत्याशङ्क्य पुनरपि
तस्य तां समर्थयन्नाह–

अंगाइसुत्तरयणानिरवेक्खो जेण तेण सो अत्थो। अहवा न सेसपवयणहिउ त्ति जह बारसंगमिणं ११२३
पवयणहियं पुण तयं जं सुहगहणाइ गणहरेहिंतो। बारसविहं पवत्तइ निउणं सुहुमं महत्थं च ११२४
(अङ्गादिसूत्ररचनानिरपेक्षो येन तेन सोऽर्थः। अथवा न शेषप्रवचनहित इति यथा द्वादशाङ्गमिदम् ॥ ११२३ ॥)
(प्रवचनहितं पुनस्तद् यत् सुखग्रहणादि गणधरेभ्यः। द्वादशविधं प्रवर्तते निपुणं सूक्ष्मं महार्थं च ॥ ११२४ ॥)
अङ्गा-ऽनङ्गादिविभागेन विरचितमेव सूत्रं प्रसिद्धम्, अयं तु मातृकापदत्रयरूपः शब्दो येन कारणेनाऽङ्गादिभागेन या सूत्ररचना
तन्निरपेक्षस्तत्समुदायार्थरूपत्वेन तद्बहिर्भूत इत्यतः सोऽर्थ इति व्यपदिश्यते । अथवा, शेषस्य गणधरापेक्षयाऽन्यस्य संघरूपस्य प्रवचनस्य
यः सुखग्रहण-धारणादिभ्यो हितः शब्दराशिः स एव सूत्रतया प्रोक्तः । अयं तु मातृकापदत्रयरूपः शब्दो न शेषप्रवचनस्येत्थं हितः, यथेदं
द्वादशाङ्गम्, अतो नासौ सूत्रम्, किन्त्वर्थ इति । तत्पुनः शब्दजालं शेषप्रवचनस्य हितमेव । यत् किम् ?, इत्याह–यत् सुखग्रहणादिकार-
णेभ्यो, द्वादशधा–आचारादिद्वादशभेदं गणधरेभ्यः प्रवर्तते । अतस्तदेव सूत्रम्, मातृकापदत्रयं त्वर्थ इति स्थितम् । अथ 'निउणं' इति

निर्युक्तिगाथावयवस्यार्थमाह—तदाचारादिकं द्वादशविधं सूत्रं कथम्भूतम् ?, निपुणं सूक्ष्मम् , सूक्ष्मार्थप्रतिपादकत्वात् ; महानपरिमितोऽर्थो यस्मिंस्तद् महार्थं च निपुणमिति ॥११२३-११२४॥ अर्थान्तरमाह—

विशेषा० 'निउणं'-व्याख्या

निययगुणं वा निउणं निद्दोसं गणहराऽहवा निउणा।
तं पुण किमाइ-पज्जंतमाणमह को व से सारो ? ॥११२५॥

(नियतगुणं वा निपुणं निर्दोषं गणधरा अथवा निपुणाः । तत्पुनः किमादि-पर्यन्तमानमथ को वा तस्य सारः ? ॥ ११२५ ॥)

अथवा, नियतगुणं निश्चितगुणं निगुणं संनिहितसमस्तग्रन्थगुणत्वाद् निर्दोषमित्यर्थः । 'निउणा' इति पाठान्तरे गणधरा विशेष्यन्ते-निपुणाः, सूक्ष्मार्थदर्शित्वात् , निगुणा वा गणधराः, संनिहितसमस्तगुणत्वादित्यर्थः । वक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथायाः प्रस्तावनामाह—तत् पुनः श्रुतज्ञानं किमादिकिंपर्यन्तमानं—कियत्परिमाणम् ?, को वाऽस्य सारः ? ॥ इति गाथाषट्कार्थः ॥११२५॥ अनन्तरपृष्टस्यैवोत्तरमाह—

श्रुतसार-चरणसार-निर्वाणम्

सामाइयमाईयं सुयनाणं जाव बिंदुसाराओ। तस्स वि सारो चरणं सारो चरणस्स निव्वाणं॥११२६॥

(सामायिकादिकं श्रुतज्ञानं यावद् बिन्दुसारात् । तस्यापि सारश्चरणं सारश्चरणस्य निर्वाणम् ॥ ११२६ ॥)

तत्र श्रुतज्ञानं सामायिकादि वर्तते, चरणप्रतिपत्तिकाले सामायिकस्यैवादौ प्रदानात् । यावद् बिन्दुसारादिति बिन्दुसाराभिधानचतुर्दशपूर्वपर्यन्तमित्यर्थः, यावच्छब्दादेव च ग्रन्थ-ऽनेक-द्वादशपरिमाणं तद् वेदितव्यम् । तस्यापि श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणम् । सारशब्दोऽत्र प्रधानवचनः, फलवचनश्च मन्तव्यः; तस्मादपि श्रुतज्ञानाच्चारित्रं प्रधानम् , तस्य फलं च तदित्यर्थः । अपिशब्दात् सम्यक्त्वस्यापि सारश्चरणमेव । अथवा, अपिशब्दस्य व्यवहितः संबन्धः, तस्य श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणमपि, अपिशब्दाद् निर्वाणमपीत्यर्थः, अन्यथा ज्ञानस्य निर्वाणहेतुत्वं न स्यात्, किन्तु चरणस्यैव ज्ञानरहितस्यापि तद् स्यात् ,अनिष्टं चैतत्, "सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः" तथा, "नाण-किरियाहिं मोक्खो" इत्यादिवचनादिति । इह तु ज्ञान-चरणयोः समानेऽपि निर्वाणहेतुत्वे गुण-प्रधानभावख्यापनार्थमित्थमुपन्यासः 'तस्स वि सारो चरणं' इति । 'सारो चरणस्स निव्वाणं' ति अत्र सारशब्दः फलवचनः, चरणस्य संयम-तपोरूपस्य सारः फलं निर्वाणमित्यर्थः । इहापि शैलेश्यवस्थाभाविसर्वसंवररूपचारित्रमन्तरेण निर्वाणस्याऽभावात् , तद्भावे चावश्यंभावादित्थमुक्तम् , अन्यथा सम्यग्दर्शनादित्रयस्य समुदितस्यैव निर्वाणहेतुत्वमवगन्तव्यम् , शैलेश्यवस्थायामपि क्षायिकदर्शन-ज्ञानयोरवश्यं सद्भावात् ॥इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥११२६॥

तदेवं 'तं पुण किमाइ-पज्जन्तमाणमह को व से सारो' इत्यनया प्रागुक्तसामान्यपातनया समायातं व्याख्यातं 'तस्स वि सारो चरणं'

इति गाथादलम् । साम्प्रतं त्वस्य पातनान्तरमाह—

सोउं सुयण्णवं वा दुग्गेज्झं सारमेत्तमेयस्स। घेच्छं तयं ति पुच्छइ सीसो चरणं गुरू भणइ ॥११२७॥

(श्रुत्वा श्रुतार्णवं वा दुर्ग्राह्यं सारमात्रमेतस्य । गृहीष्यामि तदिति पृच्छति शिष्यश्चरणं गुरुर्भणति ॥ ११२७ ॥)

'वा' इत्यथवा पातनान्तरसूचकः । 'सोउं ति' सामायिकादि बिन्दुसारपर्यन्तं श्रुतार्णवं दुर्ग्राह्यमतिविस्तरं श्रुत्वा 'यदि समस्तमपि तं ग्रहीतुं न शक्ष्यामि,तर्हि सारमात्रमस्य श्रुतार्णवस्य ग्रहीष्यामि' इति सञ्चिन्त्य शिष्यस्तत्सारमात्रं पृच्छति–'कोऽस्य द्वादशाङ्गस्य सारः ?' इति सोपस्कारमिह व्याख्येयम् । तत्र गुरुर्भणति–तस्यापि श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणमिति । एतत्पुनरपृष्टेनापि गुरुणा निर्युक्तिगाथान्ते प्रोक्तम्-सारश्चरणस्य निर्वाणमिति ॥ ११२७ ॥ अथ प्रेरकः प्राह—

ज्ञानं मोक्ष-गौणकारणं चरणमुख्य-कारणम्

अन्नाणओ हय त्ति य किरिया नाण-किरियाहिं निव्वाणं।
भणियं तो किह चरणं सारो नाणस्स तमसारो ? ॥११२८॥

(अज्ञानतो हतेति च क्रिया ज्ञान-क्रियाभ्यां निर्वाणम् । भणितं ततः कथं चरणं सारो ज्ञानस्य तदसारः ? ॥ ११२८ ॥)

ननु 'हयं नाणं कियाहीणं हया अन्नाणओ किया' (गा०–११५९) इत्यादिवचनादज्ञानतो हतैव क्रिया, इति ज्ञान-क्रियाभ्यां समुदिताभ्यामेव निर्वाणमागमे भणितम्—अनेकस्थानेषु प्रतिपादितम् । ततः कथं ज्ञानस्य सारश्चरणम् , तत्तु ज्ञानमसारः ? इति ॥ ११२८ ॥

अत्रोत्तरमाह—

चरणोवलद्धिहेऊ जं नाणं चरणओ य निव्वाणं। सारो त्ति तेण चरणं पहाण-गुणभावओ भणियं ११२९

नाणं पयासयं चिय गुत्ति-विसुद्धिप्फलं च जं चरणं। मोक्खो य दुगाहीणो चरणं नाणस्स तो सारो ११३०

(चरणोपलब्धिहेतुर्यज्ज्ञानं चरणतश्च निर्वाणम् । सार इति तेन चरणं प्रधान-गुणभावतो भणितम् ॥ ११२९ ॥)

(ज्ञानं प्रकाशकमेव गुप्ति-विशुद्धिफलं च यच्चरणम् । मोक्षश्च द्विकाधीनश्चरणं ज्ञानस्य ततः सारः ॥ ११३० ॥)

यद् यस्माद् मति-श्रुतादिकं ज्ञानं चरणोपलब्धेश्चारित्रप्राप्तेरेव मुख्यं कारणम् , ज्ञानं विना चरणविषयस्य जीवा-ऽजीवादेर्हेयोपादेयादेश्च वस्तुनोऽपरिज्ञानात् , अपरिज्ञातस्य च यथावत् कर्तुमशक्यत्वात् । चरणाच्च तपःसंयमरूपाद् निर्वाणमुपजायते । अतो निर्वाणस्य सर्वसंवररूपं चरणमेव मुख्यं प्रधानं कारणम् , ज्ञानं तु कारणकारणत्वाद् गौणं तस्य कारणम् । अतस्तेन कारणेन प्रधानगुणभावाज्ज्ञानस्य सारश्चरणं भणितम् । प्रधान-गुणभावमेव भावयति–'नाणमि'त्यादि ज्ञानं यस्मात् कृत्या-ऽकृत्यादिवस्तुनः प्रकाशकमेव वस्तुपरिज्ञानमात्रे एव व्याप्रियते

इत्यर्थः । चरणं पुनर्गुप्ति-विशुद्धिफलम्—गुप्तिः संवरः, विशुद्धिस्तु कर्मनिर्जरा, गुप्ति-विशुद्धी फलं यस्य तत् तथा । एवं च सति ज्ञान-चरणलक्षणद्वयाधीनो मोक्षः, केवलं प्रधानतया चरणस्याऽधीनोऽसौ, गौणतयैव च ज्ञानस्य । ततः प्रधान-गुणभावाच्चरणं ज्ञानस्य सार इति ॥११२९-११३०॥ प्रकारान्तरेणापि ज्ञानाच्चारित्रस्य प्रधानत्वं भावयन्नाह—

जं सव्वनाणलाभाणंतरमहवा न मुच्चए सव्वो। मुच्चइ य सव्वसंवरलाभे तो सो पहाणयरो ॥११३१॥

(यत् सर्वज्ञानलाभानन्तरमथवा न मुच्यते सर्वः । मुच्यते च सर्वसंवरलाभे ततः स प्रधानतरः ॥ ११३१ ॥)

अथवा, यद् यस्मात् सर्वं जानातीति सर्वज्ञानं केवलज्ञानं तल्लाभानन्तरमेव सर्वोऽपि प्राणी न मुच्यते—न मुक्तिं प्राप्नोति, मुच्यते च यस्माच्छैलेश्यवस्थायां सर्वसंवरलाभेऽवश्यमेव सर्वः । ततो ज्ञायते केवलज्ञानादप्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां मुख्यो मोक्षकर्ता सर्वसंवर एव प्रधानतरः, स च क्रियारूपत्वाच्चारित्रमिति ॥११३१॥ अमुमेवार्थं समर्थयन्नाह—

लाभे वि जस्स मोक्खो न होइ जस्स य स होइ स पहाणो। एवं चिय सुद्धनया निव्वाणं संजमं बेंति ११३२

(लाभेऽपि यस्य मोक्षो न भवति, यस्य च स भवति स प्रधानम् । एवमेव शुद्धनया निर्वाणं संयमं ब्रुवते ॥ ११३२ ॥)

यस्य मत्यादिज्ञानपञ्चकस्य लाभेऽप्यनन्तरमेव मोक्षो न भवति, तज्ज्ञानं मोक्षस्यानन्तर्येण कारणत्वाभावात् 'अप्रधानम्' इति शेषः। यल्लाभानन्तरमेव च स मोक्षोऽवश्यं भवति स संवरो ज्ञानात्प्रधानः । एवमेव च संयमस्य प्रधानकारणतां मन्यमानाः शुद्धनया ऋजुसूत्र-शब्दादयः संयममेव निर्वाणमाहुः, अत्यन्तप्रत्यासन्नकारणे सर्वसंवरसंयमे कार्यस्य निर्वाणस्योपचारात् ; न तु ज्ञानं निर्वाणं ते ब्रुवते, तस्य व्यवहितकारणत्वादिति भावः । तथा चोक्तम्—

'तवसंजमो अणुमओ निग्गंथं पवयणं च ववहारो । सद्दुज्जुसुयाणं पुण निव्वाणं संजमो चेव ॥ १ ॥'

(तपःसंयमोऽनुमतो नैर्ग्रन्थ्यं प्रवचनं च व्यवहारः । शब्द-र्जुसूत्रयोः पुनर्निर्वाणं संयम एव ॥ १ ॥)

इति ॥११३२॥ प्रेरकः प्राह—

ज्ञानं कथं न प्रधानकारणम् ?

आह पहाणं नाणं न चरित्तं,नाणमेव वा सुद्धं। कारणमिह न उ किरिया सा वि हु नाणप्फलं जम्हा ११३३

(आह प्रधानं ज्ञानं न चारित्रं, ज्ञानमेव वा शुद्धम् । कारणमिह न तु क्रिया सापि खलु ज्ञानफलं यस्मात् ॥ ११३३ ॥)

ज्ञानवादी प्राह—ज्ञानमेव प्रधानं मोक्षकारणम् , न चारित्रम् । यदिवा, शुद्धं ज्ञानमेवैकं मोक्षस्य कारणं, न तु क्रिया, यस्मादसावपि ज्ञानफलमेव ज्ञानकार्यमेव । ततश्च यथा मृत्तिका घटस्य कारणं भवन्त्यपि तदपान्तरालवर्तिनां पिण्ड-शिवक-कुशूलादीनामपि कारणं भवति, एवं ज्ञानमपि मोक्षस्य कारणं तदपान्तरालभाविनां सर्वसंवर(प्र०...संयम)क्रियादीनामपीति । यथा च क्रिया ज्ञानस्य कार्यम् , तथा शेष-

मपि यत्क्रियानन्तरभावि मोक्षादिकम् , यच्च क्रियाया अर्वाग्भावि बोधिलाभकाले तत्त्वपरिज्ञानादिकं राग-द्वेषनिग्रहादिकं च तत् सर्वं ज्ञानस्यैव कार्यम् । यच्चेह सकलजनप्रत्यक्षं मनश्चिन्तितमहामन्त्रपूतविषभक्षण-भूत-शाकिनीनिग्रहादिकं तत् सर्वं क्रियारहितस्य ज्ञानस्यैव कार्यम् । अतो दृष्टेनाऽदृष्टमपि निर्वाणं ज्ञानस्यैव कार्यमित्यनुमीयत इति ॥ ११३३ ॥ एतद् दर्शयन्नाह—

जह सा नाणस्स फलं तह सेसं पि तह बोहकाले वि । नेयपरिच्छेयमयं रागादिविणिग्गहो जो य ११३४

(यथा सा ज्ञानस्य फलं तथा शेषमपि तथा बोधकालेऽपि । ज्ञेयपरिच्छेदमयं रागादिविनिग्रहो यश्च ॥ ११३४ ॥)

जं च मणोचिंतियमंतपूतविसभक्खणाइबहुभेयं ।

फलमिह तं पच्चक्खं किरियारहियस्स नाणस्स ॥११३५॥

(यच्च मनश्चिन्तितमन्त्रपूतविषभक्षणादिबहुभेदम् । फलमिह तत्प्रत्यक्षं क्रियारहितस्य ज्ञानस्य ॥ ११३५ ॥)

द्वे अप्युक्ताऽर्थे एव ॥११३४-११३५॥ एवं ज्ञानवादिना परेणोक्ते सत्याचार्यः प्राह—

जेणं चिय नाणाओ किरिया तत्तो फलं च तो दो वि ।

कारणमिहरा किरियारहियं चिय तं पसाहेज्जा ॥११३६॥

(येनैव ज्ञानात् क्रिया ततः फलं च ततो द्वे अपि । कारणमितरथा क्रियारहितमेव तत् प्रसाधयेत् ॥ ११३६ ॥)

येनैव च यस्मादेव कारणात् ज्ञानात् क्रिया भवति, ततस्तस्याश्च क्रियायाः समनन्तरमिष्टं फलमवाप्यते; तत एव ते ज्ञानक्रिये द्वे अप्यभीष्टफलस्य मोक्षादेः कारणं भवतः । अन्यथा ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्षभवनपरिकल्पनमनर्थकमेव स्यात् , क्रियारहितमेव हि ज्ञानमात्मलाभानन्तरमेव झगित्यभीष्टफलं केवलमपि प्रसाधयेत् , क्रियावदिति ॥ ११३६ ॥ अपिच,

नाणं परंपरमणंतरा उ किरिया तयं पहाणयरं । जुत्तं कारणमहवा समयं तो दोन्नि जुत्ताइं ॥११३७॥

(ज्ञानं पारम्परमनन्तरा तु क्रिया तत् प्रधानतरम् । युक्तं कारणमथवा समकं ततो द्वे युक्ते ॥ ११३७ ॥)

यदि ज्ञानं परम्परया कार्यस्योपकुरुते, क्रिया त्वानन्तर्येण, ततो यदेवानन्तरमुपकुरुते तदेव प्रधानं कारणं युक्तम् । अथ समकं युगपद् द्वे अपि ज्ञान-क्रिये कार्योत्पादावुपकुरुतः, तर्हि द्वयोरपि प्राधान्यं युक्तम् , न त्वेकस्य ज्ञानस्येति ॥११३७॥

किंच, ज्ञानात् क्रिया भवन्त्यपि मोक्षस्य कारणमसाविष्यते, नवा ? । यदि नेष्यते, तर्हि तामनपेक्ष्यैव केवलादपि ज्ञानात् क्रियावद् मोक्षोऽपि भवेत् , अकारणस्याऽनपेक्षणीयत्वात् । अथ क्रियापि कार्यस्य कारणमिष्यते, तत्राह—

विशेषा०

संसारसागरादुन्मग्नस्योपदेशः

सक्किरियाविरहाओ इच्छियसंपावयं न नाणं ति। मग्गण्णू वाऽचेट्ठो वायविहीणोऽहवा पोओ ११४४

(सत्क्रियाविरहाद् इप्सितसंप्रापकं न ज्ञानमिति । मार्गज्ञो वाऽचेष्टो वातविहीनोऽथवा पोतः ॥ ११४४ ॥)

केवलमेव ज्ञानं नेप्सितार्थसंप्रापकम् , सत्क्रियाशून्यत्वात् यथा–स्वसमीहितदेशप्रापणक्षमसच्चेष्टाविरहितो मार्गज्ञः पुरुषः स्वाभिलषितदेशाऽप्रापकः । अथवा, सौत्र एव दृष्टान्तः, यथा–ईप्सितदिक्संप्रापकवातसत्क्रियारहितः पोत ईप्सितदिगसंप्रापकः, सत्क्रियाविरहितं च ज्ञानम्, तस्माद् नेष्टार्थसंपादकं तत् ॥ इति गाथार्थः ॥११४४॥ तथाहि–

जह छेयलद्धनिज्जामओ वि वाणियगइच्छियं भूमिं। वाएण विणा पोओ न चएइ महण्णवं तरिउं ११४५

तह नाणलद्धनिज्जामओ वि सिद्धिवसहिं न पाउणइ।

निउणो वि जीवपोओ तव-संजममारुयविहूणो (प्र०....हीणो) ॥११४६॥

संसारसागराओ उच्छुड्डो मा पुणो निवुड्डेज्जा। चरणगुणविप्पहीणो वुड्डइ सुबहुं पि जाणंतो ॥११४७॥

(यथा छेकलब्धनिर्यामकोऽपि वणिगिष्टां भूमिम् । वातेन विना पोतो न शक्नोति महार्णवं तरीतुम् ॥ ११४५ ॥)

(तथा ज्ञानलब्धनिर्यामकोऽपि सिद्धिवसतिं न प्राप्नोति । निपुणोऽपि जीवपोतस्तपः-संयममारुतविहीनः ॥ ११४६ ॥)

(संसारसागरादुन्मग्नो मा पुनर्निमज्जीः । चरणगुणविप्रहीणो मज्जति सुबह्वपि जानन् ॥ ११४७ ॥)

छेको दक्षो लब्धः प्राप्तो निर्यामको येन पोतेन स तथाविधः, अपिशब्दात् सुकर्णधाराधिष्ठितोऽपि वणिज इष्टां वणिगिष्टां तां भूमिं महार्णवं तीर्त्वा वातेन विना पोतो न शक्नोति 'प्राप्तुम्' इति वाक्यशेषः । उपनयमाह–तथा श्रुतज्ञानलब्धनिर्यामकोऽपि, अपिशब्दात् सुनिपुणमतिकर्णधाराधिष्ठितोऽपि संयम-तपो-नियममारुतसत्क्रियारहितो निपुणोऽपि जीवपोतो भवार्णवं तीर्त्वा सन्मनोरथवणिजोऽभिप्रेतां सिद्धिवसतिं न प्राप्नोति । तस्मात् तपः-संयमानुष्ठानेऽप्रमादवता भवितव्यमिति ।

तथा चोपदेशमाह–'संसारेत्यादि' विनेयस्योपदिश्यते–भो देवानुप्रिय ! कथं कथमपि महता कष्टेनातिदुर्लभं श्रीसर्वज्ञधर्मान्वितं मानुषजन्म त्वया लब्धम् । तल्लाभाच्च संसारसागरादुन्मग्न इवोन्मग्नस्त्वं वर्तसे । अतश्चरणकरणाद्यनुष्ठानप्रमादेन मा तत्रैव निमाङ्क्षीरिति । न च वक्तव्यम्-विशिष्टश्रुतज्ञानयुक्तोऽहं तद्बलेनैव वस्तुपरिज्ञानमात्रादेव मुक्तिमासादयिष्यामीति; यतश्चरणगुणविप्रहीणः सुबह्वपि श्रुतज्ञानेन जानन् मज्जति निमज्जति पुनरपि संसारसमुद्रे । अतो ज्ञानमात्रसमुत्थमवष्टम्भमपहाय चरणकरणानुष्ठाने प्रयोगमो विधेयः ॥ इति निर्युक्तिगाथात्रयार्थः ॥११४५–११४६–११४७॥ तृतीयगाथाभावार्थं भाष्यकारो दृष्टान्तेनाह–

संसारसागराओ कुम्मो इव कम्मचम्मविवरेण। उम्मज्जिउमिह जइणं नाणाइपगासमासज्ज ॥११४८॥
दुलहं पि जाणमाणो सयणसिणेहाइणा तयं तत्तो। संजमकिरियारहिओ तत्थेव पुणो निवुड्डेज्जा ११४९

(संसारसागरात् कूर्म इव कर्मचर्मविवरेण । उन्मज्ज्येह जैनं ज्ञानादिप्रकाशमासाद्य ॥ ११४८ ॥)
(दुर्लभमपि जानन् स्वजनस्नेहादिना तत् ततः । संयमक्रियारहितस्तत्रैव पुनर्निमज्जेत् ॥ ११४९ ॥)

अयमत्र भावार्थः—यथा कश्चित् कूर्मः कच्छपस्तृणपत्रपटलप्रचुरातिनिबिडसेवालाच्छादितोदकान्धकारमहाह्रदान्तर्गतोऽनेकजलचरक्षोभादिव्यसनव्यथितमानसः सर्वतः परिभ्रमन् कथमपि सेवालरन्ध्रमासाद्य तेनैवोपरि निर्गत्य च शरत्पार्वणचन्द्रचन्द्रिकास्पर्शसुखमनुभूय भूयोऽपि स्वबन्धुभूताऽन्यजलचरस्नेहाकृष्टचित्तः, तेषामपि वराकाणामदृष्टकल्याणानामहमिदं सुरलोककल्पं किमपि दर्शयामि, इत्यवधार्य पुनस्तदेव ह्रदमध्यं प्रविष्टः । अथ समाहूतशेषजलचरवृन्दस्तद्रन्ध्रोपलब्ध्यर्थं पर्यटन्, अपश्यंश्च कष्टतरं व्यसनमनुभवति । एवमयमपि जीवकच्छपोऽनादिकर्मसंतानाच्छादिताद् मिथ्याज्ञानतिमिरानुगताद् विविधशिरो-नेत्रव्यथा-ज्वर-कुष्ठ-भगन्दरादिशारीरे-ष्टविप्रयोगा-ऽनिष्टसंप्रयोगादिमानसदुःखजलचरसमूहाकुलगताद् संसारसागरात् कथञ्चिदेव मनुष्यभवप्राप्तियोग्यकर्मोदयलक्षणं रन्ध्रमासाद्य मानुषत्वप्राप्त्योन्मग्नः सन् जिनवरेन्द्रचन्द्रवाक्यचन्द्रिकासंगमसुखमनुभूय 'दुष्प्रापोऽयं जिनवचनबोधिलाभः' इत्येवं जानन्नपि स्वजनस्नेहविषयानुरक्तचित्ततया पुनरपि तत्रैव भवसागरे निमज्जेत् । अत उच्यते—'मा त्वमित्थमस्मिन्नेव भवसागरे निमङ्क्षीः, किन्तु सद्गुणज्ञानेष्वप्रमादपरो भव' इति ।

अक्षरार्थस्तु सुगम एव, नवरं मनुष्यभवप्राप्त्यावारककर्मैव चर्म सेवालः कर्मचर्म तस्य विवरोऽनुदयावस्था तेन । 'जइणमित्यादि' जैनं ज्ञानादिप्रकाशं ज्ञान दर्शन-चारित्रस्वरूपावबोधात्मकं तत्स्वरूपश्रवणादिद्वारेण गुरुभ्यः समासाद्येति । 'तयं ति' ज्ञानादिप्रकाशं दुर्लभमपि 'जानानः' इत्यत्र संबध्यते, स्वजनस्नेहादिना ततो वियोजितः संयमक्रियारहितः पुनरपि तत्रैव भवसागरे निमज्जेदेष संसारिजीवः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ११४८–११४९ ॥ अत्र प्रेरकः प्राह—

आहऽण्णाणी कुम्मो पुणो निमज्जेज्ज न उ मतं नाणी। सक्किरियापरिहीणो वुड्डइ नाणी जहन्नाणी ११५० निश्चयतः
नेच्छइयनयमएण वा अन्नाणी चेव सो मुणन्तो वि। नाणफलाभावाओ कुम्मो व निवुड्डइ भवोहे ११५१ क्रियाहीनो ज्ञानी अज्ञान्येव

(आहाज्ञानी कूर्मः पुनर्निमज्जेद् न पुनरस्वज्ञानी । सत्क्रियापरिहीणो ब्रुडति ज्ञानी यथाऽज्ञानी ॥ ११५० ॥)
(नैश्चयिकनयमतेनाऽज्ञान्येव स जानन्नपि । ज्ञानफलाभावात् कूर्म इव निमज्जेद् भवौघे ॥ ११५१ ॥)

आह परः—ननु चाज्ञानी हिता-ऽहितविभागपरिज्ञानशून्यः पुनरपि तत्रैव जले निमज्जेत् कूर्मः, नेह किमपि चित्रम् । एतत्तु न विदुषां मतं यत्—जैनमार्गज्ञो हिता-ऽहितविभागवेत्ता ज्ञान्यपि भवसागरे पुनर्निमज्जति । अत्राचार्यः प्राह—ज्ञान्यपि पुनर्भवसागरे निमज्जति, सत्क्रि-

यावरहात्, अज्ञानिकूर्मवत् समुद्र इति। 'वा' इत्यथवा, निश्चयनयमतेन जानन्नप्यज्ञान्येवासौ सत्क्रियापरिहीणः, ज्ञानफलस्य विरतेरभावात्। अतोऽज्ञानिकूर्म इव पुनर्मुडति निमज्जति भवौघे संसारसमुद्रसंबन्धिनि जन्म-जरा-ऽऽमय-मरणसलिलप्रवाहे ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ११५०–११५१ ॥ अत एवाह निर्युक्तिकारः— ||४४४||

विशेषा०

सुबहुं पि सुयमहीयं किं काही चरणविप्पहीणस्स। अंधस्स जह पलित्ता दीवसयसहस्सकोडी वि? ११५२

(सुबह्वपि श्रुतमधीतं किं करिष्यति चरणविप्रहीणस्य। अन्धस्य यथा प्रदीप्ता दीपशतसहस्रकोटिरपि ? ॥ ११५२ ॥)

सुबह्वपि श्रुतमधीतं चरणविप्रहीणस्य निश्चयतोऽज्ञानमेव। अतस्तत्तस्य फलशून्यत्वादकिञ्चित्करमेव। यथाऽन्धस्य दीपशतसहस्रकोट्यपि प्रदीप्ता न किञ्चित् करोति। दीपानां शतसहस्राणि लक्षा इत्यर्थः, तेषां कोटी, अपिशब्दात् तद्वृद्ध्यादिकोटयोऽपि ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ११५२ ॥ अथ भाष्यम्—

चरणहीनस्य ज्ञानमन्धस्य दीपकोटिसमम्

संतं पि तमण्णाणं नाणफलाभावओ सुबहुयं पि। सक्किरियापरिहीणं अंधस्स पईवकोडि व्व ॥११५३॥

(सदपि तदज्ञानं ज्ञानफलाभावतः सुबहुकमपि। सक्रियापरिहीणमन्धस्य प्रदीपकोटिरिव ॥ ११५३ ॥)

गतार्थैव ॥११५३॥ अत्र प्रेर्यमुत्थाप्य परिहरति—

अंधोऽणवबोहो च्चिय बोहफलं पुण सुयं किमण्णाणं?।
बोहो वि तओ विफलो तस्स जमंधस्स वऽवबोहो ॥११५४॥

(अन्धोऽनवबोध एव बोधफलं पुनः श्रुतं किमज्ञानम्? । बोधोऽपि सको विफलस्तस्य यदन्धस्येवाऽवबोधः ॥ ११५४ ॥)

आह—नन्वत्र दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमेव, यतोऽन्धोऽनवबोध एव। न खलु तस्य बहुभिरपि प्रदीपकोटिभिः प्रज्वलिताभिर्घटाद्यवबोधो जन्यते, स्वयं चक्षुर्विकलत्वात् तस्य। श्रुतज्ञानं तु सचक्षुषः प्रदीपवद् बोधफलमेव, ततः किमिदमज्ञानमभिधीयते ?— किमिति केवलाधीतश्रुतस्य तदकिञ्चित्करमुच्यते ? इति भावः। अत्रोत्तरम्—बोधोऽपि तकोऽसौ श्रुतजनितस्तस्य चरणहीनस्य विफलो यस्मात् तस्मादनवबोध एवेति भावः, यथाऽन्धस्य 'अवबोहो' त्ति अवबोधः ॥इति गाथाद्वयार्थः ॥११५४॥ व्यतिरेकमाह—

अप्पं पि सुयमहीयं पगासयं होइ चरणजुत्तस्स। एक्को वि जह पईवो सचक्खुअस्सा पयासेइ ११५५

(अल्पमपि श्रुतमधीतं प्रकाशकं भवति चरणयुक्तस्य। एकोऽपि यथा प्रदीपः सचक्षुषः प्रकाशयति ॥ ११५५ ॥)

अल्पमपि श्रुतमधीतं चरणयुक्तस्य तद्धेतुत्वात् प्रकाशकं भवति—प्रकाशकं मन्यते, क्रियाहेतुत्वेन सफलत्वाज्ज्ञानत्वेन व्यपदिश्यत इति

प्रकाशयति प्रकाशको भण्यते ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥

तात्पर्यम् । यथैकोऽपि प्रदीपो हेयो-पादेयपरिहारो-पादानादि क्रियाहेतुत्वाच्चक्षुष्मतः प्रकाशयति प्रकाशको भण्यते ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥

॥ ११५५ ॥ भाष्यम्–

किरियाफलसंभवओ अप्पं पि सुयं पगासयं होइ।
एको वि हु चक्खुमओ किरियाफलदो जह पईवो॥११५६॥

(क्रियाफलसंभवतोऽल्पमपि श्रुतं प्रकाशकं भवति । एकोऽपि खलु चक्षुष्मतः क्रियाफलदो यथा प्रदीपः ॥ ११५६ ॥)

पूर्वार्धस्यान्ते 'चरणयुक्तस्य' इति शेषः । शेषमुक्तार्थमेव ॥ ११५६॥ वक्ष्यमाणवृत्तं संबन्धयन्नाह—

न हि नाणं विफलं चिय, किलेसफलयं पि चरणरहियस्स।
निप्फलपरिवहणाओ चंदणभारो खरस्सेव ॥११५७॥

(न हि ज्ञानं विफलमेव क्लेशफलकमपि चरणरहितस्य । निष्फलपरिवहणाच्चन्दनभारः खरस्येव ॥११५७॥)

न हि ज्ञानं चरणरहितस्य विफलम्, इत्येतावतैव तिष्ठति, किन्तु पठन-गुणन-चिन्तनादिभिः क्लेशफलदमपि भवति, यथा निष्फल-वहनाच्चन्दनकाष्ठभारः खरस्य विफलः, क्लेशप्रदश्च ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ११५७ ॥ तथाचाह निर्युक्तिकारः—

जहा खरो चंदणभारवाही भारस्स भागी न उ चंदणस्स।
एवं खु नाणी चरणेण हीणो नाणस्स भागी न उ सुग्गईए॥११५८॥

(यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य भागी न तु चन्दनस्य। एवं खलु ज्ञानी चरणेन हीनो ज्ञानस्य भागी न तु सुगतेः ॥ ११५८ ॥)

यथेह खरश्चन्दनकाष्ठभारमुद्वहंस्तज्जनितश्रमादिकष्टभाजनमेव भवति, न तु चन्दनस्य तद्रसोपकल्पितविलेपनादिभाग् भवतीत्यर्थः । एवं चरणेन हीनः श्रुतज्ञान्यपि तद्भारमुद्वहन् ज्ञानभाग्येव भवति—तत्पठन-परावर्तन-चिन्तनादिकृतकष्टभाजनमेव भवतीत्यर्थः, न तु सुदेवत्व-सुमानु-षत्व-सिद्धिलक्षणायाः सुगतेरिति ॥ ११५८ ॥ अथ मा भूदित्थं विनेयस्यैकान्तेन ज्ञानेऽनादरः, क्रियायां चैतच्छून्यायामपि पक्षपातः, इत्य-तो द्वयोरपि केवलयोरिष्टफलासाधकत्वमुपदर्शयन्नाह—

हयं नाणं कियाहीणं हया अन्नाणओ किया। पासंतो पङ्गुलो दड्ढो धावमाणो य अंधओ ॥११५९॥

(हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हताऽज्ञानतः क्रिया । पश्यन् पङ्गुर्दग्धो धावमानश्चान्धकः ॥ ११५९ ॥)

क्रियाहीनं ज्ञानं क्लेश-फलकमपि

अन्धपङ्गु-वत् क्रिया-ज्ञाने मिथः सापेक्षे

अत्राक्षरार्थः सुगम एव, भावार्थं तु भाष्यकारो वक्ष्यति ॥ इति निर्युक्तिसूत्र-श्लोकार्थः ॥११५९॥

अथ भाष्यकारोऽनन्तरोक्तश्लोकभावार्थमाह—

हयमिह नाणं किरियाहीणं ति जओ हयं ति जं विफलं। लोयणविन्नाणं पिव पंगुस्स महानगरदाहे ११६०

काहिइ नाणच्चायं किरियाए चेव मोक्खमिच्छंतो। मा सीसो, तो भन्नइ हया य अन्नाणओ किरिया ११६१

(हतमिह ज्ञानं क्रियाहीनमिति यतो हतमिति यद् विफलम्। लोचनविज्ञानमिव पङ्गोर्महानगरदाहे ॥ ११६० ॥)

(कार्पीज्ज्ञानत्यागं क्रिययैव मोक्षमिच्छन्। मा शिष्यस्ततो भण्यते हता चाज्ञानतः क्रिया ॥ ११६१ ॥)

हतमिह ज्ञानम्। किंविशिष्टम् ?, इत्याह–क्रियाहीनमिति यत्र चारित्रक्रिया नास्तीत्यर्थः। ननु कथं क्रियाहीनं ज्ञानं हतमुच्यते ?, इत्याह–यतो यस्माद् यद् विफलं तदिह हतं विवक्षितम्, फलं च ज्ञानस्य क्रियैव, ततो विगतफलं ज्ञानं क्रियाहीनमेवोच्यते, नान्यत्। अत्र च प्रयोगः–हतं ज्ञानमेव केवलम्, सत्क्रियाहीनत्वात्, महानगरप्रदीपनकदाहे पलायनक्रियारहितपङ्गुलोचनज्ञानवदिति। एवमुक्ते सति क्रियात एव मोक्षमिच्छन् ज्ञानेऽनादरतस्तत्त्यागं मा कार्षीच्छिष्यः; इत्यतो भण्यते–हताऽज्ञानतः क्रिया। हता मोक्षलक्षणफलरहिताऽज्ञानपरिगृहीता निह्नवादेः क्रिया, सम्यग्दृष्टेरपि ज्ञानोपयोगशून्यस्य क्रिया हतैव, तथाविधफलविकलत्वात्, सर्वतः संकटप्रदीप्तनगरे दह्यमानगृहाद्यभिमुखपलायमानान्धगतिक्रियावदिति। तस्मादन्योन्यापेक्षे समुदिते एव ज्ञान-क्रिये मोक्षस्य साधनमेष्टव्ये, न प्रत्येकमिति ॥ ११६०–११६१ ॥ एतदेवाह—

अइसंकडपुरदाहम्मि अंधपरिधावणाइकिरिय व्व। तेणं नोन्नावेक्खा साहणमिह नाण-किरियाओ ११६२

(अतिसंकटपुरदाहेऽन्धपरिधावनादिक्रियेव। तेनाऽन्योन्यापेक्षे साधनमिह ज्ञान-क्रिये ॥ ११६२ ॥)

गतार्थैव ॥ ११६२ ॥ अत्र परः प्राह—

पत्तेयमभावाओ निव्वाणं समुदियासु वि न जुत्तं। नाण-किरियासु वोत्तुं सिकतासमुदायतेल्लं व ११६३ प्रत्येकम-

(प्रत्येकमभावाद् निर्वाणं समुदितयोरपि न युक्तम्। ज्ञान-क्रिययोर्वक्तुं सिकतासमुदायतैलमिव ॥ ११६३ ॥) सत् कथं

आह–ननु भवत्प्रतिपादितन्यायेन प्रत्येकावस्थायां ज्ञान-क्रिययोर्निर्वाणसाधकसामर्थ्याभावात् समुदिताभ्यामपि ज्ञान-क्रियाभ्यां निर्वाणं ज्ञानक्रिया-

वक्तुं न युक्तम्, सिकतासमुदाये तैलवत्। अत्र प्रयोगः–इह यद् यतः प्रत्येकावस्थायां नोत्पद्यते, तद् ततः समुदायेऽपि न भवति, यथा समुदाये

सिकताकणेषु प्रत्येकमभवद् तैलं तत्समुदायेऽपि न भवति, न जायते च प्रत्येकं ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्षः, अतस्तत्समुदायादप्यसौ न युज्यत मोक्षजन-

इति। तदेतदयुक्तम्, प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्; तथाहि–मृत्-तन्तु-चक्र-चीवरादिभ्यः प्रत्येकमभवन्तोऽपि तत्समुदायाद् घटादिपदार्थसार्थाः प्रादु- कत्वम्

भवन्तो दृश्यन्ते, अतोऽदृष्टस्य मोक्षस्यापि ज्ञान-क्रियासमुदायात् प्रादुर्भूतिरविरुद्धैवेति ॥११६३॥ किञ्च—

वीसुं न सव्वह च्चिय सिकतातेल्लं व साहणाभावो। देसोवगारिया जा सा समवायम्मि संपुण्णा ११६४

(विष्वग् न सर्वथैव सिकतातैलमिव साधनाभावः। देशोपकारिता या सा समवाये संपूर्णा ॥ ११६४ ॥)

विशेषा०

न च विष्वक् पृथक् सर्वथैव सिकताकणानां तैल इव साध्ये ज्ञान-क्रिययोर्मोक्षं प्रति साधनत्वाभावः, किन्तु या च यावती च तयोर्मोक्षं प्रति देशोपकारिता प्रत्येकावस्थायामप्यस्ति, सा च समुदाये संपूर्णा भवति, इत्येतावान् विशेषः, अतः संयोग एव ज्ञानक्रिययोः कार्यसिद्धिः ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ११६४॥ एतदेवाह—

संयोगात् फलसिद्धौ अन्धपङ्गु-दृष्टान्तः

संजोगसिद्धीइ फलं वयंति न हु एगचक्केण रहो पयाइ।
अंधो य पंगू य वणे समिच्चा ते संपउत्ता नयरं पविट्ठा॥११६५॥

(संयोगसिद्धौ फलं वदन्ति न खल्वेकचक्रेण रथः प्रयाति। अन्धश्च पङ्गुश्च वने समेत्य तौ संप्रयुक्तौ नगरं प्रविष्टौ ॥ ११६५ ॥)

ज्ञान-क्रिययोः संयोगनिष्पत्तावेव मोक्षलक्षणं फलमाचक्षते तीर्थकराः। न हि लोकेऽप्येकचक्रेण रथः प्रवर्तते। एवमन्यदपि सर्वं सामग्रीजन्यमेव कार्यमवगन्तव्यम्। तथा चान्ध-पङ्गूदाहरणमिह वक्तव्यम्; तद्यथा—कस्यापि नगरस्य सत्को लोकः कुतोऽपि राजभयादरण्यं गतः। तत्रापि तस्करधाटीभयाद् वाहनादिकमुज्झित्वा प्रपलायितः। अन्ध-पङ्गू पुनरनाथौ तत्रैव स्थितौ। तत्र च दवाग्नौ सर्वतः प्रदीप्ते तौ परस्परं संप्रयुक्तौ। पङ्गुरन्धेन स्वस्कन्धमारोपितः। स चान्धस्य सम-विषम-स्थाणु-कण्टकादिकं कथयति। अतस्तस्य सत्केन चाक्षुषज्ञानेन, अन्धसत्कया च गतिक्रियया सम्यग् मार्गप्रवृत्त्या क्षेमेण नगरं प्रविष्टाविति। एवं सर्वत्र संयोगात् फलसिद्धिर्भावनीया ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ११६५ ॥ अत्र भाष्यम्—

दुगसंजोगम्मि फलं सम्मकिरिओ-वलद्धिभावाओ। इट्ठपुरागमणं पिव संजाए अन्ध-पंगूणं ॥११६६॥
वइरेगो जं विफलं न तत्थ सम्मकिरिओ-वलद्धीओ।
दीसंति गमणविफले जहेगचक्के भुवि रहम्मि॥११६७॥

(द्विकसंयोगे फलं सम्यक्क्रियो-पलब्धिभावात्। इष्टपुराऽऽगमनमिव संयोगेऽन्ध-पङ्ग्वोः ॥ ११६६ ॥)
(व्यतिरेको यद् विफलं न तत्र सम्यक्क्रियो-पलब्धी। दृश्येते गमनविफले यथैकचक्रे भुवि रथे ॥ ११६७ ॥)

अनेन गाथाद्वयेन प्रस्तुतार्थसिद्धयेऽन्वय-व्यतिरेकप्रयोगौ निर्दिष्टौ; तथाहि—द्विकं ज्ञान-क्रियालक्षणं तत्संयोग एव 'फलं' मोक्ष-

लक्षणं भवति । कुतः ?, अत्र संयोगे सम्यक्क्रियो-पलब्धिभावादिति । क्रिया चारित्ररूपा, उपलब्धिस्तु ज्ञानम् । इह यत्र यत्र सम्यक्क्रिया-ज्ञाने तत्र तत्रेष्टफलसिद्धिः, यथाऽन्ध-पङ्गुसम्यक्क्रिया-ज्ञानसंयोगे, सम्यक्क्रिया-ज्ञाने चात्र द्वयसंयोगे, तस्मादतो मोक्षफलसिद्धिः । इत्यन्वयप्रयोगः । अथ व्यतिरेकप्रयोग उच्यते—यद् विफलं न तत्र सम्यक्क्रिया-ज्ञाने दृश्येते, यथा भुवि पृथिव्यां गतिक्रियारहिते विघटितैकचक्रे रथे, सम्यक्क्रिया-ज्ञाने चात्र द्वयसंयोगे, तस्माद्वतो मोक्षफलप्राप्तिरिति ॥११६७॥ वक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथासंबन्धनार्थमाह—

सहकारित्ते तेसिं किं केणोवकुरुते सहावेणं। नाण-चरणाणमहवा सहावनिद्धारणमियाणिं ॥११६८॥

(सहकारित्वे तयोः किं केनोपकुरुते स्वभावेन ? । ज्ञान-चरणयोरथवा स्वभावनिर्धारणमिदानीम् ॥ ११६८ ॥)

आह—ज्ञान-क्रिययोः सहकारित्वे सति किं केन स्वभावेनोपकुरुते—किमविशेषेणोपकुरुतः, शिबिकावाहकपुरुषसंघातवत् ?; आहोस्विद् भिन्नस्वभावतया, गतिक्रियायां नयन-चरणादिवत् ? । अत्रोच्यते—भिन्नस्वभावतया, यत आह—'नाणं पयासयमित्यादि' । इत्येका वक्ष्यमाणगाथायाः प्रस्तावना । अथवा, संक्षिप्ताऽन्या प्रस्तावनोच्यते, यथा—तयोरेव ज्ञान-चरणयोरिदानीं स्वभावनिर्धारणं क्रियते, इति संक्षेप-विस्तरकृत एव भेदः, न तु पारमार्थिकः ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥११६८॥

नाणं पयासयं सोहओ तवो संजमो य गुत्तिकरो ।
तिण्हं पि समायोगे मोक्खो जिणसासणे भणिओ ॥११६९॥

(ज्ञानं प्रकाशकं शोधकं तपः संयमश्च गुप्तिकरः । त्रयाणामपि समायोगे मोक्षो जिनशासने भणितः ॥ ११६९ ॥)

ज्ञान-तपः-संयमसंमीलने मोक्षः

इह यथा किञ्चिदुद्घाटद्वारं बहुवातायनजालकच्छिद्रं वाताकृष्टादिप्रचुररेणु-कचवरपूरितं शून्यगृहम् । तत्र च वस्तुकामः कोऽपि तद् शुद्धोपयिपुर्द्वारवातायनजालकानि सर्वाण्यपि बाह्यरेणु-कचवरप्रवेशनिषेधार्थं स्थगयति, मध्ये च प्रदीपं प्रज्वलयति, पुरुषं च कचवराद्याकर्षणाय व्यापारयति । तत्र च प्रदीपो रेण्वादिमलप्रकाशनव्यापारेणोपकुरुते, द्वारादिस्थगनं तु बाह्यरेण्वादिप्रवेशनिषेधेन, पुरुषस्तु रेण्वाद्याकर्षणात् तच्छोधनेन । एवमिहापि जीवापवरक उद्घाटाश्रवद्वारः सद्गुणशून्यो मिथ्यात्वादिहेत्वाकृष्टकर्मकचवरपूरितो मुक्तिसुखनिवासहेतोः शोधनीयो वर्तते । तत्र च प्रदीपस्थानीयं ज्ञानं जीवादिवस्तूनां प्रकाशकम्, तपस्तु पुरुषस्थानीयं कर्मकचवरशोधकम्, संयमस्तु द्वारादिस्थगनकल्पो गुप्तिकरो नूतनकर्मकचवरप्रवेशनिषेधकः । एवं त्रयाणामपि ज्ञानादीनां समायोगे समवाये मोक्षो जीवस्य जिनशासने भणितः । एवं शुद्धस्वरूपे जीवमन्दिरे सिद्धिसुखानि संततं निवसन्ति ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥११६९ ॥

आह—ननु जीवापवरकशोधने किमिति ज्ञानादीनां त्रितयमप्यपेक्ष्यते, यावताऽन्यतरेणैकेनापि तच्छुद्धिर्भविष्यति ?, इत्याशङ्क्य कैकस्मात् कार्यसिद्धिनिराकरणेन त्रितयसमुदायादेव तत्सिद्धिं समर्थयन्नाह भाष्यकारः—

विक्षेपा०

गृहशोधन-दृष्टान्तः

असहायमसोहिकरं नाणमिह पगासमेत्तभावाओ। सोहेइ घरकयारं जह सुपगासो वि न पईवो ११७०

न य सव्वविसोहिकरी किरिया वि जमपगासधम्मा सा ।

जह न तमोगेहमलं नरकिरिया सव्वहा हरइ ॥११७१॥

दीवाइपयासं पुण सक्किरियाए विसोहियकयारं। संवरियकयारागमदारं सुद्धं घरं होइ ॥११७२॥

तह नाणदीवविमलं तवकिरियासुद्धकम्मयकयारं। संजमसंवरियमुहं जीवघरं होइ सुविसुद्धं॥ ११७३॥

(असहायमशुद्धिकरं ज्ञानमिह प्रकाशमात्रभावात्। शोधयति गृहकचवरं यथा सुप्रकाशोऽपि न प्रदीपः ॥ ११७० ॥)

(न च सर्वविशुद्धिकरी क्रियाऽपि यदप्रकाशधर्मा सा। यथा न तमोगेहमलं नरक्रिया सर्वथा हरति ॥ ११७१ ॥)

(दीपादिप्रकाशं पुनः सत्क्रियया विशोधितकचवरम्। संवृतकचवरागमद्वारं शुद्धं गृहं भवति ॥ ११७२ ॥)

(तथा ज्ञान-दीपविमलं तपःक्रियाशुद्धकर्मकचवरम्। संयमसंवृतमुखं जीवगृहं भवति सुविशुद्धम् ॥ ११७३ ॥)

इह न ज्ञानमसहायमेकाक्येव शोधयितुमलम्, प्रकाशमात्रस्वभावत्वात्, यदक्रियं प्रकाशमात्रस्वभावं न तद् विशुद्धिकरं दृष्टम्, यथा न गृहरजो-मलविशुद्धिकृद् दीपः, यच्च विशुद्धिकरं न तत् प्रकाशमात्रस्वभावम्, यथेष्टा-ऽनिष्टप्राप्ति-परिहारपरिस्पन्दवान् नयनादिप्रकाश-धर्मा देवदत्तः, प्रकाशमात्रस्वभावं च ज्ञानम्, तस्मादसहायत्वाद् न विशुद्धिकरं तदिति। क्रियाप्येकाकिनी न सर्वशुद्धिकरी, अप्रकाशधर्म-कत्वात्, यदप्रकाशधर्मकं न तत् सर्वविशुद्धिकरम्, यथा न समस्तगृहरजो-मलविशुद्धयेऽन्धक्रिया, चक्षुष्मतो वा क्रिया यथा तमोयुक्तं गृहं तमोगृहं तस्य न सर्वविशुद्धयेऽलम्, या च सर्वविशुद्धयेऽलं न साऽप्रकाशस्वभावा, यथा चक्षुष्मतो नरस्य वितमस्कगृहे समस्तरजो-मला-पनयनक्रिया, अप्रकाशस्वभावा चैकाकिनी क्रिया, अतो न सर्वविशुद्धिकरीति। त्रितयादपि समुदितात् तर्हि शुद्धिर्न भविष्यतीति चेत्। नैवम्, इत्याह–दीपादिप्रकाशं पुनर्यथा गृहं सत्क्रियया विशोधितकचवरं संवृतकचवरागमहेतुभूतद्वारं सर्वथा शुद्धं भवति; तथा तेनैव प्रकारेण ज्ञानदीपविमलितं तपःक्रियया शोधितकर्मकचवरं संयमेन संवृतसमस्ताश्रवद्वारं जीवगृहं सुविशुद्धं सिद्धिसुखसंदोहनिवासयोग्यं भवतीत्यर्थ इति ॥ ११७०–११७१–११७२–११७३ ॥ आह–ननु पूर्वं ज्ञान-क्रियालक्षणाद् द्वयाद् मोक्षः उक्तः, इदानीं तु ज्ञान-तपः-संयमरूपात् त्रितयादसावुच्यते, इति कथं न पूर्वापरविरोधः, इत्याशङ्क्याह–

संजम-तवोमईं जं संवरनिज्जरफला मया किरिया ।

तो तिगसंजोगो वि हु ताउ च्चिय नाण-किरियाओ ॥११७४॥

(संयम-तपोमयी यत् संवर-निर्जराफला मता क्रिया। तत्त्रिकसंयोगोऽपि खलु ते एव ज्ञान-क्रिये ॥ ११७४ ॥)

क्रियायां तपः संय- मान्तर्भा-

संयम-तपोमयी संवर-निर्जरफला च यद् यस्मात् तीर्थकर-गणधराणां मता संमता क्रिया, ततस्तस्माज्ज्ञान-तपः-संयमरूपस्त्रिकसंयोगोऽप्यसौ त एव पूर्वोक्ते ज्ञान-क्रिये, नाधिकं किञ्चिदिति । इदमुक्तं भवति–एकैव चारित्रक्रिया संयम-तपोभेदाद् द्विधा भिद्यते, तपः-संयमरूपत्वाच्चारित्रस्य । अत एव संवरो निर्जरा च तस्याः फलम् , संयमस्याऽऽश्रवद्वारसंवरहेतुत्वात् , तपसस्तु कर्मनिर्जराकारणत्वात् । अतो यद्यपीह ज्ञानादित्रयाद् मोक्ष उच्यते, तथापि तपः-संयमयोः क्रियायामेवैकस्यामन्तर्भावाज्ज्ञान-क्रियालक्षणद्वयादेवाऽयम् , इति न कश्चिद् विरोधः ।

अपरस्त्वाह–ननु "सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः" इति प्रसिद्धम् , अत्र तु ज्ञान-चारित्राभ्यां स प्रतिपाद्यते, इति कथं न विरोधः ? । एतदप्ययुक्तम् , अभिप्रायापरिज्ञानात् , यतो ज्ञानग्रहणेनैवेह सम्यक्त्वमाक्षिप्यते, सम्यक्त्वमन्तरेण ज्ञानस्याऽप्यभावात् , मिथ्यादृष्टिज्ञानस्याऽज्ञानत्वेनाऽसकृत्प्रतिपादनात् ; तथा, ज्ञानविशेष एव सम्यक्त्वम् , इति प्रागत्राप्युक्तमेव, तद्यथा– 'नाणमवाय-धिईओ दंसणमिट्टं जहोग्गहेहाओ । तह तत्तरुई सम्मं रोइज्जइ जेण तं नाणं ॥"(गा०–५३६) तस्माज्ज्ञानान्तर्गतमेव सम्यक्त्वम् , अतो ज्ञानग्रहणात् तद् गृहीतमेव, इत्यलं प्रसङ्गेन । तदेवं व्याख्याता 'नाणं पयासयं' इत्यादिगाथा(११६९) ||११७४||

अथ 'भावे खओवसमिए'(गा०–११८०)इत्याद्युत्तरगाथासंबन्धनार्थमाह–

न लहइ सिवं सुयम्मि वि वट्टंतो अचरणो त्ति जं तस्स ।
हेऊ खओवसमओ जह वट्टंतोऽवहिण्णाणे ॥११७५॥ श्रुतं क्षयोपशमात् न क्षयात्

(न लभते शिवं श्रुतेऽपि वर्तमानोऽचरण इति यत् तस्य । हेतुः क्षयोपशमतो यथा वर्तमानोऽवधिज्ञाने ॥ ११७५)

इह 'जं ति' 'सुयनाणम्मि वि जीवो वट्टंतो सो न पाउणइ मोक्खं'(गा०–११४३)इत्यादिगाथायां यत् पूर्वं प्रतिज्ञातमित्यर्थः । किं प्रतिज्ञातम् ?, इत्याह–'न लभते शिवं मोक्षं श्रुतेऽपि वर्तमानोऽचरणो जीवः' इति । तस्य प्रतिज्ञातस्य हेतुरयं द्रष्टव्यः । कः ?, इत्याह– 'खओवसमउ त्ति' क्षायोपशमिकत्वात्–श्रुतज्ञानस्य क्षायोपशमिकभाववर्तित्वात् , मोक्षस्य च क्षायिकज्ञान एव भावादिति भावः । यथाऽवधिज्ञाने वर्तमान इति दृष्टान्तः ॥ ११७५ ॥ अत्र परः प्राह–ननु यद्येवम् , तर्हि चरणसहितादपि श्रुताद् मोक्षो न भवत्यस्मादेव हेतोः, अमुष्मादेव च दृष्टान्तादिति । कः किमाह ?–क्षायोपशमिके चरणसहितेऽपि ज्ञाने न भवत्येव मोक्ष इति सिद्धसाध्यतैव, किन्तु क्षायिकज्ञान-चारित्राभ्यामेव मोक्ष इति । एतदेवाह—

सक्किरियम्मि वि नाणे मोक्खो खइयम्मि न उ खओवसमे ।
सुत्तं च खओवसमे न तम्मि तो चरणजुत्ते वि ॥११७६॥

(सक्रियेऽपि ज्ञाने मोक्षः क्षायिके न तु क्षयोपशमे । सूत्रं च क्षयोपशमे न तस्मिंस्ततश्चरणयुक्तेऽपि ॥ ११७६ ॥)

गतार्थैव ॥११७६॥ आह–यद्येवं क्षायोपशमिकभावश्रुतत्वेनैव श्रुताद् भावा ... तच्छून्यचिचमापितमेव । नैवम् , यतः साक्षादानन्तर्येणैव श्रुताद् मोक्षो निषिध्यते, पारम्पर्येण तु तस्मादप्यसौ भवत्येव, यस्मात् श्रुतज्ञान-चारित्राभ्यां क्षायिकज्ञान-चारित्रे लभ्येते, ताभ्यां च मोक्षः संप्राप्यते । ततश्चारित्रयुक्तं श्रुतं मोक्षहेतुरिति यदुक्तं प्राक्, तदप्यविरुद्धमेवेति । एतदेवाह–

जं सुयं-चरणेहिंतो खाइयनाण-चरणाणि लब्भंति ।
तत्तो सिवं सुयं तो सचरणमिह मोक्खहेउ त्ति ॥११७७॥

(यत् श्रुत-चरणाभ्यां क्षायिकज्ञान-चारित्रे लभ्येते । ततः शिवं श्रुतं ततः सचरणमिह मोक्षहेतुरिति ॥ ११७७ ॥)

व्याख्यातार्थैव ॥११७७॥ ननुः कुतः पुनरिदमवसीयते यत्–क्षायोपशमिके भावे श्रुतं वर्तते ? उच्यते–आगमे तथैवाऽभिधानात् । कः पुनरेवमागमः ?, इत्याह–'भावे खओवसमिए इत्यादि(गा०-११८०)इत्येवमेकया पातनयेयं गाथा संबध्यते । अथ पातनान्तरं चिकीर्षुराह–

आह व निज्जिण्णे च्चिय कम्मे नाणं ति किं व चरणेण?। न सुयं खयओ केवलनाण-चरित्ताइं खइयाइं ११७८

तेसु य ठियस्स मोक्खो तो सुयमिह सचरणं तदट्ठाए ।
तं कह मीसं खइयं च केवलं जं सुएऽभिहियं ॥११७९॥

(आह वा निर्जीर्णे एव कर्मणि ज्ञानमिति किं वा चरणेन ? । न श्रुतं क्षयतः केवलज्ञान-चारित्रे क्षायिके ॥ ११७८ ॥)
(तयोश्च स्थितस्य मोक्षस्ततः श्रुतमिह सचरणं तदर्थाय । तत् कथं मिश्रं क्षायिकं च केवलं यत् श्रुतेऽभिहितम् ॥ ११७९ ॥)

'आह व त्ति' अथवा, पर आह–ननु च स्वावारके कर्मणि तावत् सर्वथा निर्जीर्णे परिक्षीणे सर्वमपि ज्ञानमुत्पद्यते, न तदप्राप्ते । ततश्च यथा चारित्रमन्तरेणापि कथमपि तज्ज्ञानावरणं कर्म क्षीणम्, तथा मोक्षलाभावारकमपि कथमप्येवमेव क्षयमुपयास्यति, ततो ज्ञानादेव केवलाद् मोक्षो भविष्यति, किं चारित्रेण ? इति । अत्रोत्तरमाह–'न सुयं खयउ' त्ति सर्वमपि ज्ञानं स्वावरणे सर्वथा क्षीणे समुत्पद्यते, इत्येतदसिद्धम्, यस्मात् श्रुतज्ञानम्, उपलक्षणत्वात् मत्य-ऽवधि-मनःपर्यायज्ञानानि च न स्वावरणक्षयात्, किन्तु तत्क्षयोपशमादेवैतानि जायन्ते । क्षायिकं त्वेकमेव केवलज्ञानम्, तथा, क्षीणमोहसंबन्धि चारित्रं च क्षायिकम्; तयोश्च स्थितस्याऽऽनन्तर्येण मोक्षो जायते । ततः सचरणं श्रुतमिह तदर्थाय क्षायिकज्ञान-चारित्रलाभाय भवति, इत्येवं परम्परया चारित्रसहितात् श्रुताद् मोक्षप्राप्तेः पूर्वोक्तं न विरुध्यते । परः प्राह–कथं पुनरिदं विज्ञायते–यत् श्रुतज्ञानं मिश्रं क्षायोपशमिकम्, केवलज्ञानं तु क्षायिकमिति ? । आचार्यः प्राह–यद् यस्मात् श्रुत आगमेऽभि-

हितमेवत् ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ११७९ ॥ किं तदभिहितम् ?, इत्याह—

भावे खओवसमिए दुवालसंगं पि होइ सुयनाणं। केवलियनाणलंभो नण्णत्थ खए कसायाणं ॥११८०॥

(भावे क्षायोपशमिके द्वादशाङ्गमपि भवति श्रुतज्ञानम् । कैवल्यज्ञानलाभो नान्यत्र क्षये कषायाणाम् ॥ ११८० ॥)

भवनं भावः, भवतीति वा भावः, तत्र भावे श्रुतज्ञानं भवति । कस्मिन् ?, इत्याह—क्षयो-पशमाभ्यां निर्वृत्तः, क्षयो-पशम एव वा क्षायोपशमिकस्तत्रैव भवति, न त्वौदयिकादिके । कियत् ?, इत्याह—द्वादशाङ्गानि यत्र तद् द्वादशाङ्गम्, अपिशब्दाद् अङ्गबाह्यमपि सर्वम्, तथा, मत्य-ऽवधि-मनःपर्यायज्ञानत्रयमपि, तथा, क्षायिकौ-पशमिकभावद्वयवर्जसामायिकचतुष्टयमपि । केवलस्य भावः कैवल्यं घातिकर्मवियोग इत्यर्थः, तस्मिन् कैवल्ये सति ज्ञानं कैवल्यज्ञानं केवलज्ञानमित्यर्थः, तल्लाभः पुनः कषायाणां क्रोधादीनां सर्वथा क्षये सत्येव भवति, नान्यत्र नान्येन प्रकारेण । इह च यद्यपि घातिकर्मसु चतुर्ष्वपि क्षीणेषु केवलज्ञानं भवति, न तु केवलेषु कषायेषु; तथापि प्राधान्यख्यापनार्थं तेषामेव ग्रहणम्, तत्क्षये शेषकर्मक्षयस्याऽवश्यंभावित्वात् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ११८० ॥ भाष्यम्—

सव्वं पि किमुय देसो केवलवज्जाणि वाविसद्देणं। चत्तारि खओवसमे सामइयाइं च पाएणं॥११८१॥
सव्वकसायावगमे केवलमिह नाण-दंसण-चरित्त। देसक्खए वि सम्मं धुवं सिवं सव्वखइएसु ११८२

(सर्वमपि किमुत देशः केवलवर्जानि वाऽपिशब्देन । चत्वारि क्षयोपशमे सामायिकानि च प्रायेण ॥ ११८१ ॥)
(सर्वकषायापगमे केवलमिह ज्ञान-दर्शन-चारित्रम् । देशक्षयेऽपि सम्यग् ध्रुवं शिवं सर्वक्षायिकेषु ॥ ११८२ ॥)

सर्वमपि श्रुतं क्षायोपशमिकभाववर्ति, किमुत तद्देशः, इत्यपिशब्दभावार्थः । अथवा, अपिशब्दात् केवलज्ञानवर्जानि चत्वारि ज्ञानानि, सामायिकानि च सम्यक्त्व-श्रुत-देश-सर्वविरमणरूपाणि चत्वारि, प्रायोग्रहणात्क्षायिकौ-पशमिकानीति । इह 'नण्णत्थ खए कसायाणं' इति केवलज्ञानविषयसामान्योक्तावतिप्रसङ्गात् विशेषं दर्शयति—केवलज्ञानं, केवलदर्शनं, केवलं परिपूर्णं क्षायिकं चारित्रं चेति । एतानि त्रीणि सर्वेषामेव क्रोधादिकषायाणामपगमे क्षये भवन्ति । क्षायिकं सम्यक्त्वं पुनस्तेषामनन्तानुबन्धिचतुष्टयरूपदेशक्षयेऽपि भवति । ततः सर्वेष्वपि ज्ञान-दर्शन-सम्यक्त्व-चारित्रेषु क्षायिकेषु जातेषु सत्सु ध्रुवं निश्चितं शिवं मोक्षो भवति जीवस्येति ॥११८१-११८२॥

अथोत्तरनिर्युक्तिगाथासंबन्धनार्थमाह—

कहमेयाणमलाभो लाभो व कमो तदावरणया वा ।
आवरणखओवसमो समो खओ वा कहं कस्स ? ॥११८३॥

कथं पुनरेतेषां सम्यक्त्वादीनामलाभः ?, कथं वा लाभः—कुतो हेतोरित्यर्थः ?, को वा लाभक्रमः ?, कस्य वा किमावरणम् ?, कस्य वा कथमावरणक्षयोपशमः ?, कथं वोपशमः ?, क्षयो वा ? इत्येका पातना ॥११८३॥ पातनान्तरमाह—

अहवा तवाइमइयं कहमारूढो तरुं जिणो कह वा । तत्तो पवक्खमाणा जाया जिणपवयणुप्पत्ती ? ११८४

(अथवा तपआदिमयं कथमारूढस्तरुं जिनः कथं वा । ततः प्रवक्ष्यमाणा जाता जिनप्रवचनोत्पत्तिः ?॥ ११८४ ॥)

अथवा, 'तव-नियम-नाणरुक्खं' (गा०–१०७४) इत्यादि प्रागुक्तम्, तत्रेदानीमेतत् पृच्छ्यते—तं तपोनियमादिमयं जिनः कथमारूढः-केन हेतुना, केन वा क्रमेण ? इत्यर्थः, कथं वा ततो जिनात् प्रवक्ष्यमाणा भणिष्यमाणा जिनप्रवचनोत्पत्तिर्जाता ? इति ॥ ११८४ ॥

अत्र ग्रन्थगाम्भीर्यमालोक्य पौर्वापर्यमूढतां शिष्यस्याऽऽशङ्कमानः संक्षिप्य तात्पर्यमाह—

निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसंगओ नाणतरुसमारोहो । वच्चइ य वक्खमाणा समयं जिणपवयणुप्पत्ती ११८५

(निर्युक्तिसमुत्थानप्रसंगतो ज्ञानतरुसमारोहः । व्रजति च वक्ष्यमाणा समकं जिनप्रवचनोत्पत्तिः ॥ ११८५ ॥)

कुतः पुरुषादियं सामायिकनिर्युक्तिः प्रवृत्ता ?, इत्येवं सामायिकनिर्युक्तिसमुत्थानप्रसङ्गतो यस्तपो-नियम-ज्ञानवृक्षसमारोहः प्राक् प्रस्तुतः, या च वक्ष्यमाणा जिनप्रवचनोत्पत्तिः, एतद्द्वितयमप्येवं सति समकं युगपद् व्रजति—युगपत् समर्थयिष्यत इत्यर्थः ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ ११८५ ॥ सम्यक्त्वाद्यलाभकारणं तावदाह—

अट्ठण्हं पयडीणं उक्कोसठिईए वट्टमाणो उ । जीवो न लहइ सामाइयं चउण्हं पि एगयरं ॥११८६॥

(अष्टानां प्रकृतीनामुत्कृष्टस्थितौ वर्तमानस्तु । जीवो न लभते सामायिकं चतुर्णामप्येकतरम् ॥ ११८६ ॥)

सम्यक्त्वाद्यलाभकारणम्

अष्टानां ज्ञानावरणीयादिकर्मप्रकृतीनामुत्कृष्टस्थितौ वर्तमानो जीवो न लभते सामायिकम् । किंविशिष्टम् ?, चतुर्णां सम्यक्त्वसामायिक-श्रुतसामायिक-देशविरतिसामायिक-सर्वविरतिसामायिकानामेकतरमन्यतरदिति । अपिशब्दाद् मत्यादि च न लभते । न केवलमेतानि न लभते, पूर्वप्रतिपन्नोऽप्यायुर्वर्जकर्मोत्कृष्टस्थितौ न भवति, यतोऽवाप्तसम्यक्त्वस्तत्परित्याग एव कार्मग्रन्थिकमतेनोत्कृष्टस्थितीः कर्मप्रकृतीर्बध्नाति; सैद्धान्तिकाभिप्रायतस्तु भिन्नग्रन्थेः पुनरप्युत्कृष्टस्थितिबन्ध एव न भवति; आयुषस्तूत्कृष्टस्थितौ वर्तमानः सम्यक्त्व-श्रुतसामायिकद्वयस्यानुत्तरसुर उत्पादकाले पूर्वप्रतिपन्नो भवति, न तु प्रतिपद्यमानकः । तुशब्दादायुर्वर्जशेषसप्तकर्मप्रकृतीनां जघन्यस्थितावपि वर्तमानः सूक्ष्मसंपरायादिः सम्यक्त्व-श्रुत-सर्वविरतिसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नत्वाद् न लभते न किञ्चित् प्रतिपद्यते । आयुषस्तु जघन्यस्थितौ वर्तमानो न पूर्वप्रतिपन्नः, नापि प्रतिपद्यमानकः, आयुर्जघन्यस्थितेः क्षुल्लकभवग्रहणरूपत्वात्, तद्वतां च जीवानां सम्यक्त्वाद्युभयाभावात्, सास्वादनस्यापि तेष्वनुत्पादात् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ११८६ ॥

'अष्टानां कर्मप्रकृतीनामुत्कृष्टस्थितौ' इत्युक्तम्; तत्रोत्कृष्टेतरभेदभिन्नां तत्स्थितिमेव भाष्यकृदाह—

निशेषा० कर्मणामुत्कृष्ट-जघन्यस्थिती

वीसमयरोवमाणं कोडाकोडीउ नाम-गोयाणं। सयरी मोहस्स ठिई सेसाणं तीसमुक्कोसा ॥११८७॥
आउस्स सागराइं तेत्तीसं, अवरओ मुहुत्तंतो। अट्ठ य नामा-गोए वेअणीए बारस मुहुत्ता ॥११८८॥

(विंशतिः सागरोपमानां कोटाकोट्यो नाम-गोत्रयोः। सप्ततिर्मोहस्य स्थितिः शेषाणां त्रिंशदुत्कृष्टा ॥ ११८७ ॥)
(आयुषः सागराणि त्रयस्त्रिंशत्, अवरतो मुहूर्तान्तः। अष्ट च नाम-गोत्रयोर्वेदनीये द्वादश मुहूर्ताः ॥ ११८८ ॥)

नाम-गोत्रयोर्विंशतिः सागरोपमकोटाकोट्य उत्कृष्टा स्थितिः, मोहनीयस्य तु सप्ततिः, शेषाणां तु ज्ञानावरण-दर्शनावरण-वेदनीया-ऽन्तरायाणां त्रिंशत्, आयुषस्तु त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्युत्कृष्टा स्थितिः। अवरतो जघन्यतः पुनर्मुहूर्तान्तः—ज्ञानावरण-दर्शनावरण-ऽऽयु-र्मोहनीया-ऽन्तरायलक्षणानां पञ्चानां कर्मप्रकृतीनामन्तर्मुहूर्तं जघन्या स्थितिरित्यर्थः; नाम-गोत्रयोरष्टौ मुहूर्ताः, वेदनीयस्य तु द्वादश मुहूर्ता जघन्या स्थितिः।

तत्र मोहनीयस्य जघन्यस्थितिबन्धकोऽनिवृत्तिबादरः, आयुषस्तु मिथ्यादृष्टयस्तिर्यग्-मनुष्याः, ज्ञानावरण-दर्शनावरण-वेदनीय-नाम गोत्रा-ऽन्तरायाणां तु सूक्ष्मसंपरायो जघन्यस्थितिबन्धकः। कषायप्रत्यया चेह जघन्या स्थितिर्विवक्षिता, योगप्रत्यया तूपशान्तमोहादीनां वेदनीयस्य सामयिक्यप्येषा स्यादिति। आह—किमेताः कर्मप्रकृतयो युगपदेवोत्कृष्टस्थितयो भवन्ति, आहोस्विदेकस्या उत्कृष्टस्थितौ जातायां पश्चादन्या उत्कृष्टस्थितयो भवन्ति, अन्यथा वा कथञ्चित्?। अत्रोच्यते-वैचित्र्यमत्र ॥११८७–११८८॥ किं पुनस्तत्?, इत्याह—

कस्योत्कृष्टस्थितिबन्धे कीदृगपरबन्धः

मोहस्सुक्कोसाए ठिईए सेसाण छण्हमुक्कोसा। आउस्सुक्कोसा वा मज्झिमिया वा न उ जहण्णा ॥११८९॥
मोहविवज्जुक्कोसयठिईए मोहस्स सेसियाणं च। उक्कोस मज्झिमा वा कासइ व जहण्णिया होज्जा ११९०

(मोहस्योत्कृष्टायां स्थितौ शेषाणां षण्णामुत्कृष्टा। आयुष उत्कृष्टा वा मध्यमा वा न तु जघन्या ॥ ११८९ ॥)
(मोहविवर्जोत्कृष्टस्थितौ मोहस्य शेषाणां च। उत्कृष्टा मध्यमा वा कस्यचिद् वा जघन्या भवेत् ॥ ११९० ॥)

मोहनीयस्योत्कृष्टायां स्थितौ बध्यमानायां शेषाणां ज्ञानावरण-दर्शनावरण-वेदनीय-नाम-गोत्रा-ऽन्तरायलक्षणानां षण्णां कर्मणामुत्कृष्टैव स्थितिर्भवति। उत्कृष्टसंक्लेशो हि मोहनीयस्योत्कृष्टा स्थितिर्बध्यते। तत्र वर्तमानो जन्तुर्ज्ञानावरणादीनामप्युत्कृष्टां स्थितिं बध्नातीति सुप्रतीतमेव। आयुषस्तु यदोत्कृष्टस्थितिकेन मोहनीयेन सहोत्कृष्टं नारकायुरपि बद्ध्वा सप्तमपृथिव्यामुत्पद्यते, तदा नारकायुराश्रित्योत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणा स्थितिर्लभ्यते। यदा तु षष्ठपृथिव्यादिषूत्पद्यते, तदा तस्यैव मध्यमा स्थितिर्लभ्यते, न तु जघन्या। (उत्कृष्टसंक्लेशवतो

आयुर्जघन्यस्थितेरसंभवात् । यदाऽप्युत्कृष्टसंक्लेशो नारक-देवायुरुत्कृष्टस्थितिकं मोहनीयं
नरक एवोत्पादात्, तत्र च क्षुल्लकभवग्रहणलक्षणाया आयुर्जघन्यस्थितेरसंभवात् । क्षुल्लकभवग्रहणलक्षणतज्जघन्यस्थितिषु जीवेषु नारक देवानामनुत्पादादिति ।
मनुष्या तिर्यक्षूत्पद्येते, तदाप्यायुषो जघन्यस्थितिर्न संभवति, क्षुल्लकभवग्रहणलक्षणतज्जघन्यस्थितिषु जीवेषु नारक-देवानामनुत्पादादिति । तदा मोहनी-

'मोहविवज्जुक्कोसये'त्यादि यदा तु मोहनीयं वर्जयित्वा शेषस्य ज्ञानावरणाद्यन्यतरस्य कर्मण उत्कृष्टा स्थितिर्बध्यते, तदा मोहनी-
यस्य, तथा, विवक्षितोत्कृष्टस्थितिकज्ञानावरणादिकर्मणः सकाशादन्यकर्मप्रकृतीनां चोत्कृष्टा वा, मध्यमा वा स्थितिर्लभ्यते, न तु जघन्या;
तथाहि—यदा सर्वोत्कृष्टसंक्लेशे वर्तमान उत्कृष्टस्थितिकं ज्ञानावरणीयादिकं कर्म बध्नाति, तदा शेषाणां मोहादिकर्मणामुत्कृष्टा स्थितिर्भव-
तीत्यवगम्यत एव । यदा तु स्वप्रायोग्योत्कृष्टसंक्लेश उत्कृष्टस्थितीनि ज्ञानावरणादिकर्माणि बध्यन्ते, तदाऽसौ ज्ञानावरणादिकर्मोत्कृष्टस्थि-
तिप्रायोग्यः संक्लेशो मोहनीयकर्मोत्कृष्टस्थितिनिबन्धनसंक्लेशापेक्षया मध्यम एव भवति; अतस्तत्र वर्तमानो मोहनीयं मध्यमस्थितिकं
बध्नाति; इत्येतदपि सुबोधमेव । दर्शनावरण-वेदनीयादिकर्मोत्कृष्टस्थितिनिबन्धनसंक्लेशापेक्षया त्वसावुत्कृष्टो वा स्यात्, मध्यमो वा;
तत्रोत्कृष्टे तस्मिन् दर्शनावरणीयादिकर्माणि तीव्ररसान्युत्कृष्टस्थितिनी बध्यन्ते, मध्यमे तु तस्मिन् मध्यमस्थितीनि तानि बध्यन्ते, इत्येत-
दपि घटमानकं लक्ष्यते । जघन्या तु तत्स्थितिर्न संभवति । मोहनीय-दर्शनावरणीयादिकर्मणां हि जघन्याऽन्तर्मुहूर्तादिका स्थितिरुक्ता, तां
चाऽनिवृत्तिबादर-सूक्ष्मसंपरायावेव बध्नीतः, तौ च ज्ञानावरणादिकर्मोत्कृष्टस्थितिं कदाचिदपि न निर्वर्तयतः, किन्तु मिथ्यादृष्टिरेव; इति न
ज्ञानावरणाद्युत्कृष्टस्थितौ मोहनीय-दर्शनावरणादिजघन्यस्थितिसंभवः । किं सर्वथा न ?, इत्याह—'कासइ य जहण्णिया होज्ज' त्ति कस्याऽप्या-
युर्लक्षणस्य कर्मणो जघन्या स्थितिः स्यात्, यथोत्कृष्टस्थितिकं ज्ञानावरणादि कर्म बध्नतस्तिरश्चो मनुष्यस्य वा जघन्यक्षुल्लकभवग्रहणाऽऽ-
युर्बन्धः । इत्येवं तावद् यथावगतं तथा व्याख्यातमिदं गाथाद्वयम्, परमार्थं त्विह केवलिनः, बहुश्रुता वा विदन्तीति ॥ ११८९-११९०॥

एवं च सति किम् ?, इत्याह—

सम्म-सुय-देस-सव्वव्वयाण सामाइयाणमेक्कं पि। उक्कोसठिई न लभइ भयाउए पुव्वलद्धाइं॥११९१॥
सव्वजहण्णठिईओ वि न लभए जेण पुव्वपडिवन्नो।
आउयजहण्णठिईओ न पवज्जंतो न पडिवन्नो ॥११९२॥

(सम्यक्-श्रुत-देश-सर्वव्रतानां सामायिकानामेकमपि । उत्कृष्टस्थितिर्न लभते भजाऽऽयुषि पूर्वलब्धानि ॥ ११९१ ॥)
(सर्वजघन्यस्थितिकोऽपि न लभते येन पूर्वप्रतिपन्नः । आयुर्जघन्यस्थितिको न प्रपद्यमानो न प्रतिपन्नः ॥ ११९२ ॥)

सम्यक्त्व-श्रुत-देशव्रत-सर्वव्रतलक्षणानां चतुर्णां सामायिकानामेकमप्युत्कृष्टकर्मस्थितिको जन्तुर्न लभते, पूर्वलब्धानि तूत्कृष्टस्थितिक

उत्कृष्ट-जघन्य-स्थितिको न सामायिकचतुष्कप्रतिपद्यमानक

एकस्मिन्नायुषि भज विकल्पयैतानि–कस्यचित् किञ्चिद् भवति, कस्यचिद् नेति । तत्र चानुत्तरसुरस्य सम्यक्त्व-श्रुतसामायिके पूर्वप्रतिपन्ने भवतः, न शेषमित्युक्तमेवेति । ज्ञानावरणादिसर्वजघन्यस्थितिकोऽपि सूक्ष्मसंपरायादिर्न लमते–नैतानि प्रतिपद्यते, येन यस्मात् सम्यक्त्व-श्रुत-सर्वविरतिसामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नोऽसौ वर्तते, तस्मात् पुनरपि न लभते, लब्धस्य पुनर्लाभासंभवादिति । आयुषस्तु क्षुल्लकभवग्रहणजघन्यस्थितिको न पूर्वप्रतिपन्नः, नापि प्रतिपद्यमानकः, इति प्राक् सर्वं भावितमेव ॥ इति गाथापट्कार्थः ॥ ११९१–११९२ ॥

अथ सम्यक्त्वादीनां लाभकारणमाह—

सत्तण्हं पयडीणं अब्भिंतरओ उ कोडकोडीए। काऊण सागराणं जइ लहइ चउण्हमन्नयरं ॥११९३॥

(सप्तानां प्रकृतीनामभ्यन्तरतस्तु कोटाकोट्याः । कृत्वा सागराणां यदि लभते चतुर्णामन्यतरत् ॥११९३॥)

सप्तानामायुर्वर्जानां कर्मप्रकृतीनां स्थितिमङ्गीकृत्य याऽन्त्या सागरोपमाणां कोटाकोटी तस्या अभ्यन्तरत एव कृत्वा, 'आत्मानम्' इति गम्यते, यदि लभते चतुर्णामन्यतरत् सामायिकं, तदेत्थं लभते नाऽन्यथेत्यर्थः ॥ इति गाथार्थः ॥११९३ ॥ भाष्यम्—

अंतिमकोडाकोडीए सव्वकम्माणमाउवज्जाणं। पलियासंखिज्जइमे भागे खीणे भवइ गंठी ॥११९४॥

(अन्तिमकोटाकोट्यां सर्वकर्मणामायुर्वर्जानाम् । पल्यासंख्येये भागे क्षीणे भवति ग्रन्थिः ॥ ११९४ ॥)

यदा किल क्षप्यमाणानामायुर्वर्जसप्तकर्मणां स्थितेरन्त्या सागरोपमकोटाकोटी अवतिष्ठते, तदा तन्मध्यादपि पल्योपमासंख्येयभागे क्षपिते ग्रन्थिराविर्भवति ॥११९४॥ ग्रन्थिः किमुच्यते ?, इत्याह—

गंठि त्ति सुदुब्भेओ कक्खडघणरूढगूढगंठि व्व। जीवस्स कम्मजणिओ घणराग-द्दोसपरिणामो ११९५ ग्रन्थिःका?

(ग्रन्थिरिति सुदुर्भेदः कर्कशघनरूढगूढग्रन्थिरिव । जीवस्य कर्मजनितो घनराग-द्वेषपरिणामः ॥ ११९५ ॥)

ग्रन्थिरिति भण्यते । कः ?, इत्याह–घनोऽतिनिबिडो राग-द्वेषोदयपरिणामः । कस्य ? जीवस्य । कथंभूतः ? । कर्मजनितः–कर्मविशेषप्रत्ययः । अयं च दुर्भेदो दुर्मोचो दुःक्षपणीयो भवति । क इव ? । वल्यादेर्दारुविशेषस्य वा संबन्धी कर्कशघनरूढगूढग्रन्थिरिव । कर्कशोऽतिपरुषः । घनः सर्वतो निबिडः । स चात्रोऽपि स्यादित्याह–रूढः शुष्कः । गूढः कथमप्युद्वेष्टयितुमशक्योऽतिप्रचयमापन्नः । यथैवंभूतो द्रव्यग्रन्थिर्दुर्भेदो भवति, एवं राग-द्वेषोदयपरिणामोऽप्यसौ दुर्भेदो भवति । अतो ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्व्यपदिश्यत इति ॥११९५॥

ततः किम् ?, इत्याह—

भिन्नम्मि तम्मि लाभो सम्मत्ताईण मोक्खहेऊणं। सो य दुलभो परिस्सम-चित्तविघायाइविग्घेहिं ११९६

(भिन्ने तस्मिंल्लाभः सम्यक्त्वादीनां मोक्षहेतूनाम् । स च दुर्लभः परिश्रम-चित्तविघातादिविघ्नैः ॥ ११९६ ॥)

तस्मिन् ग्रन्थौ भिन्ने क्षपयित्वा समतिक्रान्ते मोक्षहेतुभूतानां सम्यक्त्वादीनां लाभो भवति। स च ग्रन्थिभेदो मनोविघात-परि-
श्रमादिविघ्नैरतिदुर्लभोऽतिशयेन दुष्करः। तस्य हि जीवस्य ग्रन्थिभेदं चिकीर्षोर्विद्यासाधकस्येव विभीषिकादिभ्यो मनोविघातो मनःक्षोभो
भवति; प्रचुरदुर्जयकर्मशत्रुसंघातजयाच्च महासमरगतसुभटस्येव परिश्रमश्चातिशयेन संजायत इति ॥११९६॥ एतदेवाह—

सो तत्थ परिस्समम्मइ घोरमहासमरनिग्गयाइ व्व।
विज्ञा य सिद्धिकाले जह बहुविग्घा तहा सो वि ॥११९७॥

(स तत्र परिश्राम्यति घोरमहासमरनिर्गतादिरिव। विद्या च सिद्धिकाले यथा बहुविघ्ना तथा सोऽपि ॥ ११९७ ॥)

स जीवस्तत्र ग्रन्थिभेदे प्रवृत्तो घोरमहासमरशिरसि दुर्जयापाकृतानेकशत्रुगणः सुभट इव, आदिशब्दाद् महासमुद्रादितारकवत्, परि-
भ्राम्यति। यथा च सिद्धिकाले विद्या बहुविघ्ना संपद्यते—साधकस्योपसर्गैर्मनःक्षोभं जनयति, तथा सोऽपि ग्रन्थिभेद इति ॥११९७॥

अथ प्रेरकः प्राह—

कम्मट्ठिइ सुदीहा खविया जइ निग्गुणेण, सेसं पि।
स खवेउ निग्गुणो च्चिय किं(प्र०...किंच) पुणो दंसणाईहिं ॥११९८॥

(कर्मस्थितिः सुदीर्घा क्षपिता यदि निर्गुणेन, शेषमपि। स क्षपयतु निर्गुण एव किं पुनर्दर्शनादिभिः ? ॥ ११९८ ॥)

यदि ग्रन्थिभेदात् पूर्वं सम्यक्त्वादिगुणविकलेनैवाऽनेन जन्तुना सुदीर्घा द्राघीयसी कर्मस्थितिः क्षपिता, तर्हि शेषमपि कर्माऽसौ
सम्यक्त्वादिगुणशून्य एव क्षपयतु, ततो मोक्षमप्येवमेवाऽऽसादयतु, किं पुनः सम्यग्दर्शनादिगुणैस्तद्धेतुभिः कल्पितैः(प्र०...०तुभिर्विकल्पितैः)
इति ॥११९८॥ अत्रोत्तरमाह—

पाएण पुव्वसेवा परिमउई साहणम्मि गुरुतरिया। होइ महाविज्जाए किरिया पायं सविग्घा य ११९९
तह कम्मट्ठिइखवणे परिमउई मोक्खसाहणे गुरुई। इह दंसणाइकिरिया दुलहा पायं सविग्घा य १२००

(प्रायेण पूर्वसेवा परिमृद्वी साधने गुरुतरा। भवति महाविद्यायां क्रिया प्रायः सविघ्ना च ॥ ११९९ ॥)
(तथा कर्मस्थितिक्षपणे परिमृद्वी मोक्षसाधने गुर्वी। इह दर्शनादिक्रिया दुर्लभा प्रायः सविघ्ना च ॥ १२०० ॥)

दर्शनादि
गुणावश्य
कताहेतु

महाविद्यासाधनवदेतद् द्रष्टव्यम्—यथा महाविद्यायाः सिसाधयिषितायाः प्रायः पूर्वसेवा नातिगुर्वी, किन्तु परिमृद्वी भवति; तत्साधन-
काले तु या क्रिया सा गुरुतराऽतिगरीयसी भवति, सविघ्ना च प्रायः संजायते; तथा ग्रन्थिभेदात् पूर्वं कर्मस्थितिक्षपणे या यथाप्रवृत्तकर-

पक्रिया सा नातिगुर्वी, किन्तु परिमृद्वी; या पुनर्ग्रन्थिमेदादारभ्य मोक्षसाधने सम्यग्दर्शनज्ञानसहितचारित्रक्रिया, सातीव गुर्वी, दुष्प्रापा (प्र०...दुष्प्राप्या), सविघ्ना च भवति । न चैतां सम्यग्दर्शन-ज्ञानान्वितचारित्रक्रियामन्तरेण कस्यापि कदाचिदपि मोक्षो भवति, इति कथमुच्यते–'सम्यक्त्वादिगुणविकलोऽपि सर्वं कर्म क्षपयित्वा मोक्षमासादयतु जीवः' इति ? ॥११९९–१२००॥ प्रतिविधानान्तरमाह—

अहव जओ च्चिय सुबहुं खवियं तो निग्गुणो न सेसं पि।
स खवेइ जओ लभए सम्मत्त-सुयाइगुणलाभं ॥१२०१॥

(अथवा यत एव सुबहु क्षपितं ततो निर्गुणो न शेषमपि । स क्षपयति यतो लभते सम्यक्त्व-श्रुतादिगुणलाभम् ॥ १२०१ ॥)

अथवा, यत एव गुणवैकल्यावस्थायां सुबहुनेन कर्म क्षपितम्, अतएव शेषमपि कर्म निर्गुणः सन् न क्षपयति । कुतः ?, इत्याह–यतः क्षपितबहुकर्मत्वादपचितबहुदोषो ग्रन्थिभेदादूर्ध्वं सम्यक्त्वादिगुणलाभं लभते, इति कथं तदा निर्गुणः स्यात् ? । अयमभिप्रायः–न हि केनाप्यध्याहृत्यापेक्षिताः सम्यक्त्वादिगुणा भवन्ति, येन भवता प्रोच्यते–'किं सम्यक्त्वादिगुणैर्मोक्षहेतुतया कल्पितैः ?' इति । क्षपितबहुक्लिष्टकर्मणामनपेक्षिता अपि स्वयमेव प्रादुर्भवन्ति गुणाः, इति कथं निर्गुण एव शेषमपि क्षपयतु ? इति ॥ १२०१ ॥

ग्रन्थिभेदं च जीवो यथाप्रवृत्तादिकरणक्रमेण विदधाति; तत्र कानि, कियन्ति, कस्य चैतानि करणानि भवन्ति ?, इत्याह—

करणं अहापवत्तं अपुव्वमनियट्टियमेव भव्वाणं। इयरेसिं पढमं चिय भन्नइ करणं ति परिणामो १२०२

(करणं यथाप्रवृत्तमपूर्वमनिवर्तिकमेव भव्यानाम् । इतरेषां प्रथममेव भण्यते करणमिति परिणामः ॥ १२०२ ॥)

इह भव्यानां त्रीणि करणानि भवन्ति, तद्यथा–यथाप्रवृत्तकरणम्, अपूर्वकरणम्, अनिवर्तिकरणं चेति । तत्र येनाऽनादिसंसिद्धप्रकारेण प्रवृत्तं यथाप्रवृत्तं, क्रियते कर्मक्षपणमनेनेति करणं सर्वत्र जीवपरिणाम एवोच्यते, यथाप्रवृत्तं च तत्करणं च यथाप्रवृत्तकरणम्, एवमुत्तरत्रापि करणशब्देन कर्मधारयः; अनादिकालात् कर्मक्षपणप्रवृत्तोऽध्यवसायविशेषो यथाप्रवृत्तकरणमित्यर्थः । अप्राप्तपूर्वमपूर्वम् स्थितिघात-रसघाताद्यपूर्वार्थनिर्वर्तकं वाऽपूर्वम् । निवर्तनशीलं निवर्ति, न निवर्ति–अनिवर्ति–आ सम्यग्दर्शनलाभात् न निवर्तत इत्यर्थः । एतानि त्रीण्यपि यथोत्तरं विशुद्ध-विशुद्धतर-विशुद्धतमाध्यवसायरूपाणि भव्यानां करणानि भवन्ति। इतरेषां त्वभव्यानां प्रथममेव यथाप्रवृत्तकरणं भवति, नेतरे द्वे इति॥ १२०२ ॥ एतेषां करणानां मध्ये कस्यामवस्थायां किं भवति ?, इत्याह—

जा गंठी ता पढमं गंठि समइच्छओ अपुव्वं तु। अनियट्टीकरणं पुण सम्मत्तपुरक्खडे जीवे ॥१२०३॥

(यावद् ग्रन्थिस्तावत् प्रथमं ग्रन्थिं समतिगच्छतोऽपूर्वं तु । अनिवर्तिकरणं पुनः पुरस्कृतसम्यक्त्वे जीवे ॥ १२०३ ॥)

अनादिकालादारभ्य यावद् ग्रन्थिस्थानं तावद् प्रथमं यथाप्रवृत्तकरणं भवति, कर्मक्षपणनिबन्धनस्याऽध्यवसायमात्रस्य सर्वदैव भावात्, अष्टानां कर्मप्रकृतीनामुदयप्राप्तानां सर्वदैव क्षपणादिति। ग्रन्थिं तु समतिक्रामतो भिन्दानस्याऽपूर्वकरणं भवति, प्राक्तनाद् विशुद्धतराध्यवसायरूपेण तेनैव ग्रन्थेर्भेदादिति। अनिवर्तिकरणं पुनः सम्यक्त्वं पुरस्कृतमभिमुखं यस्याऽसौ सम्यक्त्वपुरस्कृतोऽभिमुखसम्यक्त्व इत्यर्थः, तस्मिन्नेवंभूते जीवे भवति। तत एव विशुद्धतमाध्यवसायरूपादनन्तरं सम्यक्त्वलाभात्॥ इति गाथाद्वयार्थः॥ १२०३॥ विशेषा

अथेदमेव करणत्रयमाश्रित्य सामायिकलाभदृष्टान्तानाह— सामायिकलाभे पल्यकादिनव दृष्टान्ताः

पल्लग-गिरिसरिउवल-पिवीलिया-पुरिस-पह-जरग्गहिया।
कोद्दव-जल-वत्थाणि य सामाइयलाभदिट्ठंता ॥१२०४॥

(पल्यक-गिरिसरिदुपल-पिपीलिका-पुरुष-पथ-ज्वरगृहीताः। कोद्रव-जल-वस्त्राणि च सामायिकलाभदृष्टान्ताः॥ १२०४॥)

(१)पल्यको धान्याधारभूत इहैव प्रतीतः, (२)गिरिसरिदुपलः पर्वतनदीपाषाणः, (३)पिपीलिकाः कीटिकाः, (४)पुरुषाः प्रतीताः, (५)पन्थानो मार्गाः, (६)ज्वरगृहीताः समुत्पन्नज्वररोगाः, (७)कोद्रवाः, (८)जलानि, (९)वस्त्राणि। एतेषां पल्यकादीनां संबन्धिनो नव सामायिकलाभदृष्टान्ता वक्तव्याः इति निर्युक्तिगाथार्थः॥ १२०४॥ अथ पल्यकदृष्टान्तमधिकृत्याह —

जो पल्लेऽतिमहल्ले धण्णं पक्खिवइ थोवथोवयरं। सोहेइ बहुबहुतरं झिज्जइ थोवेण कालेण ॥१२०५॥ पल्यः
तह कम्मधन्नपल्ले जीवोऽणाभोगओ बहुतरागं। सोहंतो थोवतरं गिण्हंतो पावए गंठिं ॥१२०६॥

(यः पल्येऽतिमहति धान्यं प्रक्षिपति स्तोकस्तोकतरम्। शोधयति बहुबहुतरं क्षीयते स्तोकेन कालेन॥ १२०५॥)

(तथा कर्मधान्यपल्ये जीवोऽनाभोगतो बहुतरम्। शोधयन् स्तोकतरं गृह्णानः प्राप्नोति ग्रन्थिम्॥ १२०६॥)

यथा कश्चित् कुटुम्बिकोऽतिमहति धान्यभृतपल्ये कदाचित् कथमपि स्तोकस्तोकतरमन्यद् धान्यं प्रक्षिपति, बहुतरं तु शोधयति—गृहव्ययार्थं ततस्तत् समाकर्षति। एवं च सति क्रमशो गच्छता कालेन तस्य धान्यं क्षीयते। प्रस्तुते योजयति – 'तहे'त्यादि तथा तेनैव प्रकारेण कर्मैव धान्यभृतपल्यः कर्मधान्यपल्यः, तत्र कर्मधान्यपल्ये, चिरसंचितप्रचुरकर्मणीत्यर्थः, कुटुम्बिकस्थानीयो जीवः कदाचित् कथमप्येवमेवाऽनाभोगतो बहुतरं चिरबद्धं कर्म शोधयन् क्षपयन्, स्तोकतरं तु नूतनं गृह्णानो बध्नन् ग्रन्थिं यावत् प्राप्नोति—देशोनकोटीकोटिशेषाण्यायुर्वर्जसप्तकर्माणि धृत्वा शेषं तत् कर्म क्षपयतीत्यर्थः एष यथाप्रवृत्तकरणस्य व्यापार इति॥ १२०६॥

अत्र कश्चिदाह– नन्वागमविरुद्धमिदम्, यतो ग्रन्थिभेदादर्वागसंयतोऽविरतोऽनादिमिथ्यादृष्टिरयम्। अस्य चैवंभूतस्य जन्तोर्बहुतरस्य कर्मणः क्षेपणम्, स्तोकस्य च बन्धोऽन्यत्रागमे निषिद्ध एव, यदाह—

"पल्ले महइमहल्ले कुंभं पक्खिवइ सोहए नालिं । अस्संजए अविरए बहु बंधए निज्जरे थोवं ॥ १ ॥ पल्ले महइमहल्ले कुंभं सोहए पक्खिवे नालिं । जे संजए पमत्ते बहु निज्जरे बंधए थोवं ॥ २ ॥ पल्ले महइमहल्ले कुंभं सोहेइ पक्खिवे न किंचि । जे संजए अपमत्ते बहु निज्जरे बंधए न किंचि ॥३॥" ॥ ४६०

(पल्ये महातिमहति कुम्भं प्रक्षिपति शोधयति नालीम् । असंयतोऽविरतो बहु बन्धाति निर्जरयति स्तोकम् ॥ १ ॥ विशेषा०
पल्ये महातिमहति कुम्भं शोधयति प्रक्षिपति नालीम् । यः संयतः प्रमत्तो बहु निर्जरयति बध्नाति स्तोकम् ॥ २ ॥
पल्ये महातिमहति कुम्भं शोधयति प्रक्षिपति न किञ्चित् । यः संयतोऽप्रमत्तो बहु निर्जरयति बध्नाति न किञ्चित् ॥ ॥ ३ ॥)

तदेवमिह गाथात्रय आद्यगाथायामसंयता-ऽविरत-मिथ्यादृष्टेः प्रतिसमयं बन्धस्य बहुत्वम् , निर्जरायास्त्वल्पत्वमुक्तम् ; भवद्भिस्त्वेतद्विपरीतमिह प्रतिपाद्यते , इति कथं न विरोधः ? ।

अत्रोच्यते— प्रायोवृत्तिरेषा यत्— असंयतस्य बहुतरकर्मण उपचयः, अन्यतरस्य चापचय इति । यदि पुनरित्थमेव सर्वदैव स्यात् , तदोपचितबहुकर्मणां जीवानां कदापि कस्यापि सम्यक्त्वादिलाभो न स्यात्, न चैतदस्ति, सम्यग्दृष्ट्यादीनां प्रत्यक्षत एवोपलम्भात् । किञ्च यदि सर्वदैव बहुतरस्य कर्मण उपचयः, तदा कालक्रमेण सर्वस्यापि पुद्गलराशेः कर्मतयैव ग्रहणप्रसङ्गः स्यात्, न चैतदप्यस्ति, स्तम्भ कुम्भा-ऽभ्र-भू-भवन-तनु-तरु-गिरि-सरित्-समुद्रादिभावेनापि परिणतानां तेषां सदैव दर्शनात् । तस्मादिह त्रयो भङ्गा द्रष्टव्याः, तद्यथा—कस्यचिद् बन्धहेतूनां प्रकर्षात्, पूर्वोपचितकर्मक्षपणहेतूनामपकर्षाच्चोपचयप्रकर्षः (१), कस्यचित्तु बन्धहेतूनां क्षपणहेतूनां च साम्यादुपचया-ऽपचयसाम्यम् (२), कस्यचित् पुनर्बन्धहेतूनामपकर्षात् क्षपणहेतूनां च प्रकर्षादपचयप्रकर्षः(३) । तदिह तृतीयभङ्गे यदाऽसौ मिथ्यादृष्टिरपि वर्तते तदा ग्रन्थिदेशं प्राप्नोति । इत्युक्तः पल्यदृष्टान्तः ॥ १२०५–१२०६ ॥

कथं पुनरनाभोगत एवैवावतः कर्मणोऽपचयः ?, इत्याशङ्क्य द्वितीयं गिरिसरिदुपलदृष्टान्तमाह—

गिरिसरिदुपलः

गिरिनइ-वत्तणिपत्थरघडणोवम्मेण पढमकरणेणं। जा गंठी कम्मठितिक्खवणमणाभोगओ तस्स १२०७

(गिरिनदी-वर्तनीपाषाणघटनौपम्येन प्रथमकरणेन । यावद् ग्रन्थिः कर्मस्थितिक्षपणमनाभोगतस्तस्य ॥ १२०७ ॥)

गिरिनदीपाषाणानां, तथा, वर्तनी मार्गस्तत्पतितपाषाणानां च लघूपलशकलानां या घटना परस्परादिघर्षणा तदौपम्येन ग्रन्थिं यावत् कर्मस्थितिक्षपणमनाभोगत एव तस्य जीवस्य प्रथमेन यथाप्रवृत्तकरणेन भवति । अयमभिप्रायः—यथा गिरिनदीपाषाणाः मार्गपतितपाषाणाश्चानाभोगतोऽपि—'वयमीदृशा भवामः' इत्यध्यवसायमन्तरेणापि, परस्परतो लोकखुरादिना वा घृष्यमाणा घञ्चनघोलनान्यायेन केनापि वृत्त-त्र्यस्र-चतुरस्र-ह्रस्व-दीर्घाद्यनेकाकारा भवन्ति; एवमिहापि कथमप्येवमेवाऽनाभोगतो यथाप्रवृत्तकरणेन जीवाः कर्म क्षपयित्वा ग्रन्थिदेशमवाप्नुवन्ति ॥ १२०७ ॥ पिपीलिकोदाहरणमधिकृत्याह—

खितिसाहाविपगमणं थाणूसरणं तओ समुप्पयणं।
ठाणं(प्र०....ठाणु)थाणुसिरे वा ओरुहणं वा मुइंगाणं॥१२०८॥
खिइगमणं पिव पढमं थाणूसरणं व करणमप्पुव्वं(प्र०....पुव्वं)।
उप्पयणं पिव तत्तो जीवाणं करणमनियट्टिं ॥१२०९॥
थाणु व्व गंठिदेसे गंठियसत्तस्स तत्थवत्थाणं। ओयरणं पिव तत्तो पुणो वि कम्मट्ठिइविवुड्ढी १२१०

(क्षितिस्वाभाविकगमनं स्थाणूत्सरणं ततः समुत्पतनम्। स्थानं स्थाणुशिरसि वाऽवरोहणं वा कीटिकानाम् ॥ १२०८ ॥)
(क्षितिगमनमिव प्रथमं स्थाणूत्सरणमिव करणमपूर्वम्। उत्पतनमिव ततो जीवानां करणमनिवर्ति ॥ १२०९ ॥)
(स्थाणाविव ग्रन्थिदेशे ग्रन्थिकसत्त्वस्य तत्रावस्थानम्। अवसर्पणमिव ततः पुनरपि कर्मस्थितिविवृद्धिः ॥ १२१० ॥)

'मुइंगाणं ति' कीटिकानामत्र पञ्चाऽर्थाः किल विवक्षिताः; तद्यथा–क्षितौ तावत् स्वाभाविकमविशिष्टमितश्चेतश्च गमनं पर्यटनम्१; तथा, क्वापि स्थाणौ कीलके उत्सरणमारोहणम्२, संजातपक्षाणां च तासां ततः स्थाणोः समुत्पतनम्३; कासांचित् तु 'ठाणं(प्र०...थाणु) थाणुसिरे व त्ति' स्थाणुबुध्नेऽवस्थानं वेत्यर्थः४, कासांचित् तु स्थाणुशिरसः स्थाणुबुध्नादवरोहणं वा व्यावर्तनमिति ५। तत्र कीटिकानां क्षितिगमनसदृशं स्वाभाविकं सदा प्रवृत्तं प्रथमं यथाप्रवृत्तकरणम्। स्थाण्वारोहणसदृशं त्वप्राप्तपूर्वत्वादपूर्वकरणम्। ततः कीलकादुत्पतनमिव जीवानामनिवर्तिकरणम्, अनिवर्तिकरणबलेन मिथ्यात्वादुत्प्लुत्य सम्यग्दृष्टिगुणस्थानकगमनात्। तथा, स्थाणाविव स्थाणुवत् स्थाणुबुध्न इत्यर्थः, यथा स्थाणुबुध्ने कीटिकानामवस्थानं तथा ग्रन्थिना सह वर्तत इति ग्रन्थिकः स चासौ सत्त्वश्च ग्रन्थिकसत्त्वः–अभिन्नग्रन्थिजीवः, तस्य तत्र ग्रन्थिदेशे ग्रन्थिसंनिधानेऽवस्थानम्। यथा च कीटिकानां ततः स्थाणुबुध्नादवसर्पणं व्यावर्तनं तथा जीवस्य पुनरपि कर्मस्थितिविवर्धनमिति ॥ १२०८–१२०९–१२१० ॥ पुरुषदृष्टान्तमाश्रित्याह—

जह वा तिन्नि मणूसा जंतऽडविपहं सहावगमणेणं। वेलाइक्कमभीआ तुरंति पत्ता य दो चोरा॥१२११॥
दट्ठुं मग्गतडत्थे ते एगो मग्गओ पडिनियत्तो। बितिओ गहिओ तइओ समइक्कं तुं पुरं पत्तो १२१२

(यथा वा त्रयो मनुष्या यान्त्यटवीपथं स्वभावगमनेन। वेलातिक्रमभीतास्त्वरन्ते प्राप्तौ च द्वौ चौरौ ॥ १२११ ॥)
(दृष्ट्वा मार्गतटस्थौ तावेको मार्गतः प्रतिनिवृत्तः। द्वितीयो गृहीतस्तृतीयः समतिक्रम्य पुरं प्राप्तः ॥ १२१२ ॥)

अडवी भवो मणूसा जीवा कम्मट्ठिई पहो दीहो। गंठी य भयट्ठाणं राग-दोसा य दो चोरा ॥१२१३॥
भग्गो ठिइपरिवुड्ढी गहिओ पुण गंठिओ गओ तइओ।
सम्मत्तपुरं एवं जोएज्जा तिण्णि करणाणि ॥१२१४॥

(अटवी भवो मनुष्या जीवाः कर्मस्थितिः पथो दीर्घः । ग्रन्थिश्च भयस्थानं राग-द्वेषौ च द्वौ चौरौ ॥१२१३ ॥)
(भग्नः स्थितिपरिवृद्धी गृहीतः पुनर्ग्रन्थिको गतस्तृतीयः । सम्यक्त्वपुरमेवं योजयेत् त्रीणि करणानि ॥ १२१४ ॥)

यथा यत्र केचित् त्रयः पुमांसोऽटवीमध्येन किञ्चित् पुरं गन्तुं प्रवृत्ताः स्वभावगत्या सुदीर्घं पन्थानं यान्ति । ततो वेलातिक्रमभीता यावत् त्वरन्ते तावत् भयस्थाने कस्मिंश्चिद् द्वौ तस्करौ प्राप्तौ । तौ चोत्खातनिशितकरालकरवालव्यग्रग्रहस्तौ मार्गस्योभयतटस्थावतीव भीषणौ दृष्ट्वा, एकः पुरुषो विजृम्भितमनःक्षोभो मार्गतः प्रतीपं पश्चान्मुखो व्यावृत्तः, द्वितीयस्तु ताभ्यां गृहीतः; तृतीयस्तु तौ तिरस्कृत्य समतिक्रम्य चेष्टपुरं प्राप्तः । एवं प्रस्तुतेऽपि सर्वमिदं योज्यते,तथाहि—अटवी तावद् भवो द्रष्टव्यः । मनुष्यत्रयरूपास्तु १.व्यावृत्ताभिन्नग्रन्थिक-२.ग्रन्थिदेशस्थित-३. भिन्नग्रन्थिकभेदात् त्रिविधा जीवाः । दीर्घः पन्था द्राघीयसी कर्मस्थितिः, तदतिक्रमणं दीर्घकर्मस्थितिक्षपणम् । भयस्थानं ग्रन्थिदेशः । चौरौ तु राग-द्वेषौ । भग्नः प्रतीपगामी ग्रन्थिदेशमेत्य पुनरप्यशुभपरिणामः कर्मस्थितिविवर्धकः । तस्करद्वयगृहीतस्तुदितप्रबलराग-द्वेषो ग्रन्थिकसत्त्वः । इष्टपुरप्राप्तस्तु सम्यग्दर्शनादिषु प्राप्तः । अथ करणत्रयं योज्यते—पुरुषत्रयस्य स्वाभाविकगमनं ग्रन्थिदेशप्रापकं यथाप्रवृत्तकरणम् , शीघ्रगमनेन तस्करातिक्रमणमपूर्वकरणम् , इष्टसम्यक्त्वादिपुरप्रापकमनिवर्तिकरणमिति॥१२११-१२१२-१२१३-१२१४॥ आह—ननु ग्रन्थिभेदं कृत्वा सम्यक्त्वादिरूपं निर्वाणपथं जीवाः किं परोपदेशाल्लभन्ते, स्वयमेव वा, न लभन्ते वोभयथापि ?, इत्याशङ्क्य पथदृष्टान्तमाह—

उवएसओ सयं वा लभइ पहं कोइ न लभए कोइ। गंठिट्ठाणं पत्तो सम्मत्तपहं तहा भव्वो ॥१२१५॥

(उपदेशतः स्वयं वा लभते पथं कश्चिद् न लभते कश्चित् । ग्रन्थिस्थानं प्राप्तः सम्यक्त्वपथं तथा भव्यः ॥ १२१५ ॥)

यथेह कश्चित् पथि परिभ्रष्टोऽटव्यामितश्चेतश्च परिभ्रमन् कथमपि स्वयमेव लभते पन्थानम् , कश्चित् तु परोपदेशात् तं प्राप्नोति, कोऽपि पुनर्न लभते । एवं सर्वथा प्रनष्टसत्पथो जीवः संसाराटव्यां पर्यटन् कोऽपि भव्यो ग्रन्थिस्थानं प्राप्तः स्वयमेव सम्यक्त्वादिसत्पथं लभते, कोऽपि परोपदेशात् , कश्चित्तु दूरभव्यः, अभव्यो वा न लभते ग्रन्थिदेशप्राप्तोऽपि असौ व्यावर्तत इति भावः ॥१२१५॥

अथ ज्वरगृहीतदृष्टान्तमाह—

पन्थाः

भेसज्जेण सयं वा नस्सइ जरओ न नस्सए कोइ। भव्वस्स गंठिदेसे मिच्छत्तमहाजरो चेवं ॥१२१६॥

(भैषज्येन स्वयं वा नश्यति ज्वरको न नश्यति कश्चित्। भव्यस्य ग्रन्थिदेशे मिथ्यात्वमहाज्वरश्चैवम् ॥ १२१६ ॥)

यथा ज्वरगृहीतस्य कस्यापि कथमपि ज्वरः स्वयमेवापैति, कस्यचित्तु भेषजोपयोगात्, अपरस्य तु नापगच्छति। एवं मिथ्यात्वमहा-ज्वरोऽपि कस्यापि ग्रन्थिभेदादिक्रमेण स्वयमेवापगच्छति, कस्यचित्तु गुरुवचनभेषजोपयोगात्, अन्यस्य तु नापैति। तदेवमेतास्तिस्रोऽपि गतयो भव्यस्य भवन्ति, अभव्यस्य त्वेकैव तृतीया गतिरिति ॥१२१६॥ अथ कोद्रवोदाहरणमाह–

नासइ सयं व परिकम्मओ व जह कोद्दवाण मयभावो।

नासइ तह मिच्छमओ सयं व परिकम्मणाए वा॥१२१७॥

(नश्यति स्वयं वा परिकर्मतो वा यथा कोद्रवाणां मदनभावः। नश्यति तथा मिथ्यात्वमदनः स्वयं वा परिकर्मणया वा ॥ १२१७ ॥)

यथा केषांचित् कोद्रवाणां मदनभावः स्वयमेवापैति, केषांचित्तु गोमयादिपरिकर्मतः, केषांचित् पुनर्नैवापैति; तद्वद् मिथ्यात्वमदन-भावोऽपि कश्चित् स्वयमेवापैति, कश्चित्तु गुरूपदेशपरिकर्मणया, कश्चित् पुनर्नापैति ॥१२१७॥

केन पुनः कारणेन मदनकोद्रवस्थानीयं मिथ्यात्वं शोधयति, इत्याह–

अपुव्वेण तिपुंजं मिच्छत्तं कुणइ कोद्दवोवमया। अनियट्टीकरणेण उ सो सम्मद्दंसणं लहइ ॥१२१८॥

(अपूर्वेण त्रिपुञ्जं मिथ्यात्वं करोति कोद्रवोपमया। अनिवर्तिकरणेन तु स सम्यग्दर्शनं लभते ॥ १२१८ ॥)

इह यथा कस्यचिद् गोमयादिप्रयोगेण शोधयतस्त्रिधा कोद्रवा भवन्ति; तद्यथा–शुद्धाः, अर्धविशुद्धाः, अविशुद्धाश्चेति; तथाऽपूर्वकरणेन मिथ्यात्वं शोधयित्वा जीवः शुद्धादिभेदेन त्रिभिः पुञ्जैर्व्यवस्थापयति। तत्र सम्यक्त्वावारककर्मरसं क्षपयित्वा विशोधिता ये मिथ्यात्वपुद्ग-लास्तेषां पुञ्जः सम्यग् जिनवचनरुचेरनावारकत्वादुपचारतः सम्यक्त्वमुच्यते। अर्धशुद्धपुद्गलपुञ्जस्तु सम्यग्मिथ्यात्वम्। अविशुद्धपुद्गलपुञ्जः पुनर्मिथ्यात्वमिति। तदेवं पुञ्जत्रये सत्यप्यनिवर्तिकरणविशेषात् सम्यक्त्वपुञ्जमेव गच्छति जीवः, नेतरौ द्वौ। यदापि प्रतिपतितसम्यक्त्वः पुनरपि सम्यक्त्वं लभते, तदाऽप्यपूर्वकरणेन पुञ्जत्रयं कृत्वाऽनिवर्तिकरणेन सम्यग्दर्शनमादेप एव क्रमो द्रष्टव्यः। ननु तदाऽपूर्वकरणस्य पूर्वलब्ध-स्यैव लाभात् कथमपूर्वता ? इति चेत्। सत्यम्, किन्तु 'अपूर्वमिवाऽपूर्वं स्तोकवारमेव लाभात्' इति वृद्धाः, सैद्धान्तिकमतं च सर्वमप्येतत्, कार्मग्रन्थिकमतेन तु–'मिथ्यात्वस्यान्तरकरणं करोति, तत्प्रविष्टश्चौपशमिकं सम्यक्त्वं लभते, तेन च मिथ्यात्वस्य पुञ्जत्रयं करोति, ततः क्षायोपशमिकपुञ्जोदयात् क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वं लभते' इत्यलं विस्तरेणेति ॥१२१८॥

आह–नन्वित्थं तावत् सर्वत्र भव्यस्यैव सम्यक्त्वलाभ उक्तः, अभव्यस्य तु का वार्ता ?, इत्याह–

निक्षेपा॰ ज्वरगृहीत

कोद्रवः

सैद्धा॰ कार्म॰ म

आधानाध सम्यक्त्व प्रक्रिया पुञ्जत्रयं

तित्थंकराइपूयं दट्ठूणण्णेण वा वि कज्जेण। सुयसामाइयलाहो होज्ज अभव्वस्स गंठिम्मि॥१२१९॥

(तीर्थङ्करादिपूजां दृष्ट्वाऽन्येन वाऽपि कार्येण। श्रुतसामायिकलाभो भवेदभव्यस्य ग्रन्थौ ॥ १२१९ ॥)

अर्हदादिविभूतिमतिशयवतीं दृष्ट्वा 'धर्मादेवंविधः सत्कारः, देवत्वराज्यादयो वा प्राप्यन्ते' इत्येवमुत्पन्नबुद्धेरभव्यस्यापि ग्रन्थिस्थानं प्राप्तस्य, 'तद्विभूतिनिमित्तम्' इति शेषः; देवत्व-नरेन्द्रत्व-सौभाग्य-रूप-बलादिलक्षणेनाऽन्येन वा प्रयोजनेन सर्वथा निर्वाणश्रद्धानरहितस्याऽभव्यस्यापि कष्टानुष्ठानं किञ्चिदङ्गीकुर्वतोऽज्ञानरूपस्य श्रुतसामायिकमात्रस्य लाभो भवेत्, तस्याप्येकादशाङ्गपाठानुज्ञानात्। सम्यक्त्वादिलाभस्तु तस्य न भवत्येव, अभव्यत्वहानिप्रसङ्गादिति ॥ १२१९ ॥

अथ यदुक्तम्–'अपुव्वेण तिपुंजं मिच्छत्तं कुणइ' इत्यादि। तद्विवरणमाह—

मयणा दरनिव्वलिया निव्वलिया य जह कोद्दवा तिविहा।
तह मिच्छत्तं तिविहं परिणामवसेण सो कुणइ ॥१२२०॥

(मदना दरनिर्वलिता निर्वलिताश्च यथा कोद्रवास्त्रिविधाः। तथा मिथ्यात्वं त्रिविधं परिणामवशेन स करोति ॥ १२२० ॥)

यथा परिकर्म्यमाणाः कोद्रवास्त्रिविधा भवन्ति, तद्यथा–मदनाः–अशुद्धा एवेत्यर्थः, तथा, 'दरनिव्वलिय त्ति' ईषन्निर्वलिताः शुद्धाऽशुद्धस्वरूपा इत्यर्थः, 'निव्वलिया य त्ति' निर्वलिताश्च शुद्धा एवेत्यर्थः, तथाऽपूर्वकरणलक्षणपरिणामवशेन शुद्धा-ऽशुद्धमिश्रभेदाद् मिथ्यात्वं जीवस्त्रिविधं करोतीति ॥ १२२० ॥ अथ जल-वस्त्रदृष्टान्तौ युगपदाह—

जह वेह किंचि मलिणं दरसुद्धं सुद्धमंबु वत्थं च। एवं परिणामवसा करेइ सो दंसणं तिविहं ॥१२२१॥

(यथा वेह किञ्चिद् मलिनं दरशुद्धमम्बु वस्त्रं च। एवं परिणामवशात् करोति स दर्शनं त्रिविधम् ॥ १२२१ ॥)

यथा वा किञ्चिदम्बु जलं, वस्त्रं च मलिनं कलुषं भवति–शोध्यमानमपि न शुध्यति, किञ्चित्तु दरशुद्धमीषद् विशुद्धं भवति, अपरं तु शुद्धं भवति। एवमपूर्वकरणलक्षणपरिणामवशाद् दर्शनमोहनीयं कर्म जीवो मिथ्यात्व-मिश्र-सम्यक्त्वभेदात् त्रिधा करोतीति ॥१२२१॥

ननूक्त इत्थं सम्यक्त्वलाभः, अथ देशविरत्यादिलाभः कथम्?, इत्याह—

सम्मत्तम्मि उ लद्धे पलियपुहत्तेण सावओ होज्जा। चरणो-वसम-खयाणं सागर संखंतरा होंति १२२२

(सम्यक्त्वे तु लब्धे पल्यपृथक्त्वेन श्रावको भवेत्। चरणोपशम-क्षयाणां सागराः संख्येया अन्तरं भवन्ति ॥ १२२२ ॥)

यावत्यां कर्मस्थितौ सम्यक्त्वं लब्धं तन्मध्यात् पल्योपमपृथक्त्वलक्षणस्थितिखण्डे क्षपिते श्रावको देशविरतो भवेत्। ततोऽपि संख्या-

विशेषा० अभव्यादीनां श्रुतसामा० मात्रलाभः

जल-वस्त्रे

देशविरत्यादिलाभः कदा?

तेषु सागरोपमेषु क्षपितेषु चारित्रमवाप्नोति । ततोऽपि संख्यातेषु सागरोपमेषु क्षपितेषूपशमश्रेणीं प्रतिपद्यते, ततोऽपि संख्यातेषु सागरोपमेषु

क्षपितेषु क्षपकश्रेणिर्भवतीति ॥१२२२॥ कियत्सु भवेष्वेवं देशविरत्यादिलाभो भवति ?, इत्याह—

एवं अप्परिवडिए सम्मत्ते देव-मणुयजम्मेसु । अण्णयरसेढिवज्जं एगभवेणं व सव्वाइं ॥१२२३॥

(एवमप्रतिपतिते सम्यक्त्वे देव-मनुजजन्मसु । अन्यतरश्रेणिवर्जमेकभवेन वा सर्वाणि ॥ १२२३ ॥)

एवमप्रतिपतितसम्यक्त्वस्य देव-मनुष्यजन्मसु संसरणं कुर्वतोऽन्यान्यमनुष्यभवे देशविरत्यादिलाभो भवति । यदिवा, तीव्रशुभपरिणा-

मवशात् क्षपितबहुकर्मस्थितेरेकस्मिन्नपि भवेऽन्यतरश्रेणिवर्जाण्येतानि सर्वाण्यपि भवन्ति । श्रेणिद्वयं त्वेकस्मिन् भवे सैद्धान्तिकाभिप्रायेण न

भवत्येव, किन्त्वेकैकोपशमश्रेणिः, क्षपकश्रेणिर्वा भवतीति । तदेवमभिहितं क्रमद्वारम् ॥ १२२३ ॥

अथ तदावरणद्वारं चेतसि निधाय वक्ष्यमाणगाथासंबन्धनार्थमाह—

अहुणा जस्सोदयओ न लब्भइ दंसणाइसामइयं । लद्धं व पुणो भस्सइ तदिहावरणं कसायाई ॥१२२४॥

(अधुना यस्योदयतो न लभते दर्शनादिसामायिकम् । लब्धं वा पुनर्भ्रश्यति तदिहावरणं कषायादिः ॥ १२२४ ॥)

सुगमा, नवरं तदिह कषायादिकमावरणमुच्यते । तत्रानन्तानुबन्धिकषायचतुष्टयं मिथ्यात्वं च सम्यक्त्वस्याऽऽवरणम्, श्रुतस्य श्रुत-

ज्ञानावरणम्, चारित्रस्य चारित्रमोहनीयमिति, तदेवाह—'पढमिल्लुआणेत्यादि' (गा०—१२२६) ॥१२२४॥ अथवा पातनान्तरमाह—

अहवा खयाइओ केवलाइ जं जेसि ते कइ कसाया । को वा कस्सावरणं को व खयाइक्कमो कस्स ? ॥१२२५॥

(अथवा क्षयादितः केवलादि यद् येषां ते कति कषायाः । को वा कस्यावरणं को वा क्षयादिक्रमः कस्य ? ॥ १२२५ ॥)

अथवा, यत् केवलादिकं, आदिशब्दाद् दर्शन-चारित्रादिपरिग्रहः, येषां कषायाणां क्षयादितो भवति, आदिशब्दात् क्षयोपशमादिपरि-

ग्रहः; ते कति कषायाः ?, को वा कस्य सामायिकस्याऽऽवरणम् ?, को वा क्षयादिक्रमः कस्य ? ॥ इत्येकविंशतिगाथार्थः ॥१२२५॥

अथ क्रमेणोत्तरमाह—

पढमिल्लुआण उदए नियमा संजोयणाकसायाणं । सम्मद्दंसणलंभं भवसिद्धीया वि न लहंति ॥१२२६॥

(प्रथमानामुदये नियमात् संयोजनाकषायाणाम् । सम्यग्दर्शनलाभं भवसिद्धिका अपि न लभन्ते ॥ १२२६ ॥)

प्रथमिल्लुकानां संयोजनाकषायाणामुदये नियमात् सम्यग्दर्शनलाभं भवसिद्धिका अपि न लभन्ते, किमुताऽभव्याः ? । इत्यक्षरयो-

जना । भावार्थस्त्वयम्—प्रथमा एव देशीवचनतः प्रथमिल्लुकास्तेषां प्रथमिल्लुकानामनन्तानुबन्धिक्रोध-मान-माया-लोभानामित्यर्थः । प्राथम्यं

चैषां सम्यक्त्वाख्यप्रथमगुणविघातित्वात्, क्षपणक्रमाद् वेति । उदये विपाकानुभवे सति । नियमाद् नियमेन, अस्य व्यवहितः संबन्धः, स

विशेषा०

सम्यक्त्वावरणम-नंतानु०-मिथ्यात्वं च

संयोजनाक-पायफल

च दर्शित एव । किंविशिष्टानां प्रथमिल्लुकानाम् ?, इत्याह–कर्मणा, तत्फलभूतसंसारेण वा सह संयोजयन्तीति संयोजनास्ते च ते कषायाश्चेति संयोजनकषायाः, दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्; अथवा, संयोजनाहेतवः कषायाः संयोजनाकषायास्तेषामुदये नियमात् सम्यगविपरीतं दर्शनं सम्यग्दर्शनं सम्यक्त्वं तस्य लाभस्तम् । भवे सिद्धिर्येषां ते भवसिद्धिकाः । ननु सर्वेषामपि सिद्धिर्भव एव कस्मिंश्चिद् भवति, इति किमनेन व्यवच्छिद्यते ? । सत्यम् , किन्त्विह व्याख्यानात् तद्भव एव भवो गृह्यते, तद्भवसिद्धिका इत्यर्थः, तेऽपि न लभन्ते, किमुताऽभव्याः ? इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥१२२६॥ भाष्यम्—

खवणं पडुच्च पढमा पढमगुणविघाइणो त्ति वा जम्हा। संजोयणाकसाया भवादिसंजोयणाउ त्ति १२२७

(क्षपणं प्रतीत्य प्रथमाः प्रथमगुणविघातिन इति वा यस्मात् । संयोजनाकषाया भवादिसंयोजनादिति ॥ १२२७ ॥)

गतार्थैव ॥ १२२७ ॥ कषायशब्दार्थमाह—

कम्मं कसं भवो वा कसमाओ सिं जओ कसाया तो।
कसमाययंति व जओ गमयंति कसं कसाय त्ति॥१२२८॥

आओ व उवादाणं तेण कसाया जओ कसस्साया। चत्तारि बहुवयणओ एवं बिइयादओ वि मया१२२९

(कर्म कषं भवो वा कषमाय एषां यतो कषायास्ततः । कषमाययन्ति वा यतो गमयन्ति कषं कषाया इति ॥ १२२८ ॥)

(आयो वोपादानं तेन कषाया यतः कषस्यायाः । चत्वारो बहुवचनत एवं द्वितीयादयोऽपि मताः ॥ १२२९ ॥)

कषन्ति परस्परं हिंसन्ति प्राणिनोऽस्मिन्निति कषं कर्म, भवो वा; अथवा, कृष्यन्ते (प्र०...कष्यन्ते) शारीर-मानसदुःखलक्षैर्घृष्यन्ते प्राणिनोऽस्मिन्निति कषं कर्मैव, भव एव वा; यतो यस्मात् (ग्रं०प्र० १२०००)कषं कर्म, कषो वा भव आयो लाभो येषां ततस्ते कषायाः । अथवा, कषमाययन्ति यतः, अतः कषायाः–कषं गमयन्तीत्यर्थः । अथवा, आय उपादानं हेतुरित्यनर्थान्तरम् , यस्मात् कषस्याऽऽया हेतवस्तेन कषायाः । ते च बहुवचननिर्देशाच्चत्वारः क्रोधादयो गम्यन्ते । एवं देशविरत्याद्युत्तरोत्तरगुणघातित्वाद् द्वितीय-तृतीय-चतुर्थत्वेन, कषायशब्दादिवाच्यत्वेन च द्वितीयादयोऽपि मताः संमता इति ॥१२२८–१२२९॥ 'भवसिद्धीया वि' इत्येतद् व्याख्यानयति—

भवसिद्धिया वि भणिए नियमा न लहंति तयमभव्वा वि।
अविसद्देण व गहिया परित्तसंसारियाईया ॥१२३०॥

'भवसिद्धिकाः अपि' इत्युक्तेऽपिशब्दात् 'अभव्यास्तु नैव लभन्ते' इत्यवगम्यत एव । अथवा, अपिशब्दात् 'परीत्तसंसारादयोऽपि न लभन्ते' इति गम्यते ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ उक्ताः सम्यक्त्वस्याऽऽवरणभूताः कषायाः ॥१२३०॥ अथ देशविरत्यावरणभूतांस्तानाह—

विशेषा० देशविरत्यावरणम्

वीयकसायाणुदए अप्पच्चक्खाणनामधेयाणं। सम्मद्दंसणलंभं विरयाविरइं न उ लहंति ॥१२३१॥

(द्वितीयकषायाणामुदयेऽप्रत्याख्याननामधेयानाम् । सम्यग्दर्शनलाभं विरताविरतिं न तु लभन्ते ॥ १२३१ ॥)

सर्वप्रत्याख्यानं देशप्रत्याख्यानं च येषामुदये न लभ्यते, तेऽप्रत्याख्यानाः, अकारस्य सर्वप्रतिषेधवचनत्वात्, अप्रत्याख्याना इति नामधेयं येषां तेऽप्रत्याख्याननामधेयास्तेषामप्रत्याख्याननामधेयानाम् । द्वितीयस्य देशविरतिगुणस्याऽऽवारकत्वाद् द्वितीयाः, ते च ते कषायाश्च द्वितीयकषायास्तेषां द्वितीयकषायाणामुदये 'भव्याः सम्यग्दर्शनलाभं लभन्ते' इति वाक्यशेषः । अयं च वाक्यशेषो 'विरयाविरइं न उ लहंति' इत्यत्र तुशब्दोपादानाल्लभ्यते, एषामुदये भव्याः सम्यग्दर्शनलाभं लभन्ते, विरताविरतिं देशविरतिं पुनर्न लभन्त इति वाक्यसंगतेरिति । विरतं चाऽविरतिश्च यस्यां निवृत्तौ सा विरताविरतिस्ताम् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥१२३१॥ भाष्यम्—

सव्वं देसो व जओ पच्चक्खाणं न जेसिमुदएणं। ते अप्पच्चक्खाणा सव्वनिसेहे मओऽकारो ॥१२३२॥

सम्मद्दंसणलंभं लभंति भविय त्ति वक्कसेसोऽयं। विरयाविरइविसेसणतुसद्दसंलक्खिओऽयं च १२३३

(सर्वं देशो वा यतः प्रत्याख्यानं न येषामुदयेन । तेऽप्रत्याख्यानाः सर्वनिषेधे मतोऽकारः ॥ १२३२ ॥)

(सम्यग्दर्शनलाभं लभन्ते भव्या इति वाक्यशेषोऽयम् । विरताविरतिविशेषणतुशब्दसंलक्षितोऽयं च ॥ १२३३ ॥)

गतार्थे एव ॥१२३२-१२३३॥ अथ तृतीयस्य सर्वविरतिगुणस्याऽऽवारकांस्तृतीयकषायानाह—

सर्वविरत्यावरणम्

तइयकसायाणुदए पच्चक्खाणावरणनामधेज्जाणं। देसे-क्कदेसविरइं चरित्तलंभं न उ लहंति ॥१२३४॥

(तृतीयकषायाणामुदये प्रत्याख्यानावरणनामधेयानाम् । देशै-कदेशविरतिं चारित्रलाभं न तु लभन्ते ॥ १२३४ ॥)

सर्वविरतिलक्षणतृतीयगुणघातित्वात्, क्षपणक्रमाद् वा तृतीयाश्च ते कषायाश्च तृतीयकषायाः क्रोधादयश्चत्वारस्तेषामुदये । कथंभूतानाम् ? आवृण्वन्तीत्यावरणाः, प्रत्याख्यानं सर्वविरतिलक्षणं, तस्याऽऽवरणाः प्रत्याख्यानावरणाः, एतदेव नामधेयं येषां ते प्रत्याख्यानावरणनामधेयाः, तेषाम् । आह—ननु 'अप्रत्याख्याननामधेयानामुदये सर्वथा प्रत्याख्यानं नास्ति' इत्युक्तम्, नञः प्रतिषिद्धत्वात्; इहाऽपि चावरणशब्देन प्रत्याख्यानस्य सर्वस्यापि निषेधो गम्यते, इति क एषां प्रतिविशेषः ? इति । अत्रोच्यते—तत्र नञ् सर्वनिषेध उक्तः, इह त्वाङो मर्यादे-षदर्थत्वात्, आ—सर्वविरतिप्रत्याख्यानमर्यादया, अथवा, ईषत्—सावद्ययोगानुमतिमात्रविरतिरूपं प्रत्याख्यानमावृण्वन्तीति प्रत्याख्यानावरणा इति व्युत्पत्तेः सर्वविरतिरूपप्रत्याख्याननिषेधार्थ एवायं वर्तते, न देशविरतिप्रत्याख्याननिषेध आवरणशब्दः, तथा चाह—

देशस्त्वेकदेशश्च देशैकदेशौ तत्र देशः स्थूलप्राणातिपातादिः, एकदेशस्तु तस्यैव वनस्पतिकायाद्यतिपातः, तयोर्देशैकदेशयोर्विरतिर्निवृत्तिस्तां 'लभन्ते' इति वाक्यशेषः। अत्राप्येष वाक्यशेषः 'चरित्तलंभं न उ लहंति' इत्यत्र तुशब्दोपादानादेव लभ्यते। चरन्त्यनिन्दितमनेनेति चारित्रम्, अष्टविधकर्मचयरिक्तीकरणाद् वा चारित्रम्, सर्वविरतिक्रियेत्यर्थः, तस्य लाभस्तम्, एषामुदये न लभन्ते, देशैकदेशविरतिं पुनर्लभन्ते ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥१२३४॥ भाष्यम्—

सव्वं पच्चक्खाणं वरेंति ते जं न देसमेएणं। पच्चक्खाणावरणा आमज्जादी-सदत्थेसु ॥१२३५॥

(सर्वं प्रत्याख्यानमावृण्वन्ति ते यद् न देशमेतेन। प्रत्याख्यानावरणा आ मर्यादे-षदर्थयोः ॥ १२३५ ॥)

यद् यस्मात् सर्वविरतिरूपं सर्वं प्रत्याख्यानमावृण्वन्ति ते तृतीयकषायाः, न देशप्रत्याख्यानम्, एतेन कारणेन प्रत्याख्यानावरणा अमी उच्यन्ते, 'न तु प्रत्याख्यानमावृण्वन्तीति प्रत्याख्यानावरणा' इति व्युत्पत्तेः सर्वमपि प्रत्याख्यानमेषामुदये न भवति, इति गम्यते। अयं तु विशेषः कुतः, यत् सर्वविरतिप्रत्याख्यानमावृण्वन्त्यमी, न देशप्रत्याख्यानम् ?, इत्याशङ्क्याह—'आ मज्जादी-सदत्थेसु त्ति' आङ् इह मर्यादायाम्, ईषदर्थे वा; आ—सर्वविरतिप्रत्याख्यानमर्यादया प्रत्याख्यानमावृण्वन्ति, अथवा आ—ईषत् सावद्ययोगानुमतिमात्रविरतिरूपं प्रत्याख्यानमावृण्वन्तीति प्रत्याख्यानावरणा इत्यर्थः। देशविरतो ह्यनन्तं सावद्ययोगं प्रत्याख्याय यदैकादशीं प्रतिमां प्रतिपन्नः सावद्ययोगस्य परिमितमनुमतिमात्रं न प्रत्याचष्टे, तदेतत्कषायावरणसामर्थ्यात्, इत्यनया विवक्षयैतत्प्रत्याख्यानावरणा एतेऽभिधीयन्त इति ॥१२३५॥

आह—ननु प्रत्याख्यानस्यावरणं सतः, असतो वा ?, इत्याशङ्क्य प्राह—

नासंतस्सावरणं न सतोऽभव्वाइविरमणपसंगा। पच्चक्खाणावरणा तम्हा तस्संभवावरणा ॥१२३६॥

(नाऽसत आवरणं न सतोऽभव्यादिविरमणप्रसङ्गात्। प्रत्याख्यानावरणास्तस्मात् तत्संभवावरणाः ॥ १२३६ ॥)

एकान्तेनाऽसतस्तावदावरणं न संभवति, खरविषाणस्यापि तत्प्रसंगात्। नापि सतः, अभव्यानामपि प्रत्याख्यानसत्त्वेन विरतिमत्त्वप्रसङ्गात्। तर्हि किमेते कषाया आवृण्वन्ति ?, इत्याह—तस्मात् तत्संभवस्य प्रत्याख्यानसंभवस्य प्रत्याख्यानपरिणतेरावरणाः प्रत्याख्यानावरणा उच्यन्ते, परिणतिप्रबन्धलोपादिति ॥१२३६॥ एतदेव व्यक्तीकुर्वन् सदृष्टान्तमाह—

उदए विरइपरिणई न होइ जेसिं खयाइओ होइ। पच्चक्खाणावरणा त इह जहा केवलावरणं ॥१२३७॥

(उदये विरतिपरिणतिर्न भवति येषां क्षयादितो भवति। प्रत्याख्यानावरणास्त इह यथा केवलावरणम् ॥ १२३७ ॥)

येषामुदये विरतिपरिणतिरात्मनो न भवति, यत्क्षय-क्षयोपशमादिभ्यस्त्वसौ भवति, त इह प्रत्याख्यानावरणा उच्यन्ते, केवलज्ञानावरणवदिति। इदमुक्तं भवति—(१)केवलावरणेन केवलज्ञानं न सद् आव्रियते, अभव्यानामपि केवलित्वप्रसङ्गात्। अभव्यानामपि केवलम्,

किन्त्वावृतमिति चेत् । तदयुक्तम्, मल्लकसंपुटाश्वतप्रदीपेन तन्मध्यस्येव स्वात्मनस्तेन प्रकाशनप्रसङ्गात् । (२) नाऽप्यसत् केवलज्ञानं केवलावरणेनाऽऽव्रियते, खरविषाणस्याऽप्यावरणप्रसङ्गात् । तस्मात् सदसद्रूपं केवलज्ञानं तदावरणेनाऽऽव्रियते । तद्धि जीवद्रव्यरूपतया सदाऽऽव्रियते, आविर्भूततत्परिणत्या त्वसदाऽऽव्रियते, सदसद्रूपयोश्च कथञ्चिदेकत्वमेव । ततः सदसद्रूपस्य केवलज्ञानस्य यथा स्वरूपेण परिणतिसंभवस्तदावरणेनाऽऽव्रियते—आवरणसामर्थ्यात् केवलज्ञानपरिणत्या परिणन्तुं जीवो न लभत इत्यर्थः; एवं प्रत्याख्यानावरणकषायैरपि विरतिपरिणतिसंभवत्र आव्रियते—विरतिपरिणामेन परिणन्तुं जीवो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र बहु वक्तव्यम्, तत्तु नोच्यते, ग्रन्थविस्तरभयात् ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ १२३७ ॥ अथोक्तमेवार्थं संगृह्य बिभणिषुः, तथा चतुर्थकषायाणां यथाख्यातचारित्रादिविघातित्वं च दिदर्शयिषुराह—

विशेषा०

यथाख्यातावरणम्

मूलगुणाणं लंभं न लहइ मूलगुणघाइणो उदए। संजलणाणं उदए न लहइ चरणं अहक्खायं॥१२३८॥

(मूलगुणानां लाभं न लभते मूलगुणघातिन उदये । संज्वलनानामुदये न लभते चरणमथाख्यातम् ॥ १२३८ ॥)

इह सम्यक्त्वं, महाव्रतान्यणुव्रतानि च मूलभूता गुणा मूलगुणाः, उत्तरगुणानामाधारभूतत्वात्, तेषां मूलगुणानां लाभं न लभते । कदा ?, इत्याह—यथोक्तान् मूलगुणान् हन्तुं शीलं येषां ते मूलगुणघातिनस्तेषां मूलगुणघातिनामनन्तानुबन्ध्य-ऽप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणानां द्वादशानां कषायाणामुदये । एतच्च 'पढमिल्लुआण उदए' (गा०–१२२६) इत्यादिना सर्वं भावितमेव । तथा, ईषज्ज्वलनात् संज्वलनाः, सपदि ज्वलनाद् वा संज्वलनाः, परीषहादिसंपाते चारित्रिणमपि ज्वलयन्तीति वा संज्वलनाः क्रोधादय एव चत्वारः कषायाः, तेषामुदये न लभते, लब्धं वा त्यजति चरणं चारित्रम् । किं सर्वमपि ?, न, इत्याह—यथैव तीर्थकर-गणधरैराख्यातं यथाख्यातमकषायमित्यर्थः, सकषायं तु लभते । न च यथाख्यातचारित्रमात्रमेवोपघ्नन्ति संज्वलनाः, किन्तु शेषचारित्राणामपि देशोपघातिनो भवन्ति, तदुदये शेषचारित्राविचारसिद्धेः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥१२३८॥ के पुनस्ते मूलगुणाः, यद्विघातिनो द्वादश कषायाः ?, इत्याह—

सम्मत्तसमेयाइं महव्वया-णुव्वयाइं मूलगुणा । मूलं सेसाहारो बारस तग्घाइणो एए ॥१२३९॥

(सम्यक्त्वसमेतानि महाव्रता-ऽणुव्रतानि मूलगुणाः । मूलं शेषाधारो द्वादश तद्घातिन एते ॥ १२३९ ॥)

गतार्था, नवरं शेषाणामुत्तरगुणानामाधारत्वात् सम्यक्त्व-महाव्रतादीनि मूलमुच्यते, तद्विघातिन एते द्वादश कषाया इति ॥१२३९॥ अत्रार्थपथ्याऽऽधिसमनवगच्छन्नाह परः—

निसिभत्तविरमणं पि हु नणु मूलगुणो कहं न गहियं तं ?।
वयधारिणो च्चिय तयं मूलगुणो सेसयस्सियरो ॥१२४०॥

आहारविरमणाओ तवो व तव एव वा जओऽणसणं।
अहव महव्वयसंरक्खत्तणाओ समिइउ व्व ॥१२४१॥

(निशिभक्तविरमणमपि हि ननु मूलगुणः कथं न गृहीतं तत् ?। व्रतधारिण एव तद् मूलगुणः शेषस्येतरः ॥ १२४० ॥)

(आहारविरमणात् तप इव तप एव वा यतोऽनशनम्। अथवा महाव्रतसंरक्षत्वात् समितय इव ॥ १२४१ ॥)

ननु रात्रीभोजनविरमणमपि मूलगुणः, तदिह किमिति मूलगुणत्वेन नोपात्तम् ?। अत्रोत्तरमाह–व्रतधारिणः संयतस्यैव तद् रात्रीभोजनविरमणं मूलगुणः, शेषस्य तु गृहिणो देशविरतस्योत्तरगुण इत्यर्थः। कुतः ?, आहारविरमणरूपत्वात्, तपोवत्। अथवा, तप एव वा तद् निशिभोजनविरमणमिति प्रतिज्ञा, यतोऽनशनम्–अशनत्यागरूपत्वादिति हेतुः, चतुर्थादिवत्, इत्यनुक्तोऽपि दृष्टान्तः स्वयं द्रष्टव्यः, तपश्चोत्तरगुण एवेति भावः। इतश्चेदमुत्तरगुणः। कुतः ?, महाव्रतसंरक्षणात्मकत्वात्, समित्यादिवदिति ॥१२४०–१२४१॥

अत्राह–यद्येवम्, उक्तयुक्तेर्व्रतधारिणोऽपि तद् मूलगुणो न प्राप्नोति, इत्याह–

तह वि तयं मूलगुणो भण्णइ मूलगुणपालयं जम्हा। मूलगुणगहणम्मि य तं गहियं उत्तरगुण व्व१२४२

(तथापि तद् मूलगुणो भण्यते मूलगुणपालकं यस्मात्। मूलगुणग्रहणे च तद् गृहीतमुत्तरगुण इव ॥ १२४२ ॥)

तथापि व्रतिनस्तन्मूलगुणो भण्यते, समस्तव्रतानुपालनात्, समस्तव्रतसंरक्षणेनात्यन्तोपकारित्वात्, प्राणातिपातविरमणवत्, मूलगुणग्रहणाच्च साक्षादनुपात्तमपि तद् गृहीतमेव द्रष्टव्यम्, उत्तरगुणवदिति ॥१२४२॥ कस्माद् मूलगुणग्रहणे तद् गृह्यते ?, इत्याह–

जम्हा मूलगुण च्चिय न होंति तव्विरहियस्स पडिपुन्ना।
तो मूलगुणग्गहणे तग्गहणमिहत्थओ नेयं ॥१२४३॥

(यस्माद् मूलगुणा एव न भवन्ति तद्विरहितस्य परिपूर्णाः। ततो मूलगुणग्रहणे तद्ग्रहणमिहार्थतो ज्ञेयम् ॥ १२४३ ॥)

यस्मात् तद्विरहितस्य रात्रीभोजनविरमणविरहितस्य महाव्रतादयो मूलगुणा एव परिपूर्णा न भवन्ति, अतो मूलगुणग्रहणे तद्ग्रहणमिहार्थतो विज्ञेयम्; तथाहि–रात्रौ भोजने विधेये रात्रौ भिक्षार्थमचक्षुर्विषये पर्यटनाद् वह्निप्रदीपनादिभिः स्पर्शनात्, पुरःकर्मपश्चात्कर्माद्यनेषणीयदोषदुष्टाहारग्रहणादेश्च प्राणातिपातव्रतविघातः। अन्धकारबलेन च पतितहिरण्यादिद्रविणग्रहणादेः, योषित्परिभोगसंभवाच्च शेषव्रतविलोपः। इत्येवं रात्रिभोजनविरमणमन्तरेण न संभवन्त्येव प्राणातिपातविरत्यादिमूलगुणाः। अत एव तद्ग्रहणेऽत्यन्तोपकारित्वाद् गृहीतमेवार्थतस्तदिति ॥ १२४३॥ अत्र प्रेरकः प्राह–

रात्रिभोजनविरमणं कथं साधुमूलगुणः श्रावकोत्तरगुणः

जइ मूलगुणो मूलव्वयउवगारि त्ति तं तवाईया। तो सव्वे मूलगुणा, जइ व न, ता तं पि मा होउ॥१२४४॥

(यदि मूलगुणो मूलव्रतोपकारीति तत् तपआदिकाः। ततः सर्वे मूलगुणा, यदि वा न, तर्हि तदपि मा भूत् ॥ १२४४ ॥)

यदि तद् निशिभोजनविरमणं मूलगुणोपकारित्वाद् मूलगुण इष्यते, ततस्तर्हि तपःप्रभृतयः सर्वेऽपि मूलगुणाः प्राप्नुवन्ति, तेषामपि तदुपकारित्वात्। अतो विशीर्णोत्तरगुणकथा। यदि पुनस्ते तपःप्रभृतयो मूलगुणा न भवन्ति, तर्हि तदपि रात्रीभोजनविरमणं मूलगुणो मा भूत्, उपकारित्वाविशेषात्। पूर्वापरविरोधश्चैवमनभ्युपगच्छतो भवतः, तथाहि–भवतैवानन्तरमुक्तं यथा–'महाव्रतसंरक्षणादुत्तरगुण इदं, समितिवत्' इति; इदानीं त्वभिधत्से–'महाव्रतसंरक्षणाद् मूलगुण एतदि'ति। अत्रोच्यते–किमिह विरुद्धम्?, उभयधर्मकं हि रात्रीभोजनविरमणम्, यतो गृहस्थस्य तदुत्तरगुणः, तस्याऽऽरम्भजप्राणातिपातादनिवृत्तत्वात्, निशि भोजनेऽपि मूलगुणानामखण्डनात्, अत्यन्तोपकारामावादिति; व्रतिनस्तु तदेव मूलगुणः, तस्याऽऽरम्भजादपि प्राणातिपाताद् निवृत्तत्वात्, रजनिभोजने च तत्संभवात्, अतस्तद्विधाने मूलगुणानां खण्डनात्, तद्विरमणे तु तेषां संरक्षणेनात्यन्तोपकारात् तत् तस्य मूलगुणः। तपःप्रभृतीनां चेत्थमत्यन्तोपकारित्वाभावादुत्तरगुणत्वमिति ॥१२४४॥ आह च—

सव्वव्वओवगारिं जह तं न तहा तवादओ वीसुं। जं, ते तेणुत्तरिया होंति गुणा तं च मूलगुणो॥१२४५॥

(सर्वव्रतोपकारि यथा तद् न तथा तपआदयो विष्वक्। यत् ते तेनोत्तराख्या भवन्ति गुणास्तच्च मूलगुणः ॥ १२४५ ॥)

'जं' ति यस्मात् कारणाद् यथा तद् रात्रीभोजनविरमणं सर्वव्रतोपकारकम्, न तथा तपःसमित्यादयो 'विष्वक्' पृथक्, तेन कारणेन त औत्तरिका(प्र०...उत्तरिका) उत्तरगुणा भवन्ति। तत्तु रात्रीभोजनव्रतं मूलगुणानामत्यन्तोपकारित्वाद् मूलगुणः। यथा हि प्राणातिपातादिव्रतानां पञ्चानामेकस्याप्यभावे शेषाणामभावाद् मूलगुणत्वम्, एवं रात्रिभोजनव्रतस्याऽप्यभावे सर्वव्रताभावादत्यन्तोपकारित्वाद् मूलगुणत्वमिति भावः ॥१२४५॥ अथ 'संजलणाणं उदए' (गा०–१२३८) इत्यादिनिर्युक्तिगाथोत्तरार्धव्याख्यामाह—

ईसिं सयराहं वा संपाए वा परीसहाईणं। जलणाओ संजलणा नाहक्खायं तदुदयम्मि ॥१२४६॥

अकसायमहक्खायं जं संजलणोदए न तं तेण। लब्भइ लद्धं च पुणो भस्सइ सव्वं तदुदयम्मि॥१२४७॥

न हु नवरिमहक्खाओवघाइणो सेसचरणदेसं पि। घाएंति, ताणमुदए होइ जओ साइयारं तं॥१२४८॥

(ईषद् झगिति वा संपाते वा परीषहादीनाम्। ज्वलनात् संज्वलना नाऽथाख्यातं तदुदये ॥ १२४६ ॥)

(अकषायमथाख्यातं यत् संज्वलनोदये न तत् तेन। लभ्यते लब्धं च पुनर्भ्रश्यति सर्वं तदुदये ॥ १२४७ ॥)

(न हि नवरमथाख्यातोपघातिनः शेषचरणदेशमपि। घ्नन्ति, तेषामुदये भवति यतः सातिचारं तत् ॥ १२४८॥)

विशेषा०

मूलोत्तरगुणत्वं किम्?

इह संशब्दस्य द्वयोऽर्थाः, तद्यथा—ईषज्ज्वलनात् संज्वलनाः, अथवा, 'सयराहं' झगिति ज्वलनात् संज्वलनाः, यदिवा, परीषहादि- ॥४७२॥
संपाते चारित्रिणमपि ज्वलयन्तीति संज्वलनाः, तदुदये यथाख्यातचारित्रं न भवति । कुतस्तदुदये तद् न भवति ?, इत्याह—'अकसायमि- विशेषा०
त्यादि' । 'जं ति' यस्मादकषायं यथाख्यातमुच्यते, तेन कारणेन संज्वलनकषायोदये तद् न लभ्यते, पूर्वलब्धमपि च पुनस्तदुदये सर्वं तद्
प्रस्खलतीति । न हि नैव यथाख्यातमात्रोपघातिनः संज्वलनाः, किन्तु शेषचारित्राणामपि देशोपघातिनो भवन्ति, यतस्तेषामुदये तदपि शेष-
चारित्रं सातिचारं भवति ॥ इति गाथाद्वयकार्थः ॥१२४६–१२४७–१२४८॥ अत एवाह—

सव्वे चिय अइयारा संजलणाणं तु उदयओ होंति। मूलच्छेज्जं पुण होइ बारसण्हं कसायाणं ॥१२४९॥ सर्वेऽति-

(सर्व एवातिचाराः संज्वलनानां मूदयतो भवन्ति । मूलच्छेद्यं पुनर्भवति द्वादशानां कषायाणाम् ॥ १२४९ ॥) चाराः

सर्वेऽप्यालोचना-प्रतिक्रमणोभयादिच्छेदपर्यन्तप्रायश्चित्तशोध्याः, अपिशब्दात् कियन्तोऽपि च, अतिचरणान्यतिचाराश्चारित्रविराधना- संज्वलनो-
विशेषाः संज्वलनानामेवोदयतो भवन्ति । द्वादशानां पुनः कषायाणामुदयतो मूलच्छेद्यं भवति—मूलेनाऽष्टमस्थानवर्तिना प्रायश्चित्तेन च्छिद्य- दयजाः
तेऽपनीयते यद् दोषजातं तद् मूलच्छेद्यम्—अशेषचारित्रोच्छेदकारीत्यर्थः । तदेवंभूतं दोषजातं द्वादशानामनन्तानुबन्ध्यऽप्रत्याख्यान-प्रत्या-
ख्यानावरणलक्षणानां कषायाणामुदये संजायते । अथवा, इदं मूलच्छेद्यं दोषजातं यथासंभवतो योज्यते, तद्यथा—प्रत्याख्यानावरणकषायचतुष्ट-
योदये सर्वविरतिरूपस्य चारित्रस्य मूलच्छेद्यं सर्वनाशरूपं भवति, अप्रत्याख्यानकषायचतुष्कोदये तु देशविरतिचारित्रस्य, अनन्तानुबन्धि-
कषायचतुष्कोदये पुनः सम्यक्त्वस्य ॥ इति नियुक्तिगाथार्थः ॥ १२४९ ॥ भाष्यम्—

अइयारा छेदंता सव्वे संजलणहेयवो होंति। सेसकसायोदयओ मूलच्छेज्जं वयारुहणं ॥१२५०॥

(अतिचाराश्छेदान्ताः सर्वे संज्वलनहेतवो भवन्ति । शेषकषायोदयतो मूलच्छेद्यं व्रतारोहणम् ॥१२५०॥)

सप्तमस्थानवर्ती प्रायश्चित्तविशेषश्छेदः । ततश्चालोचनादिना छेदान्तेन सप्तविधप्रायश्चित्तेनान्तो येषां ते, एकस्याऽन्तशब्दस्य
लोपाच्छेदान्ताः, सर्वेऽप्यतिचाराः संज्वलनकषायोदयजन्या भवन्ति । शेषकषायाणां द्वादशानामुदये मूलच्छेद्यं समस्तचारित्रोच्छेदकारकं दोष-
जातं भवति । तदुदये च प्रायश्चित्तं पुनर्व्रतारोपणमिति ॥१२५०॥ अथवा, यथासंभवं मूलच्छेद्यं योज्यते, इत्येतदाह—

अहवा संजममूलच्छेज्जं तइयकलुसोदए निययं। सम्मत्ताईमूलच्छेज्जं पुण बारसण्हं पि ॥१२५१॥

(अथवा संयममूलच्छेद्यं तृतीयकलुषोदये नियतम् । सम्यक्त्वादिमूलच्छेद्यं पुनर्द्वादशानामपि ॥ १२५१ ॥)

तृतीयानां प्रत्याख्यानावरणकषायाणामुदये संयमस्य सर्वविरतिरूपस्य मूलच्छेद्यं नियतं निश्चितं भवति, सम्यक्त्वादिमूलच्छेद्यं तु

मूलच्छेज्जे सिद्धे पुव्वद्धे मूलगुणघाइगहणेणं। इह कीस पुणो गहणं अइयारविसेसणत्थं ति ॥१२५२॥
पगयमहक्खायं ति य अइयारे तम्मि चेव मा जोए। तो मूलच्छेज्जमिणं सेसचरित्ते निओएइ ॥१२५३॥

(मूलच्छेद्ये सिद्धे पूर्वार्धे मूलगुणघातिग्रहणेन । इति कस्मात् पुनर्ग्रहणमतिचारविशेषणार्थमिति ॥ १२५२ ॥)
(प्रकृतमथाख्यातमिति चातिचारे तस्मिन्नेव मा यौक्षीत् । ततो मूलच्छेद्यमिदं शेषचारित्रे नियोजयति ॥ १२५३ ॥)

आह—नन्वनन्तरनिर्दिष्टनिर्युक्तिगाथायां 'मूलगुणाणं लंभं न लहइ मूलगुणघाइणो उदए'(गा०–१२३८)इत्येतस्मिन् पूर्वार्धे मूलगुणघातिग्रहणेन द्वादशकषायाणामुदये मूलच्छेद्यं सिद्धमेव, किमितीह पुनस्तद्ग्रहणम् ? । अत्रोत्तरमाह—अतिचारविशेषणार्थमिति–अतिचाराणां विशेषे व्यवस्थापनार्थमित्यर्थः । इदमेव व्यक्तीकुर्वन्नाह—'पगयमि'त्यादि । इदमुक्तं भवति–'संजलणाणं उदए न लहइ चरणं अहक्खायं'(गा०–१२३८)इत्यनन्तरनिर्युक्तिगाथोत्तरार्धादिह यथाख्यातचारित्रं प्रकृतमनुवर्तते । ततश्च 'सव्वे चिय अइयारा संजलणाणं तु उदयओ होंति'(गा०–१२४९)इत्येतानतिचाराननन्तरानुवर्तमाने यथाख्यातचारित्र एव शिष्योऽयौक्षीत्, तदेतद् मा भूत् ; ततस्तेनेह पुनरपि मूलच्छेद्यमेतद् यथाख्यातवर्जिते शेषचारित्रे सामायिकादिके नियोजयति । अस्यां हि गाथायां मूलच्छेद्यग्रहणात् पुनःशब्दविशेषणाधायमर्थः संपद्यते । संज्वलनानामुदये शेषचारित्रस्य सर्वेऽप्यतिचारा भवन्ति, द्वादशकषायाणामुदये पुनर्मूलच्छेद्यं भवति । यस्यैवास्यां गाथायां मूलच्छेद्यमुक्तम्, तस्यैवातिचारा अपि, न तु यथाख्यातचारित्रस्य, कषायोदयरहितत्वेन तस्य निरतिचारत्वात् ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ ॥ १२५२-१२५३ ॥

॥ उक्रमावरणद्वारम् ॥

अथ तत्क्षयोपशमादिभ्यश्चारित्रप्राप्तिमभिवित्सुराह—

क्षायिकादि-चारित्र-विचारः

बारसविहे कसाए खइए उवसामिए व जोगेहिं। लब्भइ चरित्तलंभो तस्स विसेसा इमे पंच॥१२५४॥

(द्वादशविधे कषाये क्षपिते उपशमिते वा योगैः । लभ्यते चारित्रलाभस्तस्य विशेषा इमे पञ्च ॥ १२५४ ॥)

द्वादशविधे द्वादशप्रकारेऽनन्तानुबन्ध्यादिभेदभिन्ने कषाये, जातावेकवचनम्, क्रोधादिलक्षणे क्षपिते विध्याताग्नितुल्यतां नीते, उपशमिते भस्मच्छन्नदहनकल्पतां प्रापिते; वाशब्दात् क्षयोपशमे चार्धविध्यातज्वलनसमतामुपकल्पिते, योगैर्मनो-वाक्-कायरूपैः प्रशस्तैर्हेतुभिर्लभ्यते चारित्रलाभः, तस्य च सामान्येन चारित्रस्य विशेषा भेदा एते वक्ष्यमाणाः पञ्च ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥१२५४॥ भाष्यम्–

खविए उवसमिए वा वासद्देणं खओवसमिए वा। बारसविहे कसाए पसत्थझाणाइजोगेहिं ॥१२५५॥

(क्षपिते उपशमिते वाशब्देन क्षायोपशमिके वा । द्वादशविधे कषाये प्रशस्तध्यानादियोगैः ॥ १२५५ ॥)

गतार्था, नवरं प्रशस्तध्यानं प्रशस्तं मनः ॥१२५५॥ क्षीणादिकषायस्वरूपमाह–

खीणा निव्वायहुयासणो व छारपिहिय व्व उवसंता।
दरविज्झायविहाडियजलणोवम्मा खओवसमा॥१२५६॥

(क्षीणा निर्वातहुताशन इव भस्मपिहित इवोपशान्ताः । दरविध्यातविघट्टितज्वलनौपम्याः क्षयोपशमाः ॥ १२५६ ॥)

व्याख्यातार्था, नवरमर्धविध्यातविघट्टितज्वलनोपमाः क्षायोपशमिककषायाः । क्षयोपशमावस्थेषु हि कषायेषु दलिकस्य वेदनमप्यस्ति, तत्र विघट्टितवह्निकल्पमिति ॥१२५६॥ अथ कस्य चारित्रस्य कथं लाभः ?, इत्याह–

खयओ वा समओ वा खओवसमओ व तिण्णि लब्भन्ति।
सुहुमाहक्खायाइं खयओ समओ व नण्णत्तो ॥१२५७॥

(क्षयतो वा शमतो वा क्षयोपशमतो वा त्रीणि लभ्यन्ते । सूक्ष्मा-ऽऽख्याते क्षयतः शमतो वा नान्यतः ॥ १२५७ ॥)

सामायिक-च्छेदोपस्थापनीय-परिहारविशुद्धिकलक्षणान्याद्यानि त्रीणि चारित्राणि श्रेणिद्वयादन्यत्र कषायक्षयोपशमात् पूर्वप्रतिपन्नानि प्रतिपद्यमानानि च लभ्यन्ते, अनिवृत्तिबादरस्य पुनरुपशमश्रेणौ तदुपशमात् पूर्वप्रतिपन्नानां तेषां लाभः, क्षपकश्रेणौ तु क्षयादिति । सूक्ष्मसंपराय-यथाख्यातचारित्रे तूपशमश्रेणौ कषायोपशमात् , क्षपकश्रेणौ तु तत्क्षयाल्लभ्येते, नान्यतः–क्षयोपशमात् न प्राप्येते इत्यर्थः ॥१२५७॥

आह–ननु 'तस्स विसेसा इमे पंच'(गा०–१२५४)इत्यत्र किं सामान्यं चारित्रमात्रं तच्छब्दस्य वाच्यम् , आहोस्विद् द्वादशानां कषायाणां क्षयादिभ्यो यदनन्तरमेवोक्तं तदेव ?, इत्याशङ्क्याह–

लब्भइ चरित्तलाभो खयाइओ बारसण्ह नियमोऽयं ।
न उ पंचविहनियमणं पंच विसेस त्ति सामण्णं ॥१२५८॥

(लभ्यते चारित्रलाभः क्षयादितो द्वादशानां नियमोऽयम् । न तु पञ्चविधनियमनं पञ्च विशेषा इति सामान्यम् ॥ १२५८ ॥)

द्वादशानां कषायाणां क्षयादितः क्षय-क्षयोपशमो-पशमेभ्य एव लाभश्चारित्रस्य, नान्यथा, इत्येवमेवैष नियमो द्रष्टव्यः, न तु पञ्चविधनियमनम्–द्वादशकषायाणामेव क्षयादितो लब्धस्य चारित्रस्य पञ्चैते विशेषा इत्येवंभूतो नियमोऽत्र न कर्तव्य इत्यर्थः । किं तर्हि ? । द्वादशानां, अविशेषतो वा कषायाणां क्षयादितो लब्धस्य तस्य सामान्येनैव चारित्रस्यैते वक्ष्यमाणाः पञ्च विशेषा इत्येवं सामान्यं चारित्रमात्रं तच्छब्दस्य संबध्यत इति ॥१२५८॥

अथ कस्माद् द्वादशकषायाणामेव क्षयादितो लभ्यस्य चारित्रस्य पञ्चैते विशेषा इत्येवंभूतो नियमोऽत्र न क्रियते, इत्याह—

जं तिण्णि बारसण्हं लब्भंति खयाइओ कसायाणं। सुहुमं पण्णरसण्हं चरिमं पुण सोलसण्हं पि १२५९

(यत् त्रीणि द्वादशानां लभ्यन्ते क्षयादितः कषायाणाम्। सूक्ष्मं पञ्चदशानां चरमं पुनः षोडशानामपि ॥ १२५९ ॥)

यतः सामायिक-च्छेदोपस्थापनीय-परिहारविशुद्धिकलक्षणानि त्रीण्येव चारित्राणि द्वादशकषायाणां क्षयादितो लभ्यन्ते, इति कथं तत्क्षयादिलभ्यस्य चारित्रस्य पञ्चविधत्वं स्यात्? । सूक्ष्मसंपरायचारित्रं तु संज्वलनलोभवर्जितानां शेषपञ्चदशकषायाणां क्षयात्, उपशमाद् वा लभ्यते। चरमं तु यथाख्यातचारित्रं षोडशानामपि कषायाणां क्षयात्, उपशमाद् वा प्राप्यते। एवं च सति सामान्यस्यैव चारित्रस्य पञ्च विशेषा भवन्ति ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥१२५९॥ के पुनस्ते पञ्च विशेषाः?, इत्याह—

सामाइयत्थ पढमं छेओवट्ठावणं भवे बीयं। परिहारविसुद्धीयं सुहुमं तह संपरायं च ॥१२६०॥

तत्तो य अहक्खायं खायं सव्वम्मि जीवलोयम्मि। जं चरिऊण सुविहिया वच्चंतयरा-मरं ठाणं १२६१

(सामायिकमत्र प्रथमं छेदोपस्थापनं भवेद् द्वितीयम्। परिहारविशुद्धिकं तथा सूक्ष्मसंपरायं च ॥ १२६० ॥)

(ततश्च यथाख्यातं ख्यातं सर्वस्मिञ्जीवलोके। यच्चरित्वा सुविहिता व्रजन्त्यजरा-मरं स्थानम्। ॥ १२६१ ॥)

राग-द्वेषविरहितः समस्तस्य प्रतिक्षणमपूर्वापूर्वकर्मनिर्जराहेतुभूताया विशुद्धेरायो लाभः समायः, स एव सामायिकं सर्वसावद्ययोगविरमणमित्यर्थः। ततश्च सर्वमप्येतच्चारित्रमविशेषतः सामायिकमेव; छेदादिविशेषैस्तु विशेष्यमाणमर्थतः संज्ञातश्च नानात्वं प्रतिपद्यते। तदत्रैतेषु मध्ये प्रथमं छेदादिविशेषाणामभावाद् सामान्यसंज्ञायामेवावतिष्ठते सामायिकमिति। एतच्च द्विधा—इत्वरम्, यावत्कथिकं च। तत्र स्वल्पकालभावीत्वरम्। इदं च भरतै-रावतक्षेत्रेषु प्रथम-पश्चिमतीर्थकरतीर्थेऽनारोपितमहाव्रतस्य शिक्षकस्य(प्र०...शिष्यस्य)विज्ञेयम्। अत्र जन्मनि यावज्जीवितकथाऽस्त्यात्मनः, तावत्कालभावि यावत्कथं तदेव यावत्कथिकम्, आभववर्तीत्यर्थः। एतच्च भरतै-रावतमध्यमद्वाविंशतितीर्थकरसाधूनां, महाविदेहार्हत्संयतानां चावसेयम्, एषामुपस्थापनाया अभावादिति।

द्वितीयं तु चारित्रं छेदोपस्थापनमुच्यते। तत्र च्छेदश्चोपस्थापना च यस्मिंश्चारित्रे तच्छेदोपस्थापनम्—पूर्वपर्यायस्य च्छेदः, महाव्रतेषूपस्थापनं चात्मनो यत्र तच्छेदोपस्थापनमित्यर्थः। एतदपि द्विधा-सातिचारम्, अनतिचारं च। तत्रानतिचारं यदित्वरसामायिकस्य शिक्षकस्य (प्र०...शिष्यस्य)उपस्थापनायामारोप्यते; तीर्थान्तरसंक्रान्तौ वा, यथा पार्श्वनाथतीर्थाद् महावीरतीर्थं संक्रामतः पञ्चयामधर्मप्रतिपत्ताविति। सातिचारं तु मूलगुणघातिनो यत्पुनरपि महाव्रतारोपणमिति।

तृतीयं तु चारित्रं परिहारविशुद्धिकम्। तत्र परिहरणं परिहारस्तपोविशेषः, तेन कर्मनिर्जरारूपा विशुद्धिर्यस्मिंश्चारित्रे तत् परिहारविशु-

दिकम्। एतदपि द्विभेदम्–निर्विशमानकं, निर्विष्टकायिकं च । तत्रास्यैव चारित्रस्यासेवकाः साधवो निर्विशमानका उच्यन्ते, तदव्यतिरेकादिदमपि चारित्रं निर्विशमानकं भण्यते । आसेवितविवक्षितचारित्रकायास्तु मुनयो निर्विष्टकायाः, त एव स्वार्थिकप्रत्ययोपादानाद् निर्विष्टकायिकाः, तदभेदादिदमपि चारित्रं निर्विष्टकायिकम् । एतत्स्वरूपं च विस्तरतो भाष्येऽभिधास्यत इति ।

'तथा' इत्यानन्तर्ये, गाथाभङ्गभयाद् व्यवहितस्योपन्यासः, 'सूक्ष्मम्' इत्यनुस्वारोऽप्यलाक्षणिकः । सूक्ष्मसंपरायं चतुर्थं चारित्रम् । तत्र संपर्यैत्येभिः संसारमिति संपरायाः कषायाः, सूक्ष्मा लोभांशावशेषत्वात् संपराया यत्र तत् सूक्ष्मसंपरायम् । इदमपि द्विविधम्–विशुध्यमानकं संक्लिश्यमानकं च । तत्र विशुध्यमानकं क्षपको-पशमश्रेणिद्वयमारोहतो भवति । संक्लिश्यमानकं तूपशमश्रेणेः प्रच्यवमानस्य प्राप्यते । चः समुच्चये । ततश्च सूक्ष्मसंपरायानन्तरं सर्वत्र साधुजीवलोके ख्यातं प्रसिद्धं यथाख्यातं पञ्चमं सर्वविशुद्धं चारित्रं भवति । तत् कथम्भूतम् ?, इत्याह–यच्चरित्वाऽऽसेव्य, शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते सुविहिताः सुसाधवो व्रजन्त्यजरा-मरं मोक्षलक्षणं स्थानम् । तत्र मरणं मरः । स्वरान्तत्वादल्प्रत्ययः । न विद्यते जरा-मरौ यत्र तदजरा-मरम् । इदं च कषायोदयरहितत्वात् क्षीणमोहोपशान्तमोहलक्षणस्य छद्मस्थवीतरागस्य सयोग्य-ऽयोगिकेवलिनश्च भवति ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयसंक्षेपार्थः ॥१२६०–१२६१॥ विस्तरार्थं तु भाष्यकृदाह—

सव्वमिणं सामाइयं छेयाइविसेसओ पुणो भिन्नं। अविसेसियमाइमयं ठियमह सामन्नसन्नाए॥१२६२॥

सावज्जजोगविरइ त्ति तत्थ सामाइयं दुहा तं च। इत्तरमावकहं ति य पढमं पढमं-तिमजिणाणं१२६३

तित्थेसुमणारोवियवयस्स सेहस्स थोवकालीयं। सेसाणमावकहियं तित्थेसु, विदेहयाणं च ॥१२६४॥

(सर्वमिदं सामायिकं छेदादिविशेषतः पुनर्भिन्नम् । अविशेषितमादिमकं स्थितमथ सामान्यसंज्ञायाम् ॥ १२६२ ॥)

(सावद्ययोगविरतिरिति तत्र सामायिकं द्विधा तच । इत्वरं यावत्कथमिति च प्रथमं प्रथमा-ऽन्तिमजिनयोः ॥ १२६३ ॥)

(तीर्थयोरनारोपितव्रतस्य शैक्षस्य स्तोककालिकम् । शेषाणां यावत्कथिकं तीर्थेषु, विदेहजानां च ॥ १२६४ ॥)

सर्वमपीदं चारित्रमविशेषतः सामायिकमेव । एतदेव च च्छेदादिविशेषैर्विशेष्यमाणमर्थतः संज्ञातश्च नानात्वं प्रतिपद्यते । तत्राद्यं विशेषणाभावात् सामान्यसंज्ञायामेवावतिष्ठते सामायिकमिति । तच्च सावद्ययोगविरतिस्वरूपमेतत् सामायिकम् । तच्च द्विधा–इत्वरम्, यावत्कथिकं च । तत्रेत्वरं स्वल्पकालीनं भरतै-रावताऽऽद्य-चरमतीर्थकरतीर्थयोरनारोपितमहाव्रतस्य शिक्षकस्य (प्र०...शिष्यकस्य) द्रष्टव्यम् । यावत्कथिकं यावज्जीविकं भरतै-रावतमध्यम-चरमवर्जद्वाविंशतितीर्थकरतीर्थसाधूनां, महाविदेहजानां च साधूनामवसेयमिति ॥१२६२-१२६३-१२६४॥

अथ प्रेरकः प्राह—

नणु भाव-जीवा ... (first line cut off at top)

(ननु यावज्जीवमित्वरमपि गृहीतं मुञ्चतः । भवति प्रतिज्ञालोपो यथा यावत्कथिकं मुञ्चतः ॥ १२६५ ॥)

आह–ननु 'करोमि भदन्त ! सामायिकं यावज्जीवम्' इत्येवं व्रतग्रहणकाले इत्वरमपि सामायिकं गृहीतमुपस्थापनायां मुञ्चतः प्रतिज्ञालोपः प्राप्नोति; यावत्कथिकपरित्याग इव ॥ १२६५ ॥ अत्रोत्तरमाह—

विशेषा० सामा० छेदे कथं न प्रतिज्ञालोपः

नणु भणियं सव्वं चिय सामाइयमिणं विसुद्धिओ भिन्नं।
सावज्जविरइमइयं को वयलोवो विसुद्धीए?॥१२६६॥

(ननु भणितं सर्वमेव सामायिकमिदं विशुद्धितो भिन्नम् । सावद्यविरतिमयं को व्रतलोपो विशुद्धौ ? ॥ १२६६ ॥)

ननूक्तं सर्वमेवेदं चारित्रमविशेषतः सावद्ययोगविरतिसामान्यात् सामायिकमेव, छेदादिविशुद्धिविशेषैर्विशेष्यमाणमन्यथात्वं प्रतिपद्यते । ततः को नाम विशिष्टतरायां विशुद्धौ प्रतिपद्यमानायां व्रतलोपः ?–न कश्चिदित्यर्थः ॥१२६६॥ कुतः ?, इत्याह—

उन्निक्खमओ भंगो,जो पुण तं चिय करेइ सुद्धयरं।सन्नामेत्तविसिट्ठं सुहुमंपिव,तस्स को भंगो?१२६७

(उन्निष्क्रामतो भङ्गो यः पुनस्तदेव करोति शुद्धतरम् । संज्ञामात्रविशिष्टं सूक्ष्ममिव, तस्य को भङ्गः ? ॥ १२६७ ॥)

उन्निष्क्रामतः प्रव्रज्यात्यागमेव कुर्वतो व्रतभङ्गो भवति । यः पुनस्तदेव प्राग् गृहीतं चारित्रं विशुद्धतरं संपादयति, संज्ञामात्रेण तु चारित्रं विशिष्टं भिन्नम् , तस्य भङ्गो न भवति, किन्तु सुतरामेव व्रतनैर्मल्यं संपद्यते । यथा सामायिकसंयतस्य 'सुहुमं ति' सूक्ष्मसंपरायं प्रतिपद्यमानस्य, च्छेदोपस्थापनीयस्य वा परिहारविशुद्धिकमङ्गीकुर्वतो व्रतनिर्मलत्वमिति ॥१२६७॥ छेदोपस्थापनीयस्य व्याख्यामाह—

छेदोपस्थापनीयम्

परियायस्स य छेओ जत्थोवट्ठावणं वएसु च। छेओवट्ठावणमिह तमणइयारे-यरं दुविहं॥१२६८॥
सेहस्स निरइयारं तित्थंतरसंकमे च तं होज्जा। मूलगुणघाइणो साइयारमुभयं च ठियकप्पे।१२६९।

(पर्यायस्य च च्छेदो यत्रोपस्थापनं व्रतेषु च । छेदोपस्थापनमिह तदनतिचारे-तरं द्विविधम् ॥ १२६८ ॥)
(शैक्षस्य निरतिचारं तीर्थान्तरसंक्रमे च तद् भवेत् । मूलगुणघातिनः सातिचारमुभयं च स्थितकल्पे ॥ १२६९ ॥)

'जत्थ त्ति' यत्र चारित्रे पूर्वपर्यायस्य च्छेदः, व्रतेषु चोपस्थापनं विधीयते, तदिह च्छेदोपस्थापनम् । तच्च द्विधा–सातिचारम् , अनतिचारं च । तत्र शिक्षकस्य (प्र०...शिष्यकस्य) उपस्थापनायां, तीर्थान्तरसंक्रान्तौ वा यदारोप्यते तद् निरतिचारं भवेत् । यत्तु मूलगुणघातिनः पुनरपि समारोप्यते तत् सातिचारम् । एतच्चोभयमपि स्थितकल्प एव भवति, न स्थितास्थितकल्पे । तत्र भरतैरावतप्रथम-चरम-

दिकम्। एतदपि द्विभेदम्–निर्विशमानकं, निर्विष्टकायिकं च। तत्रास्यैव चारित्रस्यासेवकाः साधवो निर्विशमानका उच्यन्ते, तदव्यतिरेकादिदमपि चारित्रं निर्विशमानकं मण्यते। आसेवितविवक्षितचारित्रकायास्तु मुनयो निर्विष्टकायाः, त एव स्वार्थिकप्रत्ययोपादानाद् निर्विष्टकायिकाः, तदभेदादिदमपि चारित्रं निर्विष्टकायिकम्। एतत्स्वरूपं च विस्तरतो भाष्येऽभिधास्यत इति।

'तथा' इत्यानन्तर्ये, गाथाभङ्गभयाद् व्यवहितस्योपन्यासः, 'सूक्ष्मम्' इत्यनुस्वारोऽप्यलाक्षणिकः। सूक्ष्मसंपरायं चतुर्थं चारित्रम्। तत्र संपर्यन्त्येभिः संसारमिति संपरायाः कषायाः, सूक्ष्मा लोमांशावशेषत्वात् संपराया यत्र तत् सूक्ष्मसंपरायम्। इदमपि द्विविधम्–विशुध्यमानकं संक्लिश्यमानकं च। तत्र विशुध्यमानकं क्षपको-पशमश्रेणिद्वयमारोहतो भवति। संक्लिश्यमानकं तूपशमश्रेणेः प्रच्यवमानस्य प्राप्यते। चः समुच्चये। ततश्च सूक्ष्मसंपरायानन्तरं सर्वत्र साधुजीवलोके ख्यातं प्रसिद्धं यथाख्यातं पञ्चमं सर्वविशुद्धं चारित्रं भवति। तत् कथम्भूतम्?, इत्याह–यच्चरित्वाऽऽसेव्य, शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते सुविहिताः सुसाधवो व्रजन्त्यजरा-मरं मोक्षलक्षणं स्थानम्। तत्र मरणं मरः। स्वरान्तत्वादल्प्रत्ययः। न विद्यते जरा-मरौ यत्र तदजरा-मरम्। इदं च कषायोदयरहितत्वात् क्षीणमोहोपशान्तमोहलक्षणस्य छद्मस्थवीतरागस्य सयोग्य-ऽयोगिकेवलिनश्च भवति॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयसंक्षेपार्थः॥१२६०-१२६१॥ विस्तरार्थं तु भाष्यकृदाह—

सामायिकं द्विधा

सव्वमिणं सामाइयं छेयाइविसेसओ पुणो भिन्नं। अविसेसियमाइमयं ठियमह सामन्नसन्नाए॥१२६२॥
सावज्जजोगविरइ त्ति तत्थ सामाइयं दुहा तं च। इत्तरमावकहं ति य पढमं पढम-तिमजिणाणं१२६३
तित्थेसुमणारोवियवयस्स सेहस्स थोवकालीयं। सेसाणमावकहियं तित्थेसु, विदेहयाणं च॥१२६४॥

(सर्वमिदं सामायिकं छेदादिविशेषतः पुनर्भिन्नम्। अविशेषितमादिमकं स्थितमथ सामान्यसंज्ञायाम्॥ १२६२॥)
(सावद्ययोगविरतिरिति तत्र सामायिकं द्विधा तच्च। इत्वरं यावत्कथमिति च प्रथमं प्रथमा-ऽन्तिमजिनयोः॥ १२६३॥)
(तीर्थयोरनारोपितव्रतस्य शैक्षस्य स्तोककालिकम्। शेषाणां यावत्कथिकं तीर्थेषु, विदेहजानां च॥ १२६४॥)

सर्वमपीदं चारित्रमविशेषतः सामायिकमेव। एतदेव च च्छेदादिविशेषैर्विशेष्यमाणमर्थतः संज्ञातश्च नानात्वं प्रतिपद्यते। तत्राद्यं विशेषणाभावम् सामान्यसंज्ञायामेवावतिष्ठते सामायिकमिति। तत्र सावद्ययोगविरतिस्वरूपमेतत् सामायिकम्। तच्च द्विधा–इत्वरम्, यावत्कथिकं च। तत्रेत्वरं स्वल्पकालीनं भरतै-रावताऽऽद्य-चरमतीर्थकरतीर्थयोरेवानारोपितमहाव्रतस्य शिक्षकस्य (प्र०...शिष्यकस्य) द्रष्टव्यम्। यावत्कथिकं यावज्जीविकं भरतै-रावतप्रथम-चरमवर्जशेषतीर्थकरतीर्थसाधूनां, महाविदेहजानां च साधूनामवसेयमिति॥१२६२-१२६३-१२६४॥

अथ प्रेरकः प्राह—

नणु जावज्जीवाए इत्तरियं पि गहियं सुयं तस्स। होइ पइण्णालोवो जहावकहियं सुयं तस्स॥१२६५॥

(ननु यावज्जीवमित्वरमपि गृहीतं मुश्रुतः । भवति प्रतिज्ञालोपो यथा यावत्कथिकं मुश्रुतः ॥ १२६५ ॥)

आह—ननु 'करोमि भदन्त ! सामायिकं यावज्जीवम्' इत्येवं व्रतग्रहणकाले इत्वरमपि सामायिकं गृहीतमुपस्थापनायां मुञ्चतः प्रतिज्ञालोपः प्राप्नोति, यावत्कथिकपरित्याग इव ॥ १२६५ ॥ अत्रोत्तरमाह—

विशेषा० सामा० छेदे कथं न प्रतिज्ञालोपः

नणु भणियं सव्वं चिय सामाइयमिणं विसुद्धिओ भिन्नं।
सावज्जविरइमइयं को वयलोवो विसुद्धीए?॥१२६६॥

(ननु भणितं सर्वमेव सामायिकमिदं विशुद्धितो भिन्नम् । सावद्यविरतिमयं को व्रतलोपो विशुद्धौ ? ॥ १२६६ ॥)

नन्वुक्तं सर्वमेवेदं चारित्रमविशेषतः सावद्ययोगविरतिसामान्यात् सामायिकमेव, छेदादिविशुद्धिविशेषैर्विशेष्यमाणमन्यथात्वं प्रतिपद्यते । ततः को नाम विशिष्टतरायां विशुद्धौ प्रतिपद्यमानायां व्रतलोपः ?—न कश्चिदित्यर्थः ॥१२६६॥ कुतः ?, इत्याह—

उन्निक्खमओ भंगो, जो पुण तं चिय करेइ सुद्धयरं। सन्नामेत्तविसिट्ठं सुहुमं पिव, तस्स को भंगो?१२६७

(उन्निष्क्रमतो भङ्गो यः पुनस्तदेव करोति शुद्धतरम् । संज्ञामात्रविशिष्टं सूक्ष्ममिव, तस्य को भङ्गः ? ॥ १२६७ ॥)

उन्निष्क्रामतः प्रव्रज्यात्यागमेव कुर्वतो व्रतभङ्गो भवति । यः पुनस्तदेव प्राग् गृहीतं चारित्रं विशुद्धतरं संपादयति, संज्ञामात्रेण तु चारित्रं विशिष्टं भिन्नम्, तस्य भङ्गो न भवति, किन्तु सुतरामेव व्रतनैर्मल्यं संपद्यते । यथा सामायिकसंयतस्य 'सुहुमं ति' सूक्ष्मसंपरायं प्रतिपद्यमानस्य, च्छेदोपस्थापनीयस्य वा परिहारविशुद्धिकमङ्गीकुर्वतो व्रतनिर्मलत्वमिति ॥१२६७॥ छेदोपस्थापनीयस्य व्याख्यामाह—

छेदोपस्थापनीयम्

परियायस्स य छेओ जत्थोवट्ठावणं वएसुं च। छेओवट्ठावणमिह तमणइयारे-यरं दुविहं॥१२६८॥
सेहस्स निरइयारं तित्थंतरसंकमे च तं होज्जा। मूलगुणघाइणो साइयारमुभयं च ठियकप्पे।१२६९॥

(पर्यायस्य च च्छेदो यत्रोपस्थापनं व्रतेषु च । छेदोपस्थापनमिह तदनतिचारे-तरं द्विविधम् ॥ १२६८ ॥)
(शैक्षस्य निरतिचारं तीर्थान्तरसंक्रमे च तद् भवेत् । मूलगुणघातिनः सातिचारमुभयं च स्थितकल्पे ॥ १२६९ ॥)

'जत्थ त्ति' यत्र चारित्रे पूर्वपर्यायस्य च्छेदः, व्रतेषु चोपस्थापनं विधीयते, तदिह च्छेदोपस्थापनम् । तच्च द्विधा—सातिचारम्, अनतिचारं च । तत्र शिक्षकस्य (प्र०...शिष्यकस्य) उपस्थापनायां, तीर्थान्तरसंक्रान्तौ वा यदारोप्यते तद् निरतिचारं भवेत् । यत्तु मूलगुणघातिनः पुनरपि समारोप्यते तत् सातिचारम् । एतच्चोभयमपि स्थितकल्प एव भवति, न स्थितास्थितकल्पे । तत्र भरतै-रावतप्रथम-चरम-

द्विकम्। एतदपि द्विभेदम्–निर्विशमानकं, निर्विष्टकायिकं च। तत्रास्यैव चारित्रस्यासेवकाः साधवो निर्विशमानका उच्यन्ते, तदव्यतिरेका-दिदमपि चारित्रं निर्विशमानकं भण्यते। आसेवितैतच्चारित्रकायास्तु मुनयो निर्विष्टकायाः, त एव स्वार्थिकप्रत्ययोपादानात् निर्विष्टकायिकाः, तदभेदादिदमपि चारित्रं निर्विष्टकायिकम्। एतत्स्वरूपं च विस्तरतो भाष्येऽभिधास्यत इति।

'तथा' इत्यानन्तर्ये, गाथाभङ्गभयाद् व्यवहितस्योपन्यासः, 'सूक्ष्मम्' इत्यनुस्वारोऽप्यलाक्षणिकः। सूक्ष्मसंपरायं चतुर्थं चारित्रम्। तत्र संपर्यन्त्येभिः संसारमिति संपरायाः कषायाः, सूक्ष्मा लोभांशावशेषत्वात् संपराया यत्र तत् सूक्ष्मसंपरायम्। इदमपि द्विविधम्–विशुध्यमानकं संक्लिश्यमानकं च। तत्र विशुध्यमानकं क्षपको-पशमश्रेणिद्वयमारोहतो भवति। संक्लिश्यमानकं तूपशमश्रेणेः प्रच्यवमानस्य प्राप्यते। चः समुच्चये। ततश्च सूक्ष्मसंपरायानन्तरं सर्वत्र साधुजीवलोके ख्यातं प्रसिद्धं यथाख्यातं पञ्चमं सर्वविशुद्धं चारित्रं भवति। तत् कथम्भूतम्?, इत्याह–यच्चरित्वाऽऽसेव्य, शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते सुविहिताः सुसाधवो व्रजन्त्यजरा-मरं मोक्षलक्षणं स्थानम्। तत्र मरणं मरः। स्वरान्तत्वादल्प्रत्ययः। न विद्यते जरा-मरौ यत्र तदजरा-मरम्। इदं च कषायोदयरहितत्वात् क्षीणमोहोपशान्तमोहलक्षणस्य छद्मस्थवीतरागस्य सयोग्य-ऽयोगिकेवलिनश्च भवति॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयसंक्षेपार्थः ॥१२६०–१२६१॥ विस्तरार्थं तु भाष्यकृदाह—

सव्वमिणं सामाइयं छेयाइविसेसओ पुणो भिन्नं। अविसेसियमाइमयं ठियमह सामन्नसन्नाए॥१२६२॥ सामायिकं द्विधा

सावज्जजोगविरइ त्ति तत्थ सामाइयं दुहा तं च। इत्तरमावकहं ति य पढमं पढमं-तिमजिणाणं१२६३

तित्थेसुमणारोवियवयस्स सेहस्स थोवकालीयं। सेसाणमावकहियं तित्थेसु, विदेहयाणं च ॥१२६४॥

(सर्वमिदं सामायिकं छेदादिविशेषतः पुनर्भिन्नम्। अविशेषितमादिमकं स्थितमथ सामान्यसंज्ञायाम् ॥ १२६२ ॥)
(सावद्ययोगविरतिरिति तत्र सामायिकं द्विधा तच्च। इत्वरं यावत्कथमिति च प्रथमं प्रथमा-ऽन्तिमजिनयोः ॥ १२६३ ॥)
(तीर्थयोरनारोपितव्रतस्य शैक्षस्य स्तोककालिकम्। शेषाणां यावत्कथिकं तीर्थेषु, विदेहजानां च ॥ १२६४ ॥)

सर्वमपीदं चारित्रमविशेषतः सामायिकमेव। एतदेव च च्छेदादिविशेषैर्विशेष्यमाणमर्थतः संज्ञातश्च नानात्वं प्रतिपद्यते। तत्राद्यं ... मात्रात् सामान्यसंज्ञयामेवावतिष्ठते सामायिकमिति। तत्र सावद्ययोगविरतिस्वरूपमेतत् सामायिकम्। तच्च द्विधा–इत्वरम्, यावत्क-... च। तत्रेत्वरं स्वल्पकालीनं भरतै-रावताऽऽद्य-चरमतीर्थकरतीर्थयोरेवानारोपितमहाव्रतस्य शिक्षकस्य (प्र० ...शिष्यकस्य) द्रष्टव्यम्। ...थिकं यावज्जीविकं भरतै-रावतप्रथम-चरमवर्जशेषतीर्थकरतीर्थसाधूनां, महाविदेहजानां च साधूनामवसेयमिति ॥१२६२-१२६३-१२६४॥

अथ प्रेरकः प्राह—

नणु जावज्जीवाए इत्तरियं पि गहियं सुयं तस्स। होइ पइण्णालोवो जहावकहियं सुयं तस्स॥१२६५॥

(ननु यावज्जीवमित्वरमपि गृहीतं सुश्रुतः । भवति प्रतिज्ञालोपो यथा यावत्कथिकं सुश्रुतः ॥ १२६५ ॥)

आह—ननु 'करोमि भदन्त ! सामायिकं यावज्जीवम्' इत्येवं व्रतग्रहणकाले इत्वरमपि सामायिकं गृहीतमुपस्थापनायां सुश्रुतः प्रतिज्ञालोपः प्राप्नोति, यावत्कथिकपरित्याग इव ॥ १२६५ ॥ अत्रोत्तरमाह—

विशेषा॰ सामा॰ छेदे कथं न प्रतिज्ञालोपः

नणु भणियं सव्वं चिय सामाइयमिणं विसुद्धिओ भिन्नं।
सावज्जविरइमइयं को वयलोवो विसुद्धीए?॥१२६६॥

(ननु भणितं सर्वमेव सामायिकमिदं विशुद्धितो भिन्नम् । सावद्यविरतिमयं को व्रतलोपो विशुद्धौ ? ॥ १२६६ ॥)

ननूक्तं सर्वमेवेदं चारित्रमविशेषतः सावद्ययोगविरतिसामान्यात् सामायिकमेव, छेदादिविशुद्धिविशेषैर्विशेष्यमाणमन्यथात्वं प्रतिपद्यते । ततः को नाम विशिष्टतरायां विशुद्धौ प्रतिपद्यमानायां व्रतलोपः ?–न कश्चिदित्यर्थः ॥१२६६॥ कुतः ?, इत्याह—

उन्निक्खमओ भंगो, जो पुण तं चिय करेइ सुद्धयरं। सन्नामेत्तविसिट्ठं सुहुमं पिव, तस्स को भंगो?१२६७

(उन्निष्क्रमतो भङ्गो यः पुनस्तदेव करोति शुद्धतरम् । संज्ञामात्रविशिष्टं सूक्ष्ममिव, तस्य को भङ्गः ? ॥ १२६७ ॥)

उन्निष्क्रामतः प्रव्रज्यात्यागमेव कुर्वतो व्रतभङ्गो भवति । यः पुनस्तदेव प्राग् गृहीतं चारित्रं विशुद्धतरं संपादयति, संज्ञामात्रेण तु चारित्रं विशिष्टं भिन्नम्, तस्य भङ्गो न भवति, किन्तु सुतरामेव व्रतनैर्मल्यं संपद्यते । यथा सामायिकसंयतस्य 'सुहुमं ति' सूक्ष्मसंपरायं प्रतिपद्यमानस्य, छेदोपस्थापनीयस्य वा परिहारविशुद्धिकमङ्गीकुर्वतो व्रतनिर्मलत्वमिति ॥१२६७॥ छेदोपस्थापनीयस्य व्याख्यामाह—

छेदोपस्थापनीयम्

परियायस्स य छेओ जत्थोवट्ठावणं वएसुं च। छेओवट्ठावणमिह तमणइयारे-यरं दुविहं ॥१२६८॥
सेहस्स निरइयारं तित्थंतरसंकमे च तं होज्जा। मूलगुणघाइणो साइयारमुभयं च ठियकप्पे।१२६९॥

(पर्यायस्य च च्छेदो यत्रोपस्थापनं व्रतेषु च । छेदोपस्थापनमिह तदनतिचारे-तरं द्विविधम् ॥ १२६८ ॥)
(शैक्षस्य निरतिचारं तीर्थान्तरसंक्रमे च तद् भवेत् । मूलगुणघातिनः सातिचारमुभयं च स्थितकल्पे ॥ १२६९ ॥)

'जत्थ त्ति' यत्र चारित्रे पूर्वपर्यायस्य च्छेदः, व्रतेषु चोपस्थापनं विधीयते, तदिह च्छेदोपस्थापनम् । तच्च द्विधा—सातिचारम्, अनतिचारं च । तत्र शिक्षकस्य (प्र०...शिष्यकस्य) उपस्थापनायां, तीर्थान्तरसंक्रान्तौ वा यदारोप्यते तद् निरतिचारं भवेत् । यत्तु मूलगुणघातिनः पुनरपि समारोप्यते तद् सातिचारम् । एतच्चोभयमपि स्थितकल्प एव भवति, न स्थितास्थितकल्पे । तत्र भरतै-रावतप्रथम-चरम-

तीर्थंकरसाधूनां स्थितकल्पः— १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

"आचेलक्कु-द्देसिअ-सेज्जायर-रायपिंड-किइकम्मे । वय-जिट्ठ-पडिक्कमणे मासं पज्जोसणाकप्पे ॥ १ ॥"

(आचेलक्यौ-द्देशिक-शय्यातर-राज-पिण्ड-कृतिकर्माणि । व्रत-ज्येष्ठ-प्रतिक्रमणानि मासं पर्यूषणाकल्पः ॥ १ ॥)

इत्येवस्मिन् दशविधेऽपि कल्पे तेषां स्थितत्वात् । भरतै-रावतशेषद्वाविंशतितीर्थंकरसाधूनां, महाविदेहार्हत्साधूनां च स्थितास्थितकल्पः—

"सिज्जायरपिंडम्मि चाउज्जामे य पुरिसजेट्ठे य । किइकम्मस्स य करणे चत्तारि अवट्ठिया कप्पा ॥ १ ॥"

(शय्यातरपिण्डे चातुर्यामे च पुरुषज्येष्ठे च । कृतिकर्मणश्च करणे चत्वारोऽवस्थिताः कल्पाः ॥ १ ॥)

एतेषु चतुर्षु कल्पेषु नियमेन तेषामपि स्थितत्वात् , शेषेषु तु षट्सु नियमाभावेनाऽस्थितत्वादिति ॥१२६८–१२६९॥

अथ परिहारविशुद्धिकं विवृणोति—

परिहारेण विसुद्धं सुद्धो वा तओ जहिं विसेसेण । तं परिहारविसुद्धं परिहारविसुद्धियं नाम ॥१२७०॥

तं दुविगप्पं निव्विस्समाण-निव्विट्ठकाइयवसेणं ।

परिहारिया-णुपरिहारियस्स कप्पट्ठियस्स वि य ॥१२७१॥

(परिहारेण विशुद्धं शुद्धो वा तपो यत्र विशेषेण । तत् परिहारविशुद्धं परिहारविशुद्धिकं नाम ॥ १२७० ॥)

(तद् द्विविकल्पं निर्विशमान-निर्विष्टकायिकवशेन । परिहारिका-नुपरिहारिकाणां कल्पस्थितस्यापि च ॥ १२७१ ॥)

परिहारस्तपोविशेषः, तेन विशुद्धं परिहारविशुद्धम् , अथवा, तकोऽसौ परिहारो विशेषेण शुद्धो यत्र तत्परिहारविशुद्धम् , तदेव स्वार्थिकप्रत्ययोपादानात् परिहारविशुद्धिकं नामेति । एतच्च निर्विशमान-निर्विष्टकायिकभेदाद् द्विविधम् । कस्य पुनरेतच्चारित्रं भवति, इत्याह—'परिहारिमित्यादि' इदमुक्तं भवति—नवको गण इदं प्रतिपद्यते, तद्यथा—चत्वारः परिहारिकाः, चत्वारश्चानुपरिहारिकाः एकस्तु कल्पस्थितः । तत्र परिहारिकाणां तदासेवकत्वादिदं निर्विशमानकमुच्यते, अनुपरिहारिकाणां कल्पस्थितस्य च विहितवक्ष्यमाणतपसां निर्विष्टकायिकमभिधीयत इति ॥१२७०-१२७१॥ 'परिहारेण तपसा विशुद्धम्' इत्युक्तम् , किं पुनरिह परिहारः ?, इत्याह—

परिहारो पुण परिहारियाण सो गिम्ह-सिसिर-वासासु । पत्तेयं तिविगप्पो चउत्थयाई तवो नेओ ॥१२७२॥

गिम्ह-सिसिर-वासासुं चउत्थयाईणि बारसंताइं।
अड्ढापक्कंतीए जहण्ण-मज्झिमु-क्कोसयतवाणं॥१२७३॥

(ग्रीष्म-शिशिर-वर्षासु चतुर्थकादीनि द्वादशान्तानि । अर्धापक्रान्त्या जघन्य-मध्यमो-त्कृष्टतपसाम् ॥ १२७३ ॥)

स च परिहारस्तपः पुनः परिहारिकाणां प्रस्तुततपो वोढॄणां ग्रीष्म-शिशिर-वर्षासु प्रत्येकं जघन्यादित्रिविकल्पमतुर्थादि तपो ज्ञेयं इति । केयं एतदेव व्यक्तीकरोति–'गिम्हेत्यादि' ग्रीष्म-शिशिर-वर्षासु चतुर्थादीनि द्वादशान्तानि तपांसि विज्ञेयानि । कया ? । अर्धापक्रान्त्या । मध्यमं याऽर्धापक्रान्तिः ?, इत्याह–जघन्य-मध्यमो-त्कृष्टतपसाम् । इदमुक्तं भवति–ग्रीष्मे सामान्येनैवोष्णकाले जघन्यं तपश्चतुर्थं ते कुर्वन्ति, तु षष्ठम् , उत्कृष्टं पुनरष्टमम् । स्थापना– १ । २ । ३ ॥ एतदेवार्धापक्रान्त्या शिशिरे कुर्वन्ति । तत्रार्धस्याऽसमप्रविभागरूपस्यैकदेशस्य वैकादिपदात्मकस्यापक्रमणमवस्थानम् , शेषस्य तु द्व्यादिपदसंघातरूपस्यैकदेशस्योर्ध्वं गमनं यस्यां रचनायां सा समयपरिभाषयाऽर्धापक्रा-न्तिरुच्यते । तत्र चतुर्थ-षष्ठा-ऽष्टमानि ग्रीष्मे प्रोक्तानि । एतेषां मध्यादेकदेशश्चतुर्थलक्षणोऽपक्रामत्यवतिष्ठते, शेषं तु षष्ठा-ऽष्टमपदद्वयमूर्ध्वं शिशिरे गच्छति, तृतीयं तु दशमलक्षणं पदं मील्यते । ततश्च जघन्यतः षष्ठं, मध्यमतोऽष्टमम् , उत्कृष्टतस्तु दशमं शिशिरे कुर्वन्तीति सिद्धं भवति–२ । ३ । ४ ॥ एतेषां मध्यादेकदेशः षष्ठलक्षणोऽपक्रामति, अष्टम-दशमे तूर्ध्वं वर्षासु गच्छतः, तृतीयं त्वग्रेतनं द्वादशं मील्यते । ततश्च जघन्यतोऽष्टमम् , मध्यमतस्तु दशमम्, उत्कृष्टतस्तु द्वादशं तपो वर्षासु कुर्वन्ति–३ । ४ । ५॥ तदत्र पदत्रयमध्यादेक-देशापक्रान्त्याऽर्धापक्रान्तिरुक्ता ॥१२७२–१२७३॥

ननु परिहारिकास्तावदिदमुक्तस्वरूपं तपः कुर्वन्ति, अनुपरिहारिक-कल्पस्थितानां तु का वार्ता ? इत्याह—

सेसा उ नियय भत्ता पायं भत्तं च ताणमायामं। होइ नवण्हं वि नियमा न कप्पए सेसयं सव्वं ॥१२७४॥

(शेषास्तु नियतभक्ताः प्रायो भक्तं च तेषामाचाम्लम् । भवति नवानामपि नियमाद् न कल्पते शेषकं सर्वम् ॥ १२७४ ॥)

शेषाः पुनरनुपरिहारिक-कल्पस्थिताः पञ्चापि प्रायो नियतभक्ता नित्यभोजिनो भवन्ति । प्रायोग्रहणाद् निजेच्छया कदाचिदुपवासमपि कुर्वन्ति । भक्तं च तेषां सर्वदैवाऽनुपरिहारिक-कल्पस्थितानां पारणके परिहारिकाणां च सर्वेषामाचाम्लमेव भवति । शेषं तु विकृति-लेपकृदा-दिकं वस्तु सर्वं नवानामपि नियमाद् न कल्पत इति ॥ १२७४ ॥ कियन्ति दिनानि केनेदं तपः कर्तव्यम् ?, इत्याह–

परिहारिया-ऽणुपरिहारियाण कप्पट्ठियस्स वि य भत्तं।
छ छम्मासा उ तवो अट्ठारसमासिओ कप्पो ॥१२७५॥

(परिहारिकानुपरिहारिकाणां कल्पस्थितस्यापि च भक्तम् । षट् षट् मासांस्तु तपोऽष्टादशमासिकः कल्पः ॥ १२७५ ॥)

एवमुक्तप्रकारेण परिहारिकाणाम् , अनुपरिहारिकाणाम् , कल्पस्थितस्यापि च भक्तं भोजनमाचाम्लेन भवतीति शेषः, षट् षड् मासान् यथोक्तरूपं तपश्च यथायोगं वक्तव्यम् । तत्र परिहारिकास्तावद् ग्रीष्मादिषु पारणके आचाम्लपरिगृहीतचतुर्थादिक्रमेण षड् मासान् यावत् तपः कुर्वन्ति । ततश्चानुपरिहारिकाः परिहारिकत्वं प्रतिपद्येत्थमेव षड् मासान् यावत् तपः कुर्वन्ति । परिहारिकाश्च विहिततपसस्तेषामनुपरिहारिकत्वमनुचरत्वं प्रतिपद्यन्ते । ततश्च कल्पस्थित एक एव परिहारिकत्वं प्रतिपद्येत्थमेव षड् मासान् यावत् तपः करोति, एकस्त्वितरेषां मध्यात् कल्पस्थितो वाचनाचार्यो भवति, शेषास्तु सप्ताऽनुचरा भवन्ति । एवमयं परिहारविशुद्धिककल्पोऽष्टादशभिर्मासैः समर्थ्यते ॥ १२७५॥ कल्पसमाप्तौ ते किं कुर्वन्ति ?, इत्याह—

कप्पसमत्तीए तयं जिणकप्पं वाउवेंति गच्छं वा। ठियकप्पे च्चिय नियमा दो पुरिसजुगाइं ते होंति १२७६

(कल्पसमाप्तौ तज्जिनकल्पं वोपयन्ति गच्छं वा । स्थितकल्पे नियमाद् द्वे पुरुषयुगे ते भवन्ति ॥ १२७६ ॥)

कल्पसमाप्तौ चैषां त्रयी गतिः, तद्यथा—कदाचित् पुनरपि 'तयं ति' तमेव परिहारविशुद्धिककल्पं प्रतिपद्यन्ते, जिनकल्पं वाऽभ्युपगच्छन्ति, गच्छं वा पुनरप्युपयान्ति प्रविशन्ति । ते च परिहारविशुद्धिका नियमेन स्थितकल्पे भरतै-रावतप्रथमा-ऽन्तिमजिनतीर्थे द्वे एव पुरुषयुगे यावद् भवन्ति, तीर्थकरसमीपे चामुं कल्पं प्रतिपद्यन्ते—तीर्थकरसमीपे प्रतिपन्नाः, अन्यसमीपे वा, नान्यत्रेत्यर्थः । तदेवमभिहितं परिहारविशुद्धिकचारित्रम् ॥ १२७६ ॥ अथ सूक्ष्मसंपरायचारित्रमाह—

कोवाइ संपराओ तेण जओ संपरीइ संसारं । तं सुहुमसंपरायं सुहुमो जत्थावसेसो सो ॥१२७७॥ सूक्ष्मसंपरायचारित्रम्
सेढिं विलग्गओ तं विसुज्झमाणं तओ चयंतस्स। तह संकिलिस्समाणं परिणामवसेण विन्नेयं ॥१२७८॥

(क्रोधादिः संपरायस्तेन यतः संपर्येति संसारम् । तत् सूक्ष्मसंपरायं सूक्ष्मो यत्रावशेषः सः ॥ १२७७ ॥)

(श्रेणिं विलगतस्तद् विशुध्यमानं ततश्च्यवमानस्य । तथा संक्लिश्यमानं परिणामवशेन विज्ञेयम् ॥ १२७८ ॥)

क्रोधादिः कषायवर्गः संपराय उच्यते । कुतः ?, इत्याह—यतः संपरैति पर्यटति संसारमनेनेति स संपरायः सूक्ष्मोऽवशेषो यत्र तत् सूक्ष्म संपरायम् । तच श्रेणिं विलगत आरोहतो विशुध्यमानकं भवति । तथा, तस्याः प्रच्यवमानस्य संक्लिश्यमानकं परिणामवशेन वा विज्ञेयमिति ॥१२७७-१२७८॥ अथ यथाख्यातचारित्रं विवृण्वन्नाह—

यथाख्यात-चारित्रम्

अहसद्दो जाहत्थे आङोऽभिविहीए कहियमक्खायं।
चरणमकसायमुदितं तमहक्खायं जहक्खायं ॥१२७९॥

(अथशब्दो याथार्थ्ये आङभिविधौ कथितमाख्यातम् । चरणमकषायमुदितं तदथाख्यातं यथाख्यातम् ॥ १२७९ ॥)

'अथ' इत्ययं याथातथ्यार्थे, आङ् अभिविधौ । ततश्च याथातथ्येन, अभिविधिना चाख्यातं कथितं तदकषायं चरणं तदथाख्यातं यथाख्यातं चोदितमिति ॥ १२७९ ॥ एतच्च कतिविधम् ?, इत्याह–

तं दुविगप्पं छउमत्थ-केवलिविहाणओ पुणेक्केक्कं।
खय-वसमज-सजोगा-ऽजोगिकेवलिविहाणओ दुविहं ॥१२८०॥

(तद् द्विविकल्पं छद्मस्थ-केवलिविधानतः पुनरेकैकम् । क्षयो-पशमज-सयोग्य-ऽयोगिकेवलिविधानतो द्विविधम् ॥ १२८० ॥)

तच्च यथाख्यातचारित्रं छद्मस्थ-केवलिस्वामिभेदाद् द्विभेदम् । छद्मस्थसंबन्धि पुनरपि द्विविधम्—मोहक्षयसमुत्थम् , तदुपशमप्रभवं च । केवलिसंबन्ध्यपि सयोग्य-ऽयोगिकेवलिभेदतो द्विविधमेवेति ॥१२८०॥ अथ पूर्वोक्तं निगमयन् , उत्तरनिर्युक्तिगाथां च संबन्धयन्नाह–

उपशमतः कथं सामायिकम् ?

भणियं खओवसमओ अहुणोवसमेणं लहइ जह जीवो।
सामाइयं तं भण्णइ सो जं च खओवसमपुव्वो ॥१२८१॥

(भणितं क्षयोपशमतोऽधुनोपशमेन लभते यथा जीवः । सामायिकं तद् भण्यते स यच्च क्षयोपशमपूर्वः ॥ १२८१ ॥)

तदेवं 'सत्तण्हं पयडीणं अब्भितरओ कोडिकोडीए' इत्यादिना भणितः क्षयोपशमात् सामायिकलाभः । अधुना तु 'अण-दंस-नपुंसि-त्थी'(गा०–१२८४)इत्यादिना वक्ष्यमाणेन यथा मोहोपशमात् सामायिकं लभ्यते तद् भण्यते । किमिति प्रथमं क्षयोपशमात् तल्लाभ उक्तः ?, इत्याह—'सो जं चेत्यादि' स यस्माद् वक्ष्यमाण उपशमः क्षयोपशमपूर्वः । पूर्वं हि मोहनीयक्षयोपशमात् सामायिकं(प्र०... सम्यक्त्वादिकं) लभ्यते, पश्चात्क्षोपशमश्रेणिः । अतोऽनेनैव क्रमेणैतदभिधानम् । इत्येका पातना ॥१२८१॥ अथ पातनान्तरमाह—

अहवा खओवसमओ चरणातियं उवसमेण खयओ वा।
सुहुमा-हक्खायाइं तेणोवसम-क्खया कमसो ॥१२८२॥

(अथवा क्षयोपशमतश्चरणत्रिकमुपशमेन क्षयतो वा । सूक्ष्मा-ऽथाख्याते तेनोपशम-क्षयौ क्रमशः ॥ १२८२ ॥)

(परिहारिका-ऽनुपरिहारिकाणां कल्पस्थितस्यापि च भक्तम् । षट् षड् मासांस्तु तपोऽष्टादशमासिकः कल्पः ॥ १२७५ ॥)

एवमुक्तप्रकारेण परिहारिकाणाम्, अनुपरिहारिकाणाम्, कल्पस्थितस्यापि च भक्तं भोजनमाचाम्लेन भवतीति शेषः, षट् षड् मासान् यथोक्तरूपं तपश्च यथायोगं वक्तव्यम् । तत्र परिहारिकास्तावद् ग्रीष्मादिषु पारणके आचाम्लपरिगृहीतचतुर्थादिक्रमेण षड् मासान् यावत् तपः कुर्वन्ति । ततश्चानुपरिहारिकाः परिहारिकत्वं प्रतिपद्येत्थमेव षड् मासान् यावत् तपः कुर्वन्ति । परिहारिकाश्च निर्विष्टतपसस्तेषामनुपरिहारिकत्वमनुचरत्वं प्रतिपद्यन्ते । ततश्च कल्पस्थित एक एव परिहारिकत्वं प्रतिपद्येत्थमेव षड् मासान् यावत् तपः करोति, एकस्त्वितरेषां मध्यात् कल्पस्थितो वाचनाचार्यो भवति, शेषास्तु सप्ताऽनुचरा भवन्ति । एवमयं परिहारविशुद्धिककल्पोऽष्टादशभिर्मासैः समर्थ्यते ॥ १२७५॥ कल्पसमाप्तौ ते किं कुर्वन्ति ?, इत्याह—

कप्पसमत्तीए तयं जिणकप्पं वाउवेंति गच्छं वा। ठियकप्पे च्चिय नियमा दो पुरिसजुगाइं ते होंति१२७६

(कल्पसमाप्तौ तकं जिनकल्पं वोपयन्ति गच्छं वा । स्थितकल्पे नियमाद् द्वे पुरुषयुगे ते भवन्ति ॥ १२७६ ॥)

कल्पसमाप्तौ चैषां त्रयी गतिः, तद्यथा—कदाचित् पुनरपि 'तयं ति' तमेव परिहारविशुद्धिककल्पं प्रतिपद्यन्ते, जिनकल्पं वाऽभ्युपगच्छन्ति, गच्छं वा पुनरप्युपयान्ति प्रविशन्ति । ते च परिहारविशुद्धिका नियमेन स्थितकल्पे भरतै-रावतप्रथमा-ऽन्तिमजिनतीर्थे द्वे एव पुरुषयुगे यावद् भवन्ति, तीर्थंकरसमीपे चामुं कल्पं प्रतिपद्यन्ते—तीर्थकरसमीपे प्रतिपन्नाः, अन्यसमीपे वा, नान्यत्रेत्यर्थः । तदेवमभिहितं परिहारविशुद्धिकचारित्रम् ॥ १२७६ ॥ अथ सूक्ष्मसंपरायचारित्रमाह—

कोवाइ संपराओ तेण जओ संपरीइ संसारं । तं सुहुमसंपरायं सुहुमो जत्थावसेसो सो ॥१२७७॥ सूक्ष्मसंपरायचारित्रम्

सेढिं विलग्गओ तं विसुज्झमाणं तओ चयंतस्स । तह संकिलिस्समाणं परिणामवसेण विन्नेयं ॥१२७८॥

(कोपादिः संपरायस्तेन यतः संपर्येति संसारम् । तत् सूक्ष्मसंपरायं सूक्ष्मो यत्रावशेषः सः ॥ १२७७ ॥)

(श्रेणिं विलगतस्तद् विशुध्यमानं ततश्च्यवमानस्य । तथा संक्लिश्यमानं परिणामवशेन विज्ञेयम् ॥ १२७८ ॥)

क्रोधादिः कषायवर्गः संपराय उच्यते । कुतः ?, इत्याह—यतः संपरैति पर्यटति संसारमनेनेति स संपरायः सूक्ष्मोऽवशेषो यत्र तत् सूक्ष्म संपरायम् । तच्च श्रेणिं विलगत आरोहतो विशुध्यमानकं भवति । तथा, तस्याः प्रच्यवमानस्य संक्लिश्यमानकं परिणाम वशेन तद् विज्ञेयमिति ॥१२७७-१२७८॥ अथ यथाख्यातचारित्रं विवृण्वन्नाह—

अहसद्दो जाहत्थे आङोऽभिविहीए कहियमक्खायं।
चरणमकसायमुदितं तमहक्खायं जहक्खायं॥ १२७९॥

(अथशब्दो याथार्थ्ये आङभिविधौ कथितमाख्यातम्। चरणमकषायमुदितं तदथाख्यातं यथाख्यातम्॥ १२७९॥)

विशेपा० यथाख्यातचारित्रम्

'अथ' इत्ययं याथातथ्यार्थे, आङ् अभिविधौ। ततश्च याथातथ्येन, अभिविधिना चाख्यातं कथितं तदकषायं चरणं तदथाख्यातं यथाख्यातं चोदितमिति॥ १२७९॥ एतच्च कतिविधम्?, इत्याह–

तं दुविगप्पं छउमत्थ-केवलिविहाणओ पुणेक्केक्कं।
खय-वसमज-सजोगा-ऽजोगिकेवलिविहाणओ दुविहं॥१२८०॥

(तद् द्विविकल्पं छद्मस्थ-केवलिविधानतः पुनरेकैकम्। क्षयो-पशमज-सयोग्य-ऽयोगिकेवलिविधानतो द्विविधम्॥ १२८०॥)

तच्च यथाख्यातचारित्रं छद्मस्थ-केवलिस्वामिभेदाद् द्विभेदम्। छद्मस्थसंबन्धि पुनरपि द्विविधम्—मोहक्षयसमुत्थम्, तदुपशमप्रभवं च। केवलिसंबन्ध्यपि सयोग्य-ऽयोगिकेवलिभेदतो द्विविधमेवेति॥१२८०॥ अथ पूर्वोक्तं निगमयन्, उत्तरनिर्युक्तिगाथां च संबन्धयन्नाह–

उपशमतः कथं सामायिकम्?

भणियं खओवसमओ अहुणोवसमेणं लहइ जह जीवो।
सामाइयं तं भण्णइ सो जं च खओवसमपुव्वो॥१२८१॥

(भणितं क्षयोपशमतोऽधुनोपशमेन लभते यथा जीवः। सामायिकं तद् भण्यते स यच्च क्षयोपशमपूर्वः॥ १२८१॥)

तदेवं 'सत्तण्हं पयडीणं अब्भितरओ कोडिकोडीए' इत्यादिना भणितः क्षयोपशमात् सामायिकलाभः। अधुना तु 'अण-दंस-नपुंसित्थी'(गा०–१२८४)इत्यादिना वक्ष्यमाणेन यथा मोहोपशमात् सामायिकं लभ्यते तद् भण्यते। किमिति प्रथमं क्षयोपशमात् तल्लाभ उक्तः?, इत्याह—'सो जं चेत्यादि' स यस्माद् वक्ष्यमाण उपशमः क्षयोपशमपूर्वः। पूर्वं हि मोहनीयक्षयोपशमात् सामायिकं(प्र०... सम्यक्त्वादिकं) लभ्यते, पश्चादुपशमश्रेणिः। अतोऽनेनैव क्रमेणैतदभिधानम्। इत्येका पातना॥१२८१॥ अथ पातनान्तरमाह—

अहवा खओवसमओ चरणतियं उवसमेण खयओ वा।
सुहुमा-हक्खायाइं तेणोवसम-क्खया कमसो॥१२८२॥

(अथवा क्षयोपशमतश्चरणत्रिकमुपशमेन क्षयतो वा। सूक्ष्मा-ऽथाख्याते तेनोपशम-क्षयौ क्रमशः॥ १२८२॥)

अथवा, आद्यं चारित्रत्रयं कषायाणां क्षयोपशमादुक्तम् , उपलक्षणत्वात् क्षयात् , उपशमाच्चेति । सूक्ष्मसंपराय-यथाख्यातचारित्रद्वयं तु यस्मादुपशमेन, क्षयेण वा लभ्यत इत्युक्तम् , तेन तस्मात् कारणात् तावेवोपशम-क्षयौ क्रमेण भण्येते । यो हि श्रेणिद्वयमपि लप्स्यते स पूर्वमुपशमश्रेणिं करोति, पश्चात् क्षपकश्रेणिम् , इत्यमुं क्रममाश्रित्य युगपद् द्वयाभिधाने प्राप्तेऽपि प्रथममत्रोपशमश्रेणी, पश्चात्तु क्षपकश्रेणी वक्ष्यत इति भावः ॥१२८२॥ अथ तृतीयामपि पातनामाह–

सेढिगयस्स व सुहुमं सेढीओ निग्गयस्सऽहक्खायं।
सा उवसम-क्खयओ पढमं तत्थोवसमसेढी॥१२८३॥

(श्रेणिगतस्य सूक्ष्मं श्रेणीतो निर्गतस्याऽथाख्यातम् । सोपशम-क्षयतः प्रथमं तत्रोपशमश्रेणिः ॥ १२८३॥)

'वा' इत्यथवा, श्रेण्यन्तर्वर्तिनः सूक्ष्मसंपरायमुक्तम् , तद्विनिर्गतस्य तु यथाख्यातम् , अतः श्रेणिद्वयं भणनीयमायातम् , उभयश्रेणिलाभे चोपशमश्रेणिमेवादौ कुरुते, इति सैव तावत् प्रथममुच्यते ॥इति द्वार्विंशतिगाथार्थः ॥१२८३॥ तामेव विहितप्रस्तावनामुपशमश्रेणिमाह–

अण-दंस-नपुंसि-त्थीवेय-च्छक्कं च पुरिसवेयं च। दो दो एगंतरिए सरिसे सरिसं उवसमेइ॥१२८४॥

(अन-दर्श-नपुंसक-स्त्रीवेद-षट्कानि च पुरुषवेदं च । द्वौ द्वावेकान्तरितौ सदृशौ सदृशमुपशमयति ॥ १२८४ ॥)

इहोपशमश्रेणिप्रारम्भकोऽप्रमत्तसंयतो भवतीति केचित् । अविरत-देशविरत-प्रमत्ता-ऽप्रमत्तसंयतानामन्यतर इत्यन्ये । श्रेणिसमाप्तौ च निवृत्तोऽप्रमत्तगुणस्थाने प्रमत्तगुणस्थाने वाऽवतिष्ठते, कालगतस्तु देवेष्वविरतो वा भवति । कार्मग्रन्थिकाभिप्रायेण तु प्रतिपतितोऽसौ मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकमपि यावद् गच्छति । तत्रेत्थमेतामारभते–'अण त्ति' । 'अण-रण-' इत्यादिदण्डकधातुः । अणन्तीवाऽविफलहेतुत्वेनाऽसातवेद्यम् , नारकाद्यायुष्कं च शब्दयन्त्याकारयन्तीत्यणा आद्याः क्रोधादयश्चत्वारः कषायाः । अथवा, 'अण त्ति' प्राकृतत्वेन अनाः, एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादनन्तानुबन्धिनस्त एवाऽऽद्याः क्रोधादयश्चत्वारः कषाया इत्यर्थः । तत्राऽसौ प्रतिपत्ता प्रशस्तेष्वध्यवसायस्थानेषु वर्तमानः प्रथमं युगपदन्तर्मुहूर्तमात्रेण कालेनाऽनन्तानुबन्धिनः क्रोधादीनुपशमयति । 'दंस त्ति' दर्शनं दर्शः, तच्च दर्शनं मिथ्यात्व-मिश्र-सम्यक्त्वभेदात् त्रिविधम् । ततोऽनन्तानुबन्ध्युपशमानन्तरमेतदपि युगपदन्तर्मुहूर्तेनोपशमयति । ततो यदा पुरुषः श्रेणिसमारम्भको भवति, तदाऽनुदीर्णमपि 'नपुंस त्ति' नपुंसकवेदमन्तर्मुहूर्तेनोपशमयति,ततः स्त्रीवेदमन्तर्मुहूर्तेन,ततो हास्य-रत्य-ऽरति-शोक-भय-जुगुप्सालक्षणं हास्यादिषट्कं युगपदन्तर्मुहूर्तेन, ततः पुरुषवेदमन्तर्मुहूर्तेन । अथ स्त्री प्रारम्भिका, ततः प्रथमं नपुंसकवेदम् , ततः पुरुषवेदम् , ततो हास्यादिषट्कं, ततः स्त्रीवेदमुपशमयति, इत्येवं द्रष्टव्यम् । अथ नपुंसकः प्रारम्भकः, ततोऽसावनुदीर्णमपि प्रथमं स्त्रीवेदमुपशमयति, ततः पुरुषवेदम् , ततः षट्कम् , ततो नपुंसकवेदम् , इत्येष क्रमः । इत ऊर्ध्वं द्वौ द्वौ क्रोधाद्यावेकान्तरितौ संज्वलनक्रोधादिभ्यव्यवहितौ, सदृशौ

क्रोधादित्वेन परस्परं तुल्यौ सदृशं युगपदेव प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तेनोपशमयति । एतदुक्तं भवति—अप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणौ क्रोधौ क्रोधरूपतया सदृशौ सदृशं युगपदन्तर्मुहूर्तेनोपशमयति, ततः संज्वलनं क्रोधमेकाकिनमेवान्तर्मुहूर्तेनोपशमयति । ततोऽप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणौ मानौ मानरूपतया सदृशौ सदृशं युगपदेव, ततः संज्वलनं मानम् , ततोऽप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणमायाद्वयं मायारूपतया सदृशम् , ततः संज्वलनां मायाम् ; ततोऽप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणलोभद्वयं लोभरूपतया सदृशं युगपदुपशमयति, ततः संज्वलनं लोभम् , अमुं चोपशमयंस्त्रिधा करोति—द्वौ भागौ युगपदुपशमयति; तृतीयं तु भागं संख्येयानि खण्डानि करोति, तान्यपि पृथक् पृथक् कालभेदेनोपशमयति । तत एतेषां संख्येयखण्डानां यच्चरमं खण्डं तदसंख्येयानि खण्डानि करोति । ततः समये समय एकैकं खण्डमुपशमयति । इह च दर्शनसप्तक उपशान्तेऽपूर्वकरणः, निवृत्तिबादरो(प्र०...निवर्त्ति भा०)ऽभिधीयते । तत ऊर्ध्वमनिवृत्ति(प्र०....निवर्त्ति)बादरो यावत्संख्येयखण्डानां चरमखण्डम् । चरमसंख्येयखण्डनिष्पन्नानि त्वसंख्येयखण्डान्युपशमयन् सूक्ष्मसंपरायः । तदेवमन्तर्मुहूर्तेन संज्वलनं लोभमपि सर्वमुपशमयति । एवं सर्वत्र प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तमुपशमकालः । सर्वापि चेयं श्रेणिर्महताऽन्तर्मुहूर्तेन समर्प्यते ।

अस्याश्च श्रेणेरनन्तानुबन्धिचतुष्टयादीनां प्रत्येकं शून्यस्थापनया स्वरूपं भावनीयम् । तत्रानन्तानुबन्धिचतुष्टयस्थापने चत्वारि शून्यानि तिर्यग् व्यवस्थाप्यन्ते, तद्यथा– ० ० ० ० । एषामुपशमस्य प्रारम्भो निष्ठा च समकालमेव, इति तिर्यक्समतया स्थाप्यन्ते । एवमुत्तरत्रापि तिर्यक्समस्थापनायां भावार्थोऽवसेयः । एतदुपरि तिर्यक्समशून्यत्रयेण दर्शनत्रयं स्थाप्यते– ० ० ० । एतदुपर्येकस्य वेदस्यैकं शून्यम् , तदुपरि द्वितीयस्य द्वितीयम्— ०० । तदुपरि हास्यादिषट्कं समश्रेण्या तिर्यक् स्थाप्यते– ० ० ० ० ० ० । एतदुपरि तृतीयवेदशून्यम् , तदुपर्यपि तिर्यक्क्रोधशून्यद्वयम्– ० ० । एतदुपरि संज्वलनक्रोधस्य शून्यम्– ० । एतदुपरि तिर्यग्मानद्वयस्य शून्यद्वयम्–० ० । तदुपरि मानस्यैकं शून्यम्– ० । तदुपरि मायाद्वयस्य तिर्यक् शून्यद्वयम्— ० ० । तदुपरि मायायाः शून्यम्– ० । तदुपरि लोभद्वयस्य–तिर्यगेव शून्यद्वयम्– ० ० । एतदुपरि संज्वलनस्य लोभस्यैकं शून्यम्– ० । एवमूर्ध्वं स्थापनां विधाय सर्वं भावनीयम् ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १२८४ ॥ विस्तरार्थं तु भाष्यकारः प्राह–

उवसामगसेढीए पट्ठवओ अप्पमत्तविरओ उ। पज्जवसाणे सो वा होइ पमत्तो अविरओ वा॥१२८५॥

अन्ने भणंति अविरय-देस-पमत्ता-ऽपमत्तविरयाणं।
अन्नयरो पडिवज्जइ दंसणसमणम्मि उ नियट्टी॥१२८६॥

(उपशमश्रेणी प्रस्थापकोऽप्रमत्तविरतस्तु । पर्यवसाने स वा भवति प्रमत्तोऽविरतो वा ॥ १२८५ ॥)
(अन्ये भणन्त्यविरत-देश-प्रमत्ता-ऽप्रमत्तविरतानाम् । अन्यतरः प्रतिपद्यते दर्शनशमने तु निवृत्तिः ॥ १२८६ ॥)

द्वे अपि गतार्थे, नवरमविरताद्यप्रमत्तान्तानां मध्यात् केनापि दर्शनसप्तके उपशमिते ततो 'नियट्टि त्ति' निवृत्तिबादरो भवतीति ॥ १२८५-१२८६ ॥ 'अण' इत्येतद् व्याख्यातुमाह—

भवमणुबंधंति जओऽणंतमणंताणुबंधिणोऽण त्ति। ते चत्तारि वि समयं समेइ अंतोमुहुत्तेणं ॥१२८७॥

(भवमनुबध्नन्ति यतोऽनन्तमनन्तानुबन्धिनोऽन इति । तांश्चतुरोऽपि समकं शमयत्यन्तर्मुहूर्तेन ॥ १२८७ ॥)

गाथापूर्वार्धस्यान्ते 'अण' इत्येतद्ग्रहणकवाक्यम् ; अतो व्याख्यानयति—'भवमित्यादि' भवं संसारमनुबध्नन्तीत्येवंशीला अनन्तानुबन्धिनस्तान् प्रशस्तध्यानतोऽन्तर्मुहूर्तेन युगपदुपशमयति, उदयोद्वर्तनादिकरणाऽयोग्यान् सतोऽप्यसत्कल्पान् करोतीति॥१२८७॥

शेषावयवव्याख्यामाह—

तत्तो य दंसणतिगं तओऽणुइण्णं जहन्नयरवेयं। तत्तो बीयं छक्कं तओ य वेयं सयमु(प्र०...समउ)दिन्नं १२८८

(ततश्च दर्शनत्रिकं ततोऽनुदीर्णं जघन्यतरवेदम् । ततो द्वितीयं षट्कं ततश्च वेदं स्वकमुदीर्णम् ॥ १२८८ ॥)

ततश्चानन्तानुबन्ध्युपशमानन्तरं मिथ्यात्वादिदर्शनत्रिकम् , ततोऽनुदीर्णस्य वेदद्वयस्य मध्ये यो जघन्यो वेदस्तमुपशमयति, ततो द्वितीयम् , ततः षट्कम् , ततो यः कश्चिदुदये वर्तते वेदस्तमुपशमयति । इदमुक्तं भवति—यदि पुरुषः श्रेणिप्रारम्भकः, तदा पुरुषवेदस्तस्योदये वर्तते, स्त्री-नपुंसकवेदौ त्वनुदीर्णौ, तयोश्च मध्ये नपुंसकवेदो जघन्यतरः, ततो दर्शनत्रिकादुपरि प्रथमं तमुपशमयति, ततः स्त्रीवेदम् , उदीर्णं तु पुंवेदं षट्कादुपरि पश्चादुपरि पश्चादुपशमयति । अथ स्त्री प्रारम्भिका, तदा स्त्रीवेदस्तस्या उदये, पुं-नपुंसकवेदौ त्वनुदयावस्थौ । अनयोरपि नपुंसकवेदो जघन्यतरः, इति तं प्रथममुपशमयति, ततः पुंवेदम् , उदीर्णं तु स्त्रीवेदं पश्चात् षट्कादुपर्युपशमयति । यदा तु नपुंसकः प्रारम्भकः, तदोदीर्णं नपुंसकवेदं षट्कादुपर्युपशमयति, अनुदीर्णं तु स्त्रीवेदं जघन्यतरत्वाद् दर्शनत्रिकादुपरि प्रथममुपशमयति, ततः पुरुषवेदमिति ॥ १२८८॥ ततः किम् ?, इत्याह—

मज्झिल्लकसायाणं कोहाइसमाणजाइए दो दो । एक्केक्केणंतरिए संजलणेणं उवसमेइ॥१२८९॥

(मध्यमकषायाणां क्रोधादिसमानजातीयौ द्वौ द्वौ । एकैकेनान्तरितौ संज्वलनेनोपशमयति ॥ १२८९ ॥)

अनन्तानुबन्ध्युपशमस्योक्तत्वात् संज्वलनानां तूपशमस्याऽन्तरालेषु भावात् , अर्थाद् मध्यमकषाया अप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणा एवावशिष्यन्ते । तेषां मध्यात् क्रोधादिसमानजातीयौ द्वौ द्वावेकैकेन क्रोधादिसंज्वलनेनान्तरितावुपशमयतीति॥१२८९॥ अत्र प्रेरकः प्राह—

संजलणाईण समो जुत्तो, संजोयणादओ जे उ। ते पुव्वं च्चिय समिया नणु सम्मत्ताइलाभम्मि ॥१२९०॥

ननु संज्वलनकषाय-हास्यादीनामुदयवर्तित्वाच्छमो युक्तः । ये तु संयोजनादयः कषायास्ते पूर्वमेव सम्यक्त्वादिगुणप्राप्तिकाले उपशमिता एव, सम्यक्त्वादिलाभान्यथानुपपत्तेः । अत इदानीं तेषामुपशमाभिधानमयुक्तमेवेति भावः ॥१२९०॥ अत्रोत्तरमाह–

आसि खओवसमो सिं समोऽहुणा, भणइ को विसेसो सिं ?।
नणु खीणम्मि उइण्णे सेसोवसमे खओवसमो ॥१२९१॥

(आसीत् क्षयोपशम एषां शमोऽधुना, भणति को विशेषोऽनयोः ? । ननु क्षीण उदीर्णे शेषोपशमे क्षयोपशमः ॥ १२९१ ॥)

हन्त ! सम्यक्त्वादिलाभकाले आसीदेषां संयोजनादिकषायाणां क्षयोपशमः, अत इदानीं तेषामुपशमोऽभिधातव्य एव । अथ प्रेरको भणति–ननु क्षयोपशमो-पशमयोः कः किल विशेषः ? । सूरिराह–ननूदीर्णे उदयप्राप्ते कर्मणि क्षीणे, शेषे चानुदीर्णे उपशान्ते सति क्षयोपशमोऽभिधीयत इति ॥१२९१॥ प्रेरकः प्राह–

सो चेव नणूवसमो उइए खीणम्मि सेसए समिए । सुहुमोदयता मीसे न तूवसमिए विसेसोऽयं १२९२

(स एव नन्पशम उदिते क्षीणे शेषके शमिते । सूक्ष्मोदयता मिश्रे न तूपशमिते विशेषोऽयम् ॥ १२९२ ॥)

नन्पशमोऽप्ययमेव, यः । किम् ?, इत्याह–उदिते कर्मणि क्षीणे, अनुदिते तूपशान्ते भवति । अत्रोत्तरमाह–ननु मिश्रे क्षयोपशमे सूक्ष्मोदयताऽस्ति–प्रदेशोदयेन सत्कर्मवेदनमस्तीत्यर्थः । उपशमिते तु कर्मणि तदपि नास्ति, इत्यतोऽनयोर्विशेष इति ॥१२९२॥ एतदेवाह–

वेएइ संतकम्मं खओवसमिएसु नाणुभावं सो । उवसंतकसाओ पुण वेएइ न संतकम्मं पि ॥१२९३॥

(वेदयति सत्कर्म क्षायोपशमिकेषु नानुभावं सः । उपशान्तकषायः पुनर्वेदयति न सत्कर्मापि ॥ १२९३ ॥)

स क्षयोपशमावस्थकषायवाञ्जीवः क्षायोपशमिकेष्वनन्तानुबन्ध्यादिषु तत्संबन्धि सत्कर्माऽनुभवति–प्रदेशकर्म वेदयति, न पुनरनुभावम्–विपाकतस्तु तान् वेदयतीत्यर्थः । उपशान्तकषायस्तु सत्कर्माऽपि न वेदयति, इति क्षयोपशमो-पशमयोर्विशेष इति॥१२९३॥पुनरपि परः प्राह–

संजोयणाइयाणं नणूदयो संजयस्स पडिसिद्धो । सच्चमिह सोऽणुभावं पडुच्च न पएसकम्मं तु ॥१२९४॥

(संयोजनादिकानां ननूदयः संयतस्य प्रतिषिद्धः । सत्यमिह सोऽनुभावं प्रतीत्य न प्रदेशकर्म तु ॥ १२९४ ॥)

ननु संयतस्य संयोजनादिकषायाणामुदयो निषिद्ध एव, तदुदये संयतत्वहानिप्रसङ्गात् । अत्रोत्तरमाह– सत्यम् ; अनुभावं रसं विपाकमाश्रित्येहासौ तदुदयो निषिद्धः संयतादीनाम् , न तु प्रदेशकर्म प्रतीत्य ॥ १२९४ ॥

अनुभावविरहिता अपि प्रदेशा नियमेन वेद्यन्त इत्यागमेऽप्यभिहितमेवेति दर्शयन्नाह–

प्रदेशकर्म-
अनुभाव-
कर्म च

विशेषा॰

भणियं च सुए जीवो वेएइ न वाऽणुभावकम्मं ति। जं पुण पएसकम्मं नियमा वेएइ तं सव्वं॥१२९५॥
नाणुदियं निज्जीरइ नासंतमुदेइ जं तओऽवस्सं। सव्वं पएसकम्मं वेएउं मुच्चए सव्वो ॥१२९६॥

(भणितं च श्रुते जीवो वेदयति नवानुभावकर्मेति । यत्पुनः प्रदेशकर्म नियमाद् वेदयति तत् सर्वम् ॥ १२९५ ॥)
(नानुदितं निर्जीर्यते नासदुदेति यत् ततोऽवश्यम् । सर्वं प्रदेशकर्म वेदयित्वा मुच्यते सर्वः ॥ १२९६ ॥)

श्रुतेऽपि भगवतीलक्षणे प्रोक्तम् । किम् ?, इत्याह–जीवोऽनुभावकर्म वेदयते, न वा । यत् पुनः प्रदेशकर्म तद् नियमात् सर्वं वेदयतीति । तथा चोक्तम्–"[1]एवं खलु गोयमा ! मए दुविहे कम्मे पन्नत्ते, तं जहा–पएसकम्मे य, अणुभावकम्मे य । तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ, तत्थ णं जं तं अणुभावकम्मं तं अत्थेगइयं वेएइ, अत्थेगइयं नो वेएइ" इति । यस्माद् न खल्वनुदितं(प्र०...यस्मात्खलु उदितं)कर्म निर्जीर्यते, न चासदुदेति, किन्तु सदेवोदेति । यस्मात् सर्वोऽपि मुमुक्षुः सर्वमपि प्रदेशकर्म वेदयित्वैव मुच्यते, नान्यथा । ततः प्रदेशवेद्यानामनन्तानुबन्ध्यादीनामिदानीमुपशमो निरूप्यत इति प्रकृतम् ॥ १२९५–१२९६ ॥ पुनरपि परः प्राह—

रोगक्रियावत् प्रदेशवेदनमबाधाकारि

किह दंसणाइघाओ न होइ संजोयणाइ वेदयओ ?। मंदाणुभावयाए जहाणुभावम्मि वि कहिंचि १२९७
निच्चोदिन्नं पि जहा सयलचउण्णाणिणो तदावरणं। न विघाइ मंदयाए पएसकम्मं तहा नेयं ॥१२९८॥

(कथं दर्शनादिघातो न भवति संयोजनादि वेदयति ? । मन्दानुभावतया यथानुभावेऽपि कुत्रचित् ॥ १२९७ ॥)
(नित्योदीर्णमपि यथा सकलचतुर्ज्ञानिनस्तदावरणम् । न विघाति मन्दतया प्रदेशकर्म तथा ज्ञेयम् ॥ १२९८ ॥)

नन्वेवं सति प्रदेशतोऽपि संयोजनादिकषायान् वेदयतः संयतादेः कथं सम्यग्दर्शनादिविघातो न भवति ? । अत्र प्रतिविधानमाह–मन्दानुभावतया नीरसप्रदेशमात्रवेदनाद् न सम्यक्त्वादिघात इत्यर्थः । यथेह कश्चिदनुभावकर्मापि नातिविघातकं दृष्टम्, तद्यथा नित्योदितमपि मति-श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायावरणचतुष्टयं संपूर्णचतुर्ज्ञानिनो न मत्यादिज्ञानविघाताय दृष्टम्, मन्दत्वात्, तद्वत् प्रदेशकर्मापि नीरसत्वाद् न दर्शनादिविघातायेति ॥ १२९७–१२९८ ॥ किञ्च,

किरियाए कुणइ रोगो मंदं पीलं जहाऽवणिज्जंतो। किरियामेत्तकयं चिय पएसकम्मं तहा तवसा १२९९

(क्रियया करोति रोगो मन्दां पीडां यथाऽपनीयमानः । क्रियामात्रकृतामेव प्रदेशकर्म तथा तपसा ॥ १२९९ ॥)

1. एवं खलु गौतम ! द्विविधं कर्म प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–प्रदेशकर्म च, अनुभावकर्म च । तत्र यत् तत् प्रदेशकर्म तन्नियमा वेदयति; तत्र यत् तदनुभावकर्म तदस्त्येकं वेदयति, अस्त्येकं नो वेदयति ।

यथेह रोगो भैषजादिक्रियया विधिवदपनीयमानो मन्दां क्रियामात्रकृतामेवाऽऽतुरस्य पीडां करोति, नातिगुर्वीम् ; तद्वत् प्रदेशकर्मापि तपसाऽपनीयमानं तपोरूपक्रियामात्रप्रकृतामेव पीडां करोतीति; तथाहि–नरकगत्यादिकाः कर्मप्रकृतयस्तद्भवसिद्धिकानामपि मुनीनां सत्तायां विद्यन्त एव, न चाननुभूतास्ताः कदाचिदपि क्षीयन्ते, न च तद्भवसिद्धिको नरकादिजन्मविपाकेन ताः समनुभवति, किन्तु तपसा प्रदेशरूपतया समनुभूय ताः क्षपयति । न च वेदयिता कश्चिद् बाधामनुभवति । अतो ज्ञायते– न प्रदेशकर्मवेदनं गुणविघाताय, बाधाकरणं वेति ॥ १२९९ ॥ कियति कर्मण्युपशान्ते कथंभूतोऽसौ प्रोच्यते ?, इत्याह–

दंसणमोहाईओ भण्णइ अनियट्टिबायरो परओ । जाव उ सेसो संजलणलोभसंखेज्जभागो त्ति ॥१३००॥

(दर्शनमोहादीतो भण्यतेऽनिवृत्तिबादरः परतः । यावत्तु शेषः संज्वलनलोभसंख्येयभाग इति ॥ १३०० ॥)

स च दर्शनसप्तक उपशमिते तदतीतः सन् परतः शेषं नपुंसकवेदादिकं कर्मोपशमयन्ननिवृत्तिबादरोऽभिधीयते, यावत् संज्वलनलोभस्य संख्याततमो भागः शेषः । निवृत्तिबादरस्तु न किञ्चिदुपशमयति, इति नेहासौ संगृहीतः ॥१३००॥ ततः किमसौ करोति?,इत्याह–

तदसंखेज्जइभागं समए समए समेइ एक्केक्कं । अंतोमुहुत्तमेत्तं तस्सासंखेज्जभागं पि ॥१३०१॥

(तदसंख्येयभागं समये समये शमयत्येकैकम् । अन्तर्मुहूर्तमात्रं तस्यासंख्येयभागमपि ॥ १३०१ ॥)

तमपि संज्वलनलोभस्य संख्येयभागमसंख्येयैः खण्डैः करोति । ततस्तस्य लोभसंख्येयभागस्याऽसंख्याततममेकैकं भागं समये समय उपशमयति । तस्य च लोभसंख्यातभागस्याऽसंख्याततममपि भागं प्रतिसमयमुपशमयन्नन्तर्मुहूर्तमात्रं कालं सूक्ष्मसंपरायोऽभिधीयत इत्युत्तरगाथायां संबन्धः ॥ इति सप्तदशगाथार्थः ॥१३०१॥ तदेव सूक्ष्मसंपरायस्वरूपं सविशेषमाह–

लोभाणू वेयंतो जो खलु उवसामओ व खवओ वा । सो सुहुमसंपराओ अहक्खाया ऊणओ किंचि १३०२

(लोभाणून् वेदयन् यः खलूपशमको वा क्षपको वा । स सूक्ष्मसंपरायोऽथाख्यातादूनकः किञ्चित् ॥ १३०२ ॥)

अन्तर्मुहूर्तमात्रं कालं यावत् सूक्ष्मसंपरायोऽभिधीयते । यः किम् ?, इत्याह–'लोभाणू इत्यादि' लोभसंख्यातभागस्याऽसंख्याततमांशवर्त्यणून् प्रतिसमयं वेदयन् यत उपशमकः क्षपको वा भवति । अयं च लोभांशमात्रावशेषत्वाद् यथाख्याताद् किञ्चिदेव न्यूनः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥१३०२॥ आह–ननूपशमकाधिकारे किमिति क्षपको निर्दिष्टः ?, इत्याह–

उवसामयाहिगारे तस्समभागो त्ति खवगनिद्देसो । सुहुमसरागातीतो अहक्खाओ होइ निग्गंथो १३०३

(उपशामकाधिकारे तत्समभाग इति क्षपकनिर्देशः । सूक्ष्मसरागातीतोऽथाख्यातो भवति निर्ग्रन्थः ॥ १३०३ ॥)

उपशमकसूक्ष्मसंपरायस्याधिकारे तत्समभाग इति कृत्वा तत्क्षपकोऽप्ययमत्र निर्दिष्टः । यथोपशमश्रेण्यां नवमगुणस्थानकादुपरितन-

संज्वलन-लोभक्षप-क्रमणाः

भागे सूक्ष्मसंपरायो भवति, तथा क्षपकश्रेण्यामपि, इति समानभागत्वादुपशमकाधिकारे लाघवार्थं क्षपकोऽपि निर्दिष्ट इत्यर्थः । उपशमकसूक्ष्मसंपरायश्चैतद्गुणस्थानकादतिक्रान्त । उपशान्तमोहनिर्ग्रन्थलक्षणो यथाख्यातो भवति ॥१३०३॥ ततः किम् ?, इत्याह—

विशेषा० बद्धाबद्धायुष्कोपशान्तमोहादनन्तरम्

बद्धाऊ पडिवन्नो सेढिगओ वा पसंतमोहो वा । जइ कुणइ कोइ कालं वच्चइ तोऽणुत्तरसुरेसु ॥१३०४॥
अनिबद्धाऊ होउं पसंतमोहो मुहुत्तमेत्तद्धं । उइयकसायो नियमा नियत्तए सेढिपडिलोमं ॥१३०५॥

(बद्धायुः प्रतिपन्नः श्रेणिगतो वा प्रशान्तमोहो वा । यदि करोति कोऽपि कालं व्रजति ततोऽनुत्तरसुरेषु ॥ १३०४ ॥)
(अनिबद्धायुर्भूत्वा प्रशान्तमोहो मुहूर्तमात्राद्धम् । उदितकषायो नियमाद् निवर्तते श्रेणिप्रतिलोमम् ॥ १३०५ ॥)

यदि बद्धायुरुपशमश्रेणिं प्रतिपन्नः श्रेणिमध्यगतगुणस्थानकवर्ती वा, उपशान्तमोहो वा भूत्वा कालं करोति, तदा नियमेनानुत्तरसुरेष्वेवोत्पद्यते, श्रेणिप्रतिपतितस्य तु कालकरणेऽनियमः, नानाभवित्वेन नानास्थानगमनादिति । अथाऽबद्धायुस्तां प्रतिपद्यते, तदाऽन्तर्मुहूर्तमुपशान्तमोहो भूत्वा ततः कुतश्चिद् निमित्तादुदितकषायः सन् नियमेन श्रेणिप्रतिलोमं पश्चान्मुखं निवर्तते प्रतिपतति, एतावन्मात्रकालभावित्वादेवास्याः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥१३०४–१३०५॥ अत एव दुरन्तं कषायसामर्थ्यमुत्कीर्तयन्नाह—

कषायप्रबलसामर्थ्यम्

उवसामं उवणीया गुणमहया जिणचरित्तसरिसं पि ।
पडिवायंति कसाया किं पुण सेसे सरागत्थे ? ॥१३०६॥

(उपशममुपनीता गुणमहता जिनचारित्रसदृशमपि । प्रतिपातयन्ति कषायाः किं पुनः शेषान् सरागस्थान् ? ॥ १३०६ ॥)

उपशमनमुपशमस्तमपिशब्दात् क्षयोपशममप्युपनीताः । केनोपशममुपनीताः ?, इत्याह—गुणैर्महान् गुणमहान् उपशमकस्तेन गुणमहतोपशमकेन । प्रतिपातयन्ति कषायाः संयमात् , भवे वा । कम् ? । तमेवोपशमकम् । कथंभूतम् ? । जिनस्य केवलिनश्चारित्रेण कृत्वा सदृशस्तुल्यो जिनचारित्रसदृशः, द्वयोरप्युपशान्तमोहकेवलिनोः कषायोदयरहितचारित्रयुक्तत्वाज्जिनसमानचारित्र इत्यर्थः, तमेवंभूतमपि । किं पुनः शेषान् सरागस्थान् न प्रतिपातयन्ति ? ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १३०६ ॥ भाष्यम्—

दवदूमियं जणदुहो छारच्छन्नोऽगणि व्व पच्चयओ । दावेइ जह सरूवं तह स कसायोदए भुज्जो १३०७

(यथादग्धाञ्जनद्रुमो भस्मच्छन्नोऽग्निरिव प्रत्ययतः । दर्शयति यथा स्वरूपं तथा स कषायोदये भूयः ॥ १३०७ ॥)

यथा दवाग्निदग्धोऽञ्जनद्रुमः पुनरपि प्रत्ययत उदकाऽऽसेचनादिकारणसंसर्गादङ्कुर-प्रवाल-पत्र-पुष्पादिरूपं निजस्वरूपं दर्शयति, यथा वा भस्माच्छन्नोऽग्निः प्रत्ययतस्तृणादीन्धनकारणमाहात्म्यात् पुनरपि दाहपाकादिकं स्वलक्षणं निजस्वरूपं प्रकटयति, यथा वा मिथ्यात्वनीतामपोऽप्यादिप्रत्ययतः पुनरपि निजस्वभावमाविष्करोति, तथा सोऽप्युपशान्तकषायो जीवः [illegible]

पुनरपि कषायोदये पूर्वस्वरूपं दर्शयति, यतोऽप्युपशान्तमोहः 'अण्णयरसेढिवज्जं'(गा०-१२२३)इत्यादिवचनात् सैद्धान्तिकमतेन तस्मिन्नेव भवे क्षपकश्रेणिं न करोति, तामन्तरेण च न सिध्यति, उत्कृष्टतश्च देशोनार्धपुद्गलपरावर्तरूपं संसारं पर्यटति। तस्माद् विहितोपशमश्रेणिरन्त्यं इतोद् नियमेन प्रतिपततीति ॥ १३०७ ॥ एतदेवाह— ॥४८६॥

तम्मि भवे निव्वाणं न लभइ उक्कोसओ व संसारं। पोग्गलपरियट्टद्धं देसोणं कोइ हिण्डेज्जा ॥१३०८॥

(तस्मिन् भवे निर्वाणं न लभते उत्कृष्टतो वा संसारम्। पुद्गलपरिवर्तार्धं देशोनं कश्चिद् हिण्डेत ॥ १३०८ ॥)

गतार्था ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ १३०८ ॥ अहो ! महदाश्चर्यम्, यदेकादशं मोक्षप्रासादसोपानमारुह्यापि हतजीवः पुनरपि परिभ्रष्ट एतावद् दुःखमनुभवति, इति विस्मितात्मा गुरुरुपदेशमाह—

स्तोकमप्यविश्रसनीयम्

जइ उवसंतकसाओ लहइ अणंतं पुणो वि पडिवायं। न हु भे वीससियव्वं थेवे वि कसायसेसम्मि १३०९

अणथोवं वणथोवं अग्गीथोवं कसायथोवं च। न हु भे वीससियव्वं थेवं पि हु तं बहुं होइ ॥१३१०॥

(यद्युपशान्तकषायो लभतेऽनन्तं पुनरपि प्रतिपातम्। न हि भवद्भिर्विश्वसितव्यं स्तोकेऽपि कषायशेषे ॥ १३०९ ॥)

(ऋणस्तोकं व्रणस्तोकमग्निस्तोकं कषायस्तोकं च। न हि भवद्भिर्विश्वसितव्यं स्तोकमपि हि तद् बहु भवति ॥ १३१० ॥)

'न हु मे त्ति' नैव भवद्भिर्विश्वसितव्यं स्तोकेऽपि कषायशेषे, किन्तु मिथ्यादुष्कृतादिभिर्झटित्येव ततो निवर्तनीयमिति। अणं ऋणम्। शेषं सुगमम् ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयम् ॥ १३०९-१३१० ॥ द्वितीयनिर्युक्तिगाथाभावार्थमाह—

दासत्तं देइ अणं अइरा मरणं वणो विसप्पंतो। सव्वस्स दाहमग्गी देंति कसाया भवमणंतं ॥१३११॥

(दासत्वं ददाति ऋणमचिराद् मरणं व्रणो विसर्पन्। सर्वस्य दाहमग्निर्ददति कषाया भवमनन्तम् ॥ १३११ ॥)

स्तोकमपि ऋणं क्रमेण वर्धमानं दासत्वं ददाति, यथा– काचिद् वणिग्दुहिता गृहीतव्रतस्य निजभ्रातुरागतस्य प्रतिदिनं कर्षवृद्ध्या हट्टाद् तैलस्य कर्षमानीय दत्तवती। साधुसेवाव्याक्षेपाच्च तया वणिजोऽसौ न दत्तः। वर्धमानश्च क्रमेण घटादिसंख्यां प्राप्तः। तया च कर्पासकर्तनमात्रेणैव जीवनादसौ दातुं न शक्तिः। ततस्तस्यैव वणिजः सा ऋणदासी संजाता। अन्यदा चागतेन तेनैव बन्धुसाधुना विज्ञातस्तद्व्यतिकरः। कृता च तस्य वणिजो देशना। मोचयित्वा चेयं ग्राहिता दीक्षाम्। इत्येवं दासत्वदायकं स्तोकमपि ऋणम्। स्तोकोऽपि च व्रणश्लेषोऽपथ्यादिकमासाद्य। विसर्पन्नन्तर्बहिश्च प्रसरन्नचिराद् मरणं प्रयच्छति। अग्नेश्च लवोऽपि मार्गादौ पतितस्तृणादिके लग्नः परंपरया क्रमेण प्रसरन् समस्तमपि ग्राम-नगरादिकं निर्दहति। एवं स्तोकशेषा अपि कषायाः क्वचिद् निमित्ताद् वृद्धिमुपगच्छन्तोऽनन्तं भवमुपकल्पयन्तीति ॥ १३११ ॥ वक्ष्यमाणगाथाप्रस्तावनार्थमाह—

ओवसमं सामाइयमुइयं खाइयमओ पवक्खामि। सुहुममहक्खायं पि य खयसेढिसमुब्भवं तं च १३१२

(औपशमिकं सामायिकमुदितं क्षायिकमतः प्रवक्ष्यामि । सूक्ष्ममथाख्यातमपि च क्षयश्रेणिसमुद्भवं तच ॥ १३१२ ॥)

तदेवमौपशमिकं सामायिकं चारित्रमुक्तम्, इदानीं क्षायिकं तदुच्यते । इत्येका पातना । अथवा, सूक्ष्मसंपरायचारित्रं यथाख्यातचारित्रं चोपशमश्रेण्याश्रितमुक्तम्, इदानीं क्षपकश्रेणिसमुद्भवं तदेवाह ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ १३१२ ॥

अण-मिच्छ-मीस-सम्मं अट्ठ नपुंसि-त्थिवेय-छक्कं च। पुमवेयं च खवेइ कोहाईए य संजलणे॥१३१३॥

(अन-मिथ्या-मिश्र-सम्यक्त्वानि अष्ट नपुंसक-स्त्रीवेद-षट्कानि च । पुंवेदं च क्षपयति क्रोधादींश्च संज्वलनान् ॥ १३१३ ॥)

इह क्षपकश्रेणिप्रतिपत्तोत्तमसंहननोऽविरत-देशविरत-प्रमत्ता-ऽप्रमत्तानामन्यतम उत्पन्नविशुद्धपरिणामो विज्ञेयः । तत्र पूर्वधरोऽप्रमत्तः शुक्लध्यानोपगतोऽप्येतां प्रतिपद्यते, शेषास्त्वविरतादयो धर्मध्यानोपगता एव । क्षपणक्रमश्चायम्, तद्यथा– प्रथममन्तर्मुहूर्तेनानन्तानुबन्धिनश्चतुरोऽपि क्रोधादीन् युगपत् क्षपयति, तदनन्तभागं च मिथ्यात्वे प्रक्षिप्य ततो मिथ्यात्वं सहैव तदंशेन युगपत् क्षपयति; तथाहि– अतिसंभृतो दावानलः खल्वर्धदग्धेन्धन एवेन्धनान्तरमासाद्योभयमपि निर्दहति, एवमसावपि क्षपकस्तीव्रशुभपरिणामत्वात् सावशेषमन्यत्र प्रक्षिप्य क्षपयति । ततस्तथैव सम्यग्मिथ्यात्वम्, ततः सम्यक्त्वम् । इह च यदि बद्धायुः प्रतिपद्यते, अनन्तानुबन्धिक्षये च व्युपरमते, ततः पश्चात् कदाचिद् मिथ्यात्वोदये पुनरप्यनन्तानुबन्धिचतुष्टयं बध्नाति, तस्याऽवन्ध्यतत्कारणत्वात्; क्षीणमिथ्यात्वस्तु तद् न बध्नाति, कारणाभावात् । तस्मिंश्चानन्तानुबन्धिचतुष्टये क्षीणेऽप्रतिपतितशुभपरिणाम एव यदि म्रियते तदा सुरलोकमेव व्रजति । एवं दर्शनसप्तकक्षयेऽपि कृते वाच्यम् । प्रतिपतितपरिणामस्तु यदि पश्चाद् म्रियते, तदा नानामतित्वाद् नानागतिको भवति । यदि च बद्धायुरिमां श्रेणिं प्रतिपद्यते तदा दर्शनसप्तकं समस्तमपि क्षपयित्वा नियमाद् व्युपरमत एव, ततो यत्रायुर्बद्धं तत्रोत्पद्यते । यः पुनरबद्धायुः प्रतिपद्यते स निःशेषामप्येतां श्रेणीं समापयत्येव । तस्यश्चायं क्रमः– सम्यक्त्वस्य क्षपितशेषे स्वल्पेऽवतिष्ठमान एवाप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणकषायाष्टकं समकमेव क्षपयितुमारभते । एतैश्चार्धक्षपितैरेवान्याः षोडश कर्मप्रकृतीः क्षपयति, तद्यथा– नरकानुपूर्वी, तिर्यगानुपूर्वी, नरकगति-तिर्यग्गतिलक्षणं गतिद्वयम्, पञ्चेन्द्रियजातिवर्जाश्चतस्त्रश्चाद्या जातयः– एक-द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियजातय इत्यर्थः, आतपोद्योत-स्थावर-साधारण-सूक्ष्माणि । निद्रानिद्रा-प्रचलाप्रचला-स्त्यानर्धिलक्षणं महानिद्रात्रयम् । एतत्क्षपणोत्तरकालं कषायाष्टकस्य यच्छेषं तत् क्षपयति । ततो नपुंसकवेदम्, ततः स्त्रीवेदम्, ततो हास्यादिषट्कम्, ततः पुरुषवेदं खण्डत्रयं कृत्वा खण्डद्वयं युगपत् क्षपयति । तृतीयखण्डं तु संज्वलनक्रोधे प्रक्षिपति । पुरुषे प्रतिपत्तरि अयं क्रमो बोद्धव्यः, नपुंसकादौ तु प्रतिपत्तृषु दितवेदस्य पश्चात् क्षपणम्, शेषानुदितवेदद्वयस्य तु मध्येऽधमवेदस्य प्रथमम् इतरस्य तु तदनन्तरं यथा प्रागुक्तोपशमवद् भाव्यः । ततः क्रोधादींश्चतुरः संज्वलनान् प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तकालेन क्षपयति । क्षपणं चैषां

खण्डत्रयादिकरणक्रमेण पुरुषवेदवद् वाच्यम् । क्रोधसत्कं च तृतीयखण्डं माने प्रक्षिपति, मानसत्कं मायायाम्, तत्सत्कं तु लोभे । क्षपणकालश्च प्रत्येकं सर्वत्रान्तर्मुहूर्तमानो मन्तव्यः । श्रेणिरप्येषा बृहत्तरान्तर्मुहूर्तमानैव । सर्वाण्येकस्मिन्नपि बृहदन्तर्मुहूर्ते लघुतरान्तर्मुहूर्तानामसंख्येयानां प्राप्तेः लोभतृतीयखण्डं तु संख्येयानि खण्डानि कृत्वा पृथक् पृथक् कालभेदेन क्षपयति । एषामपि संख्याततमं चरमखण्डमसंख्येयानि खण्डानि करोति । तान्यपि समये समये एकैकं क्षपयति । इह च क्षीणदर्शनसप्तको निवृत्तिबादर(प्र०....निवर्त्ति बा०) । तत ऊर्ध्वं त्वनिवृत्ति(प्र०...निवर्त्ति)बादरो यावत् संख्याततमं लोभखण्डम् । तत ऊर्ध्वमसंख्येयानि तत्खण्डानि क्षपयन् सूक्ष्मसंपरायोऽभिधीयते, यावच्चरमलोभांशक्षयः । तत ऊर्ध्वं क्षीणमोहयथाख्यातचारित्री भवति । स्थापना चेह्योक्तानुसारेण विधेया ॥इति निर्युक्तिगाथार्थः॥१३१३॥

भाष्यकारः प्राह—

पडिवत्तीए अविरय-देस-पमत्ता-पमत्त-विरयाणं। अन्नयरो पडिवज्जइ सुद्धज्झाणोवगयचित्तो ॥१३१४॥

पढमकसाए समयं खवेइ अंतोमुहुत्तमेत्तेणं। तत्तो चिय मिच्छत्तं तओ य मीसं तओ सम्मं ॥१३१५॥

बद्धाऊ पडिवन्नो पढमकसायक्खए जइ मरेज्जा। तो मिच्छत्तोदयओ विणिज्ज भुज्जो न खीणम्मि १३१६

तम्मि मओ जाइ दिवं तप्परिणामो य सत्तए खीणे। उवरयपरिणामो पुण पच्छा नाणामइगइओ १३१७

(प्रतिपत्तावविरत-देश-प्रमत्ता-ऽप्रमत्तविरतानाम् । अन्यतरः प्रतिपद्यते शुद्धध्यानोपगतचित्तः ॥ १३१४ ॥)

(प्रथमकषायान् समकं क्षपयत्यन्तर्मुहूर्तमात्रेण । तत एव मिथ्यात्वं ततश्च मिश्रं ततः सम्यक्त्वम् ॥ १३१५ ॥)

(बद्धायुः प्रतिपन्नः प्रथमकषायक्षये यदि म्रियते । ततो मिथ्यात्वोदयतो विनयेद् भूयो न क्षीणे ॥ १३१६ ॥)

(तस्मिन् मृतो याति दिवं तत्परिणामश्च सप्तके क्षीणे । उपरतपरिणामः पुनः पश्चाद् नानामतिगतिकः ॥ १३१७ ॥)

चतस्रोऽपि व्याख्यातार्थाः ॥ १३१४–१३१५–१३१६–१३१७ ॥ प्रेरकः प्राह—

खीणम्मि दंसणतिए किं होइ तओ तिदंसणाईओ ?।

भणइ सम्मद्दिट्ठी, सम्मत्तक्खए कओ सम्मं ? ॥१३१८॥

(क्षीणे दर्शनत्रिके किं भवति सकस्त्रिदर्शनातीतः ? । भण्यते सम्यग्दृष्टिः, सम्यक्त्वक्षये कुतः सम्यक्त्वम् ? १३१८ ॥)

दर्शनत्रिके क्षीणे किं दर्शनातीतम् ?

ननु मिथ्यात्वादिकदर्शनत्रिके क्षीणे किं तकोऽसौ क्षपकस्त्रिदर्शनातीतो भवति ?—न मिथ्यादृष्टिः, मिथ्यात्वाभावात् (प्र०...मिथ्यात्वस्य क्षीणत्वात्); न मिश्रः सम्यग्मिथ्यादृष्टिः, सम्यग्-मिथ्यात्वाभावात् ; न च सम्यग्दृष्टिः सम्यक्त्वासत्त्वादित्येवं प्राप्नोति ?

इत्यर्थः । आचार्य आह–भण्यतेऽत्रोत्तरम्–दर्शनत्रिके क्षीणे विशुद्धसम्यग्दृष्टिर्भवत्यसौ । पुनरपि परः प्राह–ननूक्तं मया–सम्यक्त्वक्षये सति कुतोऽयं सम्यग्दृष्टिः ?—न घटत एवेत्यर्थः ॥१३१८॥ सूरिराह–

विशेषा०

निव्वलियमयणकोद्दवरूवं मिच्छत्तमेव सम्मत्तं। खीणं, न उ जो भावो सद्दहणालक्खणो तस्स॥ १३१९

सो तस्स विसुद्धयरो जायइ सम्मत्तपोग्गलक्खयओ।
दिट्ठि व्व सण्हसुद्धब्भपडलविगमे मणूसस्स॥१३२०॥

सम्यक्त्वपुद्गलदृष्टान्तौ दृष्टिवस्त्रे

जह सुद्धजलाणुगयं वत्थं सुद्धं जलक्खए सुतरं। सम्मत्तसुद्धपोग्गलपरिक्खए दंसणं पेवं ॥१३२१॥

(निर्वलितमदनकोद्रवरूपं मिथ्यात्वमेव सम्यक्त्वम् । क्षीणं, न तु यो भावः श्रद्धानलक्षणस्तस्य ॥ १३१९ ॥)
(स तस्य विशुद्धतरो जायते सम्यक्त्वपुद्गलक्षयतः । दृष्टिरिव श्लक्ष्णशुद्धाभ्रपटलविगमे मनुष्यस्य ॥ १३२० ॥)
(यथा शुद्धजलानुगतं वस्त्रं शुद्धं जलक्षये सुतराम् । सम्यक्त्वशुद्धपुद्गलपरिक्षये दर्शनमप्येवम् ॥ १३२१ ॥)

हन्त ! यः सम्यक्पदार्थश्रद्धानरूपो जीवस्य भावः परिणामः स एव तावद् मुख्यतः सम्यक्त्वमुच्यते, यस्तु शोधितमिथ्यात्वपुद्गलपुञ्जः स तत्त्वतो मिथ्यात्वमेव, केवलं सम्यक्तत्त्व श्रद्धानरूपस्य जीवभावस्याशुद्धमिथ्यात्वपुञ्जवदनावारकत्वादुपचारतः सम्यक्त्वमुच्यते । एवं च सति यच्छोधित(प्र०...यदाच्छादित)मदनकोद्रवरूपं मिथ्यात्वमेव सदुपचारतः सम्यक्त्वं प्रसिद्धम् , तदेव तस्य क्षपकस्य क्षीणम् , न तु यस्तत्त्वश्रद्धानलक्षणो जीवस्य भावः । स च तस्य तत्त्वश्रद्धानमात्र औपचारिकसम्यक्त्वरूपे सम्यक्त्वपुद्गलपुञ्जे क्षपिते प्रत्युत विशुद्धतरो जायते, यथा श्लक्ष्णशुद्धाभ्रपटलविगमे मनुष्यस्य लोचनद्वयरूपा दृष्टिः । स्वच्छाभ्रपटलसदृशो हि सम्यक्त्वपुद्गलपुञ्जः, स चाक्षपितोऽभ्रपटलमिव यथैव यावच्च तत्त्वश्रद्धानपरिणामस्य विघातक एव । ततोऽनर्थरूपे तस्मिन् क्षपितेऽभ्रपटलविगमे लोचनद्वयीव तत्त्वश्रद्धानपरिणतिर्निर्मलतरैव भवति ।

दृष्टान्तान्तरमाह–'जहेत्यादि' यथा सुधौतं शुद्धं निर्मलीकृतं जलानुगतं किञ्चिदार्द्रं वस्त्रमातपशोषात् समस्तजलक्षये सुतरामेव शुद्धं भवति; एवमौपचारिकसम्यक्त्वरूपा ये शुद्धपुद्गलास्तत्परिक्षयात् पारमार्थिकरुचिरूपं सम्यग्दर्शनमपि सुतरां निर्मलं भवति ॥१३१९–१३२०–१३२१॥ अपरमपि दृष्टान्तमाह–

सेसन्नाणावगमे सुद्धयरं केवलं जहा नाणं। तह खाइयसम्मत्तं खओवसमसम्मविगमम्मि ॥१३२२॥

(शेषज्ञानापगमे शुद्धतरं केवलं यथा ज्ञानम् । तथा क्षायिकसम्यक्त्वं क्षयोपशमसम्यक्त्वविगमे ॥ १३२२ ॥)

क्षायिक-सम्यक्त्वं कथं वि-शुद्धतरं ?

यथेह शेषस्य क्षायोपशमिकस्य मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्यापगमेऽन्यत् क्षायिकं शुद्धतरं केवलज्ञानलक्षणं ज्ञानान्तरं प्रादुरस्ति, न पुनरज्ञो भवति जीवः, तद्वत् क्षायोपशमिकसम्यक्त्वविगमेऽप्यपरं विशुद्धतरं क्षायिकं सम्यग्दर्शनान्तरमुपजायते, न त्वदर्शनी भवति जीवः॥१३२२॥

ननु कथं पुनः क्षायिकं सम्यक्त्वं विशुद्धतरं, क्षायोपशमिकं त्वविशुद्धम् ?, इत्याह–

निव्वलियमयणकोद्दवभत्तं तिल्लाइमीसियं मदए।
न उ सोऽवाओ निव्वलिय-मीसमयकोद्दवच्चाए ॥१३२३॥
तह सुद्धमिच्छसम्मत्तपोग्गला मिच्छमीसिया मिच्छं।
होज्ज परिणामओ वा सोऽवाओ खाइए नत्थि ॥१३२४॥

(निर्वलितमदनकोद्रवभक्तं तैलादिमिश्रितं मदयेत्। न तु सोऽपायो निर्वलित-मिश्रमदकोद्रवत्यागे ॥ १३२३ ॥)
(तथा शुद्धमिथ्यात्वसम्यक्त्वपुद्गला मिथ्यात्वमिश्रिता मिथ्यात्वम्। भवेत् परिणामतो वा सोऽपायो क्षायिके नास्ति ॥ १३२४ ॥)

इह निर्वलिता निर्मदनीकृताः शोधिता ये मदनकोद्रवास्तन्निष्पन्नं यद् भक्तमोदनस्तत् तैलादिविरुद्धद्रव्यमिश्रितं भुज्यमानं मदयेत्–विक्रियां गमयेदेव भोक्तारम्। न पुनः सोऽपायोऽस्ति। क्व सति ?, निर्वलित-मिश्रमदनकोद्रवत्यागे सति। इदमुक्तं भवति–यः शोधितान् शुद्धाशुद्धस्वरूपान् वा मदनकोद्रवान् न भुङ्क्ते तस्योक्तस्वरूपो मदनलक्षणोऽपायो न भवत्येव, तथा तेनैव प्रकारेण शुद्धं च तद् मिथ्यात्वं च शुद्धमिथ्यात्वम्–अपूर्वकरणाध्यवसायेनापनीतमिथ्यात्वभावमित्यर्थः, तदेवोपचारतः सम्यक्त्वं शुद्धमिथ्यात्वसम्यक्त्वं तस्य पुद्गलाः शुद्ध-मिथ्यात्वसम्यक्त्वपुद्गलाः शोधितमदनकोद्रवस्थानीया विरुद्धतैलादिद्रव्यकल्पेन मिथ्यात्वेन मिश्रिताः सन्तस्तत्क्षण एव मिथ्यात्वं भवन्ति, कुतीर्थिकसंसर्ग-तद्वचःश्रवणादिजनितपरिणामाद् वा क्लिष्टबहुरसीकृता मिथ्यात्वरूपतां प्रतिपद्यन्ते। ततस्तयैव मिथ्यादृष्टिर्भूत्वा पुनः संसार-मीरधिं बम्भ्रमीति। स चैवंभूतोऽपायः क्षायिकसम्यक्त्वे नास्ति, सर्वानर्थमूलानां शुद्धानामशुद्धानां वा मिथ्यात्वपुद्गलानां क्षपितत्वेनाऽस-त्वात्। तस्मात् शुद्धतरं क्षायिकसम्यक्त्वम्, मलीमसं च क्षायोपशमिकम्। अत एतदपगमेऽपि क्षायिकसम्यक्त्वभावाद् नाऽदर्शनी जीवः, किन्तु प्रत्युत विशुद्धसम्यग्दर्शनीति स्थितम् ॥ १३२३–१३२४॥ प्रस्तुतमाह–

बद्धाऊ पडिवन्नो नियमा खीणम्मि सत्तए ठाइ। इयरोऽणुवरओ च्चिय सयलं सेढिं समाणेइ ॥१३२५॥

(बद्धायुः प्रतिपन्नो नियमात् क्षीणे सप्तके तिष्ठति। इतरोऽनुपरत एव सकलां श्रेणिं समापयति ॥ १३२५ ॥)

गतार्था ॥ १३२५ ॥ योऽत्रबद्धायुः प्रतिपद्यते स दर्शनसप्तके क्षपिते किं करोति ?, इत्याह—

विइय-तइए कसाए अट्ठारं भेइ समयमेसिं च। खवियम्मि मज्झभागे पयडीओ सोलसं खवेइ ॥१३२६॥

(द्वितीय-तृतीयकषायानष्टारमते समकमेषां च । क्षपिते मध्यभागे प्रकृतीः षोडश क्षपयति ॥ १३२६ ॥)

गतार्था ॥ १३२६ ॥ कास्ताः पुनः षोडश प्रकृतयः ?, इत्याह—

विशेषा०

नरय-तिरियाणुपुव्वी गईओ चत्तारि चादिजाईओ। आयावं उज्जोयं थावरसाहारणं सुहुमं ॥१३२७॥

तिन्नि महानिद्दाओ अट्ठगसेसं तओ ऽणुदिण्णाणं। वेयाण जहन्नयरं तत्तो वीयं तओ छक्कं ॥१३२८॥

तत्तो य तइयवेयं एक्केक्कं तो कमेण संजलणं। सव्वत्थ सावसेसे मग्गिल्ले लग्गइ पुरिल्ले॥१३२९॥

(नरक-तिर्यगानुपूर्व्यौ गती चतस्रश्चादिजातयस्तु । आतापमुद्द्योतं स्थावरसाधारणं सूक्ष्मम् ॥ १३२७ ॥)

(तिस्रो महानिद्रा अष्टकशेषं ततोऽनुदीर्णानाम् । वेदानां जघन्यतरं ततो द्वितीयं ततः षट्कम् ॥ १३२८ ॥)

(ततश्च तृतीयवेदमेकैकं ततः क्रमेण संज्वलनम् । सर्वत्र सावशेषे पाश्चात्ये लगति पुरातने ॥ १३२९ ॥)

आख्यातार्था, नवरं 'सव्वत्थेत्यादि' सर्वत्र 'मग्गिल्ले' पाश्चात्येऽनन्तानुबन्ध्यादिके कर्मणि क्षपयितुमारब्धे सावशेष एव 'पुरिल्ले' अग्रेतने मिथ्यात्वादिके कर्मणि लगति क्षपयितुं प्रवर्तते, इत्येवं तावद् वाच्यं यावद् मायायां सावशेषायामेव लोभे लगति । ततश्च मायाशेषं लोभं च युगपत् क्षपयतीति ॥ १३२७–१३२८–१३२९ ॥ ननु कियति कर्मणि क्षीणे किंनामाऽसौ भवति ?, इत्याह—

दंसणमोहक्खवणे नियट्टि अनियट्टिवायरो परओ। जाव उ सेसो संजलणलोभसंखेज्जभागो त्ति १३३०

कियत्कर्मक्षये कावस्था ?

तदसंखेज्जइभागं समए समए खवेइ एक्केक्कं। तत्थ य सुहुमसरागो लोभाणू जावमेक्को वि ॥१३३१॥

खीणे खवगनिगंठो वीसमए मोहसागरं तरिउं। अंतोमुहुत्तमुदहिं तरिउं थाहे जहा पुरिसो ॥१३३२॥

(दर्शनमोहक्षपणे निवृत्तिरनिवृत्तिबादरः परतः । यावत्तु शेषः संज्वलनलोभसंख्येयभाग इति ॥ १३३० ॥)

(तदसंख्येयभागं समये समये क्षपयत्येकैकम् । तत्र च सूक्ष्मसरागो लोभाणुम् यावदेकोऽपि ॥ १३३१ ॥)

(क्षीणे क्षपकनिर्ग्रन्थो विश्राम्यति मोहसागरं तीर्त्वा । अन्तर्मुहूर्तमुदधिं तीर्त्वा स्ताघे यथा पुरुषः ॥ १३३२ ॥)

'तदसंखेज्जइभागं ति' तस्य संज्वलनलोभसंख्येयभागस्यासंख्येयतमो भागस्तदसंख्येयतमो भागस्तम् । 'खीणे त्ति' लोभाणुमात्रेऽपि सर्वथा क्षीण इत्यर्थः, क्षपकनिर्ग्रन्थतामवाप्य मोहसागरं तीर्त्वाऽन्तर्मुहूर्तकालं विश्राम्यति, यथोदधिं बाहुभ्यामुत्तीर्य स्ताघे गाधे पदप्रचारलब्ध-नीरे जानुदघ्नादिके जले प्राप्तः कश्चित् तारकपुरुषो विश्राम्यति । शेषं गतार्थमेवेति ॥ १३३०–१३३१–१३३२ ॥

ततः क्षीणमोहः समसौ किं करोति ? इत्याह—

छउमत्थकालदुचरिमसमए निद्दं खवेइ पचलं च। चरिमे केवललाभो खीणावरणंतरायस्स ॥१३३३॥

(छद्मस्थकालद्विचरमसमये निद्रां क्षपयति प्रचलां च। चरमे केवललाभः क्षीणावरणान्तरायस्य ॥ १३३३ ॥)

क्षीणमोहच्छद्मस्थकालस्यान्तर्मुहूर्तमानस्य योऽसौ द्विचरमसमयः, चरमाद् द्वितीयो द्विचरमः, चरमो वा द्वितीयो यस्मादसौ द्विचरमः, असंख्येयानामेतद्गुणस्थानकसमयानामुपान्त्यसमय इत्यर्थः, तत्र द्विचरमसमये निद्रां प्रचलां च क्षपयति, चरमसमये तु पञ्चविधं ज्ञानावरणम्, पञ्चविधमन्तरायम्, दर्शनचतुष्टयलक्षणं चतुर्विधदर्शनावरणं च क्षपयित्वा केवलज्ञानमवाप्नोति ॥ १३३३ ॥

अथावरणक्षये केवलज्ञानलाभ इत्यत्र निश्चय-व्यवहारनयवादमुपदर्शयन्नाह—

आवरणक्खयसमए नेच्छइअनयस्स केवलुप्पत्ती। तत्तोऽणंतरसमए ववहारो केवलं भणइ ॥१३३४॥

(आवरणक्षयसमये नैश्चयिकनयस्य केवलोत्पत्तिः। ततोऽनन्तरसमये व्यवहारः केवलं भणति ॥ १३३४ ॥)

निश्चयनयस्याऽयमभिप्रायः—यस्मिन्नेव समये आवरणस्य क्षयः—क्षीयमाणमावरणमित्यर्थः, तस्मिन्नेव समये केवलज्ञानोत्पत्तिः, क्षीयमाणस्य क्षीणत्वात्; क्रियाकाल-निष्ठाकालयोरेकत्वात्; भेदे चान्यत्र काले क्रिया, अन्यत्र च कार्योत्पत्तिरिति स्यात्, इदं चायुक्तम्, क्रियाविरहेऽपि कार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्, इत्थं च क्रियारम्भकालात् पूर्वमपि कार्योत्पत्तिप्राप्तेरतिप्रसङ्गादिति।

व्यवहारनयस्तु—आवरणक्षयसमयादनन्तरसमये केवलोत्पत्तिं भणति, आवरणस्य क्षयसमये क्षीयमाणत्वात्, क्षीयमाणस्य चाक्षीणत्वात्, क्रियाकाल-निष्ठाकालयोर्भेदात्, तदेकत्वे च क्रियाकालेऽपि कार्यस्य सत्त्वे क्रियावैयर्थ्यप्रसङ्गात्। न च समानकालभाविनोः क्रिया-कार्ययोः कार्यकारणभावो युज्यते, सव्ये-तरगोविषाणादीनामपि तत्प्रसङ्गात् ॥ १३३४ ॥ तथाच व्यवहारनयो निजपक्षं समर्थयति—

नाणं न खिज्जमाणे, खीणे जुत्तं जओ तदावरणे। न य किरियानिट्ठाणं कालेगत्तं जओ जुत्तं ॥१३३५॥

(ज्ञानं न क्षीयमाणे, क्षीणे युक्तं यतस्तदावरणे। न च क्रियानिष्ठानं कालैकत्वं यतो युक्तम् ॥ १३३५ ॥)

यस्मात् क्षीणमाणे तदावरणे ज्ञानमुत्पद्यत इत्येतद् न युक्तम्, अस्य क्रियाकालत्वात्, तत्काले च कार्यसत्त्वाभ्युपगमस्य दूषितत्वात्; किन्तु क्षीण एव तदावरणे ज्ञानं युज्यते, अस्य निष्ठाकालत्वात्। न च क्रिया-निष्ठयोः कालैकत्वं युज्यते, प्रतिषिद्धत्वादिति ॥ १३३५ ॥

अथ निश्चयनयः प्राह—

जइ किरियाए न खओ को हेऊ तप्परिक्खए अन्नो ?।
अह ताए, किह काले अन्नत्थ तई, खओऽणत्थ ? ॥१३३६॥

(यदि क्रियया न क्षयः को हेतुस्तत्परिक्षयेऽन्यः ? । अथ क्षया, कथं कालेऽन्यत्र सा, क्षयोऽन्यत्र ? ॥ १३२६ ॥)

हन्त ! व्यवहारवादिन् ! आवरणस्य क्षये भवता केवलोत्पत्तिरिष्यते, न तु तत्र क्षीयमाणे । तदत्र भवन्तं पृच्छामः—आवरणक्षयकाले क्रिया समस्ति, नवा ? । यदि नास्ति, तर्हि क्रियामन्तरेणावरणक्षये कोऽन्यो हेतुरिति वक्तव्यम् ?—न कोऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः । अथास्त्यावरणक्षयकाले तद्धेतुभूता क्रिया, तया च तत्क्षयो विधीयते; तर्ह्यायातं क्रियाकाल-निष्ठाकालयोरेकत्वम्, इति कथमुच्यते– 'अन्यत्र समये क्रिया, अन्यत्र च तत्परिक्षयः' ? ॥ १३२६ ॥ किञ्च—

किरियाकालम्मि खओ जइ नत्थि तओ न होज्ज पच्छावि।
जइवाकिरियस्स खओ पढमम्मि वि कीस किरियाए ? ॥१३२७॥

(क्रियाकाले क्षयो यदि नास्ति क्षयो न भवेत् पश्चादपि । यदिवाऽक्रियस्य क्षयः प्रथमेऽपि किं क्रियया ? ॥ १३२७ ॥)

यदि क्रियाकालेऽप्यावरणस्य क्षयो नास्ति, ततः पश्चादप्यसौ न भवेत्, अक्रियत्वात्, पूर्वकालवदिति । अथवा, यदि क्रियानिष्ठायां द्वितीयसमयेऽक्रियस्य सत आवरणक्षयोऽभ्युपगम्यते, तर्हि क्रियान्वितप्रथमसमये किं क्रियया, तामन्तरेणाप्यावरणक्षयोपपत्तेः, क्रियाविरहितद्वितीयसमयवदिति ? ॥ १३२७ ॥ क्रियाकाल-निष्ठाकालयोस्त्वैकत्वमागमेऽप्युक्तम्, इति निश्चयः स्वपक्षं द्रढयन्नाह—

जं निज्जरिज्जमाणं निज्जिण्णं ति भणियं सुए जं च। नोकम्मं निज्जरइ नावरणं तेण तस्समए ॥१३३८॥

(यद् निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णमिति भणितं श्रुते यच्च । नोकर्म निर्जीर्यते नावरणं तेन तत्समये ॥ १३३८ ॥)

यद् यस्मात् "चलमाणे चलिए, जाव निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे"(चल्यमाने चलितः, यावद् निर्जीर्यमाणे निर्जीर्णः ।)इति वचनाद् निर्जीर्यमाणं कर्म निर्जीर्णं श्रुतेऽप्युक्तम्, अतः क्षीयमाणं क्षीणमेव, इति नानयोः कालभेदः । 'जं च त्ति' यस्मादिदं चागमे प्रोक्तम् । किम् ?, इत्याह– "कम्मं वेइज्जइ नोकम्मं निज्जरेज्ज"(कर्म वेद्यते नोकर्म निर्जीर्यते ।)इत्येतावत् सूत्रं द्रष्टव्यम्, वेद्यमानावस्थायां कर्म वेद्यते, निर्जरावस्थायां तु नोकर्म—अकर्मेत्यर्थः, अन्यश्च वेदनासमयः, अन्यश्च निर्जरासमयः । 'तेन' तस्मात् कारणात् तत्समय आवरणक्षीयमाणतासमये– आवरणस्य निर्जरणसमय इत्यर्थः, 'नावरणं ति' नास्त्यावरणं–नास्ति प्रतिबन्धकं कर्म, क्षीयमाणस्य क्षीणत्वादित्यर्थः ॥ १३३८ ॥ प्रतिबन्धकाभावाच्च भवत्येवावरणक्षीयमाणतासमये केवलज्ञानोत्पत्तिः, कस्तां निरुणद्धि ? । अथमिति चेत्, इत्याह—

जइ नाणमनावरणे वि नत्थि तो तं न नाम पच्छा वि।
जायं च अकारणओ तमकारणओ च्चिय पडेज्जा ॥१३३९॥

(यदि ज्ञानमनावरणेऽपि नास्ति तवस्तद् न नाम पश्चादपि । जातं चाकारणतस्तदकारणत एव पतेत् ॥ १३३९ ॥)

यद्यनावरणेऽप्यावरणाभावेऽपि केवलज्ञानमुत्पत्तु (प्र०...मुत्पत्तिं)न लभते, ततः पश्चादप्यावरणक्षयोत्तरकालं यदा किल त्वयेष्यते तदापि तदुत्पत्तिर्न स्यात् । अथावरणाभावाविशेषेऽप्यावरणक्षयसमये केवलज्ञानं न भवति, तदुत्तरकालं तु पश्चाद् भवति, इति यदृच्छया प्रोच्यते; हन्त ! तर्ह्यकारणा यदृच्छयैव प्रसूतिरस्य, ततोऽकारणत एव जातम् , अकारणत एव तत् प्रतिपतेत् , विशेषाभावादिति ॥ १३३९ ॥

तस्मात् किमिह स्थितम् ?, इत्याह—

नाणस्सावरणस्स य समयं तम्हा पगास-तमसो व्व । उप्पाय-व्वयधम्मा तह नेया सव्वभावाणं १३४०

(ज्ञानस्यावरणस्य च समकं तस्मात् प्रकाश-तमसोरिव । उत्पाद-व्ययधर्मौ तथा ज्ञेयौ सर्वभावानाम् ॥ १३४० ॥)

तस्मात् केवलज्ञानस्य तदावरणस्य च युगपदेवोत्पाद-व्ययधर्मौ द्रष्टव्यौ । कयोरिव ?, इत्याह– प्रकाश-तमसोरिव । यथा हि युगपदेव तमो निवर्तते, प्रदीपादिप्रकाशस्तूत्पद्यते, इति य एव तमसो निवृत्तिसमयः स एव प्रकाशस्योत्पादसमयः । एवमिहापि युगपदेवावरणं निवर्तते, केवलज्ञानं तूत्पद्यत इति । आत्मद्रव्यं त्ववतिष्ठत इति । य एवावरणस्य क्षयसमयः स एव केवलज्ञानस्योत्पादसमयः, तत्र हि समय आवरणस्य क्षीयमाणस्य क्षीणत्वात् , केवलज्ञानस्य चोत्पद्यमानस्योत्पन्नत्वात् , आत्मद्रव्यस्य त्ववस्थितत्वादिति । एवं सर्वेषामपि भावानां मृद-ऽङ्गुल्यादिपदार्थानां घट-ऋजुतादिभिरपूर्वपर्यायैरुत्पादः, पिण्ड-शिवक-स्थास-कोशादिभिश्च, वक्रत्वादिभिश्च प्राक्तनपर्यायैर्व्ययः, मृद-ऽङ्गुल्यादिद्रव्यरूपतया त्ववस्थानं युगपद् भवतीति ज्ञातव्यमिति ॥१३४०॥ यदि चरमसमये केवललाभः, ततः किम् ?, इत्याह—

उभयावरणाईओ केवलवरनाण-दंसणसहावो । जाणइ पासइ य जिणो नेयं सव्वं सयाकालं ॥१३४१॥

(उभयावरणातीतः केवलवरज्ञान-दर्शनस्वभावः । जानाति पश्यति च जिनो ज्ञेयं सर्वं सदाकालम् ॥ १३४१ ॥)

ततश्च सर्वमपि ज्ञेयं साद्य-ऽपर्यवसितं सदाकालं जिनः केवली जानाति केवलज्ञानेन, पश्यति च केवलदर्शनेन । कथंभूतः सन् ?, केवलवरज्ञान-दर्शनस्वभावस्तदव्यतिरिक्तस्वरूपः । तर्हि पूर्वमित्थमदृष्ट्वा किमितीदानीमेवं पश्यति ?, इत्याह–यत इदानीमुभयावरणातीतः केवलज्ञान-केवलदर्शनावरणद्वितयातीतत्वादित्यर्थः ॥ इत्यष्टाविंशतिगाथार्थः ॥ १३४१ ॥ अत एवाह—

संभिन्नं पासंतो लोगमलोगं च सव्वओ सव्वं । तं नत्थि जं न पासइ भूयं भव्वं भविस्सं च॥१३४२॥

संभिन्न-लोकालोके संभिन्नत्वं किम् ?

(संभिन्नं पश्यन् लोकमलोकं च सर्वतः सर्वम् । तद् नास्ति यद् न पश्यति भूतं भव्यं भविष्यच्च ॥ १३४२ ॥)

सम्–एकीभावेन भिन्नं संभिन्नं–यथा बहिस्तथा मध्येऽपीत्यर्थः, अथवा, द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावलक्षणं सर्वमपि ज्ञेयमत्र केवलज्ञानस्य विषयत्वेन दर्शितम् ,तत्र संभिन्नमिति द्रव्यं गृह्यते,काल-भावौ च तत्पर्यायत्वाद् गृह्येते;ताभ्यां च समस्ताभ्यां समन्ताद् वा भिन्नं संभिन्नमिति

कृत्वा द्रव्यं संभिन्नमुच्यते । तद् पश्यन्नुपलभमानो 'लोकमलोकं च प्रसिद्धस्वरूपं पश्यन्' अनेन क्षेत्रं प्रतिपादितं भवति । एतावदेव द्रव्यादि चतुर्विधं ज्ञेयं, नान्यदिति । किमेवमेकया दिशा पश्यन् ?, इत्याह–सर्वतः सर्वासु दिक्षु । तास्वपि किं कियदपि द्रव्यादि, उत न ?, इत्याह–सर्वं निरवशेषम् । अमुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह–तद् नास्ति किमपि ज्ञेयं भूतमतीतम् , भवतीति भव्यं वर्तमानम् , भविष्यच, यद् न पश्यति केवली ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १३४२ ॥ 'संभिन्नं पश्यन्' इत्युक्तम् , तत्र 'संभिन्नम्' इति कोऽर्थः ?, इत्याह—

बाहिं जहा तहंतो संभिन्नं सव्वपज्जवेहिं वा। अत्त-परनिव्विसेसं स-परपज्जायओ वा वि ॥१३४३॥

(बहिर्यथा तथाऽन्तः संभिन्नं सर्वपर्ययैर्वा । आत्मा-परनिर्विशेषं स्व-परपर्यायतो वापि ॥ १३४३ ॥)

यथा बहिस्तथाऽन्तश्चेति संभिन्नम् । अथवा, सर्वपर्यायैः संकीर्णं व्याप्तं संभिन्नम् । यदिवा, यथाऽऽत्मानं जानाति तथा परमपि, यथा परं तथात्मानमपि निर्विशेषं जानाति, इत्येवं स्व-परनिर्विशेषं संभिन्नं, स्व-परपर्यायैर्वा युक्तं संभिन्नमिति ॥१३४३॥ अथवा—

संभिन्नग्गहणेण व दव्वमिह सकाल-पज्जवं गहियं। लोगालोगं सव्वं ति सव्वओ खित्तपरिमाणं १३४४

(संभिन्नग्रहणेन वा द्रव्यमिह सकाल-पर्ययं गृहीतम् । लोकालोकं सर्वमिति सर्वतः क्षेत्रपरिमाणम् ॥ १३४४ ॥)

संभिन्नग्रहणेनेह सकाल-पर्यायं द्रव्यं गृह्यते, कालश्च पर्यायाश्च काल-पर्यायाः, सह तैर्वर्तत इति सकाल-पर्यायं संभिन्नम् । 'लोकालोकं च सर्वतः सर्वम्' इत्यनेन तु क्षेत्रपरिमाणं गृहीतम् । एतावदेव च ज्ञेयं यद् द्रव्यादिचतुष्टयमिति ॥ १३४४ ॥

तच पश्यन् किम् ?, इत्याह—

तं पासंतो भूयाइं जं न पासइ तओ तयं नत्थि। पंचत्थिकायपज्जयमाणं नेयं जओऽभिहियं॥१३४५॥ सर्वं ज्ञेयं पञ्चास्तिकायपर्यायमानम्

(तत् पश्यन् भूतादि यद् न पश्यति सकस्तद् नास्ति । पञ्चास्तिकायपर्ययमानं ज्ञेयं यतोऽभिहितम् ॥ १३४५ ॥)

तच द्रव्यादि चतुर्विधं ज्ञेयं पश्यंस्तकोऽसौ केवली भूतादिकालविशिष्टं तत् किमपि वस्तु नास्ति यद् न पश्यति । कुतः ?, इत्याह–यतो यस्मात् पञ्चास्तिकायपर्यायराशिप्रमाणमेव ज्ञेयमागमेऽभिहितम् , नान्यत् । एतच द्रव्यादिचतुष्टयेन गृहीतमेवेति भावः ॥१३४५॥

तदेवमियता ग्रन्थेन किमुक्तं भवति ?, इत्याह—

तव-नियम-नाणरुक्खं आरूढोऽयं जिणो अमियनाणी।
एत्तो स परंपरओ एत्तो जिणपवयणुप्पत्ती ॥१३४६॥

तदेवमियता ग्रन्थेनाऽयं स जिनोऽमितज्ञानी प्रोक्तः । यः किम् ?, इत्याह—यस्तपो-नियम-ज्ञानवृक्षमारूढो ज्ञानवृष्टिं मुञ्चतीति प्राग् निर्दिष्टः । एतस्माच्च स प्रागुक्तो भावपरम्परकः—एतस्मादेव चाचार्यपारम्पर्येण सामायिकादि श्रुतमायातमित्यर्थः । एतस्माच्च जिनप्रवचनोत्पत्तिरिति ॥ १३४६॥ अथोपसंहारपूर्वकं प्रकृतं स्मरयन्नाह—

निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसंगओ जाव पवयणुप्पत्ती पासंगियं गयमियं वोच्छामि अओ उवग्घायं १३४७

(निर्युक्तिसमुत्थानप्रसङ्गतो यावत् प्रवचनोत्पत्तिः । प्रासङ्गिकं गतमिदं वक्ष्यामि अत उपोद्घातम् ॥ १३४७ ॥)

तदेवं सामायिकनिर्युक्तिसमुत्थानप्रसक्ततः 'तव-नियम-नाणरुक्खं आरूढो केवली अमियनाणी' (गा०–१०९४) इत्यादेरारभ्येदानीं जिनप्रवचनोत्पत्तिं यावत् प्रासङ्गिकमेवेदं गतम् । अतः प्रकृतमुपोद्घातं प्राक्प्रतिज्ञातं वक्ष्यामीति ॥ १३४७ ॥

परं प्रस्तुतोऽपि तिष्ठत्वथापि तावदुपोद्घातः । कुतः ?, इत्याह—

अच्छउ तावुग्घाओ का पुण जिणपवयणप्पसूइ त्ति।

तं कित्तियाभिहाणं पवयणमिह को विभागो सो ?॥१३४८॥

एयं पसंगसेसं वोत्तुमुवग्घायवित्थरं वोच्छं। तो सेसदाराइं कमेण तस्संगहो चेमो ॥१३४९॥

(तिष्ठतु तावदुपोद्घातः का पुनर्जिनप्रवचनप्रसूतिरिति ? । तत् कियदभिधानं प्रवचनमिह को विभागः सः ? ॥ १३४८ ॥)

(एतं प्रसङ्गशेषमुक्त्वोपोद्घातविस्तरं वक्ष्यामि । ततः शेषद्वाराणि क्रमेण तत्संग्रहश्चायम् ॥ १३४९ ॥)

तिष्ठतु तावदुपोद्घातः, केयं जिनप्रवचनोत्पत्तिः ?, तथा जिनप्रवचनं कियदभिधानम् ?, को वाऽभिधानविभागः स तस्य प्रवचनस्य ? इति विनेयप्रश्नमाशङ्क्य, एतज्जिनप्रवचनोत्पत्ति-प्रवचनैकार्थिकता-तद्विभागलक्षणं त्रितयं प्रसङ्गशेषमुक्त्वाऽभिधाय ततः 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे' (गा०–९७३) इत्यादिद्वारविध्युपन्यासेनोपोद्घातविस्तरं वक्ष्यामि । ततश्च 'नयविही वक्खाणविही य अणुओगो' (गा०–१३५०) इत्येतानि विशेष (प्र०...शेष) द्वाराणि क्रमेण वक्ष्यामि । एतस्य च भणनीयत्वेन प्रतिज्ञातस्यायं वक्ष्यमाणः संग्रहो मन्तव्यः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ १३४८–१३४९ ॥ कः संग्रहः ?, इत्याह—

जिणपवयणउप्पत्ती पवयणएगट्ठिया विभागो य।

दारविही य नयविही वक्खाणविही य अणुओगो॥१३५०॥

(जिनप्रवचनोत्पत्तिः प्रवचनैकार्थिका विभागश्च । द्वारविधिश्च नयविधिर्व्याख्यानविधिश्चानुयोगः ॥ १३५० ॥)

जिनप्रवचनोत्पत्त्यादिसंग्रहः

इह जिनप्रवचनोत्पत्तिः, प्रवचनैकार्थिकानि, एकार्थिकविभागश्च, इत्येतत् त्रितयमपि तावत् प्रसङ्गशेषं द्वाराण्युद्देश-निर्देशादीनि तेषां विधानं प्ररूपणं विधिर्द्वारविधिः, अयं तूपोद्घातः, नयविधिस्तूपक्रमादीनां मूलानुयोगद्वाराणां चतुर्थमनुयोगद्वारम्, शिष्याऽऽचार्यपरीक्षाभिधानं तु व्याख्यानविधिः, अनुयोगस्तु सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः, सूत्रानुगमश्च ॥ इति निर्युक्तिसंग्रहगाथार्थः ॥१३५०॥ एतदेवाह भाष्यकारः—

पासंगियमाइतियं दारविहि त्ति विहि उ(प्र०...विहिमो)उवग्घाओ।
अणुओगदारं पुण चउत्थमिट्ठं नयविहि त्ति ॥१३५१॥
सीसायरियपरिक्खा वक्खाणविहि त्ति कहणमज्जाया।
सुत्तप्फासियजुत्ती सुत्ताणुगमो ऽयमणुओगो ॥१३५२॥

(प्रासङ्गिकमादित्रिकं द्वारविधिरिति विधिस्तूपोद्घातः। अनुयोगद्वारं पुनश्चतुर्थमिष्टं नयविधिरिति ॥ १३५१ ॥)
(शिष्या-ऽऽचार्यपरीक्षा व्याख्यानविधिरिति कथनमर्यादा। सूत्रस्पर्शिकयुक्तिः सूत्रानुगमोऽयमनुयोगः ॥ १३५२ ॥)

गाथाद्वयमपि गतार्थम् ॥ १३५१–१३५२ ॥ अथ प्रेरकः प्राह—

किं पुण चउत्थदारं नयविहिमभिधाय तोऽणुओगो त्ति।
चउदाराऽसंगहिया वक्खाणविहि त्ति किं गहिया ? ॥१३५३॥

(किं पुनश्चतुर्थद्वारं नयविधिमभिधाय ततोऽनुयोग इति। चतुर्द्वारासंगृहीतो व्याख्यानविधिश्च किं गृहीतः ? ॥ १३५३ ॥)

नन्वनुयोगो व्याख्यानरूपत्वादनुगम एव, अत उपक्रमो निक्षेपोऽनुगमो नय इत्यनुयोगद्वारोपन्यासक्रममाश्रित्य नयानां पूर्वमेवानुयोगोपन्यासो युज्यते। इति कथमिह चतुर्थद्वारवर्तिनो नयानभिधाय पश्चात् तृतीयद्वारवर्त्यनुगमरूपस्यानुयोगस्योपन्यासः कृतः ? । अपरञ्च, चतुरनुयोगद्वारात्मकमेव शास्त्रं भवति। यश्चायमत्र व्याख्यानविधिरुपन्यस्तः स चतुर्णामनुयोगद्वाराणां मध्यादेकेनापि न संगृह्यते; तथाहि—न तावदयमुपक्रम-निक्षेप-नयेष्वन्तर्भवति, तल्लक्षणायोगात्; नाप्यनुगमे, यतो न व्याख्यानविधिः सूत्रानुगमरूपः, नापि सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यात्मकः, अतश्चतुरनुयोगद्वारासंगृहीतत्वेनाऽप्रस्तुतत्वात् कथमाकस्मिकोऽत्र व्याख्यानविधिर्गृहीतः ? इति ॥ १३५३ ॥

अत्राचार्यदेशीयस्य कस्याप्युत्तरमुपदर्श्य, निराकृत्य च घटमानकं स्वकीयमुत्तरं सूरिराह—

बंधाणुलोमयाए केई, न, जओ तई कमेणं पि। तीरइ निबंधिउं जे तेणेयं बुद्धिपुव्व त्ति ॥१३५४॥

(बन्धानुलोमतया केचित्, न, यतः सको क्रमेणापि। शक्यते निबन्धुं येनैष बुद्धिपूर्व इति ॥ १३५४ ॥)

विपर्ययरचना ॥ १३५४ ॥ कथम् ?, इत्याह—

अंतम्मि उ वण्णसिउं पुव्वमणुगमस्स जं नए भणइ,। तं जाणावेइ समं वच्चंति नयाणुओगो य १३५५

(अन्ते तु या न्यस्य पूर्वमनुगमस्य यद् नयान् भणति । तज्ज्ञापयति समं व्रजतो नयोऽनुयोगश्च ॥ १३५५ ॥)

उपक्रमः, निक्षेपः, अनुगमः, नयाः, इत्यनुयोगद्वाराणामन्ते पूर्वं नयानुपन्यस्य यदिदानीमनुगमस्यानुयोगस्य पूर्वं प्रथमं नयान् भणति, तज्ज्ञापयति भद्रबाहुस्वामी—नया-ऽनुयोगौ प्रतिसूत्रं युगपदेव व्रजतः । न हि नाम नयैः शून्यः काप्यनुयोगोऽस्ति, यदि युगपद् नया-ऽनुगमौ गच्छतः, तर्ह्येतदुपन्यासोऽपि युगपदेवास्तु, इति चेत् । तदयुक्तम्, अशक्यत्वात् । तस्मादनुयोगद्वारेष्वनुगमस्यान्त उपन्यस्तानामपि नयानां यदिह तदादौ तद्भणनं तद् यौगपद्यगमनज्ञापनार्थमिति ॥१३५५॥ अथ द्वितीयप्रेर्यस्य परिहारमाह—

सुत्ताणुगमावसरे गुरु-सीसाणुग्गहोवएसत्थं। वक्खाणविहिं जं पइ मूलदारा ऽणाहिकयं पि ॥१३५६॥

(सूत्रानुगमावसरे गुरु-शिष्यानुग्रहोपदेशार्थम्। व्याख्यानविधिं जल्पति मूलद्वारानधिकृतमपि ॥ १३५६ ॥)

चतुर्षु मूलानुयोगद्वारेष्वनधिकृतमपि च—तेष्वनुक्तमपि च, व्याख्यानविधिं सूरिर्जल्पति । क ?, इत्याह—इह सूत्रानुगमावसरे—अनुयोगस्यादावित्यर्थः । किमर्थम् ?, इत्याह—गुरुश्च शिष्यश्च गुरु-शिष्यौ, तयोरनुग्रहः गुरु-शिष्यानुग्रहः, तदुपलक्षित उपदेशो गुरु-शिष्यानुग्रहोपदेशस्तदर्थम् । इदमुक्तं भवति—गुणवताऽऽचार्येण गुणवते शिष्याय समस्तगुणोपेतं सूत्रं व्याख्येयम्, इत्येवं गुरुशिष्यानुग्रहार्थं व्याख्यानविधावुपदिष्टे सुव्याख्यानं सुश्रवणं च शास्त्रं भवति, इति गुणमपेक्ष्यानुयोगद्वारासंगृहीतोऽपीह व्याख्यानविधिरुक्त इति ॥ १३५६ ॥

तदेवं व्याख्यानविधेरनधिकृतत्वमभ्युपगम्योक्तम् । यद्वा, तदेवासिद्धम्, इत्येतदाह—

अहवा साहिकय च्चिय वक्खाणंगं ति जं तओ ऽणुगमे। जं जं वक्खाणंगं तं तं सव्वं जओ ऽणुगमो १३५७

(अथवा सोऽधिकृत एव व्याख्यानाङ्गमिति यत् ततोऽनुगमे। यद् यद् व्याख्यानाङ्गं तत् तत् सर्वं यतोऽनुगमः ॥ १३५७ ॥)

अथवा, स व्याख्यानविधिरधिकृत एवेह द्रष्टव्यः 'सा' इति प्राकृतत्वात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । कथं पुनरसाविहाधिकृतः ?, इत्याह—यद् यस्माद् व्याख्यानाङ्गमिति, ततस्तस्मादनुगमेऽधिक्रियत इति प्रक्रमः । यदि नाम व्याख्यानाङ्गमसौ, तथापि कथमनुगमेऽन्तर्भवति ?, इत्याह—यद् यद् व्याख्यानाङ्गं, तत् तद् यस्मादनुगमः, तत्कारणत्वात्, व्याख्यानाङ्गं च व्याख्यानविधिः, तस्मादनुगमेऽन्तर्भवतीति ॥ १३५७ ॥ व्याख्यानाङ्गत्वमेवाऽस्य भावयितुमाह—

विशेषा॰ नयानु-योगौ समकं व्रजतः

व्याख्यानविधिरनुगमेऽन्तर्भूत

सुत्ताणुगमाईए वक्खाणविही जओ तदंगं सा। जं च सुयावसरे च्चिय सफलाइं गवाइनायाइं ॥१३५८॥

(सूत्रानुगमादौ व्याख्यानविधिर्यतस्तदङ्गं सः। यच्च श्रुतावसर एव सफलानि गवादिज्ञातानि ॥ १३५८॥)

यतश्च सूत्रानुगमस्यादौ प्रथमं व्याख्यानविधिः 'तीर्थकर-गणधरैरुक्तः' इति शेषः, तथा चेहापि व्याख्याविधानं पूर्वमुक्तम् (गा०-१००२)

'सुत्तं पयं पयत्थो संभवओ विग्गहो वियारो य। दूसियसिद्धी नयमयविसेसओ नेयमणुसुत्तं ॥ १ ॥'

यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात्, तस्माद् व्याख्यानाङ्गमसौ। यच्च यस्मात् श्रुतावसर एव सूत्रानुगमप्रस्ताव एव 'गोणी चंदणकंथा चेडीउ सावए बहिरगोहे'(गा०-१४३५)इत्यादिनाऽत्रैवानन्तरं वक्ष्यमाणानि व्याख्यानविधिगतानि गवायुदाहरणानि सफलानि भवन्ति, नान्यथा। इदमुक्तं भवति-सूत्रव्याख्यानविधिविषयाण्येव हि गवाद्युदाहरणानि वक्ष्यन्ते, तानि च सफलानि तदा भवन्ति यदा व्याख्यानविधिरनुगमाङ्गमेव भवति। तद्बहिर्भूतत्वे तु तस्य तानि निरालम्बनान्येव स्युरिति ॥ १३५८ ॥ अत्र प्रेरकः प्राह-

जइ साणुगमंगं चिय दारविहीए तओ किमाईए। ओयारेउं भन्नइ उक्कमकरणे गुणो को णु? ॥१३५९॥

(यदि सोऽनुगमाङ्गमेव द्वारविधौ ततः किमादौ। अवतार्य भण्यते उत्क्रमकरणे गुणः को नु? ॥ १३५९ ॥)

यदि स व्याख्यानविधिरनुगमाङ्गमेवेष्यते, तर्ह्यग्रतोऽनुगमादेरवतार्याऽऽकृष्य किमिति 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे'(गा०-९७३)इत्यादिवक्ष्यमाणद्वारविधिरादौ समानीय भण्यते-'गोणी चंदनकंथा' इत्यादिना किमिति द्वारविध्यादौ भणिष्यते? इत्यर्थः। यदेव ह्यग्रे सूत्रं व्याख्यास्यते तदेव(प्र०...तदैव)तर्हि व्याख्यानविधिः 'गोणी चंदनकंथा' इत्यादिर्वक्तुमुचितः, किमिति 'उद्देसे निद्देसे य' इत्यादिर्द्वारविधिरर्वागेव प्रस्तुतस्थाने(प्र०...द्वारविधेरर्वागेवाप्रस्तुतस्थाने)निर्दिष्टः?, इति भावः। को वेवमुत्क्रमकरणे गुणलाभः?-न कश्चिदित्यर्थः॥१३५९॥

अत्रोत्तरमाह-

दारविही वि महत्था तत्थ वि वक्खाणविहिविवज्जासो। मा होज्ज तदाईए वक्खाणविहिं निरूवेइ १३६०

(द्वारविधिरपि महार्थस्तत्रापि व्याख्यानविधिविपर्यासः। मा भूत् तदादौ व्याख्यानविधिं निरूपयति ॥ १३६० ॥)

द्वारविधिरपि सूत्रवद् बहुवक्तव्यत्वान्महार्थः कल्याणहेतुः, इत्यतस्तत्रापि व्याख्यानविधिविपर्ययोऽविधिव्याख्यानं मा भूत्। अतो 'दारविही य नयविही वक्खाणविही य अणुओगो' इत्येवं संग्रहगाथायामनुयोगाद्दौ निर्दिष्टोऽपि ततोऽवतार्य तदादौ द्वारविध्यादौ व्याख्यानविधिं निरूपयति ॥ १३६० ॥ प्रकृति...

विशेषा० द्वारविधेः द्वारविध्यादौ कथं व्याख्यान विधिः

एत्थेव गुरू सीसं सीसो य गुरुं परिच्छिउं पच्छा।
वोच्छिइ सोच्छिइ व सुहं मोच्छिइ व सुदिट्ठपेयालो ॥१३६१॥

(अत्रैव गुरुः शिष्यं शिष्यश्च गुरुं परीक्ष्य पश्चात्। वक्ष्यति श्रोष्यति वा सुखं मोक्ष्यति वा सुदृष्टविचारः ॥ १३६१ ॥)

'एत्थेव त्ति' अत्रैव द्वारविध्यादौ निर्दिष्टं व्याख्यानविधिं श्रुत्वा 'सुदिट्ठपेयालो त्ति' सुदृष्टव्याख्यानविधिविचारो गुरुः शिष्यम्, शिष्यो वा गुरुं परीक्ष्य पश्चाद् गुणवते शिष्याय द्वारविधेरप्यर्थं सुखेनैव वक्ष्यति गुरुः, गुणवदाचार्यान्तिके श्रोष्यति वा शिष्यः, मोक्ष्यति वा त्यक्ष्यति वा दोषवन्तं शिष्यं गुरुः, गुरुं वा तद्वन्तं शिष्यः, इति गुणमपेक्ष्य द्वारविध्यादौ व्याख्यानविधिर्निर्दिष्ट इति ॥ १३६१ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

साणुगमंगं पि इहं जइ भन्नइ किं न कीरइ इहेव ?। दाएइ पयत्तयरं वक्खाणविही य सुत्तम्मि ॥१३६२॥

(सोऽनुगमाङ्गमपीह यदि भण्यते किं न क्रियत इहैव ?। दर्शयति प्रयत्नतरं व्याख्यानविधिश्च सूत्रे ॥ १३६२ ॥)

ननु यद्यनुगमाङ्गमपि सन् गुणापेक्षया व्याख्यानविधिरिह द्वारविधेरादौ भण्यते, न तु सूत्रानुगमादौ, तर्हि 'जिणपवयणउप्पत्ती(गा०–१३५०) इत्यादिसंग्रहगाथायामपीहैव द्वारविधेरादौ किं न क्रियते–किं नोपादीयते, येन 'वक्खाणविही य अणुओगो' इत्येवमनुगमादौ निर्दिष्टः ?। अत्रोत्तरमाह–संग्रहगाथायामित्थमुपन्यासं कुर्वन्नेतद् दर्शयति । किम् ?, इत्याह–प्रयत्नतरं यथा भवत्येवं सूत्रानुगमे व्याख्यानविधिरन्वेषणीय एव । यद्यपि हि द्वारविधौ कथमप्यसौ न जातः(प्र०...जायते)तथापि सूत्रानुगमावसरे गुणवदाचार्य–शिष्यपरिग्रहादिको विधिरवश्यमेव कर्तव्यः, इति संग्रहगाथायामनुगमादौ व्याख्यानविधिरुपात्त इति भावः ॥१३६२॥ अन्ये त्वाचक्षते । किम् ?, इत्याह–

अणुओगाइविभागे वक्खाणविही वि तप्पसंगेण। जंपंति केइ तेसिं वुत्तुं सोउं व को जोग्गो ? ॥१३६३॥
संगहगाहाए पुणो अणुओगाईए बेंति दाएंता। जो वन्निओऽणुओगो सोऽयं स विही जदत्थं ति १३६४

(अनुयोगादिविभागे व्याख्यानविधिरपि तत्प्रसङ्गेन। जल्पन्ति केचित् तयोर्वक्तुं श्रोतुं वा को योग्यः ? ॥ १३६३ ॥)
(संग्रहगाथायां पुनरनुयोगादौ ब्रुवन्ति दर्शयन्तः। यो वर्णितोऽनुयोगः सोऽयं स विधिर्यदर्थमिति ॥ १३६४ ॥)

इह केचित् पुनरेवं जल्पन्ति । किम् ?, इत्युच्यते–अणुओगो य निओगो भास-विभासा य वत्तियं चेव' इत्यादिना ग्रन्थेनाऽनुयोग-नियोग-भाषादीनां विभागविशेषेऽभिधास्यमाने व्याख्यानविधिरपि तत्प्रसङ्गेन द्वारविधेरग्रे संग्रहगाथायामुक्तोऽपि पूर्वमेव निर्दिष्टः । किमर्थम् ?, इत्याह–तेषामप्यनुयोग-नियोग-भाषादीनां वक्तुं श्रोतुं वा को योग्यः ?,इति परिज्ञानार्थम्। 'जिणपवयणउप्पत्ती'(गा०–१३५०)

इत्यादिसंग्रहगाथायां पुनः 'वक्खाणविही य अणुओगो' इत्येवमनुयोगस्यादौ द्वारविधेस्त्वग्रतो व्याख्यानविधिमुपदर्शयन्त एतद् ब्रुवते यदुत–योऽनुयोगादिविभागावसरे द्वारविधेः पूर्वमनुयोगो वर्णितः, सोऽयं संग्रहगाथान्ते। अयमत्र भावः– 'जिणपवयण' इत्यादिसंग्रहगाथायां प्रथमं द्वारविधिः, ततो व्याख्यानविधिः, ततोऽनुयोग उक्त इति, ततः प्रवचनैकार्थिकद्वारव्याख्यायां 'अणुओगो य निओगो' इत्यादिगाथयाऽनुयोग उक्तः, ततो 'गोणी चंदण'(गा०–१४३५)इत्यादिना स्वरूपतो व्याख्यानविधिः, ततो 'उद्देसे निद्देसे' इत्यादिना द्वारविधिः, ततोऽपि सूत्रानुयोगः, इत्ययं क्रमः। अत्र च यथा द्वारविधेः पूर्वं स्वरूपतो व्याख्यानविधिरुक्तः, एवं यदि संग्रहगाथायामपि द्वारविधेः पूर्वं नामतोऽप्युच्येत तदा कस्याऽप्येवं संशयः स्यात्–संग्रहगाथान्तोक्तानुयोगद्वारविध्यनन्तरोक्तसूत्रानुयोगयोस्तावदेकत्वं सुबोधम्, संग्रहगाथान्तोक्तानुयोगव्याख्यानरूपत्वात् सूत्रानुयोगस्य, किन्तु प्रवचनैकार्थिकव्याख्यावसरे 'अणुओगो य निओगो'(गा०–६७३)इत्यत्र योऽनुयोग उक्तः स संग्रहगाथान्तोक्तानुयोगादन्योऽनन्यो वा ? इति। यदा तु संग्रहगाथायामनुयोगप्रत्यासन्न एव विधिरुच्यते, तदैतद् निश्चीयते–यस्य 'अणुओगो य निओगो' इति गाथान्तोक्तानुयोगस्य निमित्तं द्वारविधिरुक्तः, संग्रहगाथान्तोक्तानुयोगोऽपि स एवेति निर्दिष्टः, यदयं स व्याख्यानविधिर्द्वारविधेः पूर्वं स्वरूपत उक्तः, अत्र तु संग्रहगाथायामनुयोगस्यादौ नाममात्रेणैवोक्त इति ॥ १३६३–१३६४ ॥

तदेवं चालना-प्रत्यवस्थाने विधाय प्रस्तुतं 'जिणपवयणउप्पत्ती' इत्यादिगाथाव्याख्याशेषं, वक्ष्यमाणगाथाप्रस्तावनां चाह–

प्रवचनोत्पत्तिः

सुयमिह जिणप्पवयणं तस्सुप्पत्ती पसंगओऽभिहिया।
जिण-गणहरवयणाओ इमाइं तस्साभिहाणाइं॥१३६५॥

(श्रुतमिह जिनप्रवचनं तस्योत्पत्तिः प्रसङ्गतोऽभिहिता। जिन-गणधरवचनादिमानि तस्याभिधानानि ॥ १३६५ ॥)

यदुक्तम्–'केयं जिनप्रवचनोत्पत्तिः ?' तत्रेह जिनप्रवचनं तावत् श्रुतमुच्यते, इत्यसकृत् प्रसिद्धमेव। अस्य चोत्पत्तिर्निर्युक्तिसमुत्थानप्रसङ्गतः 'अत्थं भासइ अरहा सुत्तं गंथंति गणहरा निउणं'(गा०–१११९)इत्यादौ 'जिन-गणधरेभ्यः' इति वचनात् पूर्वमप्यभिहितैव। यत्पुनरुक्तम्–'तथा, जिनप्रवचनं कियदभिधानम् ?, अभिधानविभागो वाऽस्य कः ?' इति। तत्रैतानि तावदस्याभिधानानि॥ इति पञ्चदशगाथार्थः ॥ १३६५ ॥ कानि पुनस्तानि ?, इत्याह—

प्रवचनाभिधानानि

एगट्ठियाणि तिन्नि उ पवयण सुत्तं तहेव अत्थो य। एक्केक्कस्स य एत्तो नामा एगट्ठिया पंच ॥१३६६॥

(एकार्थिकानि त्रीणि तु प्रवचनं सूत्रं तथैवार्थश्च। एकैकस्य चेतो नामान्येकार्थिकानि पञ्च ॥ १३६६ ॥)

एकोऽर्थो येषां तान्येकार्थिकानि त्रीण्येव। कानि पुनस्तानि ?, प्रवचनसूत्रार्थम्, वक्ष्यमाणार्थं च, सामान्येन श्रुतनाम।

प्रत्येकमेकार्थिकानि पञ्च

सूचनात् सूत्रं, तद्विशेष एव । अर्यत इत्यर्थः, अयमपि तद्विशेष एव । एषां च प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानां मध्ये एकैकस्य प्रत्येकमेकार्थिकानि पञ्च पञ्च नामानि भवन्ति ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥१३६६॥ भाष्यम्–

जमिह पगयं पसत्थं पहाणवयणं च पवयणं तं च। सामन्नं सुयनाणं विसेसओ सुत्तमत्थो य॥१३६७॥

(यदिह प्रकृतं प्रशस्तं प्रधानवचनं च प्रवचनं तच्च । सामान्यं श्रुतज्ञानं विशेषतः सूत्रमर्थश्च ॥ १३६७ ॥)

गतार्था ॥ १३६७ ॥ सूत्रशब्दस्यार्थमाह–

सिंचइ खरइ जमत्थं तम्हा सुत्तं निरुत्तविहिणा वा। सूएइ सवइ सुव्वइ सिव्वइ सरए व जेणत्थं १३६८

(सिञ्चति क्षरति यदर्थं तस्मात् सूत्रं निरुक्तविधिना वा । सूचयति स्रवति श्रूयते सीव्यति सरति वा येनार्थम् ॥ १३६८ ॥)

'पिंच(प्र०...पिच)क्षरणे' सिञ्चति क्षरति यस्मादर्थान् , ततो निरुक्तविधिना सूत्रम् । अथवा, निरुक्तविधिनैव सूचयति, स्रवति वाऽर्थानि ति सूत्रम् । श्रूयत इति वा सूत्रम् । सीव्यते विशिष्टघटनामानीयत इति वा सूत्रम् । सरति वाऽर्थमनुगच्छति यस्मात् ततः सूत्रमिति ॥१३६८॥ तथा–

अविवरियं सुत्तं पिव सुट्ठिय-वावित्तओ व सुत्तं ति। जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए जम्हा॥१३६९॥

(अविवृतं सुप्तमिव सुस्थित-व्यापित्वतो वा सूत्रमिति । यः सूत्राभिप्रायः सोऽर्थोऽर्यते यस्मात् ॥ १३६९ ॥)

अर्थव्याख्यानतो यावद्याप्यविवृतं तावत् सूत्रं सुप्तमिव सुप्तमुच्यते, प्राकृतशैल्या च 'सुत्तं' इति । अथवा, सुस्थितत्वात् प्रमाणावाधितत्वात् , व्यापितत्वाच्च सूक्तं(प्र०...सूत्रम्), प्राकृतत्वादेव च 'सुत्तं' । अर्थशब्दस्यार्थमाह—यः सूत्रस्याभिप्रायः सोऽर्थोऽभिधीयते यस्मादर्यते गम्यत इत्यर्थः ॥१३६९॥ अथ प्रेरकः प्राह—

सह पवयणेण जुत्ता, न सुयत्थेगत्थया परोप्परओ। जं सुत्तं वक्खेयं, अत्थो जं तस्स वक्खाणं ॥१३७०॥

जुज्जइ च विभागाओ तिण्ह वि भिन्नत्थया न चेहरहा।

एगत्थाणं पि पुणो किमिहेगत्थाभिहाणेहिं? ॥१३७१॥

(सह प्रवचनेन युक्ता न श्रुतार्थैकार्थता परस्परतः । यत् सूत्रं व्याख्येयमर्थो यत् तस्य व्याख्यानम् ॥ १३७० ॥)

(युज्यते च विभागात् त्रयाणामपि भिन्नार्थता न चेतरथा । एकार्थानामपि पुनः किमिहैकार्थाभिधानैः ? ॥ १३७१ ॥)

ननु प्रवचनेन सह सूत्रा-ऽर्थयोरेकार्थता युक्ता, तद्विशेषत्वात् । तयोः सूत्रार्थयोः पुनः परस्परत एकार्थता न युज्यते, तयोरत्यन्तभेदात् ;

तथाहि—व्याख्येयं सूत्रम् , तद्व्याख्यानं चार्थ इति महान् भेदः । अथवा, त्रयाणामप्येषां प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानां भिन्नार्थतैव युज्यते । 'न च' त्ति न पुनः 'एकार्थता' इति शेषः, विभागाद् भिन्नविषयत्वात् । सामान्यविषयं हि प्रवचनम् , विशेषविषयौ च सूत्रार्थौ, इति कथं तेषामेकार्थता ? । न हि मृद्-घट-शरावादीनामेकार्थता युक्तिमती । इतरथा—यद्येकार्थान्येतानि त्रीण्यपि, तर्हि 'एक्केक्कस्स य एत्तो नामा एगट्ठिया पञ्च'(गा०–१३६६)इत्यनेन यान्येकैकस्य पञ्च पञ्चैकार्थिकान्यभिधास्यन्ते, तानि न युज्यन्त एव । न हीन्द्र-शक्र-पुरन्दरादिशब्दानामेकार्थानामपि पुनरपि प्रत्येकमेकार्थिकान्युपपद्यन्त इति ॥ १३७०–१३७१ ॥ अत्र प्रतिविधानमाह—

मउलं फुल्लं ति जहा संकोय-विबोहमेत्तभिन्नाइं । अत्थेणाभिन्नाइं कमलं सामण्णओ चेगं ॥१३७२॥
अविवरियं तह सुत्तं विवरीयमत्थो त्ति बोहकालम्मि । किंचिम्मत्तविभिन्ना सामन्नं पवयणं नेयं १३७३

(मुकुलं फुल्लमिति यथा संकोच-विबोधमात्रभिन्नानि । अर्थेनाभिन्नानि कमलं सामान्यतश्चैकम् ॥ १३७२ ॥)
(अविवृतं तथा सूत्रं विवृतमर्थ इति बोधकाले । किञ्चिन्मात्रविभिन्नौ सामान्यं प्रवचनं ज्ञेयम् ॥ १३७३ ॥)

यथेह मुकुलं, फुल्लमिति च, एतयोः संकोच-विकाशरूपतया भेदः, सामान्यार्थतया चाभेदः कमलमिति । न चैषां पुनः प्रत्येकमेकार्थिकानि न युज्यन्ते, किन्तु युज्यन्त एव प्रत्येकं तदेकार्थिकानि, तद्यथा—आद्यस्य मुकुलं, कुड्मलं, कोरकं, जालकं, कलिका, वृन्तमित्यादि; द्वितीयस्य तु फुल्लं, विकोचं, विकाशं (प्र०...विकोशं), विकसितम् , उन्मीलितम् , उन्मिषितं, स्मितम् , उद्भिन्नं, विजृम्भितं, हसितम् , उद्बुद्धं, व्याकोशमित्यादि । तृतीयस्य कमलं, पद्मम् , अरविन्दं, पङ्कजं, सरोजमित्यादि । तथेहाऽप्यविवृतमर्थतो मुकुलकल्पं सूत्रमुच्यते, तदेव बोधकाले व्याख्यानकाले विवृतं सत् समुत्फुल्लकमलकल्पमर्थोऽभिधीयते । विशेषरूपतया च किञ्चिन्मात्रमनयोर्भेदः, सामान्यरूपतया त्वेकत्वं ज्ञेयं प्रवचनं श्रुतज्ञानमिति । न चैषां प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानामेकार्थिकानि न युज्यन्ते 'सुयधम्म तित्थ' (गा०१३७८) इत्यादिनाऽनन्तरमेवाभिधास्यमानत्वादिति ॥१३७२–१३७३॥ अत्र दृष्टान्तान्तरेणापि प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानामेकार्थत्वादिरूपतां समर्थयन्नाह—

सामन्न-विसेसाणं जह वेगा-णेगया ववत्थाए । तदुभयमत्थो य जहा वीसुं बहुपज्जवा ते य ॥१३७४॥
एवं सुत्त-त्थाणं एगा णेगत्थया(प्र०...ट्ठया) ववत्थाए । पवयणमुभयं च तयं तियं च बहुपज्जयं वीसुं १३७५

(सामान्य-विशेषयोर्यथा चैका-ऽनेकता व्यवस्थया । तदुभयमर्थश्च यथा विष्वग् बहुपर्यायास्ते च ॥ १३७४ ॥)
(एवं सूत्रा-ऽर्थयोरेका-ऽनेकार्थता व्यवस्थया । प्रवचनमुभयं च तत् त्रिकं च बहुपर्यायं विष्वक् ॥ १३७५ ॥)

'वा' इति कमलोदाहरणापेक्षयोदाहरणान्तरत्वसूचकः । ततश्च यथा वा सामान्य-विशेषयोर्व्यवस्थया विवक्षयैकता अनेकता च दृष्टा—एकार्थत्वम् अनेकार्थत्वं च दृष्टमित्यर्थः; तथाहि—...

व्याप्तयाकारप्रत्ययनिबन्धनत्वात् , विशेषाणां तु सजातीय-विजातीयमिन्नत्वप्रविमासकारणत्वादनेकार्थता । 'तदुभयमत्थो य जह त्ति' यथा च तयोः सामान्य-विशेषयोरुभयं तदुभयमर्थो भण्यते—अर्थशब्दवाच्यं द्वितयमप्येतद् भवतीत्यर्थः । ते च सामान्य-विशेषा-ऽर्थलक्षणास्त्रयोऽप्यर्था विष्वक् पृथग् यथा बहुपर्याया बह्वेकार्थिकाः, तद्यथा—सामान्यं, सत्ता, भाव इत्यादि; विशेषाः, भेदाः, पर्याया इत्यादि; अर्थः, द्रव्यं, वस्त्वित्यादि ।

एवं प्रस्तुतयोः सूत्रा-ऽर्थयोरपि विवक्षयैकार्थतादयो भावनीयाः, तथाहि—प्रवचनलक्षण एकस्मिन्नर्थे द्वयोरपि सूत्रा-ऽर्थयोर्वृत्त्वादेकार्थता; सूत्रस्य वाचकत्वात् , अर्थस्य तु वाच्यत्वाद् भिन्नार्थता । 'पवयणमुभयं च तयं ति' तच्च सूत्रा-ऽर्थयोरुभयमपि प्रवचनमुच्यते । त्रिकं चैतत् सूत्रा-ऽर्थ-प्रवचनलक्षणं विष्वक् पृथग् बहुपर्यायं बह्वेकार्थिकम् , तथा च वक्ष्यति—'सुयधम्म तित्थ मग्गो' इत्यादि ॥ १३७४–१३७५ ॥ अथवा, नयमतभेदादेषां त्रयाणामपि प्रवचनादीनामेकार्थता पृथग्बहुपर्यायत्वं च न विरुध्यते, इति दर्शयन्नाह—

अहवा सव्वं नामं वंजणसुद्धियनयस्स भिन्नत्थं । इयरस्स अभिन्नत्थं संववहारो य तदवेक्खो ॥१३७६॥
संववहारट्ठाए तम्हा जेणेगया, न निच्छयओ । तो जुत्ताइं तेसिं वीसुं पज्जायनामाइं ॥१३७७॥

(अथवा सर्वं नाम व्यञ्जनशुद्धिकनयस्य भिन्नार्थम् । इतरस्याऽभिन्नार्थं संव्यवहारश्च तदपेक्षः ॥ १३७६ ॥)
(संव्यवहारार्थतया तस्माद् येनैकता, न निश्चयतः । ततो युक्तानि तेषां विष्वक् पर्यायनामानि ॥ १३७७ ॥)

अथवा, व्यञ्जनशुद्धिकनयः समभिरूढलक्षणशुद्धशब्दनयस्तस्याभिप्रायात् सर्वमपि नाम भिन्नार्थमेव, शब्दभेदे अर्थभेदात् , घट-पटाद्यभिधानवदिति । इतरस्य तु नैगमादेरर्थनयस्याभिप्रायादभिन्नार्थमपि नाम भवति, वस्तुनोऽनेकपर्यायत्वात् , शक्रे-न्द्र-पुरन्दरादिनामवदिति । किञ्च, संव्यवहारश्च लोकव्यवहारश्च तदपेक्षोऽभिन्नार्थनामापेक्ष एकार्थिकनामापेक्षः प्रायः प्रवर्तत इत्यर्थः, स्वः, स्वर्गः, सुरसद्म, त्रिदशावासः, त्रिविष्टपं, त्रिदिवमित्याद्येकार्थिकनाममालादिशास्त्राणां संव्यवहारनयापेक्षयैव प्रवृत्तेरिति । ततः किम् ?, इत्याह—'संववहारेत्यादि' तस्माद् येनोक्तप्रकारेण संव्यवहारार्थतया व्यवहारनयापेक्षया नाम्नामेकता—एकार्थताऽप्यस्तीत्यर्थः, न निश्चयतः शुद्धतरशब्दनयलक्षणनिश्चयनयमतेन सर्वेषामपि नाम्नां भिन्नार्थत्वाद् न कश्चिदेकार्थतेत्यर्थः । ततस्तस्मात् तेषां प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानां विष्वक् पृथग् व्यवहारनयमतेन युक्तानि घटमानकानि पर्यायनामान्येकार्थिकाभिधानानि ॥ इत्येकादशगाथार्थः ॥ १३७६–१३७७ ॥

तत्र प्रवचन-सूत्रयोस्तावत् पञ्च पञ्चैकार्थिकान्याह—

सुयधम्म तित्थ मग्गो पावयणं पवयणं च एगट्ठा । सुत्तं तंतं गंथो पाठो(प्र०.....पाढो) सत्थं च एगट्ठा १३७८

(श्रुतधर्मस्तीर्थं मार्गः प्रावचनं प्रवचनं चैकार्थानि । सूत्रं तन्त्रं ग्रन्थः पाठः शास्त्रं चैकार्थानि ॥ १३७८ ॥)

श्रुतधर्मः, तीर्थं, मार्गः, प्रावचनं, प्रवचनम् , एतानि प्रवचनैकार्थिकानि । सूत्रं, तन्त्रं, ग्रन्थः, पाठः, शास्त्रं च, इत्येतानि सूत्रैका-
र्थिकानि ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १३७८ ॥ तत्र श्रुतधर्म इति कोऽर्थः ?, इत्याह–

बोहो सुयस्स धम्मो सुयं व धम्मो स जीवपज्जाओ। सुगईए संजमम्मि य धरणाओ वा सुयं धम्मो १३७९

(बोधः श्रुतस्य धर्मः श्रुतं वा धर्मः स जीवपर्यायः । सुगतौ संयमे च धारणाद् वा श्रुतं धर्मः ॥ १३७९ ॥)

श्रुतस्य धर्मः स्वभावः, स च बोधः, बोधस्वभावत्वाद् श्रुतस्य । अथवा, श्रुतं च तद् धर्मश्च श्रुतधर्मो जीवपर्यायः अथवा, सुगतौ, संयमे वा धारणाद् धर्मः श्रुतमुच्यते, श्रुतं च तद् धर्मश्चेति श्रुतधर्मः ॥ १३७९ ॥ अथ तीर्थशब्दार्थमाह– श्रुतधर्मः=

तित्थं ति पुव्वभणियं संघो जो नाण-चरण-संघाओ। इह पवयणं पि तित्थं तत्तोऽणत्थंतरं जेण १३८० तीर्थं=

(तीर्थमिति पूर्वभणितं संघो यो ज्ञान-चारित्रसंघातः । इह प्रवचनमिति तीर्थं ततोऽनर्थान्तरं येन ॥ १३८० ॥)

तीर्यतेऽनेनेति तीर्थं पूर्वमेवाऽप्युक्तम् । किम् ?, इत्याह–संघः । किंविशिष्टः ? । ज्ञान-दर्शन-चारित्रगुणसंघातः । इह तु प्रवचन-मपि तीर्थमुच्यते यस्मात् , ततः संघातात् तदपि श्रुतज्ञानरूपत्वादनर्थान्तरमेवेति ॥१३८०॥ मार्गशब्दार्थमाह–

मज्जिज्जइ सोहिज्जइ जेणं तो(प्र०...वा)पवयणं तओ मग्गो।

अहवा सिवस्स मग्गो मग्गणमन्नेसणं पंथो ॥१३८१॥

(मृज्यते शोध्यते येन ततः प्रवचनं ततो मार्गः । अथवा शिवस्य मार्गो मार्गणमन्वेषणं पन्थाः ॥ १३८१ ॥) मार्गः=

ततस्तस्माद् प्रवचनं मार्ग उच्यते । येन किम् ?, इत्याह–'मृजू शुद्धौ' मृज्यते शोध्यतेऽनेन कर्ममलिन आत्मा, तस्माद् हेतोः । अथवा, मार्गणं मार्गोऽन्वेषणं पन्थाः शिवस्येति ॥ १३८१ ॥ अथ प्रावचनशब्दार्थमाह–

पगयाइअभिविहीए पवयणं पावयणमाइवयणं वा। सिवपावयवयणं वा पावयणं, पवयणं भणियं १३८२ प्रावचनं=

(प्रगताद्यभिविधौ प्रवचनं प्रावचनमादिवचनं वा । शिवप्रापकवचनं वा प्रावचनं, प्रवचनं भणितम् ॥ १३८२ ॥)

'पगयाइ वि' पूर्ववत् प्रगताद्यर्थोऽपि प्रशब्दः, आङ् मर्यादायाम् , अभिविधौ च गृह्यते । प्रगतं, प्रशस्तं, प्रधानम् , आदौ वा जीवादिष्वभिविधि-मर्यादाभ्यां वचनं प्रावचनम् , शिवप्रापकं वा वचनं प्रावचनमुच्यते । प्रवचनशब्दार्थस्तु प्रागेव भणित इति । तदेवमुक्तः प्रवचनैकार्थिकविभागः ॥१३८२॥ अथ सूत्र-तन्त्र-ग्रन्थशब्दार्थमाह–

सुत्तं भणियं तंतं तणिज्जए तेण तम्मि व जमत्थो। गंथिज्जइ तेण तओ तम्मि व तो तं मयं गंथो १३८३

(सूत्रं भणितं तन्त्रं तन्यते तेन तस्मिन् वा यदर्थः। ग्रथ्यते तेन ततस्तस्मिन् वा ततस्तद् मतं ग्रन्थः ॥ १३८३ ॥)

सूत्रशब्दार्थस्तावत् प्रागेव भणितः। तन्त्रशब्दार्थस्तूच्यते–'तनु विस्तारे' तन्यते विस्तार्यते यद् यस्मादनेन, अस्मात्, अस्मिन् वाऽर्थ इति तन्त्रम्। अथवा, तन्यते विशिष्टरचनया तदेव विस्तार्यत इति तन्त्रं सूत्रमेवोच्यते। तथा, ग्रथ्यतेऽनेन, अस्मात्, अस्मिन् वाऽर्थ इति तदेव ग्रन्थ उच्यते। अथवा, तदेव ग्रथ्यते विरच्यत इति ग्रन्थः ॥ १३८३ ॥ पाठ-शास्त्रयोः शब्दार्थमाह—

विशेषा॰ सूत्र-तन्त्र-ग्रन्थाः= पाठ-शास्त्रे=

पढणं पाढो तं तेण तम्मि व पढिज्जएऽभिधेयं ति। सासिज्जइ तेण तहिं व नेयमाया व तो सत्थं १३८४

(पठनं पाठस्तत् तेन तस्मिन् वा पठ्यतेऽभिधेयमिति। शास्यते तेन तस्मिन् वा ज्ञेयमात्मा वा ततः शास्त्रम् ॥ १३८४ ॥)

पठनं पाठः, पठ्यते वा व्यक्तीक्रियते तदिति पाठः। पठ्यतेऽभिधेयमनेन, अस्मात्, अस्मिन्निति वा पाठः। 'शासु अनुशिष्टौ' शास्यते ज्ञेयमात्मा वाऽनेन, अस्मात्, अस्मिन्निति वा शास्त्रम्; शास्यते कथ्यते तदिति वा शास्त्रम्। इति गाथाषट्कार्थः। तदेवमभिहितः सूत्रैकार्थिकविभागः ॥१३८४॥ अथार्थैकार्थिकानि वक्तव्यानि, तत्राऽर्थः, व्याख्यानम्, अनुयोग इत्यनर्थान्तरम्, इत्यनुयोगैकार्थिकान्याह—

अणुओगो य निओगो भास-विभासा य वत्तियं चेव। एए अणुओगस्स उ नामा एगट्ठिया पंच १३८५

५ अनुयोगै कार्थिकानि

(अनुयोगश्च नियोगो भाषा-विभाषे च वार्तिकं चैव। एतान्यनुयोगस्य तु नामान्येकार्थिकानि पञ्च ॥ १३८५ ॥)

अनुयोगः, नियोगः, भाषा, विभाषाः, वार्तिकम्, इति पञ्चानुयोगैकार्थिकानि ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥१३८५॥

अथानुयोगशब्दार्थं प्रागुक्तमपि विस्मरणशीलविनेयानुग्रहार्थं पुनरप्याह—

अणुओयणमणुओगो सुयस्स नियएण जमभिधेएणं। वावारो वा जोगो जो अणुरूवोऽणुकूलो वा १३८६

अहवा जमत्थओ थोव-पच्छभावेहिं सुयमणु तस्स। अभिधेये वावारो जोगो तेणं व संबंधो ॥१३८७॥

(अनुयोजनमनुयोगः श्रुतस्य नियतेन यदभिधेयेन। व्यापारो वा योगो योऽनुरूपोऽनुकूलो वा ॥ १३८६ ॥)

(अथवा यदर्थतः स्तोक-पश्चाद्भावाभ्यां श्रुतमणु तस्य। अभिधेये व्यापारो योगस्तेन वा संबन्धः ॥ १३८७ ॥)

यत् सूत्रस्य निजेनाभिधेयेनार्थेनानुयोजनं संबन्धनं सोऽनुयोगः। अथवा, योगो व्यापार उच्यते। ततश्चानुरूपोऽनुकूलो वा योगः सूत्रस्य निजेऽभिधेये व्यापारः, यथा घटशब्देन घटोऽभिधीयत इत्यनुयोगः। अथवा, सूत्रमणु इत्युच्यते। कुतः? । यस्मादर्थस्यानन्तत्वात् तदपेक्षया सूत्रमणु। अथवा, "उप्पन्नेइ वा" इत्यादितीर्थकरोक्तार्थात् पश्चादेव गणधराः सूत्रं कुर्वन्ति, इतरकृतयोऽप्यर्थं हृदये निवेश्य ततः

फल्व्यं कुर्वन्ति, इत्येवमर्थात् पश्चादेव भवनात् सूत्रमणु व्यपदिश्यते । ततस्तस्याणोः सूत्रस्याभिधेये व्यापारो योगोऽणुयोगः । तेन वाऽणुना सूत्रेण सहाभिधेयस्य योगः संबन्धोऽणुयोगः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥१३८६-१३८७॥ अथानुयोगस्यैव संभवन्तं नामादिनिक्षेपमाह—

नामं ठवणा दविए खेत्ते काले वयण-भावे य। एसो अणुओगस्स उ निक्खेवो होइ सत्तविहो॥१३८८॥

(नाम स्थापना द्रव्यं क्षेत्रं कालो वचन-भावौ च । एषोऽनुयोगस्य तु निक्षेपो भवति सप्तविधः ॥ १३८८ ॥)

नामानुयोगः, स्थापनानुयोगः, द्रव्यानुयोगः, क्षेत्रानुयोगः, कालानुयोगः, वचनानुयोगः, भावानुयोगः । एषोऽनुयोगस्य सप्तविधो निक्षेपः ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥१३८८॥ विस्तरार्थं त्वमिवित्सुर्भाष्यकारो नाम-स्थापनानुयोगस्वरूपं तावदाह—

नामस्स जोऽणुओगो अहवा जस्साभिहाणमणुओगो।
नामेण व जो जोग्गो जोगो नामाणुओगो सो ॥१३८९॥
ठवणाए जोऽणुओगोऽणुओग इति वा ठविज्जए जं च।
जा वेह जस्स ठवणा जोग्गा ठवणाणुओगो सो ॥१३९०॥

(नाम्नो योऽनुयोगोऽथवा यस्याभिधानमनुयोगः । नाम्ना वा यो योग्यो योगो नामानुयोगः सः ॥ १३८९ ॥)
(स्थापनाया योऽनुयोगोऽनुयोग इति वा स्थाप्यते यच्च । या वेह यस्य स्थापना योग्या स्थापनानुयोगः सः ॥ १३९० ॥)

नाम्न इन्द्रादेर्योऽनुयोगो व्याख्यानमसौ नामानुयोगः । अथवा, यस्य वस्तुनः 'अनुयोगः' इति नाम क्रियते तद् नाम्ना नाममात्रेणानुयोगो नामानुयोग इत्युच्यते । यदिवा, नाम्ना सह यः कश्चिद् योग्योऽनुरूपो योगः संबन्धः स नामानुयोगः, नाम्ना सहानुरूपः अनुकूलो वा योगो नामानुयोग इति व्युत्पत्तेः; यथा दीपस्य दीपनाम्ना सह, तपनस्य तपननाम्ना सह, ज्वलनस्य ज्वलननाम्ना सहेत्यादि । एवं स्थापनाया अनुयोगो व्याख्यानं स्थापनानुयोगः । अथवा, अनुयोगं कुर्वन्नाचार्यादिर्यत्र काष्ठादौ स्थाप्यते तत्स्थापनानुयोगः । या वेहानुयोगकर्तुराचार्यादेस्तदाकारवति लेप्यकर्मादौ योग्याऽनुरूपस्थापना क्रियते स स्थापनानुयोगः, स्थापनाया अनुरूपोऽनुकूलो वा योगः संबन्धः स्थापनानुयोग इति व्युत्पत्तेः ॥१३८९-१३९०॥ अथ द्रव्यानुयोगमाह—

दव्वस्स जोऽणुओगो दव्वे दव्वेण दव्वहेऊ वा दव्वस्स पज्जवेण व जोगो दव्वेण वा जोग्गो॥१३९१॥

(द्रव्यस्य योऽनुयोगो द्रव्ये द्रव्येण वा द्रव्यहेतुर्वा । द्रव्यस्य पर्यायेण वा योग्यो द्रव्येण वा योगः ॥ १३९१ ॥)

बहुवयणओ वि एवं नेओ जो वा कहे अणुवउत्तो। दव्वाणुओग एसो एवं खेत्ताइयाणं पि ॥१३९२॥

(बहुवचनतोऽप्येवं ज्ञेयो यो वा कथयत्यनुपयुक्तः । द्रव्यानुयोग एष एवं क्षेत्रादिकानामपि ॥ १३९२ ॥)

द्रव्यस्य योऽनुयोगो व्याख्यानम्, 'एष द्रव्यानुयोगः' इति द्वितीयगाथायां संबन्धः । तथा, द्रव्ये निषद्यादावधिकरणभूते स्थितस्यानुयोगो द्रव्यानुयोगः । द्रव्येण वा क्षीर-पाषाणशकलादिना करणभूतेनानुयोगो द्रव्यानुयोगः । द्रव्यहेतोर्वा शिष्यद्रव्यप्रतिबोधनादिनिमित्तमनुयोगो द्रव्यानुयोगः । अथवा, द्रव्यस्य वस्त्रादेः कुसुम्भरागादिना पर्यायेण सह य इह योग्योऽनुरूपो योगः संबन्धः स द्रव्यानुयोगः। अथवा, द्रव्येणाम्लीकादिना कृत्वा यस्तस्यैव वस्त्रादेस्तेनैव कुसुम्भरागादिना पर्यायेण सह योग्योऽनुरूपो योगः संबन्धः स द्रव्यानुयोगः । एवं बहुवचनतोऽपि ज्ञेयो द्रव्यानुयोगः, तद्यथा-द्रव्याणां, द्रव्येषु, द्रव्यैर्वाऽनुयोगो द्रव्यानुयोगः; तथा, द्रव्याणां हेतोरनुयोगो द्रव्यानुयोगः; द्रव्याणां वा पर्यायैः सह, द्रव्यैर्वा करणभूतैरनुरूपो योगो द्रव्यानुयोग इति । यो वाऽनुपयुक्तः कथयति–अनुपयुक्तोऽनुयोगं करोति स द्रव्यानुयोगः ।

एवं क्षेत्रादीनामपि; क्षेत्र-काल-वचन-भावेष्वपि यथासंभवमित्थमेवायोज्यम्, इत्यर्थः । तद्यथा–क्षेत्रस्य, क्षेत्रेण, क्षेत्रे, क्षेत्राणां क्षेत्रैः, क्षेत्रेष्वनुयोगः क्षेत्रानुयोगः । तथा, क्षेत्रस्य, क्षेत्राणां वा हेतोरनुयोगः क्षेत्रानुयोगः–क्षेत्रानुज्ञापनाय(प्र०...०पनीय)देवेन्द्र-चक्रवर्त्यादीनामनुयोगो व्याख्यानं यत् क्रियत इत्यर्थः । तथा, क्षेत्रस्य क्षेत्राणां वा, क्षेत्रेण क्षेत्रैर्वा करणभूतैः, पर्यायेण पर्यायैर्वा सहानुरूपोऽनुकूलो योगः क्षेत्रानुयोगः । एवं काल-वचन-भाव-विषयेऽप्येकवचन-बहुवचनाभ्यां सुधिया यथासंभवं वाच्यम्, नवरं कालाद्यभिलापः कार्य इति ॥१३९१–१३९२॥'द्रव्यस्यानुयोगो व्याख्यानं द्रव्यानुयोगः' इत्यादावभिहितम् । तत्र कतिभेदं तद् द्रव्यम्, किंस्वरूपश्च तस्यानुयोगः ?, इत्याशङ्क्याह–

दव्वस्स उ अणुओगो जीवदव्वस्स वा अजीवदव्वस्स।
एक्केक्कम्मि वि भेया हवंति दव्वाइया चउरो ॥१३९३॥

(द्रव्यस्य त्वनुयोगो जीवद्रव्यस्य वाऽजीवद्रव्यस्य । एकैकस्मिन्नपि भेदा भवन्ति द्रव्यादिकाश्चत्वारः ॥ १३९३ ॥)

द्रव्यस्यानुयोगो य उक्तः स द्रव्यभेदाद् द्विधा भवति–जीवद्रव्यस्य, अजीवद्रव्यस्य च । एकैकस्मिन्जीवद्रव्ये अजीवद्रव्ये च द्रव्यादयश्चत्वारो भेदा भवन्ति–जीवद्रव्ये, अजीवद्रव्ये च प्रत्येकं द्रव्यतः, क्षेत्रतः, कालतः, भावतश्चतुर्धाऽनुयोगः प्रवर्तत इत्यर्थः(प्र०–१३०००) ॥१३९३॥ एतदेवाह–

द्रव्य-क्षेत्र काल-भावानुयोगः

दव्वेणेगं दव्वं संखाईयप्पएसओगाढं(प्र०...सोगाढं)। कालेऽणाइ अनिहणो भावे नाणाइयाणंता ॥१३९४॥

(द्रव्येणैकं द्रव्यं संख्यातीतप्रदेशावगाढम् । कालेऽनादिरनिधनो भावे ज्ञानाद्योऽनन्ताः ॥ १३९४ ॥)

एमेव अजीवस्स वि परमाणू दव्व एगदव्वं तु। खेत्ते एगपएसे ओगाढो सो भवे नियमा ॥१३९५॥
समयाइठिइ असंखा ओसप्पिणीओ हवंति कालम्मि।वण्णाइभावणंता एवं दुपएसमाई वि ॥१३९६॥

(एवमेवाजीवस्यापि परमाणुद्रव्य एकद्रव्यं तु। क्षेत्र एकप्रदेशेऽवगाढः स भवेद् नियमात् ॥ १३९५ ॥)
(समयादिस्थितिरसंख्या उत्सर्पिण्यो भवन्ति काले। वर्णादिभावा अनन्ता एवं द्विप्रदेशादयोऽपि ॥ १३९६ ॥)

द्रव्येण द्रव्यतो जीव एकं द्रव्यम्। क्षेत्रतस्तु तज्जीवद्रव्यं संख्यातीतप्रदेशावगाढम्, एकैकस्य जीवस्यासंख्याताकाशप्रदेशावगाढत्वात्। काले कालतोऽनादिः, अनिधनश्च जीवो भवति। भावे भावतस्तु ज्ञानादयोऽनन्तास्तस्याऽगुरुलघुपर्यायाः। अजीवद्रव्यस्याप्येवमेव द्रव्यादिभ्यश्चतुर्विधोऽनुयोगः। तत्र द्रव्ये द्रव्यतः परमाणुरेकं द्रव्यम्। क्षेत्रे क्षेत्रतस्त्वेकप्रदेशावगाढ एव। कालतस्तु जघन्यतस्तस्य स्थितिरेकः समयः, मध्यमतस्तु द्व्यादयः समयाः, उत्कृष्टतस्त्वसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः। भावतः पुनर्वर्ण-गन्धादिरूपा अनन्ता पर्यायाः। एवं द्व्यणुकादिस्कन्धानामपि प्रत्येकं द्रव्यादिभावेन चतुर्विधोऽनुयोगो वक्तव्यः। द्रव्यस्यानुयोग इति गतम् ॥१३९४–१३९५–१३९६॥

अथ 'द्रव्याणामनुयोगः' इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

दव्वाणं अणुओगो जीवा-जीवाण पज्जवा नेया। तत्थ वि य मग्गणाओऽणेगा सट्ठाण-परठाणे॥१३९७॥ द्रव्याणामित्याद्यनुयोगः

(द्रव्याणामनुयोगो जीवा-ऽजीवानां पर्यया ज्ञेयाः। तत्रापि च मार्गणा अनेकाः स्वस्थानपरस्थानयोः ॥ १३९७ ॥)

द्रव्याणामनुयोगो यदा चिन्त्यते तदा जीवा-ऽजीवद्रव्याणां पर्यवाः पर्याया ज्ञेया ज्ञातव्या यथा प्रज्ञापनायां प्ररूपिताः; तथा च तत्रोक्तम्—"[1]कइविहा णं भंते! पज्जवा पन्नत्ता?। गोयमा! दुविहा पन्नत्ता, तं जहा—जीवपज्जवा य, अजीवपज्जवा य। जीवपज्जवा णं भंते! किं संखेज्जा, असंखेज्जा, अणंता?। गोयमा! नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता। एवं अजीवपज्जवा वि अणंता" इत्यादि। तत्रापि द्रव्याणामप्यनुयोगपक्षे स्वस्थान-परस्थानभेदादनेका मार्गणा अन्वेषणा विचारणा ज्ञातव्याः। तत्र द्रव्यतोऽनन्तानि जीवद्रव्याणि, अनन्तान्यजीवद्रव्याणि इत्येवं जीवाऽजीवद्रव्याणां द्रव्यतश्चिन्ता स्वस्थानम्, क्षेत्र-काल-भावतस्तु चिन्ता परस्थानम्। तत्र क्षेत्रतो जीवा-ऽजीवद्रव्याणि प्रत्येकं समस्तलोकावगाढानि, कालतोऽनाद्य-ऽनिधनानि, भावतस्त्वनन्तपर्यायाणि, इत्यादिमार्गणाः स्वधिया विधेया इति ॥१३९७॥

यदुक्तम्–'द्रव्येण, द्रव्यैः, द्रव्ये, द्रव्येष्वनुयोगः' इति, तत्राह–

---

१. कतिविधा भगवन्! पर्यवाः प्रज्ञप्ताः?। गौतम! द्विविधा प्रज्ञप्ताः, तद्यथा– जीवपर्यवाश्च, अजीवपर्यवाश्च। जीवपर्यवा भगवन्! किं संख्येयाः, असंख्येयाः, अनन्ताः?। गौतम! नो संख्येयाः, नो असंख्येयाः, अनन्ताः। एवमजीवपर्यवा अप्यनन्ताः।

वत्तीए अक्खेण व करंगुलाईण वा वि दव्वेणं। अक्खेहि य दव्वेहिं अहिगरणे कप्प-कप्पेहिं ॥१३९८॥

(वर्त्याऽक्षेण वा कराङ्गुल्यादिना वापि द्रव्येण। अक्षैश्च द्रव्यैरधिकरणे कल्प-कल्पैः ॥ १३९८ ॥)

खटिकाचूर्णनिर्मितया वर्त्याऽक्षर-पदादिकं लिखित्वा योऽनुयोगः क्रियते स द्रव्येणानुयोगः, मण्डकचारणादिषु च योऽक्षेण क्रियते सोऽपि तथैव। 'करंगुलाईण वा वि त्ति' योऽपि वा प्राकृतत्वेन विभक्तिव्यत्ययात् कराङ्गुल्यादिना हस्ताङ्गुल्यादिद्रव्येण किंचिद् दर्शयद्भिरनुयोगः क्रियते सोऽपि द्रव्येणानुयोगो भण्यते। बहुभिश्चाक्षैर्मण्डकचारणाद्यर्थं योऽनुयोगोऽसौ द्रव्यैरनुयोगः। अधिकरणे चैकस्मिन् कल्पद्रव्य एककम्बलनिर्मितनिषद्यारूपे समुपविष्टो यदाऽनुयोगं करोति तदा द्रव्येऽनुयोगोऽसौ; यदा तु बहुकल्पमयनिषद्याद्रव्येषु तदा द्रव्येष्वनुयोग इति। तदेवं व्याख्यातः षड्विधो द्रव्यानुयोगः ॥१३९८॥ अथ षड्विधक्षेत्रानुयोगव्याख्यामाह—

क्षेत्रानुयोगः

खेत्तस्सेमाइ होइ अणुओगो। खेत्ताणं अणुओगो दीव-समुद्दाण पन्नत्ती ॥१३९९॥
पन्नत्तिजंबुदीवे

(जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः क्षेत्रस्यैवमादिर्भवत्यनुयोगः। क्षेत्राणामनुयोगो द्वीप-समुद्राणां प्रज्ञप्तिः ॥ १३९९ ॥)

'पन्नत्तिजंबुदीवे त्ति' जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिरित्यर्थः, जम्बूद्वीपलक्षणैकक्षेत्रस्याऽनुयोगः क्षेत्रानुयोग एवमादिको भवति। कः ?, इत्याह— तदेवं क्षेत्रव्याख्यानरूपत्वात् तस्याः। बहूनां तु क्षेत्राणामनुयोगो द्वीप-सागरप्रज्ञप्तिर्भवति, बहूनां द्वीप-समुद्रक्षेत्राणां तत्र व्याख्यानादिति। 'क्षेत्रस्य क्षेत्राणामनुयोगः' इत्युक्तम् ॥१३९९॥ अथ क्षेत्रेण क्षेत्रैरनुयोग इत्येतदाह—

जंबूदीवपमाणं पुढविजियाणं तु पत्थयं काउं। एवं मविज्जमाणा हवंति लोगा असंखेज्जा ॥१४००॥
खित्तेहिं वहुदीवे पुढविजियाणं तु पत्थयं काउं। एवं मविज्जमाणा हवंति लोगा असंखिज्जा ॥१४००-१॥

(जम्बूद्वीपप्रमाणं पृथ्वीजीवानां तु प्रस्थकं कृत्वा। एवं मीयमाना भवन्ति लोका असंख्येयाः ॥ १४०० ॥)
(क्षेत्रैर्बहुद्वीपान् " " " " " " ॥ १४००-१ ॥)

इह जम्बूद्वीपप्रमाणं प्रस्थकं पल्यं कृत्वा पुनः पुनस्तद्भरण-विरेचनक्रमेण यदा सर्वेऽपि सूक्ष्म-बादर-पृथ्वीकायिकजीवा मीयन्ते तदाऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशसंख्योपेता जम्बूद्वीपप्रमाणाः प्रस्था भवन्ति, इत्येष क्षेत्रेण जम्बूद्वीपरूपेणानुयोगोऽभिधीयत इति। क्षेत्रैस्त्वनुयोगोऽयं द्रष्टव्यः, तद्यथा—बहुद्वीपप्रमाणं प्रस्थकं कृत्वाऽभीक्ष्णं तद्भरण-विरेचनक्रमेण समस्तपृथ्वीकायिकजीवा मीयमाना असंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिपरिमाणा बहुद्वीपमानप्रस्था भवन्ति। एतदसंख्येयकं पूर्वस्माल्लघुतरं द्रष्टव्यम्, प्रस्थस्येह बृहत्तरत्वात्। एष बहुद्वीपलक्षणैः क्षेत्रैरनुयोग इति ॥१४००॥ अथ क्षेत्रे क्षेत्रेषु चानुयोगमाह—

खेत्तम्मि उ अणुओगो तिरियं लोगम्मि जम्मि वा खेत्ते। अड्ढाइयदीवेसुं छलद्धवीसाइ खेत्तेसुं १४०१

(क्षेत्रे त्वनुयोगस्तिर्यग्लोके यस्मिन् वा क्षेत्रे । अर्धतृतीयद्वीपेष्वर्धपञ्चविंशेषु क्षेत्रेषु ॥ १४०१ ॥)

क्षेत्रे पुनरयमनुयोगः, तद्यथा–तिर्यग्लोकक्षेत्रे योऽनुयोगः प्रवर्तते, यत्र वा ग्राम-नगरादौ, व्याख्यानसभादौ वा क्षेत्रे स्थितोऽनुयोगकर्ताऽनुयोगं करोति, एष क्षेत्रेऽनुयोगः क्षेत्रानुयोग उच्यते । क्षेत्रेष्वनुयोगः कः ?, इत्याह–योऽर्धतृतीयद्वीप-समुद्रान्तर्वर्तिक्षेत्रेषु प्रवर्तते, सार्धपञ्चविंशतिजनपदरूपेषु वाऽऽर्यक्षेत्रेष्विति । उक्तः षड्विधः क्षेत्रानुयोगः॥१४०१॥ अथ तावद्भेदमेव कालानुयोगमाह—

कालस्स समयरूवण कालाण तदाइ जाव सव्वद्धा।

कालेणऽनिलऽवहारो कालेहि उ सेसकायाणं ॥१४०२॥

(कालस्य समयरूपणा कालानां तदादि यावत् सर्वाद्धा । कालेनानिलापहारः कालैस्तु शेषकायाणाम् ॥ १४०२ ॥)

कालस्यानुयोगः कः ?, इत्याह–'समयरूवण त्ति' उत्पलपत्रशतभेद-पट-शाटिकापाटनादिदृष्टान्तैः समयस्य प्ररूपणेत्यर्थः । कालानां त्वनुयोगः 'तदाइ जाव सव्वद्ध त्ति' समयमादौ कृत्वा यावत् सर्वाद्धायाः प्ररूपणेत्यर्थः कालेनाऽनुयोगोऽनिलापहारः । इदमुक्तं भवति–'बादरपर्याप्तवायुकायिका वैक्रियशरीरे वर्तमाना अद्धापल्योपमस्यासंख्येयभागेनापह्रियन्त इत्येवं या प्ररूपणा स कालेनानुयोगः' इत्येवं कोट्याचार्यटीकायां विवृतम् । अन्यत्र त्वनुयोगद्वारादिषु वैक्रियशरीरिणो वायवः क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रदेशपरिमाणा दृश्यन्ते । तत्त्वं तु केवलिनो विदन्ति । शेषाणां तु पृथिव्यादिकायानां यथासंभवं कालैरनुयोगः, तद्यथा–'पज्जत्तबायरानलअसंखया होंति आवलियवग्गा' (पर्याप्तबादरानलासंख्येयका भवन्त्यावलिकावर्गाः) इति, आवलिकायां यावन्तः समयास्तेषां वर्गः क्रियते, तथाविधेषु चासंख्यातेषु वर्गेषु यावन्तः समयास्तत्प्रमाणा बादरपर्याप्ततेजःकायिका भवन्ति । तथा, प्रत्युत्पन्नत्रसकायिका असंख्येया भवन्ति तथा प्रत्युत्पन्नत्रसकायिका असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्य-ऽवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते । एवं पृथिव्यादिष्वपि यथासंभवं वाच्यमिति ॥१४०२॥ अथ काले कालेषु चानुयोगमाह—

कालम्मि बीयपोरिसि समासु तिसु दोसु वा वि कालेसु। वयणस्सेगवयाई वयणाणं सोलसण्हं तु १४०३

(काले द्वितीयपौरुष्यां समासु तिसृषु द्वयोर्वापि कालयोः । वचनस्यैकवचनादि वचनानां षोडशानां तु ॥ १४०३ ॥)

प्रथमपौरुष्यां किल सूत्रमध्येतव्यम्, द्वितीयपौरुष्यां तु तस्यानुयोगः प्रवर्तते । अत इह कालस्य प्राधान्येन विवक्षणात् काले द्वितीयपौरुषीलक्षणेऽनुयोगः कालानुयोग इत्युच्यते । तथा, अवसर्पिण्यां सुषमदुःषमा-दुःषमसुषमा-दुःषमारूपासु तिसृषु 'समासु त्ति' अरकेषु अनुयोगः प्रवर्तते, नान्यत्र । उत्सर्पिण्यां तु दुःषमसुषमा-सुषमदुःषमारूपयोः समयोर्द्वयोररकयोरनुयोगः प्रवर्तते, नान्यत्र । अयं च कालेष्वनुयोगः

कालानुयोगः

विशेषा० वचनानुयोगः

कालानुयोगोऽभिधीयते। तदेवं भणितः षड्विधः कालानुयोगोऽपि।

अथ वचनानुयोगमाह—'वयणस्सेत्यादि' इत्थंभूतमेकवचनं भवति, एवंभूतं वा द्विवचनम्, ईदृशं वा बहुवचनम्, एवंस्वरूप एकवच-
नाद्यन्यतरवचनस्य योऽनुयोगः; अयं वचनस्यानुयोग उच्यते। वचनानां त्वनुयोगः षोडशवचनानुयोगः। कानि पुनस्तानि षोडश वच-
नानि ? । उच्यते—

'लिंगतियं वयणतियं कालतियं तह परोक्ख-पच्चक्खं। उवणय-ऽवणयचउद्धा अज्झत्थं होइ सोलसमं ॥ १ ॥'

(लिङ्गत्रिकं वचनत्रिकं कालत्रिकं तथा परोक्ष-प्रत्यक्षे। उपनया-पनययोश्चतुर्धाऽध्यात्मं भवति षोडशम् ॥ १ ॥)

एषाऽपि गाथा विनेयानुग्रहार्थं व्याख्यायते—इयं स्त्री, अयं पुरुषः, इदं कुलमिति त्रीणि लिङ्गप्रधानानि वचनानि लिङ्गत्रिकमुच्यते।
एकः, द्वौ, बहव इत्येकत्वाद्यभिधायकशब्दत्रयं वचनत्रयमभिधीयते। अकरोत्, करोति, करिष्यतीति भूतादिकालत्रयप्रतिपादकं वचनं काल-
त्रिकं कालप्रतिपादकवचनत्रयमित्यर्थः। तथा, 'सः' इति परोक्षार्थनिर्देशः परोक्षवचनम्। 'अयम्' इति प्रत्यक्षनिर्देशः प्रत्यक्षवचनम्। उप-
नयः स्तुतिः। अपनयस्तु निन्दा, तयोर्वचनं चतुर्धा, तद्यथा—'रूपवती स्त्री' इत्युपनयवचनम्, 'कुरूपा स्त्री' इत्यपनयवचनम्। 'रूपवती
स्त्री, किन्तु कुशीला' इत्युपनया-ऽपनयवचनमिति। 'कुरूपा स्त्री' किन्तु सुशीला' इत्यपनयो-पनयवचनमिति। यत्रान्यच्चेतसि निधाय विप्रता-
रणबुद्ध्याऽन्यद् विमणिपुरपि सहसा यच्चेतसि तदेव वक्ति, तद् षोडशमध्यात्मवचनमिति। एतत् षोडशवचनव्याख्यानं वचनानामनुयोगः।
अत्र प्रथमैकवचनादीनामेकविंशतिवचनानां व्याख्या वचनानामनुयोग इत्यपि द्रष्टव्यमिति। तदेवं वचनस्य वचनानामित्युक्तम् ॥१४०३॥

अथ वचनेन वचनैर्वचनेऽनुयोगः, इत्येतदाह—

वयणेणायरियाई एक्केणुत्तो बहूहिं वयणेहिं। वयणे खओवसमिए वयणेसु उ नत्थि अणुओगो १४०४

(वचनेनाचार्यादिरेकेनोक्तो बहुभिर्वचनैः। वचने क्षायोपशमिके, वचनेषु तु नास्त्यनुयोगः ॥ १४०४ ॥)

वचनेनानुयोगो यथा—कश्चिदाचार्यादिः साध्वादिना सकृदेकेनापि वचनेनाऽभ्यर्थितोऽनुयोगं करोति। वचनैस्त्वनुयोगः—यदा स एवा-
ऽसकृद् बहुभिर्वचनैरभ्यर्थितस्तं करोति। क्षायोपशमिके वचने स्थितस्यानुयोगो वचनेऽनुयोगः। वचनेषु पुनर्नास्त्यनुयोगः, वचनस्य क्षायो-
पशमिकत्वेनैकत्वात् बहुत्वासंभवात्। अन्ये तु मन्यन्ते—व्यक्तिविवक्षया येष्वेव क्षायोपशमिकेषु बहुषु वचनेष्वनुयोगः, इत्यप्यविरुद्धमेवेति।
तदेवं पञ्चविधः, षड्विधो वा निर्दिष्टो वचनानुयोगोऽपि ॥१४०४॥ अथैतावद्भेदमेव भावानुयोगमाह—

भावानुयोगः

भावस्सेगयरस्स उ अणुओगो जो जहट्ठिओ भावो। दोमाइसंनिगासे अणुओगो होइ भावाणं १४०५

(भावस्यैकतरस्य त्वनुयोगो यो यथावस्थितो भावः। द्व्यादिसंनिकाशेऽनुयोगो भवति भावानाम् ॥ १४०५ ॥)

औदयिकादिभावानामेकतरस्य व्याख्याने यो यथावस्थितो भावस्तथैव प्ररूपणं भावस्यानुयोग इति सोपस्कारस्तात्पर्यार्थः। तेषामेवौदयिकादिभावानां द्वयादिसंनिकर्षे द्वयादिसंयोगे यद् व्याख्यानं स भावानामनुयोगः। तदेवं भावस्य भावानां वाऽनुयोग इत्युक्तम् ॥१४०५॥

अथ भावेन भावैर्भावे भावेषु वानुयोग इत्येतद् विवरीषुराह–

भावेण संगहाईण ण्णयरेणं दुगाइभावेहिं। भावे खओवसमिए भावेसु य नत्थि अणुओगो ॥१४०६॥

अहवा आयाराइसु भावेसु वि एस होइ अणुओगो। सामित्तं आसज्ज व परिणामेसुं बहुविहेसुं ॥१४०७॥

(भावेन संग्रहादीनामन्यतरेण, द्वयादिभावैः। भावे क्षायोपशमिके भावेषु च नास्त्यनुयोगः ॥ १४०६ ॥)

(अथवाऽऽचारादिषु भावेष्वप्येष भवत्यनुयोगः स्वामित्वमासाद्य वा परिणामेषु बहुविधेषु ॥ १४०७ ॥)

संग्रहादीनां पञ्चानामध्यवसायानामन्यतरेण विवक्षिताध्यवसायेन योऽनुयोगः क्रियते स भावेनानुयोगः। ते चामी पञ्चाभिप्रायाः, यदाह स्थानाङ्गे–"पंचहिं ठाणेहिं सुयं वाएज्जा, तं जहा–संगहट्ठयाए, उवग्गहट्ठयाए, निज्जरट्ठयाए, सुयपज्जवजाएणं, अव्वोच्छित्तीए"। (पञ्चभिः स्थानैः श्रुतं वाचयेत्, तद्यथा–संग्रहार्थतया, उपग्रहार्थतया, निर्जरार्थतया, श्रुतपर्यवजातेन, अव्यवच्छित्त्या।) अयमर्थः–कथं नु नामैते शिष्याः सूत्रार्थसंग्राहकाः संपत्स्यन्ते ?। तथा, कथं नु नाम गीतार्था भूत्वाऽमी वस्त्राद्युत्पादनेन गच्छस्योपग्रहकरा भविष्यन्ति ?, ममाप्येतान् वाचयतः कर्मनिर्जरा भविष्यति। तथा, श्रुतपर्यवजातं श्रुतपर्यायराशिर्ममापि वृद्धिं यास्यति। श्रुतस्य चाव्यवच्छित्तिर्भविष्यतीति। एवं पञ्चभिरभिप्रायैः श्रुतं सूत्रार्थतो वाचयेदिति। एषामेव संग्रहादिभावानां मध्याद् द्वि-त्र्यादिभिर्भावैः सर्वैर्वाऽनुयोगं कुर्वतो भावैरनुयोगः। क्षायोपशमिके भावे स्थितस्य व्याख्यां कुर्वतो भावेऽनुयोगः। भावेषु पुनर्नास्त्यनुयोगः, क्षायोपशमिकत्वेन तस्यैकत्वात्। अथवा, एकोऽपि क्षायोपशमिको भाव आचारादिशास्त्रलक्षणविषयभेदाद् भिद्यते। ततश्चाचारादिशास्त्रविषयभेदभिन्नेषु क्षायोपशमिकभावेष्वप्येष भवत्यनुयोगः, न कश्चिद् विरोधः। 'वा' इति अथवा, स्वामित्वमासाद्यानुयोगकर्तृ स्वामिनो बहून् प्रतीत्य क्षायोपशमिकपरिणामेषु बहुष्वनुयोगप्रवृत्तेर्भावेष्वनुयोगो न विहन्यते। इत्युक्तः षड्विधो भावानुयोग इति ॥१४०६–१४०७॥

एषां चानुयोगविषयाणां द्रव्यादीनां परस्परं यस्य यत्र समावेशः (प्र०...समादेशः), भजना वा, तदेवाह–

दव्वे नियमा भावो न विणा ते यावि खेत्त-कालेहिं। खेत्ते तिण्ह वि भयणा कालो भयणाए तीसुं पि ॥१४०८॥

(द्रव्ये नियमाद् भावो न विना तौ चापि क्षेत्र-कालाभ्याम्। क्षेत्रे त्रयाणामपि भजना कालो भजना त्रिष्वपि ॥ १४०८ ॥)

द्रव्ये तावद् नियमाद् 'भावः' पर्यायोऽस्ति, पर्यायविरहितस्य द्रव्यस्य क्वापि कदाचिदप्यभावात्। तावपि द्रव्य-भावौ क्षेत्रकालाभ्यां विना न संभवतः। द्रव्य-भावयोर्हि नियमवान् सहभावो दर्शित एव। द्रव्यं चावश्यं किञ्चिद् क्षेत्रेऽवगाढमन्यतरस्थितिमदेव च भवति। अतः

अनुयोगकरणे पञ्चाभिप्रायाः

अनुयोगे द्रव्यादीनां मिथः समावेशो न वा

सिद्धमिदम्—द्रव्य-भावावपि क्षेत्र-कालाभ्यां विना क्वापि न भवतः । क्षेत्रे तु त्रयाणामपि द्रव्य-काल-भावानां भजना विकल्पना—क्वापि तत्र ते प्राप्यन्ते, क्वापि नेत्यर्थः, लोकक्षेत्रे तेषां त्रयाणामपि भावात्, अलोकक्षेत्रे त्वभावादिति ।

आह—अलोकक्षेत्रेऽप्याकाशलक्षणं द्रव्यमस्ति, वर्तनादिरूपस्तु कालः, अगुरुलघवश्चानन्ताः पर्यायाः सन्त्येव; तत् कथं तत्र द्रव्य-काल-भावानामभावः ? । सत्यम्, किन्त्वाकाशलक्षणं द्रव्यं यत् तत्रोच्यते, तदयुक्तम्, तस्य क्षेत्रग्रहणेनैव गृहीतत्वात् । कालस्यापीह समयादिरूपस्य चिन्तयितुं प्रस्तुतत्वात्, तस्य च समयक्षेत्रादन्यत्राभावात्, वर्तनादिरूपस्य त्वत्राविवक्षितत्वात्, क्षेत्रग्रहणेनैव तत्र तस्य गृहीतत्वाच्च । पर्यायाश्चेह धर्मा-ऽधर्म-पुद्गल-जीवास्तिकायद्रव्यसंबन्धिनो विवक्षिताः, ते चालोके न सन्त्येव । आकाशसंबन्धिनस्त्वगुरुलघुपर्यायाः क्षेत्रग्रहणेनैव गृहीतत्वान् नेह विवक्षिताः । इत्यतोऽलोके त्रयाणामपि द्रव्य-काल-भावानामभावः । 'कालो भयणाए तीसुं पि' त्ति, द्रव्य-क्षेत्र-भावेषु त्रिष्वपि कालो भजनया विकल्पनया भवति, समयक्षेत्रान्तर्वर्तिषु तेषु तस्य भावात्, तद्बहिस्त्वभावादिति । एवं च स्थितानाममीषां द्रव्यादीनां यथासंभवमनुयोगः प्रवर्तत इति ॥१४०८॥ अपरमपि द्रव्यादिगतं किञ्चित् स्वरूपं प्रसङ्गतः प्राह—

आहारो अ हेयं च होइ दव्वं तहेव भावो य। खेत्तं पुण आहारो कालो नियमाउ आहेओ ॥१४०९॥

(आधार आधेयं च भवति द्रव्यं तथैव भावश्च । क्षेत्रं पुनराधारः कालो नियमादाधेयः ॥ १४०९ ॥)

द्रव्यमाधारो भवति पर्यायाणाम्, आधेयं च भवति क्षेत्रे । तथा, भावश्चाधारो भवति कालस्य, काल-वर्णादीनां समयादिस्थितित्वादिति; आधेयश्च भवति द्रव्ये । क्षेत्रमाकाशं पुनः सर्वेषामपि धर्मा-ऽधर्म-पुद्गल-जीव-कालद्रव्याणाम्, अगुरुलघुपर्यायाणां चाधार एव, न त्वाधेयम्, सर्वस्यापि वस्तुनस्तत्रैवावगाढत्वात्, तस्य च स्वप्रतिष्ठितत्वेनान्यत्राधेयत्वायोगादिति । 'कालो नियमाउ आहेउ त्ति' कालो नियमादाधेय एव भवति, न त्वाधारः, तस्य द्रव्य-पर्यायेष्वेव स्थितत्वात्, तत्र चाऽन्यस्यास्थितत्वादिति । तदेवं व्याख्यातो नामादिभेदतः सप्तविधोऽप्यनुयोगः ॥१४०९॥ एतद्विपक्षश्चाननुयोगो भवति, अतस्तं बिभणिषुरुक्तोपसंहारं प्रस्तावनां चाह—

एसोऽणुरूवजोगो गओणुऽओगो, इओ विवज्जत्थं।
जो सो उ अणणुओगो तत्थेमे होंति दिट्ठंता ॥१४१०॥

(एषोऽनुरूपयोगो गतोऽनुयोग इतो विपर्यस्तम् । यः स त्वननुयोगस्तत्र मे भवन्ति दृष्टान्ताः ॥ १४१० ॥)

तदेवं गतो भणित एषोऽनुरूपयोगोऽनुयोगः सप्तविधोऽपि । अथ विपर्यस्तमेतद्विपर्ययेण योऽयमननुयोगः स उच्यते । तत्र चैते वक्ष्यमाणा दृष्टान्ता भवन्ति ॥ इति त्रयोविंशतिगाथार्थः ॥१४१०॥ के पुनस्तेऽननुयोगदृष्टान्ताः ?, इत्याह—

वच्छगगोणी खुज्जा सज्झाए चेव बहिरउल्लावे। गामेल्लए य वयणे सत्तेव य होंति भावम्मि ॥१४११॥
सावगभज्जा सत्तवइए य कोंकणगदारए नउले। कमलामेला संवस्स साहसं सेणिए कोवो ॥१४१२॥

(वत्सकगौः कुब्जा स्वाध्यायश्च च बधिरोल्लापः। ग्रामेयकश्च वचने सप्तैव च भवन्ति भावे ॥ १४११ ॥)
(श्रावकभार्या साप्तपदिकश्च कोङ्कणकदारको नकुलः। कमलामेला शम्बस्य साहसं श्रेणिके कोपः ॥ १४१२ ॥)

अनुयोग-दृष्टान्त-सप्तकम्

यथाऽनुयोगो नामादिभेदात् सप्तविधो वर्णितस्तथाऽननुयोगोऽपि यथासंभवं वक्तव्यः। तत्र नाम-स्थापने सुगमे। द्रव्याननुयोगे, तत्प्रसक्तो द्रव्यानुयोगे च वत्सगोरुदाहरणम्। क्षेत्रे त्वननुयोगा-ऽनुयोगयोः कुब्जोदाहरणम्। काले स्वाध्यायः। वचने पुनरुदाहरणद्वयम्, तद्यथा–बधिरोल्लापः, ग्रामेयकश्च। भावे तु सप्तोदाहरणानि। भवन्ति, तद्यथा–(१)श्रावकभार्या, (२)साप्तपदिकः पुरुषः, (३)कोङ्कणकदारकः, (४)नकुलः, (५)कमलामेला, (६)शम्बस्य साहसम्, (७)श्रेणिककोपश्च ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयसंक्षेपार्थः ॥ १४११–१४१२ ॥

अथ विस्तरतो 'वच्छगगोणी-' उदाहरणं भाष्यकारः प्राह—

खीरं न देइ सम्मं परवच्छनिओगओ जहा गावी। छड्डेज्ज च परदुद्धं करिज्ज देहोवरोहं वा ॥१४१३॥

अननुयोगे वत्सगवा-न्तरदृष्टान्तः अनर्थ-परंपरा च

(क्षीरं न ददाति सम्यक् परवत्सनियोगतो यथा गौः। छर्दयेच्च परदुग्धं कुर्याद् देहोपरोधं वा ॥ १४१३ ॥)

यथा काचिच्छबलादिका गौरन्यस्या बहुलादिकायाः गोः संबन्धिनि गोदोहकेन वत्से नियुक्ते सत्यननुयोगोऽयमिति कृत्वा तन्नियोगतः क्षीरं दुग्धं सम्यग् न ददाति। अथवा, नैतावता तिष्ठेत्, किन्तु 'परदुग्ध'मन्यस्या अपि गोः सत्कं दुग्धमग्रेऽपि गोदोहनिकायां व्यवस्थितमुच्छलन्ती छर्दयेत् त्याजयेत्। यद्वा, देहोपरोधं लत्ताप्रहारादिभिर्जानुभङ्गादिना देहबाधामपि कुर्यादित्यर्थः ॥ १४१३ ॥

तथा किम्?, इत्याशङ्क्य प्रस्तुते योजयन्नाह—

तह न चरणं पसूते परपज्जायविणिओगओ दव्वं। पुव्वचरणोवघायं करेइ देहोवरोहं वा ॥१४१४॥

जिणवयणासायणओ उम्माया-ऽऽतंक-मरणवसणाइं।
पावेज्ज सव्वलोयं स बोहिलाहोवघायं च ॥१४१५॥

(तथा न चरणं प्रसूते परपर्यायविनियोगतो द्रव्यम्। पूर्वचरणोपघातं करोति देहोपरोधं वा ॥ १४१४ ॥)
(जिनवचनाशातनत उन्मादा-ऽऽतङ्क-मरणव्यसनानि। प्राप्नुयात् सर्वलोपं स बोधिलाभोपघातं च ॥ १४१५ ॥)

दव्वविवज्जासाओ साहणभेओ तओ चरणभेओ। तत्तो मोक्खाभावो मोक्खाभावेऽफला दिक्खा १४१६

(द्रव्यविपर्यासात् साधनभेदस्ततश्चरणभेदः । ततो मोक्षाभावो मोक्षाभावेऽफला दीक्षा ॥ १४१६ ॥)

तथाऽत्रापि व्याख्याता यदा जीवादिद्रव्यमजीवादिधर्मैः प्ररूपयति, अजीवादिद्रव्यं वा जीवादिधर्मैः प्ररूपयति, तदित्थं प्ररूप्यमाणं तद् द्रव्यमननुयोगतो दुग्धस्थानीयं चरणं चारित्रं न प्रस्रुते– परपर्यायविनियोगतो विपर्यासात् तद्धेतुस्तद् न भवतीत्यर्थः । न चैतावता तिष्ठति, किन्त्वित्थमननुयोगं कुर्वतः पूर्वप्राप्तचरणोपघातं च करोति । तथा, इत्थमविधिप्ररूपणप्रवृत्तस्य रोगाद्युत्पत्तेर्देहस्याप्युपरोधं बाधां विदधाति । किञ्च, इत्थं जिनवचनाशातनोत्पत्ते(प्र०...शातनापत्ते)रुन्मादा-ऽऽतङ्क-मरणव्यसनान्यपि प्राप्नुयात् । तथा, सर्वव्रतलोपम्, बोधिलाभोपघातं च प्राप्नुयादिति । ननु कथं विपर्ययप्ररूपणामात्रादेवैतावन्तो दोषाः स्युः ?, इत्याह– 'दव्वविवज्जासेत्यादि' विपरीतप्ररूपणे हि द्रव्यस्य विपर्यासो भवति, तथा च सति साधनस्य सम्यग्ज्ञानादेर्भेदोऽन्यथाभावो जायते । ततः साधनभेदाच्चरणभेदः, तद्भेदात् तत्साध्यस्य मोक्षस्याभावप्रसङ्गः, उपायाभावे उपेयासिद्धेः । ततो मोक्षाभावे निष्फलैव दीक्षा, मोक्षार्थमेव तत्प्रतिपत्तेः, ततस्तदभावे निरर्थकैव सेति । तदेवं द्रव्याननुयोगे निर्दिष्टा दोषाः ॥ १४१४–१४१५–१४१६॥ अथ द्रव्यस्य सम्यगनुयोगे गुणानाह—

सम्मं पयं पयच्छइ सवत्थविणिओगओ जहा धेणू।
तह सयपज्जवजोए दव्वं चरणं जओ मोक्खो ॥१४१७॥

(सम्यक् पयः प्रयच्छति स्ववत्सविनियोगतो यथा धेनुः । तथा स्वपर्याययोगे द्रव्यं चरणं यतो मोक्षः ॥ १४१७ ॥)

यथा परवत्सपरिहारेण स्ववत्सविनियोगतो गौः सम्यक् पयः प्रयच्छति, तथा द्रव्यमपि स्वपर्यायविनियोगे सम्यक्चरणं प्रस्रुते, अनर्थावाप्तिश्च काचिद् न भवति । 'यत'श्चरणात् किम् ?, इत्याह— यतोऽचिराद् मोक्षः प्राप्यत इति । तदेवं द्रव्याननुयोगे तदनुयोगे च दोष-गुणयोर्वत्सगोदृष्टान्त उक्तः ॥ १४१७ ॥ अथ क्षेत्राद्यननुयोगे दोषान्, तदनुयोगे तु गुणान् सोदाहरणानतिदिशन्नाह—

खेत्ताईसु वि सधम्मविणिओगओऽणुओगो त्ति। विवरीए विवरीओ सोदाहरणोऽणुगंतव्वो १४१८

(एवं क्षेत्रादिष्वपि स्वधर्मविनियोगतोऽनुयोग इति । विपरीते विपरीतः सोदाहरणोऽनुगन्तव्यः ॥ १४१८ ॥)

एवमुक्तानुसारेण क्षेत्र-कालवचन-भावेष्वपि स्वधर्मविनियोगत आत्मोचितधर्मयोजनादनुयोगः, विपरीते तु विपरीतधर्मयोजने तु विपरीतोऽननुयोगः सोदाहरणः स्वबुद्धया ग्रन्थान्तराच्चानुगन्तव्यो ज्ञातव्यः । तत्रेत्थमतिदिष्टेऽपि(प्र०...दिष्टे)'मुग्धविनेयानुग्रहार्थं किञ्चिदुच्यते । तत्र क्षेत्रतोऽननुयोगेऽनुयोगे च कुब्जोदाहरणमभिधीयते—

विशेषा०

प्रतिष्ठाननगरे साल(प्र०...शाल)वाहनो नाम राजा । स च प्रतिवर्षं समागत्य भृगुकच्छे नभोवाहननृपं रुणद्धि । ऋतुबद्धे च काले तत्र स्थित्वा वर्षासु स्वनगरं गच्छति । अन्यदा च रोहके समागतेन तेन राज्ञा स्वनगरं जिगमिषुणाऽऽस्थानसभामण्डपिकायां पतद्ग्रहक्रमन्तरेणापि भूमौ निष्ठ्यूतम् । तस्य च राज्ञः पतद्ग्रहकधारिणी कुब्जा समस्ति । तया चातीव भावज्ञतया लक्षितम्–नूनं परिजिहीर्षु रिदं स्थानं नरपतिर्गास्यति प्रभाते स्वनगरम्, तेनेत्थमिह निष्ठीवति । इति संचिन्त्य निगदितं कथमप्यात्मपरिचितस्य यानशालिकस्य । ततस्तेन प्रगुणीकृत्य यानान्यगच्छत एव राज्ञः पुरतोऽपि प्रवर्तितानि । तत्पृष्ठतश्च सर्वोऽपि स्कन्धावारः प्रवृत्तो गन्तुम् । व्याप्तं च नभोमण्डलं कटकधूलीनिकरेण । ततश्चिन्तितं विस्मितमनसा नराधिपेन– ननु मया कस्यापि प्रयाणकं न कथितम्, धूलीभयात् किलाहं स्कन्धपरिच्छदो भूत्वा सैन्यस्य पुरत एव यास्यामि, एतच्च विपरीतमापन्नम्, तत्कथमिदं कटकलोकेन विज्ञातम् ?; इति परम्परया शोधयता विज्ञाता कुब्जा । पृष्टया च तया कथितं सर्वमपि यथावृत्तम् । तदत्रसभामण्डपिकादिक्षेत्रेषु निष्ठीवनस्याननुयोगः, निष्ठीवनादिरक्षण-प्रमार्जनोपलेपनादिकस्त्वनुयोगः । एवमेकान्तेन नित्यम्, एकम्, अप्रदेशं चाकाशं प्ररूपयतोऽननुयोगः, स्याद्वादलाञ्छितं तु तदेव प्ररूपयतोऽनुयोग इति ।

क्षेत्रे कुब्जादृष्टान्तः

कालाननुयोगा-ऽनुयोगयोः स्वाध्यायदृष्टान्तः, तद्यथा–एकः साधुः प्रादोषिककालग्रहणानन्तरं कालिकश्रुतमतीतामपि तद्गुणनवेलामजानानः परावर्तयते । ततः सम्यग्दृष्टिदेवतया चिन्तितम्–बोधयाम्यमुम्, मा भूद् मिथ्यादृष्टिदेवताच्छलमस्य । ततो मथितकारिकारूपेण मथितमृतमेव घटं मस्तके निधाय तस्यैव साधोरन्तिके गतागतानि कुर्वती 'मथितं लभ्यते' इति महता शब्देन पुनः पुनर्घोषयन्ती परिभ्रमति । ततोऽसुखेजितेन साधुना प्रोक्तम्–अहो ! भवत्यास्तक्रविक्रयवेला । ततो मथितकारिकयाऽप्यवाचि–अहो ! तवापि स्वाध्यायवेला । ततो विस्मितः साधुरुपयुज्य मिथ्यादुष्कृतं ददाति । ततः 'अकालस्वाध्यायविधानेन मिथ्यादृष्टिदेवताविहितच्छलानि भवन्ति, अतः पुनरप्येवं मा कार्षीस्त्वम्' इत्यादि साधुर्देवतयाऽनुशासित इति । एष स्वाध्यायस्य कालाननुयोगः, काले तु पठतस्तदनुयोगः । प्रस्तुतेऽपि कालधर्माणां वैपरीत्या-ऽवैपरीत्यप्ररूपणेऽननुयोगाऽनुयोगौ वाच्याविति ।

काले स्वाध्यायदृष्टान्तः

अथ वचनविषयमननुयोगा-ऽनुयोगयोरुदाहरणद्वयमुच्यते । तत्र प्रथमं बधिरोल्लापः । तत्र चैकस्मिन् ग्रामे बधिरं कुटुम्बं परिवसति–स्थविरः, स्थविरा, पुत्रः, वधूश्च । अन्यदा च पुत्रः क्षेत्रे हलं वाहयन् पथिकैर्मार्गं पृष्टो बधिरतया ब्रवीति–गृहजातौ मम बलीवर्दाविमौ, न पुनरन्यस्य सत्कौ । ततो 'बधिरोऽयम्' इति विज्ञाय गताः पथिकाः । ततो भक्तं गृहीत्वा वधूः समायाता । शृङ्गितौ पथिकैर्बलीवर्दावित्यादि निवेदितं तेन तस्याः । तया च प्रोक्तम्–'क्षारमलवणं' वेति न जानाम्यहम्, एतत् त्वदीयजनन्यैव हि संस्कृतम् । ततो गृहं गतया तयापि क्षारादिभणनव्यतिकरो निवेदितः । स्थविरया च कर्तयन्त्या प्रोक्तम्– स्थूलं सूक्ष्मं वा भवतु, इदं सूत्रं, स्थविरस्य परिधानं भविष्यति । निवेदितं चैतत् मानुषपभिणया स्थविरया गृहमागतस्य स्थविरस्य । तेनापि बिभ्यता प्रोक्तम्–सत्यं जीवितं पिबामि, यद्येकमपि तिलमहं भक्षयामीति । एवमे-

वचने, बधिरकुटुम्बः मूर्खग्रामेयकश्च

कत्वचनादिकमप्युक्तं द्विवचनादितया यः शृणोति, तथैव चान्यस्य प्ररूपयति, तस्यानलुयोगः, यथावल्लक्षणप्ररूपणे त्वनुयोग इति ।

वचनानुयोगस्यैवेह प्राधान्यख्यापनार्थं वचनविषयमेव द्वितीयं ग्रामेयकोदाहरणमुच्यते—तत्र चैकस्मिन् नगरे कस्याश्चिद् महिलाया भर्ता मृतः ततस्तत्रेन्धन-जलादिकष्टेन बाधिताऽनिर्वहन्ती लघुना निजतनयेन सह ग्रामं गताऽसौ । ततो वृद्धिं गतेन पुत्रेण सा पृष्टा—मदीयपितुः का जीविकाऽऽसीत् ? । तया प्रोक्तम्—राजसेवा । तेनोक्तम्—अहमपि तां करोमि । तया प्रोक्तम्—पुत्र ! दुष्कराऽसौ महता विनयेन क्रियते । कीदृशः पुनरसौ विनयः ? । तया प्रोक्तम्—सर्वस्यापि दृष्टस्य प्रणामः कार्यः, नीचैर्वृत्त्या सर्वस्यापि प्रवर्तितव्यम्, परच्छन्दानुवृत्तिपरैश्च सर्वत्र भवितव्यम् । 'एवं करिष्यामि' इत्यभ्युपगम्य चलितोऽयं राजधानीसंमुखम् । मार्गे च हरिणेष्वागच्छत्सु वृक्षमूलेष्वाकृष्टधनुर्यष्टयो निलीना व्याधा दृष्टाः । तेषां च तेन महता शब्देन योत्कारः कृतः । ततस्त्रस्ताः प्रपलाय्य गता हरिणाः । ततो व्याधैः कुट्टयित्वा बद्धोऽसौ । ततस्तेनोक्तम्—जनन्याहं शिक्षितः— 'दृष्टस्य सर्वस्यापि योत्कारः कर्तव्यः' इत्यादि । ततश्च स 'ऋजुरयम्' इति ज्ञात्वा मुक्तस्तैः, शिक्षितश्च यथा—'ईदृशे दृष्टे निलीनैरवनतैः शब्दमकुर्वद्भिः, शनैर्वा जल्पद्भिर्निभृतमागम्यते' । तदभ्युपगम्य पुरतो गन्तुं प्रवृत्तोऽसौ । दृष्टाश्च वस्त्राणि क्षालयन्तो रजकाः । तेषां च वस्त्राणि तस्करैर्नित्यमपह्रियन्ते । ततस्तत्र दिने लगुडादिव्यग्रपाणयो रजकाः प्रच्छन्नोपविष्टा हेरयन्तस्तिष्ठन्ति । आगतश्चाजल्पन्नवनतगात्रो निलीयमानः शनैः स तत्र ग्रामेयकः । 'स एष चौरः' इति मत्वा कुट्टयित्वा बद्धोऽसौ रजकैः । सद्भावे च कथिते मुक्तस्तैः, शिक्षितश्च यथा—'ईदृशे कस्मिंश्चिद् दृष्ट एवमुच्यते, यथा—ऊषं क्षारोऽत्र पततु, शुद्धं च भवतु' इति । इदं चाभ्युपगम्य प्रवृत्तः पुरतो गन्तुम् । ततो दृष्टं कचिद् ग्रामे बहुभिर्मङ्गलैः प्रथमं हलवाहनस्य दिवसकरणं क्रियमाणम् । ततः उक्तम्—ऊषमित्यादि । ततस्तैरपि कृषीवलैः पिट्टितः, बद्धश्च । सद्भावे ज्ञाते मुक्तः, शिक्षितश्च यथा—'ईदृशे कापि दृष्टे प्रोच्यते, यथा—गन्त्र्योऽत्र भ्रियन्ताम्, बहुश्च भवतु, सदैव चेदमस्तु' इति । अभ्युपगतं च तेनेदम् । अन्यत्र च मृतके बहिर्नीयमाने प्रोक्तमिदम् । तत्रापि कुट्टितः, बद्धश्च । सद्भावकथने च मुक्तः, शिक्षितश्च यथा—'ईदृशं मा भूद् भवतां कदाचिदपि, वियोगश्चेदृशेनास्तु' इति । एतच्चान्यत्र विवाहे प्रोक्तम् । तत्रापि तथैव बद्धः । सद्भावे परिज्ञाते मुक्तः, शिक्षितश्च यथा—'ईदृशे प्रोच्यते—सदैव पश्यन्तीदृशानि भवन्तः, शाश्वतश्च भवत्वेतत्संबन्धः, मा भूदिह वियोगः' इति । इदं चान्यत्र कचिद् निगडबद्धं राजानमवलोक्य ब्रुवाणस्तथैव कदर्थयित्वा मुक्तः, शिक्षितश्च यथा—'ईदृशे वियोगः शीघ्रं भवत्वनेन, एवंविधं च मा भूत् कदाचिदपि' इत्यभिधीयते । एतच्चान्यत्र क्वचिद् राज्ञां संधौ जल्प्यमाने प्रोक्तम् । ततस्तत्रापि तथैव कदर्थितः । एवं स्थाने स्थाने कदर्थ्यमानोऽन्यदा कस्यापि विभवविप्रमुक्तठक्कुरस्य सेवां विधातुमारब्धः । तत्र चान्यदा गृहे आम्लखलिकायां सिद्धायां ग्रामसभाजनसमूहमध्ये उपविष्टस्य ठक्कुरस्य 'शीतलीभूतैषा भोक्तुमयोग्या भविष्यति' इति मायया तदाकारणाय प्रेषितोऽसकः । तेनापि जनसमूहस्य शृण्वतो महता शब्देनोक्तम्—आगच्छ ठक्कुर ! शीघ्रमेव गृहम्, भुङ्क्ष्व आम्लखलिकाम्, शीतलीभवति

लग्नाऽसौ । ततो लज्जितष्ठक्कुरो गृहं गतः । ततो गाढं(प्र०...गाढ)ताडयित्वा शिक्षितः, यथा–'नेत्थं पूत्कुर्वाणैर्गृहप्रयोजनानि भण्यन्ते, किन्तु परेण मुखं स्थगयित्वा कर्णाभ्यर्णे च स्थित्वा शनैः कथ्यन्ते । ततोऽन्यदा वह्निदीप्ते गृहे गतोऽसौ राजसभायां शनैरग्रतः स्थित्वा वस्त्रं च मुखद्वारे दत्त्वा कथितं च तस्य कर्णे । ततः संभ्रमाद् धावितो गृहाभिमुखं ठक्कुरः । दग्धं च ससर्वस्वं सर्वमपि गृहम् । ततः कुपितेन गाढं ताडितोऽसौ ठक्कुरेण, भणितश्च–निर्लक्षण ! प्रथममेव धूमे निर्गते जलाचाम्ल-धूलि-भस्मादिकं किमिति त्वया न निक्षिप्तम् ?, महता च शब्देन किमिति त्वया न पूत्कृतम् ? । तेनोक्तम्–अन्यदेत्थं करिष्यामीति । ततः कदाचिद् विहितस्नानो धूपनायोपविष्टष्ठक्कुरः । निर्गता च प्रच्छादनपटस्योपरि गुरुधूमशिखा । दृष्टा च ग्रामेयकेण । क्षिप्ता चोत्पाट्य तदुपर्याचाम्लभृतमहास्थाली, जल-धूली-भस्मादिकं च, तथा च पूत्कृतं महद्भिः शब्दैरिति । ततः 'अयोग्योऽयम्' इति निष्काशितो गृहात् । एवं शिष्योऽपि यावन्मात्रं वचनं गुरुः कथयति, तावन्मात्रमेव स्वयं द्रव्य-क्षेत्र-काल-पराभिप्रायौचित्यपरिज्ञानशून्यो यो वक्ति तस्य वचनाननुयोगः, यस्तु द्रव्य-क्षेत्राद्यौचित्येन भक्ति तस्य तदनुयोग इति ।

मायाननुयोगा-नुयोगयोः सप्तोदाहरणानि–तत्र श्रावकभार्योदाहरणमुच्यते–एकेन गृहीताणुव्रतेन तरुणश्रावकेणातीव रूपवती कृतोद्भटरूपशृङ्गारा निजपत्न्या एव सखी कदाचिद् दृष्टा, गाढमभ्युपपन्नश्च तस्याम्, परं लज्जादिना किमपि वक्तुमशक्नुवंस्तत्प्राप्तिचिन्तया च प्रतिदिनमतीव दुर्बलीभवति । निर्बन्धेन पृष्टः(पृ०...पृष्टे) कारणं स्वभार्यया । कथितं च तत्(प्र०...च कथं) कथमपि तेन । तया चातीव दक्षतया प्रोक्तम्–एतावन्मात्रेऽप्यर्थे किं खिद्यते ?, प्रथममेव ममैतत् किं न कथितम् ?, स्वाधीना हि मम सा, आनयामि सत्वरमेवेति । ततोऽन्यदिने भणितो भर्ता–अभ्युपगतं सहर्षया तया युष्मत्समीहितम्, प्रदोषे चागमिष्यति, परं लज्जालुतया वासभवनप्रविष्टमात्रापि प्रदीपं विध्यापयिष्यति । तेनोक्तम्–एवं भवतु । किमित्थं विनश्यति ? । ततो वयस्यायाः सकाशात् किञ्चिद् निमित्तमुद्भाव्य याचितानि तया तदीयानि स्वभर्तृ दृष्टपूर्वाणि प्रधानवस्त्राणि, आभरणानि च । ततो गुटिकादिप्रयोगतो विहितसखीसदृशस्वरादिस्वरूपा, तथैव कृतशृङ्गारा तत्सदृशललितेन, विलासैश्चान्विता तस्यैव श्राद्धस्य भार्या संनिहितवरकुसुम-ताम्बूल-श्रीखण्डा-ऽगुरु-कर्पूर-कस्तूरिकादिसमस्तभोगाङ्ग(प्र०..भोगाङ्ग) विहितामलप्रदीपालोके रमणीये वासभवने सविलासमन्वविशत् । ततो दृष्टा सोत्कण्ठविस्फारितदृशा त्रिदशकल्लोलिनीपुलिनप्रतिसर्पिसख्यङ्कोपविष्टेन झगित्येव नयन-मनसोरमृतवृष्टिमिवादधाना तेनैषा । तया च दृष्टमात्रया विध्यापितः प्रदीपः । क्रीडितं च विविधगोष्ठीभवनपूर्वकं तया सह निर्भरं तेन । गतायां च तस्यां प्रत्युषसि चिन्तितमनेन—

'सपम्पुरा-ऽणुरपगमिपपळ्ळोहि जिणेहिं च दिय्यं भणियं । तं परमवसंमल्लं भद्दह । मए हारिअं सीळं ॥ १ ॥'

(सम्मगुरा-ऽणुरमणनभरलेर्जिनैर्यद्दित्तं भणितम् । तत् परमपरा[illegible]भद्दह । मया हारितं शीलम् ॥ १ ॥)

मायाननुयोगे ७ दृष्टान्ताः १.श्रावकभार्या

इत्यादिसंवेगवशोत्पन्नपश्चात्तापमहानलघुप्य(प्र०नलप्लुष्य)मानान्तःकरणः प्रतिदिनमधिकतरं दुर्बलीभवत्यसौ । ततो निर्बन्धेन स्वभार्यया पृष्टो निःश्वस्य सखेदं ब्रवीति–प्रिये ! यतश्चिरकालानुपालितस्वर्गा-ऽपवर्गनिबन्धनव्रतखण्डनेनामुना कृतं मया तदकर्तव्यं यद् बालिशानामप्यविधेयम् । ततः कृशीभवाम्यहमनया चिन्तया । ततो भार्यया संवेगवशीभूतं व्यावृत्तं च तच्चेतो विज्ञाय कथितः सर्वोऽपि यथावृत्तः सद्भावः । साभिज्ञानकथनादिभिश्च समुत्पादिता प्रतीतिस्तस्य । ततः स्वस्थीभूतोऽयमिति । तदेवं स्वकलत्रमपि परकलत्राभिप्रायेण भुञ्जानस्य तस्य भावानानुयोगः, यथावस्थितावगमे तु भावानुयोगः । एवमौदयिकादिभावान् स्वरूपवैपरीत्येन प्ररूपयतो भावाननुयोगः, यथावस्थिततत्प्ररूपणे तु भावानुयोग इति ।

सप्तभिः पदैर्व्यवहरतीति साप्तपदिकः, तदुदाहरणमुच्यते—एकस्मिन् प्रत्यन्तग्रामे कोऽपि सेवकपुरुषो वसति स्म । स च साध्वादिदर्शनिनां संबन्धिनं धर्मं न कदाचिदपि शृणोति, न च तदन्तिके कदाचिदपि व्रजति, न च कस्याप्युपाश्रयं ददाति, यतो दयालुतां (प्र०..लुता) परधन-परकलत्रनिवृत्त्यादिगुणप्रतिपत्तिं चैते मां(प्र०...ऽमी) कारयिष्यन्ति, न च तां पालयितुमहं शक्नोमीति । अन्यदा च वर्षासमभायातास्तत्र कथमपि साधवः । तेषां च तत्र वसतिमन्वेषयतां कौतुकं दिदृक्षुभिः सेवकनरमित्रैर्ग्रामीणैरुक्तम्–अत्रेत्थंभूतो भवतामतीव भक्तोऽमुकगृहे श्रावकस्तिष्ठति । वसत्या(प्र०....वृत्त्या)दिना न किञ्चित् क्षुण्णं(प्र०...क्षण) करिष्यति, तद् गच्छत तत्रेति । कृतं तत् तथैव तैः । स च तेषां पुरतोऽपि स्थितानां संमुखमपि नावलोकयति । तत एकेन साधुना शेषसाधूनामभिमुखमुक्तम्–स एष न भवति, वञ्चिता वा तैर्ग्रामेयकैर्वयम् । ततस्तेन संभ्रान्तेनोक्तम्–किं किं भणथ यूयम् ? । ततस्तैः कथितं सर्वमपि तद्ग्राम्यभाषितम् । ततस्तेन चिन्तितम्–अहो ! मत्तोऽपि ते निकृष्टा यैरेतेऽपि प्रवञ्चिताः । तस्माद् मा भूवन्नमी अहं च तदुपहासपात्रम् । अतोऽनिष्टमपि करोम्येतत् । इति विचिन्त्योक्तम्–तिष्ठत मम निराकुलाः शालायामेतस्याम्, परं मम धर्माक्षरं न कथनीयम् । प्रतिपन्नमेतत् तैः । स्थिताश्च सुखेन तत्र चतुर्मासकाल्यं यावत् । ततो विजिहीर्षुभिस्तैरनुव्रजनार्थमागतस्य शय्यातरस्य कल्पोऽयमिति दत्ताऽनुशास्तिः । ततो मद्य-मांस-जीवघातादिविरतिं कर्तुमशक्नुवतस्तस्यातिशयज्ञानितयाऽग्रे प्रतिबोधगुणं पश्यद्भिर्गुरुभिः साप्तपदिकं व्रतं दत्तम्–कञ्चित् पञ्चेन्द्रियप्राणिनं जिघांसुना यावता कालेन सप्त पदान्यवष्टभ्यन्ते तावन्तं कालं प्रतीक्ष्य हन्तव्योऽसाविति । प्रतिपन्नमेतत् तेन । गताश्च साधवोऽन्यत्र । अन्यदा चासौ सेवकत्वकार्यार्थं गतः क्वापि । ततोऽपशकुनादिकारणेन स्वल्पेनैव कालेन प्रतिनिवृत्तः । कीदृशो मत्परोक्षे मदीयगृहे समाचार इति जिज्ञासुर्निशीथे प्रच्छन्न एव प्रविष्टो निजगृहे । तस्मिंश्च दिने तस्य भगिनी ग्रामान्तरादागता । तया च केनापि हेतुना विहितपुरुषनेपथ्यया नटा नृत्यन्तो निरीक्षिताः । ततोऽतीवप्रचलनिद्रावशात् कृतपुरुषवेषैव भ्रातृजायासमीपे प्रदीपालोकादिरम्यवासभवनगतपल्यङ्क एव निर्भरं प्रसुप्ता । तेनापि च तद्बन्धुनाऽकस्मादेव गृहप्रविष्टेन दृष्टं तत् तादृशम् । ततश्चिन्तितमनेन–अहो ! विनष्टं मद्गृहम्, विटः कोऽप्ययं मद्भार्यासमीपे

प्रगुप्तस्तिष्ठति। इति कोपावेशादाकृष्टः कृपाणः। ततः स्मृतं व्रतम्। विलम्बितं च सप्तपदापसरणकालम्। अत्रान्तरे तद्भगिनी व्याकुलचित्ता निद्रावशेन तद्भार्यापि मस्तकेनाक्रान्ता। ततः पीड्यमानया तद्भगिन्या प्रोक्तम्–हले! मुञ्च मम बाहुम्, दूयेऽत्यर्थमहम्। ततः स्वरविशेषेण ज्ञाताऽनेन स्वभगिनी। अहो! निकृष्टोऽहम्, मनागेव मया न कृतमिदमकार्यम्, तत उत्थिते ससंभ्रमं भगिनी-भार्ये इति। कथितश्च सर्वः दृश्यतिकरः परस्परम्। ततो यथोक्ताभिग्रहमात्रस्याप्येवंभूतं फलमुद्वीक्ष्य संविग्नः प्रव्रजितोऽसाविति। यदत्र स्वभगिनीमपि परपुरुषाभिप्रायेण जिघांसोस्तस्य भावाननुयोगः, यथावस्थितावगमे तु भावानुयोगः। प्रस्तुतयोजना तु श्रावकभार्योदाहरणवदिति।

३. कोङ्कणक-दारकः

कोङ्कणकदारकोदाहरणं यथा–कोङ्कणकविषये एकस्य पुरुषस्य लघुदारकोऽस्ति। भार्या तु मृता। अन्यां च परिणेतुमिच्छतोऽपि सपत्नीपुत्रोऽस्यास्तीति न कोऽपि ददाति। अन्यदा च सहैव तेन दारकेणासावरण्ये काष्ठानयनाय गतः। तत्र च कस्यापि पित्रा काण्डं मुक्तम्। तदानयनाय च दारकः प्रेषितः, गतश्चायम्। अत्रान्तरे दुष्पितुस्तस्य चलितं चित्तम्, यदस्य दारकस्य सत्ककारणेनाऽन्यां भार्यां मम न कोऽपि ददाति। ततोऽन्यं काण्डं क्षिप्त्वा विद्धोऽसौ दारकः। ततो महता स्वरेणोक्तं बालकेन–तात! किमेतत् काण्डं त्वया मुक्तम्?, विद्धोऽस्म्यनेनाऽहम्। ततो निर्घृणेन पित्राऽन्यत् काण्डं मुक्तम्। ततो ज्ञातं दारकेण–'हन्त! मुक्तो(प्र०चुक्तो, प्र०-मुक्तो) मारयत्येव माम्', इति विस्वरं रटन् निकृष्टेन तेन मारितोऽसाविति। पूर्वमन्यस्य बाणं मुञ्चता पित्राऽनाभोगत एवाऽहं विद्ध इत्यवबुध्यमानस्य दारकस्य भावाननुयोगः, पश्चात् यथावस्थिताधिगमे तस्य भावानुयोगः। अथवा, 'संरक्षणार्हमपि (प्र०...णार्थमपि) तं बालकं मारयामि' इत्यध्यवसायतः पितुर्भावाननुयोगः, तद्रक्षाध्यवसाये तु भावानुयोगः। एवं विपरीतभावप्ररूपणे भावाननुयोगः, अविपरीतभावप्ररूपणे तु भावानुयोग इति।

४. नकुलः

अथ नकुलोदाहरणम्–पदातेः कस्यचिद् भार्या गुर्विणी जाता। नकुलिका च काचित् तद्गृहद्वारस्था (प्र०...पुरपाया) श्रिता गुर्विणी पदातिभार्यया सहैकस्यां रजन्यां प्रसूता। तस्या नकुलो जातः। इतरस्यास्तु पुत्रः। ततोऽस्य समीपे स्थितो नकुलः सदैव तिष्ठति। अन्यदा च पदातिभार्यायां द्वारे खण्डयन्त्या मध्ये मञ्चिकायां स्थितो बालकः सर्पेण दष्टः, मृतश्च। ततो मञ्चिकाया उत्तरन् नकुलेन दृष्टो विषधरः, खण्डशः कृत्वा मारितश्च। ततो द्वारे पदातिभार्यायाः समीपे गत्वा शोणितोपलिप्तवक्त्राद्यवयवोऽसौ चाटूनि कर्तुमारब्धः, दृष्टश्च तया। ततो 'नूनं मदीयपुत्रो मारयित्वा भक्षितोऽनेन' इति विचिन्त्य कोपावेशाद् मुसलेन हत्वा मारितो नकुलः, गता च पुत्रसमीपे। दृष्टश्च पुत्रेण सह विनष्टः सर्पः। ज्ञातं च यथा सर्पेण पुत्रः, नकुलेन तु सर्पो निहतः। ततो हन्त! इत्थं निरपराधोऽपि, उपकार्यपि मया निकृष्टया हतो वराको नकुल इति विचिन्त्य द्विगुणतरं शोकमापन्ना। पूर्वमनपराधिनमप्यपराधिनं विज्ञाय नकुलं घ्नन्त्यास्तस्या भावाननुयोगः, यथावस्थितज्ञाने तु भावानुयोग इति। प्रस्तुतयोजना त्वनन्तरोक्तवदिति।

अथ कमलामेलोदाहरणम्—तत्र द्वारवत्यां नगर्यां बलदेवपुत्रो निषधः । तस्यापि पुत्रः सागरचन्द्रः । स च रूपेणातीवोत्कृष्टः, शम्बादीनां च कुमाराणां सर्वेषामप्यतिप्रियः । तस्यामेव च द्वारवत्यां नगर्यामन्यस्य राज्ञो दुहिता कमलामेला नाम समस्ति । सा चोग्रसेनतनयस्य नभःसेनकुमारस्य दत्ता, अव्यूढा च तिष्ठति । अन्यदा च तत्र नारदः सागरचन्द्रस्य समीपं गतः । तेनाऽप्यभ्युत्थित उपवेश्य प्रणम्य च पृष्टः—दृष्टं भगवन् ! आश्चर्यं किमपि क्वापि ? । नारदेनोक्तम्—दृष्टं कमलामेलाभिधानराजपुत्रिकाया न खलु ममैव, किन्तु भुवनत्रयस्याऽप्याश्चर्यकारि रूपम् । सागरचन्द्रेणोक्तम्—किं दत्ता कस्यचित् सा ? । नारदेनोक्तम्—दत्ता, परं नाद्यापि परिणीता । 'कथं पुनर्मम सा संपत्स्यते ?' इति सागरचन्द्रेणोक्ते 'न जानाम्येतदहम्' इत्यभिधाय गतो नारदः । सागरचन्द्रस्तु तद्दिनादारभ्य न शयानो नाप्यासीनः क्वापि रतिं लभते । तामेव कन्यकां फलकादिष्वालिखत् (प्र०...लिखन्) तन्नाममन्त्रजापं चानवरतं कुर्वन्नास्ते । नारदोऽपि कमलामेलान्तिकं गतः । तयापि तथैवाश्चर्यं किमपि दृष्टमिति पृष्टः कलहदर्शनप्रियतया स प्राह—दृष्टमाश्चर्यद्वयं मया, सागरचन्द्रे सुरूपत्वम्, नभःसेने तु कुरूपत्वम् । ततो झगित्येव सा विरक्ता नभःसेने, अनुरक्ता च सागरचन्द्रे । तत्प्राप्तिचिन्तातुरा च समाश्वासिता नारदेन सा । वत्से ! स्थिरीभव, संपत्स्यतेऽचिरादेव तवाऽयम् । इत्युक्त्वा गतः सागरचन्द्रसमीपे 'वत्स ! इच्छति त्वां सा' इत्यभिधाय च गतः । ततोऽपि विरहावस्थाव्यथिते प्रलपति च सागरचन्द्रे आर्तः सर्वोऽपि मात्रादिस्वजनवर्गः । खिद्यन्ते यादवाः । तदन्तरे समायातः कथमपि सागरचन्द्रसमीपे शम्बकुमारः । दृष्टश्च तेनाऽसौ तदवस्थः । ततः पृष्ठतस्तस्य स्थित्वा हस्तद्वयेनाच्छादिते तदक्षिणी शम्बेन । सागरचन्द्रेणोक्तम्—किं कमलामेला ? । शम्बेनोक्तम्—नाहं कमलामेला, किन्तु कमलामेलोऽहम् । ततः सागरचन्द्रेण 'शम्बोऽयम्' इति ज्ञात्वा प्रोक्तम्—सत्यमेवैतत्, त्वमेव मम कमलदीर्घलोचनां कमलामेलां मेलयिष्यसि, कोऽपरोऽन्यः समर्थः ? इति । ततोऽन्यैर्यदुकुमारैः पीतमद्यः परवशीभूतः शम्बो ग्राहितस्तद्दापनप्रतिज्ञाम् । उत्तीर्णे च मदभावे विचिन्तितं शम्बेन-अहो ! आलं मयाऽभ्युपगतम्, अशक्यं ह्येतद् वस्तु, कथमियं प्रतिज्ञा निर्वाहयिष्यते ? । ततः प्रद्युम्नपार्श्वात् प्रज्ञप्तिविद्या याचिता शम्बेन । विवाहदिवसे च बहुभिर्यादवकुमारैः परिवृतेन तेन सुरङ्गां पातयित्वा पितृगृहादाकृष्य नीता बहिरुद्याने कमलामेला । नारदं च साक्षिणं कृत्वा कारितस्तत्पाणिग्रहणसंबन्धः सागरचन्द्रस्य । ततः सर्वेऽपि कृतविद्याधररूपाः क्रीडन्तस्तिष्ठन्ति उद्याने । पितृ-श्वशुरपाक्षिकैश्चान्वेषयद्भिर्दृष्टा कृतविद्याधररूपा नवपरिणीतवेषधारिणी च क्रीडन्ती कमलामेला । विद्याधरैरपहृत्य परिणीता कमलामेलेति कथितं तैर्वासुदेवस्य । निर्गतश्च विद्याधरोपरि कुपितः सबलश्चाइनोऽसौ । लग्नं च महदायोधनं तावत्, यावत् पश्चाच्छम्बः परिहृतवैक्रियरूपः पतितो जनकस्यांह्रियुग्मे । ततश्चोपसंहृतः संग्रामः । दत्ता च कृष्णेन कमलामेला सागरचन्द्रस्यैव । गताश्च सर्वे स्वस्थानम् । तत्र सागरचन्द्रस्य शम्बं कमलामेलां मन्यमानस्य भावाननुयोगः, यथावस्थितावगमे तु भावानुयोगः । विपरीतादिप्ररूपणयोजना तु प्रस्तुता पूर्ववदिति ।

६.शाम्ब-साहसः

अथ शाम्बसाहसोदाहरणम्—वासुदेवात्, शेषजनाश्च सदैव शृणोति जाम्बुवती, समस्तानामप्यालीनां मन्दिरं त्वत्पुत्रः शाम्ब इति। ततो जाम्बुवत्या विष्णुरभिहितः— मया पुत्रस्यैकमप्यालीनं दृष्टम्। विष्णुना प्रोक्तम्— आगच्छ, येनाऽद्य दर्शयामि। ततो जाम्बुवती उत्कृष्टलावण्यमाभीरीरूपं कारिता। स्वयं पुनराभीररूपं कृत्वा दण्डहस्तः स्वयं पृष्ठे व्यवस्थितः, अग्रतस्तु मस्तकन्यस्तदधिहण्डिका जाम्बुवती कृता। प्रविष्टोऽथ दधिविक्रयार्थं नगरीमध्ये। दृष्टा च शाम्बेन माता तदोत्कृष्टरूपाऽऽभीरीति विज्ञाय प्रोक्ता शाम्बेनैषा। आगच्छ मद्गृहम्, सर्वस्यापि त्वदीयदध्नो यावन्मात्रं मूल्यं याचसे, तदहं दास्यामि, इत्यग्रतः स्वयम् पृष्ठतस्त्वाभीरी, पश्चात् त्वाभीरः। ततः शून्यदेवकुलिकायामेकस्यां गत्वा प्रोक्ता शाम्बेनाभीरी— प्रविशैतन्मध्ये(प्र०...मध्यं), मुञ्च दधि, तया च विरूपाभिप्रायं तं विज्ञाय प्रोक्तम्— नाहमत्र प्रविशामि, द्वारस्थिताया एव गृहाण दधि, प्रयच्छ मूल्यम्। बलादपि प्रवेशयिष्यामीत्यभिधाय गृहीता शाम्बेन सा बाहौ। ततो धावित्वा द्वितीयबाहौ लग्न आभीरः। द्वयोरपि चाकर्षण-विकर्षणं कुर्वतोर्भग्नं मण्डनम्। ततः कृतं सहजरूपमात्मनः, जाम्बुवत्याश्च विष्णुना। तच्च दृष्ट्वा लज्जितो नष्टः शाम्बः। नागच्छति चावसरेऽपि लज्जया राजकुले। ततोऽन्यदिवसे विष्णुनियुक्तवृद्धपुरुषैः कष्टेनानीयमानः क्षुरिकया कीलकं घटयन्नागच्छत्यसौ। प्रणामे च कृते पृष्टो वासुदेवेन—शाम्ब! किमेतत् क्षुरिकया घट्यते?। तेनोक्तम्—कीलकोऽयम्। किमर्थः पुनरसौ?। यः पर्युषितानतीतजल्पान् वदिष्यति तन्मुखे आहननार्थं इति। तदत्र शाम्बस्य मातरमप्याभीरीं मन्यमानस्य माताननुयोगः, पश्चाद् यथावदवगमे तु मातानुयोगः। प्रस्तुतयोजना तु पूर्ववदिति। (प्रत्यन्तरे जाम्बवतीति नाम।)

७.श्रेणिक-कोपः

अथ श्रेणिककोपोदाहरणम्—राजगृहे नगरे समवसृतस्य भगवतः श्रीमन्महावीरस्य श्रेणिकनराधिपो राज्ञ्या चेल्लणया सह माघमासे हिमकणप्रवर्षिणि महाशीते पतति वन्दनार्थं गतः। ततो निवर्तमानस्य च तस्य राज्ञ्या चेल्लणया मार्गासन्नस्तपःकर्षितशरीरः सर्वथाप्यनावरणो मेरुशिखरमिव निष्प्रकम्पः प्रतिमाप्रतिपन्नोऽभिभग्नकायोत्सर्गे स्थितः संध्यायां दृष्टः कोऽपि तपस्वी। गताऽसौ तद्गुणानेव मनसि ध्यायन्ती गृहम्। सुप्ता च रजन्यामनेकशीतापहद(प्र०...शीतापह)प्रावरणप्रावृता पल्यङ्के। निर्गतश्च प्रावरणेभ्यो बहिस्तात् कथमप्येकः स्मृतः। शीताभिभूतश्चायमतीव स्तब्धीभूतः। तदनुसारेण च समस्तमपि शरीरं तथा व्याप्तं शीतेन, यथा निद्राभरेऽपि जागरितं तया। ततः स्थितो हस्तः प्रावरणमध्ये। स्थितश्च हृदये स तथाकायोत्सर्गस्थायी महामुनिः। ततस्तद्गुणोत्पन्नातुच्छबहुमानया विस्मितया च प्रोक्तं तया—'स तपस्वी किं करिष्यति?' इति। 'यद्येकेनाप्यावरणबहिर्निर्गतेन हस्तेनाऽहमेतावतीं शीतबाधां प्राप्ता, तदरण्ये निरावरणो रूक्षस्तपःकर्षितस्त्वेवंविधमहाशीतबाधितः स तपस्वी किं करिष्यति?' इति तस्याभिलाभिप्रायः। अयं चेर्ष्यालुतया श्रेणिकनृपस्यान्यथा परिणतः—'नूनमनया कस्यापि संकेतो दत्तः, तदन्तिके च मयि संनिहिते गन्तुं न शकिता, ततस्तद्विषण्णेदं चेतसि निधायैतदुक्तम्।' ततो महता कष्टेन गता विभाता रजनी। चलितः श्रीमन्महावीरसान्निध्यम्। गच्छता चाभिकोपावेशात् निरूपितोऽभयकुमारः—सर्वाभिरन्तःपुरिकाभिः

प्रथमकोपे च यदुच्यते
सह प्रदीपय सर्वाण्यप्यन्तःपुरगृहाणि । ततोऽमयकुमारेण चिन्तितम्—केनाऽप्यमिनवोत्पन्नकोपावेशेनैवमसौ वक्ति । प्रथमकोपे च यदुच्यते तत् क्रियमाणं न खलु परिणतौ सुखयति । अथवा, अनुवर्तनीयं गुरूणां वचनम् । अतः शून्यां हस्तिशालामेकां प्रदीप्य प्रस्थितः सोऽपि भगवद्वन्दनार्थम् । इतश्च भगवान् पृष्टः श्रेणिकराजेन—भगवन् ! चेल्लणा किमेकपत्नी, अनेकपत्नी वा ? । भगवता प्रोक्तम्—एकपत्नीति । ततो निवृत्तः सत्वरमेव गृहाभिमुखममयकुमारनिवारणाय । मार्गे चागच्छन् वीक्षितोऽसौ । पृष्टश्च—किं दग्धमन्तःपुरम् ? । तेनोक्तम्—दग्धम् । राज्ञा प्रकुपितेनाभ्यधायि—त्वमपि तत्रैव प्रविश्य किं न दग्धोऽसि ? । कुमारेण प्रोक्तम्—किं ममाग्निप्रवेशेन, व्रतमेव ग्रहीष्याम्यहम् । ततो मा भूदस्य महान् खेद इति कथितं यथावदेवेति । तदत्र सुशीलामपि चेल्लणां कुशीलां मन्यमानस्य राज्ञो भावाननुयोगः, यथावदवगमे च तदनुयोगः । एवमौदयिकादिभावान् विपरीतस्वरूपान् प्ररूपयतो भावाननुयोगः, यथावस्थितस्वरूपांस्तु तान् प्ररूपयतो भावानुयोग इति । तदेवमर्थैकार्थिकानि प्रतिपादयता यदुक्तम्—'अणुओगो य निओगो भास-विभासा य' इत्यादि (गा०–१३८५),तत्र सनिक्षेपः सोदाहरणश्चाभिहितोऽनुयोगः, तत्प्रतिपक्षत्वेनाननुयोगश्च ॥१४१८॥ सांप्रतं नियोगस्वरूपमभिधित्सुर्भाष्यकारः प्राह—

नियोगः

नियओ व निच्छिओ वा हिओ व जोग्गो मओ निओगो त्ति।
नेओ समेअ-लक्खण-सोदाहरणोऽणुओगो व्व ॥१४१९॥

(नियतो वा निश्चितो वा हितो वा योगो मतो नियोग इति । ज्ञेयः समेद-लक्षण-सोदाहरणोऽनुयोग इव ॥ १४१९ ॥)

नियतो निश्चितो हितो वाऽनुकूलः सूत्रस्याभिधेयेन सह यः खलु योगः संबन्धः स नियोगो मतः । अयं च समेदः सलक्षणः सोदाहरणश्चानुयोगवदेव विज्ञेय इति ॥ १४१९ ॥ अथ भाषास्वरूपमभिधित्सुराह—

भाषा

भासा वत्ता वाया सुयवत्तीभावमित्तयं सा य। सुयभावमित्तयं जह सामाइयमिहेवमाईयं ॥१४२०॥

(भाषा व्यक्ता वाक् श्रुतव्यक्तीभावमात्रकं सा च । श्रुतभावमात्रकं यथा सामायिकमिहैवमादिकम् ॥ १४२० ॥)

'भाष व्यक्तायां वाचि' भाषणं भाषा व्यक्ता वागित्यर्थः । सा चेह व्यक्तिः श्रुतस्य व्यक्तिभावमात्ररूपैव गृह्यते, न त्वशेषविशेषरूपा विभाषा, वार्तिकविषयत्वात् तस्याः । अत्रोदाहरणमाह—यथाऽव्यक्तमनवबुद्धविशेषरूपं तत् श्रुतभावमात्रमविज्ञातव्यक्तरूपस्य विनेयस्य भाषकेन भाषया व्यक्तीक्रियते । कथम् ?, इत्याह—सामायिकमिदं शस्त्रपरिज्ञाध्ययनं वा, एतस्य च सामायिकादेरयं शब्दार्थ इत्यादि । इदमुक्तं भवति—भाषक-विभाषक-वार्तिककारभेदात् त्रिविधाः श्रुतस्य व्याख्यातारः । तत्र भाषकोऽविज्ञातविशेषस्वरूपस्य श्रुतमात्रस्य सन्व्युत्पत्तिकवंशेननाममात्रकथनेन व्यक्तिमात्रं कृत्वा चरितार्थो भवति । यथा समस्याऽऽयः सामायिकमित्यादि । तदेवं भाषकसंबन्धिन्या भाषायाः स्वरूपमुक्तम् ॥ १४२० ॥ अथ विभाषकप्रणीतविभाषायाः स्वरूपमाह—

विविहा विसेसओ वा होइ विभासा दुगाइपज्जाया। जह सामइयं समओ सामाओ वा समाओ वा॥

(विविधा विशेषतो वा भवति विभाषा द्विकादिपर्याया। यथा सामयिकं समयः सामायो वा समायो वा ॥ १४२१ ॥)

विभाषा

विविधा भाषाऽनेकपर्यायैः श्रुतस्य व्यक्तीकरणं विभाषा, विशेषतो वा भाषा विभाषा, भाषापेक्षया सविशेषं श्रुतस्य व्यक्तीकरणमित्यर्थः। एतदेवाह– द्व्यादयः पर्याया यस्यां सा द्व्यादिपर्याया विभाषेत्यर्थः। अत्राप्युदाहरणमाह– यथा 'करेमि भंते! सामाइयं' इत्यादि श्रुतमिदं सामायिकमुच्यते– सर्वेषामपि मुमुक्षूणां समये संकेते मतं सामायिकमित्यर्थः। सर्वेऽपि हि मुमुक्षवः सर्वसावद्यविरमणरूपेऽस्मिन्नेवागत्य प्रथमं तिष्ठन्ति, तत उत्तरोत्तरगुणप्राप्त्या सर्वक्लेशेभ्यो मुच्यन्त इति भावः। अथवा, 'समओ त्ति' सम्यगयनं मुक्तिमार्गे प्रवर्तनं यस्मात् तत् समयः सामायिकमेवोच्यते। यदिवा, 'सामाउ त्ति' साम सर्वेषामपि जीवानां प्रियं तस्य साम्न आयः प्राप्तिः सामायः सामायिकमभिधीयते। अथवा 'समाउ त्ति' समस्य राग-द्वेषविरहितस्याऽऽयः प्रतिसमयमपूर्वापूर्वकर्मनिर्जराया लाभः समायः स एव सामायिकम्। इत्यादिका सर्वाऽपि विभाषाऽभिधीयत इति ॥ १४२१ ॥ अथ वार्तिकस्वरूपमाह–

वित्तीए(प्र०...पयीए) वक्खाणं वत्तियमिह सव्वपज्जवेहिं वा।

वित्तीओ(प्र०...वत्तीओ) वा जायं जम्मि व जह वत्तए सुत्ते॥१४२२॥

वार्तिकम्

(वृत्तेर्व्याख्यानं वार्तिकमिह सर्वपर्यवैर्वा। वृत्तितो वाऽऽयातं यस्मिन् वा यथा वर्तते सूत्रे ॥ १४२२ ॥)

वृत्तेः सूत्रविवरणस्य व्याख्यानं भाष्यं वार्तिकमुच्यते। यथेदमेव विशेषावश्यकम्। अथवा, उत्कृष्टश्रुतवतो गणधरादेर्भगवतः सर्वपर्यायैर्यद् व्याख्यानं तद् वार्तिकम्। वृत्तेर्वा सूत्रविवरणाद् यदायातं(प्र०...यद् प्राप्तं) सूत्रार्थानुकथनरूपं तद् वार्तिकम्। यदिवा, यस्मिन् सूत्रे यथा वर्तते सूत्रस्योपरि गुरुपारम्पर्येणायातं व्याख्यानं तद् वार्तिकमिति ॥ १४२२ ॥

एवं च सति यस्य संबन्धि व्याख्यानं वार्तिकमुच्यते, तदाह–

उक्कोसयसुयनाणी निच्छयओ वत्तियं वियाणाइ। जो वा जुगप्पहाणो तओ व जो गिण्हए सव्वं।१४२३

(उत्कृष्टश्रुतज्ञानी निश्चयतो वार्तिकं विजानाति। यो वा युगप्रधानस्ततो वा यो गृह्णाति सर्वम् ॥ १४२३ ॥)

उत्कृष्टश्रुतज्ञान्येव निश्चयनयमतेन तावद् वार्तिकं कर्तुं विजानाति, नान्यः। यो वा यस्मिन् युगे प्रधानो भद्रबाहुस्वाम्यादिर्भवति। ततो वा युगप्रधानाद् यः स्थूलभद्रस्वाम्यादिः सर्वं श्रुतं गृह्णाति स वार्तिककृदिति(प्र०...वार्तिकविदिति)॥ १४२३ ॥

अथ(प्र०...अथवा) भाष्य-विभाषा-वार्तिकानि एतान्यथा प्रतिपिपादयिषुराह–

ऊणं सममहियं वा भणियं भासंति भासगाइया। अहवा तिण्ण(प्र०.तिण्णि)वि साहेज्ज कट्ठकम्माइनाएहिं॥

(ऊनं सममधिकं वा भणितं भाषन्ते भाषकादिकाः। अथवा त्रीनपि कथयेत् काष्ठकर्मादिज्ञातैः ॥ १४२४ ॥)

अनुयोगाचार्येण यद् भणितं व्याख्यातं तस्मादूनं योऽन्यस्य भाषते व्याचष्टे स भाषक उच्यते। तद्व्याख्यातस्य समं तु भाषमाणो विभाषकः। प्रज्ञातिशयवांस्तदधिकं भाषमाणो वार्तिककृदिति। अथवा, किमेतेन बहुना ?, त्रीनप्येतान् भाषकादीननन्तरवक्ष्यमाणकाष्ठकर्मादिभिर्ज्ञातैरुदाहरणैः साधयेत् कथयेदिति। अनन्तरनिर्युक्तिगाथाप्रस्तावनेयम् ॥ इति द्वादशगाथार्थः ॥ १४२४ ॥

तान्येव काष्ठकर्माद्युदाहरणान्याह—

कट्ठे पोत्थे चित्ते सिरिघरिए पोंड-देसिए चेव। भासग-विभासए वा वत्तीकरणे य आहरणा ॥१४२५॥

(काष्ठे पुस्ते चित्रे श्रीगृहिके पौण्ड-देशिकयोश्चैव। भाषक-विभाषकयोर्वा वृत्तिकरणे चोदाहरणानि ॥ १४२५ ॥)

'काष्ठे' इति काष्ठविषयो दृष्टान्तः। यथा काष्ठे कश्चिद् रूपकार आकारमात्रमेवोन्मीलयति, कश्चित् तु तत्रैव स्थूलावयवं रूपं किञ्चिद् निष्पादयति, अपरस्तु सुविभक्तविचित्रोत्कृष्टनिःशेषाङ्गोपाङ्गावयवयुक्तं निर्वर्तयति। एवं काष्ठकल्पं सामायिकादिसूत्रम्। तत्र भाषकः किञ्चिदर्थमात्रमेव व्याचष्टे। विभाषकस्तु तस्यैवानेकप्रकारैरर्थमाख्याति। वार्तिककरस्तु निरवशेषैरपि व्याख्याप्रकारैस्तदर्थं प्रतिपादयति। पुस्तं लेप्यम्, तद्दृष्टान्तेऽपि काष्ठवदेव सर्वं वाच्यम्। चित्रदृष्टान्ते तु–यथा कोऽपि चित्रकारो वर्तिकाभिः कुड्यादिषु रूपस्याकारमात्रं लिखति। कश्चित्तु तत्रैव हरितालादिवर्णकैर्गौरवर्णादिभावान् दर्शयति। कश्चित्तु निरवशेषानपि तद्गतभावान् सत्यापयति। दार्ष्टान्तिकयोजना तु तथैवेति। श्रीगृहं भाण्डागारम्, तदस्यास्तीति श्रीगृहिको भाण्डागारिकः। तत्र कोऽप्यसौ 'अत्र भाजने रत्नानि सन्ति' इत्येतावन्मात्रमेव जानाति, अपरस्तु तज्जाति-माने अपि वेत्ति, अन्यस्तु सर्वां स्तद्गुण-दोषानप्यवबुध्यत एव। एवं प्रथम-द्वितीय-तृतीयश्रीगृहिकतुल्या यथासंख्यं भाषक-विभाषक-वार्तिककरा विज्ञेयाः। पौण्ड्रमविकसितावस्थं कमलम्। तच्च यथेषद्विकसिता-ऽर्धविकसित-सर्वविकसितभेदात् त्रिधा भवति, एवं भाषकादिव्याख्यानमपीति। देशनं देशः कथनं सोऽस्यास्तीति देशिकः, तत्र यथा कश्चिद् देशिकः पन्थानं पृष्टो दिङ्मात्रोपदेशेनैव तं कथयति, कश्चित्तु तदवस्थितग्राम-नगरादिभेदेन, अपरस्तु समस्ततद्गतगुण-दोषाख्यानद्वारेणापि तमुपदिशति। दार्ष्टान्तिकयोजना तथैव। एवमेतानि भाषक-विभाषक-व्यक्तीकरविषयाण्युदाहरणानि प्रतिपादितानि। इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः॥१४२५॥विस्तरार्थं भाष्यकारः प्राह—

पढमो रूवागारं थूलावयवोवदंसणं बीओ। तइओ सव्वावयवे निद्दोसे सव्वहा कुणइ ॥१४२६॥

(प्रथमो रूपाकारं स्थूलावयवोपदर्शनं द्वितीयः। तृतीयः सर्वावयवान् निर्दोषान् सर्वथा करोति ॥ १४२६ ॥)

भाषा-विभाषा-वार्तिकेषु काष्ठकर्माद्युदाहरणानि

काष्ठकर्म

काष्ठकर्म

कट्ठसमाणं सुत्तं तदत्थरूवेगभासणं भासा । थूलत्थाण विभासा सव्वेसिं वत्तियं नेयं ॥१४२७॥

(काष्ठसमानं सूत्रं तदर्थरूपैकभाषणं भाषा । स्थूलार्थानां विभाषा सर्वेषां वार्तिकं ज्ञेयम् ॥ १४२७ ॥)

प्रथमगाथायां प्रथम-द्वितीय-तृतीयशब्दवाच्यो रूपकारः, द्वितीयगाथायां तु दार्ष्टान्तिकयोजना । तत्र काष्ठस्थानीयं सूत्रम् । 'तदत्थरूवेगभासणं' ति तस्य च सूत्रस्यार्थस्तदर्थस्तस्य चानन्तरूपत्वाद् यदेकरूपभाषणं सा भाषा, स भाषकव्यापार इत्यर्थः; स्थूलार्थानां तु कियतामपि भाषणं विभाषा, सर्वेषां तु निरवशेषाणामर्थानां भाषणं वार्तिकं ज्ञेयमिति ॥१४२६-१४२७॥ पुस्तदृष्टान्तं व्याख्यातुमाह—

पुस्तम्

पोत्थं दिट्ठागारं दिट्ठावयवं समत्तपज्जायं । जह, तह सुत्तं भासा विभासणं वत्तियं चेव ॥१४२८॥

(पुस्तं दृष्टाकारं दृष्टावयवं समस्तपर्यायम् । यथा, तथा सूत्रं भाषा विभाषणं वार्तिकं चैव ॥ १४२८ ॥)

यथा पुस्तं लेप्यं प्रथममिन्द्रादिसंबन्धिरूपस्य दृष्टाकारमात्रं भवति । ततः क्रमेण दृष्टतदवयवम्, ततोऽपि क्रमाद् निर्वर्तितनिःशेषगतपर्यायं संपद्यते, तथा सूत्रमाश्रित्य भाषा, विभाषा, वार्तिकं च जघन्य-मध्यमो-त्तमव्याख्यानरूपं यथासङ्ख्यं ज्ञेयमिति ॥ १४२८ ॥

चित्रदृष्टान्तं विवरीषुराह—

चित्रम्

कुड्डे वत्तीलिहियं वण्णुम्मिन्नं समत्तपज्जायं । जह, तह सुत्तं भासा विभासणं वत्तियं चरिमं ॥१४२९॥

(कुड्ये वर्तिलिखितं वर्णोन्मिन्नं समस्तपर्यायम् । यथा, तथा सूत्रं भाषा विभाषणं वार्तिकं चरमम् ॥ १४२९ ॥)

यथा किंचिदिह सगुणं धवलं कुड्यम् । तत्र प्रथमं वर्तिकाभिस्तदालेख्यरूपकाणां लिखिताकारमात्रं भवति । ततश्च वर्णकोन्मिन्नं संपद्यते, हरितालादिवर्णकोन्मीलितं गौरवर्णादिस्वरूपं भवतीत्यर्थः । ततः समस्ताः समाप्ता वा पर्याया आलेख्यधर्मा निष्पन्ना यत्र तत् समस्तपर्यायम्, समाप्तपर्यायं वा भवति—सर्वात्मना निष्पन्नं भवतीत्यर्थः । तथा च कुड्यस्थानीयं सूत्रम् । तत्र भाषा, विभाषा, वार्तिकं च चरमं तृतीयं भवतीति ॥१४२९॥ श्रीगृहिकोदाहरणार्थमाह—

श्रीगृहम्

भाणे जाई-माणं गुणे य रयणाण मुणइ सिरिघरिओ । जह, तह सुयभाणे भासगादओ अत्थरयणाणं ॥

(भाजने जाति-माने गुणांश्च रत्नानां जानाति श्रीगृहिकः । यथा, तथा श्रुतभाजने भाषकादयोऽर्थरत्नानाम् ॥ १४३० ॥)

श्रीगृहिको भाण्डागारिकः, स च यथा कश्चिद् 'रत्नान्यत्र ताम्रकरण्डिकादिभाजने सन्ति' इत्येवं मुणतीति सोपस्कारं व्याख्येयम् । अपरस्तु तेषामेव रत्नानां जातिं मानं च जानाति । अन्यस्तु जरादिरोगापहन्तृत्व-शत्रु-पिपासा-श्रमापनेतृत्वादींस्तद्गुणानपि वेत्ति । अथवा, अन्यथा योज्यते—यथा श्रीगृहिकः कश्चिद् रत्नभाजने मरकतादिकं जातिं जानाति, अपरस्तु माष-यव-गुञ्जादिमानादिकादिकं तन्मानमपि

पुच्यते; अन्यस्तु पूर्वोक्तांस्तद्गुणानपि समस्तान् वेत्ति; तथा रत्नभाजनस्थानीये श्रुते स्तोक-बहु-बहुतरार्थवेत्तारो भापकादयो विज्ञेया

इति ॥१४३०॥ पोण्ड(प्र०...बोण्ड)दृष्टान्तव्याख्यामाह—

पोण्डम्

पोंडं विभिन्नमीसं दरफुल्लं वियसियं विसेसेण। जह कमलं चउरूवं सुत्ताइचउक्कमप्पेवं ॥१४३१॥

(पोण्डं विभिन्नमीषद्दरफुल्लं विकसितं विशेषेण। यथा कमलं चतूरूपं सूत्रादिचतुष्कमप्येवम् ॥ १४३१ ॥)

पोण्डमविकसितावस्थं कमलम्। तस्य च पश्चात् तिस्रोऽवस्था जायन्ते, तद्यथा—'विभिन्नमीसं ति' ईषद्विभिन्नमित्यर्थः। तथा, 'दरफुल्लं ति' अर्धविकसितमित्यर्थः। तथा, 'वियसियं विसेसेण त्ति' सर्वात्मना विकसितमित्यर्थः। एवं च सति यथा कमलं चतूरूपमुक्तम्, तथा सूत्रादिचतुष्कमपि विज्ञेयम्—अविघृतं मुकुलितं सूत्रम्, तथा, अल्प-बहु-बहुतरव्याख्यानरूपास्तस्य तिस्रोऽवस्थाः, इत्येवं चतूरूपतेति।

॥ १४३१ ॥ अथ देशिकदृष्टान्तव्याख्यानमाह—

देशिकः

पंथो दिसाविभागो गाम-पुराइगुण-दोसपेयालं। जह पहदेसणमेवं सुत्तं भासाइतिययं च ॥१४३२॥

(पन्था दिग्विभागो ग्राम-पुरादिगुण-दोषविस्तारम्। यथा पथदेशनमेवं सूत्रं भाषादित्रितयं च ॥ १४३२ ॥)

इह पन्थाः कश्चिद् ग्राम-नगरादीनां भवति। तं च पृष्टः कोऽपि दिग्विभागमात्रमेव कथयति, अन्यस्तु तद्व्यवस्थितग्राम—नगरादीन् कथयति, अपरस्तु मार्गगतनिःशेषगुण-दोषविचारमपि कथयति। इत्थं यथा पथो मार्गस्य देशनं त्रिविधं प्रवर्तते, एवं भाषा-विभाषा-वार्तिक-लक्षणमपि त्रितयमवगन्तव्यम्। तदिह सर्वेष्वपि काष्ठादिदृष्टान्तेष्वयं परमार्थः—जघन्य-मध्यमो-त्कृष्टव्याख्यातारो भापक-विभापक-व्यक्तीकरा उच्यन्त इति। तदेवं जिनप्रवचनोत्पत्तिः, प्रवचनैकार्थिकानि, तद्विभागश्चोक्तः ॥ १४३२ ॥ अथ क्रमप्राप्तमपि द्वारविधिं 'दारविही वि महत्या तत्थ वि वक्खाणविहिविवज्जासो मा होज्ज'(गा०–१३६०)इत्यादिपूर्वोक्तकारणादुल्लङ्घ्य, व्याख्यानविधिमेवेह तावदभिधित्सुः प्रस्तावनामाह—

एयस्स को णु जोग्गो वत्तुं(प्र०...बोत्तुं) सोउं च, केण विहिणा वा?।
पुव्वोइयसंबंधो वक्खाणविही विभागाओ ॥१४३३॥

(एतस्य को नु योग्यो वक्तुं श्रोतुं च केन विधिना वा?। पूर्वोदितसम्बन्धो व्याख्यानविधिर्विभागात् ॥ १४३३ ॥)

एतस्य च वक्ष्यमाणस्य 'उद्देसे निद्देसे य'(गा०–९७३)इत्यादिद्वारविधेः, सर्वस्य वाऽनुयोगस्य को वक्तुं योग्यो गुरुः?, कश्च श्रोतुं योग्यः श्रोता?, केन वा विधिनाऽसौ वक्तव्यः? इत्येतदभिधानीयम्। अत एव तस्मात् प्रवचनैकार्थिकविभागादनन्तरं 'दारविही वि महत्या' (गा०–१३६०)इत्यादिना पूर्वप्रतिपादितसंबन्धो व्याख्यानविधिरुच्यते। पाठान्तरं वा 'विभासाउ त्ति' सामान्येन पूर्वमुद्दिष्टस्येदानीं व्याख्यानविधिर्विशेषेण भाषणं भाषा भणनं 'क्रियते' इति शेषः ॥ इति गाथाष्टकार्थः ॥ १४३३ ॥ तमेव व्याख्यानविधिमाह—

गोणी चंदणकंथा चेडीओ सावए वहिरगोहे। टंकणओ ववहारो पडिवक्खे आयरिस-सीसे ॥१४३४॥

(गौश्चन्दनकन्था चेट्यौ श्रावको बधिरगोदोहः । टङ्कणको व्यवहारः प्रतिपक्ष आचार्य-शिष्ययोः ॥ १४३४ ॥)

आचार्य-शिष्ययोर्योग्या-ऽयोग्यविचारे 'गोणी' गौस्तदुदाहरणं वक्तव्यम् । तथा, चन्दनकन्थानिदर्शनम् । तथा, चेट्यौ जीर्णा-ऽभिनवश्रेष्ठिपुत्रिके, तदृष्टान्तो वाच्यः । तथा, श्रावकोदाहरणम् । तथा, बधिरगोह(प्र०...गोदोह)निदर्शनम् । तथा, टङ्कणकव्यवहारः षष्ठमुदाहरणम् । एतेषु षट्स्वप्युदाहरणेषु शिष्या-ऽऽचार्ययोः साक्षादयोग्यत्वमभिधाय ततः प्रतिपक्षे योग्यत्वं योजनीयम् योग्यत्वं वा साक्षादभिधाय ततः प्रतिपक्षेऽयोग्यत्वं वा योजनीयम् । अथवा, एषां षण्णामप्युदाहरणानां मध्ये योग्या-ऽयोग्ययोर्वि(प्र०..०ग्यत्ववि)कल्पेनैकमुदाहरणमाचार्यस्य, एकं तु शिष्यस्य, इत्येवं योजनीयम् ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १४३४ ॥ विस्तरतस्तु गोदृष्टान्तं भाष्यकारः प्राह—

भग्गनिविट्ठं गोणिं केउं दंतो व्व न सुयमायरिओ। एवं मए वि गहियं गिण्ह तुमं पि त्ति जंपंतो १४३५

अविगलगोविक्केया व जो वि मदक्खमो सुगंभीरो। अक्खेवनिण्णयपसंगपारओ सो गुरू जोग्गो १४३६

सीसो वि पहाणयरो णेगंतेणाऽवियारियग्गाही। सुपरिच्छियकेया इव त्थाणवियारक्खमो इट्ठो॥१४३७॥

(भग्ननिविष्टां गां क्रीत्वा ददविव न श्रुतमाचार्यः । एवं मयापि गृहीतं गृहाण त्वमपीति जल्पन् ॥ १४३५ ॥)
(अविकलगोविक्रेतेव योऽपि मदक्षमः सुगम्भीरः । आक्षेपनिर्णयप्रसङ्गपारकः स गुरुर्योग्यः ॥ १४३६ ॥)
(शिष्योऽपि प्रधानतरो नैकान्तेनाऽविचारितग्राही । सुपरीक्षितक्रेतेव स्थानविचारक्षम इष्टः ॥ १४३७ ॥)

कस्यापि धूर्तस्योपचितसर्वाङ्गसुन्दरस्वरूपापि गौः कथमपि संस्थानीप्रदेशे स्थिता भग्ना । ततश्चोत्थातुं न शक्नोति, इत्युपविष्टैव तिष्ठति । ततस्तेन धूर्तेन कस्यापि मुग्धस्य क्रेतुस्तथैवोपविष्टा मूल्येन प्रदत्ताऽसौ । स्वयं पुनरपसृतः । क्रेतापि यावत् तामुत्थापयति, तावद् न शक्नोत्युत्थातुमसौ । ततस्तथैव स्थिताऽन्यस्य मूल्येन दातुमारब्धा तेनेयम् । स च दक्षत्वादुदःप्रभृत्यवयवानां निरीक्षणार्थं तामुत्थापयति । मूल्यक्रेता च तत्कर्तुं न ददाति । वदति च मयोपविष्टैवेयं गृहीता, त्वमप्युपविष्टामेवामुं गृहाण । एवं च न कोऽपि गृह्णाति, उपहसति च तामिति । अथ प्रकृते योज्यते– भग्ना सती निविष्टा भग्ननिविष्टा, तां भग्ननिविष्टां 'गोणिं' गां यथा मुग्धः कश्चिदुपविष्टामेव क्रीत्वोपविष्टामेवाऽन्यस्य ददत् प्रयच्छन् क्रेतोपहासविषयत्वादयोग्यः । 'न सुयमायरिउ त्ति' एवमाचार्योऽपि न नैव योग्यो भवति; किं कुर्वन् ?, श्रुतं ददत् प्रयच्छन् । कथंभूतः सन् ?, इत्याह– 'एवमविचारितमेव मयाऽप्येतत् श्रुतं गृहीतम्, त्वमप्यविचारितमेव गृहाण' इति शिष्यं प्रति जल्पन्निति । इत्थंभूतस्य सूरेः पार्श्वे न श्रोतव्यम्, संशीतिपदेषु निश्चयाभावेन मिथ्यात्वगमनप्रसङ्गात् । अतो व्याख्यानस्यायमयोग्योऽभिधीयत इति । कथंभूतः पुनर्योग्यः ?, इत्याह– 'अविगलेत्यादि' सुगमा । तदेवं गुरोरयोग्यस्य योग्यस्य च स्वरूपमुपदर्श्य शिष्यस्यापि

तदाह– 'सीसो वीत्यादि' शिष्योऽपि न नैव प्रधानतरः, किन्त्वयोग्यः । कथंभूतः ?, इत्याह-मुग्धगोक्षेतैयैकान्तेनाऽविचारितग्राही । यस्तु स्थानविचारक्षम आग्रहरहितो विचारयोग्ये वस्तुनि विचारकः स सुपरीक्षितगवादिक्रयिक इव सिद्धान्तश्रवणे इष्टो योग्यः शिष्य इति ॥ १४३५–१४३६–१४३७॥ अथ चन्दनकन्थादृष्टान्तविवरणमाह—

जो सीसो सुत्तत्थं चंदणकंथं व परमयाईहिं। मीसेइ गलियमहवा सिक्खियमाणेण स न जोग्गो १४३८

कंथीकयसुत्तत्थो गुरू वि जोग्गो न भासियव्वस्स। अविणासियसुत्तत्था सीसा-यरिया विणिद्दिट्ठा १४३९

(यः शिष्य सूत्रा-ऽर्थौ चन्दनकन्थामिव परमवादिभिः । मिश्रयति गलितमथवा शिक्षितमानेन स न योग्यः ॥ १४३८ ॥)

(कन्थीकृतसूत्रा-ऽर्थो गुरुरपि योग्यो न भाषितव्यस्य । अविनाशितसूत्रार्थाः शिष्या-ऽऽचार्या विनिर्दिष्टाः ॥ १४३९ ॥)

इह भावार्थस्तावत् कथानकेनोच्यते– द्वारवत्यां नगर्यां वासुदेवस्य राज्यं पालयतो गोशीर्ष-श्रीखण्डमय्यो देवतापरिगृहीतास्तिस्रो भेर्य आसन्, तद्यथा– सांग्रामिकी, औद्भूतिकी, कौमुदिका । तत्र प्रथमा संग्रामकाले समुपस्थिते सामन्तादीनां ज्ञापनार्थं वाद्यते, द्वितीया पुनरुद्भूते आगन्तुके कस्मिंश्चित् प्रयोजने सामन्ता-ऽमात्यादिलोकस्यैव ज्ञापनार्थं वाद्यते । तृतीया तु कौमुदीमहोत्सवाद्युत्सवज्ञापनार्थं वाद्यते । चतुर्थ्यपि गोशीर्ष-श्रीखण्डमयी(प्र०...गोशीर्षचन्दनमयी)भेरी तस्यासीत् । इयं तु षट् षण्मासपर्यन्ते वाद्यते, यश्च तच्छब्दं शृणोति, तस्यातीतम्, अनागतं च प्रत्येकं पाण्मासिकमशिवमुपशाम्यति । इयं प्रकृतोपयोगिनी चतुर्थी भेरी । इति तदुत्पत्तिर्लिख्यते—

कदाचित् सौधर्मदेवलोके समस्ताऽमरसभापुरस्सरमभिहितं शक्रेण–"[1]पेच्छ अहो ! हरिपमुहा सप्पुरिसा दोसलक्खमज्झे वि । गिण्हंति गुणं चिय, तह न नीयजुज्झेण जुज्झंति ॥१॥ एयं असद्दहंतो कोइ सुरो चिंतए किह णु एयं । संभवइ, जं अगहिउं परदोसं चिट्ठए कोइ ? ॥२॥ इय चिंतिउण इहइं समागओ तो विउव्वए एसो । बीभच्छकसिणवन्नं अइदुग्गंधं मयगसुणयं ॥३॥ तस्स य मुहे विउव्वइ कुंदुज्जलपवरदसणरिंछोलिं । नेमिजिणवन्दणत्थं चलियस्स पहम्मि हरिणो य ॥४॥ तं उवदंसइ सुणयं, सव्वो गंधेण तस्स हरिसेन्नं । सयलं पि उप्पहेणं वच्चइ, कण्हो उण सरूवं ॥५॥ विविहं भावंतो पोग्गलाण वच्चए पहेण तेणेव । दट्ठूण य सुणयसवं पभणइ गरुयत्तणेणेयं ॥६॥ अइमसिणकसिणवत्थंचले व्व वयणे इमस्स पेच्छ अहो ! । मुत्तावलि व्व रेहइ निम्मलजोण्हा दसणपंती ॥७॥ अह चिंतियं सुरेणं सच्चं जं अमरसामिणा भणियं । नूणं गुणं चिय गरुया पिच्छंति परस्स न हु

1 प्रेक्षस्वाऽहो ! हरिप्रमुखाः सत्पुरुषा दोषलक्षमध्येऽपि । गृह्णन्ति गुणमेव, तथा न नीचयुद्धेन युध्यन्ते ॥१॥ एतदश्रद्दधानः कोऽपि सुरश्चिन्तयति कथं नु एतत् । संभवति, यदगृहीत्वा परदोषं तिष्ठति कोऽपि ? ॥ २ ॥ इति चिन्तयित्वेह समागतस्ततो विकरोत्येषः । बीभत्सकृष्णवर्णमतिदुर्गन्धं मृतकशुनकम् ॥ ३ ॥ तस्य च मुखे विकरोति कुन्दोज्ज्वलप्रवरदशनपङ्क्तिम् । नेमिजिनवन्दनार्थं चलितस्य पथे हरेश्च ॥ ४ ॥ तदुपदर्शयति शुनकं सर्वं गन्धेन तस्य हरिसैन्यम् । सकलमप्युत्पथेन व्रजति, कृष्णः पुनः स्वरूपम् ॥ ५ ॥ विविधं भावयन् पुद्गलानां व्रजति पथेन तेनैव । दृष्ट्वा च शुनकशवं प्रभणति गुरुत्वेनैवम् ॥ ६ ॥ अतिमसृणकृष्णवस्त्राञ्चल इव वदनेऽस्य प्रेक्षस्वाऽहो ! । मुक्तावलिरिव राजते निर्मलज्योत्स्ना दशनपङ्क्तिः ॥ ७ ॥ अथ चिन्तितं

दोसं ॥८॥ अह अन्नदिणे देवो तुरयं अवहरइ पवरं हरिणो । सेन्नं च तस्स सयलं विणिज्जियं तेण कुटलम्मो ॥९॥ तो अप्पणा वि विण्हू तुरयस्स पुढावयम्मि परिलग्गो । अह देवेणं भणियं जिणिउं घेप्पंति रयणाई ॥१०॥ तो जुज्झामो त्ति भणेइ केसवो किंतु रहवरे अहयं । तो गेण्हह तुमं पि रहं जेण समाणं हवइ जुज्झं ॥११॥ नेच्छइ एयं देवो तुरएहिं गयाइएहिं वि स जुज्झं । जा नेच्छइ ता भणिओ हरिणा तो भणसु तुममेव ॥१२॥ देवेण तओ भणियं परंमुहा दो वि होइऊण पुणो । जुज्झामो पूयघाएहिं, भणइ तो केसवो देवं ॥१३॥ जइ एवं तो विजिओ अहयं तुमए, तुरंगमं नेहि । जुज्झामि पुणो कहमवि न हु परिसनीयजुज्झेणं ॥१४॥ संजायपच्चओ सो पच्चक्खो होइऊण तो देवो । भणइ अमोहं देवाण दंसणं भणसु किं पि मरं ॥१५॥ अह भणइ केसवो असिवपसमणिं तो पयच्छ महभेरिं । दिन्ना य सुरेणागमणवइयरं साहिउं य गओ ॥१६॥ छण्हं छण्हं मासाणं सा य वाइज्जए तहिं भेरी । जो सुणइ तीए सद्दं पुव्वोप्पन्नाउ वाहीओ ॥१७॥ नस्संति तस्स अवराओ तह य न हु होंति जाव छम्मासा । अह अन्नया कयाई वणिओ आगंतुओ कोइ ॥१८॥ दाहज्जरेण घणियं अभिभूओ भेरिरक्खयं भणइ । दीणारसयसहस्सं गेण्हसु मह देसु पलमेगं ॥१९॥ भेरीए छिंदिऊणं दिन्नं तेणावि लोभवसगेणं । अन्नेण चंदणेण य भेरीए थिग्गलं दिन्नं ॥२०॥ इय अन्नाण विदितेण तेण कंथीकया इमा भेरी । अह अन्नया य असिवे हरिणा वाइया एसा ॥२१॥ कंथत्तणेण तीसे सद्दो सुव्वइ न हरिसभाए वि । कंथीकरणवइयरो विन्नाओ केसवेण तओ ॥२२॥ माराविओ य सो भेरिरक्खओ, तेण अट्ठमं काउं । आराहिओ स देवो अन्नं भेरिं च सो देइ ॥२३॥ अन्नो य केसवेणं कओ तहिं भेरिपालओ, सो य । रक्खइ तं जत्तेणं लहेइ लाभं च सो हरिणो ॥२४॥"

अथ गाथाक्षरार्थः कथ्यते—स 'शिष्योऽनुयोगश्रवणस्य न योग्यः । यः, किम् ?, इत्याह—यः सद्रम् , अर्थं वा चन्दन(प्र०....चन्दन-

सुरेण सत्यं परमरस्वामिना भणितम् । नूनं गुणमेव गुरुकाः प्रेक्षन्ते परस्य न खलु दोषम् ॥ ८ ॥ अथान्यदिने देवस्तुरगमपहरति प्रवरं हरेः । सैन्यं च तस्य सकलं विनिर्जितं तेन कुटलग्नम् ॥ ९ ॥ तत आत्मनाऽपि विष्णुस्तुरगस्यानुगमने प्रतिलग्नः । अथ देवेन भणितं जित्वा गृह्यन्ते रत्नानि ॥ १० ॥

ततो युध्यावहे इति भणति केशवः किन्तु रथवरेऽहकम् । ततो गृहाण त्वमपि रथं येन समानं भवति युद्धम् ॥ ११ ॥ नेच्छत्येतद् देवस्तुरगैर्गजादिभिरपि स युद्धम् । यावद् नेच्छति तावद् भणितो हरिणा ततो भण त्वमेव ॥ १२ ॥ देवेन ततो भणितं पराङ्मुखौ द्वावपि भूत्वा पुनः । युध्यावहे पूतघातैर्भणति ततः केशवो देवम् ॥ १३ ॥ यद्येवं ततो विजितोऽहकं त्वया, तुरङ्गमं नय । युध्ये पुनः कथमपि न खल्वीदृशनीचयुद्धेन ॥ १४ ॥ संजातप्रत्ययः स प्रत्यक्षो भूत्वा ततो देवः । भगत्यमोघं देवानां दर्शनं भण किमपि परम् ॥ १५ ॥ अथ भणति केशवोऽशिवप्रशमनीं ततः प्रयच्छ महाभेरीम् । दत्ता च सुरेणागमनव्यतिकरं कथयित्वाऽथ गतः ॥ १६ ॥ षण्णां षण्णां मासानां सा च वाद्यते तत्र भेरी । यः शृणोति तस्याः शब्दं पूर्वोत्पन्ना व्याधयः ॥ १७ ॥ नश्यन्ति तस्याऽपरास्तथा च न तु भवन्ति यावत् षड् मासान् । अथान्यदा कदाचिद् वणिगागन्तुकः कोऽपि ॥ १८ ॥ दाहज्वरेणातिशयमभिभूतो भेरीरक्षकं भणति । दीनारशतसहस्रं गृहाण मम देहि पलमेकम् ॥ १९ ॥ भेर्या छित्त्वा दत्तं तेनापि लोभवशगेन । अन्येन चन्दनेन च भेर्याः संधानफलकं दत्तम् ॥ २० ॥ इत्यन्येषामपि दत्वा तेन कन्थीकृतेयं भेरी । अथान्यदा चाशिवे हरिणा वादितैषा ॥ २१ ॥ कन्थात्वेन तस्याः शब्दः श्रूयते न हरिसभायामपि । कन्थीकरणव्यतिकरो विज्ञातः केशवेन ततः ॥ २२ ॥ मारितश्च स भेरिरक्षकः, तेनाष्टमं कृत्वा । आराधितः स देवोऽन्यां भेरीं च स ददाति ॥ २३ ॥ अन्यश्च केशवेन कृतस्तत्र भेरिपालकः स च । रक्षति तां यत्नेन लभते लाभं च ततो हरेः ॥ २४ ॥)

मेरी)कन्यावद् परमतादिभिर्मिश्रयति । गलितं वा विस्मृतं, 'शिक्षितमानेन' शिक्षितत्वाहङ्कारेण परमतादिभिर्मिश्रयित्वा संपूर्णं करोति । इदमुक्तं भवति—यथा भेरीपालकेन गोशीर्षश्रीखण्डभेरी इतरचन्दनखण्डैर्मिश्रयित्वा कन्था कृता, एवं यः शिष्यः सूत्रमर्थं वा परमतेन, आदिशब्देन स्वकीयेनैव ग्रन्थान्तरेण मिश्रयित्वा कन्थीकरोति, अथवा, विस्मृतं सूत्रमर्थं वा 'सुशिक्षितः स्वयमेवाहम्, नान्यं कञ्चित् कदाचित् किमपि पृच्छामि' इत्यहङ्कारेण परमतादिभिरपि मिश्रयित्वा संपूर्णं विदधाति, सोऽनुयोगश्रवणस्य न योग्य इति । एवं कन्थीकृतसूत्रार्थो गुरुरप्यनुयोगमापणस्य न योग्यः, किन्त्वविनाशितसूत्रार्थाः शिष्या-ऽऽचार्या अनुयोगस्य योग्या विनिर्दिष्टा इति ।।१४३८–१४३९।।

अथ चेटीदृष्टान्तो विभ्रियते—

चेटी-(जीर्ण-श्रेष्ठिपुत्री)-दृष्टान्तः

अत्थाणत्थनिउत्ताभरणाणं जिण्णसेट्ठिधूय व्व। न गुरू विहिभणिए वा विवरीयनिओयओ सीसो ।।

सत्थाणत्थनिउत्ता ईसरधूया सभूसणाणं व। होइ गुरू सीसोऽवि य विणिओएंतो जहाभणियं।१४४१।

(अस्थानार्थनियोक्ताभरणानां जीर्णश्रेष्ठिदुहितेव । न गुरुर्विधिभणिते वा विपरीतनियोजकः शिष्यः ।। १४४० ।।)

(स्वस्थानार्थनियोक्ता ईश्वरदुहिता स्वभूषणानामिव । भवति गुरुः शिष्योऽपि विनियोजयन् यथाभणितम् ।। १४४१ ।।)

भावार्थः कथानकेनोच्यते—वसन्तपुरे नगरेऽग्रेतनः श्रेष्ठी राज्ञा पदात् स्फेटितोऽन्यो नवःश्रेष्ठी विहितः । तथापि जीर्णश्रेष्ठिदुहितुर्नवश्रेष्ठिदुहित्रा सह कथमपि महती प्रीतिः संजाता । परं तथापि जीर्णश्रेष्ठिपुत्रिका हृदये कालुष्यं न मुञ्चति-'वयमेतैः पदात् परिभ्रंशिताः' इति । अन्यदा च ते द्वे अपि जलाशये क्वचिद् गते । ततश्चाभरणानि तटे मुक्त्वा नवश्रेष्ठिदुहिता जीर्णश्रेष्ठिपुत्रिकया सहैव मज्जनार्थं प्रविष्टा । ततश्च जीर्णश्रेष्ठिदुहिता झगित्येव(प्र०...झटित्येव)जलाद् निर्गत्य नवश्रेष्ठिदुहितृसत्कान्याभरणानि गृहीत्वा चलिता । इतरया तु जलमध्यगतयाऽप्युच्चैः स्वरेण निषिद्धा । ततश्च 'का त्वम् ?, कानि च तानि त्वदीयाभरणानि ?, मया ह्येतान्यात्मीयान्येव गृहीतानि' इत्यादि जल्पन्ती गाढमाक्रोशन्ती च सा गृहं गता । कथितं च निजमाता-पित्रोः । अनुमतं च तत् ताभ्याम् । भणिताऽसौ तूष्णीं विधाय तिष्ठ त्वम् । तत इतरयापि निजपित्रोस्तत् कथितम् । याचितानि च ताभ्यां तान्याभरणानि । न समर्पयन्ति चेतराणि । ततो राजकुले व्यवहारो जातः । कारणिकैश्च साक्षी पृष्टः । न च कोऽप्यसौ संजातः । ततस्ते द्वे अपि दारिके आकार्य जीर्णश्रेष्ठिदुहिता प्रोक्ता—यदि त्वदीयान्याभरणानि, तर्हि झगित्येवामून्यस्माकमेव पश्यतां परिधाय दर्शय । यावच्चैषा तानि परिधातुमारब्धा,तावदनभ्यासादन्यस्थानोचितमाभरणमन्यत्र नियोजयति । यदपि किञ्चित् स्थाने नियुङ्क्ते तदप्यश्लिष्टमेवाभाति, क्षुभितत्वेन च न किञ्चिदसौ जानाति । ततो नवश्रेष्ठिदुहिता तैरुक्ता । तया च स्वभ्यस्ततया(प्र०...च शून्यभूतया)स्थानौचित्येन सर्वाण्यप्याभरणानि झगित्येव परिहितानि, श्लिष्टानि चातीव शोभन्ते । ततस्तैः पुनरपि सा प्रोक्ता—झगित्येव मुञ्चैतानि । तया च क्रमेणावतार्य तथैव मुक्तानि । ततो ज्ञातः कारणिकैः सद्भावः । दण्डितश्च शरीरनिग्रहेण

राज्ञा जीर्णश्रेष्ठी । तद्दुहिता चाऽनर्थभाजनं संजाता । एवं जीर्णश्रेष्ठिदुहितेवाभरणानामस्थानेऽर्थानां नियोक्ता न गुरुः—गुरुपदयोग्योऽसौ न भवतीत्यर्थः । ऐहिकामुष्मिकानां निःसंख्यानर्थानां भाजनमसौ संपद्यते । विधिमणिते च—गुरुणा यथावत् प्ररूपिते चाज्ञानादिना विपरीतयोजकः शिष्योऽपि न नैव श्रवणयोग्यः, नापि कल्याणभागित्यर्थः । स्वस्थाने त्वर्थानां नियोक्ता, ईश्वरदुहितेव स्वभूषणानां, गुरुर्योग्यो भवति । शिष्योऽपि गुरुर्भिर्यथोपदिष्टं तथैव नियोजयन् श्रवणयोग्यः कल्याणभाक् च भवतीति ॥१४४०–१४४१॥ भावकोदाहरणभाष्यम्—

चिरपरिचियं पि न सरइ सुत्तत्थं सावओ सभज्जं व । जो न स जोग्गो सीसो गुरुत्तणं तस्स दूरेणं १४४२

(चिरपरिचितमपि न स्मरति सूत्रार्थं भावकः स्वभार्यामिव । यो न स योग्यः शिष्यो गुरुत्वं तस्य दूरेण ॥ १४४२ ॥)

इह कथानकं 'सावगभज्जा'(गा०–१४१२)इत्यादौ कथितमेव । ततश्च यथा चिरपरिचितामपि स्वभार्यां परकलत्रबुद्ध्या भुञ्जानो न स्मरति, एवं चिरपरिचितमपि सूत्रार्थं यः शून्यहृदयतया न स्मरति, स शिष्यो न योग्यः शिष्यत्वस्यापि, गुरुत्वं तु तस्य दूरेणैवेत्यर्थः । ॥१४४२॥ अथ बधिरगोहो(प्र०...गोदोहो)दाहरणम्—

अन्नं पुट्ठो अन्नं जो साहइ सो गुरू न बहिरुव्व । न य सीसो जो अन्नं सुणेइ परिभासए अन्नं ॥१४४३॥

(अन्यत् पृष्टोऽन्यद् यः कथयति स गुरुर्न बधिर इव । न च शिष्यो योऽन्यत् शृणोति परिभाषतेऽन्यत् ॥ १४४३ ॥)

बधिरकथानकं प्रागुक्तमेव । गाथाक्षरार्थस्तु सुगमः । अथवा, बधिरश्चासौ गोदोहश्चेति कर्मधारयो न क्रियते, किन्तु बधिरश्च गोह (प्र०...गोदोह)श्चेति द्वन्द्वः । ततो गोहो(प्र०...गोदोहो)ग्रामेयकः, तत्कथानकं तु भिन्नमेवेह प्रागुक्तं द्रष्टव्यम् । उपनयस्तु स्वयमभ्यूह्यः, यथा—यो ग्रामेयकवद् यावन्मात्रमुक्तस्तावन्मात्रमेव स्वयं द्रव्य-क्षेत्र-कालाद्यौचित्यविरहितो वक्ति, स शिष्यत्वेऽप्ययोग्यः, गुरुत्वं तु दूरेणैव तस्येति ॥१४४३॥ अथ टङ्कणकव्यवहारदृष्टान्तभाष्यम्—

अक्खेव-निण्णय-पसंगदाणगहणाणुवत्तिणो दो वि । जोग्गा सीसायरिया टंकण-वणिओवमा समए ॥

अहवा गुरुविणय-सुयप्पयाणभण्डविणिओगओ दो वि । निज्जरलाभयसहिया टंकणवणिओवमा जोग्गा

(आक्षेप-निर्णय-प्रसङ्गदान-ग्रहणानुवर्तिनौ द्वावपि । योग्यौ शिष्या-ऽऽचार्यौ टङ्कण-वणिगुपमौ समये ॥ १४४४ ॥)

(अथवा गुरुविनय-श्रुतप्रदानभाण्डविनियोगतो द्वावपि । निर्जरालाभसहितौ टङ्कण-वणिगुपमौ योग्यौ ॥ १४४५ ॥)

इहोत्तरापथे म्लेच्छदेशे क्वचिद् टङ्कणाभिधाना म्लेच्छाः । ते च सुवर्णमङ्गन(प्र०...मङ्के न)दक्षिणापथायातानि क्रयाणकानि गृह्णन्ति, परं वाणिज्यकारकास्तद्भाषां न जानन्ति, तेऽपीतरभाषां नावगच्छन्ति । ततश्च कनकस्य क्रयाणकानां च तावत् पुञ्जः क्रियते, यावदुभयपक्षस्यापीच्छापरिपूर्तिः, यावदेकस्यापि पक्षस्येच्छा न पूर्यते, तावत् कनकपुञ्जात् क्रयाणकपुञ्जाच्च हस्तं नापसारयन्ति, इच्छापरिपूर्तौ तु तमपसारयन्ति । एवं

तेषां परस्परमीप्सितप्रतीप्सितो व्यवहारः । अथोपनयगाथाद्वयं व्याख्यायते, तद्यथा—टङ्कणाश्च वणिजश्च तेषामुपमेयं समये वर्णिता यथैते
टङ्कण-वणिजः परस्परमीप्सित-प्रतीप्सितव्यवहारेण व्यवहरन्ति, एवमाक्षेप-निर्णय-प्रसङ्गदान-ग्रहणानुवर्तिनो द्वयेऽपि शिष्या आचार्याश्चानुयोगयोग्या
भवन्ति । इदमुक्तं भवति—यथा टङ्कणा वणिजश्च परस्परेच्छापरिपूर्तिं यावत् सुवर्णस्य क्रयाणकस्य च पुञ्जान् कुर्वन्ति, एवं शिष्योऽपि
तावदाक्षेपं पूर्वपक्षं करोति यावत् सूत्रार्थमवबुध्यते, न पुनर्भय-लज्जा-ऽहङ्कारादिभिरेवमेवानवगतेनाप्यग्रतो याति, गुरुरपि तावद् निर्णयं
प्रयच्छति यावच्छिष्यः सूत्रार्थमवगच्छति, प्रासङ्गिकं च तावद् गुरुः कथयति यावन्मात्रं शिष्योऽवधारयति । शिष्योऽपि यथाशक्ति तद् सर्वं
गृह्णातीति । एवं दान-ग्रहणानुवर्तिनो द्वयेऽपि शिष्या-ऽऽचार्या योग्याः । तत्र दानं च ग्रहणं च दान-ग्रहणे, प्रसङ्गस्य प्रसङ्गागतस्य दान-ग्रहणे
प्रसङ्गदान-ग्रहणे; आक्षेपश्च निर्णयश्च प्रसङ्गदान-ग्रहणे च तानि तथेति समासः, तदनुवर्तनशीला द्वयेऽपि शिष्या-ऽऽचार्या योग्या भवन्ति ।

प्रकारान्तरेणापि टङ्कण-वणिगुपमां भावयति—अहवेत्यादि गाथा । अथवा, शिष्येणौचित्यानतिक्रमात् कर्तव्यः सर्वोऽपि गुरुविनयः,
गुरुणापि शिष्यौचित्येन कर्तव्यं सर्वमपि श्रुतप्रदानम् । गुरुविनयश्च श्रुतप्रदानं च, ते एव भाण्डे ग्राह्य-देयक्रयाणके तयोर्विनियोगो विनिम-
यस्तस्माद् गुरुविनय-श्रुतप्रदानभाण्डविनियोगाद् द्वयेऽपि शिष्या-ऽऽचार्याः कर्मनिर्जरालाभसहिताट्टङ्कणवणिगुपमा अनुयोगस्य योग्या
भवन्ति । विपर्यये तु विपर्यय इति । तदेवं 'गोमी चंदण' (गा०—१४३४) इत्यादिना योग्या अयोग्याश्चोक्ताः शिष्या-ऽऽचार्याः ॥१४४४-
१४४५॥ इदानीं शिष्यस्य विशेषत एव योग्या-योग्यत्वमभिधित्सुः प्रस्तावनामाह—

अत्थी स एव य गुरू होइ जओ तो विसेसओ सीसो । जोग्गोऽजोग्गो भन्नइ तत्थाजोग्गो इमो होइ ॥

(अर्थी स एव च गुरुर्भवति यतस्ततो विशेषतः शिष्यः । योग्योऽयोग्यो भण्यते तत्रायोग्योऽयं भवति ॥ १४४६ ॥)

य इदानीं श्रुतस्यार्थं शृणोति स एव शिष्यः कालान्तरेणार्थी अर्थयुक्तोऽवगतसूत्रा-ऽर्थः सन् यस्माद् गुरुर्भवति नान्यः, तस्माद्
योग्योऽयोग्यश्च विशेषतः शिष्यो भण्यते । तत्रायोग्यस्तावदयं वक्ष्यमाणो भवति ॥ इति द्वादशगाथार्थः ॥ १४४६ ॥

कस्स न होही वेसो अणब्भुवगओ य निरुवगारी य । अप्पच्छंदमईओ पत्थियओ गंतुकामो य ।१४४७।

(कस्य न भविष्यति द्वेष्योऽनभ्युपगतश्च निरुपकारी च । आत्मच्छन्दमतिकः प्रस्थितको गन्तुकामश्च ॥ १४४७ ॥)

कस्य गुरोर्न भविष्यति द्वेष्योऽप्रीतिकरः शिष्यः, अपितु भविष्यत्येव । किं सर्व एव ?, न, इत्याह—अनभ्युपगतः श्रुतसंपदाऽनुपसंप-
न्नोऽनिवेदितात्मेत्यर्थः । (प्र०...अनुपसंपन्नत्वेऽपि) तथा, निरुपकारी गुरूणामनुपकारकः सर्वथा गुरुकृत्येष्वप्रवर्तक इत्यर्थः । तत्राप्यात्म-
च्छन्दमतिः स्वाभिप्रायकार्यकारी(प्र०...स्वाभिप्रायं कार्यकारी)त्यर्थः । तथा, प्रस्थितो यो योऽन्यः कोऽपि शिष्यो जिगमिषुः, तस्य तस्य
द्वितीयः । तथा, गन्तुकामश्च सदैव गन्तुमना य आस्ते, वक्ति च—'कोऽस्य गुरोः संनिधानेऽवतिष्ठते ?, समर्प्यतां(समाप्यतां)मेतत् श्रुत-

वीत्यर्थः, स एवंभूतः शैलसमो मुद्गशैलतुल्य इत्यर्थः, तं तथाभूतं शिष्यं ज्ञात्वापि कश्चिद् ग्राहयतीति ग्राहको गुरुः,

"आचार्यस्यैव तज्जाड्यं यच्छिष्यो नावबुध्यते । गावो गोपालकेनैव कुतीर्थेनावतारिताः ॥१॥" इत्यादिश्लोकार्थविभ्रमितमतिर्गर्वाद् 'अहममुं ग्राहयिष्ये' इति प्रतिज्ञाय समागतो महता च संरम्भेणाऽध्यापयितुमारब्धः, तथापि स मुद्गशैलोपमः शिष्योऽक्षरमपि न गृह्णाति । न च मनागपि स्वाग्रहग्रस्तत्वेन क्षुभ्यते । ततश्चैवं यथा पुष्करावर्तः, तथैव सुचिरं क्लेशमनुभूय निर्विद्यते पराभज्यते । ततो विलक्षीभूतो लज्जितश्च निवर्तते तद्ग्रहणादयमाचार्य इति । एवंभूतस्य च शिष्यस्य सूत्रा-ऽर्थदाने आगमे प्रायश्चित्तमुक्तम् ॥१४५५-१४५६॥

कुतः ?, इत्याह—

अयोग्यस्य-सूत्रार्थ-दाने दोषाः

आयरिये सुत्तम्मि य परिवाओ सुत्त-अत्थपलिमंथो । अन्नेसिं पिय हाणी, पुट्ठा वि न दुद्धया वंझा ।१४५७

(आचार्ये सूत्रे च परिवादः सूत्रा-ऽर्थपरिमन्थः । अन्येषामपि च हानिः, स्पृष्टापि न दुग्धदा वन्ध्या ॥ १४५७ ॥)

एवं शैलसमस्यापि शिष्यस्य सूत्रा-ऽर्थदाने प्रवृत्त आचार्ये, सूत्रेऽपि चागमे परिवादोऽवर्णवादो लोकसमुत्थो भवति; तद्यथा—अहो ! नास्य सूरेः प्रतिपादिका शक्तिः, नापि तथाविधं किमपि परिज्ञानं, यतोऽमुमप्येकं शिष्यमवबोधयितुं न क्षमः, आगमोऽप्यमीषां संबन्धी निरतिशयो युक्तिविकलश्च, इतरथा कथमयमेकोऽप्यस्माद् नावबुध्यते ? इत्यादि । तथा, सूत्रा-ऽर्थयोरन्तरायसंभवात् परिमन्थनं मर्दनं विनाशनं सूत्रा-ऽर्थपरिमन्थः, तच्छिक्षणप्रवृत्तस्य सूरेरात्मनः सूत्रपठन-परावर्तन-व्याख्यानभङ्गो भवतीत्यर्थः । अपरं च, तद्ग्राहणप्रसक्ते सूरावन्येषां शिष्याणां सूत्रा-ऽर्थहानिः—तद्ग्रहणभङ्ग इत्यर्थः । न च बहुनापि कालेन तथाविधः शिष्यः किञ्चिदपि ग्राहयितुं शक्यः । कुतः ? इत्याशङ्कयात्रार्थे दृष्टान्तमाह—'पुट्ठा वी'त्यादि नियमनेन नियन्त्र्य स्तनेषु करैर्बहुधा स्पृष्टापि वन्ध्या गौर्न खलु दुग्धदा भवति, एवं मुद्गशैलसमः शिष्योऽपि ग्राहणकुशलेनापि गुरुणा ग्राह्यमाणोऽपि नाक्षरमपि गृह्णाति । ततस्तादृशस्य सूत्रा-ऽर्थौ न दातव्यौ, ऐहिका-ऽऽमुष्मिकक्लेशादिबहुदोषसंभवात् । ददाति चेत्, तर्हि समयोक्तप्रायश्चित्तभागिति । अत्राह—ननु प्रोक्तोऽसौ मुद्गशैलदृष्टान्तः केवलं पाषाण-मेघादीनां जन्यः, अभिप्रायपूर्विके च प्रवृत्ति-निवृत्ती, इत्यलौकिकमेवेदम् । सत्यम् किन्तु, पूर्वमुनिभिरेवात्रोक्तं प्रतिविधानम्, तद्यथा—

"[1]चरियं च कप्पियं चिय आहरणं दुविहमेव पन्नत्तं । अत्थस्स साहणट्ठा इंधणमिव ओयणट्ठाए ॥ १ ॥

न वि अत्थि न वि य होही सब्भावो मुग्गसेल-मेहाणं । उवमा खलु एस कया भवियजणविबोहणट्ठाए ॥ २ ॥"

इत्यलं प्रसङ्गेनेति ॥ १४५७ ॥ अथ मुद्गशैलप्रतिपक्षभूतं घनदृष्टान्तमाह—

---

1. चरितं च कल्पितमपि चोदाहरणं द्विविधमेव प्रज्ञप्तम् । अर्थस्य साधनार्थमिन्धनमिवौदनार्थितया ॥१॥
नाप्यस्ति नापि च भविष्यस्युद्भावो मुद्गशैल-मेघयोः । उपमा खल्वेषा कृता भविकजनविबोधनार्थम् ॥२॥

वुट्ठे वि दोणमेहे न कण्हभोमाओ लोठए उदयं। गहण-धरणासमत्थे इय देयमच्छित्तिकारिम्मि १४५८

(वृष्टेऽपि द्रोणमेघे न कृष्णभूमाल्लोठत्युदकम्। ग्रहण-धारणासमर्थे इति देयमच्छित्तिकारिणि ॥ १४५८ ॥)

यावता वृष्टेनाकाशविन्दुभिर्महती गर्गरी भ्रियते, तावत्प्रमाणजलवर्षी मेघो द्रोणमेघ उच्यते। तस्मिन् वृष्टेऽपि सति कृष्णा भूमिर्यत्र प्रदेशेऽसौ कृष्णभूमः प्रदेशस्तस्माद् न प्रलोठति–वह्वपि तन्मेघजलं पतितं न लुठित्वाऽन्यत्र गच्छति, किन्तु तत्रैवान्तः प्रविशतीति भावः। एवं शिष्योऽपि स कश्चिद् भवति यो गुरुभिरुक्तं बह्वप्यवधारयति, न पुनरक्षरमपि पार्श्वतो गच्छतीति। एवंभूते च सूत्रा-ऽर्थग्रहणधारणा-समर्थे शिष्ये सूत्रा-ऽर्थयोः शिष्य-प्रशिष्यपरम्पराप्रदानेनाव्यवच्छेदकारिणि देयं सूत्रा-ऽर्थजातम्, नान्यस्मिन्ननन्तराभिहितमुद्गशैलकल्पे। इत्यन्वय-व्यतिरेकात्मकत्वादेकमेवेदमुदाहरणम् ॥ १४५८ ॥ अथ द्वितीयं कुटोदाहरणं विवृण्वन्नाह–

भाविय इयरे य कुडा अपसत्थ-पसत्थभाविया दुविहा। पुप्फाईहि पसत्था सुर-तेल्लाईहिं अपसत्था॥

वम्मा य अवम्मा वि य पसत्थवम्मा उ होंति अग्गेज्झा।

अपसत्थअवम्मा वि य, तप्पडिवक्खा भवे गेज्झा॥१४६०॥

कुप्पवयणओसन्नेहिं भाविया एवमेव भावकुडा। संविग्गेहिं पसत्था वम्मा अवम्मा य तह चेव॥१४६१॥

(भाविता इतरे च कुटा अप्रशस्त-प्रशस्तभाविता द्विविधाः। पुष्पादिभिः प्रशस्ताः सुरा-तैलादिभिरप्रशस्ताः ॥१४५९॥)

(वाम्या चावाम्या अपि च प्रशस्तवाम्यास्तु भवन्त्यग्राह्याः। अप्रशस्ताऽवाम्या अपि च, तत्प्रतिपक्षा भवेयुर्ग्राह्याः ॥१४६०॥)

(वाम्या चावाम्या अपि च प्रशस्ता वाम्या अवाम्याश्च तथैव ॥ १४६१ ॥)

(कुप्रवचनावसन्नैर्भाविता एवमेव भावकुटाः। संविग्नैः प्रशस्ता वाम्या अवाम्याश्च तथैव ॥ १४६१ ॥)

कुटा घटाः, ते च तावद् द्विविधाः–एके आपाकोत्तीर्णा नूतना अद्याप्रियमाणत्वाद्यापि पुष्प-जल-तैलादिनाऽभाविताः, अन्ये तु व्या-प्रियमाणत्वाद् भाविताः। तत्र भाविता द्विविधाः,–सुरभिपाटलाकुसुम-पटवासादिप्रशस्तवस्तुभिर्भाविताः प्रशस्तभाविताः, सुरा-तैलाद्यप्रशस्त-वस्तुभावितास्त्वप्रशस्तभाविताः। प्रशस्तभाविताः पुनरपि द्विविधाः—तद्भावं वमयितुं शक्या वाम्याः तद्विपरीतास्त्ववाम्याः। एवमेवाप्रश-स्तभाविता अपि वाम्या-ऽवाम्यभेदद्वयादेव द्विविधाः। तत्र ये प्रशस्तवाम्याः प्रशस्तभावं वमयितुं शक्यास्तेऽग्राह्या भवन्ति, अनादेयाः, असुन्दरा इति यावत्। तथा, येऽप्रशस्तभावं वमयितुमशक्या अप्रशस्तावाम्यास्तेऽप्यग्राह्या भवन्ति। 'तप्पडिवक्खा भवे गेज्झ त्ति' तेषां प्रशस्तवाम्यानाम् अप्रशस्तावाम्यानां च ये प्रतिपक्षाः प्रशस्तावाम्याः, अप्रशस्तवाम्याश्च ते ग्राह्या आदेयाः सुन्दरा भवन्ति। तदेवं द्रव्यकुटाः तावत् प्ररूपिताः। भावकुटा अपि प्रशस्ता-ऽप्रशस्तगुणजलाधारत्वाच्छिष्यजीवा एवमेव भाविता-ऽभावितादिभेदाद् द्रष्टव्याः। केवलमत्र पक्षे

कुप्रवचनावसन्नादिभिर्भाविताः 'अप्रशस्तभाविता उच्यन्ते' इत्यध्याहारः। ये तु संविग्नैरेव साधुभिर्भावितास्ते प्रशस्ताः प्रशस्तभाविता इत्यर्थः। 'वम्मा अवम्मा य तह चेव त्ति' वाम्याऽवाम्यभावना यथा द्रव्यकुटपक्षे तथैव भावकुटपक्षेऽपि द्रष्टव्येत्यर्थः। सा चैवम्—प्रशस्तभाविता वाम्याः, अप्रशस्तभावितास्त्ववाम्याः, एते उभयेऽप्यग्राह्याः। उक्तविपरीतास्तु ग्राह्या इति। तदेवमुक्तो भावितकुटपक्षः ॥ १४५९–१४६०–१४६१॥ अथाभावितकुटपक्षमधिकृत्याह—

जे उण अभाविया ते चउव्विहा, अहविमो गमो अन्नो। छिड्डुकुड-भिन्न-खंडे सगले य परूवणा तेसिं॥

(ये पुनरभावितास्ते चतुर्विधाः, अथवाऽयं गमोऽन्यः। छिद्रकुट-भिन्न-खण्डेषु सकले च प्ररूपणा तेषाम् ॥ १४६२ ॥)

ये पुनरभाविताः कुटास्ते छिन्न-भिन्न-खण्ड-सकलभेदाच्चतुर्विधाः। अथवा, भाविताभावितपक्षनिरपेक्ष एवाऽयमन्यश्छिन्न-भिन्नादिको गमः प्रकारो भवति इत्यर्थः। तमेवाह—'छिड्डुकुडेत्यादि' इह कुटो घटः कोऽपि तावच्छिद्रो भवति, बुध्ने सच्छिद्रो भवतीत्यर्थः। अन्यस्तु भिन्नो राजिमान् भवति। तृतीयस्तु खण्डो भग्नकर्णः। चतुर्थस्तु सकलः परिपूर्ण एव। एतेषां चतुर्णामपि कुटभेदानां दार्ष्टान्तिकमधिकृत्य प्ररूपणा स्वयमेव कार्या, यथा कोऽपि शिष्यः श्रुतग्रहणमाश्रित्य च्छिद्रघटकल्पो भवति, कश्चित्तु भिन्नघटकल्प इत्यादि वाच्यमिति ।१४६२।

अथ क्रमप्राप्तं चालन्युदाहरणमभिधित्सुः, मुद्गशैल-च्छिद्रकुट-चालन्युदाहरणानां परस्पराभेदोद्भावकशिष्यमतं च निराचिकीर्षुराह—

सेले य छिड्डु-चालणि मिहो कहा सोउमुट्ठियाणं तु। छिड्डाह तत्थ विट्ठो सुमरिंसु सरामि नेदाणिं १४६३

एगेण विसइ बीएण नीइ कन्नेण चालणी आह। धन्न त्थ आह सेलो जं पविसइ नीइ वा तुज्झं ॥१४६४॥

(शैले च च्छिद्र-चालन्योर्मिथ कथा श्रुत्वोत्थितानां तु। छिद्र आह तत्र विष्टोऽस्मार्षं स्मरामि नेदानीम् ॥ १४६३ ॥)

(एकेन विशति द्वितीयेन निर्गच्छति कर्णेन चालन्याह। धन्यात्रआह शैलो यत् प्रविशति निर्गच्छति वा युवयोः ॥ १४६४ ॥)

शैल-च्छिद्रकुट-चालन्युदाहरणैः प्रतिपादिताः शिष्या अप्युपचारात् तथोच्यन्ते, तत्साध्यात्। ततश्च शैल-च्छिद्रकुट-चालन्यभिधानानां शिष्याणां गुर्वन्तिके व्याख्यानं श्रुत्वा, उत्थायान्यत्र गतानां मिथः परस्परं कथा समभवत्। कीदृशी ?, इत्याह—'छिड्डेत्यादि' छिद्रघटकल्पश्छिद्रः शिष्यः प्राह। किम् ?, इत्याह—तत्र गुरुसमीपे उपविष्टस्तदुक्तमस्मार्षमहम्, इदानीं तु न किमपि स्मरामि। छिद्रघटो ह्येवंविध एव भवति। सोऽपि स्थानस्थितो मुद्गादिकं प्रक्षिप्तं धरति, अन्यत्र तूत्क्षिप्य नीतस्य तत्र प्राप्यते, अधश्छिद्रेण गलित्वा निःसृतत्वात्, अतस्तत्कल्पः शिष्योऽपीत्यमाहेति भावः। छिद्रकुटकल्पेन शिष्येणैवमुक्ते चालनीकल्पः प्राह—'एक्केणेत्यादि' चालनीकल्पः शिष्यश्चालनी, स प्राह— मोश्छिद्रकुट ! शोभनस्त्वम्, येन गुरुसमीपस्थेन त्वया तावदवधारितं तद्वचः पश्चादेव विस्मृतम्, मम तु गुर्वन्तिकेऽपि स्थितस्यैकेन कर्णेन विशति, द्वितीयेन तु निर्गच्छति, न पुनः किमपि हृदये स्थितम्। कणिकादिचालन्या अपि हि जलादिकंमुपरिभागे

निक्षिप्यते, अधोभागेन तु निर्गच्छति, न तु किमपि संतिष्ठते, अतस्तदुपमः शिष्योऽपीत्थमेवाहेति भावः । तदेवं छिद्रकुट-चालनीभ्यामेवमुक्ते मुद्गशैलः प्राह– 'धन्न त्वेत्यादि' मुद्गशैलो वदति–धन्यावत्र युवाम्, यद् यस्मात् कारणाद् युवयोस्तावत्कर्णयोगुरूक्तं किमपि प्रविशति, निर्गच्छति च । मम त्वेतदपि नास्ति, तदुक्तस्य सर्वथापि मध्ये प्रवेशाभावात् । उपलस्यैवंविधत्वादेवेति भाव इति । तदेवं चालन्युदाहरणस्य स्वरूपमुक्तम् , शैल-च्छिद्रघट-चालन्युदाहरणानां परस्परं विशेषश्चाभिहितः ॥१४६३–१४६४॥ अथ चालनीप्रतिपक्षमाह–

तावसखउरकठिणयं चालणिपडिवक्खो न सवइ दवं पि।
परिपूणगम्मि उ गुणा गलंति दोसा य चिट्ठंति ॥१४६५॥

(तापस-'खउरकठिनकं' चालनीप्रतिपक्षो न स्रवति द्रवमपि । परिपूणके तु गुणा गलन्ति दोषाश्च तिष्ठन्ति ॥ १४६५ ॥)

चालनीप्रतिपक्षः 'भवति' इति शेषः । कीदृशः ? इत्याह–तापसानां भोजनादिनिमित्तमुपकरणविशेषः 'खउरकठिनकम्' उच्यते । तच्च किल वंशं शुम्बादिकं च (प्र०.वंशकुन्दादिकं) द्रव्यमतिश्लक्ष्णं कुट्टयित्वा कमठकाकारं क्रियते । इदं चातिनिबिडत्वाद् द्रवं, जलमपि प्रक्षिप्तं न स्रवति, किन्तु सम्यग् धरति । एवं शिष्योऽपि यो गुरुभिराख्यातं सर्वमेव धरति, न तु विस्मरति, स ग्राह्यः, चालनीसमस्त्वग्राह्य इति भावः ।

अथ परिपूणकोदाहरणमाह– 'परिपूणग-' इत्याद्युत्तरार्धम् । परिपूणको नाम सुघरीचिटिकाविरचितो नीडविशेषः, तेन च किल घृतं गाल्यते, ततस्तत्र कचवरमवतिष्ठते, घृतं गलित्वाऽधः पतति, एवं परिपूणकसदृशः शिष्योऽप्युपचारात् परिपूणकः । तत्र हि श्रुतसंबन्धिनो गुणाः सर्वेऽपि घृतवद् गलन्ति, दोषास्तु घृतगतकचवरवदवतिष्ठन्ते, श्रुतस्य दोषानेव गृह्णाति, गुणांस्तु सर्वथा परिहरत्यसौ, अतोऽयोग्य इति भाव इति ॥ १४६५ ॥ अत्र प्रेर्यमुत्थाप्य परिहरन्नाह–

सव्वण्णुप्पामन्ना दोसा हु न संति जिणमए केइ। जं अणुवउत्तकहणं अपत्तमासज्ज व हवेज्ज ॥१४६६॥

(सर्वज्ञप्रामाण्याद् दोषाः खलु न सन्ति जिनमते केचित् । यदनुपयुक्तकथनमपात्रमासाद्य वा भवेयुः ॥ १४६६ ॥)

ननु सर्वज्ञप्रामाण्यात् सर्वज्ञोऽस्य प्रवर्तक इति हेतोर्जिनमते दोषाः केचिदपि न सन्तीत्यर्थः तत् कथमस्य कोऽपि दोषान् ग्रहीष्यति, असत्त्वादेव ? इति भावः । सत्यम् , किन्तु यद्यपि जिनमते दोषा न सन्ति, तथाऽप्यनुपयुक्तस्य गुरोर्यत् कथनं व्याख्याविधानं तदाश्रित्य दोषा भवेयुरिति संबन्धः । अथवा, अपात्रमयोग्यं शिष्यमङ्गीकृत्य जिनमतेऽपि तदुत्प्रेक्षिता दोषा भवेयुः, निर्दोषेऽपि जिनमतेऽपात्रभूताः शिष्या असतोऽपि दोषानुद्भावयन्तीत्यर्थः । तथाच ते वक्तारो भवन्ति, तद्यथा–

"पागयभासनिबद्धं को वा जाणइ पणीय केणेयं । किंवा चरणेणं णु दाणेण विणा उ हवइ त्ति ॥ १ ॥
कायावया य त च्चिय ते चेव पमाय-अप्पमाया य । मोक्खाहिगारियाणं जोइसजोणीहिं किं कज्जं ? ॥ २ ॥
को आउरस्स कालो मइलंबरधोयणे य कोऽकालो ? । जइ मोक्खहेउ नाणं को कालो तस्सऽकालो वा ? ॥ ३ ॥"
(प्राकृतभाषानिबद्धं को वा जानाति प्रणीतं केनेदम् ? । किंवा चरणेन तु दानेन विना तु भवतीति ॥ १ ॥)
(कायापचयः स एव तावेव प्रमादा-ऽप्रमादौ च । मोक्षाधिकारिकाणां ज्योतिर्योनिभिः किं कार्यम् ? ॥ २ ॥)
(क आतुरस्य कालो मलिनाम्बरधावने च कोऽकालः ? । यदि मोक्षहेतुर्ज्ञानं कः कालस्तस्याऽकालो वा ? ॥ ३ ॥)

इत्यादि । असन्तश्च सर्वेऽप्यमी दोषाः,

"बाल-स्त्री-मूढ-मूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम् । अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥ १ ॥"
"पुव्वभणियं पि जं पच्छा भण्णए तत्थ कारणं अत्थि । पडिसेहो य अणुण्णा वत्थुविसेसोवलंभो वा ॥ १ ॥"
(पूर्वभणितमपि यद् वस्तु भण्यते तत्र कारणमस्ति । प्रतिषेधश्चानुज्ञा वस्तुविशेषोपलम्भो वा ॥ १ ॥)

इत्यादिना शास्त्रान्तरे विस्तरेण निराकृतत्वादिति ॥१४६६॥ अथ हंसोदाहरणव्याख्यामाह–

अंबत्तणेण जीहाए कूचिया होइ खीरमुदगम्मि । हंसो मुत्तूण जलं आवियइ पयं तह सुसीसो ॥१४६७॥ ५. हंसः

(आम्लत्वेन जिह्वायाः कूचिका भवति क्षीरमुदके । हंसो मुक्त्वा जलमापिबति पयस्तथा सुशिष्यः ॥ १४६७ ॥)

दुग्धं च जलं च मिश्रयित्वा भाजने व्यवस्थाप्य कोऽपि हंसस्य पानार्थमुपनयति । स च तन्मध्ये चञ्चुं प्रक्षिपति । तस्य च जिह्वा स्वभावत एवाम्ला भवति । तेन च जिह्वाया आम्लत्वेन हेतुभूतेनोदकमध्यगतं दुग्धं विलित्वा(प्र०...वितुलित्वा, प्र०...वितुटित्वा)कूचिका बिन्दुरूपा बुद्बुदा भवन्तीत्यर्थः । ततश्च जलं मुक्त्वा तद् बुद्बुदीभूतं दुग्धमापिबति हंसः । तथा सुशिष्योऽपि गुरोर्जलस्थानीयान् दोषान् परित्यज्य दुग्धस्थानीयान् गुणान् गृह्णातीत्यर्थ इति ॥ १४६७ ॥ अथ महिषोदाहरणं विवृण्वन्नाह–

सयमवि न पियइ महिसो न य जूहं पियइ लोडियं उदगं ।
विग्गह-विगहाहि तहा अथक्कपुच्छाहि य कुसीसो ॥१४६८॥ ६. महिषः

(स्वयमपि न पिबति महिषो न च यूथं पिबति लोडितमुदकम् । विग्रह-विकथाभिस्तथाऽथक(ऽसंबद्ध)पृच्छाभिश्च कुशिष्यः ॥ १४६८ ॥)

स्वयूथेन समं वनमहिषो जलाशये क्वचिद् गत्वा तन्मध्ये च प्रविश्योद्वर्तन-परावर्तनादिभिस्तथा तज्जलमालोडयति यथा कलुषितं सद् न स्वयं पिबति, नापि तद्यूथम् । एवं कुशिष्योऽपि व्याख्यामण्डलिकायामुपविष्टो गुरुणा, अन्येन वा शिष्येण सह विग्रहं कलहमुदीरयति,

ख्यापयति, संबद्धा-संबद्धरूपामिरनवरतमुपर्युपरि पृच्छाभिस्तथा कथञ्चिद् व्याख्यानमालोडयति, यथा नात्मनः

विकथाप्रबन्धं वा किञ्चिचालयति, ॥ १४६८ ॥ मेषोदाहरणमाह— विक्षेपा॰

किञ्चित् पर्यवस्यति, नापि शेषविनेयानामिति ॥ १४६८ ॥ मेषोदाहरणमाह— ७. मेषः

न करेइ कलुस तोयं मेसो एवं सुसीसो वि १४६९

अवि गोपयम्मि वि पिवे सुढिओ तणुयत्तणेण तुंडस्स।

(अपि गोष्पदे पिबेद् मेषकस्तनुकत्वेन तुण्डस्य। न करोति कलुषतोयं मेष एवं सुशिष्योऽपि ॥ १४६९ ॥)

जलभृते क्वचिद् गोष्पदेऽपि 'सुढिउ त्ति' संकुचिताङ्गो मेष उरणकः पिबेज्जलम्, न च तत् कलुषं करोति। केन हेतुना? इत्याह—

तनुकत्वेनाग्रभागे श्लक्ष्णत्वेन तुण्डस्य मुखस्येति। अग्रपादाभ्यामघनम्य तीक्ष्णेन मुखेन तथासौ जलं पिबति यथा सर्वथैव कलुषं न भवति।

एवं सुशिष्योऽपि तथा गुरोः सकाशाद् निभृतः श्रुतं गृह्णाति यथा तस्य परिषदो वा न कस्यचिद् मनोवाचादिकं कालुष्यं भवतीति।

॥१४६९॥ मशक-जलूकोदाहरणद्वयविवृतिमाह— ८-९. मशकजलूके

जलुगा व अदूमंतो पिवइ सुसीसो वि सुयनाणं१४७०

मसउ व्व तुदं जच्चाइएहिं निच्छुब्भए कुसीसो वि।

(मशक इव तुदञ्जात्यादिभिर्निष्कास्यते कुशिष्योऽपि। जलूकेवाऽदुनन् पिबति सुशिष्योऽपि श्रुतज्ञानम् ॥ १४७० ॥)

यथा मशको जन्तूंस्तुदते व्यथयति, ततश्च वस्त्राञ्चलादिभिरितरस्कृत्य दूरीक्रियते, तथा कुशिष्योऽपि जात्यादिदोषोद्घाटनैर्गुरुं

तुदन् व्यथयमानो निष्कास्यते परिह्रियत इति। जलूका पुनर्यथाऽसृग् पिबति, न चासृग्मन्तं व्यथयति, तथा सुशिष्योऽपि गुरुभ्यः

श्रुतज्ञानं पिबति गृह्णाति न तु जात्युद्घाटनादिना दुनोतीति ॥१४७०॥ विडाल्युदाहरणमाह— १०विडाली

परिसुट्ठियाण पासे सिक्खइ एवं विणयभंसी ॥१४७१॥

छड्डेउं भूमीए खीरं जह पियइ दुट्ठमज्जारी।

(छर्दयित्वा भूमौ क्षीरं यथा पिबति दुष्टमार्जारी। पर्षदुत्थितानां पार्श्वे शिक्षत एवं विनयभ्रंशी ॥ १४७१ ॥)

यथा दुष्टमार्जारी तथाविधस्वभावतया स्थाल्याः क्षीरं भूमौ छर्दयित्वा पिबति, न पुनस्तत्स्थम्। तथा च सति न तत् तस्यास्तथा-

विधं किञ्चित् पर्यवस्यति। एवं विनयाद् भ्रश्यतीति विनयभ्रंशी विनयकरणभीरुः कुशिष्यो गोष्ठामाहिलवत् परिषदुत्थितानां विन्ध्यादीना-

मिव पार्श्वे शिक्षते श्रुतं गृह्णाति, न तु गुरोः समीपे, तद्विनयकरणभयात्। इह च दुष्टमार्जारीस्थानीयः कुशिष्यः, भूमिकल्पास्तु परिषदु-

त्थिताः शिष्याः, छर्दितदुग्धपानसदृशं तु तद्गतश्रुतश्रवणमिति ॥१४७१॥ जाहकोदाहरणमाह— ११.जाह

एमेव जियं काउं पुच्छइ मइमं न खेएइ ॥१४७२॥

पाउं थोवं थोवं खीरं पासाइं जाहगो लिहइ।

(पीत्वा स्तोकं स्तोकं क्षीरं पार्श्वानि जाहको लेढि। एवमेव जितं कृत्वा पृच्छति मतिमान् न खेदयति ॥ १४७२ ॥)

यथा भाजनगतं क्षीरं स्तोकं स्तोकं पीत्वा ततो जाहकः सेहुलको भाजनस्य पार्श्वानि लेढि, पुनरपि च स्तोकं तत् पीत्वा भाजनपा-

र्वाणि लेढि, एवं पुनः पुनस्तावत् करोति यावत् सर्वमपि क्षीरं पीतमिति । एवं मतिमान् सुशिष्योऽप्येतनं गृहीतं श्रुतं जितं परिचितं कृत्वा पुनरन्यद् गृह्णाति, एवं पुनः पुनस्तावद् विदधाति यावत् सर्वमपि श्रुतं गुरोः सकाशाद् गृह्णाति, न च गुरुं खेदयतीति ॥१४७२॥

अथ गोदृष्टान्त उच्यते— तत्र च केनापि यजमानेन वेदान्तर्गतग्रन्थविशेषाध्ययननिमित्तचरणशब्दवाच्येभ्यश्चतुर्भ्यो ब्राह्मणविशेषेभ्यो गौः प्रदत्ता । प्रोक्ताश्च तेन ते ब्राह्मणाः—'वारकेणासौ भवद्भिर्दोग्धव्या' इति । अन्येभ्योऽपि च चतुर्भ्यश्चरणद्विजेभ्यो गौरेका तेन प्रदत्ता । तेऽपि च तेन तथैवोक्ताः । तत्र च प्रथमद्विजानां मध्ये ज्येष्ठब्राह्मणेन एकेन गौः स्वगृहे नीत्वा दुग्धा । ततश्चारीप्रदानवेलायां चिन्तितं तेन । किम् ? इत्याह—

अन्नो दोज्झिइ कल्ले निरत्थियं किं वहामि से चारिं । चउचरणगवी उ मया अवन्न-हाणी य वडुयाणं ॥

(अन्यो धोक्ष्यति कल्ये निरर्थिकां किं वहामि तस्याश्चारीम् । चतुश्चरणगौस्तु मृताऽवर्ण-हान्यौ च बटुकानाम ॥ १४७३ ॥)

तेनैवचिन्तितम्— हन्त ! वारकप्राप्तोऽन्यो ब्राह्मणः कल्ये तावदेतां धेनुं धोक्ष्यति, तत् किमद्य निरर्थिकामस्याश्चारीं वहामि । कल्येऽन्योऽपि हि तां दास्यति, इति विनिश्चित्य न तस्याश्चारी प्रदत्ता । ततो द्वितीये दिने द्वितीयेनापि द्विजातीयेन तथैव कृतम् । एवं तृतीये दिने तृतीयेनापि, चतुर्थे दिने चतुर्थेनापि तथैव चेष्टितम् । इत्थं च चारीविरहिता दुह्यमाना कतिपयदिनमध्ये चतुर्णां चरणानां संबन्धिनी सा गौर्मृता । ततश्च तेषां बटूनां गोहत्या समभवत् । जने चावर्णवादो जातः, हानिश्च, तेषां ततो यजमानात्, अन्यस्माद् वा पुनर्गवादिलाभाभावादिति ॥१४७३॥

अन्यैस्तु यैश्चतुर्भिश्चरणैर्गौर्लब्धा, तन्मध्ये प्रथमद्विजस्तां दुग्ध्वा चारीप्रदानवेलायामचिन्तयत्, किम् ? इत्याह—

मा मे होज्ज अवण्णो गोवज्झा वा पुणो वि न दविज्जा । वयमवि दोज्झामो पुणो अणुग्गहो अन्नदुद्धे वि ॥

(मा मम भूदवर्णो गोहत्या वा पुनरपि न दास्यति । वयमपि धोक्ष्यामः पुनरनुग्रहोऽन्यदुग्धायामपि ॥ १४७४ ॥)

मा भूज्जनमध्ये ममावर्णवादः, गोहत्या वा मा भूत्, इत्यस्याश्चारीं प्रयच्छामि । यदि तु न दास्यामि तदा संजातकलङ्केभ्यो-ऽस्मभ्यं पुनर्गवादिकं किमपि कोऽपि न दास्यति । अपरञ्च, एतास्याश्चारीप्रदाने को दोषः ? प्रत्युत गुण एव, यतश्चारीप्रदानपुष्टामेतां पुनरपि वारकेणागतां वयमेव धोक्ष्यामः । यदिवा, अन्येनापि ब्राह्मणेन दुग्धायामेतस्यामस्माकमेवानुग्रह इति ॥१४७४॥ अथोपनयमाह—

सीसा पडिच्छगाणं भरो त्ति ते वि य हु सीसगभरो त्ति । न करेंति सुत्तहाणी अन्नत्थ वि दुल्लहं तेसिं ॥

(शिष्याः प्रतीच्छकानां भर इति तेऽपि च खलु शिष्यकभर इति । न कुर्वन्ति सूत्र-हान्याऽन्यत्रापि दुर्लभं तेषाम् ॥ १४७५ ॥)

गुरोर्विनयकर्मणि कर्तव्ये स्वगच्छदीक्षिताः शिष्यास्तावच्चिन्तयन्ति । किम् ? इत्याह—प्रतीच्छकानामुपसंपन्नानामागन्तुकशिष्याणामयं

गुरोर्विनयकरणलक्षणो मर आमारः (प्र० आचारः), किमस्माकम्, तेपामेव सांप्रतं वक्तुमस्त्वात् ? इति । तेऽपि च प्रतीच्छका एवं संप्रधारयन्ति— निजशिष्याणामेषाऽयं मरः, किमस्माकमागन्तुकानामथ समागतानामन्येषुर्जिगमिषूणाम् ? इति । एवं संप्रधार्योभयेऽपि गुरोर्न किञ्चिद् विनय-वैयावृत्यादिकं कुर्वन्ति । ततश्च गुरुषु सीदत्सु तेषां सूत्रा-ऽर्थहानिः, अन्यत्रापि च गतानां तेषां दुर्विनीतानां दुर्लभं सूत्रम्, अर्थश्च । उपलक्षणत्वादन्येऽप्यवर्णवादादयो दोषाः स्वयमेवाभ्यूह्याः । अयं च दुर्विनीतशिष्योपनयः कृतः। सुविनीतविनेयोपनयस्तूक्तविपर्ययेण स्वयमेव कर्तव्य इति ॥१४७५॥ मेरीदृष्टान्तमाह— ॥५४७॥ विशेषा०

कोमुइया तह संगामिया य उब्भूइया य भेरीओ।

कण्हस्सासिण्हुतया(प्र०...ऽऽसिवहुतया) असिवोवसमी चउत्थी उ ॥१४७६॥ १३. मेरी

सक्कपसंसा गुणगाहि केसवो नेमिवंद-सुणदंता । आसरयणस्स हरणं कुमारभंगे य पुयजुद्धं ॥१४७७॥

नेहि जिओ म्हि त्ति अहं असिवोवसमीए संपयाणं च। छम्मासियघोसणया पसमइ न य जायए अन्नो॥

आगंतुवाहिखोभो महिड्ढिमुल्लेण कंथ-दंडणया। अट्ठमआराहण अन्नभेरी अन्नस्स ठवणं च १४७९

(कौमुदिका तथा सांग्रामिकी चोद्भूतिकी च भेर्यः। कृष्णस्याशिरस्नुतयाऽशिवोपशमिनी चतुर्थी तु ॥ १४७६ ॥)

(शक्रप्रशंसा गुणग्राही केशवो नेमिवन्दन-श्वानोदन्तौ । अश्वरत्नस्य हरणं कुमारभङ्गे च पूतयुद्धम् ॥ १४७७ ॥)

(नयं जितोऽस्मीत्यहमशिवोपशमिन्याः संप्रदानं च । षाण्मासिकघोषणया प्रशमति न जायतेऽन्यः ॥ १४७८ ॥)

(आगन्तुकव्याधिक्षोभो महर्द्धिमूल्येन कन्था-दण्डनते । अष्टमाराधनमन्यभेरी अन्यस्य स्थापनं च ॥ १४७९ ॥)

आसां भावार्थः कथानकादवसेयः । तच्च 'गोणी चन्दनकंथा' (गा०–१४३४) इत्यत्र सविस्तरं कथितमेव । इह चेत्थमुपनयोऽपि द्रष्टव्यः—यः शिष्योऽशिवोपशमिकां भेरीं प्रथमरक्षक इव जिन-गणधरप्रदत्तां श्रुतरूपां भेरीं परमतादिथिग्गलकैः कन्थीकरोति स न योग्यः, यस्तु नैवं करोति स द्वितीयभेरीरक्षक इव योग्य इति ॥ १४७६–१४७७–१४७८–१४७९ ॥ अथाभीरीदृष्टान्तं विवृण्वन्नाह—

मुक्कं तया अगहिए दुपरिग्गहियं कयं तया, कलहो। पिट्टण-अइचिरविक्कय गएसु चोरा य ऊणग्घे॥ १४. आभीरी

(मुक्तं त्वयाऽगृहीते दुष्परिगृहीतं कृतं त्वया, कलहः । पिट्टना-ऽतिचिरविक्रयौ गतेषु चौराश्चोनार्घः ॥ १४८० ॥)

इह च कथानकेन भावार्थ उच्यते, तद्यथा—कुतश्चिद् ग्रामाद् गोकुलाद् वाऽऽभीरीसहित आभीरो घृतवारकाणां गन्त्रीं भृत्वा (प्र०... कृत्वा) विक्रयार्थं पत्तने समागतः । विक्रयस्थाने च गन्त्र्या अधस्ताद् भूमावाभीरी स्थिता । आभीरस्तूपरि स्थितस्तस्या घृतवारकं समर्प-

यति। ततश्चानुपयोगेन समर्पणे, ग्रहणे वा घृतवारके भग्ने आभीरी प्राह–भग्नाश! नगरतरुणीनां मुखान्यवलोकयमानेन त्वया घृतवारकोऽयं मयाऽगृहीत एव मुक्तः, ततो भग्नः। आभीरस्त्वाह–रण्डे! नगरयूनां वदनानि वीक्षमाणया त्वयैव दुष्परिगृहीतोऽयं कृतः, ततो भग्नः, इत्युभयोरपि कलहः समभवत्। पिट्टिता च तेनाभीरी। कलहयतोश्च तयोरन्यदपि घृतं बहु च्छर्दितम्। उद्वरितशेषेण च घृतेनोत्सूरेऽर्थोऽप्यूनो लब्धः। इतरेषु सार्थिकेषु घृतं विक्रीय गतेषु तयोरेकाकिनोर्गच्छतोर्घृतद्रम्मा गन्त्री बलीवर्दाश्च सर्वं तस्करैरपहृतमिति ॥१४८०॥

एवं दृष्टान्तमभिधायोपनयमाह—

मा निण्हव इय दाउं, उवजुंजिय देहि, किं विचिंतेसि?। वच्चामेलियदाणे किलिस्ससी तं च हं चेव १४८१

(मा निह्नोष्ठा इति दत्त्वोपयुज्य देहि किं विचिन्तयसि ? । व्यत्याम्रेडितदाने क्लिश्यसि त्वं चाहं चैव ॥ १४८१ ॥)

चिन्तनिकाद्यवस्थायां वितथं प्ररूपयन्, अधीयानो वा गुरुणा शिक्षितः शिष्यो जगाद–त्वयैव ममेत्थं व्याख्यातं, पाठितो वा त्वयैवेत्थम्, अतस्तवैव दोषोऽयम्, किं मां शिक्षयसि ?। आचार्यः प्राह–न मयैवमुपदिष्टम्। कुशिष्यो ब्रवीति–हन्त! साक्षादेव मम पुरस्सरमित्थं सूत्रमर्थं वा दत्त्वा सूरे! मा निह्नोष्ठास्त्वम्। इत्युक्त आचार्यः किमप्यन्तर्ध्यायन् पुनरप्युक्तः शिष्याभासेन–'किं बलीवर्दावित इव विचिन्तयसि, मन्यगत्योपयुज्योपयुक्तो भूत्वा देहि सूत्रा-ऽर्थौ, व्यत्याम्रेडितदाने वितथसूत्रा-ऽर्थप्रदाने केवलं त्वम् अहं च क्लेशमेवानुभवावः। तदित्थं स्वदोषाप्रतिपत्तौ गुरोश्चदोषोद्भावनेनाऽऽभीरमिथुनस्येव गुरु-शिष्ययोः कलह एव प्रवर्तते। तथाच सति व्याख्यान्यवच्छित्ति-सूत्रा-ऽर्थहान्यादयो दोषाः।

अत्र प्रतिपक्षः स्वयमेव द्रष्टव्यः, तथाहि–अन्योऽप्याभीरः किल सकलत्रस्तथैव क्वापि नगरे घृतविक्रयार्थं गतः। कलत्रस्य च वारके समर्पिते भग्ने 'अहो! मयाऽनुपयुक्तेन समर्पितोऽयम्' इति ब्रुवाणो झगिति गन्त्र्याः समुत्तीर्य कर्परकैर्घृतं संवृणोति। भार्याऽपि 'धिग् मयाऽनुपयुक्तया दुष्परिगृहीतः कृतोऽसौ, तेन भग्नः' इति वदन्ती तथैव तत् संवृणोति। ततश्चान्योन्यं कलहेऽजाते उभयसंवृत्त्या (नन्यां.. उभयसंविरया)घृतं शीघ्रमेव विक्रीतम्। सार्थिकैस्त्व सह क्षेमेण स्वस्थानं जग्मतुः। एवं गुरु-शिष्या अपि स्वदोषं प्रतिपद्यमानाः परदोषं तु निह्नुवाना येऽन्योन्यं न विवदन्ते, त एव सूत्रा-ऽर्थग्रहण-प्रदानयोर्योग्या भवन्ति, निर्जरादिलाभभागिनश्चेति ॥ १४८१ ॥

तदेवं योग्या-ऽयोग्यान् गुरून् शिष्यांश्चोपदर्श्योपसंहारपूर्वकं तत्फलमाह—

भणिया जोग्गा-ऽजोग्गा सीसा गुरवो य तत्थ दोण्हं पि। पेयालियगुण-दोसो जोग्गो जोग्गस्स भासेज्जा

(भणिता योग्या अयोग्याः शिष्या गुरवश्च, तत्र द्वयोः। विचारितगुण-दोषो योग्यो योग्याय भाषेत ॥ १४८२ ॥)

भणिता योग्या-ऽयोग्या गुरु-शिष्याः। तत्र द्वयोरपि गुरु-शिष्ययोर्विचारितगुण-दोषो योग्यो गुरुर्योग्याय शिष्याय सूत्रा-र्थौ भाषेतेति ॥

॥१४८२॥ अथ क्रमप्राप्तमुपोद्घातद्वारविधिमभिधित्सुः प्रस्तावनामाह—

कयमंगलोवयारो संपइ वण्णियपसंगवक्खाणो। दाइयवक्खाणविही वोच्छमुवग्घायदारविहिं १४८३

(कृतमङ्गलोपचारः संप्रति वर्णितप्रसङ्गव्याख्यानः । दर्शितव्याख्यानविधिर्वक्ष्ये उपोद्घातद्वारविधिम् ॥ १४८३ ॥)

तदेवं 'तित्थयरे भगवंते' (गा०–१०२५) इत्यादिना कृतमङ्गलोपचारो वर्णितप्रसङ्गागतजिनप्रवचनोत्पत्त्यादिव्याख्यानः पूर्वोक्तकारणात् दर्शितव्याख्यानविधिश्च, सांप्रतं उपोद्घननं व्याख्येयस्य सूत्रस्य व्याख्यानविधिसमीपीकरणमुपोद्घातः, तद्विषयो द्वारविधिस्तं वक्ष्ये ॥ इत्येकोनत्रिंशद्गाथार्थः ॥ १४८३ ॥ स चायं द्वारविधिः । कः ? इत्याह—

उद्देसे निद्देसे य निग्गमे खेत्त-काल-पुरिसे य। कारण-पच्चय-लक्खण-नए समोयरणा-ऽणुमए ॥१४८४॥

(उद्देशश्च निर्देशो निर्गमश्च क्षेत्र-काल-पुरुषाश्च । कारण-प्रत्यय-लक्षण-नयाः समवतारा-ऽनुमती ॥ १४८४ ॥)

किं कइविहं कस्स कहिं केसु कहं केच्चिरं हवइ कालं। कइ संतरमविरहियं भवा-ऽगरिस-फासणनिरुत्ती॥

(किं कतिविधं कस्य कुत्र केषु कथं कियच्चिरं भवति कालम् । कति सान्तरमविरहितं भवा-ऽऽकर्ष-स्पर्शननिरुक्तिः ॥ १४८५ ॥)

उद्देशनं वस्तुनः सामान्याभिधानमुद्देशः, यथा—'अध्ययनम्' इति । वक्तव्य इति क्रिया सर्वत्र द्रष्टव्या । तथा, निर्देशनं वस्तुन एव विशेषाभिधानं निर्देशः, यथा 'सामायिकम्' इति । निर्गमनं निर्गमः 'कुतः सामायिकं निर्गतम्' इत्येवंरूपो वक्तव्यः । तथा, क्षेत्रकालौ च ययोः सामायिकमुत्पन्नं, तौ वक्तव्यौ । यद् वक्ष्यत्यत्रैव—

'वइसाहसुद्धएक्कारसीए पुव्वण्हदेसकालम्मि । महसेणवणुज्जाणे अणंतरं परंपरं सेसं ॥ १ ॥'

(वैशाखशुक्लैकादश्यां पूर्वाह्णदेशकाले । महासेनवनोद्यानेऽनन्तरं परंपरं शेषम् ॥ १ ॥)

इति । तथा, कुतः पुरुषात् तद् निर्गतमिति वक्तव्यम् । तथा, 'केन कारणेन गौतमादयः सामायिकं भगवतः समीपे शृण्वन्ति' इत्येवंरूपं कारणं वाच्यम् ; तथा च वक्ष्यति–''गोयममाई य सामाइयं तु किंकारणं निसामंति' इत्यादि । तथा, प्रत्याययतीति प्रत्ययः स वक्तव्यः, केन प्रत्ययेन भगवता सामायिकमुपदिष्टम्, केन वा प्रत्ययेन गणधरास्तेनोपदिष्टं तत् शृण्वन्ति ?, इत्येतद् वाच्यमित्यर्थः । तथाचाभिधास्यति— 'केवलनाणि त्ति अहं अरिहा सामाइयं परिकहेइ । तेसिं पि पच्चओ खलु सव्वण्णू तो निसामंति ॥ १ ॥'

(केवलज्ञानीत्यहमर्हन् सामायिकं परिकथयति । तेषामपि प्रत्ययः खलु सर्वज्ञ इति निशाम्यन्ति ॥ १ ॥)

तथा, सम्यक्त्वसामायिकस्य च तत्त्वश्रद्धानं लक्षणं वक्तव्यम्, श्रुतसामायिकस्य जीवादिपरिज्ञानम्, चारित्रसामायिकस्य सावद्य-

---

१. गौतमादयश्च सामायिकं तु किंकारणं निशाम्यन्ति ?।

विरतिः, देशविरतिसामायिकस्य तु विरत्य-ऽविरतिस्वरूपं मिश्रं लक्षणम् । तथा च सति निर्देक्ष्यति—[२]'सद्दहण-जाणणा खलु विरइं मीसं च लक्खणं कहए' इत्यादि । एवं नैगमादयो नया वाच्याः । तेषां च नयानां समवतरणं समवतारो यत्र संभवति तत्र दर्शनीयः । यतोऽभिधास्यति—

'मूढनइयं सुयं कालियं तु न नया समोयरंति इहं । अपुहुत्ते समोयारो नत्थि पुहुत्ते समोयारो ॥ १ ॥'

(मूढनयिकं श्रुतं कालिकं तु न नयाः समवतरन्तीह । अपृथक्त्वे समवतारो नास्ति पृथक्त्वे समवतारः ॥ १ ॥)

इत्यादि । तथा, कस्य व्यवहारादिनयस्य किं सामायिकमनुमतमिति निर्देष्टव्यम् । तथाच निर्देक्ष्यति—

'तव संजमो अणुगमो निग्गंथं पवयणं च ववहारो । सद्दुज्जुसुयाणं पुण निव्वाणं संजमो चेव ॥ १ ॥'

(तपः संयमोऽनुगमो नैर्ग्रन्थ्यं प्रवचनं च व्यवहारः । शब्द-ऋजुसूत्रयोः पुनर्निर्वाणं संयम एव ॥ १ ॥)

इति 'किं सामायिकम् ?' इति प्रश्ने प्रत्युत्तरं दास्यति—''[१]जीवो गुणपडिवन्नो नयस्स दव्वट्ठियस्स सामइयं' इत्यादि 'कतिविधं च तत् ?', इत्यत्र निर्वचनं वक्ष्यति—''[२]सामाइयं च तिविहं सम्मत्त सुयं तहा चरित्तं च' इत्यादि । 'कस्य सामायिकम् ? इत्यत्राभिधास्यति—''[३]जस्स सामाणिओ अप्पा' इत्यादि । 'क्व सामायिकम् ?' इत्येतदपि ''[४]खित्त-दिसा-काल-गइ-भविय-सन्नि-ऊसास-दिट्ठिमाहारे' इत्यादिना द्वारकलापेन निरूपयिष्यति । 'केषु सामायिकम्' इत्यत्रोत्तरम्–सर्वद्रव्येषु, तथाहि—

'सव्वगयं सम्मत्तं सुए चरित्ते न पज्जवा सव्वे । देसविरइं पडुच्चा दोण्ह वि पडिसेहणं कुज्जा ॥ १ ॥'

(सर्वगतं सम्यक्त्वं श्रुते चारित्रे न पर्यवाः सर्वे । देशविरतिं प्रतीत्य द्वयोरपि प्रतिषेधनं कुर्यात् ॥ १ ॥)

इति वक्ष्यति । 'कथं सामायिकमवाप्यते' इत्यत्र ''[५]माणुस्सखेत्तजाई' इत्यादि प्रतिपादयिष्यति । 'कियच्चिरं कालं भवति' इति चिन्तायामभिधास्यति–

'सम्मत्तस्स सुयस्स य छावट्ठी सागरोवमाइ ठिई । सेसाण पुव्वकोडी देसूणा होइ उक्कोसा ॥ १ ॥'

(सम्यक्त्वस्य श्रुतस्य च षट्षष्टिः सागरोपमाणि स्थितिः । शेषाणां पूर्वकोटिर्देशोना भवत्युत्कृष्टा ॥ १ ॥)

इति । 'कइ त्ति' कियन्तः सामायिकस्य युगपत् प्रतिपद्यमानकाः, पूर्वप्रतिपन्ना वा लभ्यन्ते ? इति वक्तव्यम् । तत्र च वक्ष्यति–[६]'सम्मत्त-देसविरया पलियस्स असंखभागमेत्ताओ' इत्यादि । सहान्तरेण वर्तत इति सान्तरम् , इति विचारणायां निर्णेष्यति—

'कालमणंतं च सुए अद्धापरियट्टओ य देसूणो । आसायणबहुलाणं उक्कोसं अंतरं होइ ॥ १ ॥'

(कालमनन्तं च श्रुतेऽद्धापरिवर्तकश्च देशोनः । आशातनाबहुलानामुत्कृष्टमन्तरं भवति ॥ १ ॥)

२. श्रद्धान-ज्ञानं खलु विरतिं मिश्रं च लक्षणं कथयति ।

१. जीवोगुणप्रतिपन्नो नयस्य द्रव्यार्थिकस्य सामायिकम् । २. सामायिकं च त्रिविधं सम्यक्त्वं श्रुतं तथा चारित्रं च । ३. यस्य सामाऽऽनीत आत्मा । ४. क्षेत्र-दिक्-काल-गति-भविक-संज्ञि-उच्छ्वास-दृष्टि-आहारेषु । ५. मानुष्यक्षेत्रजातयः । ६. सम्यक्त्व-देशविरताः पल्यस्यासंख्यभागमात्राः ।

इति। 'अविरहितं निरन्तरायं कियन्तं कालं सामायिकस्य प्रतिपत्तारो लभ्यन्ते ?' इत्यत्र प्रतिवचनयिष्यति—

'सम्म-सुय-अगारीणं आवलियअसंखभागमित्ताओ। अट्ठ समया चरित्ते सव्वेसु जहण्ण दो समये ॥ १ ॥'

(सम्यक्त्व-श्रुता-ऽगारिणामावलिकाऽसंख्यभागमात्राः। अष्ट समयाश्चारित्रे सर्वेषु जघन्यतो द्वौ समयौ ॥ १ ॥)

इत्यादि। 'कियतो भवानुत्कृष्टतः सामायिकमवाप्यते ?' इत्यत्रोत्तरमभिधास्यति—

'सम्मत्त-देसविरया पलियस्स असंखभागमित्ताओ। अट्ठ भवा उ चरित्ते अणंतकालं च सुयसमए ॥ १ ॥'

(सम्यक्त्व-देशविरती पल्यस्यासंख्यभागमात्रान्। अष्ट भवांस्तु चारित्रेऽनन्तकालं च श्रुतसामायिके ॥ १ ॥)

इति। आकर्षणमाकर्षः एकस्मिन् नानाभवेषु वा पुनः पुनः सामायिकस्य ग्रहणं प्रतिपत्तिरिति वाच्यम्। तत्र च

'तिण्ह सहस्सपुहत्तं सयपुहत्तं च होइ विरईए। एगभवे आगरिसा एवइया होंति नायव्वा ॥ १ ॥'

(त्रयाणां सहस्रपृथक्त्वं शतपृथक्त्वं च भवति विरतेः। एकभवे आकर्षा एतावन्तो भवन्ति ज्ञातव्याः ॥ १ ॥)

इत्यादि वक्ष्यति। 'फोसण त्ति' कियत्क्षेत्रं 'सामायिकवन्तः स्पृशन्ति ?' इत्येतदभिधानीयम्। तत्र च वक्ष्यति—

'सम्मत्त-चरणसहिया सव्वं लोयं फुसंति निरवसेसं। सत्त य चउद्दस भाए पंच य सुय-देसविरईए ॥ १ ॥'

(सम्यक्त्व-चरणसहिताः सर्वं लोकं स्पृशन्ति निरवशेषम्। सप्त च चतुर्दश भागान् पञ्च च श्रुत-देशविरत्योः ॥ १ ॥)

इत्यादि। तथा, निश्चितोक्तिर्निरुक्तिः सामायिकस्य वक्तव्या। तथा चाभिधास्यति—

'सम्मद्दिट्ठि अमोहो सोही सब्भावदंसणं बोही। अविवज्जओ सुदिट्ठि त्ति एवमाई निरुत्ताई ॥ १ ॥'

(सम्यग्दृष्टिरमोहः शुद्धिः सद्भावदर्शनं बोधिः। अविपर्ययः सुदृष्टिरित्येवमादीनि निरुक्तानि ॥ १ ॥)

इत्यादि। इत्युपोद्घातनिर्युक्तिद्वारगाथाद्वयसंक्षेपार्थः ॥ १४८४–१४८५ ॥

(प्र०...विसेसावस्सयअयमखण्डं समत्तं। शुभं भवतु श्री सङ्घस्य। मङ्गलं महाश्रीः साधुरतनसिंह-साधुअमरसीहाभ्यां लिखापितं। उपा० श्री उदयधर्मेणाऽपि। सं० १५०८ वर्षे श्रीपत्तने वाचयाञ्चक्रे। ॐ नमो जिनागमाय।)

अथ विस्तरार्थमभिधित्सुर्भाष्यकार उद्देश-निर्देशविषयमाक्षेपं चेतस्याशङ्क्य परिहारं तावदाह (ग्रंथाग्रं–१४०००):—

उद्देट्ठुं निद्दिस्सइ पायं सामन्नओ विसेसो त्ति। उद्देसो तो पढमं निद्देसोऽणंतरं तस्स ॥१४८६॥

(उद्दिश्य निर्दिश्यते प्रायः सामान्यतो विशेष इति। उद्देशस्ततः प्रथमं निर्देशोऽनन्तरं तस्य ॥ १ ॥)

ननु कस्मात् 'प्रथममुद्देशस्ततो निर्देशः ?' इत्याशङ्क्य परिहरति— 'उद्देट्ठुं' इत्यादि सामान्येन हि पूर्वं वस्तूद्दिश्य ततः पश्चाद्

पर्येषवो निर्दिश्यते, इति शास्त्रे लोके च स्थितिः । तथा, ज्ञानमपि प्रायः प्रथमं वस्तुनः सामान्याकारग्राहकमुत्पद्यते, ततो विशेषाकारग्राहकम् । ततस्तस्मात् कारणाद् वस्तुनः सामान्याभिधानलक्षणः प्रथममुद्देशः, ततस्तस्यैव विशेषाभिधानरूपो निर्देशः ॥इति गाथार्थः॥ ॥ १४८६ ॥ तदेवं स्थापित आदावुद्देशः । अथ 'तत्त्व-भेद-पर्यायैर्व्याख्या' इति कृत्वा तमेव भेदकथनद्वारेण व्याख्यातुमाह—

नामं ठवणा दविए खित्ते काले समासउद्देसे । उद्देसुद्देसम्मि य भावम्मि होइ य अट्ठमओ ॥१४८७॥

(नाम स्थापना द्रव्ये क्षेत्रे काले समासोद्देशे । उद्देशोद्देशे च भावे च भवत्यष्टमकः ॥ १४८७ ॥)

नामादिभेदादुद्देशोऽष्टविधः, तद्यथा– नामोद्देशः, स्थापनोद्देशः, द्रव्योद्देशः क्षेत्रोद्देशः कालोद्देशः, समासोद्देशः, उद्देशोद्देशः, भावोद्देशो भवत्यष्टमकः ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥१४८७॥ तत्र नामोद्देशं व्याख्यातुमाह भाष्यकारः—

नामं जस्सुद्देसो नामेणुद्दिसए व जो जेणं । उद्देसो नामस्स व नामुद्देसोऽभिहाणं ति ॥१४८८॥ नामोद्देशः

(नाम यस्योद्देशो नाम्नोद्दिश्यते वा यो येन । उद्देशो नाम्नो वा नामोद्देशोऽभिधानमिति ॥ १४८८ ॥)

यस्य जीवादेर्वस्तुन 'उद्देशः' इति नाम क्रियते स नामोद्देशः, नामरूप उद्देशो नामोद्देशः, यथा गोपालदारकादेरुद्देश इति नाम । 'नामेणुद्देसए व जो जेणं ति' यो घट-पट-स्तम्भादिः पदार्थो येन घट-पट-स्तम्भादिनाम्नोद्दिश्यते प्रतिपाद्यते सोऽपि घट-पटादिपदार्थो नामोद्देश इति उच्यते, उद्दिश्यतेऽभिधीयते प्रतिपाद्यते निजेन नाम्ने ति कृत्वा । 'उद्देसो नामस्स व नामुद्देसो त्ति' नाम्नो वा वस्तुसामान्याभिधानस्योद्देशनमुच्चारणं नामोद्देशः । किमुक्तं भवति ?, इत्याह–'अभिहाणं ति' वस्तुनः सामान्यं यदभिधानं स नामोद्देश इत्यर्थः । यथा– आम्रादेर्वृक्षादि नाम । वाशब्दः सर्वत्र प्रकारान्तरसूचकः ॥१४८८॥ अत्र परोऽतिप्रसङ्गमुद्भावयन्नाह—

एवं नणु सव्वो च्चिय नामुद्देसो जओऽभिहाणं ति । दव्वाईणं, तेहिं व, तेसु व, जं कीरए जस्स १४८९

(एवं ननु सर्व एव नामोद्देशो यतोऽभिधानमिति । द्रव्यादीनां तैर्वा तेषु वा यत् क्रियते यस्य ॥ १४८९ ॥)

ननु यदि वस्तुनः सामान्याभिधानमात्रमुद्देशोऽभिधीयते, एवं तर्हि सर्व एवायं स्थापना-द्रव्य-क्षेत्र-कालाद्युद्देशो नामोद्देश एव प्राप्नोति; यतो द्रव्याणामपि हेम-रजतादीनां हेमादिकं सामान्याभिधानमस्ति, तैर्वा कुसुम्भ-हरिद्रादिद्रव्यैर्हेतुभूतैर्वस्त्रादीनां रक्तं पीतमित्यादि सामान्याभिधानं प्रवर्तते, तेषु वा दण्ड-कुण्डल-किरीटादिद्रव्येषु सत्सु दण्डी, कुण्डली, किरीटीत्यादिकं सामान्याभिधानं प्रवर्तमानं दृश्यते । एवं स्थापना-क्षेत्रादिष्वपि वाच्यम् । ततो य एव द्रव्याद्युद्देशोऽभिमतः स एव सर्वोऽपि नामोद्देशः प्राप्नोति, इत्युद्देशस्यैकविधत्वादष्टविधत्वं विशीर्यत इति ॥१४८९॥ अत्र पराभिहितमभ्युपगम्य परिहारमाह—

सच्चं सव्वाणुगओ नामुद्देसोऽभिहाणमेत्तं जं। नाणत्तं तहवि मयं मइ-किरिया-वत्थुभेएहिं ॥१४९०॥

(सत्यं सर्वानुगतो नामोद्देशोऽभिधानमात्रं यत् । नानात्वं तथापि मतं मति-क्रिया-वस्तुभेदैः ॥ १४९० ॥)

विशेषा॰

सत्यमुक्तं भवता, यतो यत् सामान्यमभिधानमात्रं नामोद्देशः स खलु सर्वानुगत एव, तथापि नाम-स्थापना-द्रव्याद्युद्देशानां नानात्वं भेदरूपं मतं संमतमेव परमार्थवेदिनाम् । कैः ?, इत्याह—मति-क्रिया-वस्तुभेदैः; तथाहि—यादृशी नामेन्द्रे मतिः, न तादृश्येव स्थापनेन्द्रादिषूत्पद्यते, किन्तु विलक्षणैव; न च यां क्रियां नामेन्द्रः करोति तामेव स्थापना-द्रव्येन्द्रादयः, किन्तु विसदृशीमेव । अत एव नामेन्द्रादिवस्तूनां परस्परं वस्तुभेदो विज्ञेयः, भिन्नमत्यादिहेतुत्वात्, घट-पटादिवस्तुवदिति । एवं प्रस्तुतनाम-स्थापना-द्रव्याद्युद्देशानामपि मत्यादिभेदाद् भेदो योजनीय इति ॥ १४९० ॥ अथ स्थापनाद्युद्देशानाह—

स्थापना-द्रव्य-क्षेत्रोद्देशाः

ठवणाए उद्देसो ठवणुद्देसो त्ति तस्स वा ठवणा। तं तेण तओ तम्मि व दव्वाईयाणमुद्देसो ॥१४९१॥

दव्वुद्देसो दव्वं दव्वपई दव्ववं सदव्वो त्ति। एवं खेत्तं खेत्ती खेत्तपई खेत्तजायं ति ॥१४९२॥

(स्थापनाया उद्देशः स्थापनोद्देश इति तस्य वा स्थापना । तत्तेन ततस्तस्मिन् वा द्रव्यादिकानामुद्देशः ॥ १४९१ ॥)

(द्रव्योद्देशो द्रव्यं द्रव्यपतिर्द्रव्यवान् सद्रव्य इति । एवं क्षेत्रं क्षेत्री क्षेत्रपतिः क्षेत्रजातमिति ॥ १४९२ ॥)

स्थापनाया उद्देशनमुच्चारणं सामान्येनाभिधानं स्थापनोद्देशः । तस्य वोद्देशस्य अक्षा-ऽक्षरादिषु स्थापना स्थापनोद्देशः । द्रव्योद्देशमाह—द्रव्यादीनामुद्देशो द्रव्योद्देशः, आदिशब्दाद् द्रव्यपति-द्रव्यवदादिपरिग्रहः । कया पुनर्व्युत्पत्त्या द्रव्यादयो वाच्या भवन्ति ?, इत्याह—'तमित्यादि' तदेव द्रव्यमुद्दिश्यते उच्चार्यते 'द्रव्यम्' इत्येवं सामान्येनाभिधीयत इति द्रव्योद्देशः । द्रव्यं च तदुद्देशश्चेति कर्मधारयसमासः । अत्र च पक्षे द्रव्यमेवोद्देशशब्दवाच्यम् । अत एव द्वितीयगाथायामाह—दव्वमिति । अथवा, तेन द्रव्येण हेतुभूतेन य उद्दिश्यतेऽभिधीयते स द्रव्योद्देशः, यथा द्रव्यपतिरित्यादि । यदिवा, ततस्तस्माद् द्रव्यादुद्देशोऽभिधानप्रवृत्तिर्द्रव्योद्देशः, यथा द्रव्यवानित्यादि । अथवा, तस्मिन् द्रव्ये सत्युद्देशोऽभिधानप्रवृत्तिर्द्रव्योद्देशः, यथा सद्रव्य इत्यादि; सिंहासने राजा, चूते कोकिलः, वने मयूर इत्यादि वा । एवमुद्दिश्यते यद्, उद्दिश्यते तेन वेत्यादिव्युत्पत्त्या क्षेत्रम्, क्षेत्री, क्षेत्रपतिः, क्षेत्रे जातं क्षेत्रजमित्यादिकः सर्वोऽपि क्षेत्रोद्देश इति ॥१४९१-१४९२॥

कालो कालाईयं कालोवेयं ति कालजायं ति। संखेवो त्ति समासो अंगाईणं तओ तिण्हं ॥१४९३॥

सुयक्खंध-ज्झयणाणं नियनियप्पभेयसंगहओ। होइ समासुद्देसो जहंगमंगी तयज्झेया॥१४९४॥

(कालः कालातीतं कालोपेतमिति कालजातमिति । संक्षेप इति समासोऽङ्गादीनां ततस्त्रयाणाम् ॥ १४९३ ॥)

(अङ्ग-श्रुतस्कन्ध-ऽध्ययनानां निजनिजप्रभेदसंग्रहतः । भवति समासोद्देशो यथाङ्गमङ्गी तदध्येता ॥ १४९४ ॥)

एमेव य सुयक्खंधो तस्सज्झेया तयत्थविण्णाया। अज्झयणं अज्झयणी तस्सज्झेया तयत्थण्णो॥१४९५॥

(एवमेव च श्रुतस्कन्धस्तस्याध्येता तदर्थविज्ञाता। अध्ययनमध्ययनी तस्याध्येता तदर्थज्ञः ॥ १४९५ ॥)

विशेषा०

'कालो त्ति' काल एवोद्दिश्यमानत्वादुद्देशः कालोद्देशः। तेन वा कालेनोद्देशः कालोद्देशः, यथा कालातीतं कालातिक्रान्तमिदं वस्त्विति। ततो वा कालादुद्देशः कालोद्देशः, यथा कालोपेतं कालप्राप्तमिति। तस्मिन् वा काले जातं कालजातमित्यादिकः कालोद्देशः। अथ समासोद्देशं विवक्षुराह-'संखेवो इत्यादि' संक्षेपेण विस्तरवतः संकोचनं समास उच्यते। तकोऽयं चेहाङ्गादीनां त्रयाणां विवक्षितः। एतदेव दर्शयति-'अङ्गेत्यादि' अङ्गं, श्रुतस्कन्धः, अध्ययनम्, इत्येष समासो भवति। कुतः ?, इत्याह-निजनिजप्रभेदसंग्रहादिति। अस्याङ्गादिसमासस्योद्देशनमभिधानं समासोद्देशः। कः ?, इति। दर्शयति-यथा 'अङ्गम्' इति तदेवोद्दिश्यमानत्वादुद्देश इत्यर्थः। तेन वाऽङ्गरूपसमासेनोद्देशः समासोद्देशः, यथा-अङ्गीति, तस्याङ्गात्मकसमासादुद्देशः, यथा तदध्येता-अङ्गाध्येतेत्यर्थः। एवं श्रुतस्कन्धात्मकसमास एवोद्दिश्यमानत्वादुद्देशः, यथा श्रुतस्कन्ध इति। तेन वोद्देशः-यथा श्रुतस्कन्धीति। तस्माद् वोद्देशः, यथा तस्य श्रुतस्कन्धस्याध्येता। तस्मिन् वोद्देशः, यथा तदर्थविज्ञाता श्रुतस्कन्धार्थज्ञ इत्यादि। एवमध्ययनात्मकसमास एवोद्दिश्यत इत्युद्देशः, यथा-अध्ययनमिति। तेन वोद्देशः, यथा-'अध्ययनी' इति। तस्माद् वोद्देशः, यथा-तस्याध्ययनस्याध्येता, तस्मिन् वाध्ययने सत्युद्देशः, यथा तदर्थज्ञोऽध्ययनार्थवित्, इत्यादि विवक्षया सर्वं भावनीयमिति ॥ १४९३-१४९४-१४९५ ॥ अथोद्देशोद्देशं भावोद्देशं चाह—

काल-समास-अङ्गादिसमासोद्देशः

उद्देसो उद्देसी उद्देसण्णो तयत्थवेत्ता वा। उद्देसुद्देसोऽयं भावो भावि त्ति भावम्मि ॥१४९६॥

उद्देशोद्देश-भावोद्देशौ

(उद्देश उद्देशी उद्देशस्तदर्थवेत्ता वा। उद्देशोद्देशोऽयं भावो भावीति भावे ॥ १४९६ ॥)

उद्देशः पुलाकोद्देशकादिः, स एवोद्दिश्यमानत्वादुद्देशः उद्देशोद्देशः। स चायं विज्ञेयः। कः ? इत्याह-उद्देश इति; पुलाकोद्देशकादिक उद्देशोऽप्युद्दिश्यमानत्वेनोद्देशोद्देश उच्यते। तेन वोद्देशेनोद्देशोऽभिधानं, यथा 'उद्देशी' इति। तस्माद् वोद्देशो यथा- उद्देशज्ञः। तस्मिन् वोद्देशो यथा तस्योद्देशकस्यार्थवेत्तेत्यादि। 'भावम्मि त्ति' भावविषय उद्देशो भावोद्देशः। कः ? इत्याह-'भावो त्ति' औदयिकादिको भाव उद्दिश्यतेऽभिधीयत इत्युद्देशः, भावश्चासावुद्देशश्च भावोद्देश इत्यर्थः। तेन वा भावेनोद्देशो भावोद्देशो यथा 'भावी' इत्यादि पूर्वोक्तानुसारेण वाच्यम् ॥ इति गाथानवकार्थः ॥ १४९६ ॥ अथोद्देशव्याख्यानेन निर्देशमप्यतिदिशन्नाह—

एमेव य निद्देसो अट्ठविहो सो वि होइ नायव्वो। अविसेसियमुद्देसो विसेसिओ होइ निद्देसो॥१४९७॥

निर्देशः

(एवमेव च निर्देशोऽष्टविधः सोऽपि भवति ज्ञातव्यः। अविशेषित उद्देशो विशेषितो भवति निर्देशः ॥ १४९७ ॥)

एवमेव यथोद्देश उक्तस्तथा निर्देशोऽप्यष्टविध एव भवति ज्ञातव्यः। सर्वथा साम्यप्रतिषेधार्थमाह—किन्त्वविशेषितसामान्यमात्र-

इति निर्युक्तिगाथाक्षरार्थः ॥१४९७॥

स्थापनादिरूप उद्देशः, विशेषितनामादिरूपस्तु स एव निर्देशो भवतीति विशेषः ॥

भावार्थं तु भाष्यकारः प्राह—

दव्वे गोमं दंडी रहि त्ति तिविहो सचित्ताई ॥१४९८॥

नामं जिणदत्ताई ठवणा य विसिट्ठवत्थुनिक्खेवो। (नाम-स्थापना द्रव्य-निर्देशाः)

(नाम जिनदत्तादि स्थापना च विशिष्टवस्तुनिक्षेपः। द्रव्ये गोमान् दण्डी रथीति त्रिविधः सचित्तादिः ॥१४९८॥)

यथा जिनदत्तादि। वस्तुनः पुरुषादेर्यत् पुरुषादिकं सामान्यनाम स नामोद्देश उक्तः, यत्तु तस्यैव विशेषनाम स इह नामनिर्देश उच्यते, सामान्यस्य चेन्द्रादेर्वस्तुनः स्थापना स्थापनोद्देश उक्तः, इह तु विशिष्टस्य सौधर्माधिपत्यादिवस्तुनो यः स्थापनारूपो निक्षेपः स स्थापनानिर्देशः। द्रव्यस्यापि त्रिविधस्य सचित्तादेर्विशिष्टस्य यो विशिष्टाभिधानरूपो निर्देशः स इह द्रव्यनिर्देशः। तत्र सचित्तद्रव्यविशेषस्य निर्देशो यथा गौरित्यादि, अचित्तस्य तु दण्ड इत्यादि, मिश्रस्य तु रथ इत्यादि। रथस्य चाश्वादियुक्तस्येह मिश्रता भावनीयेति। तेन वा सचित्तादिद्रव्यविशेषेण निर्देशः, यथा गोमानित्यादि, दण्डीत्यादि रथीत्यादि ॥१४९८॥ अथ क्षेत्र-कालनिर्देशावाह—

सरउ त्ति सारउ त्ति य संवच्छरिउ त्ति कालम्मि ॥

खेत्ते भरहं तत्थ व भवो त्ति मगह त्ति मागहो व त्ति। (क्षेत्र-काल-निर्देशौ)

(क्षेत्रे भरतं तत्र वा भव इति मगधा इति मागधो वेति। शरदिति शारद इति च सांवत्सरिक इति काले ॥१४९९॥)

अथवा, 'मगह' त्ति मगधा क्षेत्रं क्षेत्रीत्यादिकः क्षेत्रोद्देश उक्तः, इह तु तदेव विशिष्टं क्षेत्रं क्षेत्रनिर्देशः, यथा 'भरतम्' इत्यादि। मगधासु भवो मागध जनपद इत्यादि। तस्मिन् वा क्षेत्रविशेषे भवः क्षेत्रनिर्देश उच्यते यथा भारत इत्यादि। एतच्च स्वयमेव द्रष्टव्यम्। इत्यादि। एतत्तु गाथायामप्यस्तीति। 'कालो कालाईयं' (गा०—१४९३) इत्यादिकः कालोद्देश उक्तः; इह तु तस्यैव कालस्य विशिष्टस्य यो निर्देशो विशिष्टमभिधानं स कालनिर्देशः, यथा शरदित्यादि। तत्र वा कालविशेषे भवः कालनिर्देशोऽभिधीयते, यथा शरदि भवः शारदः, संवत्सरे भवः सांवत्सरिक इत्यादि ॥ १४९९ ॥ अथ समासनिर्देशम्, उद्देशनिर्देशं चाह—

आवस्सयमावासइ सुत्तत्थधरोऽहवा यं ति ॥१५००॥

आयारो आयारवमायारधरो त्ति वा समासम्मि। (समासनिर्देश-उद्देश-निर्देशौ)

उद्देसयनिद्देसो सपएसो पोग्गलुद्देसो ॥१५०१॥

सत्थपरिण्णाई य व अज्झेयाऽयं समासनिद्देसो।

(आचार आचारवानाचारधर इति वा समासे। आवश्यकमावश्यकी सूत्रार्थधरोऽथवाऽयमिति ॥ १५०० ॥)

(शस्त्रपरिज्ञादिश्च वाऽध्येताऽयं समासनिर्देशः। उद्देशकनिर्देशः सप्रदेशः पुद्गलोद्देशः ॥ १५०१ ॥)

इह तु तस्यैव समासस्य विशेषाभिधानं

विस्तरवतो वस्तुनः संक्षेपः समासः, तस्य सामान्याभिधानं समासोद्देशः उक्तः।

समासनिर्देशः। तत्र चाङ्ग-श्रुतस्कन्धा-ऽध्ययनभेदात् त्रिविधः समासोद्देशः पूर्वमुक्तः। इह तु तेषामेव त्रयाणामङ्गादीनां विशेषाभिधानरूपस्त्रिविध एव समासनिर्देशः। तथा चाह– 'आयारो' इत्यादि आचाररूपेणाऽङ्गविशेषाभिधानेन निर्दिश्यमानत्वादाचार इति समासनिर्देशः। तेन वाऽऽचारसमासेन निर्देशो यथा–आचारवानित्यादि। तस्माद्वाऽऽचारसमासाद् निर्देशो यथा–आचारधर इत्यादि। श्रुतस्कन्धसमासनिर्देशो यथा–आवश्यकमिति। तेन वाऽऽवश्यकसमासेन निर्देशो यथा–आवश्यकीति। अथवा, तस्मादावश्यकसमासाद् निर्देशो यथा–आवश्यकश्रुता-ऽर्थधरोऽयमिति। अध्ययनमाश्रित्य समासनिर्देशः कः? इत्याह– 'आचाराङ्गे प्रथममध्ययनं शस्त्रपरिज्ञा' इत्यादि। तेन वा शस्त्रपरिज्ञासमासविशेषेण निर्देशो यथा–'अज्झेयाऽयं ति' शस्त्रपरिज्ञाध्येताऽयमित्यर्थः, इत्यादि समासनिर्देशः। उद्देशनिर्देशस्तु स उच्यते। कः? इत्याह–'पएसो त्ति' अध्ययनस्य प्रदेशोंऽश इत्यर्थः, यथा भगवत्यां पुद्गलोद्देशकः, तस्य निर्देशोऽभिधानमुद्देशनिर्देश इत्यादीति ॥१५००–१५०१॥ अथ भावनिर्देशं, चकाराभ्यां चोद्देश-निर्देशाभ्यामिहाधिकारस्तदाह—

ओदइओ खइउ त्ति व नाणं चरणं ति भावनिद्देसो। एत्थ विसेसाहिगओ समासउद्देस निद्देसो १५०२
अज्झयणं उद्देसो तं चिय सामाइयं ति निद्देसो। वुद्धीए जहासंभवमाजोज्जं सेसएसुं पि ॥१५०३॥

(औदयिकः क्षायिक इति वा ज्ञानं चरणमिति भावनिर्देशः। अत्र विशेषाधिकृतौ समासोद्देश-निर्देशौ ॥ १५०२ ॥)
(अध्ययनमुद्देशस्तदेव सामायिकमिति निर्देशः। बुद्धया यथासंभवमायोज्यं शेषकेष्वपि ॥ १५०३ ॥)

औदयिको भावः, क्षायिको भाव इत्यादि, अथवा, ज्ञानं दर्शनं चारित्रमित्यादिको ज्ञानादीनां क्षायिक-क्षायोपशमिकभाववृत्तित्वाद् भावनिर्देशः। इह च प्रत्येकमष्टविध उद्देशे निर्देशे च समासोद्देशः समासनिर्देशश्च विशेषेणाधिकृतः, तथाहि–प्रस्तुते 'अध्ययनम्' इत्येष समासोद्देशः, 'सामायिकम्' इति च विशेषाभिधानरूपत्वात् समासनिर्देशः। एवं स्वबुद्धया यथासंभवं शेषेष्वपि श्रुतस्कन्ध-चतुर्विंशतिस्तवाध्ययनेष्वायोज्यम्, यथा श्रुतस्कन्ध इति समासोद्देशः, आवश्यकमिति समासनिर्देश इत्यादि ॥ १५०२–१५०३ ॥

उत्तरगाथासंबन्धनार्थमाह—

सामाइयं ति नपुंसयमस्स पुमं थी नपुंसगं वावि। निद्दिट्ठा तत्थिच्छइ कं निद्देसं नओ को णु? १५०४

(सामायिकमिति नपुंसकमस्य पुमान् स्त्री नपुंसकं वापि। निर्देष्टा तत्रेच्छति कं निर्देशं नयः को नु? ॥ १५०४ ॥)

इह सामायिकमिति नपुंसकतया रूढम्। अस्य च त्रिविधो निर्देष्टा–उच्चारयिता, स्त्री-पुं-नपुंसकभेदात्। तत्रेदं नयैर्विचार्यते–'को नयः कं निर्देशमिच्छति?–किं निर्देश्यवशात्, निर्देशकवशाद् वा?' इति विनेयः पृच्छति ॥ इति गाथासप्तकार्थः ॥ १५०४ ॥ अस्मिन् प्रश्ने तत्राह—

दुविहं पि नेगमनओ निद्दिट्ठं संगहो य ववहारो। निद्देसयमुज्जुसुओ उभयसरिच्छं च सद्दस्स ॥

(द्विविधमपि नैगमनयो निर्दिष्टं संग्रहश्च व्यवहारः । निर्देशकमृजुसूत्रोभयसदृशं च शब्दस्य ॥ १५०५ ॥)

नैके गमा वस्तुधर्मपरिच्छेदा यस्यासौ ककारवर्णनाशाद् नैगमः, अनेकप्रकारवस्त्वभ्युपगमपर इत्यर्थः, नैगमश्चासौ नयश्च नैगमनयः। स द्विविधमपि 'निर्देश्यवशाद् निर्देशकवशाच्च निर्देशमिच्छति' इति शेषः, लोकव्यवहारपरत्वात्, अनेकगमरूपत्वाच्चास्य नयस्य। लोके च निर्देश्यवशात्, निर्देशकवशाच्च निर्देशप्रवृत्तिर्दृश्यते। तत्र निर्देश्यवशाद् यथा—'वासवदत्ता,तरङ्गवती,प्रियदर्शनाकथा' इत्यादि। निर्देष्टृवशात्तु मनुना प्रणीतो ग्रन्थो मनुः, अक्षपादेनोक्तोऽक्षपाद इत्यादि। लोकोत्तरे तु निर्देश्यवशात्, षड्जीवनिकायप्रतिपादकमध्ययनं षड्जीवनिका, साध्वाचारप्रतिपादको ग्रन्थ आचार इत्यादि। तथा, निर्देशकवशाद् निर्देशो यथा—कपिलेन प्रणीतं कापिलीयमध्ययनम्, हरिकेशिना प्रणीतं हरिकेशीयम्, केशि-गौतमाभ्यामभिहितं केशि-गौतमीयम्, नन्दि(प्र०...नन्द)संहिता, जिनप्रवचनमित्यादि। एवं सावद्यविरमणरूपं सामायिकं रूढितो नपुंसकमिति कृत्वा निर्देश्यवशाद् नैगमो नपुंसकनिर्देशमेवाऽस्य मन्यते, यथा—सामायिकं नपुंसकमिति। तथा, सामायिकं निर्देष्टुः स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गत्वात् तद्वशात् सामायिकस्य त्रिलिङ्गताऽप्येतन्मतेन भवति, यथा सामायिकं स्त्री, सामायिकं पुरुषः, सामायिकं नपुंसकमिति;यथा वा देवदत्तादिना घटादिशब्दे समुच्चारिते स घटादिशब्द उच्चारयितृदेवदत्तादिपरिणामत्वाद् देवदत्तादिशब्दत्वेन व्यपदिश्यते; तथा, तदभिधेयपृथुबुध्नोदराद्याकारघटादिपदार्थपरिणामत्वाद् घटादिशब्दत्वेनापि लोके निर्दिश्यते। एवं स्वाभिधेयसावद्यविरमणपर्यायत्वात् सामायिकस्य नैगमो नपुंसकनिर्देशं मन्यते, अभिधायकस्त्री-पुरुषादिपरिणामत्वात्तु लिङ्गत्रयनिर्देशमप्यस्याभ्युपगच्छति, यथा 'सामायिकं स्त्री' इत्यादि।

आह—'दुविहं पि नेगमनओ' एतावन्मात्रोक्तौ 'निर्देश्यवशाद् निर्देशकवशाच्च द्विविधं निर्देशमिच्छति' इति कुतो लभ्यते ? इति। अत्रोच्यते—'निद्दिट्ठं संगहो य ववहारो' इति वचनात्। अत्र अयमर्थः—निर्दिष्टमभिधेयं वस्त्वङ्गीकृत्य संग्रह-व्यवहारौ निर्देशमिच्छतः, निर्देश्यपर्यायत्वाद् वचनस्य, इत्यादियुक्तिश्च भाष्ये वक्ष्यते। तदिदं 'निर्दिष्टं वस्त्वाश्रित्य' इति वचनात् प्रागपि 'दुविहं पि' इत्यत्र निर्दिश्यवशाद् निर्देश इति गम्यते। 'निद्देसयमुज्जुसुउ त्ति' निर्दिशतीति निर्देशको वक्ता तमङ्गीकृत्य ऋजुसूत्रो निर्देशमिच्छति, 'सामायिकं स्त्री' इत्यादि; वक्तृपर्यायत्वाद् वचनस्येत्यादि युक्तिरत्रापि भाष्येऽभिधास्यते। 'उभयसरिच्छं च सद्दस्स त्ति' उभयमिह निर्देश्यं निर्देशकं च वस्तु तस्योभयस्य सदृशं समानलिङ्गमेवाश्रित्य शब्दनयस्य 'निर्देशप्रवृत्तिः' इति गम्यते। यदि हि निर्देश्यं नपुंसकं निर्देष्टाऽपि स्त्री-पुं-नपुंसकलक्षणो नपुंसकमेव, वक्तुर्वाच्योपयोगानन्यत्वेन तद्रूपत्वात्। उपयोगप्रधाना हि शब्दनयाः, ततो यो कः स तद्रूप एव, यथाऽग्न्युपयुक्तो माणवकोऽप्यग्निः, तथा च सति स्त्री-पुरुषावपि यदा रूढितो नपुंसके सामायिके उपयुक्तौ

भवतः, तदा निर्देशकनपुंसकोपयुक्तत्वाद् नपुंसकमेव, तदुपयोगानन्यत्वेन तद्रूपत्वादिति । स्त्री पुरुषो वा नपुंसकं श्रुत इत्यस्य त्वर्थस्य शब्दनयमतेनाऽसंभव एव ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥१५०५॥ अथ विस्तरार्थमभिधित्सुर्भाष्यकारः प्राह—

जं संववहारपरो णेगगमो णेगमो तओ दुविहं। इच्छइ, संववहारो दुविहो जं दीसए पायं ॥१५०६॥ विशेषा० व्यवहार-नये निर्देशः

(यत् संव्यवहारपरो नैकगमो नैगमस्ततो द्विविधम् । इच्छति, संव्यवहारो द्विविधो यद् दृश्यते प्रायः ॥ १५०६ ॥)

यद् यस्माल्लोकव्यवहारपरोऽनेकगमश्च नैगमनयः, ततस्तस्माद् निर्दिष्टवशाद् निर्देशकवशाच्च द्विविधमपि निर्देशमिच्छति । लोकव्यवहारश्च प्रायो द्विधा (प्र०...द्विधापि)दृश्यते ॥ १५०६ ॥ कथम् ? इत्याह—

छज्जीवणियाऽऽयारो निद्दिट्ठवसेण तह सुयं चऽण्णं। तं चेव य जिणवयणं सव्वं निद्देसयवसेणं ॥
जह वा निद्दिट्ठवसा वासवदत्ता-तरंगवइयाइं। तह निद्देसगवसओ लोए मणुरक्खवाउ त्ति ॥१५०८॥

(षड्जीवनिकाऽऽचारो निर्दिष्टवशेन तथा श्रुतं चान्यत् । तदेव च जिनवचनं सर्वं निर्देशकवशेन ॥ १५०७ ॥)
(यथा वा निर्दिष्टवशाद् वासवदत्ता-तरङ्गवत्यादि । तथा निर्देशकवशतो लोके मनुरक्षपाद इति ॥ १५०८ ॥)

लोको द्विधा— अर्हद्दर्शनानुगतो लोकोत्तररूपः, तद्व्यतिरिक्तश्च । तत्र लोकोत्तरे निर्दिष्टार्थवशाद् निर्देशो यथा—षड्जीवनिका नामाध्ययनम्, आचारः, आवश्यकमित्यादि । 'तह सुयं चऽण्णं तं चेव येत्यादि' तथा,अत्रैव लोकोत्तरे तदन्यच्च श्रुतं निर्देशकवशात् सर्वमपि जिनप्रवचनमुच्यते । तथा, अन्यत् किमपि श्रुतं निर्देशकवशादेवोच्यते, यथा भद्रबाहुनिमित्तम् , नन्दसंहिता, कापिलीयमित्यादि । यथा वा, इतरलोके निर्दिष्टवशाद् वासवदत्ता, तरङ्गवतीत्यादि निर्देशः, निर्देशकवशात्तु मनुः, अक्षपाद इत्यादि ॥ १५०७–१५०८ ॥

तथा किम् ? इत्याशङ्क्य प्रकृते योजयन्नाह—

तह निद्दिट्ठवसाओ नपुंसगं नेगमस्स सामइयं। थी पुं नपुंसगं वा तं चिय निद्देसयवसाओ ॥१५०९॥

(तथा निर्दिष्टवशाद् नपुंसकं नैगमस्य सामायिकम् । स्त्री पुमान् नपुंसकं वा तदेव निर्देशकवशात् ॥ १५०९ ॥)

यथा षड्जीवनिका, आचार इत्यादौ निर्दिष्टार्थवशाद् निर्देशः, तथात्रापि सावद्यविरमणलक्षणनिर्दिष्टनपुंसकार्थवशात् 'सामायिकं' इति नपुंसकनिर्देशः, यथा वा मनुः, अक्षपाद इत्यादौ निर्देशकवशाद् निर्देशः, तथाऽत्रापि योषित्-पुरुष-नपुंसकलक्षणत्रिविधनिर्देशकवशात् तदेव सामायिकं स्त्री-पुं-नपुंसकं भवति— स्त्र्यादित्रिविधनिर्देशकवशाद् नन्दसंहिता-मनु-कापिलीयादिवत् त्रिष्वपि लिङ्गेषु सामायिकस्य निर्देशप्राप्तिः, यथा 'सामायिकं स्त्री' इत्यादि ॥ १५०९ ॥ अथ प्रकारान्तरेणापि लोकव्यवहारोपदर्शनेन प्रकृतं समर्थयन्नाह—

जह वा घडाभिहाणं घडसद्दो देवदत्तसद्दो त्ति। उभयमविरुद्धमेवं सामइयं नेगमनयस्स ॥१५१०॥

(यथा वा घटाभिधानं घटशब्दो देवदत्तशब्द इति। उभयमविरुद्धमेवं सामायिकं नैगमनयस्य ॥ १५१० ॥)

इयं च गाथा, 'यथा वा देवदत्तादिना घटादिशब्दे समुच्चारिते' इत्यादिना व्याख्यातैवेति ॥ १५१० ॥

'निद्दिट्ठं संगहो य ववहारो' (गा०—१५०५) इत्येतद् व्याख्यातुमाह—

अत्थाउ च्चिय वयणं लहइ सरूवं जओ पईवो व्व। तो संगह-ववहारा भणंति निद्दिट्ठवसगं तं ॥१५११॥

(अर्थादेव वचनं लभते स्वरूपं यतः प्रदीप इव। ततः संग्रह-व्यवहारौ भणतो निर्दिष्टवशगं तत् ॥ १५११ ॥)

यतो यस्मादर्थादेव वाच्याद् घटादेः सकाशाद् वाचकं वचनं स्वरूपमात्मलाभं लभते, नान्यथा, यथा प्रदीपः; प्रदीपो हि प्रकाश्यमेवार्थं प्रकाशयन् प्रदीपो भण्यते, यदि तु प्रकाश्यं वस्तु न स्यात्, तदा किमपेक्षोऽसौ प्रदीपः स्यात्?। तस्माद् यथा प्रकाश्यादेवार्थात् प्रदीप आत्मलाभं लभते, तथा वाच्यादेवार्थाद् वचनमात्मस्वरूपमाप्नोति। ततस्तस्माद् संग्रह-व्यवहारनयौ 'निर्दिश्यते' इति निर्दिष्टं वाच्यं वस्तु तद्वशगं तदधीनमेव तद् वचनं भणतो ब्रूतः। वाच्यं चेह सामायिकशब्दस्य सावद्यविरतिरूपस्तदभिधेयोऽर्थः। स च रूढितो नपुंसकतया प्रसिद्ध इति। अतः सामायिकस्य नपुंसकलिङ्गतामेव संग्रह-व्यवहारावभ्युपगच्छतः। अथवा, सामायिकवतां सत्त्वानां स्त्री-पुं-नपुंसकत्वात् तत्परिणामानन्यत्वेन च सामायिकार्थस्य स्त्र्यादिरूपत्वाद् वाच्यवशेन त्रिलिङ्गतापि सामायिकस्य संग्रह-व्यवहारनयमतेन द्रष्टव्येति ॥ १५११ ॥ प्रकारान्तरेणापि निर्दिष्टवशाद् निर्देशं समर्थयन्नाह—

अहव निद्दिट्ठत्थस्स पज्जओ चेव तं सधम्म व्व। तप्पच्चयकारणओ घडस्स रूवाइधम्म व्व ॥१५१२॥

वचनं वाच्यार्थपर्यायः

(अथवा निर्दिष्टार्थस्य पर्याय एव तत् स्वधर्म इव। तत्प्रत्ययकारणतो घटस्य रूपादिधर्म इव ॥ १५१२ ॥)

अथवा, तद् वचनं निर्दिष्टार्थस्य वाच्यवस्तुनः पर्याय एव, तत्प्रत्ययकारणत्वात्—वाच्यार्थप्रतीतिहेतुत्वात्, यथा तस्यैव निर्देश्यस्य घटादेरन्ये संस्थानादयो धर्माः। इह यद् यस्य प्रत्ययकारणं तत् तस्य स्वपर्यायः, यथा घटस्य रूपादयः, वचनं च वाच्यार्थस्य प्रत्ययकारणम्, ततस्तत्पर्यायः, पर्यायश्च पर्यायिणोऽधीन एव, इति युक्तो निर्देश्यवशाद् निर्देश इति ॥१५१२॥

स्यादेतत्, असिद्धोऽयं हेतुः—'एतत्प्रत्ययकारणत्वाद् वचनस्य' इति, एतन्निराकरणार्थमाह—

वयणं विण्णाणफलं जइ तं भणिए वि नत्थि किं तेणं?। अण्णत्थ पच्चए वा सव्वत्थ वि पच्चओ पत्तो ॥

(वचनं विज्ञानफलं यदि तद् भणितेऽपि नास्ति किं तेन?। अन्यत्र प्रत्यये वा सर्वत्रापि प्रत्ययः प्राप्तः ॥ १५१३ ॥)

३ भधेयसंकरो वा जइ वत्तरि पच्चओऽणभिहिए वि। तम्हा निद्दिट्ठवसा नपुंसगं बेंति सामइयं १५१४

(अभिधेयसंकरो वा यदि वक्तरि प्रत्ययोऽनभिहितेऽपि। तस्माद् निर्दिष्टवशाद् नपुंसकं ब्रुवन्ति सामायिकम् ॥ १५१४ ॥)

अर्थविज्ञानफलं हि वचनं, यदि भणितेऽप्युदीरितेऽपि वचने 'तं' ति तदर्थविज्ञानं नास्ति न भवति, तर्हि कण्ठौष्ठशोषमात्रविधायिना किं तेनोक्तेन, निष्फलत्वात् ? । स्यादेतत्, वाच्यादर्थादन्यत्र वक्तृलक्षणेऽर्थे विज्ञानं जनयिष्यति वचनम्; ततश्च विज्ञानफलं च तद् भविष्यति, वाच्येऽर्थे विज्ञानं च न जनयिष्यति, तथा च सति वाच्यार्थपर्यायो वचनं न भविष्यति, इत्याशङ्क्याह—'सव्वत्थेत्यादि' यदि हि वाच्यमर्थं विहाय वक्तृलक्षणेऽर्थान्तरे प्रत्ययं वचनं जनयेत्, तदविशेषेणैव सर्वत्रार्थे प्रत्ययः प्राप्तः, न वा क्वचिदप्यर्थेऽसौ भवेत्, अविशेषादिति—अतत्पर्यायत्वेऽपि तत्प्रत्ययहेतुत्वे सर्वत्रासौ भवेत्, न वा क्वचिद् भवेदिति भावः।

स्यादेतत्, वचनाद् वक्तरि प्रत्ययो भवत्येव, यथाऽनेनेदमभिहितमिति, तद् किमुच्यते—'जइ तं भणिए वि नत्थि किं तेणं' ति? इत्याशङ्क्याह—'अभिधेयसंकरो वे'त्यादि। अथवा, वाच्यादर्थादन्यत्र प्रत्ययेऽभ्युपगम्यमाने सर्वत्रापि प्रत्ययो भवेदित्येको दोष उक्तः। अथ दोषान्तरमभिधित्सुराह—'अभिधेयसंकरो वेत्यादि' यदि हि वक्तर्यनभिहितेऽपि वचनात् तत्र प्रत्ययोऽभ्युपगम्यते, हन्त ! तर्हि वक्तृवदनभिहितानि खरो-ष्ट्र-देह-मक्षादीनि बहूनि वस्तूनि सन्ति, ततो वक्तृवत् तेषामपि श्रोतुः प्रत्यये सत्यभिधेयानां सर्वेषां, अभिधेयेन वा घटादिना सह वक्त्रादीनामन्येषां संकरः, एकस्यां श्रोतृप्रतीतौ सांकर्यं युगपत् तदाकारसंक्रमणं प्राप्नोति, न चैतदस्ति, एकस्माद् वचनादेकस्यैव प्रतिनियतस्य घटाद्याकारस्य संवेदनादिति। तस्मादभिधेयपर्याय एव वचनम्, तत्प्रत्ययकारणत्वात्। अतो निर्दिष्टमिह सामायिकशब्दस्यार्थरूपं सामायिकं रूढितो नपुंसकम्, तद्वशात् सामायिकशब्दः संग्रह-व्यवहारयोर्नपुंसकलिङ्गरुचि। अथवा, सामायिकवतः स्त्री-पुं-नपुंसकत्वात्, तत्परिणामानन्यत्वाच्च सामायिकार्थस्य त्रिलिङ्गतामपि संग्रह-व्यवहारावभ्युपगच्छतः। ततो निर्दिष्टस्य सामायिकार्थस्य त्रिलिङ्गत्वाद् निर्देश्यवशादपि संग्रह-व्यवहारमतेन सामायिकस्य त्रिलिङ्गतापि भवति, यथा सामायिकं स्त्री' इत्यादि, एतच्च स्वयमेव द्रष्टव्यम् ॥१५१३-१५१४॥ 'निद्देसयमुज्जुसुओ' इति (गा०-१५०५) व्याचिख्यासुराह—

उज्जुसुओ निद्देसगवसेण सामाइयं विणिद्दिसइ। वयणं वत्तुरहीणं तप्पज्जाओ य तं जम्हा॥१५१५॥ ऋजुसूत्रमते निर्देशकलिङ्गं सामायिकस्य

(ऋजुसूत्रो निर्देशकवशेन सामायिकं विनिर्दिशति। वचनं वक्तुरधीनं तत्पर्यायश्च तद् यस्मात् ॥ १५१५ ॥)

ऋजुसूत्रनयो निर्देशकवशेनाभिधातृपारतन्त्र्येण सामायिकं निर्दिशति, यदेव निर्देशकस्य लिङ्गं तदेव सामायिकस्यासौ मन्यते, यथा—'सामायिकं स्त्री' इत्यादि, वचनस्य वक्त्रधीनत्वात् तत्पर्यायत्वाच्च विज्ञानवदिति ॥१५१५॥ अथ वचनस्य वक्त्रधीनत्वे युक्तिमाह—

करणत्तणओ मण इव सपज्जयाओ घडाइरूवमिव। साहीणत्तणओ विय सधणं व वओ वयं तस्स १५१६

(करणत्वतो मन इव स्वपर्ययाद् घटादिरूपमिव । स्वाधीनत्वतोऽपिच स्वधनमिव यतो वचः ॥ १५१६ ॥)

'वक्तुर एव संबन्धि वचः' इति पर्यन्ते प्रतिज्ञा । अत्र सदृष्टान्तान् हेतूनाह–करणत्वात्, मनोवत्; तथा स्वपर्यायत्वात्, घटादे रूपादिवत्; तथा स्वाधीनत्वात्, स्वधनवदिति ॥१५१६॥ युक्त्यन्तरमाह—

वचनं वक्तृधर्मः

तह सुत्त-दुरुत्ताओ तस्सेवाणुग्गहो-वघायाओ। तस्स तयमिंदियं पिव इहरा अकयागमो होज्जा १५१७

(तथा सूक्त-दुरुक्ताभ्यां तस्यैवानुग्रहो-पघाताभ्याम् । तस्य तदिन्द्रियमिवेतरथाऽकृतागमो भवेत् ॥ १५१७ ॥)

'तस्यैव वक्तुस्तद् वचः' इति पक्षः, वचनस्य सूक्तत्व-दुरुक्तत्वाभ्यां वक्तुरेवानुग्रहो-पघातदर्शनात्, इह यस्य यन्निमित्तावनुग्रहोपघातौ तस्य तदात्मीयम्, यथा देवदत्तादेरिन्द्रियम्, दृश्येते च वचनसूक्तत्व-दुरुक्तत्वाभ्यां वक्तुरनुग्रहो-पघातौ, तस्मात् तत् तस्यात्मीयम्। विपर्यये बाधकमाह–इतरथा अन्यथा वचनस्य वक्तुरसंबन्धित्वे तस्यानुग्रहो-पघातयोरकृताभ्यागम एव स्यादिति ॥१५१७॥ अत्र परः प्राह–

निद्दिट्ठस्स वि कस्सचि नणूवघायाइओ तयं जुत्तं। ते तस्स सकारणाओ इहरा थाणुस्स वि हवेज्जा १५१८

(निर्दिष्टस्यापि कस्यचिद् ननूपघातादिवस्तद् युक्तम् । ते तस्य स्वकारणादितरथा स्थाणोरपि भवेयुः ॥ १५१८ ॥)

ननु न केवलं निर्देशकस्य, किन्तु निर्दिष्टस्याप्यभिधेयस्यापि कस्यचित् तस्करादेर्वचनादुपघातादयो दृश्यन्ते, यथा– 'बध्यतां, हन्यतां चायं तस्करः, मुच्यतां चायम्' इत्याद्युक्ते तस्य विषादाद्युत्पत्तेरुपघातादयोऽध्यक्षत एवोपलभ्यन्ते । अतस्तद्दर्शनाद् निर्दिष्टस्यापि संबन्धि तद् वचनं वक्तुं युज्यते । अत्रोत्तरमाह– 'ते इत्यादि' य इष्टा-ऽनिष्टवचनश्रवणात् तस्करादेर्निर्दिष्टस्यानुग्रहादयो दृश्यन्ते ते तस्य स्वकीयश्रवणेन्द्रिय-मनःपुण्य-पापादिकात् कारणादेव मन्तव्याः, न त्विष्टा-ऽनिष्टवचनोक्तिमात्रात्, अन्यथा श्रोत्रादिकरणविकलानां स्थाण्वादीनामपि तदुक्तिमात्रात् ते भवेयुरिति ॥ १५१८ ॥ वक्तृधर्मत्वमेव वचनस्य हेत्वन्तरोक्तेः समर्थयन्नाह—

सरनामोदयजणियं वयणं देहो व्व वत्तुपज्जाओ। तं नाभिधेयधम्मो जुत्तमभावाभिहाणाओ ॥१५१९॥

(स्वरनामोदयजनितं वचनं देह इव वक्तृपर्यायः । तद् नाभिधेयधर्मो युक्तमभावाभिधानात् ॥ १५१९ ॥)

'वक्तृपर्यायो वचनम्' इति प्रतिज्ञा, स्वररूपनामकर्मोदयजन्यत्वात्, इह यद् यन्नामकर्मोदयजन्यं तत् तस्यैव वक्तुर्देवदत्तादेः पर्यायः, यथा तस्यैव देहः, नामकर्मोदयजन्यं च वचनम्, तस्मात् तस्यैव वक्तुः पर्यायः । तत् तस्माद् न वचनमभिधेयधर्मो युक्तम्, किन्त्वभिधातुरेव । उपचयमाह– अभावस्यापि वचनेनाभिधानात् । इदमुक्तं भवति– अभावोऽपि हि वचनेनाभिधीयते, न च वचनं तद्धर्म इति वक्तुं शक्यते, अभावस्यासत्त्वात्, यदि च वचनं तद्धर्मः स्यात्, तदा सोऽपि भावः स्यात्, वचनाश्रयत्वात्, देवदत्तादिवदिति ॥ १५१९ ॥

यस्यापि च घटादिशब्दाभिधेयस्य घटादेर्भावस्य वचनं तत्प्रत्ययकारणत्वाद् धर्मत्वेनाभ्युपगम्यते, तत्रापि पृच्छयते । किम् ? इत्याह–

भावम्मि वि संबद्धं तमसंबद्धं व तं पगासेज्जा। जइ संबद्धं तिहुयणवावि त्ति तयं पगासेउ १५२०

(भावेऽपि संबद्धं तदसंबद्धं वा तं प्रकाशयेत् । यदि संबद्धं त्रिभुवनव्यापीति तत् प्रकाशयतु ॥ १५२० ॥)

भावेऽपि घटादिके वचनाभिधेये पृच्छामो भवन्तं–तद् वचनं तत्र भावे किं संबद्धं सत् तं भावं प्रकाशयति;आहोस्विदसंबद्धम् ? इति । यदि संबद्धं, तर्हि 'चउहिं समएहिं लोगो मासाए निरन्तरं तु होइ फुडो' (गा०...३७६) इत्यादिवचनात् त्रिभुवनव्यापित्वात् तद्गतं समस्तमपि पदार्थजातं प्रकाशयतु, संबद्धत्वाविशेषादिति ॥ १५२० ॥ अथासंबद्धं प्रकाशयति, तत्राह—

निव्विण्णाणत्तणओ नासंबद्धं तयं पईवो व्व। भासयइ असंबद्धं अह तो सव्वं पगासेउ ॥१५२१॥

(निर्विज्ञानत्वतो नासंबद्धं तम् प्रदीप इव । भासयत्यसंबद्धमथ ततः सर्वं प्रकाशयतु ॥ १५२१ ॥)

नासंबद्धं तत् पदार्थान् प्रभासयति । कुतः ? इत्याह–निर्विज्ञानत्वात्– विज्ञानादन्यत्वे सत्यसंबद्धत्वादिति भावः, अयं च हेतुः । प्रदीपवदिति दृष्टान्तः । विज्ञानमसंबद्धमपि वस्तु प्रकाशयति, न च वचनं विज्ञानरूपम्, अतो नासंबद्धमर्थं प्रकाशयति, प्रदीपवत् । अथासंबद्धमपि तद् वस्तु प्रकाशयति, तर्हि सर्वमपि प्रकाशयतु, असंबद्धत्वाविशेषात् । तस्माद् वाच्यप्रत्ययकारणत्वेन तद्धर्मो वचनमिति ॥१५२१॥

आह– ननूक्तम्– वचनमर्थादात्मलाभं लभते, प्रदीपवत्, अतः कथमिदं वक्तुरेवेष्यते ? इत्याह—

जइ वि वयणिज्ज वत्ता वज्झ-ऽभंतरनिमित्तसामण्णं। वत्ता तहवि पहाणो निमित्तमऽभंतरं जं सो १५२२

(यद्यपि वचनीयं वक्ता बाह्या-ऽभ्यन्तरनिमित्तसामान्यम् । वक्ता तथापि प्रधानं निमित्तमभ्यन्तरं यत् सः ॥ १५२२ ॥)

इह यद्यपि वचनीयं वक्ता च यथासंख्यं बाह्यमभ्यन्तरं च वचनस्य सामान्यं निमित्तं कारणम्, तथापि वक्ता प्रधानः । कुतः ? इत्याह– यद् यस्मादन्तरङ्गं प्रत्यासन्नं निमित्तमसौ । तस्माद् वचनस्य वक्त्रधीनत्वाद् यदेव वक्तुर्लिङ्गं तदेव सामायिकस्य ऋजुसूत्रनयमतेन लिङ्गमिति स्थितम् ॥ १५२२ ॥ 'उभयसरिच्छं च सद्दस्स (गा०...१५०५) इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

सद्दो समाणलिंगं निद्देसं भणइ विसरिसमवत्थुं। उवउत्तो निद्दिट्ठो निद्दिस्साओ जओऽणण्णो ॥

(शब्दः समानलिङ्गं निर्देशं भणति विसदृशमवस्तु । । उपयुक्तो निर्देष्टा निर्देश्याद् यतोऽनन्यः ॥ १५२३ ॥)

शब्दनये-वचनलिङ्गभेदेऽवस्तु

शब्दप्रधानो नयः 'शब्दो' निर्देशं वचनमिच्छति । किंविशिष्टम् ? इत्याह– समानलिङ्गं निर्देश्य-निर्देशकयोस्तुल्यमेव लिङ्गमसाधारणं विवक्षितमर्थः । विसदृशं त्वसमानलिङ्गं निर्देशमघटमानकत्वादवस्तुत्वेनैव मन्यते । कुतः ? इत्याह– उपयुक्तो निर्देश्येऽर्थेऽर्पितान्तःकरणो निर्देष्टा यद् यस्माद् निर्देश्यादनन्योऽभिन्नः । इदमुक्तं भवति– वक्तुस्त्रिलिङ्गत्वेऽपि पुमांसमभिदधतः पुंनिर्देश एव, स्त्रियं प्रतिपादयतः

स्त्रीनिर्देश एव, नपुंसकं निर्दिशतो नपुंसकनिर्देश एव, माष्य उपयुक्तस्य वक्तुर्वाच्यादभिन्नत्वादिति ॥ १५२३ ॥ तथाचाह—

थीविन्नाणाणन्नो निद्दिट्ठसमाणलिङ्गो त्ति १५२४

थीं निद्दिसइ जइ पुमं थी चेव तओ जओ तदुवउत्तो।

(स्त्रियं निर्दिशति यदि पुमान् स्त्र्येव सको यतस्तदुपयुक्तः। स्त्रीविज्ञानानन्यो निर्दिष्टसमानलिङ्ग इति ॥ १५२४ ॥)

यद्यपि च पुमान् कर्ता स्त्रियं कर्मतापन्नां वचनलिङ्ग-

स्त्र्यादेः समानलिङ्गं स्त्र्यादिकं निर्दिशतः स्त्र्यादिनिर्देश इति तावत् किल प्रतीतमेव। मेव वक्तुः

निर्दिशति, यथा– 'वासवदत्ते ! इदमित्थं विधेहि' इति, तदपि सकोऽसौ निर्देष्टा पुरुषः स्त्र्येव भवति। कुतः ? इत्याह– यतो यस्मात्

तदुपयुक्तः स्त्र्युपयुक्तः स्त्रीविज्ञानाद् वासवदत्ताध्यवसायादनन्योऽभिन्नः सन् निर्दिष्टया स्त्रिया समानलिङ्गः पुरुषो भवति। ततश्च यदा

पुरुषो नपुंसकमभिधत्ते तदापि निर्दिष्टसमानलिङ्गत्वाद् नपुंसकमेवासौ। एवं स्त्रियां नपुंसके च निर्देष्टरि निर्दिष्टसमानलिङ्गता

योजनीयेति ॥ १५२४ ॥ ननु कथं स्त्रीविज्ञानादनन्यः स पुरुषोऽपि स्त्र्येव भवति, न पुरुषोऽपि स्यात् ? इत्याह—

जो थीविण्णाणमओ नो थी सो सव्वहा नत्थि ॥

जइ स पुमं तो नत्थी, अह थी न पुमं न वा तदुवउत्तो।

(यदि स पुमांस्ततो न स्त्री अथ स्त्री न पुमान् न वा तदुपयुक्तः। यः स्त्रीविज्ञानमयो नो स्त्री स सर्वथा नास्ति ॥ १५२५ ॥)

अथासौ स्त्र्युपयोगोपयुक्तत्वात् स्त्रीत्यभ्युपगम्यते, तर्हि

यदि स निर्देष्टा पुमान्, ततो 'न स्त्री'– न खल्वसौ स्त्र्युपयोगवानित्यर्थः। अथ नैवम्, तर्हि 'न वा' न खल्वसौ तदु-

'न पुमान्'– न पुंस्त्वेनायमेष्टव्यः, किन्तु स्त्र्युपयोगोपयुक्तत्वात् स्त्र्येवासौ मन्तव्य इत्यर्थः।

पयुक्तः स्त्र्युपयुक्तः, तदुपयुक्तस्य सर्वथैव पुंस्त्वविरोधात्। किं बहुना ?, यः स्त्रीविज्ञानमयः स्त्र्युपयोगोपयुक्तोऽपि न स्त्री, किन्तु पुमान्

नपुंसकं वा, स एवंभूतः पदार्थः सर्वथा नास्ति–असन्नेव, खरविषाणवदिति ॥ १५२५ ॥

अथानुपयुक्तः स्त्रियं भाषमाणोऽपि पुरुषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

निद्देसो जेण मयं निच्छियदेसो त्ति निद्देसो १५२६

भासइ वाणुवउत्तो जइ अन्नाणी तओ न तव्वयणं।

(भाषते वानुपयुक्तो यद्यज्ञानी सको न तद्वचनम्। निर्देशो येन मतं निश्चितदेश इति निर्देशः ॥ १५२६ ॥)

यदि वा, उच्यते भवता—अनुपयुक्तोऽसौ पुरुषः स्त्रियं भाषते, अतो न स्त्रीरूपतां प्रतिपद्यते। तदयुक्तम्, यत एवं सति सकोऽसा-

वनुपयुक्तभाषकोऽज्ञानी, उपयोगशून्यत्वात्, घटादिवत्। ततश्च न तद्वचनं निर्देशः, उपयोगपूर्वकत्वाभावात्, उन्मत्तादिवचनवत्। कुतः ?

इत्याह–येनैतद् मतं संमतं विपश्चिताम्। किम् ? इत्याह– उपयोगपूर्वकतया निश्चित्य देशनं भाषणं देशो निर्देशः अथवा, निश्चितो देशो

भाषणं यत्रासौ निर्देशो भण्यते (प्र०...भवति)। न च निरुपयोगभाषकस्यैवं संभवतीति ॥ १५२६ ॥ एतदेव भावयति—

सो जइ नाणुवउत्तो ऽणुवउत्तो वा न नाम निद्देसो। निद्देसो ऽणुवउत्तो य वेइ सद्दो न तं वत्थुं १५२७

(स यदि नानुपयुक्तोऽनुपयुक्तो वा न नाम निर्देशः । निर्देशोऽनुपयुक्तश्च स ते शब्दो न तद् वस्तु ॥ १५२७ ॥)

हन्त ! स यदि निश्चितदेशो निर्देशोऽभ्युपगम्यते, तर्हि तद्वान् देवदत्तादिर्नानुपयुक्तो युज्यते । अथानुपयुक्तोऽसौ,तर्हि न तस्य निर्देशः, निश्चितज्ञानपूर्वकत्वात् तस्य । किं बहुना ? 'निर्देशः, अनुपयुक्तश्च तद्वान्' इत्येवंभूतं यद् मतं तच्छब्दनयोऽस्त्येव भूते, विरुद्धत्वात्, 'अचेतन आत्मा, अश्रावणः शब्दः' इत्यादिवदिति ॥१५२७॥ अथोपसंहरन्नाह—

तम्हा जं जं निद्दिसइ तदुवउत्तो स तम्मओ होइ। वत्ता वयणीआओ ऽनन्नो त्ति समाणलिंगो सो ॥

(तस्माद् यद् यद् निर्दिशति तदुपयुक्तः स तन्मयो भवति । वक्ता वचनीयादनन्य इति समानलिङ्गः सः ॥ १५२८ ॥)

तस्मादेतद् शब्दनयमतस्य तात्पर्यम्– यः पुरुषादिर्वक्ता यं यं स्त्र्यादिकमर्थं तदुपयुक्तः स्त्र्याद्युपयुक्तो निर्दिशति वक्ति, स तन्मयो वाच्यार्थात्मको भवति । कुतः ? इत्याह–वक्ता वाच्योपयुक्तो वचनीयादनन्य एव भवतीति कृत्वा । ततो वक्तृवचनीयसमानलिङ्गोऽयमस्य निर्देश इति स्थितम् ॥ १५२८ ॥ प्रकृतमुपदर्शयन्नाह—

सामाइओवउत्तो जीवो सामाइयं सयं चेव। निद्दिसइ जओ सव्वो समाणलिंगो स तेणेव॥१५२९॥

(सामायिकोपयुक्तो जीवः सामायिकं स्वकमेव । निर्दिशति यतः सर्वः समानलिङ्गः स तेनैव ॥ १५२९ ॥)

इह प्रस्तुते सामायिके निर्देश्य उपयुक्तो निर्देष्टा जीवः सामायिकमेव 'भवति' इति शेषः । ततश्चासौ सामायिकं निर्दिशन् स्वकमेवात्मानमेव निर्दिशति । कुतः ? इत्याह–यतो यस्मात् स्त्री-पुं-नपुंसकरूपः सर्वोऽप्यसौ निर्देष्टा तदुपयुक्तत्वात् तेनैव निर्देश्येन सामायिकेन समानलिङ्गो भवति, सामायिकार्थस्य रूढितो नपुंसकत्वात्, स्त्रियाः, पुंसः, नपुंसकस्य वा सामायिकमभिदधानस्य नपुंसकलिङ्गनिर्देश एव भवतीति ।

आह–यदि पुनर्भावस्य द्वैविध्याद् निर्देश्य-निर्देशकोभयवशतोऽपि निर्देशः स्यात्, तर्हि को दोषः ?, तथाहि–द्विविधो भावोऽर्थस्य–विज्ञानं, परिणतिश्च; भावाभिधायिनश्च शुद्धनयाः । तत्र यदा पुमानुपयुक्तः सामायिकं नपुंसकमाह, तदा वक्तुर्नपुंसकविज्ञानानन्यत्वाद् नपुंसकनिर्देशोऽस्तु, निर्देष्टुश्च मुखरोमादिरूपपुरुषपरिणतिमयत्वात् पुंनिर्देशोऽपि भवत्विति । अत्रोच्यते–भावस्य द्वैविध्ये सत्यपि वस्तुनो विज्ञानमेवेहोपयोगरूपमधिक्रियते, न पुनस्तत्परिणतिः, विज्ञानरूपस्यैवेह निर्देशस्याभिप्रेतत्वात् ।

आह–ननु शब्दोऽपि पुद्गलद्रव्यरूपः 'निर्दिश्यते' इति कृत्वा निर्देश उच्यते, तद् किमिति तदुपयोगरूप एव निर्देशोऽधिक्रियते । नैतदेवम्, शब्दस्य द्रव्यभावत्वात्, ज्ञानलक्षणभावग्राहिणश्च शब्दनयाः । अत एव पुरुषपरिणतेः सत्यपि भावत्वे न तस्या इह ग्रहणम्,

किन्तु विज्ञानरूप एवात्र निर्देशो गृह्यते । तत्रैवत् स्यात्, शब्दप्रधान एव हि शब्दनयः; तत् कथमिह शब्दरूपो निर्देशो नेष्यते ? । तदयुक्तम्, भावार्थापरिज्ञानात्, शब्दनयो हि शब्दादेवार्थज्ञानमभ्युपगच्छति, तद्भावभावित्वात् तस्य । एवं च सति शब्दस्य ज्ञानकारणत्वात्, कारणस्य च द्रव्यत्वात्, द्रव्यस्य च भावशून्यत्वात्, शब्दनयस्य च भावग्राहित्वाद् न शब्दमात्रप्रधानता युक्तेति ।

अथापरस्त्वाह–ननु यद्युपयुक्तो वक्ता यमर्थमाह, तद्वशाद् निर्देश इष्यते, ततो निर्देश्यवशाद् निर्देश इति प्राप्तम्, एवं च सति संग्रह-व्यवहारयोः शब्दनयस्य च को विशेषः ? । अत्रोच्यते–संग्रह-व्यवहारयोरुपयुक्तस्याऽनुपयुक्तस्य वा वक्तुरात्मनिरपेक्षोऽभिधेयमात्रवशात् शब्दमात्रमेव निर्देशः, इह तु बाह्यवस्तुप्रत्ययमात्रमुररीकृत्य य उपयोगस्तस्मादनन्यत्वादभिधातुर्जीवस्योपयोगरूपं स्वरूपमेव निर्देशोऽङ्गीक्रियते ।

आह–यद्येवम्, ऋजुसूत्रादस्य को विशेषः, तस्यापि हि निर्देशकवशाद् निर्देशः, स एवेहाप्यापन्नः ? । अत्राप्युच्यते–ऋजुसूत्राभिप्रायेणानुपयुक्तस्यापि वक्तुः शब्दमात्रं निर्देशः, अत्र तु वाच्योपयोग एव निर्देश इति विशेषः, इत्यलं प्रसङ्गेनेति ॥ १५२९ ॥

तदेवं नयमतान्यभिधाय सम्यग्-मिथ्याविभागमाह–

इय सव्वनयमयाइं परित्तविसयाइं, समुदियाइं तु । जइणं वज्झ-ब्भंतरनिद्देसनिमित्तसंगाहि ॥१५३०॥

(इति सर्वनयमतानि परीत्तविषयाणि, समुदितानि तु । जैनं बाह्या-ऽऽभ्यन्तरनिर्देशनिमित्तसंग्राहि ॥ १५३० ॥)

इत्येवमुक्तप्रकारेण सर्वाण्यपि नैगमादिनयमतानि परीत्तविषयाण्यन्योन्यनिरपेक्षतयैकैकांशग्राहीणि, अतो मिथ्यारूपत्वात् तान्यप्रमाणमिति भावः । समुदितानि पुनस्तान्येवान्योन्यसापेक्षतया संपूर्णवस्तुग्राहित्वाज्जैनं मतं भवति । कथंभूतं यज्जैनं मतम् ? इत्याह–'वज्झेत्यादि' बाह्या-ऽऽभ्यन्तराणि निर्देशस्य वचनस्य शब्दस्य निमित्तानि संग्रहीतुमभ्युपगन्तुं शीलं यस्य तद् बाह्य-ऽऽभ्यन्तरनिर्देशनिमित्तसंग्राहि । तत्र बाह्यान्यभिधेयघट-पट-शकटादीनि, आभ्यन्तराणि तु स्वरनामकर्मोदय-ताल्वादि-करण-प्रयत्नादीनि निर्देशस्य निमित्तानि द्रष्टव्यानि । समस्ततत्सामग्रीजन्यनिर्देशाभ्युपगमपरत्वेन सम्यग्रूपत्वाज्जैनं मतं प्रमाणमितीह भावार्थः ।

आह–बाह्यो घटादिरर्थः शब्दस्य कथं निमित्तम्, संबन्धाभावात् ? । तदयुक्तम्, शब्दा-ऽर्थयोर्वाच्य-वाचकसंबन्धस्य विद्यमानत्वात् । यद्यर्थस्य शब्दो वाचकः, तदगृहीतसङ्केतस्यापि म्लेच्छादेरसावर्थं प्रतिपादयेदिति चेत् । नैवम्, कर्मक्षयोपशमसव्यपेक्षस्यैव तस्य तत्पादकत्वात्, क्षयोपशमस्य च संकेतादिसापेक्षत्वात् । न हि प्रदीपः प्रकाशक इत्येतावन्मात्रेणैवान्धादीनामप्यर्थं प्रकाशयति । ननु यदि क्षयोपशमापेक्षः शब्दोऽर्थं प्रकाशयति, तर्हि संकेतकरणेऽपि तदप्रकाशनप्रसङ्गः, न चैतदस्ति, गृहीतसंकेतानामविगानेनार्थप्रतिपत्तिदर्शनात्, ततः किमन्तर्गडुकल्पक्षयोपशमकल्पनेन ? । तदयुक्तम्, तथाहि–केषांचिज्जडमतीनां शास्त्रव्याख्यानादौ विषमपदवाक्येषु विशिष्टक्ष-

योपशमाभावात् संकेतोऽपि कर्तुं न शक्यते, अन्ये तु तत्करणेऽपि नार्थं प्रतिपद्यन्ते। यदपि केषांचिदपूर्वम्लेच्छभाषादिश्रवणेऽकृतसंकेतानामपि झगित्येव कथमप्यर्थप्रतिपत्तिर्दृश्यते, तत्रापि क्षयोपशमस्यैवातिपटुत्वं हेतुः। तस्मात् कर्मक्षयोपशमादिसामग्रीसव्यपेक्षः शब्दो वाचकः, अर्थस्तु वाच्यः; इति शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावलक्षणः संबन्ध इति। तदेवं व्याख्याता 'दुविहं पि नेगमनओ' इत्यादिगाथा (गा०–१५०५), तद्व्याख्याने च व्याख्यातमुपोद्घातनिर्युक्तिद्वारगाथाद्वयस्य द्वितीयं द्वारम् ॥१५३०॥

अथ तृतीयं निर्गमद्वारमभिधित्सुस्तत्प्रतिपादकगाथायाः प्रस्तावनामाह—

निर्गम-
प्रस्तावना

निद्दिट्ठस्स पसूई सा दव्व-खेत्त-काल-भावेहिं। किं तं च जीवदव्वं पसूयमेयं जओ जह वा ॥१५३१॥
खेत्ते कम्मि व काले पुरिसविसेसो व भावओ को सो। खेत्ताइतिगं निग्गमभेउ च्चिय छव्विहो जं सो १५३२

(निर्दिष्टस्य प्रसूतिः सा द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावैः। किं तच्च जीवद्रव्यं प्रसूतमेतद् यतो यथा वा ॥ १५३१ ॥)
(क्षेत्रे कस्मिन् वा काले पुरुषविशेषो वा भावतः कः सः ?। क्षेत्रादित्रिकं निर्गमभेद एव षड्विधो यत् सः ॥ १५३२ ॥)

तदेवमुद्देशेनोद्दिष्टस्य, निर्देशेन च निर्दिष्टस्य प्रस्तुतसामायिकाध्ययनस्येदानीं प्रसूतिरुत्पत्तिर्वक्तव्या। सा च द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावैः करणभूतैर्भणनीया। एतदेव दर्शयति–'किं तमित्यादि' किं नाम तज्जीवद्रव्यम्, 'जउ त्ति' यत इदमेवंभूतं सामायिकाध्ययनं प्रसूतम् ? इति तावद् वक्तव्यम्। 'जह व त्ति' यथा वा तेन केनापि श्रीमन्महावीरलक्षणेन जीवद्रव्येण क्षायिकभावप्रवृत्तिनैतत् सामायिकं प्ररूपितं तथा वक्तव्यम्। तथा, 'खेत्ते इत्यादि' कस्मिन् क्षेत्रे, क्व वा काले भगवता प्रथमतः सामायिकाध्ययनं प्ररूपितम् ? इति वाच्यम्। तथा, भावतो भावे प्रष्टव्यतया प्रकृते कोऽसौ पुरुषविशेषो जीवो येनेदं सामायिकमभिहितम् ? इति भणनीयम्। इह च—

'दव्वा-भिलाव-चिंधे वेए धम्म-त्थ-भोग-भावे य। भावपुरिसो उ जीवो भावे पगयं तु भावेणं ॥ १ ॥'

(द्रव्या-ऽभिलाप-चिह्नानि वेदो धर्मा-ऽर्थ-भोग-भावाश्च। भावपुरुषस्तु जीवो भावे प्रकृतं तु भावेन ॥ १ ॥)

इति वक्ष्यमाणगाथायां द्रव्यादिभेदैरनेकधा पुरुषसंभवमुपदर्श्य भावे भावनिर्गमे विचार्ये भावपुरुषो जीव इति वक्ष्यते। अतोऽत्रापि 'भावपुरुषविशेषो जीवः' इत्युक्तम्। तदेवमत्र क्षेत्र-काल-पुरुषविशेषलक्षणत्रिकमनन्तरवक्ष्यमाणं निर्गमभेद एव द्रष्टव्यम्, यस्मात् षड्विधोऽसौ निर्गमः। तस्य च निर्गमभेदषट्कस्य मध्ये क्षेत्र-कालौ साक्षादेव पठ्येते, भावनिर्गमे च पुरुषविशेषो जीवो वक्ष्यते, इत्येवं क्षेत्रादित्रिकं निर्गमभेदः। अत्राह–ननु द्रव्यमपि निर्गमभेद एव, तस्यापि तत्राभिधास्यमानत्वात्, तत्कथं क्षेत्रादित्रिकमेव तद्भेदत्वेनोच्यते ?। सत्यम्, किन्तु पुरुषविशेषग्रहणेनैव तद्ग्रहणं मन्यत इत्यदोषः। इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥१५३१–१५३२॥

कथं पुनर्निर्गमः षड्विधः ? इत्याह—

नामं ठवणा दविए खेत्ते काले तहेव भावे य। एसो उ निग्गमस्स निक्खेवो छव्विहो होइ ॥१५३३॥

(नाम स्थापना द्रव्ये क्षेत्रे काले तथैव भावे च । एष तु निर्गमस्य निक्षेपः षड्विधो भवति ॥ १५३३ ॥)

नाम-स्थापनानिर्गमौ नामावश्यकप्रयुक्तानुसारेण भावनीयौ । द्रव्याद् द्रव्यस्य वा निर्गमः, क्षेत्रात् क्षेत्रस्य वा, कालात् कालस्य वा, भावाद् भावस्य वा निर्गम इत्यादि वाच्यम् ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥१५३३॥ विस्तरार्थं तु भाष्यकारः प्राह—

दव्वाओ दव्वस्स व विणिग्गमो दव्वनिग्गमो सो य। तिविहो सचित्ताई तिविहाओ संभवो नेओ १५३४

(द्रव्याद् द्रव्यस्य वा विनिर्गमो द्रव्यनिर्गमः स च । त्रिविधः सचित्तादिस्त्रिविधात् संभवो ज्ञेयः ॥ १५३४ ॥)

द्रव्याद् द्रव्यस्य वा निर्गमो द्रव्यनिर्गमः । स च सचित्तादिद्रव्यसंबन्धित्वात् सचित्तादिस्त्रिविधः । तस्य च त्रिविधस्य सचित्तादेस्त्रिविधादेव सचित्तादेर्द्रव्यात् संभव उत्पादो ज्ञेय इति ॥१५३४॥ तथाहि—

पभवो सच्चित्ताओ भूमेरंकुर-पयंग-बप्फाई। किमि-गब्भ-सोणियाई मीसाओ थीसरीराओ ॥१५३५॥

किमि-घुण-घुणचुण्णाई दारुओ जं व निग्गयं जत्तो। दव्वं विगप्पवसओ जहसब्भावो-वयारेहिं १५३६

(प्रभवः सचित्ताद् भूमेरङ्कुर-पतङ्ग-बाष्पादयः । कृमि-गर्भ-शोणितादयो मिश्रात् स्त्रीशरीरात् ॥ १५३५ ॥)

(कृमि-घुण-घुणचूर्णादयो दारुणो यद्वा निर्गतं यतः । द्रव्यं विकल्पवशतो यथासद्भावो-पचाराभ्याम् ॥ १५३६ ॥)

सचित्ताद् भूमिद्रव्यात् सचित्तद्रव्यस्याङ्कुरस्य प्रभवो निर्गमो ज्ञातव्यः, मिश्रस्य तु पतङ्गद्रव्यस्य, तस्य हि पक्षादिप्रदेशा अचित्ताः शेषं तु सचित्तमिति मिश्रता; अचित्तस्य तु बाष्पद्रव्यस्य । तदेवं सचित्तात् सचित्तादेस्त्रिविधस्य निर्गम इत्युक्तम् । अथ मिश्रात् स्त्रीशरीरद्रव्यात् सचित्तद्रव्यस्य कृमेर्निर्गमो वेदितव्यः, मिश्रस्य तु गर्भद्रव्यस्य डिम्भरूपस्य, वद्धकेशादीनामचित्तत्वात्, शेषस्य तु सचित्तत्वाद् मिश्रता; अचित्तस्य तु शोणितद्रव्यस्य । मिश्रात् सचित्तादेर्निर्गम इत्यपि भावितम् । अचित्तद्रव्याद् दारुणः काष्ठात् सचित्तस्य कृमिद्रव्यस्य निर्गमः, मिश्रस्य तु घुणस्य, पतङ्गवदस्यापि मिश्रत्वात्; अचित्तस्य तु घुणचूर्णस्य, घुणाकृष्टश्लक्ष्णतदवयवनिवहस्येत्यर्थः । अचित्तात् सचित्तादेर्निर्गम इत्यपि गतम् ।

तथा, 'जं वे'त्यादि यद् वा द्रव्यं यस्माद् द्रव्याद् विकल्पवशतो मानसकल्पनासमारोपाद् यथासद्भावेन सद्भूतप्रकारेण, उपचारेण वा निर्गतं, सोऽपि द्रव्याद् निर्गमो द्रव्यनिर्गम उच्यते । तत्र यथासद्भावेन विकल्पवशाद् यथा दुग्धादिद्रव्याद् घृतादिद्रव्यस्य निर्गमः । अत्र हि भूमेः संमूर्च्छनजचटकन्यायेन दुग्धाद् घृतादिनिर्गमो न दृश्यत इति 'विकल्पवशतः' इत्युच्यते, दुग्धस्य च दधि-घृतादिभावेन परिणामिकारणता समीक्ष्यते, इत्येतावता 'यथासद्भावेन' इत्यभिधीयते । 'उपचारेण' तु रूपकादेर्द्रव्याद् भोजनादेर्निर्गम इत्यादि सर्वं यथा-

संभवमन्यदपि स्वबुद्ध्याऽभ्यूह्य वक्तव्यमिति || १५३५–१५३६ || क्षेत्रनिर्गममाह—

खेत्तस्स विनिग्गमणं सरूवओ नत्थि तं जमक्किरियं। खेत्ताओ खेत्तम्मि वि हवेज्ज दव्वाइनिग्गमणं १५३७

क्षेत्रनिर्गमः

उवयारओ य खेत्तस्स निग्गमो लोगनिक्खुडाणं च। लद्धं विनिग्गयं ति य जह खेत्तं राउलाउ त्ति ||

(क्षेत्रस्य विनिर्गमनं स्वरूपतो नास्ति तद् यदक्रियम्। क्षेत्रात् क्षेत्रेऽपि भवेद् द्रव्यादिविनिर्गमनम् || १५३७ ||)
(उपचारतः क्षेत्रस्य निर्गमो लोकनिष्कुटानां च। लब्धं विनिर्गतमिति च यथा क्षेत्रं राजकुलादिति || १५३८ ||)

यथा द्रव्यस्यापि कस्यचित् कल्पनया निर्गम उच्यते, न तु स्वरूपतः, एवं क्षेत्रस्यापि स्वरूपेण कुतोऽपि निर्गमो नास्ति, तस्याक्रियत्वेन तदयोगात्। क्षेत्रात् पुनर्निर्गमोऽस्ति, यथाऽऽयुःक्षयादिसमय ऊर्ध्वा-ऽधोलोकादिक्षेत्राद् देव-नारकद्रव्यादेर्निर्गमः। क्षेत्रेऽपि धान्यादेर्निर्गमो द्रष्टव्यः। न तु क्षेत्रस्य स्वरूपेण निर्गमः। किं सर्वथा नास्ति ? इत्याह— उपचारतः कल्पनामात्रेण क्षेत्रस्यापि निर्गमः समस्त्येव, यथा लोकक्षेत्राद् निष्कुटा निर्गता इति, तेषां स्वरूपेणावस्थितानां निर्गमक्रियाऽभावेऽपि निर्गता इव निर्गता इति निर्गमोपचारः। तथा, लब्धं विनिर्गतं क्षेत्रं राजकुलात्, निर्गतं भरतादिक्षेत्रं दुःषमादिकालाद् दुर्भिक्षा-ऽशिवादेर्वेत्यादीति || १५३७–१५३८ || कालनिर्गममाह—

कालो वि दव्वधम्मो निक्किरिओ तस्स निग्गमो पभवो। तत्तो च्चिय दव्वाओ पभवइ काले व जं जम्मि ||

कालनिर्गमः

उवयारओ व सरओ विणिग्गओ निग्गओ य तत्तो ऽहं। अहवा दुक्कालाओ नरो व बालाइकालाओ ||

(कालोऽपि द्रव्यधर्मो निष्क्रियस्तस्य निर्गमः प्रभवः। तत एव द्रव्यात् प्रभवति काले वा यद् यस्मिन् || १५३९ ||)
(उपचारतो वा शरद् विनिर्गता निर्गतश्च ततोऽहम्। अथवा दुष्कालाद् नर इव बालादिकालात् || १५४० ||)

कालोऽपि वर्तनारूपो द्रव्यधर्म एव। स च स्वरूपेण निष्क्रियः, द्रव्यद्वारेणैव तत्क्रियाप्रवृत्तेः तस्य च तत एव स्वाश्रयभूताद् द्रव्याद् निर्गमः प्रभव उत्पत्तिः। यथा वा वैरादिकं यस्मिन् वर्षादिके काले प्रभवत्युत्पद्यते स कालनिर्गम इति। अथवा, उपचारतोऽपि कालनिर्गमो यथा— शरत्समयोऽसौ निर्गत आविर्भूतः, ततो वा शरत्कालाद् दुष्कालाद् वा निर्गतो निस्तीर्णोऽहम्, बालाद्यवस्थातो वा नरो निर्गत इत्याद्युपचारतः कालनिर्गम इति || १५३९–१५४० || अथ भावनिर्गममाह—

भावो वि दव्वधम्मो तत्तो च्चिय तस्स निग्गमो पभवो। दव्वस्स व भावाओ विणिग्गमो भावओऽवगमो

(भावोऽपि द्रव्यधर्मस्तत एव तस्य निर्गमः प्रभवः। द्रव्यस्य वा भावाद् विनिर्गमो भावतोऽपगमः || १५४१ ||)

रूवाई पोग्गलाओ कसाय-नाणादओ य जीवाओ। निंति पभवंति ते वा तेहिंतो तव्विओगम्मि ॥१५४२॥

(रूपादयः पुद्गलात् कषाय-ज्ञानादयश्च जीवात् । निर्गच्छन्ति प्रभवन्ति ते या तेभ्यस्तद्वियोगे ॥ १५४२ ॥)

मावोऽपि फलवद् द्रव्यधर्म एव । तस्य च ततो द्रव्याद् यो निर्गमः प्रभवः स मावनिर्गमः, द्रव्यस्य वा भावाद् निर्गमो भाव-

निर्गमः । कः ? इत्याह— भावतो भावमाश्रित्य यो द्रव्यस्यापगमो विनाशः । इदमुक्तं भवति– यदा द्रव्यं पूर्वपर्यायेण विनश्यति, अपूर्व-

पर्यायेण तूत्पद्यते, तदा पूर्वपर्यायात् प्राक्तनभावाद् द्रव्यस्य निर्गतत्वाद् भावाद् निर्गमो भावनिर्गम इत्युच्यते । तथा, रूपादयो भावाः

पुद्गलद्रव्यात् , कषाय-ज्ञानादयश्च जीवाद् निर्गच्छन्ति प्रभवन्तीति भावानां निर्गमो भावनिर्गम उच्यते । 'ते वा तेहिंतो त्ति' अथवा ते

पुद्गल-जीवादयः पदार्थास्तेभ्यो रूपादिभ्यः कषायादिभ्यश्च भावेभ्यस्'तद्वियोगे' प्राक्तनभावविनाशे निर्गच्छन्तीति भावेभ्यो निर्गमो भाव-

निर्गम इत्युच्यत इति । तदेवं विनेयमतिव्युत्पादनार्थमभिहितः षड्विधो निर्गमः ॥ १५४१–१५४२॥

इदानीं प्रकृते यावता प्रयोजनं तदुपदर्शयितुम् , प्रशस्तभावनिर्गमस्वरूपं तावद् दर्शयन्नाह—

तत्थ पसत्थं मिच्छत्तण्णाणाविरइभावनिग्गमणं। जीवस्स संभवंति य जं सम्मत्तादओ तत्तो॥१५४३॥

(तत्र प्रशस्तं मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरतिभावनिर्गमनम् । जीवस्य संभवन्ति च यत् सम्यक्त्वादयस्ततः ॥ १५४३ ॥)

तत्रानन्तरोक्ते भावनिर्गमे प्रशस्तं शुभं निर्गमनम् । किम् ? इत्याह–मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरतिलक्षणादप्रशस्तभावाद् यन्निर्गमनं निः-

सरणं जीवस्य । किमिति ? इत्याह–यद् यस्मात् संभवन्त्येव ततो मिथ्यात्वाद्यप्रशस्तभावनिर्गमाज्जीवस्य मुक्तिपदप्राप्तिहेतवः सम्यक्त्वादयो

गुणा इति ॥१५४३॥ भवत्वेवम् , प्रस्तुते केन प्रयोजनम् ? इत्याह–

एत्थ उ पसत्थभावप्पसूइमेत्तं विसेसओऽहिगयं। अपसत्थावगमो विय सेसा वि तदंगभावाओ ॥

(अत्र तु प्रशस्तभावप्रसूतिमात्रं विशेषतोऽधिकृतम् । अप्रशस्तापगमोऽपि च शेषा अपि तदङ्गभावात् ॥ १५४४ ॥)

इह च प्रक्रमे सामायिकाध्ययनं प्रस्तुतम् । तच्च क्षायोपशमिके भावे वर्तते । अत इह तस्यैव प्रशस्तक्षायोपशमिकभावस्य या प्रसूति-

र्महावीरात् तन्निर्गमरूपा, तयैव विशेषतोऽधिकृतमधिकारः । तथा, अप्रशस्तमिथ्यात्वादिविपयौदयिकभावस्य योऽपगमो विनाशस्तेनापि

चाधिकारः, तदपगमाभावे प्रशस्तभावप्रसूतेरेवायोगादिति । शेषास्तु निर्गमभेदास्तदङ्गभावेन प्रशस्तभावनिर्गमकारणतयाऽऽनन्तर्येण पारम्प-

र्येण वा कोऽपि कथञ्चिद् व्याप्रियत इतीह निर्दिष्टा इति ॥१५४४॥ तदङ्गत्वमेव द्रव्यादीनां दर्शयति—

वीरो दव्वं खेत्तं महसेणवणं पमाणकालो य। भावो य भावपुरिसो समासओ निग्गमंगाइं ॥१५४५॥

(वीरो द्रव्यं क्षेत्रं महासेनवनं प्रमाणकालश्च । भावश्च भावपुरुषः समासतो निर्गमाङ्गानि ॥ १५४५ ॥)

प्रशस्ता-प्रशस्त-भावाः

यतो द्रव्यात् सामायिकं निर्गतं तद् द्रव्यमत्र श्रीमन्महावीरो मन्तव्यः । यस्मिंश्च क्षेत्रे तद् निर्गतं तदिह महसेनवनमवगन्तव्यम् । कालस्तु प्रथमपौरुषीलक्षणः प्रमाणकालः । भावस्तु भावपुरुषो वक्ष्यमाणलक्षणः । एतानि समासतः संक्षेपतः सामायिकस्य निर्गमाङ्गानीति ॥ १५४५ ॥ एतदेव दर्शयति—

सामइयं वीराओ महसेणवणे पमाणकाले य। भावपुरिसा हि भावो विणिग्गओ वक्खमाणोऽयं १५४६

(सामायिकं वीराद् महासेनवने प्रमाणकाले च । भावपुरुषाद्धि भावो विनिर्गतो वक्ष्यमाणोऽयम् ॥ १५४६ ॥)

गतार्था । नवरं श्रीमन्महावीरजीवलक्षणाद् भावपुरुषादयं वक्ष्यमाणविस्तरस्वरूपः सामायिकलक्षणो भावो विनिर्गतः । इह च क्षायोपशमिके भावे वर्तमानत्वात् 'सामायिकं भावः' इत्युक्तम् ॥१५४६॥ अथ महावीरलक्षणस्य द्रव्यस्य निर्गमं तावदभिधित्सुराह—

इच्चेवमाइ सव्वं दव्वाहीणं जओ जिणस्सेव । तो निग्गमणं वोत्तुं वोच्छं सामाइयस्स तओ ॥१५४७॥

(इत्येवमादि सर्वं द्रव्याधीनं यतो जिनस्यैव । ततो निर्गमनमुक्त्वा वक्ष्ये सामायिकस्य ततः ॥ १५४७ ॥)

इत्येवमादिकं क्षेत्र-कालनिर्गमनादिकं सामायिकाध्ययना-ऽऽवश्यकश्रुतस्कन्धा-ऽऽचारादिकं वा सर्वमपि यतो यस्माद् द्रव्यस्य महावीरलक्षणस्याधीनम् । ततस्तस्यैव महावीरजिनस्य निर्गमनमुक्त्वा ततः सामायिकस्य निर्गमनं वक्ष्य इति ॥१५४७॥

ननु महावीरजिनस्यापि निर्गमनं कथं वक्तव्यम् ? इत्याह—

मिच्छत्ताइतमाओ स निग्गओ जह य केवलं पत्तो। जह य पसूयं तत्तो सामइयं तं पवक्खामि १५४८

(मिथ्यात्वादितमसः स निर्गतो यथा च केवलं प्राप्तः । यथा च प्रसूतं ततः सामायिकं तत् प्रवक्ष्यामि ॥ १५४८ ॥)

तमिति तदेतत् सर्वं प्रवक्ष्यामि ॥ इति गाथापञ्चदशकार्थः ॥१५४८॥ इत ऊर्ध्वं 'पंथं किर देसित्ता' इत्यादिका सर्वापि निर्गमवक्तव्यता सुप्रसिद्धैव । यच्चेह दुरवगमं तद् मूलावश्यकविवरणादवगन्तव्यं तावत्, यावत् प्रथमगणधरवक्तव्यतायां भाष्यम् ॥

आत्मविषयकप्रमाणाभावः

जीवे तुह संदेहो पच्चक्खं जं न घिप्पइ घडो व्व। अच्चंतापच्चक्खं च नत्थि लोए खपुप्फं व ॥१५४९॥

(जीवे तव संदेहः प्रत्यक्षं यद् न गृह्यते घट इव। अत्यन्तामत्यक्षं च नास्ति लोके खपुष्पमिव ॥ १५४९ ॥)

आयुष्मन् इन्द्रभूते ! तवैष संदेहः—किमयमात्माऽस्ति, नास्ति वा, उभयहेतुसद्भावात् ? । तत्र नास्तित्वहेतवोऽमी—नास्त्यात्मा, प्रत्यक्षेणात्यन्तमगृह्यमाणत्वात्, इह यदत्यन्ताप्रत्यक्षं तल्लोके नास्त्येव, यथा खपुष्पम्, यत्त्वस्ति तत्प्रत्यक्षेण गृह्यत एव, यथा घट इत्यसौ व्यतिरेकदृष्टान्तः । अणवोऽपि ह्यप्रत्यक्षाः, किन्तु घटादिकार्यतया परिणतास्ते प्रत्यक्षत्वमुपयान्ति, न पुनरेवमात्मा कदाचिदपि प्रत्यक्षभावमुपगच्छति, अतोऽस्यात्यन्तविशेषणमिति ॥१५४९॥ एवं च मन्यसे त्वं, किम् ? इत्याह—

न य सोऽणुमाणगम्मो जम्हा पच्चक्खपुव्वयं तं पि। पुव्वोवलद्धसंबंधसरणओ लिंग-लिंगीणं १५५०

(न च सोऽनुमानगम्यो यस्मात् प्रत्यक्षपूर्वकं तदपि। पूर्वोपलब्धसंबन्धस्मरणतो लिङ्ग-लिङ्गिनोः ॥ १५५० ॥)

न चासावात्माऽनुमानगम्यः, यस्मात् तदप्यनुमानं प्रत्यक्षपूर्वकं प्रवर्तते । कुतः ? इत्याह—'पुव्वोवलद्धेत्यादि' लिङ्ग्यते गम्यतेऽतीन्द्रियार्थोऽनेनेति लिङ्गम्; अथवा लीनं तिरोहितमर्थं गमयतीति लिङ्गं धूम-कृतकत्वादिकम्, तदस्यास्तीति लिङ्गी वह्न्य-ऽनित्यत्वादिः, तयोर्लिङ्ग-लिङ्गिनोर्यः पूर्वं महानसादौ प्रत्यक्षादिनोपलब्धः कार्यकारणभावादिकः संबन्धस्तस्य यत् स्मरणं तस्मादिति । इदमुक्तं भवति—पूर्वं महानसादावग्नि-धूमयोर्लिङ्गि-लिङ्गयोरन्वयव्यतिरेकवन्तमविनाभावमध्यक्षतो गृहीत्वा तत उत्तरकालं क्वचित् कान्तार-पर्वतनितम्बादौ गगनावलम्बिनीं धूमलेखामवलोक्य प्राग् गृहीतं संबन्धमनुस्मरति, तद्यथा—यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र प्रागहं वह्निमद्राक्षम्, यथा महानसादौ, धूमश्चात्र दृश्यते, तस्माद् वह्निनापीह भवितव्यम्, इत्येवं लिङ्गग्रहण-संबन्धस्मरणाभ्यां तत्र प्रमाता हुतभुजमवगच्छति । न चैवमात्मना लिङ्गिना सार्धं कस्यापि लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण संबन्धः सिद्धोऽस्ति, यतस्तत्संबन्धमनुस्मरतः पुनस्तल्लिङ्गदर्शनाज्जीवे संप्रत्ययः स्यात् । यदि पुनर्जीव-लिङ्गयोः प्रत्यक्षतः संबन्धसिद्धिः स्यात् तदा जीवस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्त्याऽनुमानवैयर्थ्यं स्यात्, तत एव तत्सिद्धेरिति ॥१५५०॥

एतदेवाह—

न य जीवलिंगसंबंधदरिसणमभू जओ पुणो सरओ। तल्लिंगदरिसणाओ जीवे संपच्चओ होज्जा १५५१

(न च जीवलिङ्गसंबन्धदर्शनमभूद् यतः पुनः स्मरतः । तल्लिङ्गदर्शनाज्जीवे संप्रत्ययो भवेत् ॥ १५५१ ॥)

गतार्था । न च वक्तव्यं सामान्यतोदृष्टादनुमानादादित्यादिगतिवज्जीवः सिध्यति, यथा—गतिमानादित्यः, देशान्तरप्राप्तेः, देवदत्तवदिति, यतो हन्त ! देवदत्ते दृष्टान्तधर्मिणि सामान्येन देशान्तरप्राप्तिं गतिपूर्विकां प्रत्यक्षेणैव निश्चित्य, सूर्येऽपि तां तथैव प्रमाता साधयतीति

यतो द्रव्यात् सामायिकं निर्गतं तद् द्रव्यमत्र श्रीमन्महावीरो मन्तव्यः । यस्मिंश्च क्षेत्रे तद् निर्गतं तदिह महसेनवनमवगन्तव्यम् । कालस्तु प्रथमपौरुषीलक्षणः प्रमाणकालः । भावस्तु भावपुरुषो वक्ष्यमाणलक्षणः । एतानि समासतः संक्षेपतः सामायिकस्य निर्गमाङ्गानीति ॥ १५४५ ॥ एतदेव दर्शयति—

सामइयं वीराओ महसेणवणे पमाणकाले य। भावपुरिसा हि भावो विणिग्गओ वक्खमाणोऽयं १५४६

(सामायिकं वीराद् महासेनवने प्रमाणकाले च । भावपुरुषाद्धि भावो विनिर्गतो वक्ष्यमाणोऽयम् ॥ १५४६ ॥)

गतार्था । नवरं श्रीमन्महावीरजीवलक्षणाद् भावपुरुषादयं वक्ष्यमाणविस्तरस्वरूपः सामायिकलक्षणो भावो विनिर्गतः । इह च क्षायोपशमिके भावे वर्तमानत्वात् 'सामायिकं भावः' इत्युक्तम् ॥१५४६॥ अथ महावीरलक्षणस्य द्रव्यस्य निर्गमं तावदभिधित्सुराह—

इच्चेवमाइ सव्वं दव्वाहीणं जओ जिणस्सेव । तो निग्गमणं वोत्तुं वोच्छं सामाइयस्स तओ ॥१५४७॥

(इत्येवमादि सर्वं द्रव्याधीनं यतो जिनस्यैव । ततो निर्गमनमुक्त्वा वक्ष्ये सामायिकस्य ततः ॥ १५४७ ॥)

इत्येवमादिकं क्षेत्र-कालनिर्गमनादिकं सामायिकाध्ययना-ऽऽवश्यकश्रुतस्कन्धा-ऽऽचारादिकं वा सर्वमपि यतो यस्माद् द्रव्यस्य महावीरलक्षणस्याधीनम् । ततस्तस्यैव महावीरजिनस्य निर्गमनमुक्त्वा ततः सामायिकस्य निर्गमनं वक्ष्य इति ॥१५४७॥

ननु महावीरजिनस्यापि निर्गमनं कथं वक्तव्यम् ? इत्याह—

मिच्छत्ताइतमाओ स निग्गओ जह य केवलं पत्तो। जह य पसूयं तत्तो सामइयं तं पवक्खामि १५४८

(मिथ्यात्वादितमसः स निर्गतो यथा च केवलं प्राप्तः । यथा च प्रसूतं ततः सामायिकं तत् प्रवक्ष्यामि ॥ १५४८ ॥)

तमिति तदेतत् सर्वं प्रवक्ष्यामि ॥ इति गाथापञ्चदशकार्थः ॥१५४८॥ इत ऊर्ध्वं 'पंथं किर देसित्ता' इत्यादिका सर्वापि निर्गमवक्तव्यता सूत्रसिद्धैव । यच्चेह दुरवगमं तद् मूलावश्यकविवरणादवगन्तव्यं तावत्, यावत् प्रथमगणधरवक्तव्यतायां भाष्यम् ॥

जीवे तुह संदेहो पच्चक्खं जं न घिप्पइ घडो व्व। अच्चंतापच्चक्खं च नत्थि लोए खपुप्फं व ॥१५४९॥

(जीवे तव संदेहः प्रत्यक्षं यद् न गृह्यते घट इव। अत्यन्ताप्रत्यक्षं च नास्ति लोके खपुष्पमिव ॥ १५४९ ॥)

आयुष्मन् इन्द्रभूते ! तवैष संदेहः–किमयमात्माऽस्ति, नास्ति वा, उभयहेतुसद्भावात् ? । तत्र नास्तित्वहेतवोऽमी–नास्त्यात्मा, प्रत्यक्षेणात्यन्तमगृह्यमाणत्वात्, इह यदत्यन्ताप्रत्यक्षं तल्लोके नास्त्येव, यथा खपुष्पम्, यद्वास्ति तत्प्रत्यक्षेण गृह्यत एव, यथा घट इत्यसौ व्यतिरेकदृष्टान्तः। अणवोऽपि ह्यप्रत्यक्षाः, किन्तु घटादिकार्यतया परिणतास्ते प्रत्यक्षत्वमुपयान्ति, न पुनरेवमात्मा कदाचिदपि प्रत्यक्षभावमुपगच्छति, अतोऽत्रात्यन्तविशेषणमिति ॥१५४९॥ एवं च मन्यसे त्वं, किम् ? इत्याह–

विशेषा॰ प्रथमगणधरः आत्मनिषेधकप्रमाणाभावः

न य सोऽणुमाणगम्मो जम्हा पच्चक्खपुव्वयं तं पि। पुव्वोवलद्धसंबंधसरणओ लिंग-लिंगीणं १५५०

(न च सोऽनुमानगम्यो यस्मात् प्रत्यक्षपूर्वकं तदपि। पूर्वोपलब्धसंबन्धस्मरणतो लिङ्ग-लिङ्गिनोः ॥ १५५० ॥)

न चासावात्माऽनुमानगम्यः, यस्मात् तदप्यनुमानं प्रत्यक्षपूर्वकं प्रवर्तते। कुतः ? इत्याह–'पुव्वोवलद्धेत्यादि' लिङ्ग्यते गम्यतेऽतीन्द्रियार्थोऽनेनेति लिङ्गम्; अथवा लीनं तिरोहितमर्थं गमयतीति लिङ्गं धूम-कृतकत्वादिकम्, तदस्यास्तीति लिङ्गी वह्न्य-ऽनित्यत्वादिः, तयोर्लिङ्ग-लिङ्गिनोर्यः पूर्वं महानसादौ प्रत्यक्षादिनोपलब्धः कार्यकारणभावादिकः संबन्धस्तस्य यत् स्मरणं तस्मादिति। इदमुक्तं भवति–पूर्वं महानसादावग्नि-धूमयोर्लिङ्गि-लिङ्गयोरन्वयव्यतिरेकवन्तमविनाभावमध्यक्षतो गृहीत्वा तत उत्तरकालं क्वचित् कान्तार-पर्वतनितम्बादौ गगनावलम्बिनीं धूमलेखामवलोक्य प्राग् गृहीतं संबन्धमनुस्मरति, तद्यथा–यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र प्रागहं वह्निमद्राक्षम्, यथा महानसादौ, धूमश्चात्र दृश्यते, तस्माद् वह्निनापीह भवितव्यम्, इत्येवं लिङ्गग्रहण-संबन्धस्मरणाभ्यां तत्र प्रमाता हुतभुजमवगच्छति। न चैवमात्मना लिङ्गिना सार्धं कस्यापि लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण संबन्धः सिद्धोऽस्ति, यतस्तत्संबन्धमनुस्मरतः पुनस्तल्लिङ्गदर्शनाज्जीवे संप्रत्ययः स्यात्। यदि पुनर्जीव-लिङ्गयोः प्रत्यक्षतः संबन्धसिद्धिः स्यात् तदा जीवस्यापि प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षाऽनुमानवैयर्थ्यं स्यात्, तत एव तत्सिद्धेरिति ॥१५५०॥

एतदेवाह–

न य जीवलिंगसंबंधदरिसणममू जओ पुणो सरओ। तल्लिंगदरिसणाओ जीवे संपच्चओ होज्जा १५५१

(न च जीवलिङ्गसंबन्धदर्शनमभूद् यतः पुनः स्मरतः। तल्लिङ्गदर्शनाज्जीवे संप्रत्ययो भवेत् ॥ १५५१ ॥)

गतार्था। न च वक्तव्यं सामान्यतोदृष्टादनुमानादादित्यादिगतिवज्जीवः सिध्यति, यथा–गतिमानादित्यः, देशान्तरप्राप्तेः, देवदत्तवदिति, यतो हन्त ! देवदत्ते दृष्टान्तधर्मिणि सामान्येन देशान्तरप्राप्तिं गतिपूर्विकां प्रत्यक्षेणैव निश्चित्य, सूर्येऽपि तां तथैव प्रमाता साधयतीति

युक्तम् । न चैवमत्र क्वचिदपि दृष्टान्ते जीवसत्त्वेनाविनाभूतः कोऽपि हेतुरध्यक्षेणोपलक्षयत इति । अतो न सामान्यतोदृष्टादप्यनुमानात् तद्गतिरिति ॥ १५५१ ॥ न चागमगम्योऽपि जीव इति दर्शयति—

विशेषा०

नागमगम्मो वि तओ भिज्जइ जं नागमोऽणुमाणाओ। न य कासइ पच्चक्खो जीवो जस्सागमो वयणं॥

(नागमगम्योऽपि सको भिद्यते यद् नागमोऽनुमानात् । न च कस्यचित् प्रत्यक्षो जीवो यस्यागमो वचनम् ॥ १५५२ ॥)

आगमोऽनुमानमेव

न चागमगम्योऽपि तकोऽसौ जीवः, यद् यस्मादागमोऽपि नानुमानाद् भिद्यते, परमार्थतस्तस्याप्यनुमानत्वात्; तथाहि—शाब्दं प्रमाणमागम उच्यते, शब्दश्च द्विविधः—दृष्टार्थविषयः, अदृष्टार्थविषयश्च । तत्र दृष्टार्थविषया शब्दाद् या प्रतीतिः, सा वस्तुतोऽनुमानसमुत्थैव, यतः क्वचित् प्रथमं पृथुबुध्नोदरो-र्ध्वकुण्ड-लोष्ठायत-वृत्तग्रीवादिमति घटपदार्थे घटशब्दं प्रयुज्यमानं दृष्ट्वा तदुत्तरकालं क्वापि 'घटमानय' इत्यादिशब्दं श्रुत्वा 'पृथुबुध्नोदरादिमदर्थ एव घट उच्यते, तथाभूतपदार्थ एव घटशब्दप्रयोगप्रवृत्तेः, यथा पूर्वं कुम्भकारापणादौ, घटशब्दश्चायमिदानीमपि श्रूयते, तस्मात् तथाभूतस्यैव पृथुबुध्नोदरादिमतः पदार्थस्य मयाऽऽनयनादिक्रिया कर्तव्या' इत्यनुमानं विधाय प्रमाता घटानयनादिक्रियां करोति, इत्येवं दृष्टार्थविषयं शाब्दं प्रमाणं वस्तुतो नानुमानाद् भिद्यते । न चैवमसावात्मशब्दः शरीरादृतेऽन्यत्र प्रयुज्यमानः क्वचिदुपलब्धः, यत्र सम्बन्धात्मशब्दश्रवणात् 'आत्मा' इति प्रत्ययो भवेदिति । यदपि स्वर्ग-नरकाद्यदृष्टार्थविषयं शाब्दं प्रमाणम्, तदपि तत्त्वतोऽनुमानं नातिवर्तते, तथाहि—'प्रमाणं स्वर्ग-नरकाद्यदृष्टार्थविषयं वचनम्, अविसंवादिवचनाप्तप्रणीतत्वात्, चन्द्रा-र्कोपरागादिवचनवत्' इत्येवमनुमानादेव तत्र प्रमाणता । न चैवंभूतमाप्तं कमपि पश्यामः, यस्यात्मा प्रत्यक्ष इति तद्वचनमागम इति 'प्रतिपद्येमहि' इति शेषः ॥ १५५२॥ किञ्च,

जं चागमा विरुद्धा परोप्परमओ वि संसओ जुत्तो। सव्वप्पमाणविसयाईओ जीवो त्ति तो बुद्धी१५५३

(यच्चागमा विरुद्धाः परस्परमतोऽपि संशयो युक्तः । सर्वप्रमाणविषयातीतो जीवोऽस्ति ततो बुद्धिः ॥ १५५३ ॥)

यतश्च तीर्थिकानां संबन्धिनः सर्वेऽप्यागमाः परस्परविरोधिनः खलु, अतोऽपि संशय एवात्मनो युक्तः, न तु निश्चयः, तथाहि—केचिदागमा आत्मनो नास्तित्वमेव प्रतिपादयन्ति, यदाहुर्नास्तिकाः— "एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः । भद्रे ! वृकपदं पश्य यद् वदन्ति (म०....यदन्त्य) बहुश्रुताः ॥ १ ॥" इत्यादि । भट्टोऽप्याह— "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति, न च प्रेत्यसंज्ञास्ति" । सुगतस्त्वाह—"न रूपं भिक्षवः ! पुद्गलः" इत्यादि । आत्मास्तित्ववचनान्यप्यागमेषु श्रूयन्ते, तथाच वेदः—"न हि वै सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा वसन्तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः" इति, तथा, "अग्निहोत्रं

आत्मगोचरभिन्नभिन्नदर्शनमतानि

श्रुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादि । कापिलागमे तु प्रतिपाद्यते—"अस्ति पुरुषोऽकर्ता निर्गुणो भोक्ता चिद्रूपः" इत्यादि । तस्मादागमानां परस्परविरुद्धत्वात् नागमप्रमाणादप्यात्मसत्त्वसिद्धिः । इदं च वैशेषिकमतेन प्रत्यक्षा-ऽनुमाना-ऽऽगमलक्षणं प्रमाणत्रयमुपन्यस्तम् । एतच्च स्वयं द्रष्टव्यम्—उपमाप्रमाणगम्योऽपि जीवो न भवति । तत्र हि 'यथा गौस्तथा गवयः' इत्यादावेव सादृश्यमसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति । न चेहान्यः कश्चित् त्रिभुवनेऽप्यात्मसदृशः पदार्थोऽस्ति, यद्दर्शनादात्मानमवगच्छामः । काला-ऽऽकाश-दिगादयो जीवतुल्या विद्यन्त इति चेत् । न, तेषामपि विवादास्पदीभूतत्वेन तदंहिग्नद्धत्वात् । अर्थापत्तिसाध्योऽपि जीवो न भवति । न हि दृष्टः श्रुतो वा कोऽप्यर्थ आत्मानमन्तरेण नोपपद्यते, यद्बलात् तं साधयामः । तस्मात् सर्वप्रमाणविषयातीतो जीव इति तव बुद्धिः, भावोपलम्भकप्रमाणपञ्चकविषयातीतत्वात्, प्रतिषेधसाधकाऽभावाख्यषष्ठप्रमाणविषय एव जीव इत्यर्थः । इति पूर्वपक्षः ॥१५५३॥ अथैतत्प्रतिविधानमाह—

गोयम ! पच्चक्खो च्चिय जीवो जं संसयाइविन्नाणं। पच्चक्खं च न सज्झं जह सुह-दुक्खा सदेहम्मि १५५४

(गौतम ! प्रत्यक्ष एव जीवो यत् संशयादिविज्ञानम् । प्रत्यक्षं च न साध्यं यथा सुख-दुःखे स्वदेहे ॥ १५५४ ॥)

गौतम ! भवतोऽपि प्रत्यक्ष एवाऽयं जीवः, किमन्येन प्रमाणान्तरोपन्यासेन ? । कोऽयं जीवो मम प्रत्यक्षः ? इति चेत् । उच्यते यदेतत् तवैव संशयादिविज्ञानं स्वसंवेदनसिद्धं हृदि स्फुरति स एव जीवः, संशयादिज्ञानस्यैव तदनन्यत्वेन जीवत्वात् । यच्च प्रत्यक्षं तद् न प्रमाणान्तरेण साध्यम्, यथा स्वशरीर एवात्मसंवेदनसिद्धाः सुख-दुःखादयः । प्रत्यक्षसिद्धमपि सग्राम-नगरं विश्वं शून्यवादिनं प्रति साध्यत एवेति चेत् । नैवम्, 'निरालम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नप्रत्ययवत्', इत्यादेस्तदुद्भावितबाधकप्रमाणस्यैव तत्र निराकरणात्, अत्र त्वात्मग्राहके प्रत्यये बाधकप्रमाणाभावादिति ॥ १५५४ ॥ इतश्चायं प्रत्यक्षो जीवः । कुतः ? इत्याह—

कयवं करेमि काहं वाहमहं पच्चया इमाउ य। अप्पा स प्पच्चक्खो तिकालकज्जोवएसाओ ॥१५५५॥

(कृतवान् करोमि करिष्यामि चाहमहंप्रत्ययादस्माच्च । आत्मा स प्रत्यक्षस्त्रैकालिककार्योपदेशात् ॥ १५५५ ॥)

वेत्यथवा, 'कृतवानहम्, करोम्यहम्, करिष्याम्यहम्'; 'उक्तवानहम्, ब्रवीम्यहम्, वक्ष्याम्यहम्'; 'ज्ञातवानहम्, जानेऽहम्, ज्ञास्याम्यहम्' इत्यादिप्रकारेण योऽयं त्रैकालिकः कार्यव्यपदेशः, तद्विषयप्रयुज्यमानतया तत्समुत्थो योऽयमहंप्रत्ययः, एतस्मादपि 'प्रत्यक्ष एवाऽयमात्मा' इति प्रतिपद्यस्व । अयं ह्यहंप्रत्ययो नानुमानिकः, अलैङ्गिकत्वात् । नाप्यागमादिप्रमाणसंभवः, तदनभिज्ञानानां बाल-गोपालादीनामप्यन्तर्मुखतयाऽऽत्मग्राहकत्वेन स्वसंविदितस्य तस्योत्पादात्, घटादौ चानुत्पादादिति ॥ १५५५ ॥ अपि च,

ह पडिवण्णमहं ति य किमत्थि नत्थि त्ति संसओ कह णु ?। सइ संसयम्मि वायं कस्साहंपच्चओ जुत्तो ?

(कथं प्रतिपन्नमहमिति च किमस्मि नास्मीति संशयः कथं नु ? । सति संशये चायं कस्याहंप्रत्ययो युक्तः ? ॥ १५५६ ॥

विशेषा०

हन्त ! कथमसति जीवे 'अहम्' इति प्रतिपन्नं त्वया, विषयाभावे विषयिणोऽनुत्थानप्रसङ्गात् ? । देह एवास्य प्रत्ययस्य विषय इति चेत् । न, जीवविप्रमुक्तेऽपि देहे तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । सति च जीवविषयेऽस्मिन्नहंप्रत्यये किमहमस्मि नास्मि इति भवतः संशयः कथं केन प्रकारेणोपजायते ? अहंप्रत्ययग्राह्यस्य जीवस्य सद्भावात् 'अस्म्यहम्' इति निश्चय एव युज्यत इति भावः । सति वाऽस्मिन्नात्मास्तित्वसंशये कस्यायमहंप्रत्ययो युज्यते, निर्मूलत्वेन तदनुत्थानप्रसङ्गात् ? इति ॥ १५५६ ॥ जीवाभावे संशयविज्ञानमपि न युज्यत एवेति दर्शयन्नाह—

जीवाभावे कथं संशयः ?

जइ नत्थि संसइ च्चिय किमत्थि नत्थि त्ति संसओ कस्स ?। संसइए व सरूवे गोयम ! किमसंसयं होज्जा ?

(यदि नास्ति संशयी एव किमस्मि नास्मीति संशयः कस्य ? । संशयिते वा स्वरूपे गौतम ! किमसंशयं भवेत् ? ॥ १५५७ ॥)

यदि संशयी जीव एवादौ नास्ति, तर्हि 'अस्मि नास्मि' इति संशयः कस्य भवतु ? । संशयो हि विज्ञानाख्यो गुण एव, न च गुणिनमन्तरेण गुणः संभवति । देहोऽत्र गुणीति चेत् । न, देहस्य मूर्तत्वाज्जडत्वाच्च, ज्ञानस्य चामूर्तत्वाद् बोधरूपत्वाच्च । न चाननुरूपाणां गुणगुणिभावो युज्यते, आकाश-रूपादीनामपि तद्भावापत्त्याऽतिप्रसङ्गप्राप्तेः । 'संसइए वेत्यादि' वेत्यथवा, संशयिते स्वरूपे गौतम ! किमसंशयं शेषं भवेत् ? । इदमुक्तं भवति— 'किमस्मि नास्म्यहम् ?' इत्येवं यः स्वरूपेऽपि संशेते— आत्मनिश्चयोऽपि यस्य नास्तीत्यर्थः, तस्य शेषं कर्मबन्ध-मोक्षादिकं घट-पटादिकं च किमसंशयमसंदिग्धं स्यात् ? न किञ्चित्, सर्वत्र संशय एव तस्य स्यादित्यर्थः । आत्मास्तित्वनिश्चयमूलो हि शेषवस्तुनिश्चय इति भावः । अहंप्रत्ययग्राह्यं च प्रत्यक्षमात्मानं निह्नुवानस्य 'अश्रावणः शब्दः' इत्यादिवत् प्रत्यक्षविरुद्धो नाम पक्षाभासः, तथा, वक्ष्यमाणात्मास्तित्वानुमानसद्भावाद् 'नित्यः शब्दः' इत्यादिवदनुमानविरुद्धोऽपि । तथा 'अहमस्मि संशयी' इति प्रागभ्युपगम्योत्तरत्र 'नास्मि' इति प्रतिजानानस्य, सांख्यस्याऽनित्यः कर्ता, अचेतन आत्मेत्यादिवदभ्युपगमविरोधः । बाल-गोपालाङ्गनादिप्रसिद्धं चात्मानं निराकुर्वतः 'अचन्द्रः शशी' इत्यादिवल्लोकविरोधः । 'अहं नाहं वा' इति गदतो 'माता मे वन्ध्या' इत्यादिवत् स्ववचनव्याहतिः । एवं च प्रत्यक्षादिबाधितेऽस्मिन् पक्षेऽपक्षधर्मतया हेतुरप्यसिद्धः । हिमवत्पलपरिमाणादौ पिशाचादौ च प्रमाणपञ्चकाभावस्य प्रवृत्तेरनैकान्तिकोऽपि , वक्ष्यमाणानुमानप्रमाणसिद्धे चात्मनि विपक्ष एव वृत्तेर्विरुद्धश्चेति ॥ १५५७ ॥

प्रकारान्तरेणाप्यात्मनः प्रत्यक्षसिद्धतामाह—

गुणप्रत्यक्षे गुणी प्रत्यक्षः

गुणपच्चक्खत्तणओ गुणी वि जीवो घडो व्व पच्चक्खो। घडओ वि घेप्पइ गुणी गुणमेत्तग्गहणओ जम्हा॥

(गुणप्रत्यक्षत्वतो गुण्यपि जीवो घट इव प्रत्यक्षः । घटकोऽपि गृह्यते गुणी गुणमात्रग्रहणतो यस्मात् ॥ १५५८ ॥)

प्रत्यक्ष एव गुणी जीवः, स्मृति-जिज्ञासा-चिकीर्षा-जिगमिषा-संशीत्यादिज्ञानविशेषाणां तद्गुणानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । इह

यस्य गुणाः प्रत्यक्षाः स प्रत्यक्षो दृष्टः, यथा घटः, प्रत्यक्षगुणश्च जीवः, तस्मात् प्रत्यक्षः । यथा घटोऽपि गुणी रूपादिगुणप्रत्यक्षत्वादेव प्रत्यक्षः, तद्वद् विज्ञानादिगुणप्रत्यक्षत्वादात्मापीति । आह– अनैकान्तिकोऽयम्, यस्मादाकाशगुणः शब्द प्रत्यक्षोऽस्ति, न पुनराकाशमिति । तदयुक्तम्, यतो नाकाशगुणः शब्दः, किन्तु पुद्गलगुणः, ऐन्द्रियकत्वात्, रूपादिवदिति ॥ १५५८ ॥

गुणानां प्रत्यक्षत्वे गुणिनस्तद्रूपतायां किमायातम् ? इति चेत् । उच्यते—

अन्नोऽणन्नो व गुणी होज्ज गुणेहिं, जइ नाम सोऽणन्नो। ननु गुणमेत्तग्गहणे घेप्पइ जीवो गुणी सक्खं॥

(अन्योऽनन्यो वा गुणी भवेद् गुणैः, यदि नाम सोऽनन्यः । ननु गुणमात्रग्रहणे गृह्यते जीवो गुणी साक्षात् ॥ १५५९ ॥)

अह अन्नो तो एवं गुणिनो न घडादओ वि पच्चक्खा। गुणमेत्तग्गहणाओ जीवम्मि कओ वियारोऽयं? ॥

(अथान्यस्तत एवं गुणिनो न घटादयोऽपि प्रत्यक्षाः । गुणमात्रग्रहणाज्जीवे कुतो विचारोऽयम् ? ॥ १५६० ॥)

ननु भवता गुणेभ्यो गुणी किमर्थान्तरभूतोऽभ्युपगम्यते, अनर्थान्तरभूतो वा ? । यदि नाम सोऽनन्यस्तेभ्योऽनर्थान्तरभूतः, तर्हि ज्ञानादिगुणग्रहणमात्रादेव गुणी जीवः प्रत्यक्षेण गृह्यत इति सिद्धमेव । प्रयोगः—यो यस्मादनर्थान्तरं स तद्ग्रहणे गृह्यत एव, यथा वाससि रागः, गुणेभ्योऽनर्थान्तरं च गुणी, तस्माद् गुणग्राहकप्रत्यक्षेण सोऽपि गृह्यत एवेति । अथ गुणेभ्योऽन्योऽर्थान्तरभूत एव गुणी । तत एवं सति घटादयोऽपि गुणिनो न प्रत्यक्षाः, तदर्थान्तरभूतस्य रूपादिगुणमात्रस्यैव ग्रहणात् । इह यद् यस्मादर्थान्तरभूतं तद्ग्रहणेऽपि नेतरस्य ग्रहणम्, यथा घटे गृहीते पटस्य, अर्थान्तरभूताश्च गुणिनो गुणा इष्यन्ते, अतो गुणग्रहणेऽपि न गुणिग्रहणम् । अतो घटादीनामपि समानेऽग्रहणदोषे कोऽयं नाम भवतः केवलजीवे विचारो नास्तित्वविवचा, येनोच्यते–'पच्चक्खं जं न घिप्पइ घडो व्व' इत्यादि ? (गा०–१५४९) किञ्च, गुणिनो अथ द्रव्यविरहिताः केऽपि न सन्त्येव गुणाः, इत्यतस्तद्ग्रहणद्वारेण गृह्यन्त एव घटादयः । नन्वेतदात्मन्यपि समानमेव । गुणानामर्थान्तरत्वेऽभ्युपगम्यमाने गुणी भवतु, मा भूद् वा प्रत्यक्षः, तथापि ज्ञानादिगुणेभ्यः पृथगात्मा गुणी त्वदभ्युपगमेनापि सिध्यत्येवेति ।

॥ १५५९-१५६० ॥ अत्र पराभिप्रायमाशङ्कमानः प्राह—

अह मन्नसि अत्थि गुणी न य देहत्थंतरं तओ किंतु। देहे नाणाइगुणा सो च्चिय तेसिं गुणी जुत्तो १५६१

(अथ मन्यसेऽस्ति गुणी न च देहार्थान्तरं सकः । किन्तु देहे ज्ञानादिगुणाः स एव तेषां गुणी युक्तः ॥ १५६१ ॥)

अथ मन्यसे–अस्त्येव ज्ञानादिगुणानां गुणी, नैवं तं प्रत्याचक्ष्महे, एतत्तु नाभ्युपगच्छामो यत्–'देहादर्थान्तरं तकोऽसौ' इति, किन्तु देह एव ज्ञानादयो गुणाः समुपलभ्यन्ते, अतः स एव तेषां गुणी युक्तः, यथा रूपादीनां घटः, प्रयोगः—देहगुणा एव ज्ञानादयः, तत्रैवोपलभ्यमानत्वात्, गौर-कृश-स्थूलत्वादिवदिति ॥ १५६१ ॥ अत्रोत्तरमाह–

णाणादओ न देहस्स मुत्तिमत्ताइओ घडस्सेव। तम्हा नाणाइगुणा जस्स स देहाहिओ जीवो॥१५६२॥

(ज्ञानादयो न देहस्य मूर्तिमत्त्वादितो घटस्येव। तस्माज्ज्ञानादिगुणा यस्य स देहाधिको जीवः ॥ १५६२ ॥)

प्रयोगः—देहस्य संबन्धिनो ज्ञानादयो गुणा न भवन्त्येव, तस्य मूर्तिमत्त्वात् , चाक्षुषत्वाद् वा, घटवत् । न च द्रव्यरहितो गुणः समस्ति । ततो यो ज्ञानादिगुणानामनुरूपोऽमूर्तः, अचाक्षुषश्च गुणी, स देहातिरिक्तो जीवो ज्ञातव्यः । आह–ज्ञानादयो न देहस्येति प्रत्यक्षबाधितमिदम् , देह एव ज्ञानादिगुणानां प्रत्यक्षेणैव ग्रहणात् , तदयुक्तम् , अनुमानबाधितत्वादस्य प्रत्यक्षस्य, तथाहि—देहेन्द्रियातिरिक्तो विज्ञाता, तदुपरमेऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात् , यो हि यदुपरमेऽपि यदुपलब्धमर्थमनुस्मरति, स तस्मादर्थान्तरं दृष्टः, यथा–पञ्चवातायनोपलब्धार्थानुस्मर्ता देवदत्त इत्यादि वायुभूतिप्रश्ने वक्ष्याम इति ॥ १५६२ ॥ उपसंजिहीर्षुराह—

इय तुह देसेणायं पच्चक्खो सव्वहा महं जीवो। अविहयनाणत्तणओ तुह विण्णाणं व पडिवज्ज १५६३

(इति तव देशेनायं प्रत्यक्षः सर्वथा मम जीवः । अविहतज्ञानत्वतस्तव विज्ञानमिव प्रतिपद्यस्व ॥ १५६३ ॥)

इत्येवमुक्तप्रकारेण स्वशरीरे तवापि देशतः प्रत्यक्षोऽयमात्मा, छद्मस्थत्वेन भवतः सर्वस्यापि वस्तुनो देशविषयत्वात् , घटवत् , तथाहि—सर्वमपि स्व-परपर्यायतोऽनन्तपर्यायं वस्तु, छद्मस्थश्च प्रत्यक्षेण साक्षात् तद्देशमेव गृह्णाति । प्रत्यक्षेण च प्रदीपादिप्रकाशेनेव देशतः प्रकाशिता अपि घटादयो व्यवहारतः प्रत्यक्षा उच्यन्त एव । सर्वात्मना च केवलिप्रत्यक्षमेव वस्तु प्रकाशयति । अतो ममाप्रतिहतानन्तज्ञानत्वेन सर्वात्मनापि प्रत्यक्षोऽयं जीवः, यथाऽतीन्द्रियमपि त्वत्संशयविज्ञानमिति प्रतिपद्यस्वेति ॥ १५६३॥ परशरीरे तर्हि कथम् ? इत्याह–

परदेहे जीवास्तित्वानुमानं लिङ्गानि प्रवृत्ति-निवृत्ती

एवं चिय परदेहे ऽणुमाणओ गिण्ह जीवमत्थि त्ति। अणुवित्ति-निवित्तीओ विन्नाणमयं सरूवे व्व १५६४

(एवमेव परदेहेऽनुमानतो गृहाण जीवमस्तीति । अनुवृत्ति-निवृत्तिभ्यां विज्ञानमयं स्वरूप इव ॥ १५६४ ॥)

यथा स्वदेहे, एवं परदेहेऽपि गृहाण जीवमनुमानतः । कथम् ? इत्याह–अस्ति विद्यत इति । कथंभूतं जीवम् ? इत्याह–विज्ञानमयं विज्ञानात्मकम् । अनुमानमेव सूचयन्नाह–'अणुवित्ति-निवित्तीओ सरूवे व्व त्ति' इदमुक्तं भवति–परशरीरेऽप्यस्ति जीवः, इष्टा-ऽनिष्टयोः प्रवृत्ति-निवृत्तिदर्शनात् , यथा स्वरूपे स्वात्मनि, इह यत्रेष्टा-ऽनिष्टयोः प्रवृत्ति-निवृत्ती दृश्येते, तत्सात्मकं दृष्टम् , यथा स्वशरीरम् , तथा च प्रवृत्ति-निवृत्ती दृश्येते परशरीरे, अतस्तदपि सात्मकम् ; आत्माभावे चेष्टा-निष्टप्रवृत्ति-निवृत्ती न भवतः, यथा घटे इत्यनुमानात् परशरीरेऽपि जीवसिद्धिः ॥ १५६४ ॥ अत्र परमतमाशङ्क्योत्तरमाह–

जं च न लिंगेहिं समं मन्नसि लिंगी जओ पुरा गहिओ। संगं ससेण व समं न लिंगओ तो ऽणुमेओ सो ॥ ॥५७७॥

सो ऽणेगंतो जम्हा लिंगेहिं समं न दिट्ठपुव्वो वि। गहलिंगदरिसणाओ गहो ऽणुमेओ सरीरम्मि १५६६ विशेषा०

(यच्च न लिङ्गैः समं मन्यसे लिङ्गी यतः पुरा गृहीतः। शृङ्गं शशेन वा समं न लिङ्गतस्ततोऽनुमेयः सः ॥१५६५॥) ग्रहावेशः

(सोऽनेकान्तो यस्माल्लिङ्गैः समं न दृष्टपूर्वोऽपि। ग्रहलिङ्गदर्शनाद् ग्रहोऽनुमेयः शरीरे ॥ १५६६ ॥)

यच्च 'न य जीवलिंगसंबंधदरिसणमभू'(गा०–१५५१)इत्यादिपूर्वोक्तपूर्वपक्षानुसारेण मन्यसे त्वम्। किम्? इत्याह–ततो न लिङ्गतो

लिङ्गादनुमेयोऽसौ जीवः। यतः, किम्? इत्याह–यतो न खलु लिङ्गैः कैश्चिदपि समं लिङ्गी जीवः क्वापि केनापि पुरा पूर्वं गृहीतः। किंव-

दित्याह–शृङ्गमिव शशकेन समम्। ततो लिङ्ग-लिङ्गिनोः पूर्वं संबन्धाग्रहणाद् न लिङ्गाज्जीवोऽनुमीयते। इति यद् मन्यसे त्वं तत्र प्रतिवि-

धीयते–सोऽनेकान्तः, यस्माल्लिङ्गैः सममदृष्टपूर्वोऽपि ग्रहो देवयोनिविशेषः, शरीरे हसन-गान-रोदन-कर-चरण-भ्रूविक्षेपादिविकृतग्रहलिङ्ग- देहः

दर्शनादनुमीयत इति बालानामपि प्रतीतमेवेति ॥ १५६५-१५६६ ॥ अनुमानान्तरमप्यात्मसाधकमाह–

देहस्सत्थि विहाया पइनिययागारओ घडस्सेव। अक्खाणं च करणओ दंडाईणं कुलालो व्व ॥१५६७॥ सकर्तृकः।

(देहस्यास्ति विधाता प्रतिनियताकारतो घटस्येव। अक्षाणां च करणतो दण्डादीनां कुलाल इव ॥ १५६७ ॥) इन्द्रियाणि

देहस्यास्ति विधाता कर्तेति प्रतिज्ञा, आदिमत्प्रतिनियताकारत्वात्, घटवत्, यत् पुनरकर्तृकं तदादिमत्प्रतिनियताकारमपि न भवति, साधिष्ठा-

यथाऽभ्रविकारः, यश्च देहस्य कर्ता स जीवः। प्रतिनियताकारत्वं मेर्वादीनामप्यस्ति, न च तेषां कश्चिद् विधाता, इति तैरनैकान्तिको हेतुः तृकानि

स्यात्, अतोऽनुक्तमप्यादिमत्त्वविशेषणं द्रष्टव्यमिति। तथा, अक्षाणामिन्द्रियाणामस्ति 'अधिष्ठाता' इत्यध्याहारः, करणत्वात्, यथा चक्र- संडासक-

चीवर-मृद्-सूत्र-दण्डादीनां कुलालः, यच्च निरधिष्ठातृकं तत् करणमपि न भवति, यथाऽऽकाशम्, यश्चेन्द्रियाणामधिष्ठाता स जीव इति ॥ स्करणानि

॥ १५६७ ॥ तथा,

अत्थिंदिय-विसयाणं आयाणादेयभावओ ऽवस्सं। कम्मार इवादाया लोए संडास-लोहाणं॥१५६८॥

(अस्तीन्द्रिय-विषयाणामादानादेयभावतोऽवश्यम्। कर्मार इवादाता लोके संदंशक-लोहानाम् ॥ १५६८ ॥)

इह यत्रादानादेयभावस्तत्रावश्यमादाता समस्ति, यथा लोके संदंशक-लोहानां कर्मारोऽयस्कारः, विद्यते चेन्द्रिय-विषयाणामादाना-

देयभावः, अतस्तेषामप्यस्त्यादाता, स च जीवः, यत्र त्वादाता नास्ति, तत्रादानादेयभावोऽपि न विद्यते, यथाऽऽकाश इति ॥ १५६८ ॥ तथा,

भोत्ता देहाईणं भोज्जत्तणओ नरो व्व भत्तस्स। संघायाइत्तणओ अत्थि य अत्थी घरस्सेव॥१५६९॥

(भोक्ता देहादीनां भोग्यत्वतो नर इव भक्तस्य। संघातादित्वतोऽस्ति चार्थी गृहस्येव ॥ १५६९ ॥)

निक्षेपा० देहमोक्ता देहस्वामी

इह देहादीनां भोक्ता समस्ति, भोग्यत्वात्, यथा शाल्यादिभक्त-वस्त्रादीनां नरः, यस्य च भोक्ता नास्ति तद् भोग्यमपि न भवति, यथा खरविषाणम्, भोग्यं च शरीरादिकम्, ततो विद्यमानभोक्तृकमिति। तथा, अर्थी स्वामी। ततश्च देहादीनां विद्यते स्वामी, संघातरूपत्वात्, आदिशब्दाद् मूर्तिमत्त्वात्, ऐन्द्रियकत्वात्, चाक्षुषत्वादित्यादयोऽप्यनैकान्तिकत्वपरिहारार्थं संभवद्भिर्हेतुविशेषणा हेतवो योजनीयाः, यथा गृहादीनां गृहपत्यादय इति दृष्टान्तः, यत्पुनरस्वामिकं तत् संघातादिरूपमपि न भवति, यथा गगनकुसुमम्, संघातादिरूपं च देहादिकम्, तस्माद् विद्यमानस्वामिकमिति ॥ १५६९ ॥

आह– ननु 'देहस्स त्थि विहाया' इत्यादिना शरीरादीनां कर्त्रादय एव सिध्यन्ति' न तु प्रस्तुतो जीवः, इत्याशङ्क्योत्तरमाक्षेपपरिहारौ चाह–

जो कत्ताइ स जीवो सज्झविरुद्धो त्ति ते मई होज्जा। मुत्ताइपसंगाओ तं नो संसारिणो दोसो ॥१५७०॥

(यः कर्त्रादि स जीवः साध्यविरुद्ध इति तव मतिर्भवेत्। मूर्तादिप्रसङ्गात् तद् न संसारिणो दोषः ॥ १५७० ॥)

यश्चायमनन्तरं देहे-न्द्रियादीनां कर्ता, अधिष्ठाता, आदाता, भोक्ता, अर्थी, चोक्तः स सर्वोऽपि जीव एव, अन्यस्येश्वरादेर्युक्त्यक्षमत्वेन कर्तृत्वाद्यसंभवादिति। अथ साध्यविरुद्धसाधकत्वाद् विरुद्धा एते हेतव इति तव मतिर्भवेत्, तथाहि– घटादीनां कर्त्रादिरूपाः कुलालादयो मूर्तिमन्तः, संघातरूपाः, अनित्यादिस्वभावाश्च दृष्टाः, इत्यतो जीवोऽप्येवंविध एव सिध्यति एतद्विपरीतश्च किलास्माकं साधयितुमिष्टः, इत्येवं साध्यविरुद्धसाधकत्वं हेतूनामिति। तदेतदयुक्तत्वाद् न, यतः खलु संसारिणो जीवस्य साधयितुमिष्टस्याऽदोषोऽयम्। स ह्यष्टकर्मपुद्गलसंघातोपगूढत्वात् सशरीरत्वाच्च कथंचिन्मूर्तत्वादिधर्मयुक्त एवेति भावः ॥ १५७० ॥ अपरमप्यात्मसाधकमनुमानमाह—

जीवसंदेहः सविषयकः

अत्थि च्चिय ते जीवो संसयओ सोम्म! थाणुपुरिसो व्व। जं संदिद्धं गोयम! तं तत्थन्नत्थ वत्थि धुवं ॥

(अस्त्येव तव जीवः संशयतः सौम्य! स्थाणु-पुरुषाविव। यत् संदिग्धं गौतम! तत् तत्रान्यत्र वास्ति ध्रुवम् ॥ १५७१ ॥)

हे सौम्य! गौतम! अस्त्येव तव जीवः, संशयतः संशयसद्भावात्, यत्र यत्र संशयस्तत् तदस्ति, यथा स्थाणु-पुरुषौ, संशयश्च तव जीवे, तस्मादस्त्येवायम्, तथाहि– स्थाणु पुरुषयोरूर्ध्वत्वारोह–परिणाहाद्युभयसाधारणधर्मप्रत्यक्षतायां चलन-शिरःकण्डूयन-वयोनिलयन-वल्ल्यारोहणाद्युभयगतविशेषधर्माप्रत्यक्षतायां चोभयगतैतद्धर्मानुस्मरणे च सत्येकतरविशेषनिश्चयचिकीर्षोः 'किमिदम्?' इति विमर्शरूपः संशयः प्रादुरस्ति। एवंभूते च स्थाणु-पुरुषादिगतसंशये तत् स्थाणु-पुरुषादिकं वस्त्वस्त्येव, अवस्तुनि संशयायोगात्। एवमात्मशरीरयोरपि प्रागुपलब्धसामान्य-विशेषधर्मस्य प्रमातुस्तयोः सामान्यधर्मप्रत्यक्षतायां विशेषधर्माप्रत्यक्षत्वेऽपि च तद्विषयानुस्मृतौ सत्यामेकतरविशेषोपलिप्सोः 'किमयमात्मा किं वा शरीरमात्रमिदम्?' इति विमर्शरूपः संशयो जायते। अयं चात्म-शरीरयोः सत्त्व एवोपपद्यते, नैकतरस्याऽ-

प्रश्नः– 'तत्रैव प्रदेशे तदुभय-
मुच्यते– विद्यमान एव वस्तुनि संशयो भवति' इति ? । तदयुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्; न हि वयमेवं ब्रूमः– 'तत्रैव प्रदेशे तदुभय-
मप्यस्ति' इति, किन्तु यद्गतसंदेहस्तद् वस्तु तत्राऽन्यत्र वा प्रदेशे ध्रुवमस्त्येव, अन्यथा षष्ठभूतविषयोऽपि संशयः स्यात् । एतदेवाह—
'जं संदिद्धमित्यादि' तस्मात् संशयविषयत्वादस्त्येव जीव इति स्थितम् ॥ १५७१ ॥ अथ पूर्वपक्षमाशङ्क्य परिहरमाह—

एवं नाम विसाणं खरस्स पत्तं न तं खरे चेव। अन्नत्थ तदत्थि च्चिय एवं विवरीयगाहे वि ॥१५७२॥

(एवं नाम विषाणं खरस्य प्राप्तं न तत् खर एव । अन्यत्र तदस्त्येव एवं विपरीतग्रहेऽपि ॥ १५७२ ॥)

हन्त ! यदि यत्र संशयस्तेनावश्यमेव भवितव्यम्, एवं ततः खरविषाणमप्यस्तीति प्राप्तम्, तत्रापि कस्यचित् संशयसद्भावात् ।
उच्यते– नन्वभिहितमत्र यदुत– तत्रान्यत्र वा विद्यमान एव वस्तुनि संशयो भवति, नाविद्यमाने । खरस्य विषाणं खरविषाणं नास्तीत्यत्र च
कोऽर्थः ? इत्याह– 'न तं खरे चेव त्ति' खर एव तद्विषाणं नास्ति, अन्यत्र गवादावस्त्येवेति न कश्चिद् व्यभिचारः । एवं 'विवरीयगाहे वि
त्ति' इदमुक्तं भवति– यदा विपर्यस्तः कश्चित् स्थाणौ 'पुरुष एवायम्' इत्यादिविपरीतग्रहं करोति तदाप्ययमेव न्यायो वाच्यः– सोऽपि
विपरीतग्रहो विपरीते पुरुषादिके वस्तुनि सत्येवोपपद्यते नाविद्यमान इत्यर्थः । एवं भवदभिप्रायेण योऽस्मादृशां शरीरे आत्मास्तित्वाभिमानः,
नायमात्मनः सर्वथा नास्तित्वे युज्यत इति ॥ १५७२ ॥ इतोऽप्यस्ति जीवः । कुतः ? इत्याह—

निषिद्धस्य क्वाप्यस्तित्वं

अत्थि अजीवविवक्खो पडिसेहाओ घडोऽघडस्सेव। नत्थि घडो त्ति व जीवत्थित्तपरो नत्थिसद्दोऽयं ॥

(अस्त्यजीवविपक्षः प्रतिषेधाद् घटोऽघटस्येव । नास्ति घट इतीव जीवास्तित्वपरो नास्तिशब्दोऽयम् ॥ १५७३ ॥)

अत्र प्रयोगः– प्रतिपक्षवानयमजीवः, अत्र व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदप्रतिषेधात्, यत्र व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य प्रतिषेधो दृश्यते स प्रतिपक्ष-
वान् दृष्टः, यथाऽघटो घटप्रतिपक्षवान्, अत्र ह्यघटप्रयोगे शुद्धस्य व्युत्पत्तिमतश्च पदस्य प्रतिषेधः, अतोऽवश्यं घटलक्षणेन प्रतिपक्षेण भवित-
व्यम् । यस्तु न प्रतिपक्षवान् न तत्र शुद्धस्य व्युत्पत्तिमतश्च पदस्य प्रतिषेधः, यथाऽखरविषाणम्, अडित्थ इति । अखरविषाणमित्यत्र
खरविषाणलक्षणस्याशुद्धस्य सामासिकपदस्य प्रतिषेध इति, अतोऽत्र खरस्य विषाणं खरविषाणमित्यादिव्युत्पत्तिमत्त्वे सत्यपि खरविषाणलक्षणो
विपक्षो नास्ति । अडित्थ इत्यत्र तु व्युत्पत्तिरहितस्य डित्थपदस्य प्रतिषेधः, इति समासरहितत्वेन शुद्धत्वे सत्यपि नावश्यमवस्थितो डित्थ-
लक्षणः कोऽपि पदार्थो जीववद् विपक्षभूतोऽस्तीति ।
'नत्थि घडो त्ति व' इत्यादि पश्चार्धम् । 'नास्त्यात्मा' इति च योऽयमात्मनिषेधध्वनिः स जीवास्तित्वनान्तरीयक एव, यथा
'नास्त्यत्र घटः' इति शब्दोऽन्यत्र घटास्तित्वाविनाभाव्येव । प्रयोगः– यस्य निषेधः क्रियमाणो दृश्यते तत्क्वचिदस्त्येव, यथा घटादिकम्,
निषिध्यते च भवता 'नास्ति जीवः' इति वचनाज्जीवः, तस्मादस्त्येवासौ, यत्तु सर्वथा नास्ति तस्य निषेधो न दृश्यत एव, यथा खरविषाण-

कल्पानां पञ्चभूतातिरिक्तभूतानाम्, निषिध्यते च त्वया जीवः, तस्माद् निषेध एवायं तत्सत्त्वसाधक इति ॥ १५७३ ॥

अनैकान्तिकोऽयं हेतुः, असतोऽपि खरविषाणादेर्निषेधदर्शनात्, इत्याशङ्क्याह—

असओ नत्थि निसेहो संजोगाइपडिसेहओ सिद्धं। संजोगाइचउक्कं पि सिद्धमत्थंतरे निययं ॥१५७४॥

(असतो नास्ति निषेधः संयोगादिप्रतिषेधतः सिद्धम्। संयोगादिचतुष्कमपि सिद्धमर्थान्तरे नियतम्॥ १५७४ ॥)

विशेषा० संयोग-समवाय-सामान्य-विशेषाणां निषेधः

असतोऽविद्यमानस्य नास्ति न संभवत्येव निषेध इति सिद्धम्। कुतः ? इत्याह—संयोगादिप्रतिषेधात्, आदिशब्दात् समवाय-सामान्य-विशेषपरिग्रहः। एतदुक्तं भवति—इह यत् किञ्चित् क्वचित् देवदत्तादिकं निषिध्यते तस्याऽन्यत्र सत एव विवक्षितस्थाने कस्मिंश्चित् संयोग-समवाय-सामान्य-विशेषलक्षणं चतुष्टयमेव निषिध्यते, न तु सर्वथैव देवदत्तादेरभावः प्रतिपाद्यते। तत्र 'नास्ति गृहे देवदत्तः' इत्यादिषु गृह-देवदत्तादीनां सतामेव संयोगमात्रं निषिध्यते, न तु तेषां सर्वथैवास्तित्वमपाक्रियते। तथा, 'नास्ति खरविषाणम्' इत्यादिषु खर-विषाणादीनां सतामेव समवायमात्रं निराक्रियते। तथा, 'नास्त्यन्यश्चन्द्रमाः' इत्यादिषु विद्यमानस्यैव चन्द्रमसोऽन्यचन्द्रनिषेधाच्चन्द्रसामान्य-मात्रं निषिध्यते, न तु सर्वथा चन्द्राभावः प्रतिपाद्यते। तथा, 'न सन्ति घटप्रमाणा मुक्ताः' इत्यादिषु घटप्रमाणतामात्ररूपो विशेषो मुक्तानां निषिध्यते, न तु मुक्ताऽभावः ख्याप्यत इति। एवं च सति 'नास्त्यात्मा' इत्यत्र विद्यमानस्यैवात्मनो यत्र क्वचन येन केनचित् सह संयोगमात्रमेव त्वया निषेद्धव्यम्, यथा 'नास्त्यात्मा वपुषि' इत्यादि, न तु सर्वथाऽऽत्मनः सत्त्वमिति।

अत्राह कश्चित्—ननु यदि यद् निषिध्यते तदस्ति, तर्हि मत्त्रिलोकेश्वरताऽप्यस्ति, युष्मदादिभिर्निषिध्यमानत्वात्; तथा, चतुर्णां समवायादिप्रतिषेधानां पञ्चमोऽपि प्रतिषेधप्रकारोऽस्ति, त्वयैव निषिध्यमानत्वात्। तदयुक्तम्, त्रिलोकेश्वरताविशेषमात्रं भवतो निषिध्यते, यथा घटप्रमाणत्वं मुक्तानाम्, न तु सर्वथैवेश्वरता, स्वशिष्यादीश्वरतायास्तत्रापि विद्यमानत्वात्। तथा, प्रतिषेधस्यापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्व-मपाक्रियते, न तु सर्वथा प्रतिषेधस्याभावः, चतुःसंख्याविशिष्टस्य तस्य सद्भावात्। ननु सर्वमप्यसंबद्धमिदम्, तथाहि—मत्त्रिलोकेश्वरत्वं तावदसदेव निषिध्यते, प्रतिषेधस्यापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमविद्यमानमेव निवार्यते, तथा, संयोग-समवाय-सामान्य-विशेषाणामपि गृहदेव-दत्त-खरविषाणादिष्वसतामेव प्रतिषेधः, इत्यतो 'यन्निषिध्यते तदस्त्येव' इत्येतत् कथं न प्लवते ? इत्याशङ्क्याह—'संजोगाइचउक्कं पीत्यादि' इदमुक्तं भवति—देवदत्तादीनां संयोगादयो गृहादिष्वेवासन्तो निषिध्यन्ते, अर्थान्तरे तु तेषां ते विद्यन्त एव; तथाहि—गृहेणैव सह देवदत्तस्य संयोगो न विद्यते, अर्थान्तरेण तु क्षेत्र-हट्ट-ग्रामादिना सह तस्यासौ समस्त्येव, गृहस्यापि देवदत्तेन सह संयोगो नास्ति, खट्वादिना तु सह तस्यासौ विद्यत एव, एवं विषाणस्यापि खर एव समवायो नास्ति, गवादावस्त्येव; सामान्यमपि द्वितीयचन्द्राभावाच्चन्द्र एव नास्ति, अर्थान्तरे तु घट-गवादावस्त्येव; घटप्रमाणत्वमपि मुक्तासु नास्ति, अर्थान्तरे तु कूष्माण्डादावस्त्येव। त्रिलोकेश्वरताऽपि भवत एव नास्ति,

तीर्थकरावस्त्येव, पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमपि प्रतिषेधे नास्ति, अर्थान्तरे त्वनुत्तरविमानादावस्त्येव; इत्यनया विवक्षया ब्रूमः–'यद् निषिध्यते
तद् सामान्येनास्त्येव, न त्वेवं प्रतिजानीमहे–'यद् यत्र निषिध्यते तद् तत्रैवास्ति' इति, येन व्यभिचारः स्यात् ।
वयमपि शरीरे वीर्यं निषेधयामः, नान्यत्रेति चेत् । साधूक्तम्; अस्मत्समीहितस्य सिद्धत्वात्, जीवसिद्ध्यर्थमेव हि यतामहे वयम्,
स चेत् सिद्धः, तर्हि तत्सिद्ध्यन्यथानुपपत्तेरेव तदाश्रयः सेत्स्यति, किं तया चिन्तया ? । न च शरीरमन्तरेण जीवस्याश्रयान्तरमुपपद्यते,
तत्रैव तदवस्थानलिङ्गोपलब्धेः । न च वक्तव्यं–शरीरमेव जीवः, 'जीवति' 'मृतः' मूर्च्छितः' इत्यादिव्यवस्थानुपपत्तेः, इत्यादेरभिधास्य-
मानत्वादिति ॥ १५७४ ॥ जीवसिद्धावेवोपपत्यन्तरमाह–

जीवो त्ति सत्थयमिणं सुद्धत्तणओ घडाभिहाणं व। जेण त्थेण सदत्थं सो जीवो, अह मई होज्ज ॥१५७५॥
अत्थो देहो च्चिय से तं नो पज्जायवयणभेआओ। नाणाइगुणो य जओ भणिओ जीवो न देहो त्ति १५७६

(जीव इति सार्थकमिदं शुद्धत्वतो घटाभिधानमिव । येनार्थेन सदर्थं स जीवः, अथ मतिर्भवेत् ॥ १५७५ ॥)
(अर्थो देह एव तस्य तद् नो पर्यायवचनभेदात् । ज्ञानादिगुणश्च यतो भणितो जीवो न देह इति ॥ १५७६ ॥)

जीव इत्येतद् वचनं सार्थकमिति प्रतिज्ञा, व्युत्पत्तिमत्त्वे सति शुद्धपदत्वात्, इह यद् व्युत्पत्तिमत्त्वे सति शुद्धपदं तदर्थवद् दृष्टम्,
यथा घटादिकम्, तथा च जीवपदम्, तस्मात् सार्थकम्, यत्तु सार्थकं न भवति तद् व्युत्पत्तिमत् शुद्धपदं च न भवति, यथा डित्थादिकं
खरविषाणादिकं च, न च तथा जीवपदम्, तस्मात् सार्थकम् । यद् व्युत्पत्तिमद् न भवति तच्छुद्धपदमपि सद् न सार्थकं, यथा डित्थादि-
पदम्, इति हेतोरनैकान्तिकतापरिहारार्थं व्युत्पत्तिमत्त्वविशेषणं द्रष्टव्यम् । यदपि शुद्धपदं न भवति किन्तु सामासिकम्, तदपि व्युत्पत्ति-
मत्त्वे सत्यपि सार्थकं न भवति, यथा खरविषाणादिकम्, इति शुद्धत्वविशेषणम् ।

अथ मन्यसे–देह एवास्य जीवपदस्याऽर्थः, न पुनरर्थान्तरम्; उक्तं च–"देह एवाऽयमनुप्रयुज्यमानो दृष्टः, यथैष जीवः एनं न
हिनस्ति" इति, अतो देह एवास्यार्थो युक्त इति । तदेतद् न । कुतः ? इत्याह–देह-जीवयोः पर्यायवचनभेदात्, यत्र हि पर्यायवचनभेद-
स्तत्रान्यत्वं दृष्टम्, यथा घटा-ऽऽकाशयोः । तत्र घट-कुट-कुम्भ-कलशादयो घटस्य पर्यायाः, नभो-व्योमा-ऽन्तरिक्षा-ऽऽकाशादयस्त्वाकाश-
पर्यायाः । प्रस्तुते च जीवो जन्तुरसुमान् प्राणी सत्त्वो भूत इत्यादयो जीवपर्यायाः, शरीरं वपुः कायो देहः कलेवरमित्यादयस्तु शरीरप-
र्यायाः । पर्यायवचनभेदेऽपि च वस्त्वेकत्वे सर्वैकत्वप्रसङ्गोऽत्र बाधकम् । यत्पुनरिदमुक्तम्–"देह एवायमनुप्रयुज्यमानो दृष्टः"– इत्यादि,
तच्छरीरसहचरत्वा-ऽवस्थानादितः शरीरे जीवोपचारः क्रियते । किञ्च, इत्थमपि श्रूयत एव–'गतः स जीवः' 'दह्यतामिदं शरीरम्' इति ।
किञ्च, 'नाणाईत्यादि' यस्माच्च ज्ञानादिगुणयुतो जन्तुः, जडश्च देहः, तत्कथं देह एव जीवः । प्रागिहैव चोक्तम्–न ज्ञानादिगुणो देहः,

विशेषा०

सर्वज्ञवचनं प्रमाणम्

मूर्तिमत्त्वात्, घटवत्; तथा, देहेन्द्रियातिरिक्त आत्मा, तदुपरमेऽपि तदुपलब्धार्थानामनुस्मरणात् वातायनपुरुषवदिति ॥१५७५–१५७६॥

तदद्याप्यप्रतिबुध्यमाने इन्द्रभूतौ भगवानाह—

जीवो त्थि वओ सच्चं मव्वयणाओ ऽवसेसवयणं व। सव्वण्णुवयणओ वा अणुमयसव्वण्णुवयणं व॥

(जीवोऽस्ति वचः सत्यं मद्वचनादवशेषवचनमिव। सर्वज्ञवचनतो वाऽनुमतसर्वज्ञवचनमिव ॥ १५७७ ॥)

'जीवोऽस्ति' इत्येतद् वचः सत्यम्, मद्वचनत्वात्, भवत्संशयविषयावशेषवचनवत्, यच्च सत्यं न भवति तद् मदीयवचनमपि न भवति, यथा कूटसाक्षिवचनम्। अथवा, सत्यं 'जीवोऽस्ति' इति वचनम्, सर्वज्ञवचनत्वात्, भवदनुमतसर्वज्ञवचनवदिति॥१५७७॥ यदिवा,

भय-राग-दोस-मोहाभावाओ सच्चमणइवाइं च। सव्वं चिय मे वयणं जाणयमज्झत्थवयणं व ॥१५७८॥

(भय-राग-द्वेष-मोहाभावात् सत्यमनतिपाति च। सत्यमेव मे वचनं ज्ञायकमध्यस्थवचनमिव ॥ १५७८ ॥)

सर्वमपि मद्वचनं सत्यमनतिपाति च बोद्धव्यम्, भय-राग-द्वेषा-ऽज्ञानरहितत्वात्, इह यद् भयादिरहितस्य वचनं तत् सत्यं दृष्टम्, यथा मार्गज्ञस्य भयरहितस्य द्रष्टरि राग-द्वेषरहितस्य मार्गोपदेशवचनम्, तथा च मद्वचः, तस्मात् सत्यमनतिपाति चेति ॥१५७८॥

अत्र गौतममाशङ्क्य भगवानुत्तरमाह—

कह सव्वण्णु त्ति मई जेणाहं सव्वसंसयच्छेई। पुच्छसु व जं न जाणसि जेण व ते पच्चओ होज्जा॥१५७९॥

(कथं सर्वज्ञ इति मतिर्येनाहं सर्वसंशयच्छेदी। पृच्छ वा यद् न जानासि येन वा ते प्रत्ययो भवेत् ॥ १५७९ ॥)

कथं नाम 'त्वं सर्वज्ञः' इति ते मतिः? एवं त्वं मन्यसे, तथा, भय-राग-द्वेष-मोहाभावश्चासिद्ध इति मन्यसे। तदयुक्तम्, येनाहं सर्वसंशयच्छेदी, यश्च सर्वसंशयच्छेत्ता स सर्वज्ञ एव। दृष्टान्ताभावेनान्वयासिद्धेरनैकान्तिकोऽयं हेतुरिति चेत्। न, सर्वसंशयच्छेतृत्वानुपपत्तिरेवेह विपर्यये बाधकं प्रमाणम्, किमिहान्वयान्वेषणेन?। यदिवा, पृच्छ्यतां यत् त्रैलोक्यान्तर्गतं वस्तु त्वं न जानासि, येन सर्वज्ञत्वप्रत्ययस्तव जायते। भयाद्यभावोऽपि तल्लिङ्गादर्शनाद् मयि सिद्ध एवेति स्वयमेव द्रष्टव्यम्। कदाचिदपि लिङ्गादर्शने लिङ्गिनोऽस्तित्वशङ्कायामतिप्रसङ्ग इति ॥ १५७९ ॥ अथोपसंहरमाह—

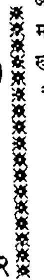
एवमुवओगलिंगं गोयम! सव्वप्पमाणसंसिद्धं। संसारी-यर-थावर-तसाइभेयं मुणे जीवं ॥१५८०॥

(एवमुपयोगलिङ्गं गौतम! सर्वप्रमाणसंसिद्धम्। संसारी-तर-स्थावर-त्रसभेदं मुण जीवम् ॥ १५८० ॥)

एवमुक्तेन प्रकारेण जीवमात्मानं गौतम! मुण—प्रतिपद्यस्वेति संबन्धः। कथंभूतम्? उपयोग एव लिङ्गं यस्य स तं, तथा, सर्वैः प्रत्यक्षा-ऽनुमाना-ऽऽगमप्रमाणैः संसिद्धं प्रतिष्ठितम्, तथा, संसारी-तर-स्थावर-त्रसादिभेदम्। संसारिणश्च तरे सिद्धाः। आदिशब्दात् सूक्ष्म-

विशेषा० वेदान्तिनः आत्माद्वैतमतम् तत्खण्डनम् च

बादर-पर्याप्ता-ऽपर्याप्तादिभेदपरिग्रह इति॥१५८०॥ अत्र ● वेदान्तवादी प्राह—ननु बहुभेदत्वमात्मनोऽसिद्धम्, तस्य सर्वत्रैकत्वात्, यदुक्तम्—"एक एव हि भूतात्मा भूते भूते प्रतिष्ठितः (प्र०...व्यवस्थितम्)। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १ ॥ यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः। संकीर्णमिव मात्राभिर्भिन्नाभिरभिमन्यते ॥ २ ॥ तथेदममलं ब्रह्म निर्विकल्पमविद्यया। कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपं प्रकाशते ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्। छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ४ ॥" तथा, "[1]पुरुष एवेदं ग्निं सर्वं, यद् भूतं, यच्च भाव्यम्, उतामृतत्वस्येशानः, यदन्नेनातिरोहति, यदेजति, यद् नैजति, यद् दूरे, यदु अन्तिके, यदन्तरस्य सर्वस्य, यत् सर्वस्यास्य बाह्यतः" इत्यादि। इत्येतदेव पूर्वविनाचिप्योत्तरार्धेन परिहरमाह—

जइ पुण सो एगो च्चिय हवेज्ज वोमं व सव्वपिंडेसु। गोयम! तदेगलिंगं पिंडेसु तहा न जीवोऽयं १५८१

(यदि पुनः स एक एव भवेद् व्योमेव सर्वपिण्डेपु। गौतम! तदेकलिङ्गं पिण्डेपु तथा न जीवोऽयम्॥ १५८१ ॥)

परः प्राह—यदि पुनर्दर्शितन्यायेन स आत्मा सर्वेष्वपि नारक-तिर्यङ्-नरा-ऽमरपिण्डेपु व्योमवदेक एव भवेद् न तु संसारीतरादिभेदभिन्नः, तर्हि किं नाम दूषणं स्यात्?, एवमुक्ते भगवानाह—गौतम! तद् व्योम सर्वेष्वपि पिण्डेपु मूर्तिविशेषेपु स्थितमेकलिङ्गं वैसदृश्याभावादेकरूपमेव, इति युक्तं तस्यैकत्वम्, जीवस्त्वयं विचार्यत्वेन प्रस्तुतो न तथा—नैकलिङ्गः सर्वत्र दृश्यते, प्रतिपिण्डं तस्य विलक्षणत्वात्, लक्षणभेदे च लक्ष्यभेदात्, इति न तस्यैकत्वमिति ॥ १५८१ ॥ अत्र प्रयोगमाह—

नाणा जीवा कुंभादउ व्व भुवि लक्खणाइभेयाओ। सुह-दुक्ख-बंध-मोक्खाभावो य जओ तदेगत्ते १५८२

(नाना जीवाः कुम्भादय इव भुवि लक्षणादिभेदात्। सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षाभावश्च यतस्तदेकत्वे ॥ १५८२ ॥)

नानारूपा भुवि जीवाः परस्परं भेदभाज इत्यर्थः। लक्षणादिभेदादिति हेतुः, कुम्भादय इवेति दृष्टान्तः, यच्च न भिन्नं तस्य न लक्षणभेदः, यथा नभस इति। सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षाभावश्च यस्मात् तदेकत्वे, तस्माद् भिन्ना एव सर्वेऽपि जीवा इति ॥ १५८२ ॥

कथं पुनस्तेषां प्रतिपिण्डं लक्षणभेदः? इत्याह—

---

१. पूर्वमुद्रितप्रतौ "अयमत्रार्थः—पुरुष आत्मा। एवशब्दोऽवधारणे। स च कर्म-प्रधानादिव्यवच्छेदार्थः। इदं सर्वं प्रत्यक्षं वर्तमानं चेतना-ऽचेतनम्। ग्निमिति वाक्यालङ्कारे। यद् भूतं यदतीतम्, यच्च भाव्यं यच्च भविष्यत्, तत् स एवेत्यर्थः। उताऽमृतत्वस्येशान इति— उतशब्दोऽप्यर्थे, अपिश्च समुच्चये, अमृतत्वस्याऽमरणभावस्य मोक्षस्य ईशानः प्रभुश्चेत्यर्थः। यदिति यच्च—चशब्दलोपात्, अन्नेन आहारेण अतिरोहति अतिशयेन वृद्धिमुपैति, यदेजति यच्चलति पश्वादि, यद् नैजति पर्वतादि, यद् दूरे मेर्वादि, यदु अन्तिके, उशब्दोऽवधारणे, अन्तिके समीपे तत् तत्पुरुष एवेत्यर्थः। यदन्तरस्य मध्येऽस्य चेतना-ऽचेतनस्य सर्वस्य, यदेव सर्वस्याऽस्य बाह्यतस्तत्सर्वं पुरुष एवेति ॥"

जेणोवओगलिंगो जीवो भिन्नो य सो पइसरीरं। उवओगो उक्करिसा-वगरिसओ तेण तेऽणंता १५८३

(येनोपयोगलिङ्गो जीवो भिन्नश्च स प्रतिशरीरम् । उपयोग उत्कर्षा-पकर्षतस्तेन तेऽनन्ताः ॥ १५८३ ॥)

येन ज्ञान-दर्शनोपयोगलक्षणोऽसौ जीवः, स चोपयोगः प्रतिशरीरमुत्कर्षा-ऽपकर्षभेदादनन्तभेदः, तेन जीवास्तद्भेदादनन्तभेदा एवेति । तदेवं भावितं 'नाणा जीवा' इत्यादि (गा०–१५८२) पूर्वार्धम् ॥ १५८३ ॥ इदानीं 'सुख-दुक्ख' इत्याद्युत्तरार्धं भावयन्नाह—

एगत्ते सव्वगयत्तओ न मोक्खादओ नभस्सेव। कत्ता भोत्ता मंता न य संसारी जहागासं ॥१५८४॥

(एकत्वे सर्वगतत्वतो न मोक्षादयो नभस इव । कर्ता भोक्ता मन्ता न च संसारी यथाकाशम् ॥ १५८४ ॥)

एकत्वे जीवानां सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षादयो नोपपद्यन्ते, सर्वगतत्वात्, नभस इव, यत्र तु सुखादयो न तत् सर्वगतं, यथा देवदत्त इति । किञ्च, न कर्ता, न भोक्ता, न मन्ता, संसारी जीवः, एकत्वात् सर्वजीवानाम्, यदेकं न तस्य कर्तृत्वादयः, यथा नभस इति ॥ १५८४॥ अपि च,

एगत्ते नत्थि सुही वहूवघाउ त्ति देसनिरुउ व्व। वहुतरवद्धत्तणओ न य मुक्को देसमुक्को व्व ॥१५८५॥

(एकत्वे नास्ति सुखी बहूपघात इति देशनिरुज इव । बहुतरबद्धत्वतो न च मुक्तो देशमुक्त इव ॥ १५८५ ॥)

इदमत्र हृदयम्—नारक-तिर्यगादयोऽनन्ता जीवा नानाविधशरीर-मानसोपघातसंपातैर्दुःखिता एव, तदनन्तभागवर्तिनस्तु सुखिनः, एवमनन्ता बद्धाः, तदनन्तभागवर्तिनस्तु मुक्ताः, तेषां च सर्वेषामेकत्वे न कोऽपि सुखी प्राप्नोति, बहुतरोपघातान्वितत्वात्, यथा सर्वाङ्ग-रोगग्रस्तोऽङ्गुल्येकदेशेन नीरोगो यज्ञदत्तः, एवं न कोऽपि मुक्तो(प्र०...मुक्तत्सुखभाक् च न कोऽपि)घटते, बहुतरबद्धत्वात्, यथा सर्वाङ्गकीलितोऽङ्गुल्येकदेशमुक्तः । तस्मादेकत्वे सुखाद्यनुपपत्तेर्नानात्वं जीवानामिति स्थितम् ॥ १५८५ ॥

भवतु तर्हि जीवानां नानात्वम्, किन्त्वेकैको जीवः सर्वजगद्व्यापकोऽस्तु, इति नैयायिकादिमतमपाकुर्वन्नाह—

जीवो तणुमेत्तत्थो जह कुंभो तग्गुणोवलंभाओ। अहवाऽणुवलंभाओ भिन्नम्मि घडे पडस्सेव ॥१५८६॥

(जीवस्तनुमात्रस्थो यथा कुम्भस्तद्गुणोपलम्भात् । अथवाऽनुपलम्भाद् भिन्ने घटे पटस्येव ॥ १५८६ ॥)

तनुमात्रस्थो जीव इति प्रतिज्ञा, तत्रैव तद्गुणोपलब्धेः, यथा घटः, 'स्वात्ममात्रे' इति शेषः । 'अहवेत्यादि' अथवा, यो यत्र प्रमाणै-र्नोपलभ्यते तस्य तत्राभाव एव, यथा भिन्ने घटे पटस्य, नोपलभ्यते च शरीराद् बहिर्जीवः, तस्मात् तस्य तत्राभाव एवेति ॥ १५८६ ॥

उपसंहरन्नाह—

तम्हा कत्ता भोत्ता बंधो मोक्खो सुहं च दुक्खं च। संसरणं च बहुत्ता-ऽसव्वगयत्ते सुजुत्ताइं॥१५८७॥ ॥५८५॥

(तस्मात् कर्ता भोक्ता बन्धो मोक्षः सुखं च दुःखं च। संसरणं च बहुत्वा-ऽसर्वगतत्वयोः सुयुक्तानि ॥ १५८७ ॥)

तस्माद् बहुत्वा-सर्वगतत्वयोरेव सतोः कर्तृत्वादयो धर्मा जीवस्य युज्यन्ते, नान्यथा, इत्येवंविधं प्रमाणसिद्धं जीवं प्रतिपद्यस्वेति ॥ विशेषा०

॥ १५८७ ॥ अथ "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्यसंज्ञास्ति" इत्यादिवेदवाक्यार्थमनुभावयतस्त्व-

त्वतोऽपि मम संशयोऽतिविराधिताऽहित इव पृष्ठं न मुञ्चति, तत् किं करोमि ? इति चेत्। तदयुक्तम्। कुतः ? इत्याह—

गोयम ! वेयपयाणं इमाण अत्थं च तं न याणासि। जं विन्नाणघणो च्चिय भूयेहिंतो समुत्थाय ॥१५८८॥ 'विज्ञान-

मण्णसि मज्जंगेसु व मयभावो भूयसमुदउब्भूओ। विन्नाणमेत्तमाया भूए ऽणु विणस्सइ स भूओ १५८९ घन'०-

अत्थि न य पेच्चसण्णा जं पुव्वभवे ऽभिहाणममुगो त्ति। जं भणियं न भवाओ भवंतरं जाइ जीवो त्ति ॥ पदानां कल्पितार्थः

(गौतम ! वेदपदानामेषामर्थं च त्वं न जानासि। यद् विज्ञानघन एव भूतेभ्यः समुत्थाय ॥ १५८८ ॥)

(मन्यसे मद्याङ्गेष्विव मदभावो भूतसमुदयोद्भूतः। विज्ञानमात्रमात्मा भूतेऽनु विनश्यति स भूयः ॥ १५८९ ॥)

(अस्ति न च प्रेत्यसंज्ञा यत् पूर्वभवेऽभिधानममुक इति। यद् भणितं न भवाद् भवान्तरं याति जीव इति ॥ १५९० ॥)

गौतम ! इत्यामन्त्रणम्, वेदपदानां श्रुतिवाक्यानाममीषां "विज्ञानघन एवैतेभ्यः" इत्यादीनां चेतसि वर्तमानानामर्थं यथावस्थितं त्वं न जानासि नावबुध्यसे। किमिति ? अत आह–यद् यस्मात् त्वमात्माभिप्रायेणैवंभूतमिहार्थं मन्यसे विकल्पयसीति संबन्धः। कथंभूतम् ? इत्याह– 'विण्णाणघणो च्चिय त्ति' पृथिव्यादिभूतानां विज्ञानलवसमुदायो विज्ञानघनः पृथिव्यादिविज्ञानांशानां पिण्ड इत्यर्थः; अवधारणं त्वात्मवादिपरिकल्पितस्य भूतसमुदायातिरिक्तस्य ज्ञान-दर्शनादिगुणाश्रयस्यात्मनो निरासार्थम्। भूतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः समुदितेभ्यो न तु व्यस्तेभ्यः, ज्ञानस्य तत्समुदायपरिणामाङ्गीकारादिति भावः, मद्याङ्गेषु मद्यकारणेषु धातक्यादिषु मदभाव इव; कथंभूतो विज्ञानघनः ? इत्याह– 'भूयसमुदउब्भूओ विन्नाणमेत्तमाय त्ति' भूतसमुदयादुद्भूतस्तदैव जातो न तु परभवात् कश्चिदायातो विज्ञानमात्ररूप आत्मेत्यर्थः, समुत्थायोत्पद्य ततस्तान्येव पृथिव्यादीनि भूतानि विनाशमनुयानान्यनु लक्षीकृत्य भूयः पुनरपि स विज्ञानघनो विज्ञानमात्ररूप आत्मा विनश्यति, न त्वात्मवादिनामिवान्यभवं याति। अत एव न प्रेत्यभवे परभवे संज्ञास्ति, यत् पूर्वभवे नारकादिजन्मन्यभिधानमासीत् तत् परभवे नास्ति, यदुत– अमुको नारको देवो वा भूत्वेदानीं मनुष्यः संवृत्त इत्यादि, नारकादेः प्रागेव सर्वनाशं नष्टत्वादिति भावः। किमिह वाक्ये तात्पर्यवृत्त्या प्रोक्तं भवति ? इत्याह– 'जं भणियमित्यादि' सर्वथात्मनः समुत्पद्य विनष्टत्वाद् न भवाद् भवान्तरं कोऽपि यातीत्युक्तं भवति ॥ १५८८–१५८९–१५९० ॥ यद्येवंभूतमस्य वेदवाक्यस्यार्थमहमवगच्छामि, ततः किम् ? इत्याह—

गोयम ! पयत्थमेवं मन्नंतो नत्थि मन्नसे जीवं। वक्कंतरेसु य पुणो भणिओ जीवो जमत्थि त्ति ॥१५९१॥ ॥५८६॥
अग्गिहवणाइकिरियाफलं च तो संसयं कुणसि जीवे। मा कुरु न पयत्थोऽयं इमं पयत्थं निसामेहि ॥ विशेषा०

(गौतम ! पदार्थ एवं मन्यमानो नास्ति मन्यसे जीवम्। वाक्यान्तरेषु च पुनर्भणितो जीवो यदस्तीति ॥ १५९१ ॥)
(अग्निहवनादिक्रियाफलं च ततः संशयं करोपि जीवे। मा कुरु न पदार्थोऽयमिमं पदार्थं निशामय ॥ १५९२ ॥)

गौतम ! अस्य वाक्यस्य दर्शितरूपमेव पदार्थं मन्यमानस्त्वं 'नास्ति' इत्येवं जीवं मन्यसे। यस्माच्च पुनः "न ह वै सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा वसन्तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः" इत्यादिषु वेदवाक्यान्तरेषु 'अस्ति' इत्येवं जीवो भणितः प्रतिपादितः। तथा "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादिवचनादग्निहवनादिक्रियायाः फलं च पारभविकं श्रूयते। न चेदं भवान्तरयायिनमात्मानमन्तरेणोपपद्यते। अतः 'किं जीवोऽस्ति नास्ति वा ?' इत्येवं संशयं जीवे करोपि त्वम्। तदमुं मा कृथाः, यस्माद् "विज्ञानघन एव०" इत्यादिवाक्यस्य नायमर्थो यं भवानध्यवस्यति, किन्त्वमुं वक्ष्यमाणं पदार्थमिह निशमयाऽऽकर्णयेति ॥ १५९१-१५९२ ॥

तमेव दर्शयति—

विण्णाणाओऽणण्णो विण्णाणघणो त्ति सव्वओवा त्रि। स भवइ भूएहिंतो घडविण्णाणाइभावेण १५९३ 'विज्ञान-
ताइं चिय भूयाइं सोऽणु विणस्सइ विणस्समाणाइं। अत्थंतरोवओगे कमसो विण्णेयभावेणं ॥१५९४॥ घन०'-

(विज्ञानादनन्यो विज्ञानघन इति सर्वतोव्यापी। स भवति भूतेभ्यो घटविज्ञानादिभावेन ॥ १५९३ ॥) पदानां
(तान्येव भूतानि सोऽनु विनश्यति विनश्यमानानि। अर्थान्तरोपयोगे क्रमशो विज्ञेयभावेन ॥ १५९४ ॥) सम्यगर्थः

इह विज्ञानघनो जीव उच्यते। कथम् ? इति चेत्। उच्यते- विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं ज्ञान-दर्शनोपयोग इत्यर्थः, तेन विज्ञानेन सहानन्यभूतत्वादेकतया घनत्वं निबिडत्वमापन्नो विज्ञानघनो जीवः, यदि वा 'सव्वओवा त्रि' त्ति सर्वतः प्रतिप्रदेशमनन्तानन्तविज्ञानपर्यायसङ्घातघटितत्वाद् विज्ञानघनो जीवः। एवकारेण तु विज्ञानघन एवासौ, न तु नैयायिकादीनामिव 'स्वरूपेण निर्विज्ञानत्वाज्जडोऽसौ, बुद्धिस्तु तत्र समवेतैव' इति नियम्यते। स 'भवति'- उत्पद्यत इति क्रिया। केभ्यः ? इत्याह- 'भूएहिंतो' त्ति भूतानीह घट-पटादिज्ञेयवस्तुरूपाण्यभिप्रेतानि, तेभ्यो ज्ञेयभावेन परिणतेभ्यः। केन भवति ? इत्याह- 'घटोऽयम्' 'पटोऽयम्' इत्यादिविज्ञानभावेन घटादिज्ञानपर्यायेण। ततः किम् ? इत्याशङ्क्य 'तान्येवानु विनश्यति' इत्यस्यार्थमाह- 'ताइं चियेत्यादि' तान्येव ज्ञानालम्बनभूतानि घटादिभूतानि क्रमशः कालक्रमेण व्यवधान-व्यगमा-ऽन्यमनस्कत्वादिनाऽर्थान्तरोपयोगे सति विज्ञेयभावेन ज्ञानविषयभावेन विनाशमनुयानानि, अनु- पश्चात्

ज्ञानपर्यायेण घटादिभ्यो ज्ञेयभूतेभ्यो जीवः समुत्थाय कालक्रमात् व्यवधानाद-
तद्बोधपर्यायेण, स विज्ञानघनो विनश्यतीति संबन्धः ।
नाऽर्थान्तरोपयोगे सति ज्ञेयभावेन तान्येव विनाशमश्नुवानान्यनु विनश्यतीति तात्पर्यार्थः ॥ १५९३–१५९४ ॥

विशेषा• आत्मा त्रिस्वभावः

किमित्थं सर्वथाऽयमात्मा विनश्यति ? । न, इत्याह—

पुव्वावरविण्णाणोवओगओ विगम-संभवसहावो। विण्णाणसंतईए विण्णाणघणोऽयमविणासी १५९५

(पूर्वा-ऽपरविज्ञानोपयोगतो विगम-संभवस्वभावः । विज्ञानसंतत्या विज्ञानघनोऽयमविनाशी ॥ १५९५ ॥)

एक एवायमात्मा त्रिस्वभावः कथम् ? इत्युच्यते–अर्थान्तरोपयोगकाले पूर्वविज्ञानोपयोगेन तावदयं विगमस्वभावो विनश्वररूपः,
अपरविज्ञानोपयोगतस्तु संभवस्वभाव उत्पादस्वरूपः, अनादिकालप्रवृत्तसामान्यविज्ञानमात्रसंतत्या पुनरयं विज्ञानघनो जीवोऽविनष्ट एवाव-
तिष्ठते । एवमन्यदपि सर्वं वस्तूत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वभावमेवावगन्तव्यम् , न पुनः किमपि सर्वथोत्पद्यते, विनश्यति चेति ॥ १५९५ ॥

'न प्रेत्यसंज्ञास्ति' इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

न च पेच्चनाणसण्णावतिट्ठए संपओवओगाओ। विण्णाणघणाभिक्खो जीवोऽयं वेयपयभिहिओ १५९६

(न च प्रेत्यज्ञानसंज्ञाऽवतिष्ठते सांप्रतोपयोगात् । विज्ञानघनाभिख्यो जीवोऽयं वेदपदाभिहितः ॥ १५९६ ॥)

न च प्रेत्येति–न चान्यवस्तूपयोगकाले प्राक्तनी ज्ञानसंज्ञास्ति । कुतः ? सांप्रतवस्तुविषयोपयोगात् । इदमुक्तं भवति–यदा घटोपयोग-
निवृत्तौ पटोपयोग उत्पद्यते, तदा घटोपयोगसंज्ञा नास्ति, तदुपयोगस्य निवृत्तत्वात्; किन्तु पटोपयोगसंज्ञैवास्ति, तदुपयोगस्यैव तदानी-
मुत्पन्नत्वात् । तस्माद् विज्ञानघनाभिख्यो वेदपदेष्वभिहितोऽयं जीवः । ततो गौतम ! प्रतिपद्यस्वैनमिति ॥ १५९६ ॥

पुनरपीह प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरमाह—

एवं पि भूयधम्मो नाणं तब्भावभावओ बुद्धी। तं नो तदभावम्मि वि जं नाणं वेयसमयम्मि ॥१५९७॥

ज्ञानं न भूतधर्मः

अत्थमिए आइच्चे चंदे संतासु अग्गि-वायासु। किंजोइरयं पुरिसो अप्पज्जोइ त्ति निद्दिट्ठो ॥१५९८॥

(एवमपि भूतधर्मो ज्ञानं तद्भावभावतो बुद्धिः । तद् न तदभावेऽपि यज्ज्ञानं वेदसमये ॥ १५९७ ॥)
(अस्तमित आदित्ये चन्द्रे शान्तयोरग्नि-वाच्योः । किंज्योतिरयं पुरुष आत्मज्योतिरिति निर्दिष्टः ॥ १५९८ ॥)

'बुद्धी' ति स्याद् बुद्धिः प्रेरकस्य–'स भवइ भूएहिंतो' इत्यादिना युष्मद्व्याख्यानप्रकारेणापीत्यर्थः, पृथिव्यादिभूतधर्म एव ज्ञानं–
भूतस्वभावात्मकमेव ज्ञानमिति भावः । कुतः ? इत्याह–'तब्भावभावउ त्ति' "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति" इति

चननात् भूतसद्भावे ज्ञानस्य भावात् , तदभावे चाभावादित्यर्थः; यस्य च भाव एव यद् भवति, अभावे च न भवति तत् तस्यैव धर्मः, यथा चन्द्रमसश्चन्द्रिका, तथा च ज्ञानमनुविदधाति भूतान्वय-व्यतिरेकौ, तस्मात् तद् भूतधर्म एव । तदयुक्तम् , विशिष्टमेव हि नील-पीतादि-भूतग्राहकं ज्ञानं तदन्वय-व्यतिरेकावनुविदधाति न तु सामान्यं ज्ञानमात्रम् , यस्माद् भूताभावेऽपि वेदलक्षणे समये सिद्धान्ते 'सामान्यज्ञानं भणितमेव' इति शेषः । केन वाक्येन ? इत्याह–'अत्थमिए इत्यादि' अस्तमिते आदित्ये, याज्ञवल्क्यः, चन्द्रमस्यस्तमिते, शान्तेऽग्नौ, शान्तायां वाचि, किंज्योतिरेवायं पुरुषः; आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाच, ज्योतिरिति ज्ञानमाह आदित्यास्तमयादौ किं ज्योतिः ? इत्याह–'अयं पुरुष' इति,पुरुषआत्मेत्यर्थः । अयं च कथंभूतः ? इत्याह–'अप्पजोइ'त्ति आत्मैव ज्योतिरस्य सोऽयमात्मज्योतिर्ज्ञानात्मक इति हृदयम् । निर्दिष्टो वेदविद्भिः कथितः, ततो न ज्ञानं भूतधर्म इति स्थितम् ॥ १५९७–१५९८ ॥ इतश्च न ज्ञानं भूतधर्मः । कुतः ? इत्याह—

तदभावे भावाओ भावे चाभावओ न तद्धम्मो । जह घडभावाभावे विवज्जयाओ पडो भिन्नो ॥१५९९॥

(तदभावे भावाद् भावे चाभावतो न तद्धर्मः । यथा घटभावाभावे विपर्ययात् पटो भिन्नः ॥ १५९९ ॥)

न भूतधर्मो ज्ञानम् , मुक्त्यवस्थायां भूताभावेऽपि भावात् , मृतशरीरादौ तद्भावेऽपि चाभावात् , यथा घटस्य धर्मः पटो न भवति, किन्तु तस्माद् भिन्न एव । कुतः ? इत्याह–घटभावाभावे विपर्ययात्–घटभावेऽप्यभावात् ,तदभावेऽपि च भावादित्यर्थः ॥ १५९९ ॥

तदेवं केषांचिद् वेदपदानामर्थं व्याख्याय सांप्रतमुपसंहरन् , सर्वेषां च वेदपदानां संक्षेपतोऽर्थमुपदर्शयन्नाह—

एसिं वेयपयाणं न तमत्थं वियसि अहव सव्वेसिं । अत्थो किं होज्ज सुई विण्णाणं वत्थुभेओ वा ॥१६००॥

जाई दव्वं किरिया गुणो ऽहवा संसओ तवाजुत्तो । अयमेवेति नवायं न वत्थुधम्मो जओ जुत्तो १६०१

सव्वं चिय सव्वमयं स-परपज्जायओ जओ निययं । सव्वमसव्वमयं पि य विवित्तरूवं विवक्खाओ ॥

-विसेसमओ तेण पयत्थो विवक्खया जुत्तो । वत्थुस्स विस्सरूवो पज्जायावेक्खया सव्वो १६०३

(एषां वेदपदानां न त्वमर्थं वेत्सि, अथवा सर्वेषाम् । अर्थः किं भवेत् श्रुतिर्विज्ञानं वस्तुभेदो वा ॥ १६०० ॥)
(जातिर्द्रव्यं क्रिया गुणोऽथवा संशयस्तवायुक्तः । अयमेवेति नवायं न वस्तुधर्मो यतो युक्तः ॥ १६०१ ॥)
(सर्वमेव सर्वमयं स्व-परपर्यायतो यतो नियतम् । सर्वमसर्वमयमपि च विविक्तरूपं विवक्षया ॥ १६०२ ॥)
(सामान्य-विशेषमयस्तेन पदार्थो विवक्षया युक्तः । वस्तुनो विश्वरूपः पर्यायापेक्षया सर्वः ॥ १६०३ ॥)

पदानां शब्दज्ञान-वस्तुभेद-व्याख्याने-कार्थाः

तस्मादेषां पूर्वोक्तानां वेदपदानां यथा मया व्याख्यातोऽर्थस्तथा त्वं न वेत्सि, तेन जीवे संशयं करोषि । अथवा, सर्वेषामप्यमीषां वेद-

पदानामर्थं त्वं न जानासि, यस्मात् सर्वेष्वपि वेदपदेषु विषये तवैवंभूतः संशयोऽस्तीति संबन्धः । कथंभूतः ? इत्याह—'अत्थो किं होज्ज सुईत्यादि' किमेतेषां वेदपदानामर्थः श्रुतिः शब्दो भवेत्, यथा भेरी-पटह-ढक्कादीनां शब्दस्य शब्द एवार्थः ?; अथवा, यद् घटादिशब्दे समुच्चारिते तदभिधेयार्थविषयं विज्ञानं भवद् दृश्यते, तद् तेषामर्थः ?; किंवा घटशब्दे समुत्कीर्तिते 'पृथुबुध्नोदराद्याकारवान् घटलक्षणोऽर्थोऽनेनोक्तः, न तु पटादिः, इत्येवं यो वस्तुभेदः प्रतीयते स एषामर्थः ?; यदिवा, किं जातिरमीषामर्थः, यथा गोशब्दे समुच्चारिते गोजातिरवसीयते ?; यदिवा, किं द्रव्यमेषामर्थः, यथा दण्डीत्यादिषु दण्डादिमद् द्रव्यम् ?, किंवा धावतीत्यादीनामिव धावनादिक्रियाऽमीषामर्थः ?; अथवा, किं शुक्लादीनामिव शुक्लादिगुण एतेषामर्थः ? इति । अयं च संशयस्तवायुक्तः, यस्मात् 'अयमेव, नैव वाऽयम्' इत्येवं कस्यापि वस्तुनो धर्मोऽवधारयितुं न युक्तः । शब्दोऽपि वस्तुविशेष एव, ततः 'एवंभूतस्यैवार्थस्यायमभिधायकः, नैव चेत्थंभूतस्यार्थस्यायं प्रतिपादकः' इत्येवमेतद्धर्मस्याप्यवधारणमयुक्तमेव । कुतः ? इत्याह—'सव्वं चियेत्यादि' यस्मात् सर्वमपि वाच्यवाचकादिकं वस्तु नियतं निश्चितं स्व-परपर्यायैः सर्वात्मकमेव सामान्यविवक्षयेत्यर्थः । तथा, सर्वमसर्वमयमप्यस्ति विविक्तरूपं सर्वतो व्यावृत्तम् । कया ? इत्याह— विवक्षया, केवलस्वपर्यायापेक्षयेत्यर्थः, विशेषविषयेति तात्पर्यार्थः । तस्मात् सर्वेषामपि पदानां विवक्षावशतः सामान्यमयो विशेषमयश्च पदार्थो युक्तः, न पुनरेकान्तेनेत्थंभूत एव, अनित्थंभूत एव वेति । कुतः ? इत्याह—'वत्थुस्सेत्यादि' यस्मात् सर्वोऽपि वाच्यस्य वाचकस्य वा वस्तुनः स्वभावः पर्यायापेक्षया विश्वरूपो नानाविधो वर्तते । ततश्च सामान्यविवक्षया घटशब्दः सर्वात्मकत्वात् सर्वेषामपि द्रव्य-गुण-क्रियाद्यर्थानां वाचकः, विशेषविवक्षया तु प्रतिनियतरूपत्वाद् य एवास्येह पृथुबुध्नोदराद्याकारवानर्थो वाच्यतया रूढस्तस्यैव वाचकः । एवमन्योऽपि शब्दो विशेषविवक्षया यो यत्र देशादौ यस्यार्थस्य वाचकतया रूढः स तस्य वाचको द्रष्टव्यः । सामान्यविवक्षया तु 'सर्वः' सर्वस्य वाचकः, सर्वं च सर्वस्य वाच्यम्' इत्यनया दिशा सकलं स्वधिया भावनीयमिति ।

तदेवं तेन त्रिजगत्स्वरूपवेदिना भगवता श्रीमन्महावीरेण निःशेषपरप्रबोधनोपायकुशलतया तीक्ष्णपरशुनेव निपुणयुक्तिप्रबन्धेन गुपिलवल्लीवितान इव मूलाच्छिन्नः समस्तोऽपि तस्य तत्समासन्नपरमकल्याणस्येन्द्रभूतेः संशयः ॥१६००–१६०१–१६०२–१६०३॥

तस्मिंश्च छिन्ने किमसौ कृतवान् ? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं॥

(छिन्ने संशये जिनेन जरा-मरणविप्रमुक्तेन । स श्रमणः प्रव्रजितः पञ्चभिः सह खण्डिकशतैः ॥ १६०४ ॥)

सुगमा, नवरं श्राम्यतीति श्रमणः स चासौ पापाद् व्रजितः प्रव्रजितो भागवतीं दीक्षां प्रतिपन्न इत्यर्थः । 'संयतः संयतो भवति नासंयतः' इति निश्चयनयमताश्रयणाच्चेत्थमुक्तमितीह भावार्थः । खण्डिकास्तच्छात्रा इति ॥ १६०४ ॥

अथ वक्ष्यमाणेषु कर्मादिषु दशसु वादस्थानेषु यदिह तुल्यं तद् ग्रन्थलाघवार्थमतिदिशन्नाह—

कम्माईसु वि जं सामण्णं तयं समाउज्जं। जो पुण जत्थ विसेसो समासओ तं पवक्खामि ॥१६०५॥

(एवं कर्मादिष्वपि यत् सामान्यं तत् समायोज्यम्। यः पुनर्यत्र विशेषः समासतस्तं प्रवक्ष्यामि ॥ १६०५ ॥)

एवं यदिहात्मवादप्रक्रमे प्रत्यक्षा-ऽनुमाना-ऽऽगमप्रमाणवक्तव्यतादिकं वक्ष्यमाणकर्मादिवादस्थानकैः किमपि तुल्यं तत् स्वधिया तत्र तत्रायोजनीयम्। यस्तु यत्र वादस्थानके विशेषस्तं तत्र संक्षेपतः स्वयमेव वक्ष्यामि ॥ इति सप्तपञ्चाशद्गाथार्थः ॥ १६०५ ॥

॥ इति प्रथमगणधरवादः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयगणधरवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

तं पव्वइअं सोउं बीओ आगच्छइ अमरिसेणं। वच्चामि णमाणेमी पराजिणित्ता ण तं समणं॥१६०६॥

(तं प्रव्रजितं श्रुत्वा द्वितीय आगच्छत्यमर्षेण। व्रजाम्यानयामि पराजित्य तं श्रमणम् ॥ १६०६ ॥)

तमिन्द्रभूतिं प्रव्रजितं श्रुत्वा द्वितीयोऽग्निभूतिनामा तत्सोदर्यबन्धुरप्यान्तरेऽमर्षेणाकुलितचेताः समागच्छति भगवत्समीपम्। केनाभिप्रायेण ? इत्याह-व्रजामि। 'णं' इति वाक्यालङ्कारे। आनयामि निजभ्रातरमिन्द्रभूतिं 'ततः' इति गम्यते। 'ण' इत्ययमपि वाक्यालङ्कारे। तं श्रमणमिन्द्रजालिकं कमपि पराजित्येति ॥१६०६॥ पुनरपि किं चिन्तयन्नसावागतः ? इत्याह—

छलिओ छलाइणा सो मण्णे माइंदजालिओ वा वि। को जाणइ कह वत्तं एत्ताहे वट्टमाणी से ॥१६०७॥

(छलितश्छलादिना स मन्ये मायेन्द्रजालिको वापि। को जानाति कथं वृत्तमेतस्माद् वर्तमाना तस्य ॥ १६०७ ॥)

दुर्जयत्रिभुवनस्यापि मद्भ्रातेन्द्रभूतिः, केवलमहमिदं मन्ये-छलादिना छलितोऽसौ तेन धूर्तेन-च्छल-जाति-निग्रहस्थानग्रहणनिपुणेन तेन केनापि दुष्टेन भ्रमितो (प्र०...भ्रामितो)मद्बन्धुरित्यर्थः। अथवा, मायेन्द्रजालिकः कोऽपि निश्चितमसौ, येन तस्यापि जगद्गुरोर्मद्भ्रातुर्भ्रमितं (प्र०...भ्रामितं) चेतः। तस्मात् किं बहुना ?, को जानाति तद्वादस्थानकं तयोस्तत्र कथमपि वृत्तम्, मत्परोक्षत्वात् ?। इत ऊर्ध्वं पुनर्मयि तत्र गते तस्य तदिन्द्रजालव्यतिकरभ्रमितमानसखेचर-नरा-ऽमरग्रामवन्दनमात्रवृत्तिचेतसः श्रमणकस्य 'वट्टमाणि त्ति' या काचिद् वार्ता वर्तनी वा भविष्यति तां द्रक्ष्यत्ययं समग्रोऽपि लोक इति ॥ १६०७॥ किं च तेन तत्र गच्छता प्रोक्तम् ? इत्याह—

सो पक्खंतरमेगं पि जाइ जइ मे तओ मि तस्सेव। सीसत्तं होज्ज गओ वोत्तुं पत्तो जिणसगासे ॥१६०८॥

(स पक्षान्तरमेकमपि याति यदि मे ततस्तस्यैव। शिष्यत्वं भवेयं गत उक्त्वा प्राप्तो जिनसकाशे ॥ १६०८ ॥)

को जानाति तावदिन्द्रभूतिस्तेन कथमपि तत्र निर्जितः ? । मम पुनरप्येकमपि पक्षान्तरं पक्षविशेषं स यदि यात्यवबुध्यते—मद्विहितस्य सहेतु-दाहरणस्य पक्षविशेषस्य स यदुत्तरप्रदानेन कथमपि पारं गच्छतीति हृदयम्, ततो 'मि' इति वाक्यालङ्कारे, तस्यैव श्रमणस्य शिष्यत्वेन गतोऽहं भवेयमिति निश्चयः । तत इत्यादि वाग्गर्जि कृत्वा जिनस्य श्रीमन्महावीरस्यान्तिकं प्राप्त इति ॥१६०८॥

ततः किम् ? इत्याह—

आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं १६०९

(आभाषितश्च जिनेन जाति-जरा-मरणविप्रमुक्तेन । नाम्ना च गोत्रेण च सर्वज्ञेन सर्वदर्शिना ॥ १६०९ ॥)

आभाषितश्च संलप्तश्च जाति-जरा-मरणविप्रमुक्तेन सर्वज्ञेन सर्वदर्शिना च जिनेन । कथम् ? नाम्ना च—हे अग्निभूते !, गोत्रेण च—हे गौतमसगोत्र ! इति । इत्थं च नाम-गोत्राभ्यां संलप्तस्य तस्य चिन्ताऽभूत्—अहो ! नामापि मम विजानाति, अथवा, जगत्प्रसिद्धोऽहम्, कः किल मां न वेत्ति ? । यदि हि मे हृद्गतं संशयं ज्ञास्यति, अपनेष्यति वा, तदा भवेद् मम विस्मयः ॥१६०९॥

इति चिन्तयति तस्मिन् भगवानाह—

किं मन्ने अत्थि कम्मं उयाहु न त्थि त्ति संसयो तुज्झं । वेयपयाण य अत्थं न याणसि तेसिमो अत्थो १६१०

(किं मन्यसेऽस्ति कर्म उताहो नास्तीति संशयस्तव । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १६१० ॥)

हे अग्निभूते ! गौतम ! त्वमेतद् मन्यसे चिन्तयसि यदुत—क्रियते मिथ्यात्वादिहेतुसमन्वितेन जीवेनेति कर्म ज्ञानावरणादिकम्, तत् किमस्ति, नास्ति वा ? इति । नन्वयमनुचितस्तव संशयः । अयं हि भवतो विरुद्धवेदपदनिबन्धनो वर्तते, तेषां च वेदपदानां त्वमर्थं न जानासि, तेन संशयं करोषि । तेषां च वेदपदानामयं वक्ष्यमाणलक्षणोऽर्थ इति ॥ १६१० ॥ अत्र भाष्यम्—

कम्मे तुह संदेहो मन्नसि तं नाणगोयराईयं । तुह तमणुमाणसाहणमणुभूइमयं फलं जस्स ॥१६११॥

(कर्मणि तव संदेहो मन्यसे तज्ज्ञानगोचरातीतम् । तव तदनुमानसाधनमनुभूतिमयं फलं यस्य ॥ १६११ ॥)

हे आयुष्मन्नग्निभूते ! ज्ञानावरणादिपरमाणुसंघातरूपे कर्मणि तव संदेहः, यतः प्रत्यक्षा-ऽनुमानादिसमस्तप्रमाणात्मकज्ञानगोचरातीतमेव तत् त्वं मन्यसे, तथाहि—न तावत् प्रत्यक्षं कर्म, अतीन्द्रियत्वात्, खरविषाणवत्, इत्यादि प्रमाणविषयातीतत्वं प्राग्वज्जीवस्येव कर्मणोऽपि समानप्रायत्वाद् भावनीयमिति । तदेतत् सौम्य ! मा मंस्थास्त्वम्, यतो मम तावत् प्रत्यक्षमेव कर्म, तत्राप्यनुमानं साधनं यस्य तदनुमानसाधनं वर्तते तव कर्म, न पुनः सर्वप्रमाणगोचरातीतम् । यस्य, किम् ? इत्याह—'अणुभूइमयं फलं जस्स त्ति' सुख-दुःखानामनुभूतिरनुभवनं तन्मयं तदात्मकं फलं यस्य शुभा-ऽशुभकर्मण इति । अनेन चेदमनुमानं सूचितम्—अस्ति सुख-दुःखानुभवस्य हेतुः, कार्य-

त्वात्, अङ्कुरस्येवेति ।

अथ यदि भवतः प्रत्यक्षं कर्म, तर्हि ममापि तत्प्रत्यक्षं कस्माद् न भवति ? इति चेत् । तदयुक्तम्, न हि यदेकस्य कस्यचित् प्रत्यक्षं तेनापरस्यापि प्रत्यक्षेण भवितव्यम् । न हि सिंह-सरभ-हंसादयः सर्वस्यापि लोकस्य प्रत्यक्षाः, न च ते न सन्ति, बालादीनामपि तत्सद्भावस्य प्रसिद्धत्वात् । तस्मादस्ति कर्म, सर्वज्ञत्वेन मया प्रत्यक्षीकृतत्वात्, भवत्संशयविज्ञानवदिति । न च वक्तव्यम्–त्वयि सर्वज्ञत्वमस्मान् प्रत्यसिद्धम् 'कह सव्वण्णु त्ति मई जेणाहं सव्वसंसयच्छेई, पुच्छसु व जं न याणसि' इत्यादिना प्रागेव (गा०–१५७९) प्रतिविहितत्वात् । कार्यप्रत्यक्षतया भवतोऽपि च प्रत्यक्षमेव कर्म, यथा घटादिकार्यप्रत्यक्षतया परमाणव इति ॥१६११॥

यदुक्तम्–'तुह नमणुमाणसाहणं' इति, तदेवानुमानमाह—

अत्थि सुह-दुक्खहेऊ कज्जाओ बीयमंकुरस्सेव । सो दिट्ठो चेव मई वभिचाराओ न तं जुत्तं ॥१६१२॥

जो तुल्लसाहणाणं फले विसेसो न सो विणा हेउं(म०....हेऊ) कज्जत्तणओ गोयम ! घडो व्व, हेऊ य सो कम्मं

(अस्ति सुख-दुःखहेतुः कार्याद् (यत्वात्) बीजमङ्कुरस्येव । स दृष्ट एव मतिर्व्यभिचाराद् न तद् युक्तम् ॥ १६१२ ॥)

(यस्तुल्यसाधनयोः फले विशेषो न स विना हेतुम् । कार्यत्वतो गौतम ! घट इव, हेतुश्च स कर्म ॥ १६१३ ॥)

प्रतिप्राणि प्रसिद्धयोः सुखदुःखयोर्हेतुरस्ति, कार्यत्वात्, अङ्कुरस्येव बीजमिति । यश्चेह सुख-दुःखयोर्हेतुस्तत् कर्मैव, इत्यस्ति तदिति । स्याद् मतिः–स्रक्-चन्दना-ऽङ्गनादयः सुखस्य हेतवः, दुःखस्य त्वहि-विष-कण्टकादयः, इति दृष्ट एव सुख- दुःखयोर्हेतुरस्ति, किमदृष्टस्य कर्मणस्तद्धेतुत्वकल्पनेन ? । न हि दृष्टपरिहारेणादृष्टकल्पना संगतत्वमावहति, अतिप्रसङ्गात् । तदयुक्तम्, व्यभिचारात्, तथाहि- 'जो तुल्लेत्यादि' (ग्रन्थाग्रं–१५०००) इह यस्तुल्यसाधनयोरिष्टशब्दादिविषयसुखसाधनसमेतयोरनिष्टार्थसाधनसंयुक्तयोश्च द्वयोर्बहूनां वा फले सुख-दुःखानुभवनलक्षणे विशेषस्तारतम्यरूपो दृश्यते, नासावदृष्टं कमपि हेतुमन्तरेणोपपद्यते, कार्यत्वात्, घटवत् । यश्च तत्र विशेषाधायकोऽदृष्टहेतुस्तद् गौतम ! कर्मेति प्रतिपद्यस्वेति ॥१६१२–१६१३॥ अनुमानान्तरमपि कर्मसाधनायाह—

वालसरीरं देहंतरपुव्वं इंदियाइमत्ताओ । जह वालदेहपुव्वो जुवदेहो, पुव्वमिह कम्मं ॥१६१४॥

(बालशरीरं देहान्तरपूर्वकमिन्द्रियादिमत्त्वात् । यथा बालदेहपूर्वो युवदेहः, पूर्वमिह कर्म ॥ १६१४ ॥)

शरीरान्तरपूर्वकमाद्यं बालशरीरम्, इन्द्रियादिमत्त्वात्, युवशरीरवदिति, आदिशब्दात् सुख-दुःखित्व-प्राणा-ऽपान-निमेषोन्मेष-जीवनादिमत्त्वादयोऽपि हेतवो वाच्याः । न च जन्मान्तरातीतशरीरपूर्वकमेवेदमिति शक्यते वक्तुम्, तस्यापान्तरालगतावसत्त्वेन तत्पूर्वकत्वानुपपत्तेः ।

न चाशरीरिणो नियतगर्भ-देश-स्थानप्राप्तिपूर्वकः शरीरग्रहो युज्यते, नियामककारणाभावात् । नापि स्वभावो नियामकः, तस्य निराकरिष्य-
माणत्वात् । यच्चेह बालशरीरस्य पूर्वं शरीरान्तरं तत् 'कर्म' इति मन्तव्यम्—कार्मणं शरीरमित्यर्थः, "जोएण कम्मएणं आहारेई अणंतरं
जीवो"(छा० योगेन कर्मकेणाहरत्यनन्तरं जीवः ।)इत्यादिवचनादिति ॥१६१४॥ अनुमानान्तरमपि तत्सिद्धये प्राह—

विशेषा॰ दान-क्रियायाः फलं कर्म

किरियाफलभावाओ दाणाईणं फलं किसीए व्व । तं चिय दाणाइफलं मणप्पसायाई जइ बुद्धी ॥१६१५॥
किरियासामण्णाओ जं फलमस्सावि तं मयं कम्मं । तस्स परिणामरूवं सुह-दुक्खफलं जओ भुज्जो १६१६

(क्रियाफलभावाद् दानादीनां फलं कृषेरिव । तदेव दानादिफलं मनःप्रसादादि यदि बुद्धिः ॥ १६१५ ॥)
(क्रियासामान्याद् यत्फलमस्यापि तद् मतं कर्म । तस्य परिणामरूपं सुख-दुःखफलं यतो भूयः ॥ १६१६ ॥)

'दाणाईणं फलं ति' इह दानादिक्रियाणां फलमस्ति 'किरियाफलभावाउ त्ति' सचेतनारब्धक्रियाणां फलभावात् फलभावदर्शनादि-त्यर्थः, यथा कृषिक्रियायाः । इह या चेतनारब्धक्रिया तस्याः फलं दृष्टम्, यथा कृष्यादिक्रियायाः, चेतनारब्धाश्च दानादिक्रियाः, तस्मात् फलवत्यः, यच्च तासां फलं तत् कर्म । या तु निष्फला क्रिया सा सचेतनारब्धापि न भवति, यथा परमाण्वादिक्रिया, सचेतनारब्धाश्च दानादिक्रियाः, तस्मात् फलवत्यः । स्यादेतत्, अनैकान्तिकोऽयं हेतुः, चेतनारब्धानामपि कासांचित् कृष्यादिक्रियाणां निष्फलत्वदर्शनात् । तदयुक्तम्, फलवत्त्वाभिप्रायेणैव तदारम्भात् । यच्च क्वचिद् निष्फलत्वमपि दृश्यते तत्सम्यग्ज्ञानाद्यभावेन सामग्रीवैकल्याद् द्रष्टव्यम्, मनः शुद्ध्यादिसामग्रीविकलतया दानादिक्रिया अपि निष्फला इष्यन्त एवेत्यदोषः ।

यदि चात्र परस्यैवंभूता बुद्धिः स्यात् । कथंभूता ? इत्याह—'तं चियेत्यादि' तदेव दानादिक्रियाणां फलं यदस्मादृशामपि प्रत्यक्षं मनःप्रसादादि । इदमुक्तं भवति—कृष्यादिक्रिया दृष्टधान्याद्यवाप्तिफला दृष्टाः, अतो दानादिक्रियाणामपि दृष्टमेव मनःप्रसादादिकं फलं भविष्यति, किमदृष्टकर्मलक्षणफलसाधनेन ? । तत इष्टविरुद्धसाधनाद् विरुद्धोऽयं हेतुः । तदत्र वयं ब्रूमः—'किरियासामण्णाओ इत्यादि' अस्यापि मनःप्रसादस्य यत् फलं तद् मम कर्म संमतम् । ननु मनःप्रसादस्यापि कथं फलमभिधीयते ? इत्याह—किरियासामण्णाउ त्ति' इदमुक्तं भवति—मनःप्रसादोऽपि क्रियारूप एव, ततश्च यथा दान-कृष्यादिकाः क्रियाः फलवत्यः, तथा क्रियासाम्याद् मनःप्रसादस्यापि फलेन भवितव्यमेव, यच्च तस्य फलं तत् कर्मैव, इति न कश्चिद् व्यभिचारः ।

यतः कर्मणः सकाशात्, किम् ? इत्याह—'सुह-दुक्खफलं जउ त्ति' सुख-दुःखरूपं फलं सुख-दुःखफलं यतो यस्मात् कर्मणः सका-शाज्जायते । कथम् ? भूयः पुनः पुनरपि । कथंभूतं यत् सुख-दुःखफलम् ? इत्याह—तस्यैव कर्मणस्तज्जनकत्वेन यत् परिणमनं परिणामस्त-द्रूपमिति । एतदुक्तं भवति—यतः कर्मणः सकाशात् प्रतिक्षणं तत्परिणतिरूपं सुख-दुःखफलं प्राणिनां समुपजायते, तत् कर्म मनःप्रसादक्रियाया

अपि फलमभिमतम् । आह—नन्वनन्तरगाथायां 'दानादिक्रियाफलं कर्म' इति वदता दानादिक्रियैव कर्मणः कारणमुक्ता, अत्र तु मनःप्रसादादिक्रिया तत्कारणमुच्यते, इति कथं न पूर्वापरविरोधः ? इति । सत्यम्, किन्तु मनःप्रसादादिक्रियैवानन्तर्येण कर्मणः कारणम्, केवलं तस्या अपि मनःप्रसादादिक्रियाया दानादिक्रियैव कारणम्, अतः कारणकारणे कारणोपचाराददोष इति ॥ १६१५–१६१६ ॥

विशेषा०

अत्र पुनरपि प्रेर्यमाशङ्क्य परिहारमाह—

होज्ज मणोवित्तीए दाणाइकिए व जइ फलं वुद्धी। तं न निमित्तत्ताओ पिंडो व्व घडस्स विन्नेओ॥१६१७॥

(भवेद् मनोवृत्तेर्दानादिक्रियैव यदि फलं बुद्धिः । तद् न निमित्तत्वात् पिण्ड इव घटस्य विज्ञेयः ॥ १६१७ ॥)

दानादेः मनः प्रसत्तिरेव कथं न फलम् ?

अत्र परस्य यद्येवंभूता बुद्धिः स्यात् । कथंभूता ? इत्याह—ननु मनोवृत्तेर्मनःप्रसत्त्यादिक्रियाया दृष्टरूपा दानादिक्रियैव फलम्, न त्वदृष्टं कर्मेति भावः । अयमभिप्रायः—दानादिक्रियातो मनःप्रसादादयो जायन्ते, तेभ्यश्च प्रवर्धमानदित्सादिपरिणामः पुनरपि दानादिक्रियां करोति, एवं पुनः पुनरपि दानक्रियाप्रवृत्तेः सैव मनःप्रसादादेः फलमस्तु, न तु कर्मेति भावः, दृष्टफलमात्रेणैव चरितार्थत्वात् किमदृष्टफलकल्पनेन ? इति हृदयम् । तदेतद् न । कुतः ? निमित्तत्वात्—मनःप्रसादादिक्रियां प्रति दानादिक्रियाया निमित्तकारणत्वादित्यर्थः, यथा मृत्पिण्डो घटस्य निमित्तं विज्ञेयस्तथा दानादिक्रियापि मनःप्रसत्तेः । दृश्यन्ते हि पात्रदानादिभ्योऽभिवाह्लादादयो जायमानाः । न च यद् यस्य निमित्तं तत् तस्यैव फलं वक्तुमुचितम्, दूरविरुद्धत्वादिति ॥१६१७॥

पुनरपि दृष्टान्तीकृतकृष्यादिक्रियावष्टम्भेनैव सर्वासामपि क्रियाणां दृष्टफलमात्ररूपतामेव साधयन्नाह प्रेरकः—

एवं पि दिट्ठफलया किरिया न कम्मफला पसत्ता ते। सा तम्मेत्तफल च्चिय जह मंसफलो पसुविणासो ॥

(एवमपि दृष्टफला क्रिया न कर्मफला प्रसक्ता ते । सा तन्मात्रफलैव यथा मांसफलः पशुविनाशः ॥ १६१८ ॥)

ननु 'एवमपि' युष्मदुपन्यस्तकृष्यादिक्रियानिदर्शनेनापीत्यर्थः, सर्वा दानादिकापि क्रिया दृष्टफलैव प्रसक्ता न कर्मफला । इदमुक्तं भवति—यथा कृष्यादिक्रिया दृष्टफलमात्रेणैवावसितप्रयोजना भवति, तथा दानादिक्रियाया अपि श्लाघादिकं किञ्चिद् दृष्टफलमस्तु, किमदृष्टफलकल्पनेन ?, किं बहुना ?, सा क्रिया सर्वापि तन्मात्रफलैव दृष्टमात्रफलैव युज्यते, नादृष्टफला, यथा दृष्टमांसमात्रफला पशुविनाशक्रिया, न हि पशुविशसनक्रियामदृष्टाधर्मफलार्थं कोऽप्यारभते, किन्तु मांसभक्षणार्थम्; अतस्तन्मात्रफलैव सा, तावतैवावसितप्रयोजनत्वात् । एवं दानादिक्रियाया अपि दृष्टमात्रमेव श्लाघादिकं किञ्चित् फलम्, नान्यदिति ॥१६१८॥ अस्यैवार्थस्य समर्थनार्थं कारणान्तरमाह—

पायं व जीवलोग वट्टइ दिट्ठप्फलासु किरियासु। अदिट्ठफलासु पुण वट्टइ नासंखभागो वि ॥१६१९॥

लोकोऽपि च प्रायेण दृष्टमात्रफलास्वेव कृषि-वाणिज्यादिक्रियासु प्रवर्तते, अदृष्टफलासु पुनर्दानादिक्रियासु तदसंख्येयभागोऽपि न वर्तते–कतिपयमात्र एव लोकस्तासु प्रवर्तते, न बहुरित्यर्थः । ततश्च हिंसादीनामशुभक्रियाणामदृष्टफलाभावाच्छुभक्रियाणामपि दानादीनामदृष्टफलाभावो भविष्यति । इति पराभिप्राय इति ॥१६१९॥ भगवानाह—

सोम्म ! जउ च्चिय जीवा पायं दिट्ठप्फलासु वट्टंति । अदिट्ठफलाओ वि य ताओ पडिवज्ज तेणेव ॥१६२०॥

(सौम्य ! यत एव जीवाः प्रायो दृष्टफलासु वर्तन्ते । अदृष्टफला अपि च ताः प्रतिपद्यस्व तेनैव ॥ १६२० ॥)

सौम्य ! इत्यग्निभूतेरामन्त्रणम् , यत एव प्राणिनः प्रायेण कृषि-वाणिज्य-हिंसादिकास्वेव दृष्टफलास्वशुभक्रियासु प्रवर्तन्ते, अदृष्टफलासु पुनर्दानादिकासु शुभक्रियासु स्वल्पा एव प्रवर्तन्ते, तेनैव तस्मादेव कारणात् ता अपि कृषि-हिंसादिका दृष्टफलाः क्रिया अदृष्टफला अपि प्रतिपद्यस्वाभ्युपगच्छ । इदमुक्तं भवति–यद्यपि कृषि-हिंसादिक्रियाकर्तारो दृष्टफलमात्रार्थमेव ताः समारभन्ते नाधमार्थम् , तथापि तेऽधर्मलक्षणं पापरूपमदृष्टफलमश्नुवत एव, अनन्तसंसारिजीवान्यथानुपपत्तेः । ते हि कृषि-हिंसादिक्रियानिमित्तमनभिलषितमप्यदृष्टं पापलक्षणं फलं बद्ध्वाऽनन्तं संसारं परिभ्रमन्तोऽनन्ता इह तिष्ठन्ति, दानादिक्रियानुष्ठातारस्तु स्वल्पा अदृष्टं धर्मरूपं फलमासाद्य क्रमेण मुच्यन्त इति ।

ननु दानादिक्रियानुष्ठातृभिर्यददृष्टं धर्मलक्षणं फलमाशंसितं तत् तेषां भवतु, यैस्तु कृषि-हिंसादिक्रियाकर्तृभिरदृष्टमधर्मरूपं फलं नाशंसितं तत् तेषां कथं भवति ? इति चेत् । तदयुक्तम् , न ह्यविकलं कारणं स्वकार्यं जनयत् कस्याप्याशंसामपेक्षते, किन्त्वविकलकारणतया स्वकार्यं जनयत्येव । वस्तुरज्ञातमपि हि कोद्रवादिबीजं क्वचिद् भूप्रदेशे पतितं जलादिसामग्रीसद्भावेऽविकलकारणतां प्राप्तं वप्त्राशंसाभावेऽपि स्वकार्यं जनयत्येव । अविकलकारणभूताश्च कृषि-हिंसादयोऽधर्मजनने । अतस्तत्कर्तृगताशंसा तत्र कोपयुज्यते ? । न च दानादिक्रियायामपि विवेकिनः फलाशंसां कुर्वते, तथाप्यविकलकारणतया विशिष्टतरमेव ता धर्मफलं जनयन्ति । तस्मात् शुभाया अशुभायाश्च सर्वस्या अपि क्रियाया अदृष्टं शुभा-ऽशुभं फलमस्त्येवेति प्रतिपत्तव्यम् , अनन्तसंसारिजीवसत्तान्यथानुपपत्तेरिति स्थितम् ॥ १६२० ॥ एतदेव प्रतिपादयितुमाह—

इहरा अदिट्ठरहिया सव्वे मुच्चेज्ज ते अपयत्तेणं । अदिट्ठारंभो चेव केसबहुलो भविज्जाहि ॥१६२१॥ (अदृष्ट-फलाभावे आपत्तिः)

(इतरथाऽदृष्टरहिताः सर्वे मुच्येरंस्तेऽप्रयत्नेन । अदृष्टारम्भ एव क्लेशबहुलो भवेत् ॥१६२१॥)

इतरथा यदि कृषि-हिंसाद्यशुभक्रियाणामदृष्टं फलं नाभ्युपगम्येत, तदा ते तत्कर्तारोऽदृष्टफलाभावात् मरणानन्तरमेव सर्वेऽप्ययत्नेन मुच्येरन्–संसारकारणाभावाद् मुक्तिं गच्छेयुः, ततश्च प्रायः शून्य एव संसारः स्यादित्यर्थः । यश्चादृष्टारम्भोऽदृष्टफलानां दानादिक्रियाणां

समारम्भः स एव क्लेशबहुलः संसारपरिभ्रमणकारणतया दुरन्तः स्यात्; तथाहि–ते दानादिक्रियानुष्ठातारस्तदनुष्ठानेनादृष्टफलानुबन्धं विदध्युः, ततो जन्मान्तरे तद्विपाकमनुभवन्तस्तत्प्रेरिताः पुनरपि दानादिक्रियास्वेव प्रवर्तेरन्, ततो भूयस्तत्फलसंचयात् तद्विपाकानुभूतिः, पुनरपि दानादिक्रियारम्भः, इत्येवमनन्तसंततिमयः संसारस्तेषां भवेत्।

तत्रैतत् स्यात्, इत्थमप्यस्तु, फात्र किलास्माकं बाधा?। अत्रोच्यते–इयमत्र गरीयसी भवतो बाधा, यत् कृषि-हिंसाद्यशुभक्रियानुष्ठातृणामदृष्टसंचयाभावे सर्वेषां मुक्तिगमन एकोऽपि तत्क्रियानुष्ठाता संसारे क्वापि नोपलभ्येत, अशुभतत्फलविपाकानुभविता चैकोऽपि क्वचिदपि न दृश्येत, दानादिशुभक्रियानुष्ठातारः शुभतरफलविपाकानुभवितार एव च केवलाः सर्वत्रोपलभ्येरन्, न चैवं दृश्यते ॥१६२१॥

तस्मात् किम्? इत्याह–

जमणिट्ठभोगभाजो बहुतरगा जं च नेह मइपुव्वं। अदिट्ठाणिट्ठफलं कोइ वि किरियं समारभइ १६२२

तेण पडिवज्ज, किरिया अदिट्ठेगंतियप्फला सव्वा। दिट्ठाणेगंतफला सा वि अदिट्ठाणुभावेण॥१६२३॥

(यदनिष्टभोगभाजो बहुतरका यच्च नेह मतिपूर्वाम्। अदृष्टानिष्टफलां कश्चिदपि क्रियां समारभते ॥ १६२२ ॥)

(तेन प्रतिपद्यस्व क्रियाऽदृष्टैकान्तिकफला सर्वा। दृष्टानैकान्तिकफला साप्यदृष्टानुभावेन ॥ १६२३ ॥)

यस्मादनिष्टभोगभाजो बहुतरा भूयांसः–अशुभकर्मविपाकजनितदुःखभाज एव प्राणिनः प्रचुरा इहोपलभ्यन्ते, शुभकर्मविपाकनिबन्धनसुखानुभवितारस्तु स्वल्पा एवेति भावः। तेन तस्मात् कारणात् सौम्य! प्रतिपद्यस्व शुभाऽशुभा वा सर्वाऽपि क्रिया, अदृष्टं शुभाशुभं कर्मरूपमैकान्तिकं फलं यस्याः साऽदृष्टैकान्तिकफलेत्युत्तरगाथायां संबन्धः। इदमुक्तं भवति—येन दुःखिनोऽत्र बहवः प्राणिनो दृश्यन्ते सुखिनस्तु स्वल्पाः, तेन ज्ञायते—कृषि-वाणिज्य-हिंसादिक्रियानिबन्धनाशुभकर्मरूपादृष्टफलविपाको दुःखिनाम्, इतरेषां तु दानादिक्रियाहेतुकशुभकर्मरूपादृष्टफलविपाक इति। व्यत्ययः कस्मात् न भवति? इति चेत्। उच्यते–अशुभक्रियारम्भिणामेव बहुत्वात्, शुभक्रियानुष्ठातृणामेव च स्वल्पत्वादिति।

अथाह–नन्वशुभक्रियारम्भकाणामपि यद्यदृष्टफलं भवति, तत् किमिति दानादिक्रियारम्भक इव तदारम्भकोऽपि कश्चित् तदाशंसां कुर्वाणो न दृश्यते? इत्याह—'जं च नेहेत्यादि' यस्माच्च नेहाऽदृष्टमनिष्टमशुभं फलं यस्याः साऽदृष्टानिष्टफला तामित्थंभूतां क्रियां मतिपूर्वामाशंसाबुद्धिपूर्विकां कोऽपि समारभते, इत्यतो न कोऽपि तदाशंसां कुर्वाणो दृश्यते। तस्मात् सर्वापि क्रियाऽदृष्टैकान्तिकफलेति प्रतिपद्यस्वेति।

पुनरपि कथंभूताः? इत्याह–'दिट्ठाणेगंतफल त्ति' दृष्टं धान्य-द्रविणलाभादिकमनैकान्तिकमनवश्यंभावि फलं यस्याः कृषिवाणिज्या-

दिक्रियायाः सा दृष्टानैकान्तिकफला सर्वापि क्रिया । इदमुक्तं भवति—सर्वस्या अपि क्रियाया अदृष्टं फलं तावदेकान्तेनैव भवति, यत्तु दृष्टफलं तदनैकान्तिकमेव—कस्याश्चित् तद् भवति कस्याश्चिद् नेत्यर्थः । एवञ्च दृष्टफलस्यानैकान्तिकत्वमदृष्टानुमापेनैवेति प्रतिपत्तव्यम् । न हि समानसाधनारब्धतुल्यक्रियाणां द्वयोर्बहूनां वैकस्य दृष्टफलविघातः, अन्यस्य तु न, इत्येतददृष्टहेतुमन्तरेणोपपद्यत इति भावः । एतच्चेहैव प्रागुक्तमेवेति ॥ १६२२–१६२३ ॥ अथवा, किमिह प्रयासेन ? प्रागेव साधितं कर्म । कया युक्त्या ? इत्याह—

अहवा फलाउ कम्मं कज्जत्तणओ पसाहियं पुव्वं। परमाणवो घडस्स व किरियाण तयं फलं भिन्नं १६२४

(अथवा फलात् कर्म कार्यत्वतः प्रसाधितं पूर्वम् । परमाणवो घटस्येव क्रियाणां तत् फलं भिन्नम् ॥ १६२४ ॥)

अथवा,—'जो तुल्लसाहणाणं फले विसेसो न सो विणा हेउं । कज्जत्तणओ गोयम ! घडो व्व, हेऊ य सो कम्मं ॥ १ ॥' (गा०—१६१३) इत्यस्यां गाथायां प्रागस्माभिः कर्म प्रसाधितमेव । कुतः ? इत्याह—फलात् तुल्यसाधनानां यः फले विशेषस्तस्मादित्यर्थः । ततोऽपि फलविशेषात् कस्मात् प्रसाधितं कर्म ? इत्याह—कार्यत्वात् तस्य फलविशेषस्य, यच्च कार्यं तस्य कारणं भवत्येव, यथा घटस्य परमाणवः, यच्चेह कारणं तत् कर्म । 'किरियाण तयं फलं भिन्नं ति' तदेव च कर्म सर्वासामपि क्रियाणामदृष्टं फलमित्येवमिहापि साध्यते । कथंभूतम् ताभ्यः क्रियाभ्यो भिन्नम्, कर्मणः कार्यत्वात्, क्रियाणां च कारणत्वात्, कार्यकारणयोश्च परस्परं भेदादिति भावः ॥ १६२४ ॥

अत्राक्षेप-परिहारौ प्राह—

आह नणु मुत्तमेवं मुत्तं चिय कज्जमुत्तिमत्ताओ। इह जह मुत्तत्तणओ घडस्स परमाणवो मुत्ता ॥१६२५॥

मूर्तकार्यस्य कारणं कर्म मूर्तम्

(आह ननु मूर्तमेवं मूर्तमेव कार्यमूर्तिमत्त्वात् । इह यथा मूर्तत्वतो घटस्य परमाणवो मूर्ताः ॥ १६२५ ॥)

आह प्रेरकः—ननु यदि कार्याणां शरीरादीनां दर्शनात् तत्कारणभूतं कर्म साध्यते, तर्हि कार्यस्य मूर्तत्वात् कर्मापि मूर्तं प्राप्नोति । आचार्य उत्तरमाह—'मुत्तं चियेत्यादि' यदस्माभिः प्रयत्नेन साधयितव्यम्, तद्भवतापि परसिद्धान्तानभिज्ञबालबुद्धितयाऽनिष्टापादनाभिप्रायेण साधितमेव, तथाहि—वयमपि ब्रूमः—मूर्तमेव कर्म, तत्कार्यस्य शरीरादेर्मूर्तत्वात्, इह यद् यत् कार्यं मूर्तं तस्य तस्य कारणमपि मूर्तम्, यथा घटस्य परमाणवः, यदमूर्तं कार्यं न तस्य कारणं मूर्तं, यथा ज्ञानस्यात्मेति । समवायिकारणं चेहाधिक्रियते, न निमित्तकारणभूता रूपाऽऽलोकादय इति । आह—ननु सुख-दुःखादयोऽपि कर्मणः कार्यम्, अतस्तेषाममूर्तत्वात् कर्मणोऽमूर्तत्वमपि प्राप्नोति । न हि मूर्तादयो युज्यते । न चैकस्य मूर्तत्वममूर्तत्वं च युक्तम्, विरुद्धत्वात् । अत्रोच्यते—नन्वत एवात्र समवायिकारणमधिक्रियते, न निमित्त-, सुख-दुःखादीनां चात्मधर्मत्वादात्मैव समवायिकारणम्, कर्म पुनस्तेषामन्न-पाना-ऽहि-विषादिवद् निमित्तकारणमेवेत्यदोष इति ॥ १६२५ ॥ कर्मणो मूर्तत्वसाधनाय हेत्वन्तराण्यप्याह—

तह सुहसंवित्तीओ संबंधे वेयणुब्भवाओ य। वज्झबलाहाणाओ परिणामाओ य विण्णेयं ॥१६२६॥
आहार इवानल इव घडु व्व नेहाइकयबलाहाणो। खीरमिवोदाहरणाइं कम्मरूवित्तगमगाइं॥१६२७॥

(तथा सुखसंवित्तेः संबन्धे वेदनोद्भवाच । बाह्यबलाधानात् परिणामाच विज्ञेयम् ॥ १६२६ ॥)

(आहार इवानल इव घट इव स्नेहादिकृतबलाधानः । क्षीरमिवोदाहरणानि कर्मरूपित्वगमकानि ॥ १६२७ ॥)

विशेषा०

कर्मणो मूर्तत्वे ४ हेतवः

इह प्रथमगाथोपन्यस्तहेतुचतुष्टयस्य द्वितीयगाथायां यथासंख्यं चत्वारो दृष्टान्ता द्रष्टव्याः । तत्र मूर्तं कर्म, तत्संबन्धे सुखादिसंवित्तेः, इह यत्संबन्धे सुखादि संवेद्यते तद् मूर्तं दृष्टम् , यथाऽशनाद्याहारः, यच्चामूर्तं न तत्संबन्धे सुखादिसंविदस्ति, यथाऽऽकाशसंबन्धे, संवेद्यते च तत्संबन्धे सुखादि, तस्मात् मूर्तं कर्मेति । तथा, यत्संबन्धे वेदनोद्भवो भवति तद् मूर्तं दृष्टम् , यथाऽनलोऽग्निः, भवति च कर्मसंबन्धे वेदनोद्भवः, तस्मात् तद् मूर्तमिति । तथा, मूर्तं कर्म, आत्मनो ज्ञानादीनां च तद्धर्माणां व्यतिरिक्तत्वे सति बाह्येन स्रक्-चन्दना-ऽङ्गनादिना बलस्योपचयस्याधीयमानत्वात् , यथा स्नेहाद्याहितबलो घटः, इह यस्यानात्म-विज्ञानादेः सतो बाह्येन वस्तुना बलमाधीयते तद् मूर्तं दृष्टम् , यथा स्नेहादिनाऽऽधीयमानबलो घटः,आधीयते च बाह्यैर्मिथ्यात्वादिहेतुभूतैर्वस्तुभिः कर्मण उपचयलक्षणं बलम् ,तस्मात् तद् मूर्तमिति । तथा मूर्तं कर्म, आत्मादिव्यतिरिक्तत्वे सति परिणामित्वात् , क्षीरमिवेति । एवमादीनि हेतू-दाहरणानि कर्मणो रूपित्वगमकानीति ॥ ॥१६२६-१६२७॥ अत्र परिणामित्वासिद्धिमाशङ्क्योत्तरमाह—

अह मयमसिद्धमेयं परिणामाउ त्ति सो वि कज्जाओ। सिद्धो परिणामो से दहिपरिणामादिव पयस्स॥

(अथ मतमसिद्धमेतत् परिणामादिति सोऽपि कार्यात्। सिद्धः परिणामस्तस्य दधिपरिणामादिव पयसः ॥ १६२८ ॥)

अथ 'परिणामित्वात्' इत्यसिद्धोऽयं हेतुरिति मतं भवतः । एतदप्ययुक्तम् , यतः सोऽपि परिणामः सिद्धः कर्मणः, 'कज्जाउ त्ति' कर्मकार्यस्य शरीरादेः परिणामित्वदर्शनादित्यर्थः । इह यस्य कार्यं परिणाम्युपलभ्यते तस्यात्मनोऽपि परिणामित्वं निश्चीयते, यथा दध्न-स्तक्रादिभावेन परिणामात् पयसोऽपि परिणामित्वं विज्ञायत एवेति ॥ १६२८ ॥

एवं एवं सुख-दुःखादिवैचित्र्यदर्शनात् तद्धेतुभूतं कर्म साधितं, तत्र पुनरप्यग्निभूतिराह—

अब्भादिविगाराणं जह वेचित्तं विणा वि कम्मेण। तह जइ संसारीणं हवेज्ज को नाम तो दोसो ? १६२९

(अभ्रादिविकाराणां यथा वैचित्र्यं विनापि कर्मणा । तथा यदि संसारिणां भवेत् को नाम ततो दोषः ? ॥ १६२९ ॥)

अभ्रादि-वैचित्र्यमिव कर्म वैचित्र्यं कथं न स्वाभाविकं

आह—ननु यथाऽभ्रादिविकाराणामन्तरेणापि कर्म, वैचित्र्यं दृश्यते, यथा तेनैव प्रकारेण संसारिजीवस्कन्धानामपि सुख-दुःखादिभावेन वैचित्र्यं यदि कर्म विनापि स्यात् , ततः को नाम दोषो भवेत् ?—न कोऽपीत्यर्थः ॥ १६२९॥ भगवानाह—

कम्मम्मि व को भेओ जह बज्झक्खंधचित्तया सिद्धा। तह कम्मपोग्गलाण वि विचित्तया जीवसहियाणं॥

(कर्मणि वा को भेदो यथा बाह्यस्कन्धचित्रता सिद्धा। तथा कर्मपुद्गलानामपि विचित्रता जीवसहितानाम् ॥ १६३० ॥)

यथाभ्रविकाराणां गन्धर्वनगरेन्द्रधनुरादीनां गृह-देवकुल-प्राकार-तरु-कृष्ण-नील-रक्तादिभावेन वैचित्र्यमिष्यते सौम्य !, बाह्यस्कन्दस्यापि अस्पन्दार्थत्वात्, तर्हि कर्मण्यपि को भेदः को विशेषः, येन तत्र वैचित्र्यं नाभ्युपगम्यते ?। ननु हन्त ! यथा सकललोकप्रत्यक्षाणाममीषां गन्धर्वपुर-शक्रकोदण्डादीनां बाह्यस्कन्धानां विचित्रता भवतोऽपि सिद्धा, तथा तेनैव प्रकारेणान्तराणामपि कर्मस्कन्धानां पुद्गलमयत्वे समानेऽपि जीवसहितत्वस्य विशेषवतो वैचित्र्यकारणस्य भावेऽपि सुख-दुःखादिजनकरूपतया विचित्रता किमिति नेष्यते ?। यदि ह्यभ्रादयो बाह्यपुद्गला नानारूपतया परिणमन्ति, तर्हि जीवैः परिगृहीताः सुतरां ते तथा परिणंस्यन्तीति भावः ॥१६३०॥ एतदेव भावयति—

बज्झाण चित्तया जइ पडिवन्ना कम्मणो विसेसेण।

जीवाणुगयस्स मया भत्तीण व सिप्पि(प्र०....व चित्त)नत्थाणं॥१६३१॥

(बाह्यानां चित्रता यदि प्रतिपन्ना कर्मणो विशेषेण। जीवानुगतस्य मता भक्तीनामिव शिल्पिन्यस्तानाम् ॥ १६३१ ॥)

यदि हि जीवापरिगृहीतानामपि बाह्यानामभ्रादिपुद्गलानां नानाकारपरिणतिरूपा चित्रता त्वया प्रतिपन्ना, तर्हि जीवानुगतानां कर्मपुद्गलानां विशेषत एवास्माकं भवतश्च सा सम्मता भविष्यति, भक्तयो विच्छित्तयस्तासामिव चित्रादिषु शिल्पिन्यस्तानाम् (प्र०...चित्रन्यस्तानाम्)। अयमभिप्रायः—चित्रकरादिशिल्पिजीवपरिगृहीतानां चित्र-लेप्य-काष्ठकर्मानुगतपुद्गलानां या परिणामचित्रता सा विस्रसापरिणतेन्द्रधनुरादिपुद्गलपरिणामचित्रतायाः सकाशाद् विशिष्टैवेति प्रत्यक्षत एव दृश्यते। अतो जीवपरिगृहीतत्वेन कर्मपुद्गलानामपि सुख-दुःखादिवैचित्र्यजननरूपा विशिष्टतरा परिणामचित्रता कथं न स्यात् ? इति ॥१६३१॥ अत्र परः प्राह—

तो जइ तणुमेत्तं चिय हवेज्ज का कम्मकप्पणा नाम ?। कम्मं पि नणु तणु च्चिय सण्हयरब्भंतरा नवरं॥

(ततो यदि तनुमात्रमेव भवेत् का कर्मकल्पना नाम ?। कर्मापि ननु तनुरेव सूक्ष्मतराभ्यन्तरा नवरम् ॥ १६३२ ॥)

एवं मन्यते परः—यद्यभ्रादिविकाराणामिव कर्मपुद्गलानां विचित्रपरिणतिरभ्युपगम्यते। ततो बाह्यं सकलजनप्रत्यक्षं तनुमात्रमेवेदं सुरूप-कुरूप-सुख-दुःखादिभावैः स्वभावत एवाभ्रादिविकारवद् विचित्ररूपतया परिणमति, इत्येतदेवास्तु, का नाम पुनस्तद्वैचित्र्यहेतुभूतस्यान्तर्गडुकल्पस्य कर्मणः परिकल्पना, स्वभावादेव सर्वस्यापि पुद्गलपरिणामवैचित्र्यस्य सिद्धत्वात् ? इति। भगवानाह—'कम्मं पीत्यादि'। अयमभिप्रायः—यद्यभ्रादिविकाराणामिव तनोर्वैचित्र्यमभ्युपगम्यते, तर्हि ननु कर्मापि तनुरेव, कार्मणशरीरमेवेत्यर्थः, केवलं श्लक्ष्णतरा, अतीन्द्रियत्वात्; अभ्यन्तरा च, जीवेन सहातिसंश्लिष्टत्वात्। ततश्च यथाऽभ्रादिविकारवद् बाह्यस्थूरतनोर्वैचित्र्यमभ्युपगम्यते, तथा कर्मतनोरपि

तर्कि नाभ्युपगम्यते ? इति भावः ॥१६३२॥ अथ प्रेर्यमाशङ्क्य परिहारमाह—

को तीए विणा दोसो थूलाए सव्वहा विप्पमुक्कस्स। देहग्गहणाभावो तओ य संसारवोच्छित्ती १६३३

(कस्तया विना दोषः स्थूलया सर्वथा विप्रमुक्तस्य। देहग्रहणाभावस्ततश्च संसारव्यवच्छित्तिः ॥ १६३३ ॥)

विशेषा० सूक्ष्मकर्मतन्वभावे संसारोच्छित्तिः

प्रेरकः प्राह—ननु "बाह्यायाः स्थूलतन्वा वैचित्र्यं प्रत्यक्षदृष्टत्वादेवाभ्रादिविकारवदभ्युपगच्छामः। अन्तरङ्गायास्तु कर्मरूपायाः सूक्ष्मतनोर्वैचित्र्यं कथमिच्छामः, तस्याः सर्वथाऽप्रत्यक्षत्वात् ?। 'अथ तदनभ्युपगमे दोषः कोऽप्यापतति, ततोऽर्थापत्तेरेव तद्विचित्रताऽभ्युपगन्तव्या' तर्हि निवेद्यतां कस्तया विना दोषोऽनुपज्यते ?"। आचार्यः प्राह—मरणकाले स्थूल्या दृश्यमानतन्वा सर्वथा विप्रमुक्तस्य जन्तोर्भवान्तरगतस्थूलतनुग्रहणनिबन्धनभूतां सूक्ष्मकर्मतनुमन्तरेणाग्रेतनदेहग्रहणाभावलक्षणो दोषः समापद्यते। न हि निष्कारणमेव शरीरान्तरग्रहणं युज्यते। ततश्च देहान्तरग्रहणानुपपत्तेर्मरणानन्तरं सर्वस्याप्यशरीरत्वादयत्नेनैव संसारव्यवच्छित्तिः स्यात् ॥१६३३॥ ततोऽपि च किं स्यात् ? इत्याह—

सव्वविमोक्खावत्ती निक्कारणउ व्व सव्वसंसारो। भवमुक्काणं व पुणो संसरणमओ अणासासो॥१६३४

(सर्वविमोक्षापत्तिर्निष्कारणको वा सर्वसंसारः। भवमुक्तानां वा पुनः संसरणमथोऽनाश्वासः ॥ १६३४ ॥)

ततः संसारव्यवच्छेदानन्तरं सर्वस्यापि जीवराशेर्मोक्षापत्तिर्भवेत्। अथाशरीराणामपि संसारपर्यटनम्, तर्हि निष्कारण एव सर्वस्यापि संसारः स्यात्, भवमुक्तानां च सिद्धानामित्थं पुनरप्यकस्माद् निष्कारण एव संसारपातः स्यात्। तथैव च तत्र संसरणम्। ततश्च मोक्षेऽप्यनाश्वास इति ॥१६३४॥ पुनः प्रकारान्तरेण प्रेर्यमाह—

मुत्तस्सामुत्तिमया जीवेण कहं हवेज्ज संबंधो ?। सोम्म ! घडस्स व्व नभसा जह वा दव्वस्स किरियाए॥

(मूर्तस्यामूर्तिमता जीवेन कथं भवेत् संबन्धः ?। सौम्य ! घटस्येव नभसा यथा वा द्रव्यस्य क्रियया ॥ १६३५ ॥)

अमूर्तजीवेन सह मूर्तकर्मसंयोग कथं ?

ननु मूर्तं कर्मेति प्राग् भवद्भिः समर्थितम्। तस्य च मूर्तस्य कर्मणोऽमूर्तेन जीवेन सह कथं संयोगलक्षणः समवायलक्षणो वा संबन्धः स्यात् ?। अतः कर्मसिद्धावप्येतदपरमेव रन्ध्रं पश्यामः। भगवानाह—सौम्य ! यथा मूर्तस्य घटस्यामूर्तेन नभसा संयोगलक्षणः संबन्धस्तथाऽत्रापि जीव-कर्मणोः। यथा वा द्रव्यस्याङ्गुल्यादेः क्रिययाऽऽकुञ्चनादिकया सह समवायलक्षणः संबन्धः, तथाऽत्रापि जीव-कर्मणोरयमिति ॥१६३५॥ प्रकारान्तरेणापि जीव-कर्मणोः संबन्धसिद्धिमाह—

अहवा पच्चक्खं चिय जीवोवनिबंधणं जह सरीरं। चिट्ठइ कम्मयमेवं भवंतरे जीवसंजुत्तं ॥१६३६॥

(अथवा प्रत्यक्षमेव जीवोपनिबन्धनं यथा शरीरम्। तिष्ठति कार्मणमेवं भवान्तरे जीवसंयुक्तम् ॥ १६३६ ॥)

अथवा, यथेदं बाह्यं स्थूलशरीरं जीवोपनिबन्धनं जीवेन सह संबद्धं प्रत्यक्षोपलभ्यमानमेव तिष्ठति सर्वत्र भेदेन, एवं भवान्तरं गच्छता

जीवेन सह संयुक्तं कार्मणशरीरं प्रतिपद्यस्व । अथ ब्रूषे—धर्मा-ऽधर्मनिमित्तं जीवसंबद्धं बाह्यं शरीरं प्रवर्तते, तर्हि पृच्छामो भवन्तम्—तावपि धर्मा-ऽधर्मौ मूर्तौ वा भवेताम्, अमूर्तौ वा ? । यदि मूर्तौ, तर्हि तयोरप्यमूर्तेनात्मना सह कथं संबन्धः ? । अथ तयोस्तेन सहासौ कथमपि भवति, तर्हि कर्मणोऽपि तेन सार्धमयं कस्माद् न स्यात् ? । अथामूर्तौ धर्मा-ऽधर्मौ, तर्हि बाह्यमूर्तस्थूलशरीरेण सह तयोः संबन्धः कथं स्यात्, मूर्ता-ऽमूर्तयोर्भवदभिप्रायेण संबन्धायोगात् ? । न चासंबद्धयोस्तयोर्बाह्यशरीरचेष्टानिमित्तत्वमुपपद्यते, अतिप्रसङ्गात् । अथामूर्तयोरपि तयोर्बाह्यशरीरेण मूर्तेन सहेष्यते संबन्धः, तर्हि जीव-कर्मणोस्तत्सद्भावे कः प्रद्वेषः ? इति ॥१६३६॥ अथापरावाक्षेप-परिहारौ प्राह—

अमूर्तस्य कथं मूर्तेनोपघातानुग्रहौ ?

मुत्तेणामुत्तिमओ उवघाया-ऽणुग्गहा कहं होज्जा ? । जह विण्णाणाईणं मइरापाणोसहाईहिं ॥१६३७॥

(मूर्तेनामूर्तिमत उपघाता-ऽनुग्रहौ कथं भवेताम् ? । यथा विज्ञानादीनां मदिरापानौ-षधादिभिः ॥ १६३७ ॥)

ननु मूर्तेन कर्मणाऽमूर्तिमतो जीवस्य कथमाह्लाद-परितापाद्यनुग्रहो-पघातौ स्याताम् ? । न ह्यमूर्तस्य नमसो मूर्तैर्मलयजज्वलनज्वालादिभिस्तौ युज्येते इति भावः । अत्रोत्तरमाह—'जह विण्णाणाईणमित्यादि' यथाऽमूर्तानामपि विज्ञान-वित्तिदिपा-धृति-स्मृत्यादिजीवधर्माणां मूर्तैरपि मदिरापान-हृत्पूर-विष-पिपीलिकादिभिर्भक्षितैरुपघातः क्रियते, पयः-शर्करा-घृतपूर्णभेषजादिभिस्त्वनुग्रह इत्येवमिहापीति । एतच्च जीवस्यामूर्तत्वमभ्युपगम्योक्तम् ॥१६३७॥ यदिवा, अमूर्तोऽपि सर्वथाऽसौ न भवतीति दर्शयन्नाह—

अहवा नेगंतोऽयं संसारी सव्वहा अमुत्तो त्ति । जमणाइकम्मसंतइपरिणामावन्नरूवो सो ॥१६३८॥

(अथवा नैकान्तोऽयं संसारी सर्वथाऽमूर्त इति । यदनादिकर्मसन्ततिपरिणामापन्नरूपः सः ॥ १६३८ ॥)

अथवा, नायमेकान्तो यदुत—संसारी जीवः सर्वथाऽमूर्त इति । कुतः ? । यद् यस्मादनादिकर्मसन्ततिपरिणामापन्नं वह्न्ययःपिण्डन्यायेनानादिकर्मसंतानपरिणतिस्वरूपतां प्राप्तं रूपं यस्य स तथा । ततश्च मूर्तकर्मणः कथञ्चिदनन्यत्वाद् मूर्तोऽपि कथञ्चिज्जीवः । इति मूर्तेन कर्मणा भवत एव तस्यानुग्रहो-पघातौ, नभसस्त्वमूर्तत्वात्, अचेतनत्वाच्च तौ न भवत एवेति ॥१६३८॥

कथं पुनः कर्मणोऽनादिसंतानः ? इत्याह—

संताणोऽणाई उ परोप्परं हेउहेउभावाओ । देहस्स य कम्मस्स य गोयम ! बीयं-कुराणं व ॥१६३९॥

(सन्तानोऽनादिस्तु परस्परं हेतुहेतुमद्भावात् । देहस्य च कर्मणश्च गौतम ! बीजा-ऽङ्कुरयोरिव ॥ १६३९ ॥)

अनादिः कर्मणः सन्तान इति प्रतिज्ञा । देह-कर्मणोः परस्परं हेतुहेतुमद्भावादिति हेतुः । बीजा-ऽङ्कुरयोरिवेति दृष्टान्तः । यथा बीजेनाऽङ्कुरो जन्यते, अङ्कुरादपि क्रमेण बीजमुपजायते; एवं देहेन कर्म जन्यते, कर्मणा तु देह इत्येवं पुनःपुनरपि परस्परमनादिकालीनहेतुहेतुमद्भावादित्यर्थः । इह ययोरन्योऽन्यं हेतुहेतुमद्भावस्तयोरनादिः सन्तानः, यथा बीजाङ्कुर-पितृपुत्रादीनाम्, तथा च देह-कर्मणोः,

त्वोऽनादिः कर्मसन्तान इति ॥१६३९॥ वेदोक्तद्वारेणापि कर्म साधयन्नाह—

कम्मं चासइ गोयम ! जमग्गिहोत्ताइ सग्गकामस्स। वेयविहियं विहण्णइ दाणाइफलं च लोयम्मि ॥

(कर्मणि चासति गौतम ! यदग्निहोत्रादि स्वर्गकामस्य । वेदविहितं विहन्यते दानादिफलं च लोके ॥ १६४० ॥)

कर्मणि चाऽसति गौतम ! अग्निहोत्रादिना स्वर्गकामस्य वेदविहितं यत् किमपि स्वर्गादिफलं तद् विहन्यते, स्वर्गादेः शुभकर्महेतुत्वात्, तस्य च भवताऽनभ्युपगमात् । लोके च यद् दानादिक्रियाणां फलं स्वर्गादिकं प्रसिद्धं तदपि विहन्येत । अयुक्तं चेदम्, 'किरियाफलभावाओ दाणाईणं फलं किसीए व्व' इत्यादिना प्रतिविहितत्वादिति ॥१६४०॥

कर्मानभ्युपगमे च यदीश्वरादयो जगद्वैचित्र्यकर्तार इष्यन्ते तदप्ययुक्तमिति दर्शयन्नाह—

कम्ममणिच्छंतो वा सुद्धं चिय जीवमीसराइं वा। मण्णसि देहाईणं जं कत्तारं न सो जुत्तो॥१६४१॥

(कर्मानिच्छन् वा शुद्धमेव जीवमीश्वरादिं वा । मन्यसे देहादीनां यं कर्तारं न स युक्तः ॥ १६४१ ॥)

कर्म वाऽनिच्छन्नग्निभूते गौतम ! यं कर्मरहितत्वात् शुद्धमेव जीवमात्मानमीश्वराद्युक्तकाल-नियति-यदृच्छादिकं वा देहादीनां कर्तारं मन्यसे, तत्राप्युच्यते—नासौ शुद्धजीवे-श्वरादिः कर्ता युज्यत इति ॥ १६४१ ॥ कुतः ? इत्याह—

उवगरणाभावाओ निच्चेट्ठा-ऽमुत्तयाइओ वा वि। ईसरदेहारंभे वि तुल्लया वाऽणवत्था वा ॥१६४२॥ ईश्वरो न कर्ता

(उपकरणाभावाद् निश्चेष्टा-ऽमूर्ततादितो वापि । ईश्वरदेहारम्भेऽपि तुल्यता वाऽनवस्था वा ॥१६४२॥)

नायमीश्वरजीवादिरकर्मा शरीरादिकार्याण्यारभते, उपकरणाभावात्, दण्डाद्युपकरणरहितकुलालवत् । न च कर्म विना शरीराद्यारम्भे जीवादीनामन्यदुपकरणं घटते, गर्भाद्यवस्थास्वन्योपकरणासंभवात्, शुक्र-शोणितादिग्रहणस्याप्यकर्मणोऽनुपपत्तेः । अथवा, अन्यथा प्रयोगः क्रियते—'निच्चेट्ठेत्यादि' नाकर्मा शरीराद्यारभते, निश्चेष्टत्वात्, आकाशवत्, तथाऽमूर्तत्वात्, आदिशब्दादशरीरत्वात्, निष्क्रियत्वात्, सर्वगतत्वात्, आकाशवदेव, तथा, एकत्वात्, एकपरमाणुवदित्यादि । अथोच्यते—शरीरवानीश्वरः, सर्वाण्यपि देहादिकार्याण्यारभते । नन्वीश्वरदेहारम्भेऽपि तर्हि तुल्यता पर्यनुयोगस्य, तथाहि—अकर्मा नारभते निजशरीरमीश्वरः, निरुपकरणत्वात्, दण्डादिरहितकुलालवदिति । अथान्यः कोऽपीश्वरस्तच्छरीरारम्भाय प्रवर्तते । ततः सोऽपि शरीरवान्, अशरीरो वा ? । यद्यशरीरः, तर्हि नारभते, निरुपकरणत्वात्, इत्यादि सैव वक्तव्यता । अथ शरीरवान्, तर्हि तच्छरीरारम्भेऽपि तुल्यता, सोऽप्यकर्मा निजशरीरं नारभते, निरुपकरणत्वादित्यादि । अथ तच्छरीरमन्यः शरीरवानारभते । अतस्तस्याप्यन्यः, तस्याप्यन्य इत्येवमनवस्था । अनिष्टं च सर्वमेतत् । तस्माद् नेश्वरो देहादीनां कर्ता, किन्तु कर्मद्वितीयो जीव एव । निष्प्रयोजनश्चेश्वरो देहादीन् कुर्वन्नुन्मत्तकल्प एव स्यात्, सप्रयोजनकर्तृत्वे पुनरनीश्वरत्वप्रसङ्गः । न

ध्यानादिप्रवृद्धस्य देहादिकरणेच्छा युज्यते, तस्या रागविकल्परूपत्वात्, इत्याद्यत्र बहु वक्तव्यम्, ग्रन्थगहनताप्रसङ्गात्तु नोच्यत इति। अनेनैव विधानेन विष्णु-ब्रह्मादयोऽपि प्रत्युक्ता द्रष्टव्या इति ॥१६४२॥ अथाशङ्कान्तरं प्रतिविधातुमाह—

अहव सहावं मन्नसि विण्णाणघणाइवेयवुत्ताओ। तह बहुदोसं गोयम! ताणं च पयाणमयमत्थो १६४३

(अथवा स्वभावं मन्यसे विज्ञानघनादिवेदोक्तात्। तथा बहुदोषं गौतम! तेषां च पदानामयमर्थः ॥ १६४३ ॥)

अथ "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः" इत्यादिवेदवचनश्रवणात् स्वभावं देहादीनां कर्तारं मन्यसे, यतः केचिदाहुः—"सर्वहेतुनिराशंसं भावानां जन्म वर्ण्यते। स्वभाववादिभिस्ते हि नाहुः स्वमपि कारणम् ॥१॥ राजीवकण्टकादीनां वैचित्र्यं कः करोति हि?। मयूरचन्द्रिकादिर्वा विचित्रः केन निर्मितः ? ॥२॥ कादाचित्कं यदत्रास्ति निःशेषं तदहेतुकम्। यथा कण्टकतैक्ष्ण्यादि तथा चैते सुखादयः ॥३॥

तदेतद् यथा त्वं मन्यसे गौतम!, तथाऽभ्युपगम्यमानं बहुदोषमेव; तथाहि—यो देहादीनां कर्ता स्वभावोऽभ्युपगम्यते, स किं वस्तुविशेषो वा, अकारणता वा, वस्तुधर्मो वा ?, इति त्रयी गतिः। तत्र न तावद् वस्तुविशेषः, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्। अप्रमाणकस्याभ्युपगमे कर्मापि किं नाभ्युपगम्यते, तस्यापि त्वदभिप्रायेणाप्रमाणकत्वात् ?। किञ्च, वस्तुविशेषः स स्वभावो मूर्तो वा स्यात्, अमूर्तो वा? यदि मूर्तः, तर्हि स्वभाव इति नामान्तरेण कर्मैवोक्तं स्यात्। अथामूर्तः, तर्हि नासौ कस्यापि कर्ता, अमूर्तत्वात्, निरुपकरणत्वाच्च, व्योमवदिति। न च मूर्तस्य शरीरादेः कार्यस्यामूर्तं कारणमनुरूपम्, आकाशवदिति। अथाकारणता स्वभाव इष्यते, तत्राप्यभिदध्महे—नन्वेवं सत्यकारणं शरीराद्युत्पद्यत इत्ययमर्थः स्यात्, तथा च सति कारणाभावस्य समानत्वाद् युगपदेवाशेषदेहोत्पादप्रसङ्गः। अपिच, इत्यमहेतुकमाकस्मिकं शरीराद्युत्पद्यत इत्यभ्युपगतं भवेत्। एतच्चायुक्तमेव, यतो यदहेतुकमाकस्मिकं न तदादिमत्प्रतिनियताकारम्, यथाऽभ्रादिविकारः, आदिमत्प्रतिनियताकारं च शरीरादि। तस्माद् नाकस्मिकम्, किन्तु कर्महेतुकमेव। प्रतिनियताकारत्वादेव चोपकरणसहितकर्तृनिर्वर्त्यमेव शरीरादिकं घटादिवदिति गम्यत एव। न च गर्भाद्यवस्थासु कर्मणोऽन्यदुपकरणं घटत इत्युक्तमेव। अथ वस्तुनो धर्मः स्वभावोऽभ्युपगम्यते। तथाप्यसौ यद्यात्मधर्मो विज्ञानादिवत्, तर्हि न शरीरादिकारणमसौ, अमूर्तत्वात्, आकाशवत्, इत्यभिहितमेव। अथ मूर्तवस्तुधर्मोऽसौ, तर्हि सिद्धसाध्यता, कर्मणोऽपि पुद्गलास्तिकायपर्यायविशेषत्वेनास्माभिरभ्युपगतत्वादिति।

अपिच, "पुरुष एवेदं सर्वम्—" इत्यादिवेदवाक्यश्रवणाद् भवतः कर्मास्तित्वसंशयः। एषां हि वेदपदानामयमर्थस्तव चेतसि विपरिवर्तते—पुरुष आत्मा, एवकारोऽवधारणे स च पुरुषातिरिक्तस्य कर्म-प्रकृती-श्वरादेः सत्ताव्यवच्छेदार्थः, इदं सर्वं—प्रत्यक्षं वर्तमानं चेतनाचेतनस्वरूपम्, 'ग्निं' इति वाक्यालङ्कारे, यद् भूतम्—अतीतम्, यच्च भाव्यं—भविष्यद् मुक्तिसंसारावपि स एवेत्यर्थः। उतामृतत्वस्येशान इति उतशब्दोऽप्यर्थे। अपिशब्दश्च समुच्चये। अमृतत्वस्य च—अमरणभावस्य मोक्षस्येशानः प्रभुरित्यर्थः। यदन्नेनातिरोहतीति। चशब्दस्य

स्वभावो न देहादिकर्ता

छास्य दर्शनाद् यथान्नेन—आहारेण, अतिरोहति—अतिशयेन वृद्धिमुपैति । यदेजति—चलति, पश्वादि । यद् नैजति—न चलति पर्वतादि । यद् दूरे मेर्वादि । यदु अन्तिके—उशब्दोऽवधारणे, यदन्तिके समीपे तदपि पुरुष एवेत्यर्थः । यदन्तः—मध्ये, अस्य—चेतनाचेतनस्य सर्वस्य; यदेव सर्वस्याप्यस्य बाह्यतः, तत् सर्वं पुरुष एवेति । अतस्तद्व्यतिरिक्तस्य कर्मणः किल सत्ता दुःश्रद्धेयेति ते मतिः । तथा, "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः" इत्यादीन्यपि वेदपदानि कर्माभावप्रतिपादकानि मन्यसे त्वम् , अत्राप्येवकारस्य कर्मादिसत्ताव्यवच्छेदपरत्वात् ।

तदेवमेतेषां "पुरुष एवेदम्—" इत्यादीनां "विज्ञानघन"—आदीनां च वेदपदानां नायमर्थो यो भवतश्चेतसि वर्तते, किन्तु तेषां पदानामयं भावार्थः—"पुरुष एवेदं सर्वम्—" इत्यादीनि तावत् पुरुषस्तुतिपराणि जात्यादिमदत्यागहेतोरद्वैतभावनाप्रतिपादकानि च वर्तन्ते, न तु कर्मसत्ताव्यवच्छेदकानि । वेदवाक्यानि हि कानिचिद् विधिवादपराणि, कान्यप्यर्थवादप्रधानानि, अपराणि त्वनुवादपराणि । तत्र "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादीनि विधिवादपराणि, । अर्थवादस्तु द्विधा—स्तुत्यर्थवादः, निन्दार्थवादश्च । तत्र "पुरुष एवेदं सर्वम्—" इत्यादिकः स्तुत्यर्थवादः, तथा तत्र "स सर्वविद् यस्यैषा महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्नि आत्मा सुप्रतिष्ठित- (प्र०...आत्मासु प्रविष्ठित)स्तमचरं वेदयते यस्तु स सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वमेवाविवेश" इति; तथा, "एकया पूर्णयाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति" इत्यादिकश्च सर्वोऽपि स्तुत्यर्थवादः । "एकया पूर्णया" इत्यादिविधिवादोऽपि कस्माद् न भवति ? इति चेत् । उच्यते—शेषस्याग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । "एष वः प्रथमो यज्ञो योऽग्निष्टोमः, योऽनेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते स गर्तमभ्यपतत्" अत्र पशुमेधादीनां प्रथमकरणं निन्द्यत इत्ययं निन्दार्थवादः । "द्वादश मासाः संवत्सरः" "अग्निरुष्णः" "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यादीनि तु वेदवाक्यान्यनुवादप्रधानानि, लोकप्रसिद्धस्यैवार्थस्यैतेष्वनुवादादिति ।

तस्मात् "पुरुष एवेदं सर्वम्-" इत्यादीनि वेदपदानि स्तुत्यर्थवादप्रधानानि द्रष्टव्यानि । "विज्ञानघन एवैतेभ्यः" इत्यत्राप्ययमर्थः— विज्ञानघनाख्यः पुरुष एवायं भूतेभ्योऽर्थान्तरं वर्तते । स च कर्ता, कार्यं च शरीरादिकमिति प्राक् साधितमेव । ततश्च कर्तृकार्याभ्यामर्थान्तरं करणमनुमीयते; तथाहि—यत्र कर्तृ-कार्यभावस्तत्रावश्यंभावि करणम् , यथाऽयस्काराऽयःपिण्डसद्भावे संदंशः, यथात्रात्मनः शरीरादिकार्यनिर्वृत्तौ करणभावमापद्यते तत् 'कर्म' इति प्रतिपद्यस्व । अपिच, तावदेव कर्मसत्ताप्रतिपादकानि श्रूयन्त एव वेदवाक्यानि, तद्यथा—"पुण्यः पुण्येन कर्मणा पापः पापेन कर्मणा" इत्यादि । तस्मादागमादपि सिद्धं प्रतिपद्यस्व कर्मेति ॥ १६४३ ॥

एवं भगवताऽभिहितेऽग्निभूतिः किं कृतवान् ? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेण जर(प्र०...जरा)मरणविप्पमुक्केणं ।
सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं ॥१६४४॥

'पुरुष एवेद'मिति अद्वैतभावनार्थम् । विधिवादार्थवादानुवादवाक्यानि

(छिन्ने संशये जिनेन जरा-मरणविप्रमुक्तेन । स श्रमणः प्रव्रजितः पञ्चभिः सह खण्डिकशतैः ॥ १६४४ ॥)

अस्याः पूर्ववदेव व्याख्या । इत्येकोनचत्वारिंशद्गाथार्थः ॥ १६४४ ॥

॥ इति द्वितीयो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयगणधरस्य वायुभूतेर्वक्तव्यतामभिधित्सुराह—

ते पव्वइए सोउं तइओ आगच्छई जिणसगासं। वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि॥१६४५॥

(तौ प्रव्रजितौ श्रुत्वा तृतीय आगच्छति जिनसकाशम् । व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १६४५ ॥)

ताविन्द्रभूत्य-ऽग्निभूती प्रव्रजितौ श्रुत्वा तृतीयो वायुभूतिनामा द्विजोपाध्यायो जिनसकाशमागच्छति सातिशयनिजबन्धुद्वय-निष्क्रमणाकर्णनाज्झगिति विगलिताभिमानो भगवति संजातसर्वज्ञप्रत्ययः सन्नेवमवधार्यागतः—व्रजामि तत्राहमपि, वन्दे भगवन्तं श्रीमन्महावीरम्, वन्दित्वा च पर्युपासे-पर्युपास्तिं करोमि तस्य भगवत इति ॥ १६४५ ॥ अपरं च, किं विकल्प्य समागतोऽसौ ? इत्याह—

सीसत्तेणोवगया संपयमिंद-ग्गिभूइणो जस्स। तिहुयणकयप्पणामो स महाभागोऽभिगमणिज्जो १६४६

तदभिगम-वंदणो-वासणाइणा होज्ज पूयपावोऽहं। वोच्छिण्णसंसओ वा वोत्तुं पत्तो जिणसगासे १६४७

(शिष्यत्वेनोपगतौ सांप्रतमिन्द्रा-ऽग्निभूती यस्य । त्रिभुवनकृतप्रणामः स महाभागोऽभिगमनीयः ॥ १६४६ ॥)

(तदभिगम-वन्दनो-पासनादिना भवेयं पूतपापोऽहम् । व्यवच्छिन्नसंशयो वोक्त्वा प्राप्तो जिनसकाशे ॥ १६४७ ॥)

पूतपापो विशुद्धपापोऽपगतपाप इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ १६४६–१६४७ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं। नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं १६४८

(छाया-गा०-१६०६) व्याख्या पूर्ववदिति ॥१६४८॥ इत्थं सगौरवं साञ्जसमाभाषितोऽपि भगवता सकलत्रैलोक्यातिशायिनीं तस्य रूपादिसमृद्धिमभिवीक्ष्य क्षोभादसमर्थो हृद्गतसंशयं प्रष्टुं विस्मयात् तूष्णीमाश्रितः पुनरप्युक्तः । किम् इत्याह—

तज्जीव तस्सरीरं ति संसओ न वि य पुच्छसे किंचि। वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो १६४९

(तज्जीवस्तच्छरीरमिति संशयो नापि च पृच्छसि किञ्चित् ? । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १६४९ ॥)

हे आयुष्मन् वायुभूते ! 'तदेव वस्तु जीवस्तदेव च शरीरम्, न पुनरन्यत्' इत्येवंभूतस्तव संशयो वर्तते, नापिच तदपनोदार्थं किञ्चिद् मा पृच्छसि । ननु यज्ञपाटाद् निर्गच्छता त्वयाऽभिहितमासीत्—'वोच्छिण्णसंसओ वा' इति, तत् किमिति न किञ्चित् पृच्छसि ? ।

अयं च संशयस्तव विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनो वर्तते । तेषां च वेदपदानामर्थं त्वं न जानासि, तेन संशयं कुरुषे । तेषां चायं वक्ष्यमाण-लक्षणोऽर्थ इति ॥ १६४९ ॥ यथा च वायुभूतेरयं संशयस्तथा विशेषत एव भाष्यकारो भावयन्नाह–

वसुहाइभूयसमुदयसंभूया चेयण त्ति ते संका। पत्तेयमदिट्ठा वि हु मज्जंगमउ व्व समुदाये ॥१६५०॥

जह मज्जंगेसु मओ वीसुमदिट्ठो वि समुदए होउं। कालंतरे विणस्सइ तह भूयगणम्मि चेयण्णम्॥१६५१

विशेषा०
मद्याङ्ग-
समूह-
दृष्टान्तः

(वसुधादिभूतसमुदयसंभूता चेतनेति तव शङ्का । प्रत्येकमदृष्टाऽपि खलु मद्याङ्गमद इव समुदाये ॥ १६५० ॥)
(यथा मद्याङ्गेषु मदो विष्वगदृष्टोऽपि समुदये भूत्वा । कालान्तरे विनश्यति तथा भूतगणेऽपि चैतन्यम् ॥ १६५१ ॥)

वसुधा पृथ्वी, आदिशब्दादप्-तेजो-वायुपरिग्रहः, वसुधादय एव भवन्तीति कृत्वा भूतानि वसुधादिभूतानि, तेषां समुदयः परस्पर-मीलनपरिणतिर्वसुधादिभूतसमुदयः,तस्मात् प्रागसती संभूता संजाता, चेतनेत्येवंभूता तव शङ्का । सा च चेतना पृथिव्यादिभूतेषु प्रत्येकावस्था-यामदृष्टापि धातकीकुसुम-गुडो-दकादिषु मद्याङ्गेषु मद इव तत्समुदाये संभूतेति प्रत्यक्षत एव दृश्यते । तदेवमन्वयद्वारेण चेतनाया भूत-समुदायधर्मता दर्शिता । अथ व्यतिरेकद्वारेण तस्यास्तां दर्शयितुमाह–'जह मज्जंगेसु' इत्यादि यथा च मद्याङ्गेषु मदभावः प्रत्येकावस्थाया-मदृष्टोऽपि तत्समुदाये भूत्वा ततः कियन्तमपि कालं स्थित्वा कालान्तरे तथाविधसामग्रीवशात् कुतश्चिद् विनश्यति, तथा भूतगणेऽपि प्रत्येक-मसच्चैतन्यं भूत्वा ततः कालान्तरे विनश्यति । ततोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां निश्चीयते–भूतधर्म एव चैतन्यम् ।

इदमत्र हृदयम्–यद् समुदायिषु प्रत्येकं नोपलभ्यते तत्समुदाये चोपलभ्यते, तद् तत्समुदायमात्रधर्म एव, यथा मद्याङ्गसमुदायधर्मो मदः । स हि मद्याङ्गेषु विष्वग् नोपलभ्यते, तत्समुदाये चोपलभ्यते, अतस्तद्धर्मः । एवं चेतनापि भूतसमुदाये भवति, पृथग् न भवति, अतस्तद्धर्मः । धर्म-धर्मिणोश्चाभेद एव, भेदे घट-पटयोरिव धर्मि-धर्मभावाप्रसङ्गात् । तस्मात् स एव जीवस्तदेव च शरीरम् । वाक्यान्तरेषु पुनः शरीराद् भिन्नः श्रूयते जीवः, तद्यथा–"न ह वै सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इत्यादि । ततस्तव संशय इति ॥ १६५०–१६५१ ॥ अत्रोत्तरमाह–

पत्तेयमभावाओ न रेणुतेल्लं व समुदये चेया। मज्जंगेसुं तु मओ वीसुं पि न सव्वसो नत्थि ॥१६५२॥

चेतना
भूतेषु
प्रत्येक-
मसती

(प्रत्येकमभावाद् न रेणुतैलमिव समुदये चेतना। मद्याङ्गेषु तु मदो विष्वगपि न सर्वशो नास्ति ॥ १६५२ ॥)

'न समुदये चेय त्ति' न भूतसमुदयमात्रप्रभवा चेतना, 'पत्तेयमभावाउ त्ति' भूतप्रत्येकावस्थायां तस्या अंशतोऽपि सर्वथाऽनुपलम्भे-रित्यर्थः । किं यथा किंप्रभवं न भवति ? इत्याह–'न रेणुतेल्लं व' त्ति यथा प्रत्येकं सर्वथाऽनुपलम्भाद् रेणुकणसमुदायप्रभवं तैलं न भवती-

त्यर्थ । प्रयोगः—यद् येषु पृथगवस्थायां सर्वथा नोपलभ्यते तत् तेषां समुदायेऽपि न भवति, यथा सिकताकणसमुदाये तैलम् ; यत्तु तेषां समुदायेऽपि भवति न तस्य पृथग् व्यवस्थितेषु तेषु सर्वथाऽनुपलम्भः, यथैकैकतिलावस्थायां तैलस्य, सर्वथा नोपलभ्यते च भूतेषु प्रत्येकावस्थायां चेतना, तस्माद् नासौ तत्समुदायमात्रप्रभवा, किन्त्वर्थापत्तेरेवान्यत् किमपि जीवलक्षणं कारणान्तरं भूतसमुदायातिरिक्तं तत्र संघट्टितं (प्र०...संघटितं) यत इयं प्रभवतीति प्रतिपत्तव्यम् । आह—'प्रत्येकावस्थायां सर्वथाऽनुपलम्भात्' इत्यनैकान्तिकोऽयं हेतुः, प्रत्येकावस्थायां सर्वथाऽनुपलम्भस्यापि मदस्य मद्याङ्गसमुदाये दर्शनात्, इत्याशङ्क्याह—'मज्जंगेसु' इत्यादि धातकीकुसुमादिषु मद्याङ्गेषु पुनर्विष्वक् पृथग् न सर्वथा मदो नास्ति, अपितु या च यावती च मदमात्रा पृथगपि तेष्वस्त्येवेत्यर्थः । ततो नानैकान्तिकता हेतोरिति ॥१६५२॥

भूतेष्वप्येवं भविष्यतीति चेत् । नैतदेवम् । कुतः ? इत्याह—

भमि-घणि-वितण्हयाई पत्तेयं पि हु जहा मयंगेसु। तह जइ भूएसु भवे चेया तो समुदये होज्जा ॥१६५३

(भ्रमि-घ्राणि-वितृष्णतादयः प्रत्येकमपि खलु यथा मद्याङ्गेषु । तथा यदि भूतेषु भवेच्चेतना ततः समुदये भवेत् ॥ १६५३ ॥)

यथा प्रत्येकावस्थायां धातकीकुसुमेषु या च यावती च भ्रमिश्चित्तभ्रमापादनशक्तिरस्ति, गुड-द्राक्षे-क्षुरसादिषु पुनर्घ्राणितृप्तिजननशक्तिरस्ति, उदके तु वितृष्णताकरणशक्तिरस्ति, आदिशब्दादन्येष्वपि मद्याङ्गेष्वन्यापि यथासंभवं शक्तिर्वाच्या; तथा तेनैव प्रकारेण व्यस्तेष्वपि पृथिव्यादिभूतेषु यदि काचिच्चैतन्यशक्तिरभविष्यत् ,तदा तत्समुदाये संपूर्णा स्पष्टा चेतना स्यात्, न चैतदस्ति,तस्माद् न भूतसमुदायमात्रप्रभवेयमिति ॥१६५३॥ ननु यदि प्रत्येकावस्थायां मद्याङ्गेषु सर्वथैव मदशक्तिर्न स्यात् तदा किं दूषणं स्यात् ? इत्याह—

जइ वा सव्वाभावो वीसुं तो किं तदंगनियमोऽयं। तस्समुदयनियमो वा अन्नेसु वि तो हवेज्जाहि १६५४

(यदि वा सर्वाभावो विष्वक् ततः किं तदङ्गनियमोऽयम् । । तत्समुदयनियमो वाऽन्येष्वपि ततो भवेत् ॥ १६५४ ॥)

यदि च मद्याङ्गेषु पृथगवस्थायां सर्वथैव मदशक्त्यभावः, तर्हि कोऽयं तदङ्गनियमः—कोऽयं धातकीकुसुमादीनां मद्याङ्गतानियमः, तत्समुदायनियमो वा—किमिति मद्यार्थी धातकीकुसुमादीन्येवान्वेषयति, तत्समुदायं किमिति नियमेन मीलयति ? इत्यर्थः, नन्वन्येष्वपि च भस्मा-ऽश्म-गोमयादिषु समुदितेषु मद्यं भवेदिति ॥१६५४॥

अथ मद्याङ्गेषु प्रत्येकावस्थायामपि मदशक्तिसद्भावं साधितमाकर्ण्य कदाचित् परएवं ब्रूयात् । किम् ? इत्याह—

भूयाणं पत्तेयं पि चेयणा समुदए दरिसणाओ। जह मज्जंगेसु मओ मइ त्ति हेऊ न सिद्धोऽयं ॥१६५५॥

(भूतानां प्रत्येकमपि चेतना समुदये दर्शनात् । यथा मद्याङ्गेषु मदो मतिरिति हेतुर्न सिद्धोऽयम् ॥ १६५५ ॥)

स्यात् परस्य मतिः—साधूक्तं यत्—पृथगपि मद्याङ्गेषु किञ्चिद् मदसामर्थ्यमस्तीति । एतदेव हि मम भूतेषु व्यस्तावस्थायां चैत-

मृतदेहे चेतनाविरहात्प्रत्यक्षविरोधः

न्यारितत्यसिद्धात्तुदाहरणं भविष्यति, तथाहि—व्यस्तेष्वपि भूतेषु चैतन्यमस्ति, तत्समुदाये तद्दर्शनात्, मद्याङ्गेषु मदवदिति । यथा मद्याङ्गेषु मदः पृथगल्पत्वाद् नातिस्पष्टः, तत्समुदाये त्वभिव्यक्तिमेति, तथा भूतेष्वपि पृथगवस्थायामणीयसी चेतना, तत्समुदाये तु भूयसीयमिति । अत्रोत्तरमाह—'हेऊ न सिद्धोऽयमि'ति, —'चेतनाया भूतसमुदाये दर्शनात्' इत्यसिद्धोऽयं हेतुरित्यर्थः, आत्मनो भूतसमुदायान्तर्गतत्वेन चेतनायास्तद्धर्मत्वात्, आत्माभावे भूतसमुदायेऽपि तदसिद्धेरसिद्धोऽयं हेतुरिति भावः । यदि हि भूतसमुदायमात्रधर्मश्चेतना भवेत् तदा मृतशरीरेऽप्युपलभ्येत । वायोस्तदानीं तत्राभावात् तदनुपलम्भ इति चेत् । नैवम्, नलिकादिप्रयोगतस्तत्प्रक्षेपेऽपि तदनुपलब्धेः । तेजस्तदानीं तत्र नास्तीति चेत् । न, तत्प्रक्षेपेऽपि तदनुपलम्भात् । विशिष्टतेजो वाय्वभावादनुपलम्भ इति चेत् । किं नामात्मसत्त्वं विहायाऽन्यत् तद्वैशिष्ट्यम् ?, ननु संज्ञान्तरेणात्मसत्त्वमेव त्वयापि प्रतिपादितं स्यादिति ॥ १६५५ ॥ अथ परस्योत्तरमाशङ्क्य प्रतिविधातुमाह—

नणु पच्चक्खविरोहो गोयम ! तं नाणुमाणभावाओ । तुह पच्चक्खविरोहो पत्तेयं भूयचेय त्ति ॥१६५६॥

(ननु प्रत्यक्षविरोधो गौतम ! तद् नानुमानभावात् । तव प्रत्यक्षविरोधः प्रत्येकं भूतचेतनेति ॥ १६५६ ॥)

ननु प्रत्यक्षविरुद्धमेवेदं यत्—भूतसमुदाये सत्युपलभ्यमानापि चेतना न तत्समुदायस्येत्यभिधीयते । न हि घटे रूपादय उपलभ्यमाना न घटस्येति वक्तुमुचितम् । तदयुक्तम्, यतो न भू-जलसमुदायमात्रे उपलभ्यमाना अपि हरितादयस्तन्मात्रप्रभवा इति शक्यते वक्तुम् । तद्बीजसाधकानुमानेन बाध्यतेऽसावुपलम्भ इति चेत् । तदेवदिहापि समानम् । एतदेवाह—'गोयमेत्यादि' वायुभूतेरपीन्द्रभूतिसोदर्यभ्रातृत्वेन समानगोत्रत्वाद् 'गौतम !' इत्येवमामन्त्रणम्, यत्त्वं ब्रूषे—तदेतद् न, भूतसमुदायातिरिक्तात्मसाधकानुमानसद्भावात्, ततस्तेनैव त्वत्प्रत्यक्षस्य बाधितत्वादिति भावः । प्रत्युत तवैव प्रत्यक्षविरोधः । किं कुर्वतः ? इत्याह—'पत्तेयं भूयचेय' त्ति, 'ब्रुवतः' इति शेषः । प्रत्येकावस्थायां पृथिव्यादिभूतेषु चैतन्याभावस्यैव दर्शनात्, तदस्तित्वं प्रत्यक्षेणैव बाध्यत इति 'प्रत्येकं भूतेषु चेतना' इति ब्रुवतस्तवैव प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः ॥ १६५६ ॥ किं पुनस्तदात्मसाधकमनुमानम् ? इत्याह—

भूइंदियोवलद्धाणुसरणओ तेहिं भिन्नरूवस्स । चेया पंचगवक्खोवलद्धपुरिसस्स वा सरओ ॥१६५७॥

गाथार्थोपलब्धावभिप्रायः

(भूतेन्द्रियोपलब्धानुस्मरणतस्तेभ्यो भिन्नरूपस्य । चेतना पञ्चगवाक्षोपलब्धपुरुषस्येव स्मरतः ॥ १६५७ ॥)

तेभ्यो भूतेन्द्रियेभ्यो भिन्नरूपस्य कस्यापि धर्मश्चेतनेति प्रतिज्ञा । भूतेन्द्रियोपलब्धार्थानुस्मरणादिति हेतुः । यथा पञ्चभिर्गवाक्षैरुपलब्धानर्थाननुस्मरतस्तदतिरिक्तस्य कस्यापि देवदत्तादेः पुरुषस्य चेतनेति दृष्टान्तः । अयमत्र तात्पर्यार्थः—इह य एको यैरनेकैरुपलब्धानर्थाननुस्मरति स तेभ्यो भेदवान् दृष्टः, यथा पञ्चभिर्गवाक्षैरुपलब्धानर्थाननुस्मरन् (प्र० ... स्मरन् तेभ्यो) देवदत्तः, यश्च यस्माद् भूतेन्द्रियात्मकसमुदायात् भिन्नो न भवति, किं तर्हि ? अनन्यः, नायमेकोऽनेकोपलब्धानामर्थानामनुस्मर्ता, यथा शब्दादिग्राहकमनोविज्ञानविशेषः,

तैरुपलब्धानुस्मरतोऽपि च तदनतिरिक्तत्वे देवदत्तस्यापि गवाक्षमात्रप्रसङ्गो बाधकं प्रमाणम् । इन्द्रियाण्येवोपलभन्ते, न पुनस्तैरन्य उपलभते
इति चेत् । न, 'तदुपरमेऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात्, तद्व्यापारेऽपि च कदाचिदनुपलम्भात्' इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वादिति ॥१६५७॥

अनुमानान्तरमप्यात्मसिद्धये आह—

तदुवरमे वि सरणओ तव्वावारे वि नोवलंभाओ। इंदियभिन्नस्स मई पंचगवक्खाणुभविणो व्व १६५८

(तदुपरमेऽपि स्मरणतस्तद्व्यापारेऽपि नोपलम्भात् । इन्द्रियभिन्नस्य मतिः पञ्चगवाक्षानुभविन इव ॥ १६५८ ॥)

इन्द्रियेभ्यो भिन्नस्यैव कस्यापीयं घटादिज्ञानलक्षणा मतिरिति प्रतिज्ञा । तदुपरमेऽपि—अन्धत्व-बाधिर्याद्यवस्थायामिन्द्रियव्यापारा-
भावेऽपि, तद्द्वारेणोपलब्धानामर्थानामनुस्मरणादिति हेतुः । अथवा, अस्यामेव प्रतिज्ञायां तद्व्यापारेऽपि—इन्द्रियव्यापृतावपि कदाचिदनुप-
युक्तावस्थायाम्, वस्त्वनुपलम्भादित्यपरो हेतुः । यदि हीन्द्रियाण्येव द्रष्टॄणि भवेयुः, तर्हि किमिति विस्फारिताक्षस्यापि प्रगुणश्रोत्रादीन्द्रिय-
वर्गस्यापि योग्यदेशस्थितानामपि रूप-शब्दादिवस्तूनामनुपयुक्तस्य अन्यमनस्कस्य शून्यचित्तस्योपलम्भो न भवति ? । ततो ज्ञायते—इन्द्रिय-
ग्रामव्यतिरिक्तस्यैव कस्यचिदयमुपलम्भः, यथा पञ्चभिर्गवाक्षैर्योषिदादिवस्तून्यनुभवितुर्दर्शकस्येति दृष्टान्तः ।

अत्रापि प्रयोगाभ्यां तात्पर्यमुपदर्श्यते, तद्यथा—इह यो यदुपरमेऽपि यैरुपलब्धानामर्थानामनुस्मर्ता स तेभ्यो व्यतिरिक्तो दृष्टः, यथा
गवाक्षैरुपलब्धानामर्थानां गवाक्षोपरमेऽपि देवदत्तः, अनुस्मरति चायमात्माऽन्ध-बधिरत्वादिकालेऽपीन्द्रियोपलब्धानर्थान्, अतः स तेभ्योऽ-
र्थान्तरमिति । तथा, इन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मा, तद्व्यापारेऽप्यर्थानुपलम्भात्, इह यो यद्व्यापारेऽपि यैरुपलभ्यानर्थान् नोपलभते स तेभ्यो
भिन्नो दृष्टः, यथाऽस्थगितगवाक्षोऽप्यन्यमनस्कतयाऽनुपयुक्तोऽपश्यंस्तेभ्यो देवदत्त इति ॥ १६५८ ॥

अपरमपि भूतेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसाधकमनुमानमाह—

उवलब्भन्नेण विगारगहणओ तदहिओ धुवं अत्थि। पुव्वावरवातायणगहणविगाराइपुरिसो व्व १६५९

(उपलभ्यान्येन विकारग्रहणतस्तदधिको ध्रुवमस्ति । पूर्वापरवातायनग्रहणविकारादिपुरुष इव ॥ १६५९ ॥)

इह ध्रुवं निश्चितं तदधिकस्तेभ्य इन्द्रियेभ्यः समधिको भिन्नः समस्ति जीवः, अन्येनोपलभ्यान्येन विकारग्रहणात्, इह योऽन्ये-
नोपलभ्यान्येन विकारं प्रतिपद्यते स तस्माद् भिन्नो दृष्टः, यथा प्रवरप्रासादोपरीतस्ततः पदपरिपाटीं कुर्वाणः पूर्ववातायनेन रमणीमवलोक्या-
परवातायनेन समागतायास्तस्याः करादिना कुचस्पर्शादिविकारमुपदर्शयन् देवदत्तः, तथा चायमात्मा चक्षुषाऽम्लीकामश्नन्तं दृष्ट्वा रसनेन
हृल्लास-लालास्रावादिविकारं प्रतिपद्यते, तस्मात् तयोर्भिन्न इति । अथवा, ग्रहणशब्दमिहाऽऽदानपर्यायं कृत्वाऽन्यथानुमानं विधीयते—इन्द्रियेभ्यो
व्यतिरिक्त आत्मा, अन्येनोपलभ्यान्येन ग्रहणात्, इह य आदेयं घटादिकमर्थमन्येनोपलभ्यान्येन गृह्णाति स ताभ्यां भेदवान् दृष्टः, यथा

इन्द्रियोपरमेऽपि स्मर्ता कः ? इन्द्रियप्रयोगेऽपि कथं नोपलम्भः ?

अन्येनोपलभ्यान्येन ग्राहकः तद्भिन्नः

(छाया गा०-१६३९ समा)यदि नाम देह-कर्मणोरनादिः संतानः, तर्हि जीवसिद्धौ किमायातम् ? इत्याह—

तो कम्म-सरीराणं कत्तारं करण-कज्जभावाओ। पडिवज्ज तदब्भहिअं दंड-घडाणं कुलालं व॥१६६६॥
अत्थि सरीरविहाया पइनिययागारओ घडस्सेव। अक्खाणं च करणओ दंडाईणं कुलालो व्व॥१६६७॥
अत्थिंदियविसयाणं आयाणादेयभावओऽवस्सं। कम्मार इवादाया लोए संडास-लोहाणं॥१६६८॥
भोत्ता देहाईणं भोज्जत्तणओ नरो व्व भत्तस्स। संघायाइत्तणओ अत्थि य अत्थी घरस्सेव ॥१६६९॥
जो कत्ताइ स जीवो सज्झविरुद्धो त्ति ते मई होज्ज। मुत्ताइपसंगाओ तं नो संसारिणो दोसो॥१६७०॥

ततः कर्म-शरीरयोः कर्तारं करण-कार्यभावात्। प्रतिपद्यस्व तदभ्यधिकं दण्ड-घटयोः कुलालमिव ॥१६६६॥ अन्यासां छायाः-गा०-१६६७-६८-६९-७०समाः आसां व्याख्या पूर्ववदेवेति ॥ १६६६–१६६७–१६६८–१६६९–१६७० ॥

अथ सुगतमतानुसारी कश्चिदाह—ननु सर्वपदार्थानां क्षणनश्वरत्वाज्जीवस्यापि क्षणिकतया शरीरेण सहैव विनष्टत्वाद् वस्तुतः शरीरात् तस्यानर्थान्तरत्वेव, इति किं तद्व्यतिरिक्तत्वसाधनप्रयासेन ? इत्यत्राह—

जाइस्सरो न विगओ सरणाओ बालजाइसरणो व्व। जह वा सदेसवत्तं नरो सरंतो विदेसम्मि १६७१

(जातिस्मरो न विगतः स्मरणाद् बालजातिस्मरण इव। यथा वा स्वदेशवृत्तं नरः स्मरन् विदेशे ॥ १६७१ ॥)

इह यो जातिस्मरो जीवः स प्राग्भविकशरीरविगमेऽपि सति न विगत इति प्रतिज्ञा। 'सरणाउ त्ति' स्मरणादिति हेतुः। यथा बालजातो बालजन्मनि वृत्तं स्मरतीति बालजातिस्मरणो वृद्ध इति दृष्टान्तः। यथा वा, स्वदेशे मालवकमध्यदेशादौ वृत्तं विदेशेऽपि गतो नरः स्मरन् न विगतः। इदमुक्तं भवति—योऽन्यदेश-कालाद्यनुभूतमर्थं स्मरति सोऽविनष्टो दृष्टः, यथा बालकालानुभूतानामर्थानामनुस्मर्ता वृद्धावस्थायां देवदत्तः। यस्तु विनष्टो नासौ किञ्चिदनुस्मरति, यथा जन्मानन्तरमेवोपरतः। न च पूर्वपूर्वक्षणानुभूतमाहितसंस्कारा उत्तरोत्तरक्षणाः स्मरन्तीति वक्तव्यम्, पूर्व-पूर्वक्षणानां निरन्वयविनाशेन सर्वथा विनष्टत्वात्, उत्तरोत्तरक्षणानां सर्वथाऽन्यत्वात्। न चान्यानुभूतमन्योऽनुस्मरति, देवदत्तानुभूतस्य यज्ञदत्तानुस्मरणप्रसङ्गादिति ॥१६७१॥ अथ पराभिप्रायमाशङ्क्य प्रतिविधातुमाह—

अह मन्नसि खणिओ वि हु सुमरइ विन्नाणसंतइगुणाओ। तहवि सरीरादण्णो सिद्धो विण्णाणसंताणो॥

(अथ मन्यसे क्षणिकोऽपि खलु स्मरति विज्ञानसंततिगुणात्। तथापि शरीरादन्यः सिद्धो विज्ञानसंतानः ॥ १६७२ ॥)

अथैवं मन्यसे त्वम्—क्षणिकोऽपि क्षणभङ्गुरोऽपि जीवः पूर्वदृष्टान्तं स्मरत्येव । कुतः ? इत्याह—विज्ञानानां विज्ञानक्षणानां संततिः
संतानस्तस्या गुणस्तत्सामर्थ्यरूपस्तस्मादिति, क्षणसंतानस्यावस्थितत्वात् क्षणनश्वरोऽपि स्मरतीत्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—ननु 'तथाप्ये'वमपि
सति ज्ञानलक्षण(प्र०...ज्ञानक्षण)सन्तानस्याग्रेतनशरीरसंक्रान्तेर्भवान्तरसद्भावः सिध्यति, सर्वशरीरेभ्यश्च विज्ञानसंतानस्येत्यमर्थान्तरता
साधिता भवति, अविच्छिन्नविज्ञानसन्तानात्मकश्चैवं शरीरादर्थान्तरभूत आत्मा सिद्धो भवतीति । तदेवं परमतमङ्गीकृत्याविनष्टस्मरणमावे-
दितम् ॥ १६७२ ॥ इदानीमिदमपमङ्गीकृत्याह— अथवा, क्षणिकत्वमभ्युपगम्योक्तम् , अधुना तत् क्षणिकमेव न भवतीत्याह—

न य सव्वहेव खणिअं नाणं पुव्वोवलद्धसरणाओ। खणिओ न सरइ भूयं जह जम्माणंतरविनट्ठो ॥१६७३॥

(न च सर्वथैव क्षणिकं ज्ञानं पूर्वोपलब्धस्मरणात् । क्षणिको न स्मरति भूतं यथा जन्मानन्तरविनष्टः ॥ १६७३ ॥)

न च सर्वथैव क्षणिकं ज्ञानं वक्तुं युज्यते । कथञ्चित्तु क्षणिकतां भगवानपीच्छत्येव, इति 'सर्वथैव' इत्युक्तम् । कस्मात् पुनर्ज्ञानं न
क्षणिकम् ? इत्याह—पूर्वोपलब्धस्य बालकालाद्यनुभूतस्यार्थस्य वृद्धत्वाद्यवस्थायामपि स्मरणदर्शनात् । न चैतदेकान्तक्षणिकत्वे सत्युपपद्यते ।
कुतः ? इत्याह—'खणिओ' इत्यादि, यः क्षणिको नायं 'भूत'मतीतं स्मरति, यथा जन्मानन्तरविनष्टः, एकान्तक्षणिकं चेष्यते ज्ञानम् , अतः
स्मरणाभावप्रसङ्ग इति ॥१६७३॥ क्षणिकज्ञानपक्षे दूषणान्तरमप्याह—

जस्सेगमेगवंधणमेगंतेण खणियं य विण्णाणं। सव्वखणियविण्णाणं तस्साजुत्तं कदाचिदवि ॥१६७४॥

(यस्यैकमेकबन्धनमेकान्तेन क्षणिकं च विज्ञानम् । सर्वक्षणिकविज्ञानं तस्यायुक्तं कदाचिदपि ॥ १६७४ ॥)

यस्य वादिनो बौद्धस्य 'एकविज्ञानसंततयः सत्त्वाः' इति वचनादेकमेवासहायं ज्ञानं तस्य 'सर्वमपि वस्तु क्षणिकम्' इत्येवंभूतं विज्ञानं
कदाचिदपि न युक्तमिति संबन्धः । इष्यते च सर्वक्षणिकताविज्ञानं सौगतैः, 'यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्' तथा 'क्षणिकाः सर्वसंस्काराः'
इत्यादिवचनात् । एतच्च क्षणिकताग्राहकज्ञानस्यैकत्वे न संभवत्येव । यदि हि त्रिलोकीतलगतैः सर्वैरपि क्षणिकैः पदार्थैः पुरः स्थित्वा तदेकं
विज्ञानं जन्येत, तदा तदेतज्जानीयात् यदुत—'क्षणिकाः सर्वेऽप्यमी पदार्थाः' इति । न चैवं सर्वैरपि तैस्तज्जन्यते । कुतः ? इत्याह—'एगवंधणं'
ति यस्मादेकमेव प्रतिनियतबन्धनं निबन्धनमालम्बनं यस्य तदेकबन्धनं ज्ञानम् , अतः कथमशेषवस्तुस्तोमव्यापिनीं क्षणिकतामवबुध्येत ? ।
अपिच, एकालम्बनत्वेऽपि यद्यशेषपदार्थविषयाणामपि ज्ञानानां युगपदुत्पत्तिरिष्यते, आत्मा च तदर्थानुस्मर्ता, तदा स्यादशेषपदार्थक्षणिक-
तापरिज्ञानम् । न चाशेषार्थग्राहकानेकज्ञानानां युगपदुत्पत्तिरिष्यते ।
किञ्च, तदेकमप्येकार्थविषयमपि च विज्ञानं सर्वपदार्थगतां क्षणिकतामज्ञास्यदेव यद्युत्पत्त्यनन्तरध्वंसि नाभविष्यत् । अविनाशित्वे हि
तत्तयोपविष्टं सदन्यमन्यं चार्थमुत्पत्त्यनन्तरमुपरमन्तं दृष्ट्वा 'सर्वमिदमस्मद्वर्जमस्मत्सजातीयवर्जं च वस्तु क्षणिकमेव' इत्यवबुध्येत, न

||६१३||
विशेषा०
एकान्त-क्षणिकत्वे दोषाः
क्षणिकत्व... ज्ञानं कस्य...

चैवदस्ति। कुतः ?, इत्याह–'एगंतेण खणियं चेति' यस्य च बौद्धस्यैकान्तेन क्षणिकं क्षणध्वंस्येव विज्ञानं, न पुनश्चिरावस्थायि, तस्य कथं सर्ववस्तुगतक्षणिकतापरिज्ञानं स्यात् ?। तस्मादक्षणिकमेव प्रमातृ ज्ञानमेष्टव्यम्। तच्च गुणत्वादनुरूपं गुणिनमात्मानमन्तरेण न संभवति। अतः सिद्धः शरीराद् व्यतिरिक्त आत्मेति ॥१६७४॥ उक्तगाथोक्तमेव कञ्चिदर्थं भावयति—

जं सविसयनिययं चिय जम्माणंतरहयं च तं किह णु। नाहिति सुबहुयविण्णाणविसयखणभंगयाईणि ?

(यद् स्वविषयनियतमेव जन्मानन्तरहतं च तत् कथं नु। ज्ञास्यति सुबहुकविज्ञानविषयक्षणभङ्गकादीनि ?॥ १६७५ ॥)

यत् स्वविषयमात्रनियतं जन्मानन्तरहतं च प्रमातृ विज्ञानं, तत्कथं सुबहुविज्ञानविषयगतान् क्षणभङ्ग-निरात्मकत्व-सुखि-दुःखित्वादीन् धर्मान् ज्ञास्यति ? न कथञ्चिदित्यर्थः ॥१६७५॥ अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

गिण्हिज्ज सव्वभंगं जइ य मई सविषयाणुमाणाओ। तं पि न जओऽणुमाणं जुत्तं सत्ताइसिद्धीओ १६७६

(गृह्णीयात् सर्वभङ्गं यदि च मतिः स्वविषयानुमानात्। तदपि न यतोऽनुमानं युक्तं सत्तादिसिद्धौ ॥ १६७६ ॥)

यदि च परस्यैवंभूता मतिः स्याद् यदुत–एकमपि–एकालम्बनमपि क्षणिकमपि च प्रमातृ विज्ञानं सर्ववस्तुगतक्षणभङ्गं गृह्णीयात्। कुतः ? इत्याह–स्वविषयानुमानात्। एतदुक्तं भवति–यस्मादयमस्मद्विषयः क्षणिकः, अहं च क्षणनश्वररूपम्, ततो विज्ञानसाम्यादन्यान्यपि विज्ञानानि क्षणिकानि, विषयसाम्याच्चान्येऽपि विषयाः सर्वेऽपि क्षणिकाः, इत्येवं स्वं च विषयाश्च स्वविषयास्तदनुमानात् सर्वस्यापि वस्तुस्तोमस्य क्षणिकत्वादि गृह्यते। अत्र दूषणमाह–'तं पी'त्यादि, तदपि न युक्तं न घटमानकम्। कुतः ? इत्याह–यतस्तत् स्वविषयानुमानमन्येषां विज्ञानानामन्यविषयाणां च पक्षीकृतानां सत्तादिप्रसिद्धावेव युज्यते। नहि सत्त्वेनाप्यप्रसिद्धे धर्मिणि क्षणिकत्वादिधर्मः साध्यमानो विभ्राजते। को हि नाम शब्दादिष्वादावेव सत्त्वेनाप्रतीतेषु कृतकत्वादिनाऽनित्यत्वादिधर्मान् साधयति, 'तत्र पक्षः प्रसिद्धो धर्मी' इत्यादिवचनात् ?। न चेदमेकमेकालम्बनं क्षणिकं च ज्ञानमेतद् बोद्धुं शक्नोति यदुत–'अन्यज्ञानानि सन्ति, तद्विषयाश्च विद्यन्ते, तेषां च विषयाणां स्वविषयज्ञानजननस्वभावादय एवंभूता धर्माः सन्तीति। एतदपरिज्ञाने च कथमेतेषां क्षणिकतां साधयिष्यति, धर्मिण एवाप्रसिद्धेः ?।

स्यादेतत्, स्वविषयानुमानादेवान्यविज्ञानादिसत्तापि सेत्स्यत्येव, तथाहि–यथाऽहमस्मि तथान्यान्यपि ज्ञानानि सन्ति, यथा च मद्विषयो विद्यते, एवमन्येऽपि ज्ञानविषया विद्यन्त एव; यथा चाहं मद्विषयश्च क्षणिकः, एवमन्यज्ञानानि तद्विषयाश्च क्षणिका एवेति, एवं सर्वेषां सत्त्वं क्षणिकता च स्वविषयानुमानादेव सेत्स्यतीति। एतदप्ययुक्तम्, यतः सर्वक्षणिकताग्राहकं ज्ञानं क्षणनश्वरत्वाज्जन्मानन्तरं 'मृत सानहमस्मि, क्षणिकं च' इत्येवमात्मानमपि नावबुध्यते, अन्यपरिज्ञानं तु तस्य दूरोत्सारितमेव। किञ्च, तत् स्वविषयमात्रस्यापि क्षणिकतां नावगच्छति, समानकालमेव द्वयोरपि विनष्टत्वात्। यदि हि स्वविषयं विनश्यन्तं दृष्ट्वा तत्क्षणिकतां निश्चित्य स्वयं पश्चात् कालान्तरे

... न चैवदस्ति, ज्ञानस्य विषयस्य च निजानजक्षण अनापत्ता ...

तद् विनश्येत्, तदा स्यात् तस्य स्वविषयक्षणिकताप्रतिपत्तिः, न चैवदस्ति, ज्ञानस्य विषयस्य च ... इन्द्रियप्रत्यक्षेण वा क्षणिकता गृह्यत इति सौगतैरिष्यते, अनुमानगम्यत्वेन तस्यातैरभ्युपग- विनाशाभ्युपगमात् । न च स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण, इन्द्रियप्रत्यक्षेण वा क्षणिकता गृह्यत इति सौगतैरिष्यते, अनुमानगम्यत्वेन तस्यारतैरभ्युपग-

मादिति ॥१६७६॥ अत्र परस्योत्तरमाशङ्क्य निराचिकीर्षुराह—

क्षणिकत्वे वासनानुपपत्तिः

जाणेज्ज वासणाओ सा वि हु वासंत-वासणिज्जाणं । जुत्ता समेच्च दोण्हं, न उ जम्माणंतरहयस्स १६७७

(जानीयाद् वासनातः सापि खलु वासक-वासनीययोः । युक्ता समेत्य द्वयोर्न तु जन्मानन्तरहतस्य ॥ १६७७ ॥)

स्यादेतत् पूर्वपूर्वविज्ञानक्षणैरुत्तरोत्तरविज्ञानक्षणानामेवंभूता वासना जन्यते, यथाऽन्यविज्ञान-तद्विषयाणां सत्त्व-क्षणिकत्वादीन् धर्माने- मेकालम्बनं क्षणिकमपि च विज्ञानं जानाति, अतः सर्वक्षणिकताज्ञानं सौगतानां न विरुध्यते । तदप्ययुक्तम् , यतः सापि वासना वासक- वासनीययोर्द्वयोरपि समेत्य संयुज्य विद्यमानयोरेव युक्ता, न तु जन्मानन्तरमेव हतस्य विनष्टस्य । वास्य-वासकयोश्च संयोगेनावस्थाने क्षणिकताहानिप्रसङ्गः । किञ्च, सापि वासना क्षणिका, अक्षणिका वा ? । क्षणिकत्वे कथं तद्वशात् सर्वक्षणिकतापरिज्ञानम् ? । अक्षणिकत्वे तु प्रतिज्ञाहानिरिति ॥१६७७॥ तदेवं परपक्षं दूषयित्वा सांप्रतं स्वपक्षमुपदिदर्शयिषुरुपसंहरन्नाह—

क्षणिकता- विज्ञानवशादेवात्मक्षणि- कात्म- सिद्धिः

बहुविण्णाणप्पभवो जुगवमणेगत्थया ऽहवेगस्स । विण्णाणावत्था वा पडुच्चवित्ती विघाओ वा १६७८

विण्णाणखणविणासे दोसा इच्चादयो पसज्जंति । न उ ठियसंभूयच्चुयविण्णाणमयम्मि जीवम्मि १६७९

(बहुविज्ञानप्रभवो युगपदनेकार्थताऽथवैकस्य । विज्ञानावस्था वा प्रतीत्यवृत्तिर्विघातो वा ॥ १६७८ ॥)

(विज्ञानक्षणविनाशे दोषा इत्यादयः प्रसजन्ति । न तु स्थितसंभूतच्युतविज्ञानमये जीवे ॥ १६७९ ॥)

तदेवं विज्ञानस्य प्रतिक्षणं विनाशेऽभ्युपगम्यमाने इत्यादयो दोषाः प्रसजन्ति । के पुनस्ते दोषाः ? इत्याह—'बहुविण्णाणेत्यादि' इत्येवं संबन्धः । क्षणनश्वरविज्ञानवादिना भुवनत्रयान्तर्वर्तिसर्वार्थग्रहणार्थं युगपदेव बहूनां ज्ञानानां प्रभव उत्पादोऽभ्युपगन्तव्यः, तदाश्रय- भूतश्च तद्दृष्टानामर्थानामनुस्मर्ताऽवस्थित आत्माऽभ्युपगन्तव्यः; अन्यथा 'यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्' 'क्षणिकाः सर्वे संस्काराः' 'निरा- त्मानः सर्वे भावाः' इत्यादि सर्वक्षणिकत्वादिविज्ञानं नोपपद्येत, तदभ्युपगमे च स्वमतत्यागप्रसक्तिः । अथवा, क्षणिकं विज्ञानमिच्छते- कस्यापि विज्ञानस्य युगपदनेकार्थता—सर्वभवनान्तर्गतार्थग्राहिताऽभ्युपगन्तव्या, येन सर्वक्षणिकत्वादिविज्ञानमुपपद्यते, न चैतदिष्यते, दृश्यते वा । 'विण्णाणावत्था व' त्ति, यदि वा, अवस्थानमवस्था, विज्ञानस्यावस्था विज्ञानावस्थाऽभ्युपगन्तव्या । इदमुक्तं भवति—विज्ञानस्यानल्पक- ल्पाग्रशोऽवस्थानमेष्टव्यम् , येन तत् सर्वदा समासीनमन्यान्यवस्तुविनश्वरतां वीक्षमाणं सर्वक्षणिकतामवगच्छेदिति सर्वं प्रागेवोक्तमेव । एवं चाभ्युपगमे विज्ञानसंज्ञामात्रविशिष्ट आत्मैवाभ्युपगतो भवति ।

अथैवद् मधुविज्ञानप्रमत्तादिकं नेष्यते, तर्हि प्रतीत्यप्रवृत्तिविघातः प्राप्नोति । इदमत्र हृदयम्—कारणं प्रतीत्याश्रित्य कार्यस्य वृत्तिः प्रवृत्तिरुत्पत्तिरिति यावत्, न पुनः कारणं कार्यावस्थायां कथञ्चिदप्यन्वेति, इत्येवं सौगतैरभ्युपगम्यते । इत्थं चाभ्युपगम्यमानेऽतीतस्मरणादिसमस्तव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । एवं हि व्यवहारप्रवृत्तिः स्यात् यद्यतीतानेकसंकेतादिज्ञानाश्रयस्तत्तद्विज्ञानरूपेण परिणामादन्वयी आत्माऽभ्युपगम्यते । तथाभ्युपगमे च सति प्रतीत्यवृत्त्यभ्युगमविघातः स्यादिति । ननु यदि विज्ञानस्य क्षणविनाश एते दोषाः प्रसजन्ति, तर्हि कामी दोषा न भवन्ति ? इत्याह—'न उ ठियेत्यादि' न त्वस्मदभ्युपगते जीवेऽभ्युपगम्यमान एते दोषाः प्रसजन्ति । कथंभूते जीवे ? स्थितसंभूतच्युतविज्ञानमये—कथञ्चिद् द्रव्यरूपतया स्थितम्, कथञ्चित्तुत्तरपर्यायेण संभूतम्, कथञ्चित्पुनः पूर्वपर्यायेण च्युतं विनष्टं यद् विज्ञानं तन्मय इत्यर्थः । तस्मादमुमेवोत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं शरीरादर्थान्तरभूतमस्मदभ्युपगतमात्मानं समस्तव्यवहारसिद्धये प्रतिपद्यस्वेति ॥ १६७८–१६७९॥ नन्वेवंभूतस्यात्मनः कथंभूतानि ज्ञानानि प्रवर्तन्ते, कस्माच्च हेतोस्तानि जायन्ते ? इत्याह—

तस्स विचित्तावरणक्खओवसमजाइं चित्तरूवाइं। खणियाणि य कालंतरवित्तीणि य मइविहाणाइं ॥

(तस्य विचित्रावरणक्षयोपशमजानि चित्ररूपाणि । क्षणिकानि च कालान्तरवृत्तीनि च मतिविधानानि ॥ १६८० ॥)

मतेर्मतिज्ञानस्य विधानानि नानाभेदरूपाणि तस्य यथोक्तरूपस्यात्मनः प्रवर्तन्ते । कथंभूतानि ? इत्याह—विचित्रो योऽसौ मतिज्ञानावरणक्षयोपशमस्ततो जातानि, अत एव स्वकारणभूतक्षयोपशमवैचित्र्याद् विचित्ररूपाणि । तथा, पर्यायरूपतया क्षणिकानि, द्रव्यरूपतया तु नित्यत्वात् कालान्तरवृत्तीनि । उपलक्षणं च मतिविधानानि, श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायविधानान्यपि यथासंख्यं श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायज्ञानावरणक्षयोपशमवैचित्र्याद् विचित्ररूपाणि यथासंभवं तस्य द्रष्टव्यानि । केवलज्ञानं त्वेकमेवाविकल्पं केवलज्ञानावरणक्षयादेव द्रष्टव्यमिति ॥ १६८०॥ एतदेवाह—

निच्चो संताणो सिं सव्वावरणपरिसंखये जं च । केवलमुदियं केवलभावेणाणंतमविगप्पं ॥१६८१॥

(नित्यः सन्तान एषां सर्वावरणपरिसंक्षये यच्च । केवलमुदितं केवलभावेनानन्तमविकल्पम् ॥ १६८१ ॥)

'सिं ति' एतेषां च मतिज्ञानादिविधानानामविशेषितज्ञानमात्ररूपसंतानो नित्योऽप्यवच्छिन्नरूपः । केवलज्ञानं त्वविकल्पं भेदरहितमुदितमाख्यातं भगवद्भिः, यतः सर्वस्यापि निजावरणस्य क्षय एव तदुपजायते । अतोऽविकल्पं केवलभावेनानन्तकालावस्थायित्वात्, अनन्तार्थविषयत्वाच्चानन्तमिति ॥१६८१॥ पुनर्वायुभूतिः संदिहानः प्राह—

सो जइ देहादन्नो तो पविसंतो व निस्सरंतो वा । कीस न दीसइ, गोयम ! दुविहाऽणुवलद्धिओ सा य॥

(स यदि देहादन्यस्ततः प्रविशन् वा निःसरन् वा । कस्माद् न दृश्यते, गौतम ! द्विविधाऽनुपलब्धिः सा च ॥ १६८२ ॥)

द्विविधानुपलब्धिः सतोऽस

असओ खरसंगस्स व सओ वि दूराइभावओऽभिहिया। सुहुमा-ऽमुत्तत्तणओ कम्माणुगयस्स जीवस्स ॥६१७॥

(असतः खरशृङ्गस्येव सतोऽपि दूरादिभावतोऽभिहिता । सूक्ष्मा-ऽमूर्तत्वतः कर्मानुगतस्य जीवस्य ॥ १६८३ ॥)

विशेषा० अनुपलब्धेः २१ कारणानि

यदि नाम शरीरादन्योऽसौ जीवस्ततो घटे चटक इव शरीरे प्रविशन् निःसरन् वा किमिति नोपलभ्यते ? । भगवानाह– 'गोयमेत्यादि' यतो द्विविधाऽनुपलब्धिरस्ति, अतस्तस्यानुपलब्धेः कारणाद् गौतम ! जीवो न दृश्यते । कथं पुनः साऽनुपलब्धिर्द्विविधा ? इत्याह– सा चानुपलब्धिरेकाऽसतो भवति, यथा खरशृङ्गस्य । द्वितीया तु सतोऽप्यर्थस्य भवति । कुतः ? इत्याह–दूरादिभावादिति, १. दूरात् सम-प्यर्थो न दृश्यते, यथा स्वर्गादिः । आदिशब्दात्–२. अतिसंनिकर्षात् , ३. अतिसौक्ष्म्यात् , ४. मनोऽनवस्थानात् , ५. इन्द्रियापाटवात् , ६. मतिमान्द्यात् , ७. अशक्यत्वात् , ८. आवरणात् , ९. अभिभवात् , १०. सामान्यात् , ११. अनुपयोगात् , १२. अनुपायात् , १३. विस्मृतेः, १४. दुरागमात् , १५. मोहात् , १६. विदर्शनात् , १७. विकारात् , १८. अक्रियातः, १९. अनधिगमात् , २०.कालविप्रकर्षात् , २१. स्वभावविप्रकर्षाच्चेति ।

तत्रातिसंनिकर्षात् सदप्यर्थो नोपलभ्यते, यथा नेत्रदूषिका-पक्ष्मादिः (२) । अतिसौक्ष्म्यात् परमाण्वादिः (३) । मनोऽनवस्थानात् सतोऽप्यनुपलब्धिर्यथा नष्टचेतसाम् (४) । इन्द्रियापाटवात् किञ्चिद्बधिरादीनाम् (५) । मतिमान्द्यादनुपलब्धिः सतामपि सूक्ष्मशास्त्रार्थविशेषाणाम् (६) । अशक्यत्वात् स्वकर्ण-कृकाटिका-मस्तक-पृष्ठादीनाम् (७) । आवरणाद् हस्तादिस्थगितलोचनानां कट-कुड्याद्यावृतानां वा (८) । अभिभवात् प्रसृतसूरतेजसि दिवसे तारकाणाम् (९) । सामान्यात् सुपलक्षितस्यापि माषादेः समानजातीयमाषादिराशिपतितस्याप्रत्यभिज्ञानात् सतोऽप्यनुपलब्धिः (१०) । अनुपयोगाद् रूपोपयुक्तस्य शेषविषयाणाम् (११) । अनुपायात् शृङ्गादिभ्यो गोमहिष्यादिपयःपरिमाणजिज्ञासोः (१२) । विस्मृतेः पूर्वोपलब्धस्य (१३) । दुरागमाद् दुरुपदेशात् तत्प्रतिरूपकरीतिकादिविप्रलम्भितमतेः कनकादीनां सतामप्यनुपलब्धिः (१४) । मोहात् सतामपि जीवादितत्त्वानाम् (१५) । विदर्शनात् सर्वथाऽन्धादीनाम् (१६) । वार्धक्यादिविकाराद् बहुशः पूर्वोपलब्धस्य सतोऽप्यनुपलब्धिः (१७) । अक्रियातो भूखननादिक्रियाऽभावाद् वृक्षमूलादीनामनुपलब्धिः (१८) । अनधिगमात् शास्त्राश्रवणात् तदर्थस्य सतोऽप्यनुपलब्धिः (१९) । कालविप्रकर्षाद् भूत-भविष्यत्पद्मदेव-पद्मनाभतीर्थकरादीनामनुपलब्धिः (२०) । स्वभावविप्रकर्षाद् नमःपिशाचादीनामनुपलम्भः (२१) । तदेवं सतामप्यर्थानामेकविंशतिविधाऽनुपलब्धिः प्रवर्तते । अतोऽस्य कर्मानुगतस्य संसारिणो जीवस्याऽमूर्तत्वाद् नभस इव, कार्मणस्य तु सौक्ष्म्यात् परमाणोरिव, सतोऽनुपलब्धिः, नासतः । कथं पुनरेतज्ज्ञायते–'नासत आत्मनोऽनुपलब्धिः, किन्तु सतः ?' इति चेत् । उच्यते–अनुमानैस्तत्सत्त्वस्य साधितत्वादिति ॥ १६८२–१६८३ ॥

वेदोक्तद्वारेणापि देहव्यतिरिक्तमात्मानं साधयितुमाह–

हाणण्णे व जिए जमग्गिहोत्ताइं सग्गकामस्स। वेयविहियं विहण्णइ दाणाइफलं च लोयम्मि १६८४

(देहानन्ये वा जीवे यदग्निहोत्रादि स्वर्गकामस्य। वेदविहितं विहन्यते दानादिफलं च लोके ॥ १६८४ ॥)

शरीरमात्रे जीवे सति गौतम ! यद् स्वर्गकामस्य वेदविहितमग्निहोत्राद्यनुष्ठानं तद् विहन्यते, देहस्य वह्निनाऽत्रैव भस्मीकरणात्, जीवाभावे कस्यासौ स्वर्गो भवेत् ? दानादिफलं चानुमवितुरभावात् कस्य भवेत् ? इति ॥ १६८४ ॥ विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनस्त्वेष वायुभूतेर्जीव-शरीरयोर्भेदाभेदविषयः संशयः। अतो वेदपदार्थकथनद्वारेणापि तमपाकुर्वन्नाह– विशेषा॰

विण्णाणघणाईणं वेयपयाणं तमत्थमविदंतो। देहाणण्णं मन्नसि ताणं च पयाणमयमत्थो ॥१६८५॥

(विज्ञानघनादीनां वेदपदानां तमर्थमविदन्। देहानन्यं मन्यसे तेषां च पदानामयमर्थः ॥ १६८५ ॥)

विज्ञानघनास्य: पुरुष एवायं भूतेभ्योऽर्थान्तरमित्यादिव्याख्या पूर्ववदेव। अत एव प्रागुक्तम्–'शरीरतया परिणतो भूतसंघातोऽयं विद्यमानकर्तृकः, आदिमत्प्रतिनियताकारत्वात्, घटवद्, यश्च तत्कर्ता स तदतिरिक्तो जीवः' इति। भूतातिरिक्तात्मप्रतिपादकानि च वेदवाक्यानि तवापि प्रतीतान्येव। तद्यथा—"सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष ब्रह्मचर्येण नित्यं ज्योतिर्मयो विशुद्धो यं पश्यन्ति धीरा यतयः संयतात्मानः" इत्यादि। तदेवं सर्वेषामपि वेदवाक्यानां भूतातिरिक्तस्य जीवस्य प्रतिपादकत्वाद् भूतेभ्योऽतिरिक्तं जीवं प्रतिपद्यस्वेति ॥१६८५॥

एवं भगवता संशयेऽपनीते सति वायुभूतिः किं कृतवान् ? इत्याह–

छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेणं जरा-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं॥

(छाया गा॰–१६०४ समा) व्याख्या पूर्ववत् ॥ इति द्विचत्वारिंशद्गाथार्थः ॥१६८६॥

॥ इति तृतीयो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थस्य व्यक्तगणधरस्य वक्तव्यतामभिधित्सुराह–

ते पव्वइए सोउं वियत्तु आगच्छई जिणसगासं। वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥१६८७॥ ४. व्यक्तः गणधरः

(तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वा व्यक्त आगच्छति जिनसकाशम्। व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १६८७ ॥)

सुगमा ॥ १६८७ ॥ एवं विचिन्त्य व्यक्तनामा द्विजोपाध्यायः समागतो भगवतः समीपम्। ततो भगवता किं कृतम् ? इत्याह–

आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा मरणविप्पमुक्केणं। नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं।१६८८॥

व्याख्या पूर्ववदिति(गा–१६०९) ॥ १६८८ ॥ आभाष्य भगवता किमुक्तोऽयम् ? इत्याह–

किं मण्णे अत्थि भूया उदाहु नत्थि त्ति संसओ तुज्झ। वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो ॥१६८९॥

(किं मन्यसे सन्ति भूतान्युताहो न सन्तीति संशयस्तव। वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १६८९ ॥)

पृथिव्य-ऽप्-तेजो-वाय्वा-ऽऽकाशलक्षणानि पञ्च भूतानि, तानि च किं सन्ति, न वा ? इति त्वं मन्यसे। संशयश्च तवायं विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनो वर्तते। तानि चामूनि वेदपदानि–"स्वप्नोपमं वै सकलमित्येष ब्रह्मविधिरञ्जसा विज्ञेयः" इत्यादि, तथा, "द्यावा-पृथिवी" इत्यादि, तथा "पृथिवी देवता, आपो देवता" इत्यादि। एतेषां चायमर्थस्तव प्रतिभासते–'स्वप्नोपमम्–स्वप्नसदृशम्, वैनिपातोऽवधारणे, सकलम्–अशेषं जगत्, इत्येष ब्रह्मविधिः–परमार्थप्रकारः, अञ्जसा–प्रगुणेन न्यायेन, विज्ञेयः–ज्ञातव्यः' इति। तदेवमादीनि वेदपदानि किल भूतनिह्नवपराणि, 'द्यावा-पृथिवी' इत्यादीनि तु सत्ताप्रतिपादकानि, अतस्तव संशयः। तदेतेषां वेदपदानां त्वमर्थं न जानासि, चशब्दाद् युक्तिहृदयं च न वेत्सि। तेन संशयं कुरुषे। तेषां चायमर्थो वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १६८९ ॥ अथ भाष्यम्—

तुज्झ संका सुविणय-माओवमाइं होज्ज त्ति। न वियारिज्जंताइं भयंति जं सव्वहा जुत्तिं ॥१६९०॥

भूयाइसंसयाओ जीवाइसु का कह त्ति ते वुद्धी। तं सव्वसुण्णसंकी मन्नसि मायोवमं लोयं ॥१६९१॥

(भूतेषु तव शङ्का स्वप्नक-मायोपमानि भवेयुरिति। न विचार्यमाणानि भजन्ति यत् सर्वथा युक्तिम् ॥ १६९० ॥)

(भूतादिसंशयात् जीवादिषु का कथेति ते बुद्धिः। त्वं सर्वशून्यशङ्की मन्यसे मायोपमं लोकम् ॥ १६९१ ॥)

आयुष्मन् व्यक्त ! भूतेषु भवतः संदेहः, यतः स्वप्नोपमानि मायोपमानि चैतानि भवेयुरिति त्वं मन्यसे। यथा हि स्वप्ने किल कश्चिद् निःस्वोऽपि निजगृहाङ्गणे गजघटा-तुरगनिवह-मणि-कनकराश्यादिकमभूतमपि पश्यति, मायायां चेन्द्रजालविलसितरूपायामविद्यमानमपि कनक-मणि-मौक्तिक-रजतभाजना-ऽऽराम-पुष्प-फलादिकं दृश्यते, तथैतान्यपि भूतान्येवंविधान्येवेति मन्यसे, यद् यस्माद् विचार्यमाणान्येतानि सर्वथैव न काञ्चिद् युक्तिं भजन्ते सहन्ते। भूतेषु च संशये जीव-पुण्य-पापादिषु किल का वार्ता, भूतविकाराधिष्ठानत्वात् तेषाम् ?, इति तव बुद्धिः। तस्मात् सर्वस्यापि भूत-जीवादिवस्तुनस्त्वदभिप्रायेणाभावात् सर्वशून्यताशङ्की त्वं निरवशेषमपि लोकं मायोपमं इन्द्रजालतुल्यं मन्यस इति ॥१६९०–१६९१॥ युक्तिं चात्र व्यक्तचेतोगतां भगवान् व्यक्तीकुर्वन्नाह–

किर न सओ परओ नोभयओ नावि अन्नओ सिन्द्धी। भावाणमवेक्खाओ वियत्त ! जह दीह-हस्साणं ॥१६९२॥

(यथा किल न स्वतः परतो नोभयतो नाप्यन्यतः सिद्धिः। भावानामपेक्षातो व्यक्त ! यथा दीर्घ-ह्रस्वयोः ॥ १६९२ ॥)

व्यक्त ! भवतोऽयमभिप्रायः–यथा किल न स्वतः, न परतः, न चोभयतः, नाप्यन्यतो भावानां सिद्धिः संभाव्यते। कुतः ? [illegible]—अपेक्षातः–कार्यकारणादिभावस्यापेक्षिकत्वादित्यर्थः, ह्रस्व-दीर्घव्यपदेशवत्। तथाहि- यत् किमपि भावजातमस्ति तेन सर्वेणापि

विशेषा॰ पञ्चभूतानि सन्ति न वा ?

भूतानि मायोपमानि

न स्व-पर-तदुभयतः भावसिद्धिः

तत्र कार्यं कारणेन क्रियत इति कारणायत्त एव तस्य कार्यत्वव्यपदेशः, न तु कार्यस्य कार्यत्वं स्वतः
कार्येण वा भवितव्यम्, कारणेन वा। तत्र कार्यं कारणेन क्रियत इति कारणायत्त एव तस्य कारणत्वव्यपदेशः, न तु तस्य कारणत्वं स्वतः सिद्धं किञ्चिदस्ति
सिद्धं किमप्यस्ति। एवं कारणमपि कार्यं करोतीति कार्यायत्त एव तस्य कारणत्वव्यपदेशः, न तु तस्य कारणत्वं स्वतः सिद्धं किञ्चिदस्ति। ततश्च न स्वतः कार्या-
तदेवं कार्यादिभावः स्वतो न सिध्यति। यच्च स्वतो न सिद्धं तस्य परतोऽपि सिद्धिर्नास्ति, यथा खरविषाणस्य। ततश्च न स्वतः कार्या-
दिभावः, नापि परतः। स्व-परोभयतस्तर्हि तस्य सिद्धिरिति चेत्। तदयुक्तम्, व्यस्तादुभयतस्तत्सिद्धेरभावात् तत्समुदायेऽपि तदयोगात्।
न हि सिकताकणेषु प्रत्येकमसत् तैलं तत्समुदाये प्रादुर्भवति।

अपिच, उभयतः सिद्धिपक्ष इतरेतराश्रयदोषः प्राप्नोति। यावद्धि कार्यं न सिध्यति न तावत्कारणसिद्धिरस्ति, यावच्च कारणं न
सिध्यति न तावत् कार्यं सिद्धिमासादयति। अत इतरेतराश्रयदोषः। तस्माद् नोभयतोऽपि कार्यादिभावसिद्धिः। नाप्यन्यतः—
अनुभयत इत्यर्थः, स्व-परो-भयव्यतिरेकेणान्यस्य वस्तुनोऽसत्त्वेन निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात्। एवं ह्रस्व-दीर्घलक्षणे दृष्टान्तेऽपि 'अपेक्षातः' इत्यस्य
ह्रस्व-दीर्घत्वासिद्धिलक्षणेन साध्येनान्वयो भावनीयः। तथाहि—प्रदेशिन्या अङ्गुष्ठमपेक्ष्य दीर्घत्वं प्रतीयते, मध्यमां त्वपेक्ष्य ह्रस्वत्वम्, परमार्थेन
त्वियं स्वतो न ह्रस्वा, नापि दीर्घा। तदेवं न स्वतो ह्रस्व-दीर्घत्वयोः सिद्धिः। ततः परतः, उभयतः, अनुभयतश्च तत्सिद्ध्यभावो यथोक्तवद्
भावनीयः, तदुक्तम्—"न दीर्घेऽस्तीह दीर्घत्वं न ह्रस्वे नापि च द्वये। तस्मादसिद्धं शून्यत्वात् सदित्याख्यायते क्व हि ? ॥ १ ॥"
"ह्रस्वं प्रतीत्य सिद्धं दीर्घं, दीर्घं प्रतीत्य ह्रस्वमपि। न किंचिदस्ति सिद्धं व्यवहारवशाद् वदन्त्येवम् ॥ १ ॥" ॥१६०२॥

विशेषा० सर्वशून्यत्वयुक्तयः

ह्रस्वत्व-दीर्घत्वादयो मिथः सापेक्षत्वात्परमार्थतोऽसिद्धाः

इतश्च सर्वजगच्छून्यता। कुतः ? इत्याह—

अत्थित्त-घडेगाणेगया व सव्वेगयाइदोसाओ। सव्वेऽणभिलप्पा वा सुण्णा वा सव्वहा भावा १६९३

(अस्तित्व-घटैकानेकता वा सर्वैकतादिदोषात्। सर्वेऽनभिलाप्या वा शून्या वा सर्वथा भावाः ॥ १६९३ ॥)

अस्तित्वादि घटादृभिन्नमभिन्नं वा ?

नन्वस्तित्व-घटयोरेकत्वम्, अनेकत्वं वा ? । यद्येकत्वम्, तर्हि सर्वैकता प्राप्नोति—यो योऽस्ति स स घट इत्यस्तित्वे घटस्य प्रवेशात्
सर्वस्य घटत्वप्रसङ्गः स्यात्, न पटादि पदार्थान्तरम्। घटो वा सर्वसत्त्वाव्यतिरेकात् सर्वात्मकः स्यात्; अथवा, यो घटः स एवास्तीति
घटमात्रेऽस्तित्वं प्रविष्टम्, ततोऽन्यत्र सत्त्वाभावादघटस्य सर्वस्याप्यभावप्रसक्तौ घट एवैकः स्यात्। सोऽपि वा न भवेत्, अघटव्यावृत्तो हि
घटो भवति, यदा च तत्प्रतिपक्षभूतोऽघट एव नास्ति, तदा किमपेक्षोऽसौ घटः स्यात् ? । इति सर्वशून्यत्वमिति। अथ घट-सत्त्वयोरन्य-
त्वमिति द्वितीयो विकल्पः। तर्हि सत्त्वरहितत्वादसन् घटः, खरविषाणवदिति। अपिच, सतो भावः सत्त्वमुच्यते, तस्य च स्वाधारभूतेभ्यो
घटादिभ्यः सद्रूपोऽन्यत्वेऽसत्त्वमेव स्यात्, आधारादन्यत्वे आधेयस्याप्यनुपपत्तेः। तदेवमस्तित्वेन सह घटादीनामेकत्वा-ऽन्यत्वविकल्पा-
भ्यामुक्तन्यायेन सर्वैकत्वादिदोषप्रसङ्गात् सर्वेऽपि भावा अनभिलप्या वा भवेयुः, सर्वथा शून्या वा स्युः, सर्वथैव तेषामभावो वा भवेदित्यर्थः।

अपिच, यद् नोत्पद्यते (प्र०...नोपपद्यते) तथाविधं निर्विवादं खरविषाणवदसदेव, इति निवृत्ता तत्कथा। यदप्युत्पत्तिमल्लोकेऽभ्युपगम्यते, तस्यापि जाता-ऽजातादिविकल्पयुक्तिभिरुत्पादो न घटते, इति शून्यतैव युक्तेति ॥ १६९३ ॥ एतदेवाह—

विशेषा० जातं जायतेऽजातं वा?

जाया-ऽजायो-भयओ न जायमाणं च जायए जम्हा। अणवत्था-ऽभावो-भयदोसाओ सुण्णया तम्हा॥

(जाता-ऽजातोभयतो न जायमानं च जायते यस्मात्। अनवस्था-ऽभावो-भयदोषात् शून्यता तस्मात् ॥ १६९४ ॥)

इह तावद् न जातं जायते, जातत्वादेव, निष्पन्नघटवत्। अथ जातमपि जायते, तर्ह्यनवस्था, जातत्वाविशेषेण पुनःपुनर्जन्मप्रसङ्गात्। अथाजातं जायते। तत्रोत्तरमाह—'अभाव त्ति' सूचकत्वात् सूत्रस्य, तर्ह्यभावोऽपि खरविषाणलक्षणो जायताम्, अजातत्वाविशेषात्। अथ जाताजातरूपं जायते। तदप्ययुक्तम्। कुतः? इत्याह—उभयदोषात् प्रत्येकोभयपक्षोक्तदोषापत्तेरित्यर्थः। किञ्च, एतज्जाताजातलक्षणमुभयमस्ति वा, न वा?। यद्यस्ति, तर्हि जातमेव तत्, न पुनरुभयम् तत्र चोक्तो दोषः। अथ नास्ति, तथापि नोभयं तत्, किन्त्वजातमेव, तत्रापि चाभिहितमेव दूषणम्। नापि जायमानं जायते, पूर्वोक्तविकल्पद्वयानतिवृत्तेः, तथाहि—तदपि जायमानमस्ति, नवा?। यद्यस्ति, तर्हि जातमेव तत्। नास्ति चेत्, तर्ह्यजातमेव। पक्षद्वयेऽपि चास्मिन्नभिहित एव दोषः। उक्तं च— "गतं न गम्यते तावदगतं नैव गम्यते। गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानं न गम्यते ॥१॥" (नागार्जुनीयमध्यमकारिकाग्रन्थे श्लो० १५)इत्यादि। यस्मादेवम्, तस्मादनवस्थादिदोषप्रसङ्गेन वस्तूनामुत्पादायोगाज्जगतः शून्यतैव युक्तेति ॥१६९४॥ प्रकारान्तरेणापि वस्तूत्पत्त्ययोगतः शून्यतासाधनार्थमाह—

सामग्री पृथगवस्थायां कार्याभावः

हेऊ-पच्चयसामग्गि वीसु भावेसु नो व जं कज्जं। दीसइ सामग्गिमयं सव्वाभावे न सामग्गी ॥१६९५॥

(हेतु-प्रत्ययसामग्री विष्वग् भावेषु नो वा यत् कार्यम्। दृश्यते सामग्रीमयं सर्वाभावे न सामग्री ॥ १६९५ ॥)

हेतवः—उपादानकारणानि, प्रत्ययास्तु निमित्तकारणानि, तेषां हेतु-प्रत्ययानां या सामग्री तस्या विष्वग् भावेषु पृथगवस्थासु यत् कार्यं न दृश्यते, दृश्यते च सामग्रीमयम्—संपूर्णसामग्र्यवस्थायां पुनर्दृश्यत इत्यर्थः। एवं च सति कार्यस्य सर्वाभाव एव युक्त इति शेषः। सर्वाभावे च न सामग्री—नैव सामग्रीसद्भावः प्राप्नोतीत्यर्थः। ततः सर्वशून्यतैवेति भावः। इदमत्र हृदयम्- हेतवश्च प्रत्ययाश्च स्वजन्यमर्थं किमेकैकशः कुर्वन्ति, संभूय वा?। न तावदेकैकशः, तथाऽनुपलब्धेः। तत एकैकस्मात् कार्यस्याभावात् सामग्र्यामपि तदभाव एव स्यात्, सिकताकणतैलवदिति। इत्थं च सर्वस्यापि कार्यस्योत्पत्त्यभावे सामग्रीसद्भावो न प्राप्नोति, अनुत्पन्नायाः सामग्र्या अप्ययोगात् ततश्च सर्वशून्यतैव जगतः। उक्तं च—"हेतु-प्रत्ययसामग्री पृथग् भावेष्वदर्शनात्। तेन ते नाभिलप्या हि भावाः सर्वे स्वभावतः ॥ १ ॥" "लोके यावत् संज्ञा सामग्र्यामेव दृश्यते यस्मात्। तस्माद् न सन्ति भावा भावेऽसति नास्ति सामग्री ॥ १ ॥" इत्यादि। अस्य च व्याख्या—पृथग् भावेष्वदर्शनात् 'कार्यस्य' इति शेषः। तेन ते घटादयो भावाः सर्वेऽपि स्वभावतः स्वरूपतो नाभिलाप्याः, पृथगेकैकावस्थायां कार्यस्यानुत्पादात्, उत्पत्ति-

स्नान-भोजन-विलेपनादिकमन्यदाऽनुभूतं स्वप्ने दृश्यते, इत्यनुभूतोऽर्थः स्वप्नस्य निमित्तम्। अथवा, करि-तुरगादिकोऽन्यदा दृष्टोऽर्थस्तन्निमित्तम्। विचिन्तितश्च वैभव-प्रियतमालाभादिः। श्रुतश्च स्वर्ग-नरकादिः। तथा, वात-पित्तादिजनितः प्रकृतिविकारः स्वप्नस्य निमित्तम्। तथा, अनुकूला प्रतिकूला वा देवता तन्निमित्तम्। तथा, अनूपः सजलप्रदेशः। तथा, पुण्यमिष्टस्वप्नस्य निमित्तम् पापं चानिष्टस्य तस्य निमित्तम्, न पुनर्वस्त्वभावः। किञ्च, स्वप्नोऽपि तावद् भाव एव। ततस्तस्यापि सत्त्वे कथं 'शून्यं जगत्' इति भवता प्रतिज्ञायते? ॥१७०३॥ कथं पुनः स्वप्नस्य भावत्वम्? इत्याह—

विण्णाणमयत्तणओ घडविण्णाणं व सुमिणओ भावो। अहवा विहियनिमित्तो घडो व्व नेमित्तियत्ताओ॥

(विज्ञानमयत्वतो घटविज्ञानमिव स्वप्नको भावः। अथवा विहितनिमित्तो घट इव नैमित्तिकत्वात्॥ १७०४॥)

भावः स्वप्न इति प्रतिज्ञा। विज्ञानमयत्वादिति हेतुः। घटविज्ञानवदिति दृष्टान्तः। अथवा, भावः स्वप्नः, नैमित्तिकत्वात्–निमित्तैर्निष्पन्नो नैमित्तिकस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः, घटवदिति। कथं पुनः स्वप्नो नैमित्तिकः? इत्याह–यतो विहितनिमित्तः, विहितानि–'अणुहूय-दिट्ठ-चिंतिय' इत्यादिना प्रतिपादितानि निमित्तानि यस्यासौ विहितनिमित्त इति ॥१७०४॥

सर्वशून्यतायां चेष्यमाणायां स्वप्ना-ऽस्वप्नादिव्यवहाराभावप्रसङ्ग एवेति दर्शयन्नाह—

सव्वाभावे च कओ सुमिणोऽसुमिणो त्ति सच्चमलियं ति। गंधव्वपुरं पाडलिपुत्तं तत्थो वयारो त्ति?॥
कज्जं ति कारणं ति य, सज्झमिणं साहणं ति, कत्त त्ति। वत्ता वयणं वच्चं, परपक्खोऽयं सपक्खोऽयं?
किं वेह थिर-दवो-सिण चलया-ऽरूवित्तणाइं निययाइं। सद्दादओ य गज्झा सोत्ताइयाइं गहणाइं?॥
समया विवज्जओ वा सव्वागहणं व किं न सुण्णम्मि। किं सुण्णया व सम्मं सग्गहो किं व मिच्छत्तं?॥
किह स-परो भयबुद्धी कहं च तेसिं परोप्परमसिद्धी। अह परमईए भण्णइ स-परमइविसेसणं कत्तो?॥

(सर्वाभावे च कुतः स्वप्नोऽस्वप्न इति सत्यमलीकमिति। गन्धर्वपुरं पाटलिपुत्रं तथ्य उपचार इति?॥ १७०५॥)
(कार्यमिति कारणमिति च साध्यमिदं साधनमिति कर्तेति। वक्ता वचनं वाच्यं परपक्षोऽयं स्वपक्षोऽयम्?॥ १७०६॥)
(किं वेह स्थिर-द्रवो-ष्ण-चलता-ऽरूपित्वानि नियतानि। शब्दादयश्च ग्राह्याः श्रोत्रादिकानि ग्राहकाणि?॥ १७०७॥)
(समता विपर्ययो वा सर्वाग्रहणं वा किं न शून्ये। किं शून्यता वा सम्यक् सद्ग्रहः किं वा मिथ्यात्वम्?॥ १७०८॥)
(कथं स्व-परो-भयबुद्धिः कथं च तेषां परस्परमसिद्धिः। अथ परमत्या भण्यते स्व-परमतिविशेषणं कुतः?॥ १७०९॥)

कुतः–किंकृतोऽयं विशेषः ? इत्यर्थः। तथा,

सर्वाभावे च सर्वशून्यतायां चाभ्युपगम्यमानायां 'स्वप्नोऽयम्' 'अस्वप्नोऽयम्' इति 'तथ्यो वयारो' त्ति, अयं तथ्यो निरुपचरितो मुख्यश्चतुष्पद- सत्यमिदम्, अलीकं वा; तथा, गन्धर्वपुरमेतत्, पाटलीपुत्रादि चेदम्; तथा, साध्यमिदमनित्यत्वादि, विशेषः सिद्धः, अयं त्वौपचारिको मनुष्यविशेषो माणवकः; तथा, कार्यमिदं घटादि, चेदं मृत्पिण्डादि; तथा, वाच्यमभिधेयमस्य साधनं कृतकत्वादि, कर्ता घटादेः कुलालादिः; तथा, अयं वक्ता वादी, वचनं चेदं त्र्यवयवं पञ्चावयवं वा, इदं च स्थिर- शब्दसंदर्भस्य; तथा, अयं स्वपक्षः, अयं च परपक्ष इति सर्वशून्यत्वे कुतोऽसौ विशेषो गम्यते ?। 'किं चेह थिरे'त्यादि पृथिव्याः कुतो त्वम्, अपां द्रवत्वम्, वह्नेरुष्णत्वम् वायोश्चलत्वम्, आकाशस्यारूपित्वमित्यादयो नियताः सर्वदैवैकस्वभावाः विशेषाः सर्वशून्यतायां गम्यन्ते ?। तथा, शब्दादयो ग्राह्या एव, इन्द्रियाणि च श्रोत्रादीनि ग्राहकाण्येवेति कुतो नियमसिद्धिः ?।

'समये'त्यादि ननु सर्वशून्यतायां स्वप्ना-ऽस्वप्न-सत्या-ऽलीकादीनां विशेषनिबन्धनाभावात् समतैव कस्माद् न भवति-यादृशःस्वप्नः, अस्वप्नोऽपि तादृश एव;, यादृशश्चास्वप्नः, स्वप्नोऽपि तादृश एवेत्यादि ?। अथवा, विपर्ययः कुतो न भवति–यः स्वप्नः सोऽस्वप्नः, यस्त्वस्वप्नः स स्वप्न इत्यादि ?। यदि वा, सर्वेषामपि स्वप्ना-ऽस्वप्नादीनां सर्वथाशून्यत्वेऽग्रहणमेव कस्मात् न भवति ?। भ्रान्तिवशादेव स्वप्ना-ऽस्वप्नादिग्रहणमिति चेत्। तदयुक्तम्–देश-काल-स्वभावादिनैयत्येन तद्ग्राहकज्ञानोत्पत्तेः। किञ्च, इयं भ्रान्तिः किं विद्यते, नवा ?। यदि विद्यते, तर्ह्यभ्युपगमविरोधः। अथ न विद्यते, तर्हि भ्रान्तेरसद्भाव(प्र०...रसत्त्वभाव,प्र०...रसत्त्वाभाव)ग्राहकज्ञानस्य निर्भ्रान्तत्वात् सन्त्येव सर्वे भावाः, न पुनः शून्यतेति। अथवा, अन्यत् पृच्छामो भवन्तम्–ननु सर्वशून्यत्वे 'शून्यतैव सम्यक्त्वं, सतां भावानां ग्रहणं सद्ग्रहः भावसत्त्वग्रहणं पुनर्मिथ्यात्वमि'त्यत्र कस्ते विशेषहेतुः ?।

यदुक्तम्–'न स्वतो भावानां सिद्धिः' इत्यादि; तत्प्रतिविधानार्थमाह–'किञ्च स-परो-भये'त्यादि ननु कथं ह्रस्व-दीर्घो-भयविषये 'इदं ह्रस्वम्' 'इदं दीर्घम्' 'एतत्तु तदुभयम्' इत्येवंभूता स्व-परो-भयबुद्धिर्युगपदाश्रीयते भवता ?, कथं च तेषां ह्रस्व-दीर्घो-भयानां परस्परम- सिद्धिरुद्घुष्यते ?–पूर्वापरविरुद्धत्वाद् नैवद् वक्तुं युज्यत इत्यर्थः। अयमत्र भावार्थः–न खल्वापेक्षिकमेव वस्तूनां सत्त्वम्, किन्तु स्वविषय- ज्ञानजननाद्यर्थक्रियाकारित्वमपि। ततश्च ह्रस्व-दीर्घो-भयान्यात्मविषयं चेज्ज्ञानं जनयन्ति, तदा सन्त्येव तानि, कथं तेषामसिद्धिः ?। यदप्युक्तम्–'मध्यमामङ्गुलिमपेक्ष्य प्रदेशिन्यां ह्रस्वत्वमसदेवोच्यते' इत्यादि, तदप्ययुक्तम्, यतो यदि मध्यमामपेक्ष्य प्रदेशिन्यां स्वतः सर्वथाऽसत्यामपि ह्रस्वत्वं भवति, तदा विशेषाभावात् खरविषाणेऽपि तद् भवेत्, अतिदीर्घेष्विन्द्रयष्ट्यादिष्वपि च तत् स्यात्। अथवा, प्रदेशिन्याः स्वापेक्षया स्वात्मन्यपि ह्रस्वत्वं स्यात्, सर्वत्रासत्त्वाविशेषात्; न चैवम्। तस्मात् स्वतः सत्यामेव प्रदेशिन्यां वस्तुतोऽनन्तधर्मा- त्मकत्वात् तत्तत्सहकारिसंनिधौ तत्तद्रूपाभिव्यक्तेस्तत्तज्ज्ञानमुत्पद्यते, न पुनरसत्यामेव तस्यामपेक्षामात्रत एव ह्रस्वज्ञानमुपजायते। एवं

दीर्घो-मयादिष्वपि वाच्यम् ।

अथ 'इदं ह्रस्वम्' 'इदं दीर्घम्' 'एतच्चोमयम्' इत्यादिस्व-परो-भयबुद्धिः परमत्या-पराभ्युपगमेनोच्यते, न पुनः स्वतः सिद्धं स्वविषयज्ञानजनकं ह्रस्वादिकं किञ्चिदस्ति, अतो न कश्चित् पूर्वापरविरोध इत्यत्राह-ननु सर्वशून्यत्वे 'इदं स्वमतम्' 'एतच्च परमतम्' इत्येतदपि स्व-परभावेन विशेषणं कुतः ?—न कुतश्चिदित्यर्थः, स्व-परभावेऽपि 'समया विभजओ वा' इत्याद्येवावर्तत इति भावः । स्व-परभावाद्यभ्युपगमे च शून्यत्वाभ्युपगमहानिरिति ॥ १७०५–१७०६–१७०७–१७०८-१७०९ ॥ अपिच,

जुगवं कमेण वा ते विण्णाणं होज्ज दीह-हस्सेसु। जइ जुगवं कावेक्खा कमेण पुव्वम्मि काऽवेक्खा ? ॥
आइमविण्णाणं वा जं बालस्सेह तस्स काऽवेक्खा। तुल्लेसु व काऽवेक्खा परोप्परं लोयणदुगे व्व ? ॥

(युगपत् क्रमेण वा ते विज्ञानं भवेद् दीर्घ-ह्रस्वयोः । यदि युगपत् काऽपेक्षा क्रमेण पूर्वस्मिन् काऽपेक्षा ? ॥ १७१० ॥)
(आदिमविज्ञानं वा यद् बालस्येह तस्य काऽपेक्षा । तुल्ययोर्वा काऽपेक्षा परस्परं लोचनद्विक इव ॥ १७११ ॥)

ननु मध्यमा-प्रदेशिन्यादिदीर्घ-ह्रस्वयोस्तत्राभिप्रायेण स्वाकारप्रतिभासि ज्ञानं किं युगपदेव भवेत्, क्रमेण वा ? । यदि युगपत्, तर्हि परानपेक्षं द्वयोरपि युगपदेव स्वप्रतिभासिनि ज्ञाने प्रतिभासात् कस्य किल काऽपेक्षा ? । अथ क्रमेण, तदापि पूर्वमेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन परानपेक्षमेव ह्रस्वस्य प्रदेशिन्यादेर्गृहीतत्वादुत्तरस्मिन् मध्यमादिके दीर्घे काऽपेक्षा ? । तस्माच्चक्षुरादिसामग्रीसद्भावे परानपेक्षमेव स्वकीयविविकरूपेण सर्वभावानां स्वज्ञाने प्रतिभासात् स्वत एव सिद्धिः । अथवा, बालस्य तत्क्षणमेव जातस्य शिशोर्यदिह नयनोन्मेषानन्तरमेवादौ विज्ञानम्, तत् किमपेक्ष्य प्रादुरस्ति ? । यदिवा, ये न ह्रस्वे नापि दीर्घे, किन्तु परस्परं तुल्ये एव वस्तुनी, तयोर्युगपदेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन गृह्यमाणयोः काऽन्योन्यापेक्षा ?—न काचित्, यथा तुल्यस्य लोचनयुग्मस्य । तस्मादङ्गुल्यादिपदार्थानां नान्यापेक्षमेव रूपम्, किन्तु स्वप्रतिभासवता ज्ञानेनान्यनिरपेक्षा एव ते स्वरूपतोऽपि गृह्यन्ते । उत्तरकालं तु तत्तद्रूपजिज्ञासायां तत्तत्प्रतिपक्षस्मरणादिसहकारिकारणान्तरवशाद् दीर्घ-ह्रस्वादिव्यपदेशाः प्रवर्तन्ते, इति स्वतः सिद्धा एव सन्ति भावा इति ॥ १७१०–१७११ ॥ अपिच,

किं हस्साओ दीहे दीहाओ चेव किं न दीहं ति। कीस व न खपुप्फाओ किं न खपुप्फे खपुप्फाओ ? १७१२

(किं ह्रस्वाद् दीर्घे दीर्घादेव किं न दीर्घमिति । कस्माद् वा न खपुष्पात् किं न खपुष्पे खपुष्पात् ? ॥ १७१२ ॥)

हन्त ! यदि सर्वशून्यता, ततः किमिति ह्रस्वादेव प्रदेशिनीप्रभृतिद्रव्यात् दीर्घे मध्यमादिद्रव्ये दीर्घज्ञानाभिधानव्यवहारः प्रवर्तते— दीर्घादेव दीर्घे,(दीर्घ)ज्ञानाभिधानव्यवहारः किं न प्रवर्तते, असत्त्वाविशेषात् ? इति भावः । एवं 'किं दीहाओ हस्से हस्साउ चेव किं न हस्संति' इत्येतदपि द्रष्टव्यम् । तथा, किमिति वा न खपुष्पाद् दीर्घे ह्रस्वे वा तज्ज्ञानाभिधानव्यवहृतिर्विधीयते ? । तथा, असत्त्वाविशेषत एव

विशेषा०

अङ्गुल्यादिपरानपेक्षमेव गृह्यते

दीर्घत्वं कथं न दीर्घापेक्षया ?

दीर्घो-भयादिष्वपि वाच्यम् ।

अथ 'इदं ह्रस्वम्' 'इदं दीर्घम्' 'एतदुभयम्' इत्यादिस्व-परो-भयबुद्धिः परमत्या-पराभ्युपगमेनोच्यते, न पुनः स्वतः सिद्धं स्वविषयज्ञानजनकं ह्रस्वादिकं किञ्चिदस्ति, अतो न कश्चित् पूर्वापरविरोध इत्यत्राह-ननु सर्वशून्यत्वे 'इदं स्वमतम्' 'एतच्च परमतम्' इत्येतदपि स्व-परभावेन विशेषणं कुतः ?—न कुतश्चिदित्यर्थः, स्व-परभावेऽपि 'समया विपज्जओ वा' इत्याद्येवावर्तत इति भावः । स्व-परभावाद्यभ्युपगमे च शून्यत्वाभ्युपगमहानिरिति ॥ १७०५–१७०६–१७०७–१७०८-१७०९ ॥ अपिच, ॥६२६॥ विशेषा०

जुगवं कमेण वा ते विण्णाणं होज्ञ दीह-हस्सेसु। जइ जुगवं कावेक्खा कमेण पुव्वम्मि काऽवेक्खा ? ॥ अङ्गुल्यादिपरानपेक्षमेव

आइमविण्णाणं वा जं बालस्सेह तस्स काऽवेक्खा। तुल्लेसु व काऽवेक्खा परोप्परं लोयणदुगे व्व ? ॥ गृह्यते

(युगपत् क्रमेण वा ते विज्ञानं भवेद् दीर्घ-ह्रस्वयोः । यदि युगपत् काऽपेक्षा क्रमेण पूर्वस्मिन् काऽपेक्षा ? ॥ १७१० ॥)

(आदिमविज्ञानं वा यद् बालस्येह तस्य काऽपेक्षा । तुल्ययोर्वा काऽपेक्षा परस्परं लोचनद्विक इव ॥ १७११ ॥)

ननु मध्यमा-प्रदेशिन्यादिदीर्घ-ह्रस्वयोस्तवाभिप्रायेण स्वाकारप्रतिभासि ज्ञानं किं युगपदेव भवेत्, क्रमेण वा ? । यदि युगपत्, तर्हि परानपेक्षं द्वयोरपि युगपदेव स्वप्रतिभासिनि ज्ञाने प्रतिभासात् कस्य किन्न काऽपेक्षा ? । अथ क्रमेण, तदापि पूर्वमेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन परानपेक्षमेव ह्रस्वस्य प्रदेशिन्यादेर्गृहीतत्वादुत्तरस्मिन् मध्यमादिके दीर्घे काऽपेक्षा ? । तस्माच्चक्षुरादिसामग्रीसद्भावे परानपेक्षमेव स्वकीयचिविक्तरूपेण सर्वभावानां स्वज्ञाने प्रतिभासात् स्वत एव सिद्धिः । अथवा, बालस्य तत्क्षणमेव जातस्य शिशोर्यदिह नयनोन्मेषानन्तरमेवादौ विज्ञानम्, तत् किमपेक्ष्य प्रादुरस्ति ? । यदिवा, ये न ह्रस्वे नापि दीर्घे, किन्तु परस्परं तुल्ये एव वस्तुनी, तयोर्युगपदेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन गृह्यमाणयोः काऽन्योन्यापेक्षा ?—न काचित्, यथा तुल्यस्य लोचनयुग्मस्य । तस्मादङ्गुल्यादिपदार्थानां नान्यापेक्षमेव रूपम्, किन्तु स्वप्रतिभासवता ज्ञानेनान्यनिरपेक्षा एव ते स्वरूपतोऽपि गृह्यन्ते । उत्तरकालं तु तत्तद्रूपजिज्ञासायां तत्तत्प्रतिपक्षस्मरणादिसहकारिकारणान्तरवशाद् दीर्घ-ह्रस्वादिव्यपदेशाः प्रवर्तन्ते, इति स्वतः सिद्धा एव सन्ति भावा इति ॥ १७१०–१७११ ॥ अपिच,

किं हस्साओ दीहे दीहाओ चेव किं न दीहं ति। कीस व न खपुप्फाओ किं न खपुप्फे खपुप्फाओ ? १७१२ दीर्घत्वं कि न दीर्घापेक्षया ?

(किं ह्रस्वाद् दीर्घे दीर्घादेव किं न दीर्घमिति । कस्माद् वा न खपुष्पात् किं न खपुष्पे खपुष्पात् ? ॥ १७१२ ॥)

हन्त ! यदि सर्वशून्यता, ततः किमिति ह्रस्वादेव प्रदेशिनीप्रभृतिद्रव्याद् दीर्घे मध्यमादिद्रव्ये दीर्घज्ञानाभिधानव्यवहारः प्रवर्तते-दीर्घापेक्ष एव दीर्घेन,(दीर्घ)ज्ञानाभिधानव्यवहारः किं न प्रवर्तते, असत्त्वाविशेषात् ? इति भावः । एवं 'किं दीहाओ हस्से हस्साउ चेव किं न हस्संति' इत्येतदपि द्रष्टव्यम् । तथा, किमिति वा न खपुष्पाद् दीर्घे ह्रस्वे वा सञ्ज्ञानाभिधानव्यवहृतिर्विधीयते ? । तथा, असत्त्वाविशेषत एव

दीर्घो-मयादिष्वपि वाच्यम् ।

अथ 'इदं ह्रस्वम्' 'इदं दीर्घम्' 'एतचोमयम्' इत्यादिस्व-परो-भयबुद्धिः परमत्या पराभ्युपगमेनोच्यते, न पुनः स्वतः सिद्धं स्वविषयज्ञानजनकं ह्रस्वादिकं किञ्चिदस्ति, अतो न कश्चित् पूर्वापरविरोध इत्यत्राह-ननु सर्वशून्यत्वे 'इदं स्वमतम्' 'एतच परमतम्' इत्येतदपि स्व-परभावेन विशेषणं कुतः ?-न कुतश्चिदित्यर्थः, स्व-परभावेऽपि 'समया विवज्जओ वा' इत्याद्येवावर्तत इति भावः । स्व-परभावाद्यभ्युपगमे च शून्यत्वाभ्युपगमहानिरिति ॥ १७०५-१७०६-१७०७-१७०८-१७०९ ॥ अपिच,

||६२६||

विशेषा०

जुगवं कमेण वा ते विण्णाणं होज्ज दीह-हस्सेसु । जइ जुगवं कावेक्खा कमेण पुव्वम्मि काऽवेक्खा ? ॥
आइमविण्णाणं वा जं बालस्सेह तस्स काऽवेक्खा । तुल्लेसु व काऽवेक्खा परोप्परं लोयणदुगे व्व ? ॥

(युगपत् क्रमेण वा ते विज्ञानं भवेद् दीर्घ-ह्रस्वयोः । यदि युगपत् काऽपेक्षा क्रमेण पूर्वस्मिन् काऽपेक्षा ? ॥ १७१० ॥)
(आदिमविज्ञानं वा यद् बालस्येह तस्य काऽपेक्षा । तुल्ययोर्वा काऽपेक्षा परस्परं लोचनद्विक इव ॥ १७११ ॥)

अङ्गुल्यादिपरानपेक्षमेव गृह्यते

ननु मध्यमा-प्रदेशिन्यादिदीर्घ-ह्रस्वयोस्तवाभिप्रायेण स्वाकारप्रतिभासि ज्ञानं किं युगपदेव भवेत्, क्रमेण वा ? । यदि युगपत्, तर्हि परानपेक्षं द्वयोरपि युगपदेव स्वप्रतिभासिनि ज्ञाने प्रतिभासात् कस्य किल काऽपेक्षा ? । अथ क्रमेण, तदापि पूर्वमेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन परानपेक्षमेव ह्रस्वस्य प्रदेशिन्यादेर्गृहीतत्वादुत्तरस्मिन् मध्यमादिके दीर्घे काऽपेक्षा ? । तस्माच्चक्षुरादिसामग्रीसद्भावे परानपेक्षमेव स्वकीयविविक्तरूपेण सर्वभावानां स्वज्ञाने प्रतिभासात् स्वत एव सिद्धिः । अथवा, बालस्य तत्क्षणमेव जातस्य शिशोर्यदिह नयनोन्मेषानन्तरमेवादौ विज्ञानम्, तत् किमपेक्ष्य प्रादुरस्ति ? । यदिवा, ये न ह्रस्वे नापि दीर्घे, किन्तु परस्परं तुल्ये एव वस्तुनी, तयोर्युगपदेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन गृह्यमाणयोः काऽन्योन्यापेक्षा ?-न काचित्, यथा तुल्यस्य लोचनयुग्मस्य । तस्मादङ्गुल्यादिपदार्थानां नान्यापेक्षमेव रूपम्, किन्तु स्वप्रतिभासवता ज्ञानेनान्यनिरपेक्षा एव ते स्वरूपतोऽपि गृह्यन्ते । उत्तरकालं तु तत्तद्रूपजिज्ञासायां तत्तत्प्रतिपक्षस्मरणादिसहकारिकारणान्तरवशाद् दीर्घ-ह्रस्वादिव्यपदेशाः प्रवर्तन्ते, इति स्वतः सिद्धा एव सन्ति भावा इति ॥ १७१०-१७११ ॥ अपिच,

किं हस्साओ दीहे दीहाओ चेव किं न दीहं ति । कीस व न खपुप्फाओ किं न खपुप्फे खपुप्फाओ ? १७१२

(किं ह्रस्वाद् दीर्घे दीर्घादेव किं न दीर्घमिति । कस्माद् वा न खपुष्पात् किं न खपुष्पे खपुष्पात् ? ॥ १७१२ ॥)

दीर्घत्वं कुतो न दीर्घापेक्षया ?

हन्त ! यदि सर्वशून्यता, ततः किमिति ह्रस्वादेव प्रदेशिनीप्रभृतिद्रव्याद् दीर्घे मध्यमादिद्रव्ये दीर्घज्ञानाभिधानव्यवहारः प्रवर्तते-दीर्घादपि एव दीर्घेन,(दीर्घ)ज्ञानाभिधानव्यवहारः किं न प्रवर्तते, असत्त्वाविशेषात् ? इति भावः । एवं 'किं दीहाओ हस्से हस्साउ चेव किं न हस्सं ति' इत्येतदपि द्रष्टव्यम् । तथा, किमिति वा न खपुष्पाद् दीर्घे ह्रस्वे वा तज्ज्ञानाभिधानव्यवहृतिर्विधीयते ? । तथा, असत्त्वाविशेषत एव

विशेषा०

दीर्घो-मयादिष्वपि वाच्यम् ।

अथ 'इदं ह्रस्वम्' 'इदं दीर्घम्' 'एतचोभयम्' इत्यादिस्व-परो-भयबुद्धिः परमत्या-पराभ्युपगमेनोच्यते, न पुनः स्वतः सिद्धं स्वविषयज्ञानजनकं ह्रस्वादिकं किञ्चिदस्ति, अतो न कश्चित् पूर्वापरविरोध इत्यत्राह-ननु सर्वशून्यत्वे 'इदं स्वमतम्' 'एतच परमतम्' इत्येतदपि स्व-परभावेन विशेषणं कुतः ?-न कुतश्चिदित्यर्थः, स्व-परभावेऽपि 'समया विन्नओ वा' इत्याद्येवावर्तत इति भावः । स्व-परभावाद्यभ्युपगमे च शून्यत्वाभ्युपगमहानिरिति ॥ १७०५-१७०६-१७०७-१७०८-१७०९ ॥ अपिच,

अङ्गुल्यादिपरानपेक्षमेव गृह्यते

जुगवं कमेण वा ते विण्णाणं होज्ज दीह-हस्सेसु । जइ जुगवं कावेक्खा कमेण पुव्वम्मि काऽवेक्खा ? ॥
आइमविण्णाणं वा जं वालस्सेह तस्स काऽवेक्खा । तुल्लेसु व काऽवेक्खा परोप्परं लोयणदुगे व्व ? ॥

(युगपत् क्रमेण वा ते विज्ञानं भवेद् दीर्घ-ह्रस्वयोः । यदि युगपत् काऽपेक्षा क्रमेण पूर्वस्मिन् काऽपेक्षा ? ॥ १७१० ॥)
(आदिमविज्ञानं वा यद् बालस्येह तस्य काऽपेक्षा । तुल्ययोर्वा काऽपेक्षा परस्परं लोचनद्विक इव ॥ १७११ ॥)

ननु मध्यमा-प्रदेशिन्यादिदीर्घ-ह्रस्वयोस्तवाभिप्रायेण स्वाकारप्रतिभासि ज्ञानं किं युगपदेव भवेत्, क्रमेण वा ? । यदि युगपत्, तर्हि परानपेक्षं द्वयोरपि युगपदेव स्वप्रतिभासिनि ज्ञाने प्रतिभासात् कस्य किल काऽपेक्षा ? । अथ क्रमेण, तदापि पूर्वमेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन परानपेक्षमेव ह्रस्वस्य प्रदेशिन्यादेर्गृहीतत्वादुत्तरस्मिन् मध्यमादिके दीर्घे काऽपेक्षा ? । तस्माच्चक्षुरादिसामग्रीसद्भावे परानपेक्षमेव स्वकीयविविक्तरूपेण सर्वभावानां स्वज्ञाने प्रतिभासात् स्वत एव सिद्धिः । अथवा, बालस्य तत्क्षणमेव जातस्य शिशोर्यदिह नयनोन्मेषानन्तरमेवादौ विज्ञानम्, तत् किमपेक्ष्य प्रादुरस्ति ? । यदिवा, ये न ह्रस्वे नापि दीर्घे, किन्तु परस्परं तुल्ये एव वस्तुनी, तयोर्युगपदेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन गृह्यमाणयोः काऽन्योन्यापेक्षा ?-न काचित्, यथा तुल्यस्य लोचनयुग्मस्य । तस्मादङ्गुल्यादिपदार्थानां नान्यापेक्षमेव रूपम्, किन्तु स्वप्रतिभासवता ज्ञानेनान्यनिरपेक्षा एव ते स्वरूपतोऽपि गृह्यन्ते । उत्तरकालं तु तत्तद्रूपजिज्ञासायां तत्तत्प्रतिपक्षस्मरणादिसहकारिकारणान्तरवशाद् दीर्घ-ह्रस्वादिव्यपदेशाः प्रवर्तन्ते, इति स्वतः सिद्धा एव सन्ति भावा इति ॥ १७१०-१७११ ॥ अपिच,

दीर्घत्वं न दीर्घापेक्षया ?

किं हस्साओ दीहे दीहाओ चेव किं न दीहं ति । कीस व न खपुप्फाओ किं न खपुप्फे खपुप्फाओ ? १७१२

(किं ह्रस्वाद् दीर्घे दीर्घादेव किं न दीर्घमिति । कस्माद् वा न खपुष्पात् किं न खपुष्पे खपुष्पात् ? ॥ १७१२ ॥)

हन्त ! यदि सर्वशून्यता, ततः किमिति ह्रस्वादेव प्रदेशिनीप्रभृतिद्रव्याद् दीर्घे मध्यमादिद्रव्ये दीर्घज्ञानाभिधानव्यवहारः प्रवर्तते-दीर्घापेक्ष एव दीर्घेन,(दीर्घ)ज्ञानाभिधानव्यवहारः किं न प्रवर्तते, असत्त्वाविशेषात् ? इति भावः । एवं 'किं दीहाओ हस्से हस्साउ चेव किं न हस्संति' इत्येतदपि द्रष्टव्यम् । तथा, किमिति वा न खपुष्पाद् दीर्घे ह्रस्वे वा तज्ज्ञानाभिधानव्यवहारविधिर्विधीयते ? । तथा, असत्त्वाविशेषत एव

र्थो-मयादिष्वपि वाच्यम् ।

अथ 'इदं ह्रस्वम्' 'इदं दीर्घम्' 'एतचोभयम्' इत्यादिस्व-परो-भयबुद्धिः परमत्या-पराभ्युपगमेनोच्यते, न पुनः स्वतः सिद्धं स्वविषय-ज्ञानजनकं ह्रस्वादिकं किञ्चिदस्ति, अतो न कश्चित् पूर्वापरविरोध इत्यत्राह–ननु सर्वशून्यत्वे 'इदं स्वमतम्' 'एतच परमतम्' इत्येतदपि स्व-परभावेन विशेषणं कुतः ?–न कुतश्चिदित्यर्थः, स्व-परभावेऽपि 'समया विवज्जओ य' इत्याद्येवावर्तत इति भावः । स्व-परभावाद्यभ्युपगमे च शून्यत्वाभ्युपगमहानिरिति ॥ १७०५–१७०६–१७०७–१७०८–१७०९ ॥ अपिच, ||६२६|| विशेषा०

जुगवं कमेण वा ते विण्णाणं होज्ज दीह-हस्सेसु। जइ जुगवं कावेक्खा कमेण पुव्वम्मि काऽवेक्खा ? ॥ अङ्गुल्यादिपरानपेक्षमेव गृह्यते

आइमविण्णाणं वा जं बालस्सेह तस्स काऽवेक्खा। तुल्लेसु व काऽवेक्खा परोप्परं लोयणदुगे व्व ? ॥

(युगपत् क्रमेण वा ते विज्ञानं भवेद् दीर्घ-ह्रस्वयोः । यदि युगपत् काऽपेक्षा क्रमेण पूर्वस्मिन् काऽपेक्षा ? ॥ १७१० ॥)

(आदिमविज्ञानं वा यद् बालस्येह तस्य काऽपेक्षा । तुल्ययोर्वा काऽपेक्षा परस्परं लोचनद्विक इव ॥ १७११ ॥)

ननु मध्यमा-प्रदेशिन्यादिदीर्घ-ह्रस्वयोस्तवाभिप्रायेण स्वाकारप्रतिभासि ज्ञानं किं युगपदेव भवेत्, क्रमेण वा ? । यदि युगपत्, तर्हि परानपेक्षं द्वयोरपि युगपदेव स्वप्रतिभासिनि ज्ञाने प्रतिभासात् कस्य किल काऽपेक्षा ? । अथ क्रमेण, तदापि पूर्वमेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन परानपेक्षमेव ह्रस्वस्य प्रदेशिन्यादेर्गृहीतत्वादुत्तरस्मिन् मध्यमादिके दीर्घे काऽपेक्षा ? । तस्माच्चक्षुरादिसामग्रीसद्भावे परानपेक्षमेव स्वकीयवित्तिरूपेण सर्वभावानां स्वज्ञाने प्रतिभासात् स्वत एव सिद्धिः । अथवा, बालस्य तत्क्षणमेव जातस्य शिशोर्यदिह नयनोन्मेषानन्तरमेवादौ विज्ञानम्, तत् किमपेक्ष्य प्रादुरस्ति ? । यदिवा, ये न ह्रस्वे नापि दीर्घे, किन्तु परस्परं तुल्ये एव वस्तुनी, तयोर्युगपदेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन गृह्यमाणयोः काऽन्योन्यापेक्षा ?–न काचित्, यथा तुल्यस्य लोचनयुग्मस्य । तस्मादङ्गुल्यादिपदार्थानां नान्यापेक्षमेव रूपम्, किन्तु स्वप्रतिभासवता ज्ञानेनान्यनिरपेक्षा एव ते स्वरूपतोऽपि गृह्यन्ते । उत्तरकालं तु तद्रूपजिज्ञासायां तत्प्रतिपक्षस्मरणादिसहकारिकारणान्तरवशाद् दीर्घ-ह्रस्वादिव्यपदेशाः प्रवर्तन्ते, इति स्वतः सिद्धा एव सन्ति भावा इति ॥ १७१०–१७११ ॥ अपिच,

किं हस्साओ दीहे दीहाओ चेव किं न दीहं ति। कीस व न खपुप्फाओ किं न खपुप्फे खपुप्फाओ ? १७१२ दीर्घत्वं कं न दीर्घापेक्षया ?

(किं ह्रस्वाद् दीर्घे दीर्घादेव किं न दीर्घमिति । कस्माद् वा न खपुष्पात् किं न खपुष्पे खपुष्पात् ? ॥ १७१२ ॥)

हन्त ! यदि सर्वशून्यता, ततः किमिति ह्रस्वादेव प्रदेशिनीप्रभृतिद्रव्याद् दीर्घे मध्यमादिद्रव्ये दीर्घज्ञानाभिधानव्यवहारः प्रवर्तते–दीर्घादेव एव दीर्घेन,(दीर्घ)ज्ञानाभिधानव्यवहारः किं न प्रवर्तते, असत्त्वाविशेषात् ? इति भावः । एवं 'किं दीहाओ हस्से हस्साउ च्चेय किं न हस्संति' इत्येतदपि द्रष्टव्यम् । तथा, किमिति वा न खपुष्पाद् दीर्घे ह्रस्वे वा तज्ज्ञानाभिधानव्यवहारविधिर्विधीयते ? । तथा, असत्त्वाविशेषत एव

किमिति खपुष्पात् खपुष्प एव हृस्व-दीर्घज्ञानादिव्यवहारो न प्रवर्तते ? । न चैवम्, तस्मात् सन्त्येव भावाः, न तु शून्यता जगत इति ॥ ॥ १७१२ ॥ अपिच,

किंवा ऽविक्खाए च्चिय होज्ज मई वा सभाव एवायं । सो भावो त्ति सभावो वंझापुत्ते न सो जुत्तो ॥१७१३॥

(किंवापेक्षयैव भवेद् मतिर्वा स्वभाव एवायम् । स्वो भाव इति स्वभावो वन्ध्यापुत्रे न स युक्तः ॥ १७१३ ॥)

अथवा, सर्वस्याप्यसत्त्वे हृस्वादेर्दीर्घाद्यपेक्षयापि किं कर्तव्यम्, शून्यताप्रतिकूलत्वात् तस्याः, घटाद्यर्थसत्त्ववत् ? । अथ परस्य मतिर्भवेत्- स्वभावादेवापेक्षयैव हृस्व-दीर्घादिव्यवहारः प्रवर्तते । न च स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति; तथा चोक्तम्- "अग्निर्दहति नाकाशं कोऽत्र पर्यनुयुज्यताम् ?" इति । हन्त ! इत्यमपि हतोऽसि, यत स्वो भावः स्वभावस्ततः स्व-परभावाभ्युपगमात् शून्यताभ्युपगमहानिः । न च वन्ध्यापुत्रकल्पानामर्थानां स्वभावपरिकल्पना युक्तेति । भवतु वाऽपेक्षा, तथापि न शून्यतासिद्धिः ॥ १७१३ ॥ कुतः ? इत्याह—

वस्तुसत्ता अन्यानपेक्षा

होज्जावेक्खाओ वा विण्णाणं वाभिहाणमेत्तं वा । दीहं ति व हस्सं ति व न उ सत्ता सेसधम्मा वा ॥१७१४॥

(भवेदपेक्षातो वा विज्ञानं वाभिधानमात्रं वा । दीर्घमिति वा हृस्वमिति वा न तु सत्ता शेषधर्मा वा ॥ १७१४ ॥)

अथवा, स्वतः सिद्धे वस्तुन्यपेक्षातो भवेत् । किम् ? इत्याह- विज्ञानमभिधानमात्रं वा । केनोल्लेखेन ? इत्याह- 'दीर्घम्' इति वा 'हृस्वम्' इति वेति । किं पुनर्न भवेत् ? इत्याह- न त्वन्यापेक्षया वस्तूनां सत्ता भवति, नाप्यापेक्षिकहृस्व-दीर्घत्वादिधर्मेभ्यः शेषा रूप-रसादयो धर्मा अन्यापेक्षया सिद्ध्यन्ति । उत्पद्यन्ते च वस्तुसत्ताग्राहकाणि रूपादिधर्मग्राहकाणि च ज्ञानानि । अतोऽन्यापेक्षाभावतः कथं स्वतः सिद्धस्य वस्तुसत्तादेरभावः ?, तत्सद्भावे च कथं शून्यता जगतः ? इति ॥ १७१४ ॥ कथं पुनः सत्तादयोऽन्यानपेक्षाः ? इत्याह—

इहरा हस्साभावे सव्वविणासो हवेज्ज दीहस्स । न य सो, तम्हा सत्तादयो ऽणवेक्खा घडाईणं ॥१७१५॥

(इतरथा हृस्वाभावे सर्वविनाशो भवेद् दीर्घस्य । न च सः, तस्मात् सत्तादयोऽनपेक्षा घटादीनाम् ॥ १७१५ ॥)

इतरथा- यदि घटादीनां सत्तादयोऽप्यन्यापेक्षा भवेयुः, तदा हृस्वाभावे हृस्वस्य सर्वविनाशे दीर्घस्यापि वस्तुनः सर्वविनाशः स्यात्, हृस्वसत्तापेक्षित्वाद् दीर्घसत्तादीनाम् । न चैवमसौ दीर्घस्य सर्वविनाशो दृश्यते । तस्मात् निश्चीयते- सन्त्यन्यानपेक्षा एव घटादीनां सत्तारूपादयो धर्माः, तत्सत्त्वे चापास्ता शून्यतेति ॥ १७१५ ॥ यदुक्तम्- 'न स्वतः, नापि परतो नापि चोभयतो भावानां सिद्धिः, अपेक्षातः' इत्यादि । अत्र 'अपेक्षातः' इति विरुद्धो हेतुः, विपक्ष एव सत्त्वादिति दर्शयन्नाह—

अपेक्ष्यपेक्षकापेक्षणापेक्षका-दिसत्ता-सिद्धिः

जावि अविक्खाऽविक्खणमविक्खगोऽविक्खणिज्जमणविक्ख।
सा न मया सव्वेसु वि संतेसु न सुन्नया नाम ॥१७१६॥

(याऽप्यपेक्षाऽपेक्षणमपेक्षकोऽपेक्षणीयमनपेक्ष्य । सा न मता सर्वेष्वपि सत्सु न शून्यता नाम ॥ १७१६ ॥)

याऽपीयं ह्रस्वादेर्दीर्घाद्यपेक्षा साऽप्यपेक्षणं क्रियारूपम्; तथा अपेक्षकं कर्तारम्, अपेक्षणीयं च कर्म, अनपेक्ष्य न मता–न विदुषां सम्मता । ततः किम् ? इत्याह–एतेषु चापेक्षणा-ऽपेक्षका-ऽपेक्षणीयेषु सर्वेषु वस्तुषु सत्सु न काचित् शून्यता नाम । अतोऽपेक्षकादिसत्त्व-लक्षणे विपक्ष एवापेक्षालक्षणस्य हेतोर्वृत्तत्वाद् विरुद्धत्वमिति ॥ १७१६ ॥

तस्मात् स्वतः, परत उभयतश्च भावानां सिद्धिरस्त्येव व्यवहारतः, निश्चयतस्तु स्वतः सिद्धा एव सर्वे भावा इति दर्शयति—

किंचि सओ तह परओ तदुभयओ किंचि निच्चसिद्धं पि। जलओ घडओ पुरिसो नहं च ववहारओ नेयं॥
निच्छयओ पुण बाहिरनिमित्तमेत्तोवओगओ सव्वं। होइ सओ जमभावो न सिज्झइ निमित्तभावे वि॥

(किञ्चित् स्वतस्तथा परतस्तदुभयतः किञ्चिद् नित्यसिद्धमपि । जलदो घटकः पुरुषो नभश्च व्यवहारतो ज्ञेयम् ॥ १७१७ ॥)
(निश्चयतः पुनर्बाह्यनिमित्तमात्रोपयोगतः सर्वम् । भवति स्वतो यदभावो न सिध्यति निमित्तभावेऽपि ॥ १७१८ ॥)

इह किञ्चित् स्वत एव सिद्ध्यति, यथा कर्तृनिरपेक्षस्तत्कारणद्रव्यसंघातविशिष्टपरिणामरूपो जलदः । किञ्चित्तु परतः, यथा कुलाल-कृतको घटः । किञ्चिदुभयतः, यथा माता-पितृभ्यां स्वकृतकर्मतश्च पुरुषः । किञ्चिद् नित्यसिद्धमेव, यथाऽऽकाशम् । एतच्च व्यवहारनया-पेक्षया द्रष्टव्यम् । निश्चयतस्तु बाह्यं निमित्तमात्रमेवाश्रित्य सर्वं वस्तु स्वत एव सिध्यति, 'यद्' यस्माद् बाह्यनिमित्तसद्भावेऽपि खरविषाणा-दिरूपोऽभावः कदाचिदपि न सिध्यति । उभयनयमतं च सम्यक्त्वमिति ॥ १७१७–१७१८ ॥

अथ यदुक्तम्–'अत्थित्त-घडेगाणेगया य' इत्यादि(गा–१६९३)तत् प्रतिविधातुमाह—

अत्थित्त-घडेगाणेगया न पज्जायमेत्तचिंतेयं। अत्थि घडे पडिवन्ने, इहरा सा किं न खरसिंगे ? ॥१७१९॥

(अस्तित्व-घटैकानेकता या पर्यायमात्रचिन्तेयम् । अस्ति घटे प्रतिपन्ने, इतरथा सा किं न खरशृङ्गे ? ॥ १७१९ ॥)

इह 'अस्ति घटो न तु नास्ति' इत्येवं प्रतिपन्ने सति तदनन्तरमेवास्तित्व-घटयोः 'किमेकता, अनेकता वा ?' इत्यादिना घटास्ति-त्वयोरेकता-ऽनेकत्वलक्षणपर्यायमात्रचिन्तैव भवता कृता भवति, न तु तयोरभावः सिध्यति । अन्यथा ह्यभावरूपाविशेषात् यथा घटा-ऽस्ति-त्वयोः, एवं खरविषाण-वन्ध्यापुत्रयोरप्येकत्वा-ऽनेकत्वचिन्ता भवतः किं न प्रवर्तते ? इति ॥ १७१९ ॥

किञ्च, यथा घटा-ऽस्तित्वयोरेकत्वा-ऽनेकत्वविकल्पौ त्वं विधत्से, तथा घट-शून्यतयोरपि तौ विधातुं शक्येते । कथम् ? इत्याह—

एगत्ते घडओ च्चिय न सुण्णया नाम घडधम्मो १७२०

ड-सुन्नयन्नयाए वि सुन्नया का घडाहिया सोम्म ! ।

(घट-शून्यतान्यतायामपि शून्यता का घटाधिका सौम्य ! । एकत्वे घटक एव न शून्यता नाम घटधर्मः ॥ १७२० ॥)

ननु घट-शून्यतयोरप्यन्यता, अनन्यता वा ? । यद्यन्यता, तर्हि 'सुन्नया का घडाहिया सोम्म ! त्ति' सौम्य व्यक्त ! शून्यता का घटाधिका नाम ?—ननु घटमात्रमेव पश्यामः, न पुनः क्वचित् शून्यता घटादधिका समीक्ष्यते । अथानन्यता, तथापि सति घटशून्यत्वयो-रेकत्वे घट एवासौ युज्यते, प्रत्यक्षत एवोपलभ्यमानत्वात्, न तु शून्यत्वं नाम कश्चित् तद्धर्मः, सर्वप्रमाणैरनुपलब्धेरिति ॥१७२०॥ अपिच,

विण्णाण-वयण-वाईणमेगया तो तदत्थिया सिद्धा । अण्णत्ते अण्णाणी निव्वयणो वा कहं वाई? ॥१७२१॥

(विज्ञान-वचन-वादिनोरेकता ततस्तदस्तिता सिद्धा । अन्यत्वेऽज्ञानी निर्वचनो वा कथं वादी ? ॥ १७२१ ॥)

'शून्यं सर्वमेव विश्वत्रयम्' इत्येवंभूतं यद् विज्ञानं वचनं च, तेन सह शून्यवादिनो भवत एकत्वम्, अनेकत्वं वा ? । यद्येकत्वम्, ततस्'तदस्तिता' वस्त्वस्तिता सिद्धेति कुतः शून्यता, वृक्षत्व-शिंशपात्वयोरिवैकत्वस्य वस्तुत्वात् ? । अन्यत्वे तु विज्ञान-वचनयोरज्ञानी निर्व-चनश्च वादी कथं शून्यतां साधयेत्, शिलासंघातवत् ? इति ॥१७२१॥ यच्च घट-सत्त्वयोरेकत्वानेकत्वविकल्पेऽभ्यधायि—'यो घटः स एवास्तीति घटमात्रेऽस्तित्वस्य प्रवेशाद् घट एवास्ति, यदिवा, प्रतिपक्षा भावात् सोऽपि नास्ति' इति, तत्राह—

अत्थि त्ति तेण भणिए को घड एवेति नियमोऽयं ?

घडसत्ता घडधम्मो तत्तोऽणण्णो पडाइओ भिण्णो ।

(घटसत्ता घटधर्मस्ततोऽनन्यः पटादितो भिन्नः । अस्तीति तेन भणिते को घट एवेति नियमोऽयम् ? ॥ १७२२ ॥)

घटास्तित्वलक्षणा घटसत्ता घटस्य धर्मः, स च ततो घटादनन्योऽभिन्नः, पटादिभ्यस्तु सर्वेभ्योऽपि भिन्नः । तेन ततो 'घटोऽस्ति' इति भणिते 'घट एव' इति घट एवास्ति इति कोऽयं नियमः ?—निजनिजसत्तायाः पटादिष्वपि भावात् तेऽपि सन्त्येवेति भावः ॥१७२२॥ तथा, अस्मिन्नेव घटा-ऽस्तित्वयोरेकत्वविकल्पे यदुक्तम्—'यो योऽस्ति स स घट इति सर्वस्य घटत्वप्रसङ्गः, घटस्य वा सर्वत्रस्त्वात्म-कत्वम्' इति । तदपि सर्वं 'घटसत्ता घटधर्मः' इत्यादिनैव परिहृतम्, अत एवाह—

जं वा जदत्थि तं तं घडो त्ति सव्वघडयापसंगो को । भणिए घडोत्थि व कहं सव्वत्थित्तावरोहो त्ति ? ॥

(यद्वा यदस्ति तत्तद् घट इति सर्वघटताप्रसङ्गः कः । भणिते घटोऽस्ति वा कथं सर्वास्तित्वावरोध इति ? ॥ १७२३ ॥)

यद् वा प्रोक्तम्—'यद् यदस्ति तत्तत् सर्वं घटः' इति, तत्र कोऽयं सर्वघटताप्रसङ्गः ? । तथा, 'यो घटः स एवास्ति' इत्यप्युक्ते कथं

विशेषा०

घटशून्यत्वयोर्भेदोऽभेदो वा ?

शून्यत्वज्ञानवचनयोः तज्ज्ञानिवादिना सहैक्यमनैक्यं वा ?

घटसत्ता घटाद्भिन्ना, नातः घटस्य सर्वात्मकत्वम्

जायत इत्यर्थः। संस्थानतयाऽऽकारविशेषेण पुनः स एवाजातो जायते, मृत्पिण्डाद्यवस्थायामाकारस्यासंभवात्। मृद्रूपतया, आकारविशेषेण चेति द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां जाताजातो जायते, तदनर्थान्तरभूतत्वाद् घटस्य। तथा, अतीताऽनागतकालयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वात्, (प्र०...नुपपन्नत्वात्)क्रियानुपपत्तेर्वर्तमानसमय एव क्रियासद्भावात् 'तत्समयं' वर्तमानसमये जायमानो जायते। किञ्चित्तु सर्वथा जाता-ऽजातादिप्रकारैर्न जायते। किं पुनस्तत्? इत्याह–'पुव्वकओ उ' इत्यादि, पूर्वकृतस्तु पूर्वनिष्पन्नो घटो घटतया जाता-ऽजातादिविकल्पानां मध्यादेकेनापि प्रकारेण न जायते, पूर्वमेव जातत्वात्। किं घटतयैव न जायते?। न, इत्याह–'परपज्जाएहिं' ति, तथा पटादिगतैः परपर्यायैश्च घटो न जायते, (प्र०...तैस्तस्य सर्वथाऽजातत्वात्, खरविषाणवत्। तथा, तदुभयपर्यायैश्च स्वपरपर्यायैर्जाताजातत्वात् पूर्वनिष्पन्नो घटो न जायते,) स्वपर्यायाणां पूर्वमेव जातत्वात्, परपर्यायैश्च कदाचित् कस्याप्यभवनात्। स्व-परपर्यायैः पूर्वकृतघटो न जायते, जाता-ऽजातपट-खरविषाणवदिति भावः।

तथा, जायमानोऽपि वर्तमानक्रियाक्षणसमये पटतया घटो न जायते, पररूपतया कस्याप्यभवनात्। किं पूर्वकृतो घट एवेत्थं न जायते, आहोस्विदन्यदपि किञ्चिद् न जायते? इत्याह–'वोमाईत्यादि' न केवलं पूर्वकृतो घटो घटतया न जायते, तथा व्योमादि च तेन कारणेन सौम्य! सर्वथा जातादिभिः सर्वैरपि प्रकारैर्न जायते, येन किम्? इत्याह–येन नित्यजातं सर्वदाऽवस्थितम्, हेतुद्वारेण विशेषणमिदम्, नित्यजातत्वाद् न जायत इत्यर्थः। उक्तस्यैवार्थस्योपसंहारव्याजेन तात्पर्यमुपदर्शयन्नाह–'इयेत्यादि' इत्युक्तप्रकारेण सर्वमपि घट-पट-व्योमादिकं वस्तु द्रव्यतया द्रव्यरूपेण 'न जायते' इतीहापि संबध्यते, तद्रूपतया सदावस्थितत्वादिति भावः। पर्यायगत्या पर्यायचिन्तया पुनः सर्वं भजनीयं विकल्पनीयम्–पूर्वजातं घटादिकं रूपादिभिः स्वपर्यायैरपि न जायते, पूर्वजातत्वादेव, अजातं तु तत् स्वपर्यायैर्जायते, परपर्यायैस्तु किञ्चिदपि न जायते, इत्येवं पर्यायचिन्तायां भजना। एतच्च प्रायो दर्शितमेवेति ॥१७२८–१७२९–१७३०–१७३१॥

अथ यदुक्तम्–'सर्वं सामग्रीमयं दृश्यते, सर्वाभावे च कुतः सामग्री?' तत्र प्रतिविधानमाह—

दीसइ सामग्गिमयं सव्वमिह त्थि न य सा, नणु विरुद्धं। घेप्पइ व न पच्चक्खं किं कच्छपरोमसामग्गी? ॥

(दृश्यते सामग्रीमयं सर्वमिहास्ति न च सा, ननु विरुद्धम्। गृह्यते वा न प्रत्यक्षं किं कच्छपरोमसामग्री? ॥ १७३२ ॥)

इह यदुक्तम्–'सर्वमपि कार्यं सामग्र्यात्मकं दृश्यते, सर्वाभावे च नास्ति सामग्री' इति, तदेतद् विरुद्धमेव, प्रस्तुतार्थप्रतिपादकत्वात्, वचोजनककण्ठौष्ठ-तास्वादिसामग्र्याः प्रत्यक्षत एवोपलब्धेः। अथ ब्रूषे–अविद्योपप्लवाददविद्यमानमपि दृश्यते, यत उक्तम्—

"काम-स्वप्न-भयो-न्मादैरविद्योपप्लवात् तथा। पश्यन्त्यसन्तमप्यर्थं जनः केशोन्दुकादिकम् ॥ १ ॥" इति। यद्येवम्, सर्वासत्त्वे सामान्येऽपि कच्छपरोमजनकसामग्री किमिति प्रत्यक्षत एव नोपलभ्यते?, समता विपर्ययो वा कथं न स्यादिति वाच्यम्? इति ॥ १७३२ ॥ किञ्च,

सामग्गिमओ वत्ता वयणं चत्थि जइ तो कओ सुण्णं। अह नत्थि केण भणियं वयणाभावे सुयं केण ? ॥

(सामग्रीमयो वक्ता वचनं चास्ति यदि ततः कुतः शून्यम् । अथ नास्ति केन भणितं वचनाभावे श्रुतं केन ? ॥ १७३३ ॥)

सामग्री–उरः-शिरः-कण्ठौ-ष्ठ-तालु-जिह्वादिसमुदायात्मिका तन्मयः सामग्र्यात्मको वक्ता, तद्वचनं चास्ति न वा ?। यद्यस्ति, तर्हि कुतो जगच्छून्यत्वम्, तद्वक्तृ-वचनसत्त्वेनैव व्यभिचारात् (प्र०...व्यभिचाराभावात्) ?। अथ तद्वक्तृ-वचने न स्तः, तर्हि वक्तृ-वचनाभावे केन भणितं शून्यं जगत् ?–न केनचित्। सर्वशून्यत्वे च प्रतिपाद्यस्याप्यभावात् केन तच्छून्यवचः श्रुतम् ? इति ॥ १७३३ ॥

अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

जेणं चेव न वत्ता वयणं वा तो न संति वयणिज्जा। भावा तो सुण्णमिदं वयणमिदं सच्चमलियं वा ?१७३४॥

जइ सच्चं नाभावो अहालियं न प्पमाणमेयं ति। अब्भुवगयं ति व मई नाभावे जुत्तमेयं ति॥१७३५॥

(येनैव न वक्ता वचनं वा ततो न सन्ति वचनीयाः। भावास्ततः शून्यमिदं वचनमिदं सत्यमलीकं वा ? ॥ १७३४ ॥)

(यदि सत्यं नाभावोऽथालीकं न प्रमाणमेतदिति। अभ्युपगतमिति वा मतिर्नाभावे युक्तमेतदिति ॥ १७३५ ॥)

(यदि सत्यं नाभावोऽथालीकं न प्रमाणमेतदिति। अभ्युपगतमिति वा मतिर्नाभावे युक्तमेतदिति ॥ १७३५ ॥)

येनैव न वक्ता, नापि च वचनम्, ततस्तेनैव न सन्ति वचनीया भावा इति, अतः शून्यमिदं जगदिति। अत्रोच्यते-यदेतद् वक्तृ-वचन-वचनीयानां भावानामभावप्रतिपादकं वचनं तत् सत्यमलीकं वा ?। यदि सत्यम्, तर्हि तस्यैव सत्यवचनस्य सद्भावाद् नाभावः सर्वभावानाम्। अथालीकमिदं वचनम्, तर्ह्यप्रमाणमेतत्, अतो नातः शून्यतासिद्धिः। अथ यथा तथा वाभ्युपगतमस्माभिः शून्यताप्रतिपादकं वचनम्, अतोऽस्मद्वचनप्रामाण्यात् शून्यतासिद्धिरिति तव मतिः। नैवम्, यतः 'सत्यम्, अलीकं वा त्वयेदमभ्युपगतम् ?' इत्यादि पुनस्तदेवावर्तते। किञ्च, अभ्युपगन्ता, अभ्युपगमः, अभ्युपगमनीयं चेत्येतत्त्रयस्य सद्भावेऽभ्युपगमोऽप्येष भवतो युज्यते, न च सर्वभावानामभावे एतत्त्रयं युक्तमिति ॥१७३४–१७३५॥ अपि च,

तव वचनमभ्युपगमश्च सन् वाऽसन्वा ?

सिकयासु किं न तेल्लं सामग्गीओ तिलेसु वि किमत्थि ?। किंव न सव्वं सिज्झइ सामग्गीओ खपुप्फाणं ?

(सिकतासु किं न तैलं सामग्रीतस्तिलेष्वपि किमस्ति ?। किंवा न सर्वं सिध्यति सामग्रीतो खपुष्पानाम् ? ॥ १७३६ ॥)

सिलादौ तैलादि सद्वाऽसद् ?

सर्वभावानामसत्त्वे सर्वोऽपि प्रतिनियतो लोकव्यवहारः समुच्छिद्यते, तथाहि–भावाभावस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात् किमिति सिकताकणसामग्रीतस्तैलं न भवति, तिलादिसामग्र्यां वा तत् किमस्ति ?। किं वा खपुष्पसामग्रीतः सर्वमपि कार्यजातं न सिध्यति ?। न चैवम्, तस्मात् प्रतिनियतकार्यकारणभावदर्शनाद् नाभावसामग्रीतः किमप्युत्पद्यते, किन्तु यथास्वभावसामग्रीतः, तथा च सति न शून्यं जगदिति ॥१७३६॥ किञ्च,

सव्वं सामग्गिमयं नेगंतो ऽयं जओ ऽणुरपएसो। अह सो वि सप्पएसो जत्थावत्था स परमाणू १७३७

(सर्वं सामग्रीमयं नैकान्तोऽयं यतोऽणुरप्रदेशः। अथ सोऽपि सप्रदेशो यत्रावस्था स परमाणुः ॥ १७३७ ॥)

सर्वं सामग्रीमयं सामग्रीजन्यं वस्त्वित्ययमपि नैकान्तः, यतो द्व्यणुकादयः स्कन्धाः सप्रदेशत्वाद् द्व्यादिपरमाणुजन्यत्वाद् भवन्तु सामग्रीजन्याः, परमाणुः पुनरप्रदेश इति न केनचिज्जन्यते, इति कथमसौ सामग्रीजन्यः स्यात् ? । अस्ति चासौ, कार्यलिङ्गगम्यत्वात्; उक्तं च–

"मूर्तोऽणुरप्रदेशः कारणमन्त्यं भवेत् तथा नित्यः। एकरस-वर्ण-गन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥"

अणौ सामग्री जन्यत्व-व्यभिचारः

अथायमपि सप्रदेशः, तर्हि तत्प्रदेशोऽणुर्भविष्यति, तस्यापि सप्रदेशत्वे तत्प्रदेशोऽणुरित्येवं तावत्, यावद् यत्र क्वचिद् निष्प्रदेशतया भवद्बुद्धेरवस्थानं भविष्यति, स एव परमाणुः, तेनापि च सामग्रीजन्यत्वस्य व्यभिचार इति ॥ १७३७ ॥

न सन्त्येव ते परमाणवः, सामग्रीजन्यत्वाभावादित्याशङ्क्याह—

सइ सामग्गिमयं न याणवो संति नणु विरुद्धमिदं। किं वाणूणमभावे निप्फण्णमिणं खपुप्फेहिं? १७३८

(दृश्यते सामग्रीमयं न चाणवः सन्ति ननु विरुद्धमिदम्। किं वाऽणूनामभावे निष्पन्नमिदं खपुष्पैः ? ॥ १७३८ ॥)

'सामग्रीमयं सर्वं दृश्यते' इति भवतैव प्रागुक्तम्, 'अणवश्च न सन्ति' इत्यधुना ब्रूषे, ननु विरुद्धमिदम्, यथा 'सर्वमप्यनृतं वचनम्' इति ब्रुवतः स्ववचनविरोधः, तथाऽत्रापीत्यर्थः। यदेव हि सामग्रीमयं किमपि दृश्यते भवता, तदेवाणुसंघातात्मकम्, अतः स्ववचनेनैव प्रतिपादितत्वात् कथमणवो न सन्ति ? इति भावः। किञ्च, अणूनामभाव इदं सर्वमपि घटादि कार्यजातं किं खपुष्पैर्निष्पन्नम्, परमाण्वभावे तज्जनकमृत्पिण्डादिसामग्र्यभावात् ? इति भावः। तस्माद् यस्मात् सामग्रीमयं दृश्यत इति प्रतिपद्यते भवता, तद्वदेव परमाणव इति॥१७३८॥

यदुक्तम्—'परभागादरिसणओ सव्वारामागसुहमयाओ य' इत्यादि(गा०–१६९६)तत्र प्रतिविधानमाह—

दिस्सस्साराभागो घेप्पइ न य सो त्ति नणु विरुद्धमिणं। सव्वाभावे वि न सो घेप्पइ किं खरविसाणस्स?

आराद्भागः परभागसापेक्ष एवेति तत्सिद्धिः

(दृश्यस्याराद्भागो गृह्यते न च स इति ननु विरुद्धमिदम्। सर्वाभावेऽपि न स गृह्यते किं खरविषाणस्य ? ॥१७३९॥)

यदुक्तम्–'दृश्यस्यापि वस्तुनः परभागस्तावद् न दृश्यते, आराद्भागस्तु 'गृह्यते' दृश्यते, परं सोऽप्यन्यान्यपरभागकल्पनया प्रागुक्तयुक्तितो नास्ति' इति। ननु विरुद्धमिदम्–'गृह्यतेऽसौ, न च समस्ति' इति। सर्वाभावाद् भ्रान्त्याऽसौ गृह्यत इति चेत्। तदयुक्तम्, यतः सर्वाभावे तुल्येऽपि किमिति खरविषाणस्य संबन्धी आराद्भागो न गृह्यते ? समता विपर्ययो वा कथं न भवति ? इति ॥१७३९॥ किञ्च,

परभागादरिसणओ नाराभागो वि किमणुमाणं ति। आराभागग्गहणे किं व न परभागसंसिद्धी? १७४०

(परभागादर्शनतो नाराद्भागोऽपि किमनुमानमिति। आराद्भागग्रहणे किं वा न परभागसंसिद्धिः ? ॥ १७४० ॥)

'परभागमात्रादर्शनादाराद्भागोऽपि नास्ति' इत्यत्र किमनुमानं भवतः ? । एतदुक्तं भवति–यत् प्रत्यक्षेण सकललोकप्रसिद्धं तदग्नेरौष्ण्यमिव कथमनुमानेन बाध्यते ? । आराद्भागस्य सापेक्षिकत्वात् तदन्यथानुपपत्तेः परभागानुमानं तावद्यापि युज्यते । यस्तु परभागादर्शनमात्रेणैव तन्निह्नवः, सोऽसंबद्ध एव, सत्स्वपि देशादिविप्रकृष्टेषु मेरु-पिशाचादिष्वदर्शनसंभवात् । तस्माद् न परभागादर्शनमात्रेणाराद्भागोऽपह्नोतव्यः । किञ्च, आराद्भागग्रहणे परभागानुमानं युज्येतापीति भाष्यकारोऽप्याह–'आराभागे'त्यादि, आराद्भागग्रहणे कथं न परभागसंसिद्धिः ? अपि तु तत्संसिद्धिरेव, तथाहि–दृश्यवस्तुनः परभागोऽस्ति, तत्संबन्धिभूतस्याराद्भागस्य ग्रहणात्, इह यत्संबन्धिभूतो भागो गृह्यते तत् समस्ति, यथा नभसः पूर्वभागे गृहीते तत्संबन्ध्यपरभागः, गृह्यते च घटादेराराद्भागः, अतस्तत्संबन्धिभूतः परभागोऽप्यस्ति । यच्चोक्तम्–'आराद्भागस्याऽप्यन्य आराद्भागः कल्पनीयः,तस्याप्यन्य इत्यादि तावत् ,यावत् सर्वारातीयभागः' इति । अत्रापि परभागस्यासत्त्वे सर्वारातीयभागपरिकल्पनमनुपपन्नमेव स्यात् । तस्मादस्ति परभाग इति ॥ १७४० ॥ अपि च,

सव्वाभावे वि कओ आरा-पर-मज्झभागनाणत्तं । अह परमईए भण्णइ स-परमइविसेसणं कत्तो ? १७४१

आर-पर-मज्झभागा पडिवण्णा जइ न सुण्णया नाम । अप्पडिवण्णेसु वि का विगप्पणा खरविसाणस्स?॥

सव्वाभावे वाराभागो किं दीसए न परभागो । सव्वागहणं व न किं किं वा न विवज्जओ होइ ? ॥१७४३॥

(सर्वाभावेऽपि कुत आरात्-पर-मध्यभागनानात्वम् । अथ परमत्या भण्यते स्व-परमतिविशेषणं कुतः ? ॥ १७४१ ॥)

(आरात्-पर-मध्यभागाः प्रतिपन्ना यदि न शून्यता नाम । अप्रतिपन्नेष्वपि का विकल्पना खरविषाणस्य ? ॥ १७४२ ॥)

(सर्वाभावे वाराद्भागः किं दृश्यते न परभागः ? । सर्वाग्रहणं च न किं किं वा न विपर्ययो भवति ? ॥ १७४३ ॥)

तिस्रोऽपि प्रतीतार्था एवेति ॥ १७४१–१७४२–१७४३ ॥

किञ्च, यदि परभागादर्शनाद् भावानामसत्त्वं प्रतिपाद्यते, तर्हि स्फटिकादीनां तन्न स्यादिति दर्शयन्नाह—

परभागदरिसणं वा फलिहाईणं ति ते धुवं संति । जइवा ते वि न संता परभागादरिसणमहेऊ ॥१७४४॥ स्फटिके

सव्वादरिसणाउ च्चिय न भण्णए कीस, भणइ तन्नाम । पुव्वब्भुवगयहाणी पच्चक्खविरोहओ चेव १७४५ परभाग-

(परभागदर्शनं वा स्फटिकादीनामिति ते ध्रुवं सन्ति । यदि वा तेऽपि न सन्तः परभागादर्शनमहेतुः ॥ १७४४ ॥) दर्शना-

(सर्वादर्शनत एव न भण्यते कस्मात्, भणति तन्नाम । पूर्वाभ्युपगतहानिः प्रत्यक्षविरोधतश्चैव ॥ १७४५ ॥) दभ्युपग-

ननु येषां स्फटिका-ऽभ्रपटलादीनां भावानां परभागदर्शनमस्ति ते तावद् ध्रुवं सन्त्येव, इति 'परभागादर्शनात्' इत्यनेन हेतुना सर्व- महानिः

भावानामसत्त्वं न सिध्यति । अथ स्फटिकादयोऽपि न सन्ति तर्हि 'परभागादर्शनात्' इत्ययमहेतुः, त्वदभिप्रेतस्य सर्वभावासत्त्वस्यासाधकत्वात् । अतोऽव्यापकमग्रुं हेतुं परित्यज्य 'सर्वादर्शनाद् न सन्ति भावाः' इत्ययमेव व्यापको हेतुः कस्माद् न भण्यते ? । 'मणइ तमाम' त्ति अत्र पर उत्तरं भणति । किम् ? इत्याह—तन्नामास्तु 'सर्वादर्शनात्'इत्येव(प्र०...इति–अयं)हेतुस्तर्हि भवत्वित्यर्थः, यथा तथा शून्यतैवास्माभिः साधयितव्या, सा च 'सर्वादर्शनात्' इत्यनेनापि हेतुना सिध्यतु, किमनेनाऽऽग्रहेणास्माकम् ? इति भावः । अथ सूरिराह—'पुव्वेत्यादि' नन्विदानीं 'सर्वादर्शनात्' इति ब्रुवतो भवतः 'परभागादरिसणओ' इति(गा० १६९६)पूर्वाभ्युपगतस्य हानिः प्राप्नोति । किञ्च, ग्राम-नगर-सरित्-समुद्र-घट-पटादीनां प्रत्यक्षेणैव दर्शनात् सर्वादर्शनलक्षणस्य हेतोः प्रत्यक्षविरोधः । ततः प्रत्यक्षविरोधतश्च 'सर्वादर्शनात्' इत्येतदयुक्तमिति ।

अथ कश्चिदाह—ननु सपक्षस्य सर्वस्याव्यापकोऽपि विपक्षात् सर्वथा निवृत्तो हेतुरिष्यत एव, यथा 'अनित्यः शब्दः, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्' इति; न ह्यनित्योऽर्थः सर्वोऽपि प्रयत्नानन्तरीयकः, विद्युद्-घन-कुसुमादिभिर्व्यभिचारात्; तद्वदिहापि यद्यपि सर्वेष्वपि भावेषु परभागादर्शनं नास्ति, तथापि बहुषु तावदस्ति, अतस्तेषु शून्यतां साधयन्नसौ सम्यग् हेतुर्भविष्यति । तदयुक्तम्, यतस्तत्र 'यदनित्यं न भवति तत् प्रयत्नानन्तरीयकमपि न भवति, यथाऽऽकाशम्' इत्येवं व्यतिरेकः सिध्यति; इह तु यत्र शून्यता नास्ति, किं तर्हि ? वस्तुनः सत्त्वम्, परभागादर्शनमपि तत्र नास्ति, किन्तु परभागदर्शनम्, यथा क ?, इति भवतः सर्वासद्वादिनो व्यतिरेकः क्वचिदपि न सिध्यति, अतोऽहेतुरेवायमिति ॥ १७४४–१७४५ ॥ अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

नत्थि पर-मज्झभागा अपच्चक्खत्तओ मई होज्जा । णणु अक्ख-त्थावत्ती अपच्चक्खत्तहाणी वा ॥१७४६॥ इन्द्रियाणि सन्ति न वा ?

(न स्तः पर-मध्यभागावप्रत्यक्षत्वतो मतिर्भवेत् । नन्वक्षा-ऽर्थापत्तिरप्रत्यक्षत्वहानिर्वा ॥ १७४६ ॥)

अथ स्यान्मतिः—पर-मध्यभागौ न स्तः, अप्रत्यक्षत्वात्, खरविषाणवत् । तदसत्त्वे च तदपेक्षया निर्दिश्यमान आराद्भागोऽपि नास्ति, अतः सर्वशून्यतेत्यभिप्रायः । तदयुक्तम्, यतः 'अक्षमक्षमिन्द्रियमिन्द्रियं प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षोऽर्थः, न प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षः, तद्भावोऽप्रत्यक्षत्वम्, तस्मादप्रत्यक्षत्वात्' इत्युच्यमाने नन्वक्षाणामर्थस्य चाऽऽपत्तिः सत्ता प्राप्नोति, तदापत्तौ च शून्यताभ्युपगमहानिः । शून्यतायां चाऽप्रत्यक्षत्वलक्षणस्य हेतोर्हानिः, अक्षा-ऽर्थानामभावे प्रत्यक्षा-ऽप्रत्यक्षव्यपदेशानुपपत्तेरिति भावः ॥ १७४६ ॥

अपि च, 'अप्रत्यक्षत्वात्' इत्यनैकान्तिको हेतुरिति दर्शयन्नाह—

अत्थि अपच्चक्खं पि हु जह भवओ संसयाइविन्नाणं । अह नत्थि सुण्णया का कास व केणोवलद्धा वा ?॥ संशयादिविज्ञानमस्ति न वा ?

(अस्त्यप्रत्यक्षमपि खलु यथा भवतः संशयादिविज्ञानम् । अथ नास्ति शून्यता का कस्य वा केनोपलब्धा वा ? ॥ १७४७ ॥)

नन्वप्रत्यक्षमप्यस्ति किञ्चिद् वस्तु, यथा भवतः संशयादिविज्ञानमन्येषामप्रत्यक्षमप्यस्ति, ततो यथैतत्, तथा पर-मध्यमागावमस्यथो भविष्यत इत्यनैकान्तिको हेतुः । अथ भवत्संशयादिविज्ञानमपि नास्ति, तर्हि का नाम शून्यता ?, कस्य वाऽसौ ?, केन वोपलब्धा ? । भवत एवेह तत्र किल संशयः, स चेद् नास्ति, तर्हि कस्यान्यस्य ग्राम-नगरादिसत्त्वे विप्रतिपत्तिः ? इति भावः ॥१७४७॥

तदेवं युक्तिभिः शून्यतामपाकृत्य भगवान् व्यक्तं शिक्षयन्नाह—

पच्चक्खेसु न जुत्तो तुह भूमि-जला-ऽनलेसु संदेहो।
अनिला-ऽऽगासेसु भवे सोऽवि न जुत्तोऽणुमाणाओ ॥१७४८॥

(प्रत्यक्षेषु न युक्तस्तव भूमि-जला-ऽनलेषु संदेहः । अनिला-ऽऽकाशयोर्भवेत् सोऽपि न युक्तोऽनुमानात् ॥ १७४८ ॥)

तस्माद् भूमि-जल-वह्निषु प्रत्यक्षेषु तव सौम्य ! संशयो न युक्तः, यथा स्वस्वरूपे । तथा, अनिलोऽपि प्रत्यक्ष एव, गुणप्रत्यक्षत्वात् घटवत्, ततस्तत्रापि न संशयो युक्तः । भवतु वा अनिला-ऽऽकाशयोरप्रत्यक्षत्वेन संशयः, तथाऽप्यसौ न युक्तः, अनुमानसिद्धत्वात् तयोरिति ॥१७४८॥ तत्रानिलविषयं तावदनुमानमाह—

अत्थि अदिस्सापाइयफरिसणाईणं गुणी गुणत्तणओ। रूवस्स घडो व्व गुणी जो तेसिं सोऽनिलो नाम॥

(अस्त्यदृश्यापादितस्पर्शनादीनां गुणी गुणत्वतः । रूपस्य घट इव गुणी यस्तेषां सोऽनिलो नाम ॥ १७४९ ॥)

य एतेऽदृश्येन केनाप्यापादिता जनिताः स्पर्शादयस्ते विद्यमानगुणिनः, गुणत्वात्, आदिशब्दाच्छब्द-स्वास्थ्य-कम्पा गृह्यन्ते, एतेऽपि हि वायुप्रभवाद् वायुगुणा एव, इह ये गुणास्ते विद्यमानगुणिनो दृष्टाः, यथा घट-रूपादयः, यश्चैषां स्पर्श-शब्द-स्वास्थ्यकम्पानां गुणी स वायुः, तस्मादस्त्यसाविति ॥१७४९॥ आकाशसाधकमनुमानमाह—

अत्थि वसुहाइभाणं तोयस्स घडो व्व मुत्तिमत्ताओ। जं भूयाणं भाणं तं वोमं वत्त ! सुव्वत्तं ॥१७५०॥

(अस्ति वसुधादिभाजनं तोयस्य घट इव मूर्तिमत्त्वात् । यद् भूतानां भाजनं तद् व्योम व्यक्त ! सुव्यक्तम् ॥ १७५० ॥)

अस्ति वसुधा-जला-ऽनल-वायूनां भाजनमाधारः, मूर्तिमत्त्वात्, तोयस्य घटवत्, यच्च तेषां भाजनं तदायुष्मन् व्यक्त ! सुव्यक्तं व्योमेति । यदि च साध्यैकदेशतां दृष्टान्तस्य कश्चित् प्रेरयति, तदेत्थं प्रयोगः—विद्यमानभाजना पृथिवी, मूर्तत्वात्, तोयवत्; तथा, आपः, तेजोवत्; तेजश्च, वायुवत्; वायुश्च, पृथिवीवदिति ॥१७५०॥ तदेवं पञ्चापि भूतानि प्रसाध्योपसंहरन्नाह—

एवं पच्चक्खाइपमाणसिद्धाइं सोम्म ! पडिवज्ज । जीव-सरीराहारोवओगधम्माइं भूयाइं ॥१७५१॥

(एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धानि सौम्य ! प्रतिपद्यस्व । जीव-शरीराधारोपयोगधर्माणि भूतानि ॥ १७५१ ॥)

तदेवं सौम्य ! प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धानि प्रतिपद्यस्व पञ्च भूतानि, जीव-शरीरा-ऽऽधाराद्युपयोगधर्मकानि चैतानीति ॥१७५१॥

अशस्त्रोपहतानि च पृथिव्य-ऽप्-तेजो-वायुलक्षणानि चत्वारि भूतानि सचेतनानि, अतः पराभिप्रायमाशङ्क्य तेषां सचेतनत्वं सिसाधयिषुराह—

किह सजीवाइं मई तल्लिङ्गाओऽनिलावसाणाइं । वोमं विमुत्तिभावादाधारो चेव न सजीवं ॥१७५२॥

(कथं सजीवानि मतिस्तल्लिङ्गादनिलावसानानि । व्योम विमूर्तिभावादाधार एव न सजीवम् ॥ १७५२ ॥)

कथं पुनः सह जीवेन वर्तन्त इति सजीवानि भूतानि ? इति परस्य मतिः स्यात् । अत्रोच्यते—तस्य जीवस्य लिङ्गं तल्लिङ्गं तस्मात् तदुपलब्धेरित्यर्थः, सचेतनान्यनिलावसानानि चत्वारि भूतानि । व्योम—आकाशं पुनर्विगतमूर्तिभावमाधार एव,न तु सजीवमिति॥१७५२॥

'तल्लिङ्गात्' इत्युक्तम्, तत्र (वनस्पतेः) सजीवत्वे किं लिङ्गम् ? इत्याह—

जम्म-जरा-जीवण-मरण-रोहणा-हार-दोहला-मयओ । रोग-तिगिच्छाईहि य नारि व्व सचेयणा तरवो॥

(जन्म-जरा-जीवन-मरण-रोहणा-ऽऽहार-दौहदा-ऽऽमयतः । रोग-चिकित्सादिभिश्च नारीव सचेतनास्तरवः ॥ १७५३ ॥)

'सचेतनास्तरवः' इति प्रतिज्ञा । 'जन्म-जरा-जीवन-मरण-क्षतसंरोहणा-ऽऽहार-दौहदा-ऽऽमय-तच्चिकित्सादिसद्भावात्' इति हेतुः । 'नारीवत्' इति दृष्टान्तः । आह—नन्वनैकान्तिकोऽयम्, अचेतनेष्वपि जन्मादिव्यपदेशदर्शनात्; तथाहि—'जातं तद् दधि' इति व्यपदिश्यते, न चैतत् सचेतनम्; तथा, 'जीवितं विषम्' 'मृतं कुसुम्भकम्' इत्यादि । अत्रोच्यते—वनस्पतौ सर्वाण्यपि सचेतनलिङ्गानि जन्मादीन्युपलभ्यन्ते, अतो मनुष्येष्विव तानि तेषु निरुपचरितानि, दध्यादौ तु प्रतिनियत एव कश्चिज्जातादिव्यपदेशो दृश्यते, स चौपचारिक एव—जातमिव जातं दधि, मृतमिव मृतं कुसुम्भकमित्यादि ॥१७५३॥ वनस्पतेरेव सचेतनत्वसाधने हेत्वन्तराण्यप्याह—

छिक्कप्परोइया छिक्कमेत्तसंकोयओ कुलिंगो व्व । आसयसंचाराओ वियत्त ! वल्लीवियाणाइं ॥१७५४॥

सम्माइओ य साव-प्पबोह-संकोयणाइओऽभिमया । बउलादओ य सद्दाइविसयकालोवलंभाओ १७५५

(स्पृष्टप्ररोदिका स्पृष्टमात्रसंकोचनः कुलिङ्ग इव । आश्रयसंचाराद् व्यक्त ! वल्लीवितानानि ॥ १७५४ ॥)

(शम्यादयश्च स्वाप-प्रबोध-संकोचनादितोऽभिमताः । बकुलादयश्च शब्दादिविषयकालोपलम्भात् ॥ १७५५ ॥)

सचेतनाः स्पृष्टप्ररोदिकादयो वनस्पतयः, स्पृष्टमात्रसंकोचात्, कुलिङ्गः कीटादिस्तद्वत्। तथा, सचेतना वल्ल्यादयः, स्वरक्षार्थं वृति-वृक्ष-मरणकायाश्रयं प्रति संचरणात्। तथा, शम्यादयश्चेतनत्वेनाभिमताः, स्वाप-प्रबोध-संकोचादिमत्त्वात्, देवदत्तवत्। तथा, सचेतना बकुला-ऽशोक-कुरुबक-विरहक-चम्पक-तिलकादयः, शब्दादिविषयकालोपलम्भात्–शब्द-रूप-गन्ध-रस-स्पर्शविषयाणां काले प्रस्ताव उपभोगस्य यथासंख्यमुपलम्भादित्यर्थः, यद्वद् तद्वदिति। एवं पूर्वमपि दौहृदादिलिङ्गेषु कूष्माण्डी-बीजपूरकादयो वनस्पतिविशेषाः पक्षीकर्तव्या इति ॥१७५४–१७५५॥ अथ सामान्येन तरूणां, पृथ्वीविशेषाणां च विद्रुमादीनां सचेतनत्वसाधनायाह—

पृथ्वी-लिङ्गम्

मंसंकुरो व्व सामाणजाइरूवंकुरोवलंभाओ। तरुगण-विद्दुम-लवणो-वलादओ सासयावत्था॥१७५६॥

(मांसाङ्कुर इव समानजातिरूपाङ्कुरोपलम्भात्। तरुगण-विद्रुम-लवणो-पलादयः स्वाश्रयावस्थाः॥ १७५६॥)

तरुगणः, तथा विद्रुम-लवणो-पलादयश्च स्वाश्रयावस्था स्वजन्मस्थानगताः सन्तश्चेतनाः, छिन्नानामप्यमीषां पुनस्तत्स्थान एव समानजातीयाङ्कुरोत्थानात्, अर्शोमांसाङ्कुरवत्। आह–ननु पृथिव्यादिभूतानामिह सचेतनत्वं साधयितुमारब्धम्, ततः पृथिव्या एवादौ तत् साधयितुं युक्तम्, तस्या एवादावुपन्यासात्, तत्किमिति 'जम्म-जरा-जीवण-' (गा०–१७५३) इत्यादिना तरूणामेवादौ तत् साधितम् पश्चात्तु विद्रुम-लवणो-पलादीनामिति ?। सत्यम्, किन्तु पृथ्वीविकारतया पृथ्वीभूत एव तरूणामन्तर्भावो लोकप्रसिद्धः, सुव्यक्तचैतन्यलिङ्गाश्च यथा तरवो न तथा लवणो-पल-जलादय इति तेषामेवादौ चैतन्यं साधितमिति॥ १७५६॥ अथोदकस्य सचेतनत्वं साधयितुमाह—

जलस्य सचेनत्व-सिद्धिः

भूमिक्खयसाभावियसंभवओ दद्दुरो व्व जलमुत्तं। अहवा मच्छो व सभाववोमसंभूयपायाओ १७५७

(भूमिक्षतस्वाभाविकसंभवतो दर्दुर इव जलमुक्तम्। अथवा मत्स्य इव स्वभावव्योमसंभूतपातात्॥ १७५७॥)

भौममम्भः सचेतनमुक्तम्, क्षतभूमिसजातीयस्वाभाविकस्य तस्य संभवात्, दर्दुरवत्। अथवा, सचेतनमन्तरिक्षमम्भः, अभ्रादिविकारस्वभावसंभूतपातात्, मत्स्यवदिति॥ १७५७॥ तेजो-ऽनिलावधिकृत्याह—

तेजोवायु-लिङ्गम्

अपरप्पेरियतिरियानियमियदिग्गमणओऽणिलो गो व्व। अनलो आहाराओ विद्धि-विगारोवलम्भाओ

(अपरप्रेरिततिर्यगनियमितदिग्गमनतोऽनिलो गौरिव। अनल आहाराद् वृद्धि-विकारोपलम्भात्॥ १७५८॥)

सात्मको वायुः, अपरप्रेरिततिर्यगनियमितदिग्गमनात्, गोवत्। तथा, सात्मकं तेजः, आहारोपादानात्, तद्वृद्धौ विकारविशेषोपलम्भाच्च, नरवत्। गाथाबन्धानुलोम्याच्च व्यत्ययेनोपन्यास इति ॥१७५८॥

तदेवं पृथिव्यादीनां प्रत्येकं सचेतनत्वं प्रसाध्येदानीं सर्वेषां सामान्येन तत् साधयन्नाह—

एवं पच्चक्खाइपमाणसिद्धाइं सोम्म ! पडिवज्ज । जीव-सरीराहारोवओगधम्माइं भूयाइं ॥१७५१॥ ॥६३८॥

(एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धानि सौम्य ! प्रतिपद्यस्व । जीव-शरीराधारोपयोगधर्माणि भूतानि ॥ १७५१ ॥)

तदेवं सौम्य ! प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धानि प्रतिपद्यस्व पञ्च भूतानि, जीव-शरीरा-ऽऽधाराद्युपयोगधर्मकाणि चैतानीति ॥१७५१॥ विशेषा०

अथात्रोपदर्शितानि च पृथिव्य-ऽप्-तेजो-वायुलक्षणानि चत्वारि भूतानि सचेतनानि, अतः पराभिप्रायमाशङ्क्य तेषां सचेतनत्वं सिसाधयिषुराह—

किह सजीवाइं मई तल्लिङ्गाओऽनिलावसाणाइं । वोमं विमुत्तिभावादाधारो चेव न सजीवं ॥१७५२॥

(कथं सजीवानि मतिस्तल्लिङ्गादनिलावसानानि । व्योम विमूर्तिभावादाधार एव न सजीवम् ॥ १७५२ ॥)

कथं पुनः सह जीवेन वर्तन्त इति सजीवानि भूतानि ? इति परस्य मतिः स्यात् । अत्रोच्यते—तस्य जीवस्य लिङ्गं तल्लिङ्गं तस्मात् तदुपलब्धेरित्यर्थः, सचेतनान्यनिलावसानानि चत्वारि भूतानि । व्योम—आकाशं पुनर्विगतमूर्तिभावमाधार एव,न तु सजीवमिति॥१७५२॥

'तल्लिङ्गात्' इत्युक्तम्, तत्र (वनस्पतेः) सजीवत्वे किं लिङ्गम् ? इत्याह—

जम्म-जरा-जीवण-मरण-रोहणा-हार-दोहला-मयओ । रोग-तिगिच्छाईहि य नारि व्व सचेयणा तरवो॥ वनस्पतेः सजीवत्वे लिङ्गानि

(जन्म-जरा-जीवन-मरण-रोहणा-ऽऽहार-दौहृदा-ऽऽमयतः । रोग-चिकित्सादिभिश्च नारीव सचेतनास्तरवः ॥ १७५३ ॥)

'सचेतनास्तरवः' इति प्रतिज्ञा । 'जन्म-जरा-जीवन-मरण-क्षतसंरोहणा-ऽऽहार-दौहृदा-ऽऽमय-तच्चिकित्सादिसद्भावात्' इति हेतुः । 'नारीवत्' इति दृष्टान्तः । आह—नन्वनैकान्तिकोऽयम्, अचेतनेष्वपि जन्मादिव्यपदेशदर्शनात्; तथाहि—'जातं तद् दधि' इति व्यपदिश्यते, न चैतत् सचेतनम्; तथा, 'जीवितं विषम्' 'मृतं कुसुम्भकम्' इत्यादि । अत्रोच्यते—वनस्पतौ सर्वाण्यपि सचेतनलिङ्गानि जन्मादीन्युपलभ्यन्ते, अतो मनुष्येष्विव तानि तेषु निरुपचरितानि, दध्यादौ तु प्रतिनियत एव कश्चिज्जातादिव्यपदेशो दृश्यते, स चौपचारिक एव—जातमिव जातं दधि, मृतमिव मृतं कुसुम्भकमित्यादि ॥१७५३॥ वनस्पतेरेव सचेतनत्वसाधने हेत्वन्तराण्यप्याह—

छिक्कप्परोइया छिक्कमेत्तसंकोयओ कुलिंगो व्व । आसयसंचाराओ वियत्त ! वल्लीवियाणाइं ॥१७५४॥

सम्मादओ य साव-प्पबोह-संकोयणाइओऽभिमया । वउलादओ य सद्दाइविसयकालोवलंभाओ १७५५

(स्पृष्टप्ररोदिकाः स्पृष्टमात्रसंकोचतः कुलिङ्ग इव । आश्रयसंचाराद् व्यक्त ! वल्लीवितानानि ॥ १७५४ ॥)

(शम्यादयश्च स्वाप-प्रबोध-संकोचनादितोऽभिमताः । बकुलादयश्च शब्दादिविषयकालोपलम्भात् ॥

सचेतनाः स्पृष्टप्ररोदिकादयो वनस्पतयः, स्पृष्टमात्रसंकोचात्, कुलिङ्गः कीटादिस्तद्वत्। तथा, सचेतना वल्ल्यादयः, स्वरक्षार्थं वृति-वृक्ष-वरण्डकाद्याश्रयं प्रति संचरणात्। तथा, शम्यादयश्चेतनत्वेनाभिमताः, स्वाप-प्रबोध-संकोचादिमत्त्वात्, देवदत्तवत्। तथा, सचेतना बकुला-ऽशोक-कुरुबक-विरहक-चम्पक-तिलकादयः, शब्दादिविषयकालोपलम्भात्–शब्द-रूप-गन्ध-रस-स्पर्शविषयाणां काले प्रस्ताव उपभोगस्य यथासंख्यमुपलम्भादित्यर्थः, यज्ञदत्तवदिति। एवं पूर्वमपि दौहृदादिलिङ्गेषु कूष्माण्डी-बीजपूरकादयो वनस्पतिविशेषाः पक्षीकर्तव्या इति ॥१७५४-१७५५॥ अथ सामान्येन तरूणां, पृथ्वीविशेषाणां च विद्रुमादीनां सचेतनत्वसाधनायाह— तरुगण-विद्दुम-लवणो-वलादओ सासयावत्था॥१७५६॥ पृथ्वी-लिङ्गम्

मंसंकुरो व्व सामाणजाइरूवंकुरोवलंभाओ।

(मांसाङ्कुर इव समानजातिरूपाङ्कुरोपलम्भात्। तरुगण-विद्रुम-लवणो-पलादयः स्वाश्रयावस्थाः ॥ १७५६ ॥)

तरुगणः, तथा विद्रुम-लवणो-पलादयश्च स्वाश्रयावस्था स्वजन्मस्थानगताः सन्तश्चेतनाः, छिन्नानामप्यमीषां पुनस्तत्स्थान एव समानजातीयाङ्कुरोत्थानात्, अर्शोमांसाङ्कुरवत्। आह–ननु पृथिव्यादिभूतानामिह सचेतनत्वं साधयितुमारब्धम्, ततः पृथिव्या एवादौ तत् साधयितुं युक्तम्, तस्या एवादावुपन्यासात्, तत्किमिति 'जम्म-जरा-जीवण-' (गा०–१७५३) इत्यादिना तरूणामेवादौ तत् साधितम् ?। सत्यम्, किन्तु पृथ्वीविकारतया पृथ्वीभूत एव तरूणामन्तर्भावो लोकप्रसिद्धः, सुव्यक्तचैतन्यलिङ्गाश्च यथा तरवो न तथा लवणो-पल-जलादय इति तेषामेवादौ चैतन्यं साधितमिति ॥ १७५६॥ अथोदकस्य सचेतनत्वं साधयितुमाह— जलस्य सचेतनत्व-सिद्धिः

भूमिक्खयसाभावियसंभवओ दद्दुरो व्व जलमुत्तं। अहवा मच्छो व सभाववोमसंभूयपायाओ १७५७

(भूमिक्षतस्वाभाविकसंभवतो दर्दुर इव जलमुक्तम्। अथवा मत्स्य इव स्वभावव्योमसंभूतपातात् ॥ १७५७॥)

भौममम्भः सचेतनमुक्तम्, क्षतभूमिसजातीयस्वाभाविकस्य तस्य संभवात्, दर्दुरवत्। अथवा, सचेतनमन्तरिक्षमम्भः, अभ्रादिविकारस्वभावसंभूतपातात्, मत्स्यवदिति ॥ १७५७॥ तेजो-ऽनिलावधिकृत्याह—

अपरप्पेरियतिरियानियमियदिग्गमणओऽणिलो गो व्व। अनलो आहाराओ विद्धि-विगारोवलम्भाओ तेजोवायु-लिङ्गम्

(अपरप्रेरिततिर्यगनियमितदिग्गमनतोऽनिलो गौरिव। अनल आहाराद् वृद्धि-विकारोपलम्भात् ॥ १७५८ ॥)

सात्मको वायुः, अपरप्रेरिततिर्यगनियमितदिग्गमनात्, गोवत्। तथा, सात्मकं तेजः, आहारोपादानात्, तद्वृद्धौ विकारविशेषोपलम्भाच्च, नरवत्। गाथाबन्धानुलोम्याच्च व्यत्ययेनोपन्यास इति ॥१७५८॥

तदेवं पृथिव्यादीनां प्रत्येकं सचेतनत्वं प्रसाध्येदानीं सर्वेषां सामान्येन तत् साधयन्नाह—

वोऽणब्भाइविगारमुत्तजाइत्तओऽणिलंताइं। सत्थासत्थहयाओ निज्जीव-सजीवरूवाओ १७५९

(तनवोऽनभ्रादिविकारमूर्तजातित्वतोऽनिलान्तानि । शस्त्राऽशस्त्रहता निर्जीव-सजीवरूपाः ॥ १७५९ ॥)

पृथिव्याद्यनिलान्तानि चत्वारि भूतानि जीवनिर्वर्तितास्तदाधारभूतास्तनव इति प्रतिज्ञा, अभ्रादिविकारादन्यत्वे सति मूर्तजातित्वात्, गवादिशरीरवत् । अभ्रादिविकारस्तु विस्रसापरिणतपुद्गलसंघातरूपत्वेनाचेतनत्वाद् वर्जितः । ताश्च पृथिव्यादितनवः शस्त्रोपहता निर्जीवाः, अशस्त्रोपहतास्तु सजीवा वर्ण-गन्ध-रसादिलक्षणतः समवसेया इति ॥१७५९॥ प्रकारान्तरेणापि पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां जीवत्वं साधयितुमाह—

एकेन्द्रियाणां जीवत्वम्

सिज्झंति सोम्म ! बहुसो जीवा नवसत्तसंभवो नवि य। परिमियदेसो लोगो न संति चेगिंदिया जेसिं॥

ते सिं भवविच्छित्ती पावइ नेट्ठा य सा जओ तेण। सिद्धमणंता जीवा भूयाहारा य तेऽवस्सं॥ १७६१॥

(सिध्यन्ति सौम्य ! बहुशो जीवा नवसत्त्वसंभवो नापि च । परिमितदेशो लोको न सन्ति चैकेन्द्रिया येषाम् ॥ १७६० ॥)

(तेषां भवविच्छित्तिः प्राप्नोति नेष्टा च सा यतस्तेन । सिद्धमनन्ता जीवा भूताधाराश्च तेऽवश्यम् ॥ १७६१ ॥)

सिध्यन्ति मुक्तिं यान्ति तावदजस्रं बहुशो जीवाः, न च नवसत्त्वोत्पादः केनापीष्यते, परिमितदेशश्च लोकः, ततस्तदाधाराः स्थूलाः स्तोका एव जीवा घटन्ते । एवं च सति येषां मतेन वनस्पत्यादय एकेन्द्रिया जीवा न सन्ति, तेषां भवस्य संसारस्य व्यवच्छित्तिः प्राप्नोति । न चासौ कस्यापि तीर्थान्तरीयस्येष्टा यतः, तेन तस्मात् कारणात् सिद्धं सत्त्वानामानन्त्यम् । ते च संसारित्वादवश्यं भूताधाराः शरीरिण एवेत्यर्थः । न च वनस्पत्यादीनन्तरेणान्यत् तेषां शरीरमुपपद्यते । निर्वचन्तां वा यच्छरीरास्ते, अभ्युपगम्यतां वा वनस्पत्यादीनां सात्मकत्वमिति भावः ॥१७६०–१७६१॥ अथ प्रेरकमाशङ्क्य परिहारमाह—

जीवाकुले लोकेऽप्यहिंसा

एवमहिंसाभावो जीवघणं ति न य तं जओऽभिहिअं। सत्थोवहयमजीवं न य जीवघणं ति तो हिंसा॥

(एवमहिंसाऽभावो जीवघनमिति न च तद् यतोऽभिहितम् । शस्त्रोपहतमजीवं न च जीवघनमिति ततो हिंसा ॥ १७६२ ॥)

नन्वेवं सति लोकस्यातीवपृथिव्यादिजीवघनत्वादहिंसाऽभावः, संयतैरप्यहिंसाव्रतमित्थं निर्वाहयितुमशक्यमिति भावः । तदेतद् न, यतोऽनन्तरमेवाभिहितमस्माभिः—'शस्त्रोपहतं पृथिव्यादिकमजीवं भवति । तदजीवत्वे चाकृता-ऽकारितादिपरिभोगेन निर्वहत्येव यतीनां संयमः । न च 'जीवघनो लोकः' इत्येतावन्मात्रेणैव हिंसा संभवतीति ॥१७६२ ॥

आह—ननु जीवाकुले लोकेऽवश्यमेव जीवघातः संभाव्यते, जीवांश्च घ्नन् कथं हिंसको न स्यात् ? इत्याह—

न य घायउ त्ति हिंसो नाघायंतो त्ति निच्छियमहिंसो । न विरलजीवमहिंसो न य जीवघणं ति तो हिंसो

(न च घातक इति हिंस्रो नाघ्नन्निति निश्चितमहिंस्रः । न विरलजीवमहिंस्रो न च जीवघनमिति ततो हिंस्रः ॥ १७६३ ॥)

अहणंतो वि हु हिंसो दुट्ठत्तणओ मओ अहिमरो व्व । बा॥हंतो न वि हिंसो सुद्धत्तणओ जहा विज्जो १७६४

(अघ्नन्नपि खलु हिंस्रो दुष्टत्वतो मतोऽभिमर इव । बाधमानो नापि हिंस्रः शुद्धत्वतो यथा वैद्यः ॥ १७६४ ॥)

न हि 'घातकः' इत्येतावता हिंस्रः, न चाघ्नन्नपि निश्चयनयमतेनाहिंस्रः, नापि 'विरलजीवम्' इत्येतावन्मात्रेणाहिंस्रः, न चापि 'जीवघनम्' इत्येतावता च हिंस्र इति । किं तर्हि ? अभिमरो गजादि(प्र०...राजादि)घातकः स इव दुष्टाध्यवसायोऽघ्नन्नपि हिंस्रो मतः । बाधमानोऽपि च शुद्धपरिणामो न हिंस्रो यथा वैद्यः, इति घ्नन्नप्यहिंस्रः, अघ्नन्नपि च हिंस्र उक्तः ॥ १७६३–१७६४ ॥

स इह कथंभूतो ग्राह्यः ? इत्याह—

पंचसमिओ तिगुत्तो नाणी अविहिंसओ न विवरीओ । होउ व संपत्ती से मा वा जीवोवरोहेणं॥१७६५॥

(पञ्चसमितस्त्रिगुप्तो ज्ञान्यविहिंसको न विपरीतः । भवतु वा संपत्तिस्तस्य मा वा जीवोपरोधेन ॥ १७६५ ॥)

पञ्चभिः समितिभिः समितः, तिसृभिर्गुप्तिभिश्च गुप्तो ज्ञानी जीवस्वरूप-तद्रक्षाक्रियाभिज्ञः सर्वथा जीवरक्षापरिणामपरिणतः, बाह्यजीवहिंसाया-त्वप्रयतश्च कथमपि हिंसन्नप्यविहिंसको मतः । एतद्विपरीतलक्षणस्तु नाहिंसकः, किन्तु हिंस्र एवायम्, अशुभपरिणामत्वात् । बाह्यजीवहिंसायास्तु जीवोपरोधेन जीवस्य कीटादेरुपरोधेनोपघातेन संपत्तिर्भवतु, मा भूद् वा 'से' तस्य साध्वादेः, हिंसकत्वे तस्या अनैकान्तिकत्वादिति ॥ ॥ १७६५ ॥ कुतस्तस्या अनैकान्तिकत्वम् ? इत्याह—

हिंसा अशुभ-परिणाम

असुभो जो परिणामो सा हिंसा सो उ बाहिरनिमित्तं । को वि अवेक्खेज्ज नवा जम्हाऽणेगंतियं बज्झं॥

(अशुभो यः परिणामः सा हिंसा स तु बाह्यनिमित्तम् । कोऽप्यपेक्षेत नवा यस्मादनैकान्तिकं बाह्यम् ॥ १७६६ ॥)

यस्मादिह निश्चयतो(प्र०...निश्चयनयतो) योऽशुभपरिणामः स एव 'हिंसा' इत्याख्यायते । स च बाह्यसत्त्वातिपातक्रियालक्षणं निमित्तं कोऽप्यपेक्षते, कोऽपि पुनस्तन्निरपेक्षोऽपि भवेत्, यथा तन्दुलमत्स्यादीनाम्; तस्मादनैकान्तिकमेव बाह्यनिमित्तम् , तत्सद्भावेऽप्य-हिंसकत्वात्, तदभावेऽपि च हिंसकत्वादिति ॥ १७६६ ॥

नन्वेवं तर्हि बाह्यो जीवघातः किं सर्वथैव हिंसा न भवति ? । उच्यते–कश्चिद् भवति, कश्चित्तु न । कथम् ? इत्याह—

असुभपरिणामहेऊ जीवाबाहो त्ति तो मयं हिंसा । जस्स उ न सो निमित्तं संतो वि न तस्स सा हिंसा ॥

(अशुभपरिणामहेतुर्जीवाबाध इति ततो मतं हिंसा । यस्य तु न स निमित्तं सन्नपि न तस्य सा हिंसा ॥ १७६७ ॥)

अशुभपरिणामो हेतुः कारणं यस्यासावशुभपरिणामहेतुर्जीवाबाधो जीवघातः, ततस्तस्माद् यो जीवाबाधोऽशुभपरिणामस्य हेतुः, अथवा, स एव 'हिंसा' इति मतं तीर्थकर-गणधराणाम् । यस्य तु जीवाबाधस्य सोऽशुभपरिणामो न निमित्तं स जीवाबाधः सन्नपि तस्य साधोर्न

हिंसेति ॥ १७६७ ॥ अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयन्नाह—

सद्दादओ रइफला न वीयमोहस्स भावसुद्धीओ। जह, तह जीवाबाहो न सुद्धमणसो विहिंसाए १७६८

(शब्दादयो रतिफला न वीतमोहस्य भावशुद्धेः। यथा, तथा जीवाबाधो न शुद्धमनसोऽपि हिंसायै ॥ १७६८ ॥)

यथेह वीतराग-द्वेष-मोहस्य भगवत इष्टाः शब्द-रूपादयो भावविशुद्धितो न कदाचिद् रतिफला रतिजनकाः संपद्यन्ते, यथा वेह शुद्धात्मनो रूपवत्यामपि मातरि न विषयाभिलाषः संजायते; तथा शुद्धपरिणामस्य यत्नवतः साधोः सत्त्वोपघातोऽपि न हिंसायै संपद्यते। ततोऽशुभपरिणामजनकत्वे बाह्यं निमित्तमनैकान्तिकमेवेति। तस्माद् व्यक्त! सन्ति पञ्च भूतानि, चेतनानि चाद्यानि चत्वारि, इत्येतत् प्रतिपद्यस्वेति स्थितम्। यच्च "स्वप्नोपमं वै सकलम्" इत्यादि। तत्रापि यस्तत्र चेतसि वर्तते नासावर्थः, किन्तु भवभयोद्विग्नानां भव्यसत्त्वानां धन-कनक-पुत्र-कलत्राद्यसारतामात्रप्रतिपादनं तेन विधीयते, येन ते तदास्थां परित्यज्य मुक्तये प्रवर्तन्ते, न पुनस्तत्र भूताभावः प्रतिपाद्यते इति मुञ्च संशयम्, प्रतिपद्यस्व भूतास्तित्वमिति ॥१७६८॥ ततो व्यपगतसंदेहोऽसौ संवेगमागतो व्यक्तः किं कृतवान्? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेण जरा-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं॥

(गा०–१६०४)व्याख्यानं पूर्ववत् ॥ इति षष्ठ्यशीतिगाथार्थः ॥ १७६९ ॥

॥ इति चतुर्थो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमगणधरवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

ते पव्वइए सोउं सुहम्म आगच्छई जिणसगासं। वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥१७७०॥

(तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वा सुधर्माऽऽगच्छति जिनसकाशम्। व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १७७० ॥)

व्याख्या पूर्ववत्, नवरं सुधर्मनामा द्विजोपाध्यायोऽत्र वक्तव्यः ॥ १७७० ॥ आगतस्य तस्य भगवता किं कृतम्? इत्याह—

आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं। नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं १७७१

व्याख्या पूर्ववदिति (गा०–१६०६) ॥ १७७१ ॥ आभाष्य किमुक्तोऽसौ? इत्याह—

कं मन्ने जारिसो इह भवम्मि सो तारिसो परभवे वि। वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो १७७२

(किं मन्यसे यादृश इहभवे स तादृशः परभवेऽपि। वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १७७२ ॥)

त्वमेवं मन्यसे—यो मनुष्यादिर्यादृश इहभवे स तादृशः परभवेऽपि। नन्वयमनुचितस्ते संशयः, यतोऽसौ विरुद्धवेदपदश्रुतिनिबन्धनो

५.सुधर्म-गणधरः

यो यादृशः स परभवे तादृशः

कथते । तानि चामूनि वेदपदानि—"पुरुषो वै पुरुषत्वमश्नुते, पशवः, पशुत्वम्" इत्यादि, तथा, "शृगालो वै एष जायते यः सपुरीषो दह्यते" इत्यादि । एषां च वेदपदानामभुमर्थं मन्यसे त्वम्—'पुरुषो मृतः सन् परभवे पुरुषत्वमेवाश्नुते प्राप्नोति, तथा, पशवो गवादयः पशुत्वमेवे'त्यादि, अमूनि किल भवान्तरगतजन्तुसादृश्यप्रतिपादकानि; तथा, 'शृगालो वै' इत्यादीनि तु वैसदृश्यस्यापकानि इति । अतस्तव संशयः । अयं चायुक्त एव, यतोऽमीषां वेदपदानां नायमर्थः, किन्तु वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १७७२ ॥ अत्र भाष्यम्—

कारणसरिसं कज्जं बीयस्सेवङ्कुरो त्ति मण्णंतो । इह भवसरिसं सव्वं जमवेसि परे वि तमजुत्तं १७७३

(कारणसदृशं कार्यं बीजस्येवाङ्कुर इति मन्यमानः । इहभवसदृशं सर्वं यदवैषि परस्मिन्नपि तदयुक्तम् ॥ १७७३ ॥)

सुधर्माणं प्रति भगवानुवाच—'इह कारणानुरूपमेव कार्यं भवति, यथा यवबीजानुरूपो यवाङ्कुरः, इहभवकारणं चान्यजन्म, ततस्तेनापीहभवसदृशेन भवितव्यम्' इत्येवं मन्यमानस्त्वं यदिहभवसदृशं सर्वं पुरुषादिकं परभवेऽप्यवैषि, तदयुक्तमेवेति ॥ १७७३ ॥

कुतः ? इत्याह

जाइ सरो सिंगाओ भूतणओ सासवाणुलित्ताओ। संजायइ गोलोमा-ऽविलोमसंजोगओ दुव्वा॥१७७४

इति रुक्खायुव्वेदे जोणिविहाणे य विसरिसेहिंतो। दीसइ जम्हा जम्मं सुहम्म ! तो नायमेगंतो॥१७७५

(जायते शरः शृङ्गाद् भूतृणकः सर्षपानुलिप्तात् । संजायते गोलोमा-ऽविलोमसंयोगतो दूर्वा ॥ १७७४ ॥)

(इति वृक्षायुर्वेदे योनिविधाने च विसदृशेभ्यः । दृश्यते यस्माज्जन्म सुधर्मन् ! ततो नायमेकान्तः ॥ १७७५ ॥)

ततः 'कारणानुरूपं कार्यम्' इति सुधर्मन् ! नायमेकान्तः, यतः शृङ्गादपि शरो जायते, तस्मादेव च सर्षपानुलिप्ताद् भूतृणकः शष्पसंघातो जायते; तथा, गोलोमा-ऽविलोमाभ्यां दूर्वा प्रभवति, इत्येवं वृक्षायुर्वेदे विलक्षणानेकद्रव्यसंयोगजन्मानो वनस्पतयो दृश्यन्ते । तथा, योनिविधाने च योनिप्राभृते विसदृशानेकद्रव्यसंयोगयोनयः सर्प-सिंहादिप्राणिनो मणयो हेमादयश्च पदार्था नानारूपाः समुपलभ्यन्ते । अतः केयं कार्यस्य कारणानुरूपता ? इति ॥ १७७४-१७७५ ॥

अथवा, यत एव कारणानुरूपं कार्यम्, अत एव भवान्तरे विचित्ररूपता जन्तूनाम्, इति दर्शयति—

अहव जउ च्चिय वीयाणुरूवजम्मं मयं तओ चेव। जीवं गिण्ह भवाओ भवंतरे चित्तपरिणामं ॥१७७६॥

जेण भवंकुरवीयं कम्मं चित्तं च तं जओऽभिहियं। हेउविचित्तत्तणओ भवंकुरविचित्तया तेणं ॥१७७७॥

(अथवा यत एव बीजानुरूपजन्म मतं तत एव । जीवं गृहाण भवाद् भवान्तरे चित्रपरिणामम् ॥ १७७६ ॥)

(येन भवाङ्कुरबीजं कर्म चित्रं च तद् यतोऽभिहितम् । हेतुविचित्रत्वतो भवाङ्कुरविचित्रता तेन ॥ १७७७ ॥)

कार्यस्य कारणानुरूपत्वेऽनेकान्तः

पडिवन्नं कम्मं हेउविचित्तत्तओ विचित्तं च। तो तप्फलं वि चित्तं पवज्ज संसारिणो सोम्म ! ॥१७७८॥

(यदि प्रतिपन्नं कर्म हेतुविचित्रत्वतो विचित्रं च। ततस्तत्फलमपि चित्रं प्रपद्यस्व संसारिणः सौम्य ! ॥ १७७८ ॥)

व्याख्या–अथवा, यत एव बीजानुरूपं कारणानुगुणं कार्याणां जन्म मतम्, तत एवेह भवाद् भवान्तरे जीवं गृहाण प्रतिपद्यस्व। कथंभूतम्? जाति-कुल-बलै-श्वर्य-रूपादिविचित्रपरिणामम्। यदि नाम बीजानुरूपं जन्म, तथापि कथं भवान्तरे विचित्रता जीवानाम्?, इत्याह–'जेण भवंकुरेत्यादि' येन यस्माद् नारक-तिर्यगादिरूपेण भवनं भवः स एवाऽङ्कुर इवाङ्कुरस्तस्य बीजमिह कर्मैवावसेयम्, तच्च मिथ्यात्वा-ऽविरत्यादिहेतुवैचित्र्याद् विचित्रं यस्माद् मयाऽभिहितम्, तस्मात् तज्जन्यस्य भवाङ्कुरस्यापि जात्यादिभेदेन विचित्रता। ततो यदि त्वया कर्म प्रतिपन्नम्, हेतुवैचित्र्याच्च यदि तद्वैचित्र्यमभ्युपगतम्, ततः संसारिणो जीवस्य तत्फलमपि नारक-तिर्यङ्-मनुष्या-ऽमररूपेण भवनरूपं सौम्य ! विचित्ररूपं प्रतिपद्यस्वेति ॥ १७७६–१७७७–१७७८ ॥ अत्र प्रमाणमुपरचयन्नाह–

चित्तं संसारित्तं विचित्तकम्मफलभावओ हेऊ। इह चित्तं चित्ताणं कम्माण फलं व लोगम्मि॥ १७७९॥

(चित्रं संसारित्वं विचित्रकर्मफलभावतो हेतोः। इह चित्रं चित्राणां कर्मणां फलमिव लोके ॥ १७७९ ॥)

चित्रं संसारिजीवानां नारकादिरूपेण संसारित्वमिति प्रतिज्ञा। विचित्रस्य कर्मणः फलरूपत्वादिति हेतुः। इह यद् विचित्रहेतुकं तद् विचित्रमुपलभ्यते, यथेह विचित्राणां कृषि-वाणिज्यादिकर्मणां फलं लोक इति। तदेवं कर्मवैचित्र्याद् भववैचित्र्ये प्रमाणमुक्तम् ॥ १७७९ ॥ अथ कर्मणो वैचित्र्ये प्रमाणमाह–

चित्ता कम्मपरिणई पोग्गलपरिणामओ जहा वज्झा। कम्माण चित्तया पुण तद्धेउविचित्तभावाओ १७८०

(चित्रा कर्मपरिणतिः पुद्गलपरिणामतो यथा बाह्या। कर्मणां चित्रता पुनस्तद्धेतुविचित्रभावात् ॥१७८० ॥)

इह विचित्रा कर्मपरिणतिः, पुद्गलपरिणामात्मकत्वात्, इह यत्पुद्गलपरिणामात्मकं तद् विचित्रपरिणतिरूपं दृश्यते, यथा बाह्योऽभ्रादिविकारः, पृथिव्यादिविकारो वा, यत्तु विचित्रपरिणतिरूपं न भवति तत् पुद्गलपरिणामात्मकमपि न भवति, यथाऽऽकाशम्, या पुनः पुद्गलपरिणामसाम्येऽपि कर्मणामावरणादिभेदेन विशेषतो विचित्रता सा तद्धेतुवैचित्र्यादवगन्तव्या, विचित्राश्च मिथ्यात्वादयः प्रद्वेष-निह्नवादयश्च कर्महेतव इति ॥ १७८० ॥ अथ पराभ्युपगमेनैव परभवे जीवानां वैसदृश्यं साधयन्नाह–

अहवा इहभवसरिसो परलोगो वि जइ सम्मओ तेणं। कम्मफलं पि इहभवसरिसं पडिवज्ज परलोए १७८१

(अथवेहभवसदृशः परलोकोऽपि यदि संमतस्तेन। कर्मफलमपीहभवसदृशं प्रतिपद्यस्व परलोके ॥१७८१॥)

किं भणियमिह मणुया नाणागइकम्मकारिणो संति। जइ ते तप्फलभाजो परे वि तो ऽसरिसया जुत्ता॥

(किं भणितमिह मनुजा नानागतिकर्मकारिणः सन्ति । यदि ते तत्फलभाजः परस्मिन्नपि ततोऽसदृशता युक्ता ॥१७८२॥)

व्याख्या—अथवा, यदीहभवसदृशः परलोकोऽपि संमतो भवतः, 'तेणं' ति ततः कर्मफलमपि परलोक इहभवसदृशमिहत्यविचित्रशुभा-ऽशुभक्रियानुरूपं विचित्रं प्रतिपद्यस्वेति । एवं युक्तिं प्रतिपाद्यैतदेव भावयति—'किं भणियमित्यादि' किमेतावता प्रतिपादितं भवति ? । इह तावद् मनुष्या नानागतिहेतुभूतविचित्रक्रियानुष्ठायिनः सन्तीति प्रत्यक्षत एव लक्ष्यते । ततो यदि ते परलोके तत्तत्क्रियाफलभाज इष्यन्ते, ततो यथेहत्यक्रियाणामसदृशता, तथा परलोकगतजन्तूनामपि सैव युक्ता, न तु योऽत्र यादृशः स परत्रापि तादृश एव भवति ॥

॥ १७८१–१७८२ ॥ अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अह इह सफलं कम्मं न परे तो सव्वहा न सरिसत्तं। अकयागम-कयनासा कम्माभावो ऽहवा पत्तो १७८३

कम्माभावे य कओ भवंतरं, सरिसया व तद्भावे। निक्कारणओ य भवो जइ तो नासो वि तह चेव १७८४

(अथेह सफलं कर्म न परस्मिंस्ततः सर्वथा न सदृक्षत्वम् । अकृतागम-कृतनाशौ कर्माभावोऽथवा प्राप्तः ॥ १७८३ ॥)

(कर्माभावे च कुतो भवान्तरं, सदृक्षता वा तदभावे । निष्कारणकश्च भवो यदि ततो नाशोऽपि तथैव ॥ १७८४ ॥)

अथैवं ब्रूषे–इह सफलं कर्मेति–इहभवसंबन्ध्येव कृष्यादिक्रियारूपं कर्म सफलम्, न तु पारभविकं दानादिक्रियारूपं कर्म । ततश्च तत्फलाभावाद् न परलोके जन्तुवैसदृश्यम् । अत्रोत्तरमाह—'तो सव्वहा न सरिसत्तं ति' तत एवं सति यत् तवाभिप्रेतं तत् सर्वथा परभवे जीवानां सदृशत्वं न स्यात् । तद्धि कर्मणा जन्यते, तच्च नास्ति, पारभविकक्रियाणां त्वया निष्फलत्वाभ्युपगमात् (प्र०...गम्यत्वात्) तन्निष्फलत्वे च कर्माभावात् । अथ कर्माभावेऽपि भवेत् सादृश्यम्, तर्ह्यकृतस्यैव तस्य निर्हेतुकस्याऽऽगमः प्राप्नोति, कृतस्य च दान-हिंसादि-क्रियाफलरूपस्य कर्मणो नाशः प्रसजति । अथवा, मूलत एव कर्मणामभावः प्राप्तः—दान-हिंसादिक्रियाणां निष्फलत्वाभ्युपगमाद् मूलत एव कर्मणो बन्धोऽपि न स्यादिति भावः । ततः किम् ? इत्याह–कर्माभावे च कारणाभावात् कुतो भवान्तरम् तदभावे च दूरोत्सारितमेव सादृश्यम् । अथ कर्माभावेऽपि भव इष्यते, तर्हि निष्कारण एवासौ स्यात् । यदि चैवमयमिष्येत (प्र०...मिष्यते) ततो नाशोऽपि तस्य भवस्य निष्कारण एव स्यात्, अतो व्यर्थस्तपो-नियमाद्यनुष्ठानप्रयासः । निष्कारणे च भवेऽभ्युपगम्यमाने वैसदृश्यमपि जीवानां निष्कारणं किं नेष्यते, विशेषाभावात् ? इति ॥ १७८३–१७८४ ॥ अथ प्रेरकमाशङ्क्य परिहरमाह—

कम्माभावे वि मई को दोसो होज्ज जइ सभावो ऽयं। जह कारणाणुरूवं घडाइ कज्जं सहावेणं ॥१७८५॥

(कर्माभावेऽपि मतिः को दोषो भवेद् यदि स्वभावोऽयम् । यथा कारणानुरूपं घटादि कार्यं स्वभावेन ॥ १७८५ ॥)

विशेषा॰

भवो न स्वभावात्

अथ परस्यैवंभूता मतिः स्याद् यदुत—'कर्माभावेऽपि यदि भवसद्भावरूपः स्वभाव एवायं भवेत् तर्हि को दोषः स्यात् ?–विनापि कर्म यदि स्वभावादेव भवः स्यात् तर्हि किं दूषणं भवेत् ?–न किञ्चिदित्यर्थः । दृष्टान्तमाह—यथा कर्म विनापि मृत्पिण्डादिकारणानुरूपं घटादि कार्यं स्वस्वभावेनैवोत्पद्यमानं दृश्यते, तथा सदृशप्राणिजन्मपरम्परारूपो भवोऽपि स्वभावादेव भविष्यति' । अत्रोच्यते—ननु घटोऽपि न स्वभावत एव जायते, कर्तृ-करणाद्यपेक्षित्वात् तस्य । ततश्चेहापि कर्तुरात्मनः पारभविकस्य च शरीरादिकार्यस्य करणं संभाव्यते, तच्च कर्तृ-कार्याभ्यां भिन्नं लोकेऽपि दृश्यते, कुलाल-घटाभ्यां चक्रादिवत् , यच्चेहात्मनः शरीरादि कार्यं कुर्वतः करणं तत् कर्मेति प्रतिपद्यस्वेति । स्यादेतद् , घटादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वाद् भवन्तु कुलालादयः कर्तारः, शरीरादि कार्यं त्वभ्रादिविकारवत् स्वभावतोऽपि भविष्यति, ततो न कर्मसिद्धिः । तदयुक्तम् ,यतो न स्वाभाविकं शरीरादि, आदिमत्प्रतिनियताकारत्वात् , घटवदिति । किञ्च, 'कारणानुरूपमेव कार्यम्' इत्येवं यत् परभवे सादृश्यं त्वयाऽभ्युपगम्यते, तदपि स्वभाववादिनस्तवाभ्रादिविकारदृष्टान्ते परिहीयते, अभ्रादिविकारस्य स्वकारणभूतपुद्गलद्रव्यादतिविलक्षणत्वादिति ॥१७८५॥ अपिच,

स्वभावः किं वस्तु, निष्कारणता, वस्तुधर्मो वा ?

होज्ज सहावो वत्थुं निक्कारणया व वत्थुधम्मो वा ?। जइ वत्थुं णत्थि तओऽणुवलद्धीओ खपुप्फं व १७८६

अच्चंतमणुवलद्धो वि अह तओ अत्थि, नत्थि किं (प्र०.....नत्थि तो) कम्मं ।

हेऊ वि (प्र०...हेऊ व) तदत्थित्ते जा नणु कम्मस्स वि स एव ॥१७८७॥

कम्मस्स वाभिहाणं होज्ज सहावो त्ति होउ को दोसो । निच्चं व सो सभावो सरिसो एत्थं च को हेऊ ?॥

(भवेत् स्वभावो वस्तु निष्कारणता वा वस्तुधर्मो वा ? । यदि वस्तु नास्ति सकोऽनुपलब्धेः खपुष्पमिव ॥ १७८६ ॥)

(अत्यन्तमनुपलब्धोऽप्यथ सकोऽस्ति नास्ति किं कर्म । हेतुर्वा तदस्तित्वे यो ननु कर्मणोऽपि स एव ॥१७८७॥)

(कर्मणो वाभिधानं भवेत् स्वभाव इति भवतु को दोषः । नित्यं वा स स्वभावः सदृशोऽत्र च को हेतुः ? ॥१७८८॥)

एतद् गाथात्रयमपि प्रायः प्रागेव व्याख्यातार्थम् , नवरं 'निच्चं' इत्यादि तृतीयगाथोत्तरार्धम् । इदमत्र हृदयम्—स स्वभावो नित्यं सदृश एव त्वयाऽभ्युपगन्तव्यः, भवान्तरे सदृशस्यैव मनुष्यादिभवस्य जननात् , तस्य च स्वभावस्य नित्यं सदृशत्वे को हेतुः ? न कश्चिदित्यभिप्रायः । स्वभावत एवायं स्वभावः सदृश इति चेत् । ननु भवविसदृशतायामप्येतद् वक्तुं शक्यत एवेति ॥ १७८६–१७८७–१७८८ ॥ किञ्च,

सो मुत्तोऽमुत्तो वा जइ मुत्तो तो न सव्वहा सरिसो। परिणामओ पयं पिव न देहहेऊ जइ अमुत्तो १७८९

उवगरणाभावाओ न य हवइ सुहम्म ! सो अमुत्तो वि। कज्जस्स मुत्तिमत्ता सुहसंवित्तादिओ चेव १७९०

(स मूर्तोऽमूर्तो वा यदि मूर्तस्ततो न सर्वथा सदृशः । परिणामतः पय इव न देहहेतुर्यद्यमूर्तः ॥ १७८९ ॥)

(उपकरणाभावाद् न च भवति सुधर्मन् ! सोऽमूर्तोऽपि । कार्यस्य मूर्तिमत्त्वात् सुखसंवित्त्यादितश्चैव ॥१७९०॥)

विशेषा• स्वभावो मूर्तोऽमूर्तो वा ?

व्याख्या–स स्वभावो मूर्तः, अमूर्तो वा ? । यदि मूर्तः, तर्हि कर्मणा सह तस्य को विशेषः ?—संज्ञान्तरमात्रविशिष्टं कर्मैवेत्युक्तं स्यादिति । न चासौ सर्वदैव सर्वथा सदृशो युज्यते, परिणामित्वात् दुग्धादिवत्, अथवा मूर्तत्वादेवाभ्रादिविकारवदिति । अथामूर्तोऽसौ स्वभावः, तर्हि नैष देहादीनामारम्भकः, अनुपकरणत्वात्, दण्डादिविकलकुलालवत्, अमूर्तत्वादेव वा, आकाशवत् । 'न य हवइ सुहम्म ! सो अमुत्तो वि त्ति' किञ्च, सुधर्मन् ! इतोऽपि स स्वभावोऽमूर्तो न युक्तः, शरीरादेस्तत्कार्यस्य मूर्तिमत्त्वात् । न ह्यमूर्तस्य नभस इव मूर्तं कार्यमुपपद्यते(प्र०...मुपजायते) । तथा, सुख-संवित्त्यादेश्च नायममूर्तः । इदमुक्तं भवति—कर्म तावद् भवता नेष्यते, स्वभाववादित्वात् । ततश्च शरीरादीनि, सुख-दुःखसंवित्त्यादीनि च स्वभावस्यैव कार्याण्येष्टव्यानि, तस्य चामूर्तत्वे नैतान्युपपद्यन्ते । ततो यथा द्वितीयगणधर-वादे कार्यस्य मूर्तत्वात्, सुखसंवित्त्यादेश्च कर्मणो मूर्तत्वं साधितम्, तथेह स्वभावस्यापि तत् साधनीयम् । तथा च प्रागुक्तम्—

'आह ननु मुत्तमेवं मुत्तं चिय कज्जमुत्तिमत्ताओ । इह जह मुत्तत्तणओ घडस्स परमाणवो मुत्ता ॥ १ ॥

तह सुहसंवित्तीओ संबंधे वेयणुब्भवाओ य । बज्झबलाहाणाओ परिणामाओ य विण्णेयं ॥ २ ॥'(गा०–१६२५-१६२६)

इति ॥ १७८९–१७९० ॥ अथ निष्कारणता स्वभाव इति द्वितीयविकल्पमधिकृत्याह–

अहवाऽकारणउ च्चिय सभावओ तो वि सरिसया कत्तो ।

किमकारणओ न भवे विसरिसया किं व विच्छित्ती ?॥१७९१॥

(अथवाऽकारणत एव स्वभावतस्ततोऽपि सदृशता कुतः । किमकारणतो न भवेद् विसदृशता किं वा विच्छित्तिः ? ॥ १७९१ ॥)

स्वभावोऽ कारणता

अथ स्वभावत एव भवोत्पत्तिरित्यत्र 'अकारणत एव' इत्ययमर्थोऽभिप्रेतः, 'तो वि त्ति' तथापि हन्त ! परभवे सदृशता कुतः ? । कोऽभिप्रायः ? इत्याह—यथाऽकारणतः सदृशता भवति, तथा किमित्यकारणत एव विसदृशता न स्यात् ? । अकस्माद्वाकारणतो भवविच्छित्तिः कस्मात् न स्यात् ? । अकस्माच्च भवन् खरविषाणादिरपि भवेत्, शरीरादीनां चाकारणतो भवतामभ्रादीनामिव प्रतिनियताकार-त्वादिरूपता न स्यात् । तस्माद् नाकारणता स्वभाव इति ॥१७९१॥ अथ वस्तुधर्मोऽसाविति तृतीयविकल्पमाश्रित्याह–

विशेषा० स्वभावो वस्तुधर्मः

अहव सहावो धम्मो वत्थुस्स, न सो वि सरिसओ निच्चं। उप्पाय-ट्ठिइ-भंगा चित्ता जं वत्थुपज्जाया ॥

(अथवा स्वभावो धर्मो वस्तुनः, न सोऽपि सदृशको नित्यम्। उत्पाद-स्थिति-भङ्गाश्चित्रा यद् वस्तुपर्यायाः ॥ १७९२ ॥)

अथ वस्तुनो धर्मः स्वभावः, सोऽपि सर्वदैव सदृशो न घटते, इति कथं सर्वदैव शरीरादीनां सदृशतां जनयेत्। कथं पुनरस्य सदैव सदृशता न घटते ? इत्याह–'उप्पायेत्यादि' यद् यस्मादुत्पाद-स्थिति-भङ्गादयश्चित्रा वस्तुपर्यायाः, न च ते सदैवाऽवस्थितसादृश्याः, नीलादीनां वस्तुधर्माणां प्रत्यक्षत एवान्यान्यरूपतया परिणतिदर्शनात्। किञ्च, वस्तुधर्मोऽसौ भवन् स्वभावः(प्र०...भव-स्स्वभाव) आत्मधर्मो वा स्यात्, पुद्गलधर्मो वा ? । यद्यात्मधर्मः, तर्हि नासौ शरीरादीनां कारणम्, अमूर्तत्वात्, आकाशादिवत्। अथ पुद्गलधर्मः, तर्हि कर्मैवासौ, कर्मणोऽपि हि पुद्गलास्तिकायधर्मत्वेनास्माभिरभ्युपगतत्वादिति ॥१७९२॥ किञ्च,

कम्मस्स वि परिणामो सुहम्म ! धम्मो स पोग्गलमयस्स। हेऊ चित्तो जगओ होइ सहावो त्ति को दोसो?॥

(कर्मणोऽपि परिणामः सुधर्मन्! धर्मः स पुद्गलमयस्य। हेतुश्चित्रो जगतो भवति स्वभाव इति को दोषः ? ॥ १७९३ ॥)

सुधर्मन्! असौ वस्तुधर्मो भवन् स्वभावो धर्मो भवतु, को दोषः ?–न कश्चित्, युक्तियुक्तत्वात्। किंविशिष्टो धर्मः ? इत्याह–परिणामः। कस्य ? । कर्मणः। कथंभूतस्य ? । पुद्गलमयस्य। कथंभूतो यः कर्मपरिणामः ? इत्याह–हेतुः। कस्य ? । जगतः–जगद्वैचित्र्यस्य। तदेवं कर्मलक्षणस्य वस्तुनः कर्मपरिणामरूपो धर्मो भवति स्वभावः, नात्र काचिद् दोषापत्तिः। अस्माकमपि संमतोऽयमर्थः, केवलं सर्वदा सदृशोऽसौ न भवति, किन्तु चित्रो मिथ्यात्वादिहेतुवैचित्र्यात् विचित्रो विविधस्वभावः। अतो न तस्मात् परभवे सादृश्यमेव, किन्तु विचित्ररूपतेति ॥ १७९३ ॥

यदिवा, किमनेनाव्यापकेन मिथ्यारूपेण चैकान्तवादेन ? । सर्वव्यापकम् अवितथरूपं चानेकान्तवादमेव दर्शयन्नाह–

समानासमानपर्यायैरनेकान्तवादतो नैकान्तसादृश्यम्

अहवा सव्वं वत्थुं पइक्खणं चिय सुहम्म ! धम्मेहिं। संभवइ वेइ केहि वि केहि वि तदवत्थमच्चंतं १७९४

तं अप्पणो वि सरिसं न पुव्वधम्मेहिं पच्छिमिल्लाणं। सयलस्स तिहुअणस्स च सरिसं सामण्णधम्मेहिं

(अथवा सर्वं वस्तु प्रतिक्षणमेव सुधर्मन्! धर्मैः। संभवति व्येति कैरपि कैरपि तदवस्थमत्यन्तम् ॥ १७९४ ॥)

(तदात्मनोऽपि सदृशं न पूर्वधर्मैः पाश्चात्यानाम्। सकलस्य त्रिभुवनस्य च सदृशं सामान्यधर्मैः ॥ १७९५ ॥)

व्याख्या–अथवा, सुधर्मन्! किमेक एव परभवः ?, सर्वमेव हि घट-पटादिकं भुवनान्तर्गतं वस्तु कैश्चित् पूर्वपर्यायैः समाना-ऽसमानपर्यायैः प्रतिक्षणमुत्पद्यते, कैश्चित् पुनरुत्तरपर्यायैः समाना-ऽसमानपर्यायैर्व्येति व्युपरमति, कैश्चित्तु तदवस्थमेवास्ते। ततश्चैवं सति तद्वस्त्वात्मनोऽपि पूर्वपूर्वधर्मैरुत्तरोत्तरधर्माणां न सादृश्यम्, किं पुनरन्यवस्तूनाम् ?, सामान्यधर्मैस्तु सर्वस्यापि त्रिभुवनस्य समानम्, किं पुनरेक-

स्यैव निजपूर्वजन्मनः ? इति ॥ १७९४–१७९५ ॥ ततः किं स्थितम् ? इत्याह—

को सव्वहेव सरिसो असरिसो वा इहभवे परभवे वा ?। सरिसासरिसं सव्वं निच्चानिच्चाइरूवं च १७९६

(कः सर्वथैव सदृशोऽसदृशो वेहभवे परभवे वा ? । सदृशासदृशं सर्वं नित्यानित्यादिरूपं च ॥ १७९६ ॥)

(कः सर्वथैव सदृशोऽसदृशो वा ? किं पुनः परभवे ? । तस्मात् सर्वमपि वस्तु सर्वेणापि(प्र०...

को ह्यर्थोऽर्थान्तरैरात्मना वा सहेहभवेऽपि सर्वथा सदृशोऽसदृशो वा ? किं पुनः परभवे ? । तस्मात् सर्वमपि वस्तु सर्वेणापि(प्र०... इति भावः । तथा, सर्वमपि नित्या-

स्वधर्मेणापि)सह समाना-ऽसमानरूपमेवेहभवेऽपि, इति कुतः परभवे सादृश्यमेव प्रतिज्ञायते भवता ? इति भावः । तथा, सर्वमपि नित्या-

ऽनित्याद्यनन्तधर्मात्मकमिति ॥ १७९६ ॥ अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमाह—

जह नियएहिं वि सरिसो न जुवा भुवि वाल-वुड्ढधम्मेहिं। जगओ वि समो सत्ताइएहि तह परभवे जीवो

(यथा निजकैरपि सदृशो न युवा भुवि बाल-वृद्धधर्मैः । जगतोऽपि समः सत्तादिकैस्तथा परभवे जीवः ॥ १७९७ ॥)

यथेह युवा निजैरप्यतीता-ऽनागतैर्बाल-वृद्धत्वादिपर्यायैरात्मनोऽपि सर्वथा न समानः, सत्तादिभिस्तु सामान्यपर्यायैर्जगति न केन-

चिद् न समानः, तथायमपि जीवः परलोकं गतः सर्वेणापि सह समाना-ऽसमानरूप एव, इति कुतः सर्वथा सादृश्यम् ? इति ॥१७९७॥

एतदेव दृष्टान्तेन भावयति—

मणुओ देवीभूओ सरिसो सत्ताइएहिं जगओ वि। देवाईहि विसरिसो निच्चानिच्चो वि एमेव ॥१७९८॥

(मनुजो देवीभूतः सदृशः सत्तादिकैर्जगतोऽपि । देव(त्व)ादिभिर्विसदृशो नित्यानित्योऽप्येवमेव ॥ १७९८ ॥)

मनुष्यो मृत्वा देवत्वमापन्नो जगत्रयस्यापि सत्तादिभिः पर्यायैः सदृशः, देवत्वादिभिस्तु विसदृशः, इति नैकान्तेन कापि सदृशता ।

तथा, द्रव्यतयाऽसौ नित्यः, पर्यायतया त्वनित्य इत्याद्यपि वक्तव्यम् । अत्राह—नन्वस्माभिरपि नैकान्तेन परभवे सादृश्यमभ्युपगम्यते,

किन्तु समानजात्यन्वयमात्रमेवेष्यते, पुरुषादिर्मृतः पुरुषादिरेव भवतीति । एतदप्ययुक्तम् , कर्मजनितो हि परभव इति साधितम् । तच्च

मिथ्यात्वादिविचित्रहेतुजन्यत्वाद् विचित्रमेवेति, अतस्तज्जन्यः परभवो विचित्र एव युज्यते, न तु समानजात्यन्वयः सिध्यतीति ॥ १७९८ ॥

किञ्च,

उक्करिसा-ऽवक्करिसा न समाणाए वि जेण जाईए। सरिसग्गाहे जम्हा दाणाइफलं विहा तम्हा १७९९

(उत्कर्षा-ऽपकर्षौ न समानायामपि येन जातौ । सदृशग्रहे यस्माद् दानादिफलं वृथा तस्मात् ॥ १७९९ ॥)

सदृशग्रहे समानजातीयताग्रहे सति, समानायामपि जातौ, 'येन'-यस्मादीश्वर-दरिद्र-कुलीना-ऽकुलीनादिरूपेणोत्कर्षा-ऽपकर्षौ न घटां

प्राञ्चतः । यो हि यादृश इहभवे, स यदि परभवेऽपि तादृश एव, तर्हि य इह भवे ईश्वरः स परभवेऽपि तादृश एव, एवं दरिद्रादिष्वपि

वाच्यम् । ततश्चेहभवात् परभवे, सर्वप्रकारैरप्युत्कर्षा-ऽपकर्षौ न स्याताम् , किन्त्वेकान्तसदृशतैव भवेत् । 'तम्ह त्ति' तस्माद् मोक्तव्योऽयं सादृश्यग्रह इति प्रक्रमाद् द्रष्टव्यम् । अथेत्थमाचक्षीथाः—मा भूतामुत्कर्षा-ऽपकर्षौ, का नो हानिः ? इत्याह—'जम्हा दाणाइफलं विह'त्ति, चकारस्य गम्यमानत्वाद् यस्माच्चैवं परत्रोत्कर्षा-ऽपकर्षयोरभावे दानादिफलं मृषा संपद्यते । लोको हि परत्र देवादिसमृद्धिप्राप्त्याऽऽत्मन उत्कर्षार्थं दानादिप्रवृत्तिं विदधाति । यदि चोक्तयुक्त्योत्कर्षाद्यभावाद् दरिद्रो दान-तपस्-तीर्थावगाहनाद्यपि कृत्वाऽमुत्र दरिद्र एव स्यात् , तर्हि क्व तद्दानादिफलम् ? इत्यपार्थिका दानादौ प्रवृत्तिः, तस्माद् न विधेयः सादृश्यग्रह इति ॥ १७९९ ॥

अपिच, एतस्मिन् सादृश्यग्रहे वेदपदानामप्यप्रामाण्यमापद्यत इति दर्शयन्नाह—

जं च सिगालो वइ एस जायए वेयविहियमिच्चाइं । सग्गीयं जं च फलं तमसंबद्धं सरिसयाए ॥१८००॥

(यच्च शृगालो वै एष जायते वेदविहितमित्यादि । स्वर्गीयं यच्च फलं तदसंबद्धं सदृशतायाम् ॥ १८०० ॥)

विसदृश-तावोधक-वेदोक्तयः

यच्च "शृगालो वै एष जायते यः सपुरीषो दह्यते" इत्यादि वेदविहितं तदपि परभवसदृशताग्रहेऽसंबद्धमेव स्यात् , पुरुषादेरमुत्र शृगालत्वाद्यनुपपत्तेः, तथा, यदपि "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" तथा, "अग्निष्टोमेन यमराज्यमभिजयति" इत्यादिकं स्वर्गीयफलसूचकत्वात् स्वर्गीयं फलं तदप्यसंबद्धं भवेत् , मनुष्यस्य त्वदभिप्रायेण देवत्वानुपपत्तेरिति । "पुरुषो वै पुरुषत्वमश्नुते, पशवः पशुत्वम्" इत्यादीनां च वेदपदानामयमर्थः—कोऽपि पुरुषः खल्विह जन्मनि प्रकृत्या भद्रको विनीतः सानुक्रोशोऽमत्सरश्च मनुष्यनाम-गोत्रे कर्मणी बद्ध्वा मृतः सन् पुरुषत्वमश्नुते, न तु नियमेन सर्व एव, अन्यस्यान्यकर्मवशगस्यान्यथाप्युत्पत्तेः । एवं पशवोऽपि केचिद् मायादिदोषवशात् पशुनाम-गोत्रे कर्मणी बद्ध्वा परभवे पशवो जायन्ते, न तु सर्वेऽपि, नियमेन कर्मापेक्षित्वाज्जीवगतेरिति । तदेवं तस्यापि च्छिन्नः संशयः॥१८००॥

ततः किम् ? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेण जरा-मरणविप्पमुक्केणं । सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं॥

गाथा सव्याख्यानापि पूर्ववत् (गा०—१६०४) ॥ इति द्वात्रिंशद्गाथार्थः ॥ १८०१ ॥

॥ इति पञ्चमो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ षष्ठगणधरवक्तव्यतां विभणिषुराह—

ते पव्वइए सोउं मंडिओ आगच्छइ जिणसगासं । वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥१८०२॥

(तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वा मण्डिक आगच्छति जिनसकाशम् । व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १८०२ ॥)

६. मंडित गणधरः

व्याख्या पूर्ववत्, नवरं मण्डिको नाम षष्ठो द्विजोपाध्यायः श्रीमज्जिनसकाशमागच्छतीति ॥ १८०२ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं। नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं॥१८०३

व्याख्या पूर्ववदिति (गा०–१६०६) ॥ १८०३ ॥ नाम-गोत्राभ्यामामाष्य ततः किमुक्तः ? इत्याह–

किं मन्ने बंध-मोक्खा संति न संति त्ति संसओ तुज्झं। वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो १८०४

(किं मन्यसे बन्ध-मोक्षौ स्तो न स्त इति संशयस्तव। वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १८०४ ॥)

मण्डिक ! त्वमित्थं मन्यसे–किं बन्ध-मोक्षौ स्तो न वा ? इति। अयं चानुचितस्तव संशयः, विरुद्धवेदपदश्रुतिनिबन्धनत्वात्, तथाहि–"स एष विगुणो विभुर्न बध्यते संसरति वा, न मुच्यते मोचयति वा, न वा एष बाह्यमभ्यन्तरं वा वेद" इत्यादीनि वेदपदानि; तथा, "न ह वै सशरीरस्य प्रियाऽप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा वसन्तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः" इत्यादीनि च। एतेषां चार्थं त्वं न जानासि,यतोऽयमेतदर्थस्तव चेतसि वर्तते, तद्यथा—'स एषः'–अधिकृतो जन्तुः, 'विगुणः'–सत्त्व-रजस्-तमोगुणरहितः, 'विभुः'–सर्वगतः, 'न बध्यते'–पुण्य-पापाभ्यां न युज्यत इत्यर्थः, 'संसरति वा' 'न' इत्यनुवर्तते, 'न मुच्यते'–न कर्मणा वियुज्यते, बन्धस्यैवाभावात्; 'मोचयति वा' नान्यम्, इत्यनेनाकर्तृकत्वमाह; न वा एष 'बाह्यम्'–आत्मभिन्नं महदहङ्कारादि, 'अभ्यन्तरं'–निजस्वरूपमेव, 'वेद'–विजानाति, प्रकृतिधर्मत्वाज्ज्ञानस्य, प्रकृतेश्चाचेतनत्वात्। तदमूनि किल बन्ध-मोक्षाभावप्रतिपादकानि। तथा, 'न ह वै'–नैवेत्यर्थः, 'सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहतिरस्ती'ति–याऽऽध्यात्मिकानादिशरीरसंतानयुक्तत्वात् सुख-दुःखयोरपहतिः संसारिणो नास्तीत्यर्थः, 'अशरीरं वा वसन्तं'–अमूर्तमित्यर्थः, 'प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः,' तत्कारणभूतस्य कर्मणोऽभावादित्यर्थः। अमूनि च बन्धमोक्षाभिधायकानीति। अतः संशयः। तत्र "स एष विगुणो विभुः" इत्यादीनां नायमर्थः, किन्त्वयं वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १८०४ ॥ अत्र भाष्यम्—

तं मन्नसि जइ बंधो जोगो जीवस्स कम्मुणा समयं। पुव्वं पच्छा जीवो कम्मं व समं व ते होज्जा? १८०५

(त्वं मन्यसे यदि बन्धो योगो जीवस्य कर्मणा समकम्। पूर्वं पश्चाज्जीवः कर्म वा समं वा ते भवेताम् ? ॥ १८०५ ॥)

'वेयपयाण य' इत्यत्र चशब्दाद् युक्तिं च त्वं न जानासि। कुतः ? यस्मादायुष्मन् मण्डिक ! त्वमेवं मन्यसे–जीवस्य बन्धो यदि कर्मणा 'समकं'–सार्धं योगः संयोगोऽभिप्रेतः स खल्वादिमान्, आदिरहितो वा ?। यद्यादिमान्, ततः किं पूर्वं जीवः प्रसूयेत पश्चात् कर्म, पूर्वं वा कर्म पश्चाज्जीवः प्रसूयेत, 'समं वा'–युगपद् वा तौ द्वावपि प्रसूयेयाताम् ? इति पक्षत्रयमिति ॥ १८०५ ॥ अत्राद्यपक्षस्य दूषणमाह–

न हि पुव्वमहेऊओ खरसंगं वाऽऽयसंभवो जुत्तो। निक्कारणजायस्स य निक्कारणउ च्चिय विणासो ॥

(न हि पूर्वमहेतोः खरशृङ्गमिवात्मसंभवो युक्तः। निष्कारणजातस्य च निष्कारणक एव विनाशः ॥ १८०६ ॥)

'पूर्वं जीवः पश्चात्कर्म' इत्येतदयुक्तम्, यतो न कर्मणः पूर्वं 'खरसंगं वाऽऽयसंभवो जुत्तो'–खरशृङ्गस्येवात्मनः संभवो युक्तः,

अहेतुकत्वात्, इह यदहेतुकं तद् न जायते, यथा खरशृङ्गम्, यच्च जायते तद् निर्हेतुकमपि न भवति, यथा घटः, निष्कारणस्य च जातस्य निष्कारण एव विनाशः स्यादिति ॥ १८०६ ॥ अमुमेव विकल्पं दूषयन्नाह—

अहवाऽणाइ च्चिय सो निक्कारणओ न कम्मजोगो से। अह निक्कारणओ सो, मुक्कस्स वि होहिइ स भुज्जो॥

(अथवाऽनादिरेव स निष्कारणको न कर्मयोगस्तस्य । अथ निष्कारणः सः, मुक्तस्यापि भविष्यति स भूयः ॥ १८०७ ॥)

अथ चेत् कर्मणः पूर्वमात्माऽनादिकालसिद्ध एव, इति किं तस्य सहेतुक-निर्हेतुकचिन्तया ? इति । अत्रोच्यते–'निक्कारणओ इत्यादि' यद्येवम्, ततः 'से' तस्य जीवस्य कर्मयोगः कर्मबन्धो न प्राप्नोति, अकारणत्वात्, नभस इव । अथ निष्कारणोऽप्यसौ भवति, तर्हि मुक्तस्यापि भूयः स भविष्यति, निष्कारणत्वाविशेषात्, ततश्च मुक्तावप्यनाश्वास इति ॥ १८०७ ॥ यदि वा—

होज्ज व स निच्चमुक्को बंधाभावम्मि को व से मोक्खो ?। न हि मुक्कव्ववएसो बंधाभावे मओ नभसो १८०८

(भवेद्वा स नित्यमुक्तो बन्धाभावे को वा तस्य मोक्षः ? । न हि मुक्तव्यपदेशो बन्धाभावे मतो नभसः ॥ १८०८ ॥)

अथवा, कर्मयोगाभावाद् नित्यमुक्त एवासौ भवेत् । यदि वा, बन्धाभावे कः किल तस्य मोक्षव्यपदेशः ? । न ह्यबद्धस्य नभसः कस्यापि मुक्तव्यपदेशो मतः, बन्धपूर्वकत्वादि मोक्षस्य । तस्माद् न 'पूर्वं जीवः पश्चात् कर्म' इति प्रथमविकल्प इति ॥ १८०८ ॥

अथ 'पूर्वं कर्म पश्चाज्जीवः, युगपद् वा द्वावपि' इति पक्षद्वयस्य प्रतिविधानमाह—

न य कम्मस्स वि पुव्वं कत्तुरभावे समुब्भवो जुत्तो। निक्कारणओ सो वि य तह जुगवुप्पत्तिभावे य १८०९

न हि कत्ता कज्जं ति य जुगवुप्पत्तीए जीव-कम्माणं। जुत्तो ववएसोऽयं जह लोए गोविसाणाणं १८१०

(न च कर्मणोऽपि पूर्वं कर्तुरभावे समुद्भवो युक्तः । निष्कारणकः सोऽपि च तथा युगपदुत्पत्तिभावे च ॥ १८०९ ॥)
(न हि कर्ता कार्यमिति च युगपदुत्पत्तौ जीव-कर्मणोः । युक्तो व्यपदेशोऽयं यथा लोके गोविषाणयोः ॥ १८१० ॥)

न च जीवात् प्राक् कर्मणोऽपि समुद्भवो युक्तः, कर्तुर्जीवस्य तदानीमभावात्, अक्रियमाणस्य च कर्मत्वायोगात्, निष्कारणश्चेत्ययमसौ कर्मसमुद्भवः स्यात्, ततोऽकारणजातस्याकारणत एव विनाशोऽपि स्यादिति । तथा, युगपदुत्पत्तिभावे च 'प्रत्येकपक्षोक्ता दोषाः वाच्याः' इति शेषः–निर्हेतुकत्वात् प्रत्येकवदुभयस्यापि समुदितस्यानुत्पत्तिरित्यादि । न च युगपदुत्पन्नयोर्जीव-कर्मणोः कर्तृ-कर्मभावो युज्यत इत्येतदेवाह—'न हीत्यादि' न हि युगपदुत्पन्नयोर्जीव-कर्मणोः 'अयं जीवः कर्ता' 'इदं वा ज्ञानावरणादिपुद्गलनिकुरम्बं कर्म' इति व्यपदेशो युज्यते, यथा लोके सव्ये-तरगोविषाणयोरिति ॥ १८०९–१८१० ॥ द्वितीयं मूलविकल्पमधिकृत्याह—

होज्जाणाईओ वा संबंधो तह वि न घडए मोक्खो। जो ऽणाई सो ऽणंतो जीव-नहाणं व संबंधो॥१८११॥ ॥६५३॥

(भवेदनादिको वा सम्बन्धस्तथापि न घटते मोक्षः। योऽनादिः सोऽनन्तो जीव-नभसोरिव संबन्धः ॥ १८११ ॥)

स्यादेतत्, अनादिरेव जीव-कर्मणोः संबन्धः संयोगः। ननु तथापि मोक्षो न घटते, यस्माद् योऽनादिः संयोगः सोऽनन्तो दृष्टः, यथा जीव-नभसोः। न ह्याकाशेन सह जीवस्य कदाचिदपि संयोगो निवर्तते; एवं कर्मणापि सहासौ न निवर्तेत, तथा च सति मुक्त्यभाव-प्रसङ्ग इति ॥ १८११ ॥ उपसंहरन्नाह—

विशेषा० 'अनादिर्जीवकर्मणः संबन्धः' इति विकल्पः

इय जुत्तीए न घडइ सुव्वइ य सुईसु बंध-मोक्खा(प्र०मोक्खो)त्ति।
तेण तुह संसओऽयं न य कज्जो ऽयं जहा सुणसु ॥१८१२॥

(इति युक्त्या न घटते श्रूयते च श्रुतिषु बन्ध-मोक्षाविति। तेन तव संशयोऽयं न च कार्योऽयं यथा शृणु ॥ १८१२ ॥)

इत्येवं युक्तयुक्त्या बन्धो मोक्षश्च न घटते, श्रूयते च श्रुतिषु वेदवाक्येष्वसौ। ततस्तव संशयोऽयम्। यथा चायं न कार्यस्तथा शृणु सौम्य! इति। उक्तः पूर्वपक्षः ॥ १८१२ ॥

संशयनिराकरणम्—

अत्र प्रतिविधीयते—तत्र यत् तावदुक्तम्—'किं पूर्वं जीवः पश्चात् कर्म, उत व्यत्ययः?' इत्यादि तत् सर्वमयुक्तम्। कुतः? इत्याह—

अनादिः संतानो देहकर्मणोः

संताणो ऽणाईओ परोप्परं हेउ-हेउभावाओ। देहस्स य कम्मस्स य मंडिय! बीयं-कुराणं व ॥१८१३॥

(संतानोऽनादिकः परस्परं हेतु-हेतुमद्भावात्। देहस्य च कर्मणश्च मण्डिक! बीजा-ऽङ्कुरयोरिव ॥ १८१३ ॥)

शरीर-कर्मणोरनादिः संतान इति प्रतिज्ञा, परस्परं हेतु-हेतुमद्भावात्, बीजाङ्कुरवदिति। ततश्च 'किं पूर्वं जीवः पश्चात् कर्म?' इत्यादि प्लवत एव, अनादित्वात् तत्संतानस्येति ॥ १८१३ ॥ एतदेव कर्मसंतानस्यानादित्वं साधयन्नाह—

अत्थि स देहो जो कम्मकारणं जो य कज्जमण्णस्स। कम्मं च देहकारणमत्थि य जं कज्जमण्णस्स १८१४

(अस्ति स देहो यः कर्मकारणं यश्च कार्यमन्यस्य। कर्म च देहकारणमस्ति च यत् कार्यमन्यस्य ॥ १८१४ ॥)

अस्ति स कश्चिद् देहो योऽग्रेतनस्य कर्मणः कारणम्, यश्चान्यस्यातीतस्य कर्मणः कार्यम्। तथा, कर्मापि समस्ति। किंविशिष्टम्? इत्याह—यदग्रेतनस्य देहस्य कारणम्, यच्चान्यस्यातीतस्य देहस्य कार्यमिति। एवमनादौ संसारे न कश्चिद् विश्राम्यति, अतोऽनादिर्देह-कर्मसंतान इति। आह—ननु बन्ध-मोक्षाविह साधयितुं प्रस्तुतौ, तत कर्मसंतानस्यानादित्वसाधनमसंबद्धमिव लक्ष्यते। तदयुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, न ह्यकृतं कर्म संभवति 'क्रियत इति कर्म' इति व्युत्पत्तेः, यच्च तस्य करणमसावेव बन्ध इति कथं न तत्सिद्धिः? ॥ ॥ १८१४ ॥ ननु यदि क्रियत इति कर्मोच्यते, तर्हि कोऽस्य देहस्य च कर्ता?, इत्याह—

कत्ता जीवो कम्मस्स करणओ जह घडस्स घडकारो । एवं चिय देहस्स वि कम्मकरणसंभवाउ त्ति १८१५

(कर्ता जीवः कर्मणः करणतो यथा घटस्य घटकारः । एवमेव देहस्यापि कर्मकरणसंभवादिति ॥ १८१५ ॥)

कर्ता चात्र कर्मणो जीवः, करणसमेतत्वात्, दण्डादिकरणयुक्तकुलालवद् घटस्य, करणं चेह जीवस्य कर्म निर्वर्तयतः शरीरमवगन्तव्यम् । एवं देहस्याप्यात्मैव कर्ता, कर्मरूपं करणं कर्मकरणं तत्संभवात्—तद्युक्तत्वात्, दण्डादिकरणसमेतकुलालवदिति ॥ १८१५ ॥

अथात्र प्रेर्यं परिहारं चाह—

कम्मं करणमसिद्धं व ते मई कज्जओ तयं सिद्धं । किरियाफलओ य पुणो पडिवज्ज तमग्गिभूइ व्व १८१६

(कर्म करणमसिद्धं वा तव मतिः कार्यतस्तत् सिद्धम् । क्रियाफलतश्च पुनः प्रतिपद्यस्व तदग्निभूतिरिव ॥ १८१६ ॥)

स्यादेतत्, अतीन्द्रियत्वेनासिद्धत्वात् कर्मणः करणत्वमसिद्धम् । तदयुक्तम्, यतः कार्यतः कार्यद्वारेण तत् सिद्धमेव, तथाहि—विद्यमानकरणं शरीरादि, कृतकत्वात्, घटादिवत्, यच्चास्य करणं तत् कर्मैव, तस्मादस्त्येव तत् । अथवा, विद्यमानकरणमेवात्मशरीरलक्षणद्वयम्, कर्तृ-कार्यरूपत्वात्, कुलाल-घटादिवत् । यच्च कर्तुरात्मनः शरीरमुत्पादयतः करणं तत् कर्मेति कथं न तत्सिद्धिः ? । तथा, फलवत्यो दानादिक्रियाः, चेतनारब्धक्रियारूपत्वात्, कृष्यादिक्रियावत्, यच्च तासां फलं तत् कर्म । इत्यग्निभूतिरिव त्वमपि प्रतिपद्यस्वेति ॥१८१६॥

यदुक्तम्—'योऽनादिः संयोगः सोऽनन्तो दृष्टः' इत्यादि । तत्राह—

जं संताणोऽणाई तेणाणंतोऽवि णायमेगंतो । दीसइ संतो वि जओ कत्थइ बीयं-कुराईणं॥ १८१७॥

(यत् संतानोऽनादिस्तेनानन्तोऽपि नायमेकान्तः । दृश्यते सान्तोऽपि यतः कुत्रापि बीजा-ऽङ्कुरादीनाम् ॥ १८१७ ॥)

'यद् यस्माज्जीव-कर्मसंयोगसंतानोऽनादिस्तेन तस्मादनन्तोऽपि' इति नायमेकान्तः, यतोऽनादिरपि संयुक्तयोर्वस्तुनोः संतानः सान्तोऽपि कश्चिद् दृश्यते, यथा बीजा-ऽङ्कुरादीनां संतान इति ॥ १८१७ ॥ तथाहि—

अण्णयरमणिव्वत्तियकज्जं बीयं-कुराण जं विहयं । तत्थ हओ संताणो, कुक्कुडि-अंडाइयाणं च १८१८

जह वेह कंचणो-वलसंजोगोऽणाइसंतइगओ वि । वोच्छिज्जइ सोवायं तह जोगो जीव-कम्माणं १८१९

(अन्यतरदनिर्वर्तितकार्यं बीजा-ऽङ्कुरयोर्यद् विहतम् । तत्र हतः संतानः कुक्कुट्य-ऽण्डादिकानां च ॥१८१८॥)

(यथा चेह काञ्चनो-पलसंयोगोऽनादिसंततिगतोऽपि । व्यवच्छिद्यते सोपायं तथा योगो जीव-कर्मणोः ॥ १८१९ ॥)

बीजा-ऽङ्कुरयोर्मध्येऽन्यतरदनिर्वर्तितकार्यमेव यद् विहतं व्यवच्छिन्नं, तत्रानयोर्हतो व्यवच्छिन्नः संतानः । एवं कुक्कुट्य-ऽण्डकयोः,

||६५४|| विशेषा०

अनादेरनन्तत्वे नैकान्तः

पिता-पुत्रयोरपि च वक्तव्यम् । यथा वा काञ्चनो-पलयोरनादिकालप्रवृत्तसंतानभावगतोऽपि संयोगः 'सोपाय'मग्नितापाद्युपायाद् व्यवच्छिद्यते, तथा जीव-कर्मणोरपि संयोगोऽनादिसंतानगतोऽपि तपः-संयमाद्युपायाद् व्यवच्छिद्यते, इति न मोक्षाभाव इति ॥ १८१८-१८१९ ॥

अत्र परस्य प्रश्नमुपन्यस्योत्तरमाह—

तो किं जीव-नहाण व अह जोगो कंचणो-वलाणं व ?। जीवस्स य कम्मस्स य भण्णइ दुविहो वि न विरुद्धो

ढमोऽभव्वाणं चिय भव्वाणं कंचणो-वलाणं व। जीवत्ते सामण्णे भव्वोऽभव्वो त्ति को भेओ ?१८२१

(ततः किं जीव-नभसोरिवाथ योगः काञ्चनो-पलयोरिव ? । जीवस्य च कर्मणश्च भण्यते द्विविधोऽपि न विरुद्धः ॥ १८२० ॥)

(प्रथमोऽभव्यानामेव भव्यानां काञ्चनो-पलयोरिव । जीवत्वे सामान्ये भव्योऽभव्य इति को भेदः ? ॥ १८२१ ॥)

आह—जीवस्य कर्मणश्च योऽयं परस्परं योगः सोऽनादिः सन् किं जीव-नभसोरिवानन्तः, अथ काञ्चनो-पलयोरिव सान्तोऽपि स्यात् ?, उभयथापि दर्शनात् किमत्र प्रतिपद्यामहे ?। भण्यतेऽत्रोत्तरम्—द्विधाऽप्ययमविरुद्धः, तत्र प्रथमोऽनाद्यनन्तरूपोऽभव्यानां द्रष्टव्यः। यस्तु काञ्चनो-पलयोरिवानादिः सान्तोऽसौ भव्यानां विज्ञेयः। आह-ननु जीवत्वसाम्येऽपि 'अयं भव्यः' 'अयं चाभव्यः' इति किंकृतोऽयं विशेषः ?। न च वक्तव्यम्—यथा जीवत्वे समानेऽपि नारक-तिर्यगादयो विशेषास्तथा भव्या-ऽभव्यत्वविशेषोऽपि भविष्यतीति, यतः कर्मजनिता एव नारकादि-विशेषाः, न तु स्वाभाविकाः। भव्या-भव्यत्वविशेषोऽपि यदि कर्मजनितस्तदा भवतु, को निवारयिता ?, न चैवमिति ॥१८२०-१८२१॥

एतदेवाह—

ोउ व जइ कम्मकओ न विरोहो नारगाइभेउ व्व। भणह य भव्वा-ऽभव्वा सभावओ तेण संदेहो १८२२

(भवतु यदि कर्मकृतो न विरोधो नारकादिभेद इव । भणथ च भव्या-ऽभव्यान् स्वभावतस्तेन संदेहः ॥ १८२२ ॥)

भवतु वा यदि कर्मकृतोऽयं भव्या-ऽभव्यत्वविशेषो जीवानामिष्यते, नात्र कश्चिद् विरोधः, नारकादिभेदवत्, न चैतदस्ति, यतो 'भव्या-ऽभव्याः स्वभावत एव जीवा न तु कर्मतः' इति यूयं भणथ, तेनास्माकं संदेह इति ॥ १८२२ ॥ परेणैवमुक्ते सत्याह—

ःव्वाइत्ते तुल्ले जीव-नहाणं सभावओ भेओ। जीवा-ऽजीवाइगओ जह, तह भव्वे-यरविसेसो १८२३

(द्रव्यादित्वे तुल्ये जीव-नभसोः स्वभावतो भेदः। जीवा-ऽजीवादिगतो यथा, तथा भव्ये-तरविशेषः ॥ १८२३ ॥)

यथा जीव-नभसोर्द्रव्यत्व-सत्त्व-प्रमेयत्व-ज्ञेयत्वादौ तुल्येऽपि जीवा-ऽजीवत्व-चेतना-ऽचेतनत्वादिस्वभावतो भेदः, तथा जीवानामपि जीवत्वसाम्येऽपि यदि भव्या-ऽभव्यकृतो विशेषः स्यात्; तर्हि को दोषः ? इति ॥ १८२३ ॥

इत्थं संबोधितो भव्यत्वादिविशेषमभ्युपगम्य दूषणान्तरमाह—

एवं पि भव्वभावो जीवत्तं पिव सभावजाईओ। पावइ निच्चो तम्मि य तदवत्थे नत्थि निव्वाणं॥१८२४॥

(एवमपि भव्यभावो जीवत्वमिव स्वभावजातीयः। प्राप्नोति नित्यस्तस्मिंश्च तदवस्थे नास्ति निर्वाणम् ॥ १८२४ ॥)

नन्वेवमपि भव्यभावो नित्योऽविनाशी प्राप्नोति, स्वभावजातीयत्वात्—स्वाभाविकत्वात्, जीवत्ववत्। भवत्वेवमिति चेत्। तदयुक्तम्, यतस्तस्मिन् भव्यभावे तदवस्थे नित्यावस्थायिनि नास्ति निर्वाणम्, "सिद्धो न भव्यो नाप्यभव्यः" इति वचनादिति ॥ १८२४ ॥

विशेषा० भव्यत्वं कथं विनाशि ?

नैवम्, कुतः ? इत्याह—

जह घडपुव्वाभावोऽणाइसहावो वि सनिहणो एवं। जइ भव्वत्ताभावो भवेज्ज किरियाए को दोसो ? ॥

(यथा घटपूर्वाभावोऽनादिस्वभावोऽपि सनिधन एवम्। यदि भव्यत्वाभावो भवेत् क्रियया को दोषः ? ॥ १८२५ ॥)

यथा घटस्य प्रागभावोऽनादिस्वभावजातीयोऽपि घटोत्पत्तौ सनिधनो विनश्वरो दृष्टः, एवं यदि भव्यत्वस्यापि ज्ञान-तपःसचिवचरण-क्रियोपायतोऽभावः स्यात्, तर्हि को दोषः संपद्यते ?–न कश्चिदिति ॥ १८२५ ॥ आक्षेप-परिहारौ प्राह—

णुदाहरणमभावो खरसंगं पिव मई न तं जम्हा। भावो च्चिय स विसिट्ठो कुंभाणुप्पत्तिमेत्तेणं॥१८२६॥

(अनुदाहरणमभावः खरशृङ्गमिव मतिर्न तद् यस्मात्। भाव एव स विशिष्टः कुम्भानुत्पत्तिमात्रेण ॥ १८२६ ॥)

स्याद् मतिः परस्य—नन्वनुदाहरणमसौ प्रागभावः, अभावरूपत्वेनावस्तुत्वात्, खरविषाणवत्। तच्च, यस्माद् भाव एवासौ घट-प्रागभावः, तत्कारणभूतानादिकालप्रवृत्तपुद्गलसंघातरूपः, केवलं घटानुत्पत्तिमात्रेण विशिष्ट इति ॥ १८२६ ॥

भवतु तर्हि घटप्रागभाववद् भव्यत्वस्य विनाशः, केवलमित्थं सति दोषान्तरं प्रसजति। किम् ? इत्याह—

एवं भव्वुच्छेओ कोट्ठागारस्स वा अवचओ त्ति। तं नाणंतत्तणओऽणागयकालं-बराणं व ॥१८२७॥

भव्यानुच्छेदः

(एवं भव्योच्छेदः कोष्ठागारस्येवापचय इति। तद् नानन्तत्वतोऽनागतकाला-ऽम्बरयोरिव ॥ १८२७ ॥)

नन्वेवं सति भव्योच्छेदः-भव्यजीवैः संसारः शून्यः प्राप्नोति, अपचयात्। कस्य यथा समुच्छेदः ? इत्याह–स्तोकस्तोकाकृष्यमाण-धान्यस्य धान्यभृतकोष्ठागारस्य। इदमुक्तं भवति–कालस्यानन्त्यात् षण्मासपर्यन्ते चावश्यमेकस्य भव्यस्य जीवस्य सिद्धिगमनात् क्रमेणाप-चीयमानस्य धान्यकोष्ठागारस्येव सर्वस्यापि भव्यराशेरुच्छेदः प्राप्नोतीति। अत्रोत्तरमाह—तदेतद् न, अनन्तत्वाद् भव्यराशेः, अनागतकाला-ऽऽकाशवदिति। इह यद् बृहदनन्तकेनानन्तं, तत् स्तोक-स्तोकतयाऽपचीयमानमपि नोच्छिद्यते, यथा प्रतिसमयं वर्तमानतापरयाऽपचीयमानो ऽप्यनागतकालसमयराशिः,प्रतिसमयं बुद्ध्या प्रदेशापहारेणापचीयमानः सर्वनभःप्रदेशराशिर्वा,इति न भव्योच्छेदः ॥१८२७॥ कुतः इत्याह—

चातीता-ऽणागयकाला तुल्ला जओ य संसिद्धो। एक्को अणंतभागो भव्वाणमईयकालेणं ॥१८२८॥
एस्सेण तत्तिउ च्चिय जुत्तो जं तो वि सव्वभव्वाणं। जुत्तो न समुच्छेओ होज्ज मई कहमिणं सिद्धं? १८२९
भव्वाणमणंतत्तणमणंतभागो व किह व मुक्को सिं। कालादओ व मंडिय! मह वयणाओ व पडिवज्ज ॥

(यच्चातीता-ऽनागतकालौ तुल्यौ यतश्च संसिद्धः। एकोऽनन्तभागो भव्यानामतीतकालेन ॥ १८२८ ॥)
(एष्यता तावानेव युक्तो यत् ततोऽपि सर्वभव्यानाम्। युक्तो न समुच्छेदो भवेद् मतिः कथमिदं सिद्धम्? ॥ १८२९ ॥)
(भव्यानामनन्तत्वमनन्तभागो वा कथं वा मुक्त एषाम्? । कालादय इव मण्डिक! मम वचनाद् वा प्रतिपद्यस्व ॥ १८३० ॥)

व्याख्या—यस्माच्चातीत-ऽनागतकालौ तुल्यावेव, यतश्चातीतेनापि कालेनैक एव निगोदानन्ततमो भागोऽद्यापि भव्यानां सिद्धः, एष्यतापि भविष्यत्कालेन तावन्मात्र एव भव्यानन्तभागः सिद्धिं गच्छन् युक्तो घटमानकः, न हीनाधिकः, भविष्यतोऽपि कालस्यातीततुल्यत्वात्। तत एवमपि सति न सर्वभव्यानामुच्छेदो युक्तः, सर्वेणापि कालेन तदनन्तभागस्यैव सिद्धिगमनसंभवोपदर्शनात्। अथ परस्य मतिर्भवेत्— तत् कथमिदं सिद्धं(प्र०...मिदमसंबद्धं)यदुत—अनन्ता भव्याः, तदनन्तभागश्च सर्वेणैव कालेन सेत्स्यतीति?। अत्रोच्यते—काला-ऽऽकाशादय इवानन्तास्तावद् भव्याः, तदनन्तभागस्य च मुक्तिगमनात्, काला-ऽऽकाशयोरिव न सर्वेषामुच्छेद इति प्रतिपद्यस्व, मद्वचनाद् वा मण्डिक! सर्वमेतत् श्रद्धेहीति ॥१८२८-१८२९-१८३०॥ कथं पुनस्त्वद्वचनात् सर्वमेतत् सत्यतया प्रतिपद्यामहे? इत्याशङ्क्याह—

सब्भूयमिणं गिण्हसु मह वयणाओऽवसेसवयणं व। सव्वण्णुताइओ वा जाणयमज्झत्थवयणं व १८३१
मण्णसि किह सव्वण्णू सव्वेसिं सव्वसंसयच्छेया। दिट्ठंताभावम्मि वि पुच्छउ जो संसओ जस्स १८३२

(सद्भूतमिदं गृहाण मद्वचनादवशेषवचनमिव। सर्वज्ञतादितो वा ज्ञायकमध्यस्थवचनमिव ॥ १८३१ ॥)
(मन्यसे कथं सर्वज्ञः सर्वेषां सर्वसंशयच्छेदात्। दृष्टान्ताभावेऽपि पृच्छतु यः संशयो यस्य ॥ १८३२ ॥)

व्याख्या—सद्भूतमिदमनन्तरोक्तं सर्वमपीति गृहाण त्वम्, मद्वचनत्वात्, यथा त्वत्संशयादिविषयमवशेषं मद्वचनम्, सर्वज्ञत्वादित्यादिभ्यो वा हेतुभ्यः; आदिशब्दाद् वीतरागत्वादिपरिग्रहः, ज्ञायकमध्यस्थवचनवदित्ययमत्र दृष्टान्त इति। अथैवं मन्यसे—कथमिव सर्वज्ञस्त्वम्?। अत्रोच्यते—सर्वेषां सर्वसंशयच्छेदात्, अन्यस्य सर्वसंशयच्छेत्तुः कस्याप्यदर्शनात्। कोऽत्र दृष्टान्तः?—न कश्चिदिति। अत्रोच्यते—किमत्र दृष्टान्तान्वेषणेन?। तदभावेऽपि हि यो यस्य संशयः स तं सर्वमपि पृच्छतु, येन स्वप्रत्ययसिद्ध एव मयि सर्वज्ञत्वनिश्चयो भवतीति। ॥ १८३१-१८३२ ॥ अत्र प्रेरकः प्राह—

भव्वा वि न सिज्झिस्संति केइ कालेण जइ वि सव्वेण। नणु ते वि अभव्व च्चिय किंवा भव्वत्तणं तेसिं ?॥

(भव्या अपि न सेत्स्यन्ति केऽपि कालेन यद्यपि सर्वेण । ननु तेऽप्यभव्या एव किंवा भव्यत्वं तेषाम् ? ॥ १८३३ ॥)

ननु भव्या अपि सन्तो यदि सर्वेणापि कालेन सर्वेऽपि न सेत्स्यन्ति, तर्हि येषां सिद्धिर्न भविष्यति, अभव्या एव ते किं न व्यपदिश्यन्ते ? केन वा विशेषेण तेषां भव्यत्वम् ? इति निवेद्यतामिति ॥ १८३३ ॥ अत्रोत्तरमाह—

भण्णइ भव्वो जोग्गो न य जोग्गत्तेण सिज्झए सव्वो।
जह जोग्गम्मि वि दलिए सव्वम्मि न कीरए पडिमा ॥१८३४॥

(भण्यते भव्यो योग्यो न च योग्यत्वेन सिध्यति सर्वः । यथा योग्येऽपि दलिके सर्वस्मिन् न क्रियते प्रतिमा ॥ १८३४ ॥)

भण्यतेऽत्रोत्तरम् । किम् ? इत्याह—भव्योऽत्र सिद्धिगमनयोग्योऽभिप्रेतः, न तु यः सिद्धिगतिं यास्यत्येव, न च योग्यत्वमस्तीत्येतावतैव सर्वः सिध्यति, किन्तु सिद्धिगमनसामग्रीसंभवे सति । दृष्टान्तमाह—यथा हेम-मणि-पाषाण-चन्दन-काष्ठादिके योग्येऽपि प्रतिमार्हेऽपि दलिके न सर्वस्मिन् प्रतिमा विधीयते, किन्तु यत्रैव तन्निष्पत्तियोग्या सामग्री संभवति तत्रैवासौ क्रियते । न च तदसंभवमात्रेण प्रतिमाविषयेऽयोग्यता भवति । नियमश्चेह नैवं विधीयते यदुत—प्रतिमायोग्ये वस्तुनि प्रतिमा भवत्येवेति, किन्तु यदा तदा वा तद्योग्य एव सा भवति । नान्यत्रेति; एवमिहापि न 'भव्यः' इत्येतावन्मात्रेणैव सर्वः सिध्यति, किन्तु सामग्रीसंपत्तौ, न च तदसंपत्तावपि तस्याभव्यता भवति, किन्तु यदा तदा वा भव्यस्यैव मुक्तिर्नाभव्यस्येति ॥ १८३४ ॥ दृष्टान्तान्तरमाह—

जह वा स एव पासाण-कणगजोगो विओगजोग्गो वि।
न विजुज्जइ सव्वो च्चिय स विजुज्जइ जस्स संपत्ती ॥१८३५॥
किं पुण जा संपत्ती सा जोग्गस्सेव न उ अजोग्गस्स। तह जो मोक्खो नियमा सो भव्वाणं न इयरेसिं ॥

(यथा वा स एव पाषाण-कनकयोगो वियोगयोग्योऽपि । न वियुज्यते सर्व एव स वियुज्यते यस्य संप्राप्तिः ॥ १८३५ ॥)
(किं पुनर्या संप्राप्तिः सा योग्यस्यैव न त्वयोग्यस्य । तथा यो मोक्षो नियमात् स भव्यानां नेतरेषाम् ॥ १८३६ ॥)

व्याख्या—यथा वा स एव पूर्वोक्तः सुवर्णपाषाण-कनकयोर्योगो वियोगयोग्यतान्वितोऽपि सर्वो न वियुज्यते, किन्तु स एव वियुज्यते, यस्य वियोगसामग्रीसंप्राप्तिरिति । किं पुनः ?, एतद् भुजमुत्क्षिप्य ब्रूमः—या वियोगसामग्रीसंप्राप्तिः सा वियोगयोग्यस्यैव सुवर्णोपलस्य भवति, न तु तदयोग्यस्य, तथा तेनैव प्रकारेण यः सर्वकर्मक्षयलक्षणो मोक्षः स नियमाद् भव्यानामेव भवति, नेतरेषामभव्यानामिति भव्या-ऽभव्ययो-

विशेष इति ॥ १८३५-१८३६ ॥ अथ प्रकारान्तरेणाक्षेप-परिहारौ प्राह—

नो पद्धंसाभावो भुवि तद्धमा विजं निच्चो ॥१८३७॥

कयगाइमत्तणाओ मोक्खो निच्चो न होइ कुंभो व्व।

अणुदाहरणमभावो एसो वि मई न तं जओ नियओ। कुंभविणास विसिट्ठो भावो च्चिय पोग्गलमओ य

(अनुदाहरणमभाव एषोऽपि मतिर्न तद् यतो नियतः। कुम्भविनाशविशिष्टो भाव एष पुद्गलमयश्च ॥ १८३८ ॥)

(कृतकादिमत्त्वाद् मोक्षो नित्यो न भवति कुम्भ इव। नो प्रध्वंसाभावो भुवि तद्धर्मापि यद् नित्यः ॥ १८३७ ॥)

व्याख्या- ननु मोक्षो नित्यो न भवति, किन्त्वनित्यो विनाशी, कृतकत्वात्; आदिशब्दात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वा-ऽऽदिमत्त्वादिपरिग्रहः। कुम्भवदिति दृष्टान्तः। अत्रोच्यते—अनैकान्तिकता हेतूनाम्, विपक्षेऽपि गमनात्, यस्मादिह घटादिप्रध्वंसाभावः कृतकादिस्वभावोऽपि नित्य एव, तदनित्यत्वे घटादेस्तद्रूपतयैवोन्मज्जनप्रसङ्गादिति। अथैवं परस्य मतिः—न केवलं पूर्वोक्तः प्रागभावः किन्त्वेषोऽपि प्रध्वंसाभावोऽभाव-त्वेनावस्तुत्वादनुदाहरणमेव। तदेतद् न, यतो यस्माद् 'नियतो' निश्चितः कुम्भविनाशविशेषेण विशिष्टः पुद्गलात्मको भाव एवायमपि प्रध्वं-सामावः। अतो युक्तमेतदुदाहरणमिति। एतच्च मोक्षस्य कृतकत्वमभ्युपगम्योक्तम् ॥ १८३७-१८३८ ॥

विक्षेपा॰ मोक्षोऽविनाशी

यदि वा न भवत्येव कृतको मोक्ष इति दर्शयन्नाह—

किं नेवत्तियमहियं नभसो घडमेत्तविलयम्मि ? ॥

किं वेगंतेण कयं पोग्गलमेत्तविलयम्मि जीवस्स।

(किं निर्वर्तितमधिकं नभसो घटमात्रविलये ? ॥ १८३९ ॥)

(किं वैकान्तेन कृतं पुद्गलमात्रविलये जीवस्य।

मोक्षोऽकृतकः

किमिह 'पुद्गलमात्रविलये'-समस्तकर्मपुद्गलपरिशाटसमये जीवस्यात्मनः स्वतत्त्वे तपिमादधत एकान्तेन कृतं विहितम्, येन कृतको मोक्षः स्यात् ?। एतदुक्तं भवति—इहात्म-कर्मपुद्गलवियोगो मोक्षोऽभिप्रेतः। तत्र तपः-संयमप्रभावतो जीवात् कर्मणि पृथग् जायमाने किमात्मनः क्रियते, येन कृतकत्वादनित्यत्वं मोक्षस्य प्रतिपाद्यते ?। अथ स एवात्म-कर्मवियोगः क्रियमाणत्वात् कृतकः, ततोऽनित्य इत्याश-ङ्क्याह—'किं निव्वत्तियमित्यादि' मुद्गरादिना घटमात्रस्य 'विलये' विनाशे सति किं नाम नभसोऽभ्यधिकं निर्वर्तितम् ?—न किञ्चिदित्यर्थः। एवमिहापि कर्ममात्रविनाशे सति किं जीवस्याधिकं कृतम्, येन तदेकाकितारूपस्य मोक्षस्य कृतकत्वेनानित्यत्वं स्यात् ?। स एव कर्मणो वियोगो घटविनाशवत् क्रियमाणत्वात् कृतकः, ततः सर्वकर्मक्षयलक्षणो मोक्षोऽनित्य इति चेत्। तदयुक्तम्, यतो यथाऽयमेव घटविनाशो केवलाकाशसद्भावो न पुनस्ततो विभिन्नोऽसौ, न चाकाशस्य किमप्यधिकं क्रियते, तस्य सदावस्थितत्वेन नित्यत्वात्, एवमिहाप्ययमेव कर्मणो विनाशो यः केवलात्मसद्भावः, न त्वात्मनो विभिन्नोऽसौ, न चात्मनः किञ्चिदधिकं विधीयते, तस्यापि नभोवद् नित्यत्वात्। न मोक्षस्य कृतकत्वमनित्यत्वं वा। कथञ्चिचानित्यत्वे सिद्धसाध्यतैव, द्रव्य-पर्यायोभयरूपतया सर्वस्यापि वस्तुनो नित्यानित्यरूप-

त्वादिति ॥ १८३९ ॥ आह—ननु कर्मपुद्गला ये निर्जीर्य जीवेन परित्यक्तास्ते लोकमेवाभिव्याप्य तिष्ठन्ति, न पुनस्तद्बहिः क्वापि गच्छन्ति, जीवोऽपि च लोकमध्य एव तिष्ठति । ततश्च यथा घटवियुक्तस्याप्याकाशस्य तत्कपालपुद्गलसंयोगस्तदवस्थ एव, एवं कर्मवियुक्तस्याप्यात्मनो निर्वाणतत्पुद्गलसंयोगः समस्त्येव, इति कथं पुनरपि न तस्य तद्बन्धः ? इत्याशङ्क्याह—

विशेषा० योगा बन्धहेतवः

सो ऽणवराहो व्व पुणो न वज्झए वंधकारणाभावा। जोगा य वंधहेऊ न य ते तस्सासरीरो त्ति॥१८४०॥

(सोऽनपराध इव पुनर्न बध्यते बन्धकारणाभावात् । योगाश्च बन्धहेतवो न च ते तस्याशरीर इति ॥ १८४० ॥)

स मुक्तो जीवः पुनरपि न बध्यते, बन्धकारणाभावात्, अनपराधपुरुषवत्, मनो-वाक्-काययोगादयश्च बन्धहेतवोऽभिधीयन्ते, न च ते मुक्तस्य सन्ति, शरीराद्यभावात् । न च कर्मवर्गणागतपुद्गलमात्रसंयोगमात्ररूपोऽत्र बन्धोऽधिक्रियते, अतिप्रसङ्गादिदोषाघातत्वात्, किन्तु मिथ्यात्वादिवद्धेतुनिबन्धन इति ॥ १८४० ॥

आह—नन्वयं मुक्तात्मा सौगतानामिव भवतामप्यभिप्रायेण पुनरपि भवे प्रादुर्भवति, नवा ? इत्याशङ्क्याह—

न पुणो तस्स पसूई वीयाभावादिहंकुरस्सेव। वीयं च तस्स कम्मं न य तस्स तयं तओ निच्चो ॥१८४१॥

(न पुनस्तस्य प्रसूतिर्बीजाभावादिहाङ्कुरस्येव । बीजं च तस्य कर्म न च तस्य तत् ततो नित्यः ॥ १८४१ ॥)

न तस्य मुक्तस्य पुनरपि भवप्रसूतिरुपजायते, बीजाभावात्—कारणस्यासत्त्वात्, यथाऽङ्कुरस्य तदभावाद् न प्रसूतिः । बीजं चास्य कर्मैवावगन्तव्यम्, तच्च मुक्तस्य नास्त्येव, ततः पुनराद्युत्पत्त्यभावाद् नित्योऽसाविति ॥ १८४१ ॥ इतश्च नित्यो मुक्तः । कुतः ? इत्याह—

दव्वामुत्तत्तणओ नहं व निच्चो मओ स दव्वतया। सव्वगयत्तावत्ती मइ त्ति तं नाणुमाणाओ ॥१८४२॥

आत्मनित्यत्वासर्वगतत्वे

(द्रव्यामूर्तत्वतो नभ इव नित्यो मतः स द्रव्यतया । सर्वगतत्वापत्तिर्मतिरिति तद् नानुमानात् ॥ १८४२ ॥)

'स' मुक्तात्मा नित्य इति प्रतिज्ञा । 'दव्वामुत्तत्तणओ' त्ति द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वादि हेतुः । 'दव्वतय' त्ति, यथा द्रव्यत्वे सत्यमूर्तं नभ इति दृष्टान्तः । अथैवंभूता मतिः परस्य स्यात्—अनेन हेतुना सर्वगतत्वापत्तिरप्यात्मनः सिध्यति; तथाहि—सर्वगत आत्मा, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, नभोवत् । ततश्च धर्मविशेष(प्र०...धर्मिविशेष)विपरीतसाधनाद् विरुद्धोऽयम् । तदेतद् न । कुतः ? । अनुमानात्—अनुमानबाधितत्वात् सर्वगतत्वस्येत्यर्थः; तथाहि—असर्वगत आत्मा, कर्तृत्वात्, कुलालवत् । न च कर्तृत्वमसिद्धम्, मोक्तृत्व-द्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरिति ॥ १८४२ ॥ यदि वा, किमनेनैकान्तिकेन नित्यत्वग्रहेण ?, एकान्तानित्यत्ववादिनिराकरणार्थमेव ह्येवमभिहितम्, परमार्थतस्तु सर्वमेव वस्तु जैनानां भवन-भङ्ग-स्थिरयात्मकमेवेति दर्शयन्नाह—

को वा निच्चग्गाहो सव्वं चिय विभव-भंग-ट्ठिइमइयं । दज्जायंतरमेत्तप्पणादनिच्चाइववएसो ॥१८४३॥

(को वा नित्यग्रहः सर्वमेवापि भव-भङ्ग-स्थितिमयम् । पर्यायान्तरमात्रार्पणादनित्यादिव्यपदेशः ॥ १८४३ ॥)

गतार्था, नवरं पर्यायान्तरमात्रस्यार्पणं प्रधानभावेन विवक्षणं तस्मादनित्यादिव्यपदेशः, तथाहि–घटः पूर्वेण मृत्पिण्डपर्यायेण विनश्यति, घटपर्यायतया पुनरुत्पद्यते, मृद्रूपतया त्ववतिष्ठते । ततश्च यो विनष्टरूपतादिपर्यायो यदार्पितः प्रधानभूतो विवक्ष्यते, तदा तेनानित्यत्वादिव्यपदेशः । एवमसावपि मुक्तः संसारितया विनष्टः, सिद्धतयोत्पन्नः, जीवत्व-सोपयोगत्वादिभिस्त्ववतिष्ठते । तथा, प्रथमसमयसिद्धतया विनश्यति, द्विसमयसिद्धतयोत्पद्यते, द्रव्यत्व-जीवत्वादिभिस्त्ववतिष्ठते । ततोऽपिवपर्यायेणानित्यत्वादिव्यपदेश इति ॥ १८४३ ॥

मुक्तस्यावस्थानक्षेत्रनिरूपणार्थमाह–

मुत्तस्स कोऽवगासो सोम्म ! तिलोगसिहरं, गई किह से ? ।
कम्मलहुयातहागइपरिणामाईहिं भणियमिदं ॥१८४४॥

(मुक्तस्य कोऽवकाशः सौम्य ! त्रिलोकशिखरं, गतिः कथं तस्य ? । कर्मलघुतातथागतिपरिणामादिभिर्भणितमिदम् ॥ १८४४ ॥)

'मुक्तस्य क्षीणसमस्तकर्मणो जीवस्य कोऽवकाशः कावस्थानम् ?, इति पृष्टे सत्याह–सौम्य ! त्रिलोकशिखरं, लोकान्त इत्यर्थः । ननु कथं 'से' तस्याकर्मणो जीवस्यैतावद् दूरमितो गतिः प्रवर्तते ?, । कर्मनिबन्धना हि जीवानां सर्वापि चेष्टा, ततो विहायोगत्यादिकर्माभावेऽपि गतिचेष्टायामतिप्रसङ्गः प्राप्नोति । अत्रोच्यते–'कम्मलहुय'त्ति, कर्मापगमे सति लाघवात् समयमेकं तद्गतिप्रवृत्तिरित्यर्थः, 'तथागतिपरिणामाद्'–कर्मक्षये सिद्धत्ववदपूर्वगतिपरिणामलाभादित्यर्थः, यथा हि समस्तकर्मक्षयादपूर्वं सिद्धत्वपरिणामं जीवः समासादयति, तथोर्ध्वगतिपरिणाममपीति भावः । आदिशब्दादपरमपि तद्गतिकारणं समयभणितमिदमवगन्तव्यम्, तद्यथा —

'लाउ य एरंडफले अग्गी धूमे(प्र०....धूमो)य इसु धणुविमुक्के(प्र०....विमुक्को) । गइ पुव्वपओगेणं एवं सिद्धाण वि गई उ ॥१॥' १८४४ ॥

(अलाबु चैरण्डफलमग्निर्धूमश्चेषुर्धनुर्विमुक्तः । गतिः पूर्वप्रयोगेणैवं सिद्धानामपि गतिस्तु ॥ १ ॥)

अथान्यत् प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरति—

किं सक्किरियमरूवं मंडिय ! भुवि चेयणं च किमरूवं ? । जह से विसेसधम्मो चेयन्नं तह मया किरिया ॥

(किं सक्रियमरूपं मण्डिक ! भुवि चेतनं च किमरूपम् ? । यथा तस्य विशेषधर्मश्चैतन्यं तथा मता क्रिया ॥ १८४५ ॥)

आह–नन्वाकाश-कालादयोऽमूर्ता निष्क्रिया एव प्रसिद्धाः, तत् किं नाम त्वयाऽरूपममूर्तं सद् वस्तु सक्रियं दृष्टं, येन मुक्तात्मनः सक्रियत्वमभ्युपगम्यते ?— ननु निष्क्रिय एव मुक्तात्मा प्राप्नोति, अमूर्तत्वात् , आकाशवदिति भावः । अत्रोच्यते—मण्डिक ! त्वमप्येतत्

कथय,—भुवि किमरूपं सद्वस्तु चेतनं वीक्षितम्, येन मुक्तात्मा चेतनोऽभ्युपगम्यते ?—अमूर्तत्वादचेतन एवायं प्राप्नोति, आकाशवदिति । तस्माद् यथा 'खे' तस्य जीवस्यारूपेभ्य आकाशादिभ्यस्तद्रूपत्वे समानेऽन्योऽपि चैतन्यलक्षणो विशेषधर्मः समस्ति, तथा क्रियापि भवा,—सक्रियत्वमपि विशेषधर्मोऽस्तु, को विरोधः ? इति भावः ॥ १८४५ ॥ यच्चोक्तम्—'निष्क्रियो मुक्तात्मा, अमूर्तत्वात्' तदनैकान्तिकमेव, प्रतिबन्धाभावादित्याह— । अथवा, मुक्ता-ऽमुक्तविशेषमपहाय सामान्येनात्मनः सक्रियत्वं साधयन्नाह—

कत्ताइत्तणओ वा सक्किरिओऽयं मओ कुलालो व्व । देहप्फंदणओ वा पच्चक्खं जंतपुरिसो व्व १८४६

(कर्त्रादित्वतो वा सक्रियोऽयं मतः कुलाल इव । देहस्पन्दनतो वा प्रत्यक्षं यन्त्रपुरुष इव ॥ १८४६ ॥)

अथवा, सक्रियोऽयमात्मा, कर्तृत्वात्, कुलालवत् । आदिशब्दाद् 'भोक्तृत्वात्' इत्यादि वाच्यम् । अथवा, सक्रिय आत्मा, प्रत्यक्षत एव देहपरिस्पन्ददर्शनात्, यन्त्रपुरुषवदिति ॥ १८४६ ॥ पराशङ्कां प्रतिविधानं चाह—

देहप्फंदणहेऊ होज्ज पयत्तो त्ति सो वि नाकिरिए । होज्जादिट्ठो व मई तदरूवत्ते नणु समाणं ॥ १८४७ ॥

रूवित्तम्मि स देहो वच्चो तप्फंदणे पुणो हेऊ । पइनिययपरिप्फंदणमचेयणाणं न वि य जुत्तं ॥ १८४८ ॥

(देहस्पन्दनहेतुर्भवेत् प्रयत्न इति सोऽपि नाक्रिये । भवेददृष्टो वा मतिस्तदरूपत्वे ननु समानम् ॥१८४७॥)

(रूपित्वे स देहो वाच्यस्तत्स्पन्दने पुनर्हेतुः । प्रतिनियतपरिस्पन्दनमचेतनानां नापि च युक्तम् ॥१८४८॥) .

अथैवं ब्रूषे—देहपरिस्पन्दहेतुरात्मनः प्रयत्नो न तु क्रिया, अतो नात्मनः सक्रियत्वसिद्धिरित्यभिप्रायः । अत्रोत्तरमाह—सोऽपि प्रयत्नो नभसीवाक्रिय आत्मनि न संभवति, अतः सक्रिय एवासौ । अमूर्तस्य च प्रयत्नस्य देहपरिस्पन्दहेतुत्वे कोऽन्यो हेतुरिति वाच्यम् ? । अन्यहेतुनिरपेक्षः स्वत एवायं परिस्पन्दहेतुरिति चेत् । यद्येवम्, आत्मापि तद्धेतुर्भविष्यति, किमन्तर्गडुना प्रयत्नेन ? । अथादृष्टः कोऽपि देहपरिस्पन्दहेतुः, न त्वात्मा, निष्क्रियत्वात् । ननु सोऽप्यदृष्टः किं मूर्तः, अमूर्तो वा ? । यद्यमूर्तः, तर्ह्यात्मापि देहपरिस्पन्दहेतुः किं नेष्यते, अमूर्तत्वाविशेषात् ? । अथ मूर्तिमानदृष्टः, तर्हि स कार्मणशरीरलक्षणो देह एव, नान्यः संभवति । तस्यापि च बहिर्दृश्यदेहपरिस्पन्दहेतुतया व्याप्रियमाणस्य परिस्पन्दो द्रष्टव्यः, तस्य चान्यो हेतुर्वाच्यः, तस्यापि चान्यः, तस्यापि चान्य इत्यनवस्था । अथ स्वभावादेवादृष्टस्य कार्मणदेहस्य परिस्पन्दः प्रवर्तते, तर्हि बहिर्दृश्यस्यापि देहस्य तत एव तत्प्रवृत्तिर्भविष्यति, किमदृष्टकार्मणदेहपरिकल्पनेन ? । अस्त्वेवमिति चेत् । तदयुक्तम्, अचेतनानामेवंभूतप्रतिनियतविशिष्टपरिस्पन्दनस्य स्वाभाविकत्वानुपपत्तेः, "नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात्" इत्यादिदोषप्रसङ्गात् । तस्मात् कर्मविशिष्ट आत्मैव प्रतिनियतदेहपरिस्पन्दनहेतुत्वेन व्याप्रियत इति सक्रियोऽसाविति ॥१८४७–१८४८॥

भवतु तर्हि भवस्थस्य सकर्मणो जीवस्य क्रिया, मुक्तस्य तु कथमसौ ?, इत्याशङ्क्य परिहरमाह—

होउ किरिया भवत्थस्स कम्मरहियस्स किंनिमित्ता सा ?। नणु तग्गइपरिणामा जह सिद्धत्तं तहा सा वि

(भवतु क्रिया भवस्थस्य कर्मरहितस्य किंनिमित्ता सा ? । ननु तद्गतिपरिणामाद् यथा सिद्धत्वं तथा सापि ॥१८४९॥)

पूर्वार्धेनाक्षेपः, पश्चार्धेन तु परिहारः, प्राग् व्याख्यातार्थ एवेति ॥१८४९॥ अपरस्त्वाह—

विशेषा॰ मुक्तगत्य-गती

किं सिद्धालयपरओ न गई, धम्मत्थिकायविरहाओ। सो गइउवग्गहकरो लोगम्मि जमत्थि नालोए ॥

(किं सिद्धालयपरतो न गतिः, धर्मास्तिकायविरहात् । स गत्युपग्रहकरो लोके यदस्ति नालोके ॥ १८५० ॥)

यद्युक्तन्यायेन मुक्तस्य गतिक्रियया सक्रियत्वमिष्यते, तर्हि सिद्धालयात् सिद्धावस्थितिक्षेत्रात् परतोऽलोकेऽपि किमिति तस्य गतिर्न प्रवर्तते ?। अत्रोच्यते—परतो धर्मास्तिकायविरहात् । तद्विरहोऽपि कुतः ? इत्याह—यद् यस्मादसौ धर्मास्तिकायो लोक एव समस्ति; नालोके। मा भूदसावलोके, किं तेन प्रस्तुतानुपयोगिना कर्तव्यम् , तद्विरहेऽपि भवतु मुक्तस्य तत्र गतिः, नियमाभावात् ?। तदयुक्तम् , यतो जीवानां पुद्गलानां च गतेर्गमनस्योपग्रह उपष्टम्भस्तत्कारी स एव धर्मास्तिकायो नान्यः, ततस्तस्यालोकेऽभावात् कथं लोकात् परतोऽलोकेऽपि मुक्तात्मनां गतिः प्रवर्तते ? ॥१८५०॥ कथं पुनरेतदवसीयते यदुत—लोकादन्योऽप्यलोकपदार्थः कश्चिदस्ति ? इत्याशङ्क्याह—

लोगस्स त्थि विवक्खो सुद्धत्तणओ घडस्स अघडो व्व। स घडाइ च्चिय मई न निसेहाओ तदणुरूवो ॥

अलोक-सिद्धिः

(लोकस्यास्ति विपक्षः शुद्धत्वतो घटस्याघट इव । स घटादिरेव मतिर्न निषेधात् तदनुरूपः ॥ १८५१ ॥)

अस्ति लोकस्य विपक्षः, व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदाभिधेयत्वात् , इह यद् व्युत्पत्तिमता शुद्धपदेनाभिधीयते तस्य विपक्षो दृष्टः, यथा घटस्याघटः, यश्च लोकस्य विपक्षः सोऽलोकः। अथ स्यान्मतिः—'न लोकोऽलोकः' इति यो लोकस्य विपक्षः स घटादिपदार्थानामन्यतम एव भविष्यति, किमिह वस्त्वन्तरपरिकल्पनया ? । तदेतद् न, पर्युदासनञा निषेधाद् निषेध्यस्यैवानुरूपोऽत्र विपक्षोऽन्वेषणीयः, 'न लोकोऽलोकः' इत्यत्र च लोको निषेध्यः, स चाकाशविशेषः, अतोऽलोकेनापि तदनुरूपेण भवितव्यम् , यथा 'अपण्डितः' इत्युक्ते विशिष्टज्ञानविकलश्चेतन एव पुरुषविशेषो गम्यते, नाचेतनो घटादिः, एवमिहापि लोकानुरूप एवालोको मन्तव्यः । उक्तं च—"नञ्युक्तमिवयुक्तं वा यद्धि कार्यं विधीयते । तुल्याधिकरणेऽन्यस्मिंल्लोकेऽप्यर्थगतिस्तथा ॥ १ ॥" "नञ्—इवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः" । तस्माल्लोकविपक्षत्वादस्त्यलोक इति ॥ १८५१ ॥ अथालोकास्तित्वादेव धर्मा-ऽधर्मास्तिकायौ साधयन्नाह—

तम्हा धम्मा-ऽधम्मा लोयपरिच्छेयकारिणो जुत्ता। इहरागासे तुल्ले लोगो ऽलोगो त्ति को भेओ ? ॥

(तस्माद् धर्मा-ऽधर्मौ लोकपरिच्छेदकारिणौ युक्तौ । इतरथाकाशे तुल्ये लोकोऽलोक इति को भेदः ? ॥ १८५२ ॥)

लोगविभागाभावे पडिघायाभावओऽणवत्थाओ। संववहाराभावो संबंधाभावओ होज्जा ॥१८५३॥

(लोकविभागाभावे प्रतिघाताभावतोऽनवस्थातः। संव्यवहाराभाव संबन्धाभावतो भवेत् ॥ १८५३ ॥)

यस्मादुक्तप्रकारेणास्त्यलोकः, तस्मादलोकास्तित्वादेवावश्यं लोकपरिच्छेदकारिभ्यां धर्मा-ऽधर्मास्तिकायाभ्यां भवितव्यम्; अन्यथाऽऽकाशे सामान्ये सति 'अयं लोकः' 'अयं चालोकः' इति कितोऽयं विशेषः स्यात्?। तस्माद् यत्र क्षेत्रे धर्मा-ऽधर्मास्तिकायौ वर्तेते, तल्लोकः, शेषं त्वलोक इति लोका-ऽलोकव्यवस्थाकारिणौ धर्मा-ऽधर्मास्तिकायौ विद्येते इति। 'लोगेत्यादि' यदि हि धर्माऽधर्माभ्यां लोकविभागो न स्यात्, ततो लोकविभागाभावेऽविशिष्ट एव सर्वस्मिन्नप्याकाशे गतिपरिणतानां जीवानां पुद्गलानां च प्रतिघाताभावेन तद्गत्यवस्थानाभावादलोकेऽपि गमनात्, तस्य चानन्तत्वात् तेषां परस्परं संबन्धो न स्यात्। ततश्चौदारिकादिकार्मणवर्गणापर्यन्तपुद्गलकृतो जीवानां बन्ध-मोक्ष-सुख-दुःख-भवसंसरणादिव्यवहारो न स्यात्। जीवस्य च जीवेन सहान्योन्यमीलनाभावात् तत्कृतोऽनुग्रहो-पघाताादिव्यवहारो न स्यादिति ॥ १८५२-१८५३ ॥ ततः किम्? इत्याह-

निरणुग्गहत्तणाओ न गई परओ जलादिव झसस्स। जो गमणाणुग्गहिया सो धम्मो लोगपरिमाणो॥

(निरनुग्रहत्वाद् न गतिः परतो जलादिव झषस्य। यो गमनानुग्रहीता स धर्मो लोकपरिमाणः ॥ १८५४ ॥)

ततो लोकात् परतोऽलोके जीव-पुद्गलानां न गतिः, निरनुग्रहत्वात्—तत्र गत्यनुग्रहकर्तुरभावादित्यर्थः, यथा जलात् परतो झषस्य मत्स्यस्य गतिर्न भवति, उपग्राहकाभावादिति। यश्चात्र जीव-पुद्गलगतेरनुग्रहकर्ता, स लोकपरिमाणो धर्मास्तिकाय इति ॥१८५४॥

अत्र प्रयोगमाह–

अत्थि परिमाणकारी लोगस्स पमेयभावओऽवस्सं। नाणं पिव नेयस्सालोगत्थित्ते य सोऽवस्सं १८५५

(अस्ति परिमाणकारी लोकस्य प्रमेयभावतोऽवश्यम्। ज्ञानमिव ज्ञेयस्यालोकास्तित्वे च सोऽवश्यम् ॥ १८५५ ॥)

अस्ति लोकस्य परिमाणकारी, प्रमेयत्वात्, ज्ञानमिव ज्ञेयस्य। अथवा, जीवाः पुद्गलाश्च लोकोऽभिधीयते, ततोऽस्ति तत्परिमाणकारी, प्रमेयत्वात्, यथा शाल्यादीनां प्रस्थः, यश्चेह परिमाता स धर्मास्तिकायः, स चावश्यमलोकस्यास्तित्व एव युज्यते, नान्यथा, आकाशस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात्। तस्माल्लोकाग्रे सिद्धस्यावस्थानमिति प्रस्तुतम् ॥१८५५॥ अथ प्रकारान्तरेणाक्षेप-परिहारौ प्राह–

पयणं पसत्तमेवं थाणाओ तं च नो जओ छट्ठी। इह कत्तिलक्खणेयं कत्तुरणत्थंतरं थाणं ॥१८५६॥

(पतनं प्रसक्तमेवं स्थानात् तच्च नो यतः षष्ठी। इह कर्तृलक्षणेयं कर्तुरनर्थान्तरं स्थानम् ॥ १८५६ ॥)

ननु 'स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थानम्' इत्यधिकरणसाधनोऽयं शब्दः। ततश्च सिद्धस्य स्थानं सिद्धस्थानमिति समासः। तवदत्रैवं सति

विशेषा० धर्माधर्मास्तिकाय-सिद्धिः

सिद्धस्थान-मित्यस्यार्थः

सिद्धस्य पतनं प्रसक्तम्, स्थानात्, पतत-पादपाद्यप्रास्यवदपवतन्... इताय फलार पका । ...
कस्यापि पतनमपि दृश्यते; अतः सिद्धस्यापि तत् कदाचित् प्राप्नोतीति भावः । तच्च न, यतः 'सिद्धस्य स्थानम्' ... ॥१८५६॥ अथवा,

'सिद्धस्य स्थानम्'इति कोऽर्थः ?—सिद्धस्तिष्ठति, न तु तदर्थान्तरभूतं स्थानमस्तीति

तह कम्माभावाओ पुणक्रियाभावओ वा वि।१८५७॥

नहनिच्चत्तणओ वा थाणविणासपयणं न जुत्तं से।

(नमोनित्यत्वतो वा स्थानविनाशपतनं न युक्तं तस्य । तथा कर्माभावात् पुनःक्रियामात्रतो वापि ॥ १८५७ ॥)

नभसो नित्यत्वात् ... तदभावे च अर्थान्तरत्वेऽपि स्थानस्य न पतनं सिद्धस्य, यतोऽस्यार्थान्तरं स्थानं नभ एव, तस्य च नित्यत्वाद् विनाशो न युक्तः, तदभावे च

या च समयमेकमस्याप्यूर्ध्वं

कुतः पतनं मुक्तस्य ? । कर्म चात्मनः पतनादिक्रियाकारणम्, मुक्तस्य च कर्माभावात् कुतः पतनक्रिया ? । पुनःक्रिया च मुक्तस्य नास्ति,कारणाभावात् ।

गतिक्रिया,तस्याः कारणं 'लाउ य एरंडफले' इत्यादिना(गा०–१८४४ टीकायां)दर्शितमेव । इति कुतोऽस्य पतनम् ?

निजप्रयत्नप्रेरणा-ऽऽकर्षण-विकर्षण-गुरुत्वादयो हि पतनकारणम्, तत्संभवश्च मुक्तस्य नास्ति, हेतोरभावात्,

इति ॥१८५७॥ किञ्च, 'स्थानात् पतनम्' इत्यनैकान्तिकमेवेति दर्शयति—

निच्चथाणाओ वा वोमाईणं पडणं पसज्जेज्जा। अह न मयमणेगंतो थाणाओऽवस्स पडणं ति॥१८५८॥

(नित्यस्थानाद् वा व्योमादीनां पतनं प्रसज्येत । अथ न मतमनेकान्तः स्थानादवश्यं पतनमिति ॥ १८५८ ॥)

ननु च 'स्थानात् पतनम्'इति स्ववचनविरुद्धमिदम्, अस्थानादेव पतनस्य युज्यमानत्वात् । अथ स्थानादपि पतनमिष्यते, तर्हि

नित्यमेव स्थानाद् व्योमादीनां पतनं प्रसज्येत । अथ न तत् तेषां मतम्, तर्हि 'स्थानात् पतनम्' इत्यनैकान्तिकमेवेति ॥ १८५८॥

अथान्येन प्रकारेण प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरमाह—

भवओ सिद्धो त्ति मई तेणाइमसिद्धसंभवो जुत्तो। कालाणाइत्तणओ पढमसरीरं व तदजुत्तं॥१८५९॥

(भवतः सिद्ध इति मतिस्तेनादिमसिद्धसंभवो युक्तः । कालानादित्वतः प्रथमशरीरमिव तदयुक्तम् ॥ १८५९ ॥)

अथ स्याद् मतिः परस्य—यतो भवात् संसारात् सर्वोऽपि मुक्तात्मा सिद्धस्तेन ततः सर्वेषामपि सिद्धानामादिमत्त्वादवश्यमेव केना-

प्यादिसिद्धेन भवितव्यम् । तदयुक्तम्, यतो यथा सर्वाण्यपि शरीराणि, अहोरात्राणि च सर्वाण्यादियुक्तान्येव, अथ च कालस्यानादित्वाद्

आद्यशरीरम्, आद्याहोरात्रं वा किमपि ज्ञायते, तथा कालस्यानादित्वात् सिद्धोऽपि नाद्यः प्रतीयत इति ॥१८५९॥

अथान्यदपि प्रेर्यं परिहारं चाह—

विशेषा०

सिद्धाना-
दित्वम्

परिमियदेसेऽणंता किह माया मुत्तिविरहियत्ताओ। नेयम्मि व नाणाइं दिट्ठीओ वेगरूवम्मि ॥१८६०॥

(परिमितदेशेऽनन्ताः कथं माता मूर्तिविरहितत्वात् । ज्ञेये वा ज्ञानानि दृष्टयो वैकरूपे ॥ १८६० ॥)

आह–परिमितदेशमेव सिद्धिक्षेत्रम्, तत्र कथमनादिकालवर्तिनोऽनन्ताः सिद्धा मान्ति ? । अत्रोत्तरमाह–अमूर्तत्वात् सिद्धाः परिमितेऽपि क्षेत्रेऽनन्तास्तिष्ठन्ति, यथा प्रतिद्रव्यमेवानन्तानि सिद्धानां संबन्धीनि केवलज्ञान-केवलदर्शनानि संपतन्ति, दृष्टयो वा यथैकस्यामपि नर्तक्यां सहस्रशः प्रपतन्ति, परिमितेऽपि वाऽपवरकादिक्षेत्रे बहुयोऽपि प्रदीपप्रभा मान्ति; एवमिहाप्यमूर्ताः सिद्धाः कथं परिमितक्षेत्रेऽनन्ता न मास्यन्ति, मूर्तानामपि प्रदीपप्रभादीनां बहूनामेकत्रावस्थानं दृश्यते, किमुताऽमूर्तानाम् ? इति भावः ॥१८६०॥

विशेषा॰ परिमितक्षेत्रेऽनन्तसिद्धाः कथं मान्ति ?

तदेवं युक्तिभिः सप्रसङ्गौ बन्ध-मोक्षौ व्यवस्थाप्य वेदवाक्यद्वारेणापि तद्व्यवस्थामाह—

न ह वइ ससरीरस्स प्पिया-ऽप्पियावहतिरेवमाईणं। वेयपयाणं च तुमं न सदत्थं मुणासि तो संका १८६१

तुह वंधे मोक्खम्मि य, सा य न कज्जा जओ फुडो चेव। ससरीरे-यरभावो नणु जो सो वंध मोक्खो त्ति ॥

(न ह वै सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहतिरेवमादीनाम् । वेदपदानां च त्वं न सदर्थं मुणसि ततः शङ्का ॥ १८६१ ॥)

(तव बन्धे मोक्षे च, सा च न कार्या यतः स्फुट एव । सशरीरे-तरभावो ननु यः स बन्धो मोक्ष इति ॥ १८६२ ॥)

'सशरीर' स्येतिवेदपदेन बन्ध-मोक्षसिद्धिः

व्याख्या–"न ह वै सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा वसन्तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः" इत्यादीनां च वेदपदानां सदर्थं त्वं न मुणसि । ततो बन्धे मोक्षे च तव सौम्य ! शङ्का, सा च न कार्या, यतो ननु यः सशरीरे-तरभावः स स्फुट एव बन्धो मोक्षश्चेति कथं शङ्का युज्यते ? । एतदुक्तं भवति–'सशरीरस्य' इत्यनेन बाह्या-ऽऽध्यात्मिकानादिशरीरसंतानस्वरूपो बन्धः प्रोक्तः, तथा, 'अशरीरं वा वसन्तम्' इत्यनेन त्वशेषशरीरापगमस्वभावो मोक्षः प्रतिपादितः । तथा, "स एष विगुणो विभुर्न बध्यते" इत्यादीन्यपि पदानि संसारिजीवस्य बन्ध-मोक्षाभावप्रतिपादकानि त्वं मन्यसे । तदयुक्तम्, मुक्तजीवविषयत्वात् तेषाम् । मुक्तस्य च बन्धाद्यभावेऽविप्रतिपत्तिरेवेति । तदेवं भगवता छिन्नस्तस्य संशयः ॥१८६१–१८६२॥ ततः किम् ? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ अद्धुट्ठिहि सह खंडियसएहिं॥

(छिन्ने संशये जिनेन जरा-मरणविप्रमुक्तेन । स श्रमणः प्रव्रजितोऽर्धचतुर्थैः सह खण्डिकशतैः ॥ १८६३ ॥)

व्याख्या पूर्ववत्, नवरमर्धचतुर्थैः शिष्यशतैः सह प्रव्रजितोऽयम् ॥ इति षष्ठगाथार्थः ॥१८६३॥

॥ इति षष्ठगणधरवादः समाप्तः ॥

अथ सप्तमगणधरवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि॥१८६४॥
ते पव्वइए सोउं मोरिओ आगच्छई जिणसगासं। नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं १८६५
*आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं।

(तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वा मौर्य आगच्छति जिनसकाशम्। व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १८६४ ॥)

(* छाया गा०-१६०९ वत्)गाथाद्वयमपि प्रकटार्थम् ॥१८६४-१८६५॥ आभाष्य ततः किमुक्तः ? इत्याह—

वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो १८६६
किं मण्णे अत्थि देवा उयाहु नत्थि त्ति संसओ तुज्झ।

देवाः सन्ति न वा ?

(किं मन्यसे सन्ति देवा उताहो न सन्तीति संशयस्तव। वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १८६६ ॥)

हे आयुष्मन् मौर्य ! त्वमेवं मन्यसे—किं देवाः सन्ति, नवेति, उभयथापि वेदपदश्रवणात् ? । तथाहि–"स एष यज्ञायुधी यजमा-
नोऽञ्जसा स्वर्गलोकं गच्छति"इत्यादि;तथा, "अपाम सोमं अमृता अभूम आगमन् ज्योतिरविदाम देवान्, किं नूनमस्मात् तृणवदरातिः किमु
मूर्तिम(प्र०...धूर्तिः अ-)मृतमर्त्यस्य" इत्यादि; तथा "को जानाति मायोपमान् गीर्वाणानिन्द्र-यम-वरुण-कुबेरादीन्"इत्यादि । एतेषां च
वेदपदानामयमर्थस्तव बुद्धौ प्रतिभासते, यथा–स एष यज्ञ एव दुरितवारण(प्र०...दारण)क्षमत्वादायुधं प्रहरणं यस्यासौ यज्ञायुधी, यजमा-
नोऽञ्जसा–प्रगुणेन न्यायेन, स्वर्गलोकं गच्छति, इति देवसत्ताप्रतिपत्तिः । तथा, अपाम—पीतवन्तः, सोमं लतारसम्, अमृताः–अमरणध-
र्माणः, अभूम—भूताः स्मः, अगमन्–गताः, ज्योतिः–स्वर्गम्, अविदाम देवान्–देवत्वं प्राप्ताः स्मः, किं नूनमस्मादूर्ध्वं तृणवत् करिष्यति;
कोऽसौ ? इत्याह–अरातिः–व्याधिः, तथा, किमु प्रश्ने, मूर्तिं–जराम्(प्र०...धूर्तिः-जरा),अमृतमर्त्यस्येति–अमृतत्वं प्राप्तस्य मर्त्यस्य पुरुष-
स्येत्यर्थः, अमरणधर्मिणो मनुष्यस्य किं करिष्यन्ति जरा-व्याधयः ? इति भावः । अत्रापि देवसत्ताप्रतिपत्तिः । "को जानाति मायोपमान्"
इत्यादीनि तु देवाभावप्रतिपादकानि । अतस्तव संशयः । अयुक्तश्चायम्, यतोऽमीषां वेदपदानामर्थं त्वं न जानासि, चशब्दाद् युक्तिं च
न वेत्सि । एतेषां हि वेदपदानां नायमर्थो यस्तवाभिप्रेतः, किन्त्वयम्–वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥१८६६॥ अत्र भाष्यम्—

तं मन्नसि नेरइया परतंता दुक्खसंपउत्ता य। न तरंतीहागंतुं सद्धेया सुव्वमाणा वि ॥१८६७॥
सच्छंदयारिणो पुण देवा दिव्वप्पभावजुत्ता य। जं न कयाइ वि दरिसणमुवेंति तो संसओ तेसु १८६८

(त्वं मन्यसे नैरयिकाः परतन्त्रा दुःखसंप्रयुक्ताश्च। न शक्नुवन्तीहाऽऽगन्तुं श्रद्धेयाः श्रूयमाणा अपि ॥ १८६७ ॥)
(स्वच्छन्दचारिणः पुनर्देवा दिव्यप्रभावयुक्ताश्च। यन्न कदाचिदपि दर्शनमुपयन्ति ततः संशयस्तेषु ॥ १८६८ ॥)

मौर्य ! त्वमेवं मन्यसे—नारकाः स्वकृतपापनरकपालादिपरतन्त्राः पराधीनश्चयोऽतीव दुःखसंघातविह्वलाश्च न शक्नुवन्त्यत्रागन्तुम्, अतः प्रत्यक्षीकरणोपायाभावात् श्रूयमाणा अपि श्रद्धेया भवन्तु । देवास्तु स्वच्छन्दचारिणो दिव्यप्रभावयुक्ताश्च, तथापि यस्माद् न कदाचिद् दर्शनपथमवतरन्ति, श्रूयन्ते च श्रुति स्मृत्यादिषु, अतस्तेषु शङ्केति ॥१८६७-१८६८॥ अत्रोत्तरमाह—

मा कुरु संसयमेए सुदूरमणुयाइभिन्नजाईए। पेच्छसु पच्चक्खं चिय चउव्विहे देवसंघाए ॥१८६९॥

(मा कुरु संशयमेतान् सुदूरमनुजादिभिन्नजातीयान् । प्रेक्षस्व प्रत्यक्षमेव चतुर्विधान् देवसङ्घातान् ॥ १८६९ ॥)

मौर्यपुत्र ! देवेषु मा संशयं कार्षीस्त्वम्, एतानेव हि सुदूरमत्यर्थं मनुजादिभ्यो भिन्नजातीयान् दिव्याभरण-विलेपन-वसन-सुमनोमालालङ्कृतान् भवनपति-व्यन्तर-ज्योतिष्क-वैमानिक-लक्षणांश्चतुर्विधदेवसंघातान् मम वन्दनार्थमिहैव समवसरणागतान् प्रत्यक्षत एव पश्येति । ॥१८६९॥ अथैतद्दर्शनात् पूर्वं य आसीत् संशयः, स युक्तोऽभवत् । नैवम् । कुतः ? इत्याह—

पुव्वं पि न संदेहो जुत्तो जं जोइसा सपच्चक्खं। दीसंति तक्कया वि य उवघाया-ऽणुग्गहा जगओ ॥

(पूर्वमपि न संदेहो युक्तो यज् ज्योतिष्काः स्वप्रत्यक्षम् । दृश्यन्ते तत्कृता अपि चोपघाता-ऽनुग्रहा जगतः ॥ १८७० ॥)

इह समवसरणागतदेवदर्शनात् पूर्वमपि तवान्येषां च संशयो न युक्तः, यद् यस्माच्चन्द्रा-ऽऽदित्यादिज्योतिष्कास्त्वया सर्वेणापि च लोकेन स्वप्रत्यक्षत एव सर्वथा दृश्यन्ते । अतो देशतः प्रत्यक्षत्वात् कथं समस्तामरास्तित्वशङ्का ? । किञ्च, सन्त्येव देवाः लोकस्य तत्कृतानुग्रहो-पघातदर्शनात् । तथाहि—दृश्यन्ते कचित् त्रिदशाः कस्यापि किञ्चिदिभवप्रदानादिनाऽनुग्रहम्, तदुपहरणादिना(प्र०...तत्प्रहरणादिना) चोपघातं कुर्वन्तः । ततो राजादिवत् कथमेते न सन्ति ? इति ॥ १८७० ॥ पुनरपि परमाशङ्क्य ज्योतिष्कदेवास्तित्वं साधयन्नाह—

आलयमेत्तं च मई पुरं व तव्वासिणो तह वि सिद्धा। जे ते देव त्ति मया न य निलया निच्चपरिसुण्णा ॥

(आलयमात्रं च मतिः पुरमिव तद्वासिनस्तथापि सिद्धाः । ये ते देवा इति मता न च निलया नित्यपरिशून्याः ॥ १८७१ ॥)

अथैवंभूता मतिः परस्य भवेत्—आलया एवालयमात्रं चन्द्रादिविमानानि, न तु देवाः, तत् कथं ज्योतिष्कदेवानां प्रत्यक्षत्वमभिधीयते ? । किं वद् यथाऽऽलयमात्रम् ? इत्याह—'पुरं ति' यथा पुरं शून्यं लोकानामालयमात्रं स्थानमात्रं, न तु तत्र लोकाः सन्ति, एवं चन्द्रादिविमानान्यप्यालयमात्रमेव, न तु तत्र देवाः केचित् तिष्ठन्ति, अतः कथं तेषां प्रत्यक्षत्वं ? । अत्रोत्तरमाह—तथापि तद्वासिन आलयवासिनः सामर्थ्याद् ये सिद्धास्ते देवा इति मताः संमताः । यो ह्यालयः स सर्वोऽपि तन्निवासिनाऽधिष्ठितो दृष्टः, यथा प्रत्यक्षोपलभ्यमाना देवदत्ताधिष्ठिता वसन्तपुरादालयाः, आलयाश्च ज्योतिष्कविमानानि, अत आलयत्वान्यथानुपपत्तेर्ये तन्निवासिनः सिद्धास्ते देवा इति मताः । आह—ननु कथं ते देवाः सिध्यन्ति ? । यादृशा हि प्रत्यक्षेण देवदत्तादयो दृश्यन्ते तेऽपि तादृशा एव स्फुरति । तदयुक्तम्, विशिष्टा हि देवद-

॥१६६८॥

विशेषा०

देवा अत्रैव प्रत्यक्षाः

उपघातानुग्रहकारिणो देवाः

ज्योतिष्कविमानानि केषांचिदालयाः

मायालयेभ्यश्चन्द्राद्याख्या इति, अवस्तन्निवासिनोऽपि विशिष्टाः सिध्यन्ति, ते च देवदानादिविलक्षणा देवा इति । अपरस्त्वाह—ननु 'आलयत्वाद्' इत्ययं हेतुस्तन्निवासिजनसाधनेऽनैकान्तिकः, शून्यालयैर्व्यभिचारात् । अत्रोत्तरमाह—'न य निलयेत्यादि' न च निलया आलया नित्यमेव शून्या भवन्ति । अयमभिप्रायः—ये केचिदालयास्ते प्राग्, इदानीं, एष्यति वा कालेऽवश्यमेव तन्निवासिभिरधिष्ठिता एव भवन्ति, न तु नित्यमेव परिशून्याः । ततो यदा तदा वा चन्द्राद्यालयनिवासिनो देवाः सिध्यन्तीति॥१८७१॥ पुनरप्यत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहारमाह—

विशेषा०

को जाणइ व किमेयं ति होज्ज, निस्संसयं विमाणाइं। रयणमयनभोगमणादिह जह विज्जाहराईणं ॥

(को जानाति वा किमेतदिति भवेद् निस्संशयं विमानानि । रत्नमयनभोगमनादिह यथा विद्याधरादीनाम् ॥ १८७२ ॥)

विमानानि रत्नमयानि नभोगामीनि

यदि वा, एवंभूता मतिः परस्य भवेद् यदुत—चन्द्राद्यालयत्वेन यद् गीयते भवद्भिस्तदिदं को जानाति किञ्चिद् भवेत्, किं सूर्योऽग्निमयो गोलः, चन्द्रस्त्वम्बुमयः स्वभावतः स्वच्छः, आहोस्विदेवंभूता एवैते भास्वररत्नमया गोलका ज्योतिष्कविमानानि ?, अतः कथमेतेषामालयत्वसिद्धिः ? अत्र प्रतिविधानमाह—निःसंशयं विमानान्येतानि, रत्नमयत्वे सति नभोगमनात्, पुष्पकादिविद्याधरतपःसिद्धविमानवदिति । अत्र विकार-पवनादिव्यवच्छेदार्थं रत्नमयत्वविशेषणमिति ॥१८७२॥ अपरमपि पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

होज्ज मई मायं तहा वि तक्कारिणो सुरा जे ते। न य मायाइविगारा पुरं व निच्चोवलम्भाओ ॥१८७३॥

(भवेद् मतिर्मायेयं तथापि तत्कारिणः सुरा ये ते । न च मायादिविकाराः पुरमिव नित्योपलम्भात् ॥ १८७३ ॥)

न मायिकानि नित्योपलम्भात्

अथ परस्य मतिर्भवेत्—नैते चन्द्रादिविमानान्यालयाः, किन्तु मायेयं मायाविना केनापि प्रयुक्ता । अत्रोच्यते—मायात्वममीषामसिद्धम्, वाङ्मात्रेणैव भवताऽभिधानात् ; तथाप्यभ्युपगम्योच्यते—ये तत्कारिणस्तथाविधमायाप्रयोक्तारस्ते सुराः सिद्धा एव, मनुष्यादीनां तथाविधवैक्रियकरणादर्शनात् । अभ्युपगम्य च मायात्वममीषामभिहितम् । न चैते मायादिविकाराः, नित्योपलम्भात्, सर्वेण सर्वदा दृश्यमानत्वादित्यर्थः, प्रसिद्धपाटलिपुत्रादिपुरवदिति । मायेन्द्रजालकृतानि हि वस्तूनि न नित्यमुपलभ्यन्त इति नित्यविशेषणोपादानमिति ॥१८७३॥ प्रकारान्तरेणापि देवास्तित्वं साधयन्नाह—

जइ नारगा पवन्ना पगिट्ठपावफलभोइणो तेणं। सुबहुगपुण्णफलभुजो पवज्जियव्वा सुरगणा वि १८७४

(यदि नारकाः प्रपन्नाः प्रकृष्टपापफलभोगिनस्तेन । सुबहुकपुण्यफलभुजः प्रपत्तव्याः सुरगणा अपि ॥ १८७४ ॥)

इह स्वकृतप्रकृष्टपापफलभोगिनस्तावत् क्वचिद् नारकाः प्रतिपत्तव्यास्ते च यदि प्रतिपन्नाः, 'तेणं ति' तर्हि तेनैव प्रकारेण स्वोपार्जितसुप्रभूतपुण्यफलभुजः सुरगणा अपि प्रतिपत्तव्याः । अत्राह—नन्विहैवातिदुःखितनरास्तिर्यञ्चश्चातिदुःखिताः प्रकृष्टपापफलभुजो भविष्यन्ति, तथा, मनुष्या एवातिसुखिताः प्रकृष्टपुण्यफलभुजो भविष्यन्ति, किमदृष्टनारक-देवपरिकल्पनया ? इति । तदयुक्तम्, प्रकृष्टपापफलभुजां सर्व-

प्रकारेणापि दुःखेन भवितव्यम्, न चातिदुःखितानामपि नर-तिरश्चां सर्वप्रकारं दुःखं दृश्यते, सुखदपवनाऽऽलोकादिसुखस्य सर्वेषामपि दर्शनात्। प्रकृष्टपुण्यफलभुजामपि सर्वप्रकारेणापि सुखेन भवितव्यम्, न चेहातिसुखितानामपि नराणां सर्वप्रकारं सुखमवलोक्यते, प्रतिदेहोद्भवस्य रोग-जरादिप्रभवस्य च दुःखस्य तेषामपि सद्भावात्। तस्मात् प्रकृष्टपापनिबन्धनसर्वप्रकारदुःखवेदिनो नारकाः, प्रकृष्टपुण्यहेतुकसर्वप्रकारसुखभोगिनो देवाश्चाभ्युपगन्तव्या एवेति ॥१८७४॥

ननु यदि देवाः सन्ति, तर्हि स्वच्छन्दचारिणोऽपि किमित्यत्र ते कदाचिदपि नागच्छन्ति ? इत्याह—

संकंतदिव्वपेम्मा विसयपसत्ताऽसमत्तकत्तव्वा। अणहीणमणुयकज्जा नरभवमसुहं न एंति सुरा ॥१८७५॥

(संक्रान्तदिव्यप्रेमाणो विषयप्रसक्ता असमाप्तकर्तव्याः। अनधीनमनुजकार्या नरभवमशुभं नागच्छन्ति सुराः ॥ १८७५ ॥)

नागच्छन्तीह सदैव सुरगणाः, संक्रान्तदिव्यप्रेमत्वात्, विषयप्रसक्तत्वात्, प्रकृष्टरूपादिगुणकामिनीप्रसक्तरम्यदेशान्तरगतपुरुषवत्; तथा, असमाप्तकर्तव्यत्वात्, बहुकर्तव्यताप्रसाधननियुक्तविनीतपुरुषवत्। तथा, अनधीनं मनुजानां कार्यं येषां तेऽनधीनमनुजकार्याः, तस्माच्च तस्मात् नेहागच्छन्ति सुराः, अनभिमतगेहादौ निःसङ्गयतिवदिति। तथा, अशुभत्वात् नरभवस्य तद्गन्धासहिष्णुतया नेहागच्छन्ति देवाः, स्वपरित्यक्तकलेवरवदिति ॥ १८७५ ॥ तत् किं सर्वथा तेऽत्र नागच्छन्ति ? । नैवम्। अत एवाह—

नवरि जिणजम्म-दिक्खा-केवल-निव्वाणमहनिओगेणं। भत्तीए सोम्म! संसयविच्छेयत्थं व एज्जहण्हा ॥१८७६॥

पुव्वाणुरागओ वा समयनिबंधा तवोगुणाओ वा। नरगणपीडाऽणुग्गह-कंदप्पाईहिं वा केइ ॥१८७७॥

(नवरं जिनजन्म-दीक्षा-केवल-निर्वाणमहनियोगेन। भक्त्या सौम्य! संशयविच्छेदार्थं वैयुरिहाह्वाय ॥ १८७६ ॥)

(पूर्वानुरागतो वा समयनिबन्धात् तपोगुणाद् वा। नरगणपीडाऽनुग्रह-कन्दर्पादिभिर्वा केचित् ॥ १८७७ ॥)

नवरं जिनजन्म-दीक्षा-केवल-निर्वाणमहोत्सवनियोगेन तत्कर्तव्यतानियमेनेह देवा आगच्छेयुः। तत्र सौम्य! केचिदिन्द्रादयो निजभक्त्या समागच्छन्ति, केचित् तु तदनुवृत्त्या, अन्ये संशयव्यवच्छेदार्थम्, अपरे तु पूर्वभविकपुत्र-मित्राद्यनुरागात्। समयनिबन्धः-प्रतिबोधादिनिमित्तः संकेतनिश्चयः, तस्माच्च केचिद् देवा इहागच्छन्ति। अन्ये तु महासत्वसाध्वादितपोगुणसमाकृष्टाः, केचित्तु पूर्ववैरिकनरगणपीडार्थम्, अपरे तु पूर्वसुहृत्-पुत्राद्यनुग्रहार्थम्, केचित्तु देवाः कन्दर्पादिभिरिहागच्छन्ति। आदिशब्दात् साध्वादिपरीक्षाहेतोरिति द्रष्टव्यमिति। तदेवं निरूपितं देवानामत्रागमनकारणम्, अनागमनकारणं च ॥१८७६–१८७७॥ अथ देवसिद्धावन्यदपि कारणमाह—

जाइस्सरकहणाओ कासइ पच्चक्खदंसणाओ य। विज्जा-मंतो-वायणसिद्धीओ गहविगाराओ ॥१८७८॥

(जातिस्मरकथनात् कस्यचित् प्रत्यक्षदर्शनात् ...

||६७०

विशेषा

देवानाग नकारणा

देवागमन कारणानि

उक्किट्ठपुण्णसंचयफलभावाओऽभिहाणसिद्धीओ। सव्वागमसिद्धीउ य संति देव त्ति सद्धेयं ॥१८७९॥

(उत्कृष्टपुण्यसंचयफलभावादभिधानसिद्धेः। सर्वागमसिद्धेश्च सन्ति देवा इति श्रद्धेयम् ॥ १८७९ ॥)

'सन्ति देवा इत्येवत् श्रद्धेयम्' इति प्रतिज्ञा, जातिस्मरणप्रत्ययितपुरुषेण कथनात्, नानादेशविचारिप्रत्ययितपुरुषावलोकितकथितविचित्रबृहद्देवकुलादिवस्तुवत्; तथा, कस्यापि तपःप्रभृतिगुणयुक्तस्य प्रत्यक्षदर्शनप्रवृत्तेश्च-केनचित् प्रत्यक्षप्रमाणेनोपलम्भादित्यर्थः, दूरविप्रकृष्टनगरादिवत्; तथा, विद्या-मन्त्रोपयाचनेभ्यः कार्यसिद्धेः, प्रसादफलानुमितराजादिवत्; तथा, 'गहविगाराउ त्ति' अत्र प्रयोगः-ग्रहाधिष्ठितपुरुषदेहो जीवव्यतिरिक्ताऽदृश्यवस्त्वधिष्ठातृकः, पुरुषासंभाव्यविकारवत्क्रियादर्शनात्, संचरिष्णुयन्त्रव्यतिरिक्तमध्यप्रविष्टाऽदृश्यमानपुरुषाधिष्ठितयन्त्रवत्; तथा, तपो-दानादिक्रियासमुपार्जितोत्कृष्टपुण्यसंभारफलसद्भावात्, उत्कृष्टपापप्राग्भारफलसद्भावनिश्चितनारकवत्, एतच्च प्रागेव भावितम्। तथा, 'देवाः' इति यदभिधानं ततोऽपि च देवानां सिद्धिः। एतच्चानन्तरगाथायां व्यक्तीकरिष्यते। तथा, सर्वे च तथागमाश्च सर्वागमास्तेष्वविप्रतिपत्त्या सिद्धत्वाच्च सन्ति देवा इति ॥१८७८-१८७९॥ यदुक्तम्-अभिहाणसिद्धीउ त्ति' तद् भावयन्नाह—

देव त्ति सत्थयमिदं सुद्धत्तणओ घडाभिहाणं व। अह व मई मणुउ च्चिय देवो गुण-रिद्धिसंपण्णो १८८०

तं न जउ तच्चत्थे सिद्धे उवयारओ मया सिद्धी। तच्चत्थसीह सिद्धे माणवसीहोवयारो व्व ॥१८८१॥

(देवा इति सार्थकमिदं शुद्धत्वतो घटाभिधानमिव। अथवा मतिर्मनुज एव देवो गुण-र्द्धिसंपन्नः ॥ १८८० ॥)

(तद् न यतस्तथ्यार्थे सिद्ध उपचारतो मता सिद्धिः। तथ्यार्थसिंहे सिद्धे माणवसिंहोपचार इव ॥ १८८१ ॥)

'देवाः' इत्येतत् पदं सार्थकं व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदत्वात्, घटादिवत्। तत्र दीव्यन्तीति देवा इति व्युत्पत्तिमत्त्वम्, समासतद्धितरहितत्वेन च शुद्धत्वम्। भावना चात्र प्रागुक्तैव। अथ परस्य मतिर्भवेत्-ननु मनुष्य एवेह दृश्यमानो देवो भविष्यति, किमदृष्टदेवकल्पनया ?। किं सर्वोऽपि मनुष्यो देवः ? इति। न, इत्याह-गुणसंपन्नो गणधरादिः, ऋद्धिसंपन्नश्चक्रवर्त्यादिः। अत्रोच्यते-तदेतद् न, यस्मात् तथ्ये मुख्ये वस्तुनि क्वचित् सिद्धे सत्यन्यत्रोपचारतस्तत्सिद्धिर्मता, यथा मुख्ये यथार्थे सिंहेऽन्यत्र सिद्धे ततो माणवके सिंहोपचारः सिध्यति, एवमिहापि यदि मुख्या देवाः क्वचित् सिद्धा भवेयुः, तदा राजादेर्देवोपचारो युज्यते, नान्यथेति ॥१८८०-१८८१॥

देवाभावे चाग्निहोत्रक्रियाणां वैफल्यमिति दर्शयन्नाह—

वाभावे वऽफलं जमग्गिहोत्ताइयाण किरियाणं। सग्गीयं जन्नाण य दाणाइफलं च तदजुत्तं ॥१८८२॥

(देवाभावे वाफलं यदग्निहोत्रादिकानां क्रियाणाम्। स्वर्गीयं यज्ञानां च दानादिफलं च तदयुक्तम् ॥ १८८२ ॥)

'वा' इत्यथवा, इदं दूषणम्-देवाभावेऽभ्युपगम्यमाने यदग्निहोत्रादिक्रियाणाम् "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादिना स्व-

निक्षेपा० जातिस्मर्तृकथन-दर्शन-मंत्रकार्य-सिद्धि-ग्रहविकारादिवः देवसिद्धिः

देवशब्दो मुख्यार्थः

देवाभावे यज्ञदानादिवैफल्यम्

गीयं फलमुक्तम्, तथा, यज्ञानां च यत् फलमभिहितं, दानादिफलं च यत् समस्तलोके प्रसिद्धम्, तत् सर्वमयुक्तं प्राप्नोति। स्वर्गो ह्येतेषां फलमुक्तम्, स्वर्गिणां चाभावे कुतः स्वर्गः ? इति। "स एष यज्ञायुधी" इत्यादीनि च वेदवाक्यानि देवास्तित्वप्रतिपादनपराणि वर्तन्ते। अतः किं तान् न प्रतिपद्यसे ?। यद्यपि "को जानाति मायोपमान् गीर्वाणानिन्द्र-यम-वरुण-कुबेरादीन्" इत्यादि वाक्यम्, तदपि न देवनास्तित्वाभिधायकम्, किन्तु सुराणामपि मायोपमत्वाभिधानेन शेषर्द्धिसमुदायानां सुतरामनित्यत्वप्रतिपादकं बोद्धव्यम्; अन्यथा हि देवास्तित्वप्रतिपादकवाक्यानि, श्रुतिमन्त्रपदैरिन्द्रादीनामाह्वानं चानर्थकं स्यात् ॥१८८२॥ एतदेवाह—

विशेषा० मायोपमत्व-मनित्यता-बोधकम्

जम-सोम-सूर-सुरगुरु-सारज्जाईणि जयइ जण्णेहिं। मंतावाहणमेव य इंदाईणं विहा सव्वं ॥१८८३॥

(यम-सोम-सूर-सुरगुरु-स्वाराज्यादीनि जयति यज्ञैः। मन्त्राह्वानमेव चेन्द्रादीनां वृथा सर्वम् ॥ १८८३ ॥)

'जमे'त्यादि पूर्वार्धस्यायमर्थः—उक्थषोडशिप्रभृतिक्रतुभिर्यथाश्रुति "यम-सोम-सूर्य-सुरगुरु-स्वाराज्यानि जयति" इत्यादीनि देवास्तित्व-प्रकाशकानि वेदवाक्यानि देवाभावे वृथैव स्युः। इह चोक्थषोडशिप्रभृतयो यज्ञविशेषा मन्तव्याः। सयूपो यज्ञ एव हि क्रतुरुच्यते, यूपरहितस्तु दानादिक्रियायुक्तो यज्ञ इति। स्वः—स्वर्गः; तत्र राज्यानि जयति—उपार्जयतीत्यर्थ इति। तथा, मन्त्रैरिन्द्रादीनामाह्वानं देवास्तित्व एवोपपद्यते, अन्यथा वृथैव स्यात्। इन्द्रादीनां मन्त्रपदैराह्वानमेवमवगन्तव्यम्—"इन्द्र ! आगच्छ मेधातिथे मेषवृषण" इत्यादि। तस्माद् युक्तितो वेद-वाक्येभ्यश्च 'सन्ति देवाः' इति स्थितम्। तदेवं छिन्नो मौर्यपुत्रस्य भगवता संशयः ॥ १८८३ ॥ ततः किं कृतवानसौ ? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ अद्धुट्ठेहिं सह खंडियसएहिं ॥

व्याख्या पूर्ववत्(गा०–१८६३)। इत्येकविंशतिगाथार्थः ॥ १८८४ ॥

॥ इति सप्तमो गणधरवादः समाप्तः ॥

अष्टमगणधरवक्तव्यतामाह—

ते पव्वइए सोउं अकंपिओ आगच्छई जिणसगासं। वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥१८८५॥

(तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वाऽकम्पित आगच्छति जिनसकाशम्। व्रजामि यस्मै वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १८८५ ॥)

८. अकंपित-गणधरः

व्याख्या तथैव, नवरमकम्पितनामा द्विजोपाध्यायोऽत्र वक्तव्यः ॥ १८८५ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं। नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं॥१८८६॥

व्याख्याता तथैवेति(गा–१६०९) ॥ १८८६ ॥ नाम-गोत्राभ्यामाभाष्य ततोऽसौ भगवता किमुक्तः ? इत्याह—

केमण्णे नेरइया अत्थी नत्थि त्ति संसओ तुज्झं। वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो॥१८८७॥ ॥६७३॥

(किं मन्यसे नैरयिकाः सन्ति न सन्तीति संशयस्तव । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥१८८७॥) विशेषा०

किं नारकाः सन्ति,न वा ? इति त्वं मन्यसे । अयं च तव संशयो विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनः; तथाहि–"नारको वै एष जायते यः नारकाः

शूद्रान्नमश्नाति" इत्यादि–एष ब्राह्मणो नारको जायते यः शूद्रान्नमश्नातीत्यर्थः, इत्यादीनि वाक्यानि नारकसत्ताप्रतिपादकानि; "न ह वै सन्ति न

प्रेत्य नारकाः सन्ति" इत्यादीनि तु नारकाभावप्रतिपादकानि । तत्रैषां वेदपदानामर्थं, चशब्दाद् युक्तिहृदयं च त्वं न जानासि, यत एते- वा ?

पामयं वक्ष्यमाणोऽर्थ इति ॥ १८८७ ॥ अत्र भाष्यम्—

तं मन्नसि पच्चक्खा देवा चंदादओ तहन्ने वि । विज्जा-मंतोवायणफलाइसिद्धीए गम्मंति ॥१८८८॥

जे पुण सुइमेत्तफला नेरइय त्ति किह ते गहेयव्वा। सक्खमणुमाणओ वा ऽणुवलंभा भिन्नजाईया? १८८९

(त्वं मन्यसे प्रत्यक्षा देवाश्चन्द्रादयस्तथान्येऽपि । विद्या-मन्त्रोपायनफलादिसिद्धेर्गम्यन्ते ॥ १८८८ ॥)

(ये पुनः श्रुतिमात्रफला नैरयिका इति कथं ते ग्रहीतव्याः । साक्षादनुमानतो वाऽनुपलम्भाद् भिन्नजातीयाः ? ॥ १८८९ ॥)

हे आयुष्मन्नकम्पित ! त्वमेवं मन्यसे–देवास्तावच्चन्द्रादयः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धा एव, अन्ये त्वप्रत्यक्षा अपि विद्या-मन्त्रोपयाचितकादि-

फलसिद्ध्याऽनुमानतो गम्यन्ते; ये पुनः 'नारकाः' इत्यभिधानमात्ररूपा श्रुतिरेव फलं येषां, न पुनस्तदभिधायकशब्दव्यतिरिक्तोऽर्थः, ते

साक्षात्, अनुमानतो वाऽनुपलभ्यमानत्वेन तिर्यग्-नरा-ऽमरेभ्यः सर्वथा भिन्नजातीयाः कथं 'सन्ति' इति ग्रहीतव्याः, खरविषाणवत् ? इति ॥

॥ १८८८–१८८९ ॥ अत्र भगवानुत्तरमाह—

मह पच्चक्खत्तणओ जीवाई य व्व नारए गिण्ह। किं जं सयपच्चक्खं तं पच्चक्खं नवरि इक्कं?॥१८९०॥ नारकाः

कासइ पच्चक्खं पच्चक्खं तं पि घेप्पए लोए। जह सीहाइदरिसणं सिद्धं न य सव्वपच्चक्खं १८९१ कस्यचिद्-

(मम प्रत्यक्षत्वतो जीवादींश्चेव नारकान् गृहाण । किं यत् स्वकप्रत्यक्षं तत् प्रत्यक्षं नवरमेकम् ? ॥ १८९० ॥) र्थाद् सर्व-

(यत् कस्यचित्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं तदपि गृह्यते लोके । यथा सिंहादिदर्शनं सिद्धं न च सर्वप्रत्यक्षम् ॥ १८९१ ॥) ज्ञस्य

हे आयुष्मन्नकम्पित ! 'साक्षादनुपलभ्यमानत्वात्' इत्यसिद्धो हेतुः, यतोऽहं केवलप्रत्यक्षेण साक्षादेव पश्यामि नारकान्, ततो प्रत्यक्षाः

मत्प्रत्यक्षत्वात् 'सन्ति' इति गृहाण प्रतिपद्यस्व नारकान्, जीवा-ऽजीवादिपदार्थवत् । अथैवं मन्यसे ममाप्रत्यक्षत्वात् कथमेतान् गृह्णामि ? ।

ननु दूरभिप्रायोऽयम्, यतः किं यत् स्वस्यात्मनः प्रत्यक्षं तदेवैकं नवरं प्रत्यक्षमुच्यते ? इति काका नेयम् । ननु यदपि कस्यचित् प्रत्ययि-

वपुरुषस्यान्यस्य प्रत्यक्षं तदपि 'प्रत्यक्षम्' इति 'गृह्यते' व्यवह्रियते लोके; तथाहि–सिंह-सरभ-हंसादिदर्शनं सिद्धं प्रसिद्धं लोके, न च सिंहादयः सर्वजनप्रत्यक्षाः, देश-काल-ग्राम-नगर-सरित्-समुद्रादयश्च न सर्वेऽपि भवतः प्रत्यक्षाः, अथ चान्यस्यापि प्रत्यक्षास्ते प्रत्यक्षतया व्यवह्रियमाणा दृश्यन्ते। अतो मत्प्रत्यक्षा नारकाः किमिति प्रत्यक्षतया न व्यवह्रियन्ते ? इति ॥ १८९०–१८९१ ॥

अथाभिप्रायान्तरमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अहवा जमिंदियाणं पच्चक्खं किं तदेव पच्चक्खं ?। उवयारमेत्तओ तं पच्चक्खमणिंदियं तत्थं॥१८९२॥

(अथवा यदिन्द्रियाणां प्रत्यक्षं किं तदेव प्रत्यक्षम् ?। उपचारमात्रतस्तत् प्रत्यक्षमनिन्द्रियं तथ्यम् ॥ १८९२ ॥)

अथवा, किं यदिन्द्रियाणां प्रत्यक्षं तदेव प्रत्यक्षमिष्यते भवता, मदीयं तु प्रत्यक्षं नाभ्युपगम्यते, अतीन्द्रियत्वात् ?। ननु महानयं विपर्यासः, यस्मादुपचारमात्रत एव तदिन्द्रियप्रत्यक्षं प्रत्यक्षतया व्यवह्रियते–यथाऽनुमाने साक्षधूमादिलिङ्गद्वारेण वाह्यमग्न्यादि वस्तु ज्ञायते, नैवमत्र, तत उपचारात् प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षमुच्यते। परमार्थतस्तु–इदमपि परोक्षमेव, यतोऽक्षो जीवः, स चानुमानवदत्रापि वस्तु साक्षाद् न पश्यति, किन्त्विन्द्रियद्वारेणैव, ततोऽतीन्द्रियमेव तथ्यं प्रत्यक्षमवगन्तव्यम्, तत्र जीवेन साक्षादेव वस्तुन उपलम्भादिति ॥ १८९२ ॥

अत्राह–नन्विन्द्रियप्रत्यक्षे यद्यपि जीवः साक्षाद् वस्तु न जानाति, तथापीन्द्रियाणि साक्षात् तज्ज्ञास्यन्ति, ततश्चेन्द्रियाणां प्रत्यक्षमिन्द्रियप्रत्यक्षं भविष्यति, इत्याशङ्क्याह—

मुत्ताइभावओ नोवलद्धिमंतिंदियाइं कुंभो व्व। उवलंभद्दाराणि ताइं जीवो तदुवलद्धा ॥१८९३॥

(मूर्तादिभावतो नोपलब्धिमन्तीन्द्रियाणि कुम्भ इव। उपलम्भद्वाराणि तानि जीवस्तदुपलब्धा ॥ १८९३ ॥)

नोपलब्धिमन्तीन्द्रियाणि–न वस्तुज्ञायकानीत्यर्थः, पुद्गलसंघातरूपत्वेन मूर्तत्वात्, आदिशब्दादचेतनत्वात्, कुम्भवत्। नवरमुपलम्भस्य श्रोत्रादिज्ञानस्य द्वाराणि भवन्त्यमूनि, गवाक्षवत्, तत्सापेक्षस्यैव क्षयोपशमस्य प्रबोधात्। जीव एव च तदुपलब्धा वस्तूपलब्धा ॥१८९३॥

जीवस्य इन्द्रियाणां चाभेद एवेति चेत्। नैवम्। कुतः ? इत्याह—

तदुवरमे वि सरणओ तव्वावारे वि नोवलंभाओ। इंदियभिन्नो नाया पंचगवक्खोवलद्धा वा ॥१८९४॥

(तदुपरमेऽपि स्मरणतस्तद्व्यापारेऽपि नोपलम्भात्। इन्द्रियभिन्नो ज्ञाता पञ्चगवाक्षोपलब्धेव ॥ १८९४ ॥)

इन्द्रियेभ्यो भिन्नो 'नाय त्ति' ज्ञाता जीवः, तदुपरमेऽपीन्द्रियोपरमेऽपि तद्द्वारोपलब्धार्थानुस्मरणात्, तद्व्यापारेऽपीन्द्रियव्यापारेऽन्यमनस्कतायामनुपलम्भात्; यथा पञ्चभिर्गवाक्षैरुपलब्धा वस्तूपलम्भकस्तेभ्यो भिन्न इति ॥ १८९४ ॥

अथेन्द्रियप्रत्यक्षमतीन्द्रियप्रत्यक्षाद् बहु पश्यति। तदयुक्तम्। कुतः ? इत्याह—

जो पुण अणिंदिउ च्चिय जीवो सव्वप्पिहाणविगमाओ। सो सुबहुयं वियाणइ अवणीयघरो जहा दट्ठा॥

(यः पुनरनिन्द्रिय एव जीवः सर्वपिधानविगमात्। स सुबहुकं विजानात्यपनीतगृहो यथा द्रष्टा ॥ १८६५ ॥)

यः पुनरनिन्द्रिय एव केवलज्ञानसंपन्नो जीवः स इन्द्रियज्ञानवतो जीवात् सुबहु विजानातीति प्रतिज्ञा, सर्वपिधानविगमात् - सर्वावरणक्षयादित्यर्थः, यथा पञ्चगवाक्षगृहस्थितपुरुषात् सर्वथाऽपनीतगृहः सर्वत एवाऽऽकाशीकृतप्रदेशे स्थितो द्रष्टा पुरुष इति ॥ १८६५ ॥

अपिच, इन्द्रियजं ज्ञानं न भवत्येव प्रत्यक्षम्। कुतः ? इत्याह—

इन्द्रियजं ज्ञानं न प्रत्यक्षम्

न हि पच्चक्खं धम्मंतरेण तद्धम्ममेत्तगहणाओ। कयगत्तओ वि सिद्धी कुंभाणिच्चत्तमेत्तस्स ॥१८६६॥

(न हि प्रत्यक्षं धर्मान्तरेण तद्धर्ममात्रग्रहणात्। कृतकत्वत इव सिद्धिः कुम्भानित्यत्वमात्रस्य ॥ १८६६ ॥)

न भवति प्रत्यक्षम् 'इन्द्रियजं ज्ञानम्' इति प्रक्रमाल्लभ्यते। चक्षुरादीन्द्रियस्य रूपादिपरिच्छेदशक्तिविशेषरूपेण धर्मान्तरेण हेतुभूतेन तस्यानन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो यद् रूपादिकमेकं धर्ममात्रं तस्य ग्रहणादिति हेतुः। किं तद् यथा न प्रत्यक्षम् ? इत्याह—यथा कृतकत्वाद् घटानित्यत्वमात्रसिद्धिलक्षणमनुमानमित्येष दृष्टान्तः। इह च यथा परस्मात् साध्यसिद्धौ नानुमानं प्रत्यक्षम्, तथेन्द्रियजमपि विज्ञानमित्येतावान् भावार्थ इति ॥ १८६६ ॥ प्रकारान्तरेणापीन्द्रियजज्ञानस्याप्रत्यक्षतां साधयन्नाह—

पुव्वोवलद्धसंबंधसरणओ वानलो व्व धूमाओ। अहव निमित्तंतरओ निमित्तमक्खस्स करणाइं १८९७

(पूर्वोपलब्धसंबन्धस्मरणतो वाऽनल इव धूमात्। अथवा निमित्तान्तरतो निमित्तमक्षस्य करणानि ॥ १८६७ ॥)

'वा' इत्यथवा, न प्रत्यक्षमिन्द्रियजं ज्ञानमिति सैव प्रतिज्ञा, पूर्वोपलब्धश्चासौ संबन्धश्च पूर्वोपलब्धसंबन्धस्तत्स्मरणाज्जायमानत्वात्, धूमादनलज्ञानवत्; तथाहि—'घटोऽयं, पूर्वसंकेतकाल एवंभूत एव पदार्थे प्रत्यायिताभिज्ञपुरुषाद् घटसंकेतस्य मया गृहीतत्वात्' इति पूर्वोपलब्धसंबन्धस्मरणादेव सर्वस्यापि घटादिग्राहकमिन्द्रियजज्ञानमुपजायते; अन्यथा नालिकेरद्वीपायातस्याप्यविशेषेणैतत् स्यात्। अभ्यास-पाटवादिभ्यश्चाशुकारितयेन्द्रियज्ञानप्रवृत्तेः सर्वत्रैतद् न लक्ष्यत इति(ग्रं०श्लो०१७०००)। अथवाऽप्रत्यक्षमिन्द्रियजं ज्ञानम्, पूर्वप्रतिपादितव्युत्पत्त्याऽक्षस्य जीवस्य स्वव्यतिरिक्तनिमित्तविशेषाज्जायमानत्वात्, धूमादग्निज्ञानवत्। स्वव्यतिरिक्तानि च निमित्तान्यक्षस्य जीवस्य करणानीन्द्रियाणि मन्तव्यानि। यच्च प्रत्यक्षं न तज्जीवस्य निमित्तान्तराज्जायते, किन्तु जीवस्तत्र साक्षादेव ज्ञेयं पश्यति, यथाऽवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानेष्विति ॥१८६७॥ अत एवाह—

केवल-मणो-हिरहियस्स सव्वमणुमाणमेत्तयं जम्हा। नारगसब्भावम्मि य तदत्थि जं तेण ते संति ॥

(केवल-मनो-ऽवधिरहितस्य सर्वमनुमानमात्रकं यस्मात्। नरकसद्भावे च तदस्ति यत् तेन ते सन्ति ॥ १८६८ ॥)

केवल-मनःपर्याया-ऽवधिज्ञानरहितस्य प्रमातुः संबन्धि सर्वमपि ज्ञानं यस्मादनुमानमात्रमेव, परोक्षार्थविषयत्वात्। केवलादिज्ञानत्रयं तु वस्तुसाक्षात्कारित्वात् प्रत्यक्षम्। तदेवमनुमानं प्रत्यक्षं च यस्माद् नारकसद्भावे साध्ये विद्यत एव, तेन ते नारकाः सन्तीति प्रतिपद्यस्व। तत्र प्रत्यक्षं मदीयमेव केवलज्ञानम् ॥१८९८॥ अनुमानं त्विदम्—

पावफलस्स पगिट्ठस्स भोइणो कम्मओऽवसेस व्व। सन्ति धुवं तेऽभिमया नेरइया, अह मई होज्जा॥ ||६७६||

अच्चत्थदुक्खिया जे तिरिय-नरा नारग त्ति तेऽभिमया।

तं न जओ सुरसोक्खप्पगरिससरिसं न तं दुक्खं ॥१९००॥

(पापफलस्य प्रकृष्टस्य भोगिनः कर्मतोऽवशेषा इव। सन्ति ध्रुवं तेऽभिमता नैरयिकाः, अथ मतिर्भवेत् ॥ १८९९ ॥)

(अत्यर्थदुःखिता ये तिर्यग्-नरा नारका इति तेऽभिमताः। तद् न यतः सुरसौख्यप्रकर्षसदृशं न तद् दुःखम् ॥ १९०० ॥)

विशेषा० उत्कृष्ट-पापफल-भोगित्वात् नारकाः सन्ति

प्रकृष्टस्य पापफलस्य भोगिनः केचिद् ध्रुवं सन्ति, 'कम्मउ त्ति' कर्मफलत्वात् तस्येत्यर्थः, अवशेषवदिति—यथा जघन्यमध्यमपापफलभोगिनः शेषास्तिर्यङ्नरा विद्यन्त इत्यर्थ इति दृष्टान्तः। 'तेऽभिमया नेरइय त्ति' ये चोत्कृष्टपापफलभोगिनस्ते 'नारकाः' इत्यभिमताः। अथ परस्यैवंभूता मतिर्भवेत्—अत्यर्थं दुःखिता ये तिर्यग् मनुष्यास्त एवोत्कृष्टपापफलभोगित्वाद् नारकव्यपदेशभाजो भविष्यन्ति, किमदृष्टनारककल्पनया ? इति। तदेतद् न, यतोऽतिदुःखितानामपि तिर्यग्-मनुष्याणां यद् दुःखं तदमरसौख्यप्रकर्षसदृशं प्रकर्षवद् न भवति। इदमुक्तं भवति—येषामुत्कृष्टपापफलभोगस्तेषां संभवद्भिः सर्वैरपि प्रकारैर्दुःखेन भवितव्यम्, न चैवमतिदुःखितानामपि तिर्यगादीनां दृश्यते, आलोक-तरुच्छाया-शीतपवन-सरित्-सरः-कूपजलादिसुखस्यातिदुःखितेष्वपि तेषु दर्शनात्—छेदन-भेदन-पाचन-दहन-दम्भन-वज्रकण्टक-शिलास्फालनादिभिश्च नरकप्रसिद्धैः प्रकारैर्दुःखस्यादर्शनात्, इत्यादि प्रागुक्तानुसारेण स्वयमेवाभ्यूह्य वाच्यमिति। आगमार्थश्चायमवगन्तव्य इति। "सततमनुबद्धमुक्तं दुःखं नरकेषु तीव्रपरिणामम्। तिर्यक्षूष्ण-भय-क्षुत्-तृडादिदुःखं सुखं चाल्पम् ॥१॥ सुख-दुःखे मनुजानां मनःशरीराश्रये बहुविकल्पे। सुखमेव तु देवानामल्पं दुःखं तु मनसि भवम् ॥२॥" इति ॥१८९९-१९००॥

प्रागनेकशोऽभिहितानुमानतोऽपि नारकान् साधयितुमाह—

सच्चं चेदमकंपिय! मह वयणाओऽवसेसवयणं व। सव्वण्णुत्तणओ वा अणुमयसव्वण्णुवयणं व॥

(सत्यं चेदमकम्पित! मम वचनादवशेषवचनमिव। सर्वज्ञत्वतो वाऽनुमतसर्वज्ञवचनमिव ॥ १९०१ ॥)

'नारकाः सन्ति' इति सत्यमकम्पित! इदम्, मद्वचनत्वात्, यथाऽवशेषं स्वर्गाऽपवादिविषयं मद्वचनम्। अथवा, 'सर्वज्ञवचनत्वात्'

इत्येव हेतुर्वक्तव्यः, तदनुमवमनु-जैमिन्यादिसर्वज्ञवचनवदिति ॥१९०१॥ अपिच,

भय-राग-दोस-मोहाभावाओ सच्चमणइवाइं च। सव्वं चिय मे वयणं जाणयमज्झत्थवयणं व ॥१९०२॥ ॥६७७॥

प्रागनेकधा व्याख्यातेयम् (गा०-१५७८) ॥१९०२॥ अकम्पिताभिप्रायमाशङ्क्यात्मनि सर्वज्ञतादिसाधनाय भगवानाह— विशेषा०

किह सव्वण्णु त्ति मई पच्चक्खं सव्वसंसयच्छेया। भय-रोग-दोसरहिओ तल्लिंगाभावओ सोम्म ! १९०३ मयादि-

(कथं सर्वज्ञ इति मतिः प्रत्यक्षं सर्वसंशयच्छेदात्। भय-रोग-दोषरहितस्तल्लिङ्गाभावतः सौम्य ! ॥ १९०३ ॥) विरहात्

इयमपि व्याख्यातार्था। यदपि "नह वै प्रेत्य नारकाः सन्ति" इत्यादौ नारकाभावः शङ्क्यते भवता, तदप्ययुक्तम्, यतोऽयमत्राभि- सर्वज्ञस्य

प्रायो मन्तव्यः—न खलु प्रेत्य परलोके मेर्वादिवच्छाश्वताः केचनाप्यवस्थिता नारकाः सन्ति, किन्तु य इहोत्कृष्टं पापमर्जयति, स इतो गत्वा वचनं

प्रेत्य नारको भवति, अतः केनापि तत्पापं न विधेयं येन प्रेत्य नारकैर्भूयते। तदेवं छिन्नस्तत्संशयो भगवता ॥ १९०३ ॥ सत्यम्

ततः किं कृतवानसौ ? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ तिहिं ओ सह खंडियसएहिं॥

(छिन्ने संशये जिनेन जरा-मरणविप्रमुक्तेन। स श्रमणः प्रव्रजितस्त्रिभिस्तु सह खण्डिकशतैः ॥ १९०४ ॥)

सुबोधा॥ इति विंशतिगाथार्थः ॥ १९०४ ॥

॥ इत्यष्टमो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ नवमगणधरवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

पव्वइए सोउं अयलभाया आगच्छई जिणसगासं। वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ।१९०५। ९.

(तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वाऽचलभ्राताऽऽगच्छति जिनसकाशम्। व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १९०५ ॥) अचलभ्रा.

गतार्था, नवरमचलभ्राता द्विजोपाध्यायो नवमो गणधर इति ॥ १९०५ ॥ गणधरः

भट्टो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं। नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं ।१९०६।

तथैव(गा०-१६०९) ॥ १९०६ ॥ आमाष्य ततः किमुक्तम् ? इत्याह—

मण्णे पुण्ण-पावं अत्थि नत्थि त्ति संसओ तुज्झ। वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो १९०७ पुण्यपापे

(किं मन्यसे पुण्य-पापे-स्तो न स्त इति संशयस्तव। वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १९०७ ॥) स्तो न वा

हे आयुष्मन्नचलभ्रातः ! त्वमेवं मन्यसे–किं पुण्य-पापे स्तो न वा ? इति । अयं चानुचितः संशयः, यस्माद् विरुद्धवेदपदनिबन्धनो विरुद्धदर्शनश्रुतिनिबन्धनश्च तव वर्तते । तत्र वेदपदानि तावत्–"पुरुष एवेदं ग्निं सर्वम्–" इत्यादि यथा द्वितीयगणधरे तथा वाच्यानि । तेषां चार्थं त्वं न जानासीत्याद्यपि तथैव व्याख्येयमिति ॥ १९०७ ॥ अत्र भाष्यकारः पूर्वपक्षं प्रपञ्चयन्नाह—

मण्णसि पुण्णं पावं साहारणमहव दो वि भिन्नाइं। होज्ज न वा कम्मं चिय सभावओ भवपवंचोऽयं ॥

(मन्यसे पुण्यं पापं साधारणमथवा द्वे अपि भिन्ने। भवेद् न वा कर्मैव स्वभावतो भवप्रपञ्चोऽयम् ॥ १९०८ ॥)

इह केषाञ्चित् तीर्थिकानामयं प्रवादः–'पुण्यमेवैकमस्ति न पापम्' । अन्ये त्वाहुः–'पापमेवैकमस्ति न तु पुण्यम्' । अपरे तु वदन्ति–'उभयमप्यन्योन्यानुविद्धस्वरूपं मेचकमणिकल्पं संमिश्रसुख–दुःखाख्यफलहेतुः साधारणं पुण्यपापाख्यमेकं वस्तु' इति । अन्ये तु प्रतिपादयन्ति–स्वतन्त्रमुभयं विविक्तसुख-दुःखकारणं 'होज्ज त्ति' भवेदिति । अन्ये पुनराहुः–'मूलतः कर्मैव नास्ति, स्वभावसिद्धः सर्वोऽप्ययं जगत्प्रपञ्चः' । अतस्त्वमप्येतान् पञ्च विकल्पान् मन्यसे । एतेषां च विकल्पानां परस्परविरुद्धत्वात् संशयदोलामारूढोऽसि त्वमिति ॥ ॥ १९०८ ॥ ननु येषां पुण्यमेवैकमस्ति, न तु पापम्, तन्मते कथं कस्यापि दुःखोपपत्तिः ? इत्याह—

पुण्णुक्करिसे सुभया तरतमजोगावगरिसओ हाणी। तस्सेव खए मोक्खो पत्थाहारोवमाणाओ १९०९

केवलपुण्यवादिमतम्

(पुण्योत्कर्षे शुभता तरतमयोगापकर्षतो हानिः । तस्यैव क्षये मोक्षः पथ्याहारोपमानात् ॥ १९०९ ॥)

पुनातीति पुण्यं, तस्योत्कर्षे लेशतो लेशतश्च वृद्धौ शुभता भवति, सुखस्यापि क्रमशो वृद्धिर्भवति तावत्, यावदुत्कृष्टं स्वर्गसुखमित्यर्थः । तस्यैव पुण्यस्य तर-तमयोगापकर्षतो हानिः सुखस्य–दुःखं भवति । इदमुक्तं भवति–यथा यथा पुण्यमपचीयते तथा तथा जीवानां क्रमेण दुःखमुत्पद्यते, यावत् सर्वप्रकर्षप्राप्तं नरकदुःखम् । तस्यैव च पुण्यस्य सर्वथा क्षये मोक्ष इति । एतच्च सर्वं पथ्याहारोपमानाद् भावनीयम्; तथाहि– यथा पथ्याहारस्य क्रमेण वृद्धावारोग्यवृद्धिस्तथा पुण्यवृद्धौ सुखवृद्धिः, यथा च पथ्याहारस्य क्रमेण परिहारे सरोगता भवति, एवं पुण्यापचये दुःखोत्पत्तिः; सर्वथा पथ्याहारपरिहारे च मरणवत् पुण्यक्षये मोक्ष इति ॥ १९०९ ॥

केवलपापाभ्युपगमे सुखसंभवः कथम् ? इत्याह—

पावुक्करिसेऽहमया तरतमजोगावगरिसओ सुभया। तस्सेव खए मोक्खो अपत्थभत्तोवमाणाओ १९१०

केवलपापवादिमतम्

(पापोत्कर्षेऽधमता तरतमयोगापकर्षतः शुभता । तस्यैव क्षये मोक्षोऽपथ्यभक्तोपमानात् ॥ १९१० ॥)

इहापथ्याहारोपमानाद् वैपरीत्येन भावना कार्या । तथाहि–यथा क्रमेणापथ्यवृद्धौ रोगवृद्धिः, तथा पांशयत्यात्मानं मलिनयतीति पापं, तस्य वृद्धौ दुःखवृद्धिरूपाऽधमता मन्तव्या–क्रमेण दुःखं वर्धते, यावदुत्कृष्टं नारकदुःखम् । यथा चापथ्यत्यागात् क्रमेणारोग्यवृद्धिः,

नर्थ, यथा वर्धी ... परमारोग्यमुपजायते, एवं
तथा क्रमेण पापस्यापकर्षात् सुखस्य वृद्धिः, यावदुत्कृष्टं सुरसौख्यम् । यथा पथ्याहारस्य सर्वथा परित्यागात्
सर्वपापक्षये मोक्ष इति ॥१९१०॥ अथ साधारणं पुण्यपापाख्यमेकमेव संकीर्णं वस्त्विति तृतीयविकल्पं भावयन्नाह—

साहारणवण्णादि व अह साहारणमहेगमत्ताए (प्र०.....मत्ताए) ।
उक्करिसा-वगरिसओ तस्सेव य पुण्णपावक्खा ॥१९११॥

(साधारणवर्णादीवाथ साधारणमथैकमात्रया । उत्कर्षा-ऽपकर्षतस्तस्यैव च पुण्यपापाख्या ॥ १९११ ॥)

'अह साहारणमिति' अथ साधारणं संकीर्णपुण्यपापाख्यं वस्तु मान्यत इत्यर्थः । कथंभूतं पुनरिदमवगन्तव्यम् ? इत्याह—'साहारण-
वण्णादि व त्ति' यथा साधारणं तुल्यं हरितालगुलिकादीनामन्यतरन्मीलितं वर्णकद्वयम्; आदिशब्दाद् यथा मेचकमणिः, नरसिंहादिर्वा,
तथेदमपि पुण्यपापाख्यं संकीर्णमेकं वस्त्वित्यर्थः । ननु यद्येकं वस्त्विदम्, तर्हि पुण्यं पापं चेति परस्परविरोधिवस्तुविषयमाख्याद्वयं कथं
लभते ? इत्याह—'अहेगमत्ताए इत्यादि' अथ तस्यैवैकस्य संकीर्णपुण्यपापाख्यस्य वस्तुन एकया पुण्यमात्रया-एकेन पुण्यांशेनेत्यर्थः, उत्कर्षतो
वृद्धौ सत्यां पुण्याख्या प्रवर्तते; एकया तु पापमात्रया-एकेन पापांशेनेत्यर्थः, उत्कर्षतो वृद्धौ सत्यां पापाख्या प्रवर्तते । अपकर्षेऽपि पुण्यां-
शस्य पापाख्या प्रवर्तते, पापांशस्य त्वपकर्षे पुण्याख्या प्रवर्तत इति ॥१९११॥ चतुर्थं पञ्चमं च विकल्पमधिकृत्याह—

एवं चिय दो भिन्नाइं होज्ज, होज्ज व सभावओ चेव । भवसंभूई, भण्णइ न सभावाओ जओऽभिमओ ॥
होज्ज सभावो वत्थुं निक्कारणया व वत्थुधम्मो वा । जइ वत्थुं णत्थि तओऽणुवलद्धीओ खपुप्फं व ॥१९१२-१९१३॥

(एवमेव द्वे भिन्ने भवेतां, भवेद् वा स्वभावत एव । भवसंभूतिः, भण्यते न स्वभावाद् यतोऽभिमतः ॥ १९१२ ॥ गा० १७८६ वद् गा०—१९१३)

'एवमेव केषाञ्चिद् मतेन द्वे अपि भिन्ने स्वतन्त्रे स्यातां पुण्य-पापे, तत्कार्यभूतयोः सुख-दुःखयोर्यौगपद्येनानुभवाभावात् । अतोऽने-
नैव भिन्नकार्यदर्शनेन तत्कारणभूतयोः पुण्य-पापयोर्भिन्नताऽनुमीयत इति । 'होज्ज चेत्यादि' अथवा स्वभावत एव विनापि पुण्य-पापाभ्यां
भवसंभूतिः—भववैचित्र्यस्य संभवः कैश्चिदिष्यते । तदेवं दर्शिताः पञ्चापि पुण्य-पापविषया विकल्पाः । एतैश्च भ्रमितमनोभिः संशयो न
कर्तव्यः, एकस्यैव चतुर्थविकल्पस्यादेयत्वात्, शेषाणां चानादेयत्वात् । अत एव प्रत्यासत्तिन्यायमङ्गीकृत्य पञ्चमविकल्पं तावद् दूषयितुमाह—
'भण्णईत्यादि' भण्यतेऽत्रोत्तरम्—न स्वभावतो भवसंभूतिः, यतः स्वभावो वस्तुरूपो वाभिमतो भवेदिति द्वितीयगाथायां संबन्धः, निष्कार-
णता वा, वस्तुधर्मो वा स्वभावोऽभिमतो भवेत् ? इति त्रयो विकल्पाः । तत्र यदि वस्तुरूपोऽयमिति प्रथमो विकल्पः, तर्हि तकोऽसौ
स्वभावो नास्ति, अनुपलम्भात्, खपुष्पवदिति ॥१९१२-१९१३॥ अथानुपलभ्यमानोऽप्यस्त्यसावित्याशङ्क्याह—

अच्चंतमणुवलद्धो वि अह तओ अत्थि नत्थि किं कम्मं ?। हेऊ व तदत्थित्ते जो नणु कम्मस्स वि स एव ॥ ॥१६८०॥
कम्मस्स वाभिहाणं होज्ज सभावो त्ति होउ को दोसो ?। पइनिययागाराओ न य सो कत्ता घडस्सेव १६१५
मुत्तो अमुत्तो व तओ जइ मुत्तो तोऽभिहाणओ भिन्नो। कम्म त्ति सहावो त्ति य जइ वाऽमुत्तो न कत्ता तो
देहाणं वोमं पिव, जुत्ता कज्जाइओ य मुत्तिमया। अह सो निक्कारणया तो खरसिंगादओ होंतु ॥१९१७॥
अह वत्थुणो स धम्मो परिणामो तो स कम्म-जीवाणं। पुन्ने-यराभिहाणो कारण-कज्जाणुमेओ सो १९१८
किरियाणं कारणओ देहाईणं च कज्जभावाओ। कम्मं मदभिहियं ति य पडिवज्ज तमग्गिभूइ व्व
तं चिय देहाईणं किरियाणं पि य सुभा-ऽसुभत्ताओ। पडिवज्ज पुण्णपावं सहावओ भिन्नजाईयं ।१९२०।

(गाथा १७०७ यद् गा०—१६१४ ॥ कर्मणो वाभिधानं भवेत् स्वभाव इति भवतु को दोषः ? । प्रतिनियताकारात् न च स कर्ता घटस्येव ॥ १६१५ ॥)
(मूर्तोऽमूर्तो वा सको यदि मूर्तस्ततोऽभिधानतो भिन्नः । कर्मेति स्वभाव इति च यदि वाऽमूर्तो न कर्ता ततः ॥ १६१६ ॥)
(देहानां व्योमेव, युक्ता कार्यादितश्च मूर्तिमत्ता । अथ स निष्कारणता ततः खरशृङ्गादयो भवन्तु ॥ १६१७ ॥)
(अथ वस्तुनः स धर्मः परिणामस्ततः स कर्म-जीवयोः । पुण्येतराभिधानः कारण-कार्यानुमेयः सः ॥ १६१८ ॥)
(क्रियाणां कारणतो देहादीनां च कार्यभावात् । कर्म मदभिहितमिति च प्रतिपद्यस्व त्वमग्निभूतिरिव ॥ १६१९ ॥)
(तदेव देहादीनां क्रियाणामपि च शुभा-ऽशुभत्वात् । प्रतिपद्यस्व पुण्य-पापे स्वभावतो भिन्नजातीये ॥ १६२० ॥)

एताश्च गाथाः प्रायोऽग्निभूतिगणधरवादे व्याख्याता एव, सुगमाश्च । नवरं 'कारण-कज्जाणुमेओ सो त्ति' स च जीव-कर्मणोः पुण्य-पापाभिधानः परिणामः कारणेन कार्येण चाऽनुमीयते—कारणानुमानात् कार्यानुमानाच्च गम्यत इत्यर्थः । एतदेवानुमानद्वयमाह—'किरियाणं कारणओ इत्यादि' दानादिक्रियाणां हिंसादिक्रियाणां च कारणत्वात् कारणरूपत्वादस्ति तत्फलभूतस्तत्कार्यरूपपुण्य-पापात्मको जीव-कर्मपरिणामः, यथा कृष्यादिक्रियाणां शालि-यव-गोधूमादिकम् । उक्तं च — "समासु तुल्यं विषमासु तुल्यं सतीष्वसत्वाप्यसतीषु सत्र । फलं क्रियास्वित्यथ यन्निमित्तं तद् देहिनां सोऽस्ति नु कोऽपि धर्मः ॥ १ ॥" एतत् कारणानुमानम् । 'देहाइणमित्यादि' देहादीनां कारणमस्ति, कार्यरूपत्वात् तेषाम्, यथा घटस्य मृद्-दण्ड-चक्र-चीवरादिसामग्रीकलितः कुलालः । न च वक्तव्यम्—दृष्ट एव माता-पित्रादिकस्तेषां हेतुः, दृष्टहेतुसाम्येऽपि सुरूप-कुरूपादिभावेन देहादीनां वैचित्र्यदर्शनात्, तस्य चादृष्टकर्मरूपहेतुमन्तरेणाभावात् । अत एव पुण्य-पापभेदेन कर्मणो द्वैविध्यम्, शुभ-देहादीनां पुण्यकार्यत्वात्, इतरेषां तु पापफलत्वात् । उक्तं च—

विशेषा० वस्तु-निष्कारणता-वस्तु-धर्मात्मक स्वभाववाद समीक्षा दानादि-हिंसादि-फलत्वेन स्वतन्त्र-पुण्यपाप सिद्धिः

शुभाशुभ देहादि-कारणत स्वतन्त्र-पुण्यपाप सिद्धिः

"इह शरीरेऽस्मिन्नविकर्मविशेषात् कुम्भस्यास्य इव । हेत्वन्तरमनुमेयं तत् कर्म शुभा-ऽशुभं कर्तुः ॥ १ ॥" सर्वज्ञप्रवचनप्रामाण्यादित्यर्थः । तदपि एतत् कार्यानुमानम् । तथा, मदभिहितमिति च कृत्वाऽग्निभूतिवत् त्वमपि कर्म प्रतिपद्यस्व, पुण्य-पापविभागेन विभक्तं प्रतिपद्यस्व, देहादीनां तत्कार्याणां क्रियाणां च तत्कारणभूतानां शुभा-ऽशुभत्वेन तद्द्वैविध्यदर्शनादिति ॥१९१४–१९१५–१९१६–१९१७–१९१८–१९१९–१९२० ॥ पुनरपि पुण्य-पापयोः साधनाय प्रमाणमाह—

सुह-दुक्खाणं कारणमणुरूवं कज्जभावओऽवस्सं। परमाणवो घडस्स व कारणमिह पुण्ण-पावाइं १९२१

(सुख-दुःखयोः कारणमनुरूपं कार्यभावतोऽवश्यम् । परमाणवो घटस्येव कारणमिह पुण्य-पापे ॥ १९२१ ॥)

सुख-दुःखयोरनुरूपं कारणम्, कार्यत्वात् तयोः, यच्चेह कार्यं तस्यानुरूपं कारणं भवत्येव, यथा घटस्य परमाणवः, तच्च अस्त्यवश्यं तयोरिहानुरूपं कारणं सुखस्य पुण्यं, दुःखस्य तु पापमिति ॥ १९२१ ॥ प्रेरकः प्राह—

सुह-दुक्खकारणं जइ कम्मं कज्जस्स तदणुरूवं च। पत्तमरूवं तं पि हु अह रूविं नाणुरूवं तो ॥१९२२॥

(सुख-दुःखकारणं यदि कर्म कार्यस्य तदनुरूपं च । प्राप्तमरूपं तदपि खल्वथ रूपि नानुरूपं ततः ॥ १९२२ ॥)

ननु यदि सुख-दुःखयोः पुण्य-पापात्मकं कर्म कारणम्, तच्च यदि कार्यस्य सुख-दुःखरूपस्यानुरूपं सदृशमिष्यते, तर्हि सुख-दुःखयोरात्मपरिणामत्वेनारूपत्वात् तदपि पुण्य-पापात्मकं कर्म तदनुरूपतयाऽरूपं प्राप्नोति । अथ रूपवत्, तर्हि नानुरूपं तत्, मूर्तत्वेन विलक्षणत्वादिति । ॥ १९२२ ॥ अत्रोत्तरमाह—

न हि सव्वहाणुरूवं भिन्नं वा कारणं, अह मयं ते। किं कज्ज-कारणत्तणमहवा वत्थुत्तणं तस्स? ॥१९२३॥

(नहि सर्वथानुरूपं भिन्नं वा कारणं, अथ मतं ते । किं कार्य-कारणत्वमथवा वस्तुत्वं तस्य ? ॥ १९२३ ॥)

न हि सर्वथा कार्यानुरूपं कारणमिष्यते, येन सुख-दुःखवत् कर्मणोऽप्यरूपत्वं प्रेर्यते । नाप्येकान्तेन सर्वधर्मैः कारणं कार्याद् भिन्नमेष्टव्यम् । 'अह मयं ते' त्ति, अथ ते तवैतद् मतम्—एकान्तेन सर्वैरपि धर्मैः कारणं कार्यानुरूपमेव, भिन्नं वाऽनुरूपमेवेति; तर्हि सर्वथाऽनुरूपत्वे एकस्य कारणत्वेऽपरस्यापि कारणत्वात्, एकस्य च कार्यत्वेऽन्यस्यापि कार्यत्वात् किं तयोः कार्य-कारणत्वम्?—न किञ्चित् द्वयोरपि कारणत्वात्, कार्यत्वाद् वेति । अथैकान्तभेदेऽभ्युपगम्यमाने कार्यस्य वस्तुत्वे किं नाम तस्य कारणस्य वस्तुत्वम्?—न किञ्चित्, द्वयोरपि वस्तुत्वे सर्वथा भेदहानिप्रसङ्गादिति । तस्माद् नैकान्तेनानुरूपता, अननुरूपता वा कार्य-कारणयोः ॥ १९२३ ॥ किं तर्हि ?,

सव्वं तुल्लातुल्लं जइ तो कज्जाणुरूवया केयं?। जं सोम्म! सपज्जाओ कज्जं परपज्जओ सेसो ॥१९२४॥

(सर्वं तुल्या-ऽतुल्यं यदि ततः कार्यानुरूपता केयम् ? । यत् सौम्य ! स्वपर्यायः कार्यं परपर्यायः शेषः ॥ १९२४ ॥)

विशेषा० सुखदुःखे कारण-पर्यायः

न केवलं कार्य-कारणे एव तुल्या-ऽतुल्यरूपे, किन्तु सकलमपि त्रिभुवनान्तर्गतं वस्तु परस्परं तुल्या-ऽतुल्यरूपमेव, न पुनः किञ्चित् कस्याप्येकान्तेन तुल्यमतुल्यं वा । लब्धावकाशः परः प्राह–'जईत्यादि' यद्येवम् , ततः केयं कार्यानुरूपता कारणस्य विशेषतोऽन्विष्यते, येनोच्यते–'सुह-दुक्खाणं कारणमणुरूवं' इत्यादि(गा०–१९२१) ? । यदि हि किञ्चिदेकान्तेनानुरूपं स्यात् तदेत्थं वक्तुं युज्यते, यदा त्वेकान्ततो न किञ्चिदनुरूपम् , नाप्यननुरूपम् ; किन्तु सर्वं सर्वेण तुल्या-ऽतुल्यरूपमेव, तदा किमनेन विशेषणेन ? । अत्रोच्यते–'जमित्यादि' सौम्य ! तुल्या-ऽतुल्यत्वे सर्वगतेऽपि यद् यस्मात् कारणस्य कार्यं स्वपर्यायः, तस्मात् कारणं कार्यस्येहानुरूपमुच्यते, शेषस्त्वकार्यरूपः सर्वोऽपि पदार्थः कारणस्य परपर्यायः, इति तं प्रति विवक्षितं कारणमसमानरूपमभिधीयते । आह–ननु कथं प्रस्तुते सुख-दुःखे कारणस्य स्वपर्यायः ? । उच्यते -जीव-पुण्यसंयोगः सुखस्य कारणम् , तस्य च सुखं पर्याय एव, दुःखस्यापि जीव-पापसंयोगः कारणम् , अतस्तस्यापि दुःखं पर्याय एव, यथा च सुखं शुभं, कल्याणं, शिवमित्यादीन् व्यपदेशाँल्लभते तथा तत्कारणभूतं पुण्यस्कन्धद्रव्यमपि; यथा च दुःखमशुभम् , अकल्याणम् , अशिवमित्यादिसंज्ञाः प्राप्नोति तथा तत्कारणभूतं पापद्रव्यमपि, इति विशेषतोऽत्र पुण्य-पापे सुख-दुःखयोरनुरूपकारणत्वेनोक्ते इति ॥१९२४॥ अथ परः प्रेर्यं चिकीर्षुस्तदवकाशहेतोः पृच्छति—

किं जह मुत्तममुत्तस्स कारणं तह सुहाईणं कम्मं । दिट्ठं सुहाइकारणमन्नाइ जहेह तह कम्मं ? ॥१९२५॥

(किं यथा मूर्तममूर्तस्य कारणं तथा सुखादीनां कर्म । दृष्टं सुखादिकारणमन्नादि यथेह तथा कर्म ? ॥ १९२५ ॥)

किं यथा मूर्तं नीलादिकममूर्तस्य स्वप्रतिभासिज्ञानस्य कारणं हेतुस्तथा सुख-दुःखयोः पुण्य-पापात्मकं कर्मापि मूर्तमेव सत् कारणम्, यथा प्रत्यक्षत एव दृष्टमन्नादिकम् ; आदिशब्दात् स्रक्-चन्दना-ऽङ्गना-ऽहि-विष-कण्टकादिकमिह सुख-दुःखयोर्मूर्तं सत् कारणं तद्वत् कर्मापि तयोरिति भावार्थः ? ॥१९२५॥ ततः किम् ? इति चेत् । उच्यते—

होउ तयं चिय किं कम्मणा, न जं तुल्लसाहणाणं पि । फलभेओ सो ऽवस्सं सकारणो कारणं कम्मं १९२६

तुल्य-साधनान फलभेदः सकारणः

(भवतु तदेव किं कर्मणा, न यत् तुल्यसाधनानामपि । फलभेदः सोऽवश्यं सकारणः कारणं कर्म ॥ १९२६ ॥)

ननु तदेव दृष्टमन्नादिकं वस्तु तर्हि सुखादेः कारणमस्तु, किमदृष्टेन तेन कर्मणा परिकल्पितेन, अतिप्रसङ्गात् ? । तदेतद् न, यद् यस्मात् तुल्यान्यन्नादीनि साधनानि येषां ते तुल्यसाधनाः पुरुषास्तेषामपि फले सुख-दुःखलक्षणे कार्यभेदः फलभेदो महान् दृश्यते, तुल्येऽप्यन्नादिके भुक्ते कस्याप्याह्लादः, अन्यस्य तु रोगाद्युत्पत्तिर्दृश्यत इत्यर्थः । यश्चेत्थं तुल्यान्नादिसाधनानामपि फलभेदः, सोऽवश्यमेव सकारणः, निष्कारणत्वे नित्यं सत्त्वा-ऽसत्त्वप्रसङ्गात् । यच्च तत्कारणं तददृष्टं कर्म, इति न तत्कल्पनाऽऽनर्थक्यमिति ॥१९२६॥

मूर्तं च तत् कर्म । कुतः ? इत्याह—

एत्तो च्चिय तं मुत्तं मुत्तबलाहाणओ जहा कुंभो। देहाइकज्जमुत्ताइओ व भणिए पुणो भणइ॥१९२७॥

(एतस्मादेव तद् मूर्तं मूर्तबलाधानतो यथा कुम्भः। देहादिकार्यमूर्तादितो वा भणिते पुनर्भणति ॥ १९२७ ॥)

यत एव तुल्यसाधनानां कर्मनिबन्धनः फलभेदः, अत एवोच्यते—मूर्तं कर्म, मूर्तस्य देहादेर्बलाधानकारित्वात्, कुम्भवत्, यथा निमित्तमात्रभावित्वेन घटो देहादीनां बलमाधत्ते, एवं कर्मापि, अतो मूर्तमित्यर्थः। अथवा, मूर्तं कर्म, मूर्तेन स्रक्-चन्दना-ऽङ्गनादिना तस्योपचयलक्षणस्य बलस्याधीयमानत्वात्, कुम्भवत्—यथा मूर्तत्वेन तैलादिना बलस्याधीयमानत्वात् कुम्भो मूर्तः, एवं स्रक्-चन्दनादिनोपचीयमानत्वात् कर्मापि मूर्तमिति भावः। यद्विवा, मूर्तं कर्म, देहादेस्तत्कार्यस्य मूर्तत्वात्, परमाणुवत्—यथा घटादेस्तत्कार्यस्य मूर्तस्य दर्शनात् परमाणवो मूर्ताः, एवं देहादेस्तत्कार्यस्य मूर्तस्य दर्शनात् कर्मापि मूर्तमित्यर्थः। एवं भणिते पुनर्भणति परः ॥१९२७॥ किम् ? इत्याह—

तो किं देहाईणं मुत्तत्तणओ तयं हवइ मुत्तं। अह सुह-दुक्खाईणं कारणभावादरूवं ति?॥१९२८॥

(ततः किं देहादीनां मूर्तत्वतस्तद् भवति मूर्तम्। अथ सुख-दुःखादीनां कारणभावादरूपमिति ? ॥ १९२८ ॥)

ततः किं देहादीनां कर्मकार्याणां मूर्तानां दर्शनात् तत् कर्म मूर्तं भवतु, आहोस्वित् सुख-दुःख-क्रोध-मानादीनां जीवपरिणामभूतानां तत्कार्याणाममूर्तानां दर्शनात् तत्कारणभावेनामूर्तमस्तु कर्म ? इत्येवं मूर्तत्वा-ऽमूर्तत्वाभ्यामुभयथापि तत्कार्यदर्शनात् किं मूर्तम्, अमूर्तं वा कर्म भवतु ? इति निवेद्यतामिति ॥१९२८॥ एवं प्रेरकेणोक्ते सत्याह—

न सुहाईणं हेऊ कम्मं चिय किन्तु ताण जीवो वि। होइ समवाइकारणमियरं कम्मं ति को दोसो ?१९२९

(न सुखादीनां हेतुः कर्मैव किन्तु तेषां जीवोऽपि। भवति समवायिकारणमितरत् कर्मेति को दोषः ? ॥ १९२९ ॥)

सुखादीनां कर्मैव केवलं कारणं न भवति, किन्तु जीवोऽपि तेषां समवायि कारणं भवति, कर्म पुनरितरदसमवायि कारणं भवतीति को दोषः ?। इदमुक्तं भवति—सुखादेरमूर्तत्वेन समवायिकारणस्य जीवस्यामूर्तत्वमस्त्येव, असमवायिकारणस्य तु कर्मणः सुखाद्यमूर्तत्वेनामूर्तत्वं न भवतीत्यपीति न दोष इति ॥१९२९॥ तदेवमुक्तमर्थमुपसंहरन् केवलपुण्यलक्षणं प्रथमविकल्पं दूषयितुमाह—

इय रूवित्ते सुह-दुक्खकारणत्ते य कम्मुणो सिद्धे। पुण्णावगरिसमेत्तेण दुक्खबहुलत्तणमजुत्तं॥१९३०॥

(इति रूपित्वे सुख-दुःखकारणत्वे च कर्मणः सिद्धे। पुण्यापकर्षमात्रेण दुःखबहुलत्वमयुक्तम् ॥ १९३० ॥)

इत्येवं पञ्चमविकल्पोपन्यस्तस्वभाववादनिरासेन पुण्य-पापात्मकस्य कर्मणः सुख-दुःखकारणत्वे रूपित्वे च सिद्धे पुण्यापकर्षमात्रेण यद् दुःखबहुलत्वं प्रथमविकल्पोपन्यासे प्रोक्तं तदयुक्तमिति ॥१९३०॥ कुतोऽयुक्तम् ? इत्याह—

॥९८३।

विशेषा०

मूर्तस्य

कारणत्वा

कर्म मूर्त

सुखस्य

मूर्तकर्म

त्वेऽपि

अमूर्तोप

दानत्वा

मूर्तत्वम्

कम्मप्पगरिसजणियं तदवस्सं पगरिसाणुभूईओ। सोक्खप्पगरिसभूई जह पुण्णप्पगरिसप्पभवा ॥ ॥६८४॥

(कर्मप्रकर्षजनितं तदवश्यं प्रकर्षानुभूतेः। सौख्यप्रकर्षभूतिर्यथा पुण्यप्रकर्षप्रभवा ॥ १६३१ ॥)

तद् दुःखबहुलत्वं पुण्यापकर्षजनितं न भवति, किन्तु स्वानुरूपकर्मप्रकर्षजनितम्, प्रकर्षानुभूतित्वात्—वेदनाप्रकर्षानुभवरूपत्वादिति हेतुः, यथा सौख्यप्रकर्षानुभूतिः स्वानुरूपकर्मप्रकर्षप्रभवेति दृष्टान्तः ॥१६३१॥ उपपत्त्यन्तरमाह— विशेषा०

तह बज्झसाहणप्पगरिसंगभावादिहण्णहा न तयं। विवरीयबज्झसाहणबलप्पगरिसं अवेक्खेज्जा ॥ पुण्य-पाप-साधकं युक्त्यन्तरम्

(तथा बाह्यसाधनप्रकर्षाङ्गभावादिहान्यथा न तत्। विपरीतबाह्यसाधनबलप्रकर्षमपेक्षेत ॥ १६३२ ॥)

'तथा' इत्युपपत्त्यन्तरार्थः, । इह देहिनां दुःखबहुलत्वं (प्र०...बहुत्वं)केवलपुण्यापकर्षमात्रजनितं न भवति । कुतः ? इत्यत्र हेतुमाह—बापानि यान्यनिष्टाहारादीनि साधनानि तेषां यस्तदनुरूपः प्रकर्षस्तस्याङ्गभावात् कारणभावादिति । विपर्यये बाधकमाह—'इहेत्यादि' तद् दुःखमन्यथा यदि पुण्यापकर्षमात्रजन्यं भवेत् तदा पुण्यसंपाद्येष्टाहाराद्यपचयमात्रादेव भवेत्, न तु पापोदय(प्र०...पापोपचय)संपाद्यानिष्टाहारादिरूपविपरीतबाह्यसाधनानां यद् बलं सामर्थ्यं तस्य स्वानुरूपो यः प्रकर्षस्तमपेक्षेत । इदमत्र हृदयम्—यदि पुण्यापकर्षमात्रजन्यं दुःखं भवेत्, तदा पुण्योदयप्राप्येष्टाहारादिसाधनापकर्षमात्रादेव भवेत्, न चैवदस्ति, इष्टविपरीतानिष्टाहारादिसाधनसामर्थ्यादेव तद्भावादिति । ॥१६३२॥ अपि च,

देहो नावचयकओ पुण्णुक्करिसे व मुत्तिमत्ताओ। होज्ज व स हीणतरओ कहमसुभयरो महल्लो य? १६३३

(देहो नापचयकृतः पुण्योत्कर्ष इव मूर्तिमत्त्वात्। भवेद् वा स हीनतरकः कथमशुभतरो महांश्च ? ॥ १६३३ ॥)

दुःखितहस्त्यादिदेहः केवलपुण्यापचयमात्रकृतो न भवति, मूर्तिमत्त्वात्, यथा पुण्योत्कर्षे तज्जन्योऽनुत्तरसुर-चक्रवर्त्यादिदेहः, यश्च पुण्यापचयमात्रजन्यः स मूर्तिमानपि न भवति, यथा न कोऽपि, यदि च पुण्यापचयमात्रेण देहो जन्येत, तदा हीनतरः शुभ एव च स्यात्, कथं महान्, अशुभतरश्च भवेत्, महतो महापुण्योपचयजन्यत्वात्, अशुभस्य चाशुभकर्मनिर्वर्त्यत्वात् ? । पुण्येन पुनरणीयसापि शुभ एव देहो जन्येत, न तु दुःखितः । अणीयसापि हि सुवर्णलवेनाणीयानपि सौवर्ण एव घटो भवति न तु मार्तिकः, ताम्रादिर्वेति ॥१६३३॥

अथ केवलपापपक्षं संकीर्णपुण्यपापपक्षं च दूषयितुमाह—

एवं चिय विवरीयं जोएज्जा सव्वपावपक्खे वि। न य साहारणरूवं कम्मं तक्कारणाभावा ॥ १६३४ ॥

(एवमेव विपरीतं योजयेत् सर्वपापपक्षेऽपि । न च साधारणरूपं कर्म तत्कारणाभावात् ॥ १६३४ ॥)

'सर्वं पापमेवास्ति, न तु पुण्यम्, पापापचयमात्रजन्यत्वात् सुखस्य'—इत्येतस्मिन्नपि पक्षे एवमेव—केवलपुण्यपक्षोक्तदूषणानु विपरीत-

गत्वा सर्वं योजयेत्; तथथा—पापापकर्षमात्रजनितं सुखं न भवति, पापस्याल्पीयसोऽपि दुःखजनकत्वात्। न ह्यणीयानपि विपलवः स्वास्थ्यहेतुर्भवति। तस्मात् पुण्यजनितमेवाल्पमपि सुखमित्यादि स्वबुद्ध्याऽभ्यूह्य वाच्यम्। इति पृथग् सुख-दुःखयोः कारणभूते स्वतन्त्रे पुण्य-पापे एष्टव्ये। अत एव साधारणे अपि संकीर्णे पुण्य-पापे नैष्टव्ये। कुतः? इत्याह—'न येत्यादि' न च साधारणरूपं संकीर्णस्वभावं पुण्य-पापात्मकमेकं कर्मास्ति, तस्यैवंभूतस्य कर्मणः कारणाभावात्। अत्र प्रयोगः—नास्ति संकीर्णोभयरूपं कर्म, असंभाव्यमानैवंविधकारणत्वात्, वन्ध्यापुत्रवदिति ॥१६३४॥ हेतोरसिद्धतां परिहरन्नाह—

विशेषा०

शुभाशुभ-योगानुरूपः शुभाशुभ-कर्मबन्धः

कम्मं जोगनिमित्तं सुभोऽसुभो वा स एगसमयम्मि। होज्ज न उ उभयरूवो कम्मं पि तओ तयणुरूवं ॥

(कर्म योगनिमित्तं शुभोऽशुभो वा स एकसमये। भवेद् न तूभयरूपः कर्माऽपि ततस्तदनुरूपम् ॥ १६३५ ॥)

मिथ्यात्वा-ऽविरति-प्रमाद-कषाययोगा बन्धहेतव इति पर्यन्ते योगाभिधानात् सर्वत्र कर्मबन्धहेतुत्वस्य योगाविनाभावाद् योगानामेव बन्धहेतुत्वमिति कर्म योगनिमित्तमुच्यते। स च मनो-वाक्-कायात्मको योग एकस्मिन् समये शुभोऽशुभो वा भवेत्, न तूभयरूपः, अतः कारणानुरूपत्वात् कार्यस्य कर्मापि तदनुरूपं शुभं पुण्यरूपं बध्यते, अशुभं वा पापरूपं बध्यते, न तु संकीर्णस्वभावमुभयरूपमेकदैव बध्यत इति ॥१६३५॥ प्रेरकः प्राह—

द्रव्ययोग-भावयोगौ

नणु मण-वइ-काओगा सुभासुभा वि समयम्मि दीसंति। दव्वम्मि मीसभावो भवेज्ज न उ भावकरणम्मि॥

(ननु मनो-वाक्-काययोगाः शुभाशुभा अपि समये दृश्यन्ते। द्रव्ये मिश्रभावो भवेद् न तु भावकरणे ॥ १६३६ ॥)

अविधि-धर्मकरणे शुभाशुभ-योगो न वा?

ननु मनो-वाक्-काययोगाः शुभाशुभाश्च मिश्रा इत्यर्थः, एकस्मिन् समये दृश्यन्ते, तत् कथमुच्यते—'सुभोऽसुभो वा स एगसमयम्मि' इति? तथाहि—किञ्चिदविधिना दानादिवितरणं चिन्तयतः शुभाशुभो मनोयोगः; तथा, किमप्यविधिनैव दानादिधर्ममुपदिशतः शुभाशुभो वाग्योगः; तथा, किमप्यविधिनैव जिनपूजा-वन्दनकादिकायचेष्टां कुर्वतः शुभाशुभकाययोग इति। तदेतदयुक्तम्। कुतः? इत्याह—'दव्वम्मीत्यादि' इदमुक्तं भवति—इह द्विविधो योगः—द्रव्यतः, भावतश्च। तत्र मनो-वाक्-काययोगप्रवर्तकानि द्रव्याणि, मनो-वाक्-कायपरिस्पन्दात्मको योगश्च द्रव्ययोगः; यस्त्वेतदुभयरूपयोगहेतुरध्यवसायः स भावयोगः। तत्र शुभाशुभरूपायां यथोक्त-चिन्ता-देशना-कायचेष्टानां प्रवर्तके द्विविधेऽपि द्रव्ययोगे व्यवहारनयदर्शनविवक्षामात्रेण भवेदपि शुभाशुभत्वलक्षणो मिश्रभावः, न तु मनो-वाक्-काययोगनिबन्धनाध्यवसायरूपे भावकरणे भावात्मके योगे। अयमभिप्रायः—द्रव्ययोगो व्यवहारनयदर्शनेन शुभाशुभरूपोऽपीष्यते, निश्चयनयेन तु सोऽपि शुभोऽशुभो वा केवलः समस्ति, यथोक्तचिन्ता-देशनादिप्रवर्तकद्रव्ययोगाणामपि शुभाशुभरूपमिश्राणां तन्मतेनाभावात्; मनो-वाक्-कायद्रव्ययोगनिबन्धनाध्यवसायरूपे तु भावकरणे भावयोगे शुभाशुभरूपो मिश्रभावो नास्ति, निश्चयनयदर्शनस्यैवागमेऽत्र विवक्षितत्वात्। न हि शुभान्य-

कम्मप्पगरिसजणियं तदवस्सं पगरिसाणुभूईओ। सोक्खप्पगरिसभूई जह पुण्णप्पगरिसप्पभवा ॥

(कर्मप्रकर्षजनितं तदवश्यं प्रकर्षानुभूतेः । सौख्यप्रकर्षानुभूतिर्यथा पुण्यप्रकर्षप्रभवा ॥ १६३१ ॥)

तद् दुःखबहुलत्वं पुण्यापकर्षजनितं न भवति, किन्तु स्वानुरूपकर्मप्रकर्षजनितम् , प्रकर्षानुभूतित्वात्–वेदनाप्रकर्षानुभवरूपत्वादिति हेतुः, यथा सौख्यप्रकर्षानुभूतिः स्वानुरूपकर्मप्रकर्षप्रभवेति दृष्टान्तः ॥१६३१॥ उपपत्त्यन्तरमाह—

विशे०

पुण्य-पाप-साधकं युक्त्यन्तरम्

तह बज्झसाहणप्पगरिसंगभावादिहण्णहा न तयं। विवरीयबज्झसाहणबलप्पगरिसं अवेक्खेज्जा ॥

(तथा बाह्यसाधनप्रकर्षाङ्गभावादिहान्यथा न तत् । विपरीतबाह्यसाधनबलप्रकर्षमपेक्षेत ॥ १६३२ ॥)

'तथा' इत्युपपत्त्यन्तरार्थः, । इह देहिनां दुःखबहुलत्वं (प्र०...बहुत्वं)केवलपुण्यापकर्षमात्रजनितं न भवति । कुतः ? इत्यत्र हेतुमाह–बाह्यानि यान्यनिष्टाहारादीनि साधनानि तेषां यस्तदनुरूपः प्रकर्षस्तस्याङ्गभावात् कारणभावादिति । विपर्यये बाधकमाह–'इहेत्यादि' तद् दुःखमन्यथा यदि पुण्यापकर्षमात्रजन्यं भवेत् तदा पुण्यसंपाद्येष्टाहाराद्यपचयमात्रादेव भवेत् , न तु पापोदय(प्र०...पापोपचय)संपाद्यानिष्टाहारादिरूपविपरीतबाह्यसाधनानां यद् बलं सामर्थ्यं तस्य स्वानुरूपो यः प्रकर्षस्तमपेक्षेत । इदमत्र हृदयम्–यदि पुण्यापकर्षमात्रजन्यं दुःखं भवेत् , तदा पुण्योदयप्राप्येष्टाहारादिसाधनापकर्षमात्रादेव भवेत् , न चैतदस्ति, इष्टविपरीतानिष्टाहारादिसाधनसामर्थ्यादेव तद्भावादिति । ॥१६३२॥ अपिच,

देहो नावचयकओ पुण्णुक्करिसे व मुत्तिमत्ताओ। होज्ज व स हीणतरओ कहमसुभयरो महल्लो य ? १६३३

(देहो नापचयकृतः पुण्योत्कर्ष इव मूर्तिमत्त्वात् । भवेद् वा स हीनतरकः कथमशुभतरो महांश्च ? ॥ १६३३ ॥)

दुःखिवहस्त्यादिदेहः केवलपुण्यापचयमात्रकृतो न भवति, मूर्तिमत्त्वात् , यथा पुण्योत्कर्षे तज्जन्योऽनुत्तरसुर-चक्रवर्त्यादिदेहः, यश्च पुण्यापचयमात्रजन्यः स मूर्तिमानपि न भवति, यथा न कोऽपि, यदि च पुण्यापचयमात्रेण देहो जन्येत, तदा हीनतरः शुभ एव च स्यात् , कथं महान् , अशुभतरश्च भवेत् , महतो महापुण्योपचयजन्यत्वात् , अशुभस्य चाशुभकर्मनिर्वर्त्यत्वात् ? । पुण्येन पुनरणीयसापि शुभ एव देहो जन्येत, न तु दुःखितः । अणीयसापि हि सुवर्णलवेनाणीयानपि सौवर्ण एव घटो भवति न तु मार्त्तिकः, ताम्रादिर्वेति ॥१६३३॥

अथ केवलपापपक्षं संकीर्णपुण्यपापपक्षं च दूषयितुमाह—

एवं चिय विवरीयं जोएज्जा सव्वपावपक्खे वि। न य साहारणरूवं कम्मं तक्कारणाभावा ॥ १९३४ ॥

(एवमेव विपरीतं योजयेत् सर्वपापपक्षेऽपि । न च साधारणरूपं कर्म तत्कारणाभावात् ॥ १६३४ ॥)

'सर्वं पापमेवास्ति, न तु पुण्यम् , पापापचयमात्रजन्यत्वात् सुखस्य'–इत्येतस्मिन्नपि पक्षे एवमेव–केवलपुण्यवादोक्तदूषणवत् विपरीत-

मत्वा तत्र योजयेत्; तद्यथा—पापकर्ममात्रजनितं सुखं न भवति, पापस्याल्पीयसोऽपि दुःखजनकत्वात्। न ह्यणीयानपि विषलवः स्वास्थ्यहेतुर्भवति। तस्मात् पुण्यजनितमेवाल्पमपि सुखमित्यादि स्वबुद्ध्याऽभ्यूह्य वाच्यम्। इति पृथग् सुख–दुःखयोः कारणभूते स्वतन्त्रे पुण्य-पापे एष्टव्ये। अत एव साधारणे अपि संकीर्णे पुण्य-पापे नैष्टव्ये। कुतः? इत्याह–'न येत्यादि' न च साधारणरूपं संकीर्णस्वभावं पुण्य-पापात्मकमेकं कर्मास्ति, तस्यैवंभूतस्य कर्मणः कारणाभावात्। अत्र प्रयोगः—नास्ति संकीर्णोभयरूपं कर्म, असंभाव्यमानैवंविधकारणत्वात्, वन्ध्यापुत्रवदिति ॥१६३४॥ हेतोरसिद्धतां परिहरन्नाह—

॥६८५॥

विशेषा॰

शुभाशुभयोगानुरूपः शुभाशुभकर्मबन्धः

कम्मं जोगनिमित्तं सुभोऽसुभो वा स एगसमयम्मि। होज्ज न उ उभयरूवो कम्मं पि तओ तयणुरूवं ॥

(कर्म योगनिमित्तं शुभोऽशुभो वा स एकसमये। भवेद् न तूभयरूपः कर्माऽपि भवतस्तदनुरूपम् ॥ १६३५ ॥)

मिथ्यात्वा-ऽविरति-प्रमाद-कषाययोगा बन्धहेतव इति पर्यन्ते योगाभिधानात् सर्वत्र कर्मबन्धहेतुत्वस्य योगाविनाभावाद् योगानामेव बन्धहेतुत्वमिति कर्म योगनिमित्तमुच्यते। स च मनो-वाक्-कायात्मको योग एकस्मिन् समये शुभोऽशुभो वा भवेत्, न तूभयरूपः, अतः कारणानुरूपत्वात् कार्यस्य कर्मापि तदनुरूपं शुभं पुण्यरूपं बध्यते, अशुभं वा पापरूपं बध्यते, न तु संकीर्णस्वभावमुभयरूपमेकदैव बध्यत इति ॥१६३५॥ प्रेरकः प्राह—

द्रव्ययोग-भावयोगौ

अविधिधर्मकरणे शुभाशुभयोगो न वा?

नणु मण-वइ-काओगा सुभासुभा वि समयम्मि दीसंति। दव्वम्मि मीसभावो भवेज्ज न उ भावकरणम्मि॥

(ननु मनो-वाक्-काययोगाः शुभाशुभा अपि समये दृश्यन्ते। द्रव्ये मिश्रभावो भवेद् न तु भावकरणे ॥ १६३६ ॥)

ननु मनो-वाक्-काययोगाः शुभाशुभाश्च मिश्रा इत्यर्थः, एकस्मिन् समये दृश्यन्ते, तत् कथमुच्यते–'सुभोऽसुभो वा स एगसमयम्मि' इति? तथाहि—किञ्चिदविधिना दानादिवितरणं चिन्तयतः शुभाशुभो मनोयोगः; तथा, किमप्यविधिनैव दानादिधर्ममुपदिशतः शुभाशुभो वाग्योगः; तथा, किमप्यविधिनैव जिनपूजा-वन्दनकादिकायचेष्टां कुर्वतः शुभाशुभकाययोग इति। तदेतदयुक्तम्। कुतः? इत्याह–'दव्वम्मीत्यादि' इदमुक्तं भवति–इह द्विविधो योगः–द्रव्यतः, भावतश्च। तत्र मनो-वाक्-काययोगप्रवर्तकानि द्रव्याणि, मनो-वाक्-कायपरिस्पन्दात्मको योगश्च द्रव्ययोगः; यस्त्वेतदुभयरूपयोगहेतुरध्यवसायः स भावयोगः। तत्र शुभाशुभरूपाणां यथोक्त-चिन्ता-देशना-कायचेष्टानां प्रवर्तके मिश्रेऽपि द्रव्ययोगे व्यवहारनयदर्शनविवक्षामात्रेण भवेदपि शुभाशुभत्वलक्षणो मिश्रभावः, न तु मनो-वाक्-काययोगनिबन्धनाध्यवसायरूपे भावात्मके योगे। अयमभिप्रायः–द्रव्ययोगो व्यवहारनयदर्शनेन शुभाशुभरूपोऽपीष्यते, निश्चयनयेन तु सोऽपि शुभोऽशुभो वा समस्ति, यथोक्तचिन्ता-देशनादिप्रवर्तकद्रव्ययोगाणामपि शुभाशुभरूपमिश्राणां तन्मतेनाभावात्; मनो-वाक्-कायद्रव्ययोगनिबन्धनरूपे तु भावकरणे भावयोगे शुभाशुभरूपो मिश्रभावो नास्ति, निश्चयनयदर्शनस्यैवागमेऽत्र विवक्षितत्वात्। न हि शुभान्य-

शुमानि वाऽध्यवसायस्थानानि मुक्त्वा शुमाशुमाध्यवसायस्थानरूपस्तृतीयो राशिरागमे क्वचिदपीष्यते, येनाध्यवसायरूपे भावयोगे शुमाशुमत्वं स्यादिति भावः। तस्माद् भावयोग एकस्मिन् समये शुमोऽशुमो वा भवति न तु मिश्रः। ततः कर्मापि तत्प्रत्ययं पृथक् पुण्यरूपं पापरूपं वा बध्यते, न तु मिश्ररूपमिति स्थितम् ॥ १९३६ ॥ एतदेव समर्थयन्नाह—

झाणं सुभमसुभं वा न उ मीसं जं च झाणविरमे वि। लेसा सुभाऽसुभा वा सुभमसुभं वा तओ कम्मं ॥

(ध्यानं शुभमशुभं वा न तु मिश्रं यच्च ध्यानविरमेऽपि। लेश्या शुभाऽशुभा वा शुभमशुभं वा ततः कर्म ॥ १९३७ ॥)

ध्यानं यस्मादागमे एकदा धर्म-शुक्लध्यानात्मकं शुभम्, आर्त-रौद्रात्मकमशुभं वा निर्दिष्टम्, न तु शुभाशुभरूपम्, यस्माच्च ध्यानोपरमेऽपि लेश्या तैजसीप्रभृतिका शुभा, कापोतीप्रमुखा वाऽशुभैकदा प्रोक्ता, न तु शुभाशुभरूपाः, ध्यानलेश्यात्मकाश्च भावयोगाः, ततस्तेऽप्येकदा शुभा अशुभा वा भवन्ति न तु मिश्राः। ततो भावयोगनिमित्तं कर्माप्येकदा पुण्यात्मकं शुभं बध्यते, पापात्मकमशुभं वा बध्यते, न तु मिश्रमिति ॥ १९३७ ॥ अपि च,

पुव्वगहियं च कम्मं परिणामवसेण मीसयं नेज्जा। इयरेयरभावं वा सम्मा-मिच्छाइं न उ गहणे १९३८

(पूर्वगृहीतं च कर्म परिणामवशेन मिश्रतां नयेत्। इतरेतरभावं वा सम्यक्-मिथ्यात्वे न तु ग्रहणे ॥ १९३८ ॥)

'वा' इत्यथवा, एतदपि संभाव्यते यत्—पूर्वं गृहीतं पूर्वं बद्धं मिथ्यात्वलक्षणं कर्म परिणामवशात् पुञ्जत्रयं कुर्वन् मिश्रतां सम्यग्मिथ्यात्वपुञ्जरूपतां नयेत् प्रापयेदिति; इतरेतरभावं वा नयेत् सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं वेति। इदमुक्तं भवति—पूर्वबद्धान् मिथ्यात्वपुद्गलान् विशुद्धपरिणामः सन् शोधयित्वा सम्यक्त्वरूपतां नयेत्, अविशुद्धपरिणामस्तु रसमुत्कर्षं नीत्वा सम्यक्त्वपुद्गलान् मिथ्यात्वपुञ्जे संक्रमय्य मिथ्यात्वरूपतां नयेत्, इति पूर्वगृहीतस्य सत्तावर्तिनः कर्मण इदं कुर्यात्। 'ग्रहणकाले तु' बन्धकाले पुनर्न मिश्रं पुण्यपापरूपतया संकीर्णस्वभावं कर्म बध्नाति, नापीतरदितररूपतां नयतीति ॥ १९३८ ॥

'सम्यक्त्वं मिथ्यात्वे संक्रमय्य मिथ्यात्वरूपतां नयति' इत्युक्तम्; ततः संक्रमविधिमेव संक्षेपतो दर्शयति—

मोत्तूणं आउयं खलु दंसणमोहं चरित्तमोहं च। सेसाणं पगईणं उत्तरविहिसंकमो भज्जो ॥१९३९॥

(मुक्त्वाऽऽयुष्कं खलु दर्शनमोहं चारित्रमोहं च। शेषाणां प्रकृतीनामुत्तरविधिसंक्रमो भाज्यः ॥ १९३९ ॥)

इह ज्ञानावरणादिमूलप्रकृतीनामन्योन्यं संक्रमः कदापि न भवत्येव, उत्तरप्रकृतीनां तु निजनिजमूलप्रकृत्यभिन्नानां परस्परं संक्रमो भवतीति। तत्र चायं विधिः—'मोत्तूण आउयमित्यादि' 'आउयं' इति जातिप्रधानो निर्देशः इति बहुवचनमत्र द्रष्टव्यम्—चत्वार्यायूंषि मुक्त्वेति। एकस्या आयुर्लक्षणाया निजमूलप्रकृतेरभिन्नानामपि चतुर्णामायुषामन्योन्यं संक्रमो न भवतीति तद्वर्जनम्। तथा, दर्शनमोह

चारित्रमोहं च मुक्त्वा, एकस्या मोहनीयलक्षणायाः स्वमूलप्रकृतेरभिन्नयोरपि दर्शनमोह-चारित्रमोहयोरन्योन्यं संक्रमो न भवतीत्यर्थः ।
उक्तशेषाणां तु प्रकृतीनाम्, कथंभूतानाम् ? इत्याह—'उत्तरविहि त्ति' विधयो भेदाः, उत्तरे च ते विधयश्चोत्तरविधय उत्तरभेदास्तद्रूपाणा-
मुत्तरप्रकृतिरूपाणामिति तात्पर्यम् । किम् ? इत्याह—संक्रमो भाज्यो भजनीयः ।
भजना चैवं द्रष्टव्या—याः किल ज्ञानावरणपञ्चक-दर्शनावरणनवक-कषायषोडशक-मिथ्यात्व-भय-जुगुप्सा-तैजस-कार्मणवर्णादिचतुष्का-
ऽगुरुलघू-पघात-निर्माणा-ऽन्तरायपञ्चकलक्षणाः सप्तचत्वारिंशद् ध्रुवबन्धिन्य उत्तरप्रकृतयः, तासां निजैकमूलप्रकृत्यभिन्नानामन्योन्यं संक्रमः
सदैव भवति; यथा ज्ञानावरणपञ्चकान्तर्वर्तिनि मतिज्ञानावरणे श्रुतज्ञानावरणादीनि, तेष्वपि मतिज्ञानावरणं संक्रामतीत्यादि । यास्तु शेषा
अध्रुवबन्धिन्यस्तासां निजैकमूलप्रकृत्यभेदवर्तिनीनामपि बध्यमानायामबध्यमाना संक्रामति, न त्वबध्यमानायां बध्यमाना; यथा साते बध्य-
मानेऽसातमबध्यमानं संक्रामति, न तु बध्यमानमबध्यमाने; इत्यादि वाच्यमिति । एष प्रकृतिसंक्रमे विधिः । शेषस्तु प्रदेशादिसंक्रमविधिः
"मूलप्रकृत्यभिन्नासु वेद्यमानासु संक्रमः, भवति" इत्यादिना स्थानान्तरादवसेय इत्यलं प्रसङ्गेनेति ॥१९३९॥

तदेवं पुण्य-पापे पृथग् व्यवस्थाप्येदानीं तयोरेव पृथग्लक्षणमाह—

सोहणवण्णाइगुणं सुभाणुभावं च जं तयं पुण्णं। विवरीयमओ पावं न बायरं नाइसुहुमं च ॥१९४०॥

(शोभनवर्णादिगुणं शुभानुभावं च यत् तत् पुण्यम् । विपरीतमतः पापं न बादरं नातिसूक्ष्मं च ॥ १९४० ॥)

शोभनाः शुभा वर्णादयो वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शलक्षणा गुणा यस्य तच्छोभनवर्णादिगुणम्, तथा, यच्छुभानुभावं शुभविपाकमित्यर्थः,
तत् पुण्यमभिधीयते । यत् पुनरतः पुण्याद् विपरीतलक्षणम्—अशुभवर्णादिगुणम्, अशुभविपाकं चेत्यर्थः, तत् पापमुच्यते । एतच्चोभयमपि
कथंभूतम् ? इत्याह—न मेर्वादिभावेन परिणतस्कन्धवदतिबादरम्, सूक्ष्मेण कर्मवर्गणाद्रव्येण निष्पन्नत्वात्; नापि परमाण्वादिवदतिसूक्ष्म-
मिति ॥१९४०॥ आह—ननु तत् पुण्य-पापरूपं कर्मद्रव्यं गृह्णानो जीवः कीदृशं गृह्णाति, कथं च गृह्णाति ? इत्याह—

गिण्हइ तज्जोगं चिय रेणुं पुरिसो जहा कयब्भंगो। एगक्खेत्तोगाढं जीवो सव्वप्पएसेहिं ॥१९४१॥

(गृह्णाति तद्योग्यमेव रेणुं पुरुषो यथा कृताभ्यङ्गः । एकक्षेत्रावगाढं जीवः सर्वप्रदेशैः ॥ १९४१ ॥)

तस्य पुण्य-पापात्मकस्य कर्मणो योग्यमेव कर्मवर्गणागतं द्रव्यं जीवो गृह्णाति, न तु परमाण्वादिकम्, औदारिकादिवर्गणागतं वाऽयोग्य-
मित्यर्थः । तदप्येकक्षेत्रावगाढमेव गृह्णाति, न तु स्वावगाढप्रदेशेभ्यो भिन्नप्रदेशावगाढमित्यर्थः । तत्र यथा तैलादिकृताभ्यङ्गः पुरुषो रेणुं
गृह्णाति तथा राग-द्वेपक्लिन्नस्वरूपो जीवोऽपि गृह्णाति, न तु निर्हेतुकमिति भावः । इदं च सर्वैरपि स्वप्रदेशैर्जीवो गृह्णाति, न तु कैश्चि-
दित्यर्थः । उक्तं च—"एगपएसोगाढं सव्वपएसेहिं कम्मुणो जोग्गं । बंधइ जहुत्तहेउं साइयमणाइयं वावि ॥१॥" उपशमश्रेणेः प्रतिपतितो मोहनी-

पादिकं कर्म सादि बध्नाति, शेषस्त्वनवाप्तोपशमश्रेणिर्जीवोऽनाद्येव बध्नातीत्यर्थ इति ॥१६४१॥ अथ प्रेरकः प्राह—

अविसिट्ठपोग्गलघणे लोए थूलतणुकम्मपविभागो। जुज्जेज्ज, गहणकाले सुभा-ऽसुभविवेयणं कत्तो ?

(अविशिष्टपुद्गलघने लोके स्थूलतनुकर्मप्रविभागः । युज्येत, ग्रहणकाले शुभा-ऽशुभविवेचनं कुतः ? ॥ १६४२ ॥)

विशेषा० समयमात्रे कथं शुभाशुभ-विवेचनम्

नन्वविशिष्टैः प्रत्याकाशप्रदेशमनन्तानन्तैः शुभा-ऽशुभादिभेदेनाव्यवस्थितैः पुद्गलैर्घनो निरन्तरं व्याप्तोऽयं लोकः । ततश्च ग्रहणकाले गृह्णतो जीवस्य स्थूल-सूक्ष्मकर्मप्रविभागो युज्येत; ततो 'न बायरं नाइसुहुमं च' (गा०–१९४०) इति विशेषणमुपपन्नम्, एतद्विशेषणविशिष्टादन्यस्य स्वभावत एव जीवैरग्रहणात् । यत्तु शुभाशुभविवेचनं तत् समयमात्ररूपे कर्मग्रहणकाले तत्क्षण एव गृह्णतो जीवस्य कुतः एव संभाव्यते ?–न कुतश्चिदिति परस्याभिप्रायः ततश्च 'सोहणवण्णाइगुणं' इत्यादि विशेषणं न युज्यत इति प्रेरकाकूतमिति ॥१६४२॥

आचार्यः प्राह—

अविसिट्ठं चिय तं सो परिणामा-ऽऽसयसभावओ खिप्पं। कुरुते सुभमसुभं वा गहणे जीवो जहाहारं॥

(अविशिष्टमेव तत् स परिणामा-ऽऽश्रयस्वभावतः क्षिप्रम् । कुरुते शुभमशुभं वा ग्रहणे जीवो यथाऽऽहारम् ॥ १६४३ ॥)

स जीवस्तत्कर्म ग्रहणे ग्रहणकाले शुभा-ऽशुभादिविशेषणाविशिष्टमपि गृह्णन् क्षिप्रं तत्क्षणमेव शुभमशुभं वा कुरुते–शुभा-ऽशुभविभागेन व्यवस्थापयतीत्यर्थः । कुतः ? इत्याह–'परिणामा-ऽऽसयसभावउ त्ति' इहाश्रयो द्विविधकर्मणो जीव आश्रयः, कर्म तु शुभाशुभत्वस्य, तस्य द्विविधस्याप्याश्रयस्य स्वभाव आश्रयस्वभावः, परिणामश्चाश्रयस्वभावश्च परिणामा-ऽऽश्रयस्वभावौ, ताभ्यामेतत् कुरुते जीवः । इदमुक्तं भवति–जीवस्य यः शुभोऽशुभो वा परिणामोऽध्यवसायस्तद्वशाद् ग्रहणसमय एव कर्मणः शुभत्वमशुभत्वं वा जनयति; तथा जीवस्यापि कर्माश्रयभूतस्य स कोऽपि स्वभावोऽस्ति येन शुभाऽशुभत्वेन परिणमयन्नेव कर्म गृह्णाति; तथा, कर्मणोऽपि शुभाऽशुभभावाश्रयस्य स स्वभावः–स कश्चिद् योग्यताविशेषोऽस्ति, येन शुभा-ऽशुभपरिणामान्वितजीवेन गृह्यमाणमेवैतद्रूपतया परिणमति । उपलक्षणं चैतत्; प्रकृति-स्थित्य-ऽनुभागवैचित्र्यम्, प्रदेशानामल्प-बहुभागवैचित्र्यं च जीवः कर्मणो ग्रहणसमय एव सर्वं करोतीति । उक्तं च—

"*गहणसमयम्मि जीवो उप्पाएइ गुणे सपच्चयओ । सव्वजियाणंतगुणे कम्मपएसेसु सव्वेसु ॥१॥ आउयभागो थोवो नामे गोए समो तओ अहिगो । आवरणमंतराए सरिसो अहिगो य मोहे वि ॥२॥ सव्वुवरि वेयणीए भागो अहिगो उ कारणं किंतु । सुह-दुक्खकारणत्ता ठिई विसेसेण सेसासु ॥३॥"

*(ग्रहणसमये जीव उत्पादयति गुणान् स्वप्रत्ययतः । सर्वजीवानन्तगुणान् कर्मप्रदेशेषु सर्वेषु ॥ १ ॥
(आयुष्कभागः स्तोको नाम्नि गोत्रे समस्ततोऽधिकः । आवरणेऽन्तराये सदृशोऽधिकश्च मोहेऽपि ॥ २ ॥)
(सर्वोपरि वेदनीये भागोऽधिकस्तु कारणं किन्तु । सुख-दुःखकारणत्वात् स्थितिर्विशेषेण शेषासु ॥ ३ ॥)

इति ॥ १९४३ ॥ एवत् सर्वं कर्मणो ग्रहणसमय आहारदृष्टान्तेन जीवः करोति, इत्याहारदृष्टान्तमेव भावयति—

विशेषा० पुण्यपाप-विभजने आहार-परिणमन-दृष्टान्तः

परिणामा-ऽऽसयवसओ धेणूए जहा पओ विसमहिस्स। तुल्लो वि तदाहारो तह पुण्णा-ऽपुण्णपरिणामो॥

(परिणामा-ऽऽश्रयवशतो धेन्वा यथा पयो विषमहेः। तुल्योऽपि तदाहारस्तथा पुण्या-ऽपुण्यपरिणामः॥ १९४४ ॥)

'तदाहारो वि' तयोरहि-धेन्वोराहारस्तदाहारः स तुल्योऽपि दुग्धादिको गृहीतः परिणामा-ऽऽश्रयवशात् यथा धेन्वाः पयो दुग्धं भवति, अहेस्तु स एव विषं–विषरूपतया परिणमति, तथा तेनैव प्रकारेण पुण्या-ऽपुण्यपरिणामः। इदमुक्तं भवति–अस्ति स कश्चित् तस्या-ऽऽहारस्य परिणामो येन तुल्योऽपि समाश्रयवैचित्र्याद् विचित्रतया परिणमति; आश्रयस्याप्यहि-धेनुलक्षणस्यास्ति तथद् निजसामर्थ्यम्, येन तुल्योऽपि गृहीत आहारस्तत्तद्रूपतया परिणमते; तथा पुण्य-पापयोरुपनययोजना कृतैवेति ॥ १९४४ ॥

अथवा, अयमेवाहारदृष्टान्तोऽन्यथा भाव्यते; तद्यथा—

जह वेगसरीरम्मि वि सारा-ऽसारपरिणामयामेइ। अविसिट्ठो वाहारो तह कम्मसुभा-ऽसुभविभागो॥

(यथा वैकशरीरेऽपि सारा-ऽसारपरिणामतामेति। अविशिष्ट इवाहारस्तथा कर्मशुभा-ऽशुभविभागः॥ १९४५ ॥)

धेनु-विषधरयोर्भिन्ने शरीर आहारस्य परिणामवैचित्र्यं दर्शितम्। 'वा' इत्यथवा, यथैकस्मिन्नपि पुरुषादिशरीरे'ऽविशिष्टो'प्येकरूपो-ऽप्याहारो गृहीतस्तत्क्षण एव सारा-ऽसारपरिणामतामेति–रसा-ऽसृग्-मांसादिरसपरिणामं मूत्र-पुरीषरूपमलपरिणामं च युगपदागच्छतीत्यर्थः, तथा कर्मणोऽप्यविशिष्टस्य गृहीतस्य परिणामा-ऽऽश्रयवशात् शुभा–ऽशुभविभागो द्रष्टव्य इति ॥ १९४५ ॥

तदेवं पुण्य-पापयोर्लक्षणादिभिर्भेदं प्रसाध्य तद्भेदभूतप्रकृतिभेदेनापि तयोर्भेदमुपदर्शयन्नाह—

पुण्य-प्रकृतयः

सायं सम्मं हासं पुरिस-रइ-सुभाउ-नाम-गोत्ताइं। पुण्णं, सेसं पावं नेयं सविवागमविवागं ॥१९४६॥

(सातं सम्यक्त्वं हास्यं पुरुष-रति-शुभायु-र्नाम-गोत्राणि। पुण्यं, शेषं पापं ज्ञेयं सविपाकमविपाकम्॥ १९४६ ॥)

सातवेदनीयम्, शोधितमिथ्यात्वपुद्गलरूपं सम्यक्त्वम्, हास्यम्, पुरुषवेदः, रतिः, शुभायुः, नाम-गोत्राणि चेत्येतत् सर्वं पुण्यमभिधीयते। तत्र नारकायुर्वर्जं शेषमायुस्त्रयं शुभम्, देवद्विक-यशः-कीर्ति-तीर्थकरनामाद्याः सप्तत्रिंशत् प्रकृतयो नामकर्मणि शुभाः, गोत्रे पुनरुच्चैर्गोत्रं शुभम्। एताः षट्चत्वारिंशत् प्रकृतयः किल शुभत्वात् पुण्यम्। अन्ये तु मोहनीयभेदान् सर्वानपि जीवस्य विपर्यासहेतुत्वात् पापमेव मन्यन्ते। ततः सम्यक्त्व-हास्य-पुरुषवेद-रतिवर्जा द्विचत्वारिंशदेव प्रकृतयः पुण्यम्; तद्यथा—

*"सायं उच्चगोयं नर-तिरि-देवाउयाइं तह नामे । देवदुगं मणुयदुगं पणिंदिजाई य तणुपणगं ॥१॥ अंगोवंगाण तिगं पढमं संघयणमेव संठाणं । सुभवण्णाइचउक्कं अगुरुलहु तह य परघायं ॥२॥ उस्सासं आयावं उज्जोय विहगगई वि य पसत्था । तस-बायर पज्जत्तं पत्तेय थिरं सुभं सुभगं ॥३॥ सुस्सर आएज्ज जसं निम्मिण तित्थयरमेव एयाओ । बायालं पगईओ पुण्णं ति जिणेहिं भणियाओ ॥४॥" भणितशेषास्तु या द्व्यशीतिप्रकृतयस्तत् सर्वमशुभत्वात् पापं विज्ञेयम् । सम्यक्त्वं कथमशुभम्, कथं च तत् पापम् ? इति चेत् । उच्यते—रुचिरूपमेव हि सम्यक्त्वं शुभं तच्चेह न विचार्यते, किन्तु शोधितमिथ्यात्वपुद्गलरूपम्, तच्च शङ्काद्यनर्थहेतुत्वादशुभमेव, अशुभत्वाच्च पापम् । सम्यग्रुचेश्चातिशयेनानावारकत्वादुपचारमात्र एवेदं सम्यक्त्वमुच्यते, परमार्थतस्तु मिथ्यात्वमेवैतत् । इत्यलं प्रसङ्गेन । इदं च पुण्य-पापलक्षणमुभयमपि सविपाकमविपाकं च मन्तव्यम्—यथा बद्धं तथैव विपाकतः किञ्चिद् वेद्यते, किञ्चित्तु मन्दरसं नीरसं वा कृत्वा प्रदेशोदयेनाविपाकं वेद्यत इत्यर्थः । तदेवं पुण्यं पापं च भेदेन व्यवस्थाप्य निरस्तः संकीर्णपुण्य-पापपक्षः ।

इतश्चायमयुक्तः— सर्वस्यापि सन्मिश्रसुख दुःखाख्यकार्यप्रसङ्गात्, न चैतदस्ति, देवादीनां केवलसुखाधिक्यदर्शनात्, नारकादीनां च केवलदुःखप्राचुर्यनिर्णयात् । न च सर्वथा सन्मिश्रैकरूपस्य हेतोरल्प-बहुत्वभेदेऽपि कार्यस्य प्रमाणतोऽल्प-बहुत्वं विहाय स्वरूपतो भेदो युज्यते । न हि मेचककारणप्रभवं कार्यमन्यतमवर्णोत्कटं घटते । तस्मात् सुखातिशयस्यान्यद् निमित्तम्, अन्यच्च दुःखातिशयस्येति । न च सर्वथैकरूपस्य संकीर्णपुण्यपापलक्षणस्य हेतोः सुखातिशयनिबन्धनं पुण्यांशवृद्धिं दुःखातिशयकारणपापांशहान्या सुखातिशयप्रभवाय कल्पयितुं न्याय्या, पुण्यांश-पापांशयोर्भेदप्रसङ्गात्; तथाहि—यद्वृद्धावपि यद् न वर्धते तत् ततो भिन्नम्, यथा देवदत्तवृद्धावप्यवर्धमानो यज्ञदत्तः; न वर्धते च पुण्यांशवृद्धौ पापांशः, तस्मात् ततो भिन्नोऽसाविति । तस्माद् न सर्वथैकरूपता पुण्य-पापांशयोर्घटते । कर्मसामान्यरूपतया तु यद्यसौ तयोरिष्यते तदा सिद्धसाध्यता, सात-यशः-कीर्त्यादेः पुण्यस्य, असाता-ऽयशः कीर्त्यादेस्तु पापस्यास्माभिरपि कर्मत्वेनैकताया अभ्युपगमात् । तस्मात् पुण्य-पापरूपतया विविक्ते एव पुण्य-पापे स्त इति । ततः सुख-दुःखवैचित्र्यनिबन्धनयोः पुण्य-पापयोर्यथोक्तनीत्या साधितत्वात् न कर्तव्यस्तत्संशयः ॥ १९४६ ॥किञ्च, असत्त्वे पुण्य-पापयोर्वेदोक्तनीत्या साधित(प्र०...साधितत्वात् न कथं व्यस्तसंशयः किं वा सत्वे पुण्यपापयोर्वेदोक्त)स्याग्निहोत्रादेः, लोकप्रसिद्धस्य च दानादेर्वैफल्यं स्यादिति दर्शयन्नाह—

*(सातमुच्चैर्गोत्रं नर-तिर्यग्-देवायुष्काणि तथा नाम्नि । देवद्विकं मनुजद्विकं पञ्चेन्द्रियजातिश्च तनुपञ्चकम् ॥ १ ॥)
(अङ्गोपाङ्गानां त्रिकं प्रथम संहननमेव संस्थानम् । शुभवर्णादिचतुष्कमगुरुलघु तथा च पराघातम् ॥ २ ॥)
(उच्छ्वास आताप उद्योतो विहायोगतिरपि प्रशस्ता । त्रस-बादर-पर्याप्तं प्रत्येकं स्थिरं शुभं सुभगम् ॥ ३ ॥)
(सुस्वरमादेयं यशो निर्माणं तीर्थकरमेवैताः । द्विचत्वारिंशत् प्रकृतयः पुण्यमिति जिनैर्भणिताः ॥ ४ ॥)

असइ वहि पुन्न-पावे जमग्गिहोत्ताइं सग्गकामस्स। तदसंबद्धं सव्व दाणाइफलं च लोअम्मि॥ १९४७॥

(असतोर्वहिः पुण्य-पापयोरग्निहोत्रादि स्वर्गकामस्य। तदसंबद्धं सर्वं दानादिफलं च लोके ॥ १९४७ ॥)

पुण्य-पापयोरसत्त्वे यदेतद् बहिरग्निहोत्राद्यनुष्ठानं स्वर्गकामस्य, यच्च दान-हिंसादिफलं पुण्य-पापात्मकं लोके प्रसिद्धं, तत् सर्वमसंबद्धं स्यात्, स्वर्गस्यापि पुण्यफलत्वात्, पुण्य-पापयोश्च भवदभिप्रायेणासत्त्वात्। तस्मादभ्युपगन्तव्ये एव पुण्य-पापे। तदेवं वेदवचनप्रामाण्यात्, युक्तितश्च छिन्नस्तस्य संशय इति ॥ १९४७ ॥ ततः किं कृतवानसौ ? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ तिहि ओ सह खंडियसएहिं। ॥ १९४८ ॥

गतार्था(गाथा-१६०४वत्) ॥ इति चतुश्चत्वारिंशद्गाथार्थः ॥ १९४८ ॥

॥ इति नवमो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ दशमगणधरवक्तव्यतामाह—

१०. मेतार्य-गणधरः

ते पव्वइए सोउं मेअज्जो आगच्छई जिणसयासं। वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥१९४९॥

(तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वा मेतार्य आगच्छति जिनसकाशम्। व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १९४९ ॥)

मेतार्यनामा दशमो द्विजोपाध्यायः श्रीमज्जिनसकाशमागच्छति। शेषं गतार्थमिति ॥ १९४९ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं। नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं।१९५०।

सव्याख्याना तथैव (गा०–१६०९ वत्) ॥ १९५० ॥ आमाष्य ततः किमुक्तोऽसौ ? इत्याह—

परलोकोऽस्ति न वा

किं मन्ने परलोओ अत्थि नत्थि त्ति संसओ तुज्झ। वेयपयाण य अत्थं न याणसि तेसिमो अत्थो ॥१९५१

(किं मन्यसे परलोकोऽस्ति नास्तीति संशयस्तव। वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १९५१ ॥)

आयुष्मन् मेतार्य ! त्वमेवं मन्यसे–किं भवान्तरगमनलक्षणः परलोकोऽस्ति, नास्ति वा ? इति। अयं च संशयस्तव विरुद्धवेदपद-श्रुतिनिबन्धनो वर्तते। तानि च "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः०" इत्यादीनि प्रथमगणधरोक्तानि द्रष्टव्यानि। 'तेषां चार्थं न जानासि' इत्यादि तथैवेति ॥ १९५१ ॥ यथा च युक्त्या मेतार्यः परलोकनास्तित्वं मन्यते, तां भगवान् व्यक्तीकुर्वन्नाह—

मन्नसि जइ चेयण्णं मज्जंगमउ व्व भूयधम्मो त्ति। तो नत्थि परलोगो तन्नासे जेण तन्नासो ॥१९५२॥

(मन्यसे यदि चैतन्यं मद्याङ्गमद इव भूतधर्म इति। ततो नास्ति परलोकस्तन्नाशे येन तन्नाशः ॥ १९५२ ॥)

त्विति न परलोकाभावः। यद्येवम्, तर्हि अनभिज्ञो जीवः, विज्ञानादन्यत्वात्, आकाशवत्, काष्ठादिवद् वा। अत एव च नित्यत्वादेवासौ जीवो न कर्ता, नापि भोक्ता। नित्यस्य कर्तृत्वाद्यभ्युपगमे हि सर्वदैव तद्भावप्रसङ्गः, तस्य सदैवैकरूपत्वात्। कर्तृत्वाभावे च न परलोकः, अकृतस्य तस्याभ्युपगमे सिद्धानामपि तत्प्रसङ्गात्। भोक्तृत्वाभावेऽपि न परलोकः, अभोक्तुः परलोकहेतुभूतकर्मभोगायोगात्। इतोऽपि च न परलोकः। कुतः इत्याह—'नं चेत्यादि' यस्माच्च नासौ संसारी, नास्य ज्ञानाद् भिन्नस्य जीवस्य भवाद् भवान्तरगमनलक्षणं संसरणमस्तीत्यर्थः। कुतः ? इत्याह—स्वयमज्ञानत्वात्, काष्ठखण्डवत्। तथा, अमूर्तत्वात्, आकाशवदिति ॥१९५९–१९६०॥ अत्रोत्तरमाह—

||६६४|| विशेषा॰

मन्नसि विणासि चेओ उप्पत्तिमदादिओ जहा कुंभो। नणु एयं च्चिय साहणमविणासित्ते वि से सोम्म!

(मन्यसे विनाशि चेत उत्पत्तिमदादितो यथा कुम्भः। नन्वेतदेव साधनमविनाशित्वेऽपि तस्य सौम्य ! ॥ १९६१ ॥)

विज्ञानं नैकान्तेनानित्यम्

ननु 'जीवो विण्णाणमओ तं चाणिच्चं' इति ब्रुवाणो नूनं त्वमेवं मन्यसे—विनाशि विनश्वरं चेतश्चेतना चैतन्यं विज्ञानमिति यावत्। उत्पत्तिमत्त्वादिति हेतुः। यथा कुम्भ इति दृष्टान्तः। आदिशब्दात् 'पर्यायत्वात्' इत्यादिकोऽपि हेतुर्वक्तव्यः। यो हि पर्यायः स सर्वोऽप्यनित्यः, यथा स्तम्भादीनां नव-पुराणादिपर्यायः। ततश्चानित्याच्चैतन्यादभिन्नत्वे जीवस्याप्यनित्यत्वात् परलोकाभाव इति तवाभिप्रायः। न चायं युक्तः, यतो हन्त ! नैकान्तेन विज्ञानमनित्यम्, यतोऽविनाशित्वेऽपि 'से' तस्य विज्ञानस्यैतदेव सौम्य ! त्वदुक्तं साधनं प्रमाणं वर्तते। ततोऽनैकान्तिकस्त्वदुक्तो हेतुरिति भावः। इदमुक्तं भवति—उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकं वस्तु। ततश्च यथोत्पत्तिमत्त्वाद् विनाशित्वं सिध्यति तथा ध्रौव्यात्मकत्वाद् वस्तुनः कथञ्चिद् नित्यत्वमपि सिध्यति। ततश्चेदमपि शक्यते वक्तुम्—नित्यं विज्ञानम्, उत्पत्तिमत्त्वात्, घटवत्। ततश्च कथञ्चिन्नित्याद् विज्ञानादभिन्नस्य जीवस्य नित्यत्वाद् न परलोकाभाव इति ॥ १९६१ ॥

अथवा, विरुद्धाव्यभिचार्यप्ययमुत्पत्तिमत्त्वरूपो हेतुः, प्रत्यनुमानसद्भावात्। किं पुनस्तत् प्रत्यनुमानम् ? इत्याह—

अहवा वत्थुत्तणओ विणासि चेओ न होइ कुंभो व्व। उप्पत्तिमदादित्ते कहमविणासी घडो, बुद्धी ?॥

(अथवा वस्तुत्वतो विनाशि चेतो न भवति कुम्भ इव। उत्पत्तिमदादित्वे कथमविनाशी घटो, बुद्धिः ? ॥ १९६२ ॥)

एकान्तेन विनाशि विनश्वरं चेतो विज्ञानं न भवति, वस्तुत्वात्, कुम्भवत्। ततोऽस्य प्रत्यनुमानस्योपस्थापनाद् विरुद्धाव्यभिचार्यप्युत्पत्तिमत्त्वलक्षणो हेतुः। यदुक्तम्—'नणु एयं च्चिय साहणमविणासित्ते वि' इत्यादि, तत्र परस्येयं बुद्धिः स्यात्। कथंभूता बुद्धिः ? इत्याह—कथमुत्पत्तिमत्त्वाद् दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तो घटोऽविनाशी सिध्यति ?—न कथञ्चित्, घटस्य विनाशित्वेन सुप्रतीतत्वात्। ततश्च दृष्टान्तेऽविनाशित्वस्यासिद्धेर्दार्ष्टान्तिके विज्ञाने तद् न सिध्यतीति परस्याभिप्राय इति ॥१९६२॥ अत्रोत्तरमाह—

रूव-रस-गंध-फासा संखा संठाण-दव्व-सत्तीओ। कुंभो त्ति जओ ताओ पसूइ-विच्छित्ति-धुवधम्मा॥ ॥६६५॥

(रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः संख्या संस्थान-द्रव्य-शक्तयः। कुम्भ इति यतस्ताः प्रसूति-व्यवच्छित्ति-ध्रुवधर्माणः ॥ १६६३ ॥)

इह रूप-रस-गन्ध-स्पर्शलक्षणो गुणसमुदायः, एकलक्षणा संख्या, पृथुबुध्नोदराद्याकारलक्षणं संस्थानम्, मृद्द्रव्यम्, जलाहरणादिशक्तिश्चेत्येतानि समुदितानि यतः कुम्भ इत्युच्यते, ताश्च रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-संख्या-संस्थान-द्रव्य-शक्तयः प्रसूति-विच्छित्ति-ध्रौव्यधर्मिण्य उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वरूपाः, तत उत्पत्तिमत्त्वाद् विनाश्यपि घटः सिध्यतीति ॥१६६३॥ एतदेव विस्तरतो भावयन्नाह—

विशेषा० घटोऽविनाश्यपि

इह पिण्डो पिण्डागार-सत्तिपज्जायविलयसमकालं। उपज्जइ कुंभागार-सत्तिपज्जायरूवेण ॥१९६४॥

रूवाइदव्वयाए न जाइ न य वेइ तेण सो निच्चो। एवं उप्पाय-व्वय-धुवस्सहावं मयं सव्वं ॥१९६५॥

मृत्पिण्ड-घटयोस्त्रितयम्

(इह पिण्डः पिण्डाकार-शक्तिपर्यायविलयसमकालम्। उत्पद्यते कुम्भाकार-शक्तिपर्यायरूपेण ॥ १६६४ ॥)

(रूपादिद्रव्यतया न जायते न च व्येति तेन स नित्यः। एवमुत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वभावं मतं सर्वम् ॥ १६६५ ॥)

इह मृत्पिण्डः कर्ता। योऽयं वृत्तसंस्थानरूपः स्वकीयो मृत्पिण्डाकारः, शक्तिश्च या काचिदात्मीया, एतदुभयलक्षणो यः पर्यायस्तस्य यो विलयो विनाशस्तत्समकालमेवासावुत्पद्यते। मृत्पिण्डः। केन? इत्याह—पृथुबुध्नोदरादिको यः कुम्भाकारः, तच्छक्तिश्च या जलाहरणादिविषया, एतदुभयलक्षणो यः पर्यायस्तेनोत्पद्यते। रूप-रस-गन्ध-स्पर्शरूपतया मृद्द्रव्यरूपतया चासौ मृत्पिण्डो न जायते, नापि व्येति विनश्यति। ततस्तद्रूपतया नित्योऽयमुच्यते, तेन रूपेण तस्य सदैवावस्थितत्वात्। तदेवं मृत्पिण्डो निजाकारस्वशक्तिरूपतया विनश्यति, घटाकार-तच्छक्तिरूपतयोत्पद्यते, रूपादिभावेन मृद्द्रव्यरूपतया चावतिष्ठते, इत्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वभावोऽयमुच्यते। एवं घटोऽपि पूर्वपर्यायेण विनश्यति, घटाकारतया तूत्पद्यते, रूपादित्वेन मृद्द्रव्यतया चावतिष्ठत इत्यसावप्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वभावः। एवमन्यदपि यदस्ति वस्तु, तत् सर्वमप्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वभावमेवाभिमतं तीर्थकृताम्। ततश्च यथोत्पत्तिमत्त्वाद् विनाशित्वं घटे सिध्यति तथाऽविनाशित्वमपि। तथा च सति साध्यधर्मिणि चैतन्येऽपि तत्सिद्धिरिति। तदेवं चैतन्यादव्यतिरिक्तोऽपि जीवः कथञ्चिद् नित्य एव ॥ १९६४–१९६५ ॥

ततश्च न परलोकाभाव इति दर्शयन्नाह—

या नासो पडचेयणया समुब्भवो समयं। संताणेणावत्था तहेह-परलोअ-जीवाणं ॥१९६६॥

हलोगनासो सुराइपरलोगसंभवो समयं। जीवतया ऽवत्थाणं नेहभवो नेय परलोओ॥१९६७॥

आत्मनस्त्रितयरूपेण परलोकसिद्धिः

(घटचेतनया नाशः पटचेतनया समुद्भवः समकम्। संतानेनावस्था तथेह-परलोक-जीवानाम् ॥ १६६६ ॥)

(मनुजेहलोकनाशः सुरादिपरलोकसंभवः समकम्। जीवतयाऽवस्थानं नेहभवो नैव परलोकः ॥ १६६७ ॥)

घटविषयं विज्ञानं घटचेतनोच्यते, पटविषयं तु विज्ञानं पटचेतना। यदा च घटविज्ञानानन्तरं पटविज्ञानमुपजायते जीवस्य, तदा घटचेतनया घटविज्ञानरूपेण तस्य नाश उच्यते, पटचेतनया तु पटविज्ञानरूपेण 'समयं' युगपदेव समुद्भव उत्पादः, अनादिकालप्रवृत्तेन तु चेतनासंतानेन निर्विशेषणेन जीवत्वमात्रेणावस्थानमिति। एवं च यथेहभवेऽपि स्थितो जीवस्योत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वभावत्रयं दर्शितम्, तथा परलोकं गता जीवाः परलोकजीवास्तेषामप्येतत् स्वभावत्रयं द्रष्टव्यम्; तद्यथा—यदा मनुष्यो मृत्वा सुरलोकादावुत्पद्यते तदा मनुष्यरूप इहलोको मनुष्येहलोकस्तस्य नाशः, तत्समकालमेव च सुरादिपरलोकस्य संभव उत्पादः, जीवतया त्ववस्थानम्। तस्यां च जीवत्वावस्थायां विवक्षितायां नेहभवो विवक्ष्यते, नापि सुरादिपरलोको विवक्ष्यते, किन्तु निष्पर्यायं जीवद्रव्यमात्रमेव विवक्ष्यते तदेवमुत्पाद-व्यय-ध्रौव्य-स्वभावत्वे जीवस्य न परलोकाभाव इति॥ १९६६–१९६७॥ आह—ननु कथं सर्वस्यापि वस्तुन इत्थं त्रिस्वभावता? इति। अत्र युक्तिमाह— ||६६६||

विशेषा०

असओ नत्थि पसूई, होज्ज व जइ, होउ खरविसाणस्स। न य सव्वहा विणासो सव्वुच्छेयप्पसंगाओ॥ असतो नोत्पाद-विनाशौ।

तोऽवत्थियस्स केणवि विलओ धम्मेण भवणमन्नेण। सव्वुच्छेओ न मओ संववहारोवरोहाओ १९६९

(असतो नास्ति प्रसूतिः, भवेद् वा यदि, भवतु खरविषाणस्य। न च सर्वथा विनाशः सर्वोच्छेदप्रसङ्गात्॥ १९६८॥)

(ततोऽवस्थितस्य केनापि विलयो धर्मेण भवनमन्येन। सर्वोच्छेदो न मतः संव्यवहारोपरोधात्॥ १९६९॥)

इहैकान्तेन सर्वथाऽसतो वस्तुनः प्रसूतिरुत्पत्तिर्नास्ति न घटते। अथ भवति, तर्हि खरविषाणस्यापि भवतु, असत्त्वाविशेषात्। तस्मात् केनापि रूपेण सदेवोत्पद्यते। न च सतः सर्वथा विनाशः, क्रमशः सर्वस्यापि नारक-तिर्यगादेरुच्छेदप्रसङ्गात्। ततस्तस्मात् तस्यावस्थितस्य जीवादेरस्ति केनापि मनुष्यत्वादिधर्मेण विलयो विनाशः, अन्येन तु सुरादिरूपेण भवनमुत्पादः, सर्वोच्छेदस्तु न भवत्तीर्थकृताम्, संव्यवहारोपरोधात्—अन्यथा व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः; तथाहि—राजपुत्र्याः क्रीडाहेतुभूतं सौवर्णकलशकं भङ्क्त्वा राजतनयस्य क्रीडार्थमेव कन्दुको घटितः; ततो राजपुत्र्याः शोकः, कुमारस्य तु हर्षः, सुवर्णस्वामिनश्च नरपतेरौदासीन्यम्, सुवर्णस्योभयावस्थायामप्यविनष्टत्वात्, इत्यादिको योऽसौ लोकव्यवहारस्तस्य सर्वस्याप्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकवस्त्वनभ्युपगमे समुच्छेदः स्यात्। तस्मात् कथञ्चिदवस्थितत्वे जीवस्य न परलोकाभाव इति॥ १९६८–१९६९॥ किञ्च, स्वर्गादिपरलोकाभावेऽग्निहोत्र-दानादीनामानर्थक्यं स्यादिति दर्शयन्नाह—

असइ व परम्मि लोए जमग्गिहोत्ताइ सग्गकामस्स। तदसंबद्धं सव्वं दाणाइफलं च लोअम्मि १९७०

(असति वा परस्मिँल्लोके यदग्निहोत्रादि स्वर्गकामस्य। तदसंबद्धं सर्वं दानादिफलं च लोके॥ १९७०॥)

गतार्था॥ १९७०॥ तदेवं छिन्नस्तस्यापि संशयः। ततः किं कृतवानसौ? इत्याह—

सो समणो पव्वइओ तिहि ओ सह खण्डियसएहिं ॥१९७१॥
छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं।

अर्थः स एव (गा०—१९०४ वत्) ॥ इति त्रयोविंशतिगाथार्थः ॥ १९७१ ॥

॥ इति दशमो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथैकादशगणधरवक्तव्यतामाह—

११. प्रभास-गणधरः

ते पव्वइए सोउं पहासो आगच्छई जिणसयासं। वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥१९७२॥

(तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वा प्रभास आगच्छति जिनसकाशम्। व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १९७२ ॥)

सुगमा ॥ १९७२ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं। नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं।१९७३।

तथैव (गा०—१६०९ वत्) ॥ १९७३ ॥ आमाष्य ततः किमुक्तोऽसौ ? इत्याह—

निर्वाणमस्ति न वा

किं मन्ने निव्वाणं अत्थी नत्थि त्ति संसओ तुज्झ। वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो।१९७४॥

(किं मन्यसे निर्वाणमस्ति नास्तीति संशयस्तव। वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १९७४ ॥)

हे आयुष्मन् ! प्रभास ! त्वमेवं मन्यसे—किं निर्वाणमस्ति, नवा ? इति। अयं च संशयस्तव विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनः। तानि चामूनि वेदपदानि—"जरामर्यं वैतत् सर्वं यदग्निहोत्रम्"। तथा, "सैषा गुहा दुरवगाहा"। तथा, "द्वे ब्रह्मणी परमपरं च, तत्र परं सत्यं ज्ञानमनन्तरं ब्रह्म" इति। एतेषां चायमर्थस्तव चेतसि वर्तते—यदेतदग्निहोत्रं तज्जरामर्यमेव यावज्जीवं कर्तव्यमिति। अग्निहोत्रक्रिया च भूतवधहेतुत्वाच्छबलरूपा। सा च स्वर्गफलैव स्याद् नापवर्गफला। 'यावज्जीवम्' इति चोक्ते कालान्तरं नास्ति यत्रापवर्गहेतुभूतक्रियान्तरारम्भः स्यात्। तस्मात् साधनाभावाद् मोक्षाभावः। ततश्चेत्यादिकानि किल मोक्षाभावप्रतिपादकानि। शेषाणि तु तदस्तित्व सूचकानि, यतो गुहाऽत्र मुक्तिरूपा, सा च संसाराभिनन्दिनो दुरवगाहा, दुष्प्रवेशात्। तथा, परं ब्रह्म सत्यं मोक्षः, अनन्तरं तु ब्रह्म ज्ञानमिति। ततो मोक्षास्तित्वं नास्तित्वं च वेदपदप्रतिपादितमवगम्य तव संशयः। तत्रैषां वेदपदानामर्थं त्वं न जानासि, यतस्तेषामयमर्थो वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १९७४ ॥ युक्तिमपि मोक्षाभावप्रतिपादने प्रभासाध्यवसितां दूषयितुं भगवान् प्रकटयितुमाह—

दीपनाशवत् यथा

मन्नसि किं दीवस्स व नासो निव्वाणमस्स जीवस्स। दुक्खक्खयाइरूवा किं होज्ज व से सओऽवत्था ?

(मन्यसे किं दीपस्येव नाशो निर्वाणमस्य जीवस्य ? । दुःखक्षयादिरूपा किं भवेद् वा तस्य सतोऽवस्था ? ॥ १९७५ ॥)

आयुष्मन् ! प्रभास ! त्वमेवं मन्यसे–किं दीपस्येवास्य जीवस्य नाशो ध्वंस एव निर्वाणम् ?, यथाऽऽहुः सौगतविशेषाः केचित्, तद्यथा–
"दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम्। दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥ १ ॥
जीवस्तथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम्। दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥ २ ॥
इति। किं वा यथा जैनाः प्राहुस्तथा निर्वाणं भवेत् ?। किं तत् ? इत्याह–सतो विद्यमानस्य जीवस्य विशिष्टा काचिदवस्था। कथंभूता ? राग-द्वेष-मद-मोह-जन्म-जरा-रोगादिदुःखक्षयरूपा उक्तं च–"केवलसंविद् दर्शनरूपाः सर्वार्तिदुःखपरिमुक्ताः। मोदन्ते मुक्तिगता जीवाः क्षीणान्तरारिगणाः ॥१॥" इति ॥ १९७५ ॥ प्रकारान्तरेणापि संशयकारणमाह—

विशेषा०

अहवाऽणाइत्तणओ खस्स व किं कम्म-जीवजोगस्स। अविओगाओ न भवे संसाराभाव एव त्ति ? ॥

गगनमिव कर्मसंयोगः

(अथवाऽनादित्वतः खस्येव किं कर्म-जीवयोगस्य। अवियोगाद् न भवेत् संसाराभाव एवेति ? ॥ १९७६ ॥)

अथवा, त्वमेवं मन्यसे– नूनं संसाराभाव एव न भवेत्। कुतः ?। अवियोगात्– वियोगायोगात्। कस्य ?। कर्म-जीवयोः संयोगस्य। कुतः ?। अनादित्वात्; खस्येव। इह ययोरनादिसंयोगस्तयोर्वियोगो नास्ति, यथा जीवा-ऽऽकाशयोः, अनादिश्च जीव-कर्मणोः संयोगः; ततो वियोगानुपपत्तिः; ततश्च न संसाराभावः; तथा च सति कुतो मोक्षः ? इति ॥ १९७६ ॥

अथ प्रत्यासत्तेरेवानन्तरोक्तस्यैव प्रतिविधानमाह—

पडिवज्ज मण्डिओ इव वियोगमिह कम्म-जीवजोगस्स।
तमणाइणो वि कंचण-धाऊण व णाण-किरियाहिं ॥१९७७॥

प्रतिविधानम्-स्वर्णोपलसंयोगवत्

(प्रतिपद्यस्व मण्डिक इव वियोगमिह कर्म-जीवयोगस्य। तमनादेरपि काञ्चन-धात्वोरिव ज्ञान-क्रियाभ्याम् ॥ १९७७ ॥)

'अणाइणो वि त्ति' अनादेरपि जीव-कर्मसंयोगस्य 'तं' इति त्वं प्रतिपद्यस्व वियोगम्, बन्ध-मोक्षवादे मण्डिकवत्। कयोरिव यो वियोगः ?। काञ्चन-धातुपाषाणयोरिव। किं निर्हेतुक एव जीव-कर्मणोर्वियोगः ?। न, इत्याह–ज्ञान-क्रियाभ्याम्। इदमुक्तं भवति- नायमेकान्तो यदनादिसंयोगो न विघटते, यतः काञ्चन-धातुपाषाणयोरनादिरपि संयोगोऽग्न्यादिसंपर्केण विघटत एव, तद्वज्जीव-कर्मसंयोगस्यापि सम्यग्ज्ञान-क्रियाभ्यां वियोगं मण्डिकवत् त्वमपीह प्रतिपद्यस्वेति ॥ १९७७ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि मोक्षाभावप्रतिपादकं प्रभासाभिप्रायं भगवान् प्रकटयितुमाह—

जं नारगाइभावो संसारो नारगाइभिण्णो य। को जीवो तं मन्नसि तन्नासे जीवनासो त्ति ॥१९७८॥

(यद् नारकादिभावः संसारो नारकादिभिन्नश्च। को जीवस्त्वं मन्यसे तन्नाशे जीवनाश इति ॥ १९७८ ॥)

नान्यः, नारकादिपर्यायभिन्नश्च कोऽन्यो जीवः ?—न

यदु यस्माद् नारक-तिर्यग्-नरा-ऽमरभाव एव नारकादित्वमेव संसार उच्यते नारकादिभावरूपसंसारनाशे जीवस्य स्वस्व- कोऽपीत्यर्थः, नारकादिभावादन्यत्वेन कदाचिदपि जीवस्यानुपलम्भादिति भावः । ततस्तन्नाशे नारकादिभावरूपसंसारनाशे जीवस्य स्वस्व- रूपनाशात् सर्वथा नाश एव भवति; ततः कस्यासौ मोक्षः ? । इति त्वं मन्यसे ॥ १९७८॥ तदेतदयुक्तम् ; कुतः ? इत्याह—

न हि नारगाइपज्जायमेत्तनासम्मि सव्वहा नासो । जीवद्दव्वस्स मओ मुद्दानासे व हेमस्स ॥१९७९॥

कम्मकओ संसारो तन्नासे तस्स जुज्जए नासो । जीवत्तमकम्मकयं तन्नासे तस्स को नासो ? ॥१९८०॥

(न हि नारकादिपर्यायमात्रनाशे सर्वथा नाशः । जीवद्रव्यस्य मतो मुद्रानाश इव हेम्नः ॥ १९७९ ॥)

(कर्मकृतः संसारस्तन्नाशे तस्य युज्यते नाशः । जीवत्वमकर्मकृतं तन्नाशे तस्य को नाशः ? ॥ १९८० ॥)

नारक-तिर्यगादिरूपेण यो भावः स जीवस्य पर्याय एव । न च पर्यायमात्रनाशे पर्यायिणो जीवद्रव्यस्यापि सर्वथा नाशो मतः, कथञ्चित्तु भवत्यपि । न हि मुद्रादिपर्यायमात्रनाशे हेम्नः सुवर्णस्य सर्वथा नाशो दृष्टः । ततो नारकादिसंसारपर्यायनिवृत्तौ मुक्तिपर्यायान्तरोत्प- त्तिर्जीवस्य, मुद्रापर्यायनिवृत्तौ कर्णपूरपर्यायान्तरोत्पत्तिरिव सुवर्णस्य, न किञ्चिद् विरुध्यत इति । ननु यथा कर्मणो नाशे संसारो नश्यति तथा तन्नाशे जीवत्वस्यापि नाशाद् मोक्षाभावो भविष्यति । एतदप्यसारम् । कुतः ? इत्याह—'कम्मकओ इत्यादि' कर्मकृतः कर्मजनितः संसारः, ततस्तन्नाशे कर्मनाशे तस्य संसारस्य नाशो युज्यत एव, कारणाभावे कार्याभावस्य सुप्रतीतत्वात् । जीवत्वं पुनरनादिकालप्रवृत्तत्वात् कर्मकृतं न भवति, अतस्तन्नाशे कर्मनाशे तस्य जीवस्य को नाशः ? न कश्चित् ; कारण-व्यापकयोरेव कार्य-व्याप्यनिवर्तकत्वात् ; कर्म तु जीवस्य न कारणं नापि व्यापकमिति भावः ॥ १९७९-१९८० ॥ इतश्च जीवो न विनश्यति । कुतः ? इत्याह—

न विगाराणुवलंभादागासं पिव विणासधम्मो सो । इह नासिणो विगारो दीसइ कुंभस्स वाऽवयवा ॥

(न विकारानुपलम्भादाकाशमिव विनाशधर्मा सः । इह नाशिनो विकारो दृश्यते कुम्भस्येवावयवाः ॥ १९८१ ॥)

न विनाशधर्मा जीव इति प्रतिज्ञा । विकारानुपलम्भादिति हेतुः । इह यो विनाशी तस्य विकारो दृश्यते, यथा मुद्गरादिध्वस्तस्य कुम्भस्य कपाललक्षणा अवयवाः; यस्त्वविनाशी न तस्य विकारदर्शनम्, यथाऽऽकाशस्येति । ततो मुक्तस्य जीवस्य नित्यत्वाद् नित्यो मोक्ष इति ॥ १९८१ ॥ स्याद् मतिः—तर्हि प्रतिक्षणध्वंसी मोक्षो मा भूत्, कालान्तरविनाशी तु भविष्यति, कृतकत्वात्, घटवत् । तद- युक्तम्, घटप्रध्वंसाभावेनानैकान्तिकत्वात्, इति दर्शयन्नाह—

कालंतरनासी वा घडो व्व कयगाइयो मई होज्जा । नो पद्धंसाभावो भुवि तद्धम्मा वि जं निच्चो ॥१९८२॥

(कालान्तरनाशी वा घट इव कृतकादितो मतिर्भवेत् । नो प्रध्वंसाभावो भुवि तद्धर्मापि यद् नित्यः ॥ १९८२ ॥)

अत्र प्रेर्यं परिहारं चाह—

अणुदाहरणमभावो खरसिंगं पिव मई न तं जम्हा। कुंभविणासविसिट्ठो भावो च्चिय पोग्गलमओ सो।

(अनुदाहरणमभावः खरशृङ्गमिव मतिर्न तद् यस्मात्। कुम्भविनाशविशिष्टो भाव एवं पुद्गलमयः सः॥ १९८३ ॥)

विशेषा० नाशो भावमयः

यदा, कृतकत्वं मोक्षस्याभ्युपगम्योक्तम्; इदानीं तदेव तस्य नास्तीति सोदाहरणमुपदर्शयन्नाह—

किंवेगंतेण कयं पोग्गलमेत्तविलयम्मि जीवस्स। किं निव्वत्तियमहियं नभसो घडमेत्तविलयम्मि १९८४

(गा०—१८३९ वत्) ॥१९८४॥ अनुमानात् पुनरपि मुक्तस्य नित्यत्वं साधयति—

दव्वामुत्तत्तणओ मुत्तो निच्चो नभं व दव्वतया। नणु विभुयाइपसंगो एवं सइ, नाणुमाणाओ ॥१९८५॥

जीवासर्वगतत्वे युक्तयः

(द्रव्यामूर्तत्वतो मुक्तो नित्यो नभ इव द्रव्यतया। ननु विभुत्वादिप्रसङ्ग एवं सति, नानुमानात् ॥ १९८५ ॥)

नित्यो मुक्तात्मा, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्; 'दव्वतय त्ति' यथा द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वाद् नित्यं नभः। आह—नन्वनेन दृष्टान्तेन व्यापकत्वाद्यपि सिध्यति जीवस्य; तथाहि-विभुर्व्यापकः सर्वगतो जीवः, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, यथा नभः। तदेतद् न। कुतः ?। सर्वगतत्वबाधकानुमानसद्भावात्; तथाहि—स्वत्वपर्यन्तदेहमात्रव्यापको जीवः, तत्रैव तद्गुणोपलब्धेः, स्पर्शनवत् इत्यनुमानाद् बाध्यते सर्वगतत्वं जीवस्य। एवं 'न बध्यते, नापि मुच्यते जीवः, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, नभोवत्' इत्याद्यपि दूषणं, 'बध्यते पुण्य-पापकर्मणा जीवः, दान-हिंसादिक्रियाणां सफलत्वात्, कृष्यादिक्रियावत्, तथा, विघटते सम्यगुपायात् कोऽपि जीव-कर्मसंयोगः, संयोगत्वात्, काञ्चन-धातुपाषाणसंयोगवत्' इत्याद्यनुमानात् परिहर्तव्यमिति ॥ १९८५ ॥ अथवा, किमेकान्तेन बद्धाग्रहैर्मोक्षस्य नित्यत्वं साध्यते, सर्वस्यापि वस्तुनः परमार्थतो नित्यानित्यरूपत्वात् ?। उत्कृष्टा-ऽनुत्कृष्टपर्यायविशेषविवक्षामात्रेणैव हि 'केवलम्' इत्यादिव्यपदेश इति दर्शयन्नाह—

को वा निच्चग्गाहो सव्वं च्चिय वि भव-भङ्ग-ठिइमइयं। पज्जायंतरमेत्तप्पणाद निच्चाइववएसो ॥१९८६॥

अनित्यादिव्यवहारः उत्कृष्टानुत्कृष्टपर्यायकृतः

(को वा नित्यग्रहः सर्वमेवापि भव-भङ्ग-स्थितिमयम्। पर्यायान्तरमात्रार्पणाद् नित्यादिव्यपदेशः ॥ १९८६ ॥)

अथ कथञ्चिदनित्यत्वेऽपि मोक्षस्य न किञ्चिद् नः क्षूयत इति भावः। इह 'कालंतरनासी वा घडो व्व' इत्यादि(१९८२)गाथाः प्रागपि पञ्चमगणधरे बन्ध-मोक्षविचारे व्याख्याता एव। ततो यदिह न व्याख्यातं तद् ततोऽवगन्तव्यमिति ॥ १९८६ ॥

अथ प्रथमपक्षे यदुक्तम्— 'किं दीवस्स व नासो निव्वाणं, (गा०—१९७५) इत्यादि। तत्रोत्तरमाह—

न य सव्वहा विणासोऽणलस्स परिणामओ पयस्सेव। कुंभस्स कवालाण व तहाविगारोवलंभाओ

विकारमात्रं न सर्वनाशः

(न च सर्वथा विनाशोऽनलस्य परिणामतः पयस इव। कुम्भस्य कपालानामिव तथाविकारोपलम्भात् ॥ १९८७ ॥)

न प्रदीपानलस्य सर्वप्रकारैर्विनाशः, परिणामत्वात्, पयसो दुग्धस्येव; अथवा, यथा मुद्गराद्याहतस्य कपालतया परिणतस्य घटस्य,
यथा वा चूर्णीकृतानां कपालानाम्। कुतो न सर्वथा विनाशः ? इत्याह— तथा तेन रूपान्तरप्रकारेण विकारस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणोपलम्भा-
दिति ॥१९८७॥ अत्र प्रेर्यं परिहारं चाह—

परिणामसुहुमयाओ जलयविगारंजणरउ व्व
जइ सव्वहा न नासोऽणलस्स किं दीसए न सो सक्खं ?।

(यदि सर्वथा न नाशोऽनलस्य किं दृश्यते न स साक्षात्। परिणामसूक्ष्मतातो जलदविकारोऽञ्जनरज इव ॥ १९८८ ॥)

यदि सर्वथाऽनलस्य न नाशः, तर्हि विध्यातानन्तरं किमित्यसौ साक्षाद् न दृश्यते ?। अत्रोत्तरमाह— 'परिणामेत्यादि' विध्याते
प्रदीपेऽनन्तरमेव तामसपुद्गलरूपो विकारः समुपलभ्यत एव, चिरं चासौ पुरस्ताद् यद् नोपलभ्यते, तत् सूक्ष्म-सूक्ष्मतरपरिणामभावात्;
तथाहि— विशीर्यमाणस्य जलदस्यापि यः कृष्णाभ्रपुद्गलविकारः स परिणामसौक्ष्म्याद् नोपलभ्यते। तथा, अञ्जनस्यापि पवनेन ह्रियमाणस्य
यदुत्करज उड्डीयते तदपि परिणामसौक्ष्म्याद् नोपलभ्यते, न पुनरसत्त्वादिति ॥१९८८॥ चित्ररूपश्च पुद्गलपरिणाम इति दर्शयन्नाह—

खंधा एंति न एंति य पोग्गलपरिणामया चित्ता ११९८९ विचित्रः पुद्गल-परिणामः
होऊण इंदियंतरगज्झा पुणरिंदियंतरग्गहणं।

(भूत्वेन्द्रियान्तरग्राह्याः पुनरिन्द्रियान्तरग्रहणम्। स्कन्धा यान्ति न यान्ति च पुद्गलपरिणामता चित्रा ॥ १९८९ ॥)

इह सुवर्णपत्र-लवण-सुण्ठी-हरीतकी-चित्रक-गुडादयः स्कन्धाः पूर्वमिन्द्रियान्तरग्राह्याश्चक्षुरादीन्द्रियविषया भूत्वा पुनर्द्रव्य-क्षेत्र-कालादि
सामग्र्यन्तरं प्राप्य पुद्गलपरिणामवैचित्र्यादिन्द्रियान्तरग्रहणं स्पर्शन-रसनादीन्द्रियग्राह्यतामायान्ति; तथाहि—सुवर्णं पत्रीकृतं चक्षुर्ग्राह्यं भूत्वा
शोधनार्थमग्नौ प्रक्षिप्तं भस्मना मिलितं सत् स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यतामेति, पुनः प्रयोगेण भस्मनः पृथक्कृतं चक्षुर्विषयतामुपगच्छति। लवण-
सुण्ठी-हरीतकी-चित्रक-गुडादयोऽपि प्राक् चक्षुरिन्द्रियग्राह्या भूत्वा पश्चात् सूपाद्यन्ते महौषधसमुदाये च क्वाथ-चूर्णा-ऽवलेहादिपरिणामान्तर-
मापन्नाः सन्तो रसनेन्द्रियसंवेद्या भवन्ति। कर्पूर-कस्तूरिकादीनामपि पुद्गलाश्चक्षुर्ग्राह्या अपि वायुना दूरमुपनीता घ्राणसंवेद्या भवन्ति।
योजननवकात्तु परतो गतास्तथाविधं कञ्चित् सूक्ष्मपरिणाममापन्ना नैकस्यापीन्द्रियस्य विषयतां प्रतिपद्यन्त इति। अनया दिशाऽन्यापि पुद्गल-
परिणामता चित्रा भावनीयेति ॥ १९८९ ॥ अथास्यैव पुद्गलपरिणामवैचित्र्यस्य प्रस्तुते योजनार्थमाह—

एगेगिंदियगज्झा जह वायव्वादयो तहग्गेया। होउं चक्खुग्गज्झा घाणिंदियगज्झयामेंति ॥११९०॥

(एकैकेन्द्रियग्राह्या यथा वायव्यादयस्तथाऽऽग्नेयाः। भूत्वा चक्षुर्ग्राह्या घ्राणेन्द्रियग्राह्यतां यान्ति ॥ १९९० ॥)

वायुः स्पर्शनेन्द्रियस्यैव ग्राह्यः, रसो रसनस्यैव, गन्धो घ्राणस्यैव, रूपं चक्षुष एव, शब्दस्तु श्रोत्रस्यैव ग्राह्यः। तदेवं यथा वायव्यादयः
पुद्गला एकैकस्य प्रतिनियतस्यैवेन्द्रियस्य ग्राह्या भूत्वा पश्चात् परिणामान्तरं किमप्यापन्ना इन्द्रियान्तरग्राह्या अपि भवन्तीति स्वयमेव गम्यते,

विशेषा॰

तथा प्रस्तुता अपि प्रदीपगता आग्नेयाः पुद्गलाश्चक्षुर्ग्राह्या भूत्वा पश्चाद् विध्याते तस्मिन् प्रदीपे त एव तामसीभूताः सन्तो घ्राणेन्द्रियग्राह्यतामुपयान्ति, तत् किमुच्यते– 'किं दीसए न सो सव्वं' (गा०–१९८८) इति ? । ननु घ्राणेन्द्रियेणोपलभ्यत एव विध्यातप्रदीपविकार इति ॥ १९९० ॥ यद्येवम्, ततः प्रस्तुते किम् ? इत्याह—

जह दीवो निव्वाणो परिणामन्तरमिओ तहा जीवो। भण्णइ परिनिव्वाणो पत्तोऽणावाहपरिणामं ॥

(यथा दीपो निर्वाणः परिणामान्तरमितस्तथा जीवः । भण्यते परिनिर्वाणः प्राप्तोऽनाबाधपरिणामम् ॥ १९९१ ॥)

यथाऽनन्तरोक्तस्वरूपपरिणामान्तरं प्राप्तः प्रदीपो 'निर्वाणः' इत्युच्यते तथा जीवोऽपि कर्मविरहितकेवलामूर्तजीवस्वरूपमात्रलक्षणमबाधं परिणामान्तरं प्राप्तो निर्वाणो निर्वृतिं प्राप्त उच्यते । तस्माद् दुःखादिक्षयरूपा सतोऽवस्था निर्वाणमिति स्थितम् ॥ १९९१ ॥

तर्हि शब्दादिविषयोपभोगाभावाद् निःसुख एवायमिति चेत् । नैवम् । कुतः ? इत्याह—

मोक्षे विषयासंयोगेऽपि कथं सुखम्

मुत्तस्स परं सोक्खं णाणाणाबाहओ जहा मुणिणो। तद्धम्मा पुण विरहादावरणा-ऽऽबाहहेऊणं॥

(मुक्तस्य परं सौख्यं ज्ञानानाबाधतो यथा मुनेः । तद्धर्मा पुनर्विरहादावरणा-ऽऽबाधहेतूनाम् ॥ १९९२ ॥)

मुक्तस्य जन्तोः परं प्रकृष्टमकृत्रिममिथ्याभिमानजं स्वाभाविकं सुखमिति प्रतिज्ञा । 'णाणाणाबाहओ त्ति' ज्ञानप्रकर्षे सति जन्म-जरा-व्याधि-मरणे-ष्टवियोगा–ऽरति-शोक-क्षुत्-पिपासा-शीतो-ष्ण-काम-क्रोध-मद–शाठ्य-तृष्णा-राग-द्वेष–चिन्तौ–त्सुक्यादिनिःशेषाबाधविरहितत्वादिति हेतुः । तथाविधप्रकृष्टमुनेरिव । यथोक्ताबाधरहितानि काष्ठादीन्यपि वर्तन्ते, परं तेषां ज्ञानाभावाद् न सुखम् ; अतस्तद्व्यवच्छेदार्थं ज्ञानग्रहणम् । कथं पुनरसौ प्रकृष्टज्ञानवान्, आबाधरहितश्च ? इत्याह–'तद्धम्मेत्यादि' तद्धर्मा– प्रकृष्टज्ञाना-ऽनाबाधवान् मुक्तात्मा । कुतः ? । विरहात्– अभावात् । केषाम् ? । आवरणहेतूनाम्, आबाधहेतूनां च । एतदुक्तं भवति–क्षीणनिःशेषावरणत्वात् प्रकृष्टज्ञानवानसौ, वेदनीयकर्मादीनां च सर्वेषामप्याबाधहेतूनां सर्वथाऽपगमात् सर्वाऽऽबाधरहितोऽयमिति । प्रयोगः–स्वाभाविकेन स्वेन प्रकाशेन प्रकाशवान् मुक्तात्मा, समस्तप्रकाशावरणरहितत्वात्, तुहिनांशुवत् । तथा चाह—"स्थितः शीतांशुवज्जीवः प्रकृत्या भावशुद्धया । चन्द्रिकावच्च विज्ञानं तदावरणमभ्रवत् ॥ १ ॥" इति । तथा, अनाबाधसुखो मुक्तात्मा, समस्ताबाधहेतुरहितत्वात्, ज्वराद्यपगमे स्वच्छाऽऽतुरवत् । तथाचोक्तम्–

"स व्याबाधाभावात् सर्वज्ञत्वाच्च भवति परमसुखी । व्याबाधाभावोऽत्र स्वच्छस्य ज्ञस्य परमसुखम् ॥१ ॥" इति ॥१९९२॥ अपरस्त्वाह—

मोक्षे न ज्ञानाभावः जात्यन्तर-

मुत्तो करणाभावादण्णाणी खं व, नणु विरुद्धोऽयं। जमजीवया वि पावइ एत्तो च्चिय भणइ तन्नाम॥

(मुक्तः करणाभावादज्ञानी खमिव, ननु विरुद्धोऽयम् । यदजीवतापि प्राप्नोत्येतस्मादेव भणसि तन्नाम ॥ १९९३ ॥)

नन्वज्ञानी मुक्तात्मा, करणाभावात् । अत्राचार्यः प्राह– ननु धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनाद् विरुद्धोऽयं हेतुः ; तथाहि– अनेनैवदपि

सिध्यति– अजीवो मुक्तात्मा, करणाभावात्, आकाशवत्। अत्र परः सोत्कर्षं भणति– 'तन्नाम त्ति' 'नाम' इत्यभ्युपगमे– अस्त्वेतत्,
न नः किमपि क्षूयते। न हि मुक्तात्मनामजीवत्वेऽस्माकं किञ्चिद् नश्यति, येन द्वेषोर्विरुद्धता प्रेर्यमाणा शोभेत। अत्राह कश्चित्– ननु
मुक्तस्याजीवत्वमार्हतानामप्यनिष्टमेव; ततश्च तद् दूषणमाचार्येणापि परिहर्तव्यमेव, यथात्मनोऽपि दूषणं समापततीति तत् कथं परस्यैवैकस्योद्भा-
व्यते ?। सत्यमेतत्, किन्तु परशक्तिपरीक्षार्थं प्रेर्यमाचार्यः कृतवान्, कदाचित् क्षोभाद् विगलितप्रतिभः परोऽस्यापि प्रतिविधाने स्खलित-
स्तूष्णीं विदध्यात्। परमार्थतस्तु जीवस्याजीवत्वं कदाचिदपि न भवत्येव ॥ १९९३ ॥ कुतः ? इत्याह—

दव्वा-ऽमुत्तत्त सहावजाइओ तस्स दूरविवरीयं। न हि जच्चंतरगमणं जुत्तं नभसो व्व जीवत्तं॥

(द्रव्या-ऽमूर्तत्वयत् स्वभावजातितस्तस्य दूरविपरीतम्। न हि जात्यन्तरगमनं युक्तं नभस इव जीवत्वम् ॥ १९९४ ॥)

तस्य मुक्तात्मनो हि यस्मात् कारणाद् न युक्तमिति संबन्धः। किं तद् न युक्तम् ? इत्याह— एकस्या जीवत्वलक्षणाया जातेर्यद्-
जीवत्वलक्षणं जात्यन्तरं तत्र गमनं जात्यन्तरगमनम्, तन्न युक्तम्। कथंभूतं जात्यन्तरम् ? इत्याह– दूरमत्यर्थं विपरीतं दूरविपरीतम्।
कस्या दूरविपरीतम् ? इत्याह–'सहावजाइउ त्ति' जीवत्वलक्षणा या स्वाभाविकी स्वभावभूता जातिः स्वभावजातिस्तस्याः। किंवद् या स्वभाव-
जातिः ? इत्याह–उपमानप्रधानत्वाद् निर्देशस्य, द्रव्या-ऽमूर्तत्ववदिति द्रव्यत्ववदमूर्तत्ववच्चेत्यर्थः। स्वभावजातेर्दूर-विपरीतं सत् कस्य यथा किं
न युक्तम् ? इत्याह–नभस इव जीवत्वम्। इदमत्र हृदयम्–द्रव्यत्वम्, अमूर्तत्वं च जीवस्य तावत् स्वभावभूता जातिः, तस्याश्च यद् दूरविप-
रीतं जात्यन्तरमद्रव्यत्वम्, अमूर्तत्वं च, तत्र गमनं तस्य कस्यामप्यवस्थायां न भवति। एवं जीवत्वमपि जीवस्य स्वभावभूतैव जातिः,
ततस्तस्या अपि स्वभावजातेर्यद् दूरविपरीतमजीवत्वलक्षणं जात्यन्तरं तत्र गमनं मुक्तावस्थायामपि तस्य न युज्यते। न ह्यजीवस्य सतो
नभसः कदाचिदपि जीवत्वावाप्तिर्भवति। तस्माद् मुक्तो जीवो यथाऽद्रव्यं मूर्तश्च न भवति, तद्विपक्षस्वभावत्वात्; एवं जीवस्वाभाव्याद-
जीवोऽप्यसौ कदाचिदपि न भवति; अन्यथा नभः-परमाण्वादीनामपि स्वस्वभावत्यागेन वैपरीत्यापत्त्याऽतिप्रसङ्गादिति।

अत्राह–यद्येवम्, तर्हि यद् भवतैवोक्तम्–'अजीवो मुक्तात्मा, करणाभावात्, आकाशवत्' इति, तत् कथं नेतव्यम् ?। अत्रोच्यते–परस्य
प्रसङ्गापादनमेव तदस्माभिः कृतम्, तत्कारणे च कारणमुक्तमेव, न पुनरनेन हेतुना मुक्तस्याजीवत्वं सिध्यति, प्रतिबन्धाभावात्; तथाहि–
यदि करणैर्जीवत्वं कृतं भवेत्, यथा दहनेन धूमः, व्यापकानि वा जीवत्वस्य करणानि यदि भवेयुः, यथा शिंशपाया वृक्षत्वम्, तदा करण-
निवृत्तौ भवेज्जीवत्वनिवृत्तिः, यथाऽग्नि-वृक्षत्वनिवृत्तौ धूमशिंशपात्वयोः; न चैतदस्ति, जीवत्वस्यानादिपारिणामिकभावरूपत्वेनाकृतकत्वात्।
व्याप्य-व्यापकभावोऽपीन्द्रियाणां शरीरेणैव सह युज्यते, उभयस्यापि पौद्गलिकत्वात्, न तु जीवत्वेन, जीवस्यामूर्तत्वेनात्यन्तं तद्विलक्षण-
त्वात्। तस्मात् करणनिवृत्तावप्यनिवृत्तमेव मुक्तस्य जीवत्वमिति ॥ १९९४ ॥

आह–यद्येवम्, 'अज्ञानी मुक्तात्मा, करणाभावात् आकाशवत्' इत्यत्र धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनाद् या हेतोर्विरुद्धतोद्भाविता, सा न भवद्भिरपि परिहृता, अतस्तत्रान्यत् किमप्युत्तरमुच्यतामित्याशङ्क्याह—

मुत्ताइभावओ नोवलद्धिमंतिंदियाइं कुंभो व्व। उवलंभद्दाराणि उ ताइं जीवो तदुवलद्धा ॥१९९५॥
तदुवरमे वि सरणओ तव्वावारे वि नोवलंभाओ। इंदियभिन्नो आया पंचगवक्खोवलद्धा वा ॥१९९६॥

(मूर्तादिभावतो नोपलब्धिमन्तीन्द्रियाणि कुम्भ इव। उपलम्भद्वाराणि तु तानि जीवस्तदुपलब्धा ॥ १९९५ ॥)
(तदुपरमेऽपि स्मरणात्तद्व्यापारेऽपि नोपलम्भात्। इन्द्रियभिन्न आत्मा पञ्चगवाक्षोपलब्धेव ॥ १९९६ ॥)

अनयोर्व्याख्या पूर्ववत्। केवलं प्रस्तुते भावार्थ उच्यते–यदीन्द्रियाण्युपलब्धिमन्ति भवेयुस्तदा तन्निवृत्तावप्युपलब्धिनिवृत्तिर्भवेत्, न चैतदस्ति, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां जीवस्यैवोपलब्धिमत्त्वनिश्चयादिति ॥ १६६५–१९९६ ॥

स्वभावभूतं च ज्ञानं जीवस्य, इति कथं करणनिवृत्तौ मुक्तस्य तद् निवर्तत इति दर्शयन्नाह—

नाणरहिओ न जीवो सरूवओऽणु व्व मुत्तिभावेणं। जं तेण विरुद्धमिदं अत्थि य सो नाणरहिओ य ॥

(ज्ञानरहितो न जीवः स्वरूपतोऽणुरिव मूर्तिभावेन। यत् तेन विरुद्धमिदमस्ति च स ज्ञानरहितश्च ॥ १९९७ ॥)

यद् यस्माज्ज्ञानरहितो जीवः कदाचिदपि न भवति, ज्ञानस्य तत्स्वरूपत्वात्, यथा मूर्तिभावेन रहितोऽणुर्न भवति, तेन तस्मात् कारणाद् विरुद्धमेतत्–'अस्ति चासौ मुक्तो जीवः; अथ च स ज्ञानरहितः' इति। न हि स्वरूपस्याभावे स्वरूपवतोऽवस्थानं युज्यते, तद्व्यतिरिक्तस्य तस्यासत्त्वात्, तथाचानन्तरमेवोक्तम्–'न हि अब्भंतरगमणं जुत्तं नभसो व्व जीवत्तं' इति ॥ १६६७ ॥

पराभिप्रायमाशङ्क्य तदेव समर्थयन्नाह—

किह सो नाणसरूवो नणु पच्चक्खाणुभूइओ नियए। परदेहम्मि वि गज्झो स पवित्ति-निवित्तिलिंगाओ ॥

(कथं स ज्ञानस्वरूपो ननु प्रत्यक्षानुभूतितो निजके। परदेहेऽपि ग्राह्यः स प्रवृत्ति-निवृत्तिलिङ्गात् ॥ १९९८ ॥)

ननु कथमसौ जीवो ज्ञानस्वरूप इति निश्चीयते ?। अत्रोत्तरमाह–'ननु' इत्यक्षमायाम्; ननु निजे देहे तावत् प्रत्यक्षानुभवादेव ज्ञानस्वरूपो जीव इति विज्ञायते, इन्द्रियव्यापारोपरमेऽपि तद्व्यापारोपलब्धार्थानुस्मरणात् तद्व्यापारेऽपि चान्यमनस्कतायामनुपलम्भात्, अदृष्टा-ऽश्रुतानामपि चार्थानां तथाविधक्षयोपशमपाटवात् कदाचिद् व्याख्यानाद्यवस्थायां चेतसि स्फुरणात्। एतच्च स्वसंवेदनसिद्धमपि भवतः प्रष्टव्यतां गतम्। तथा, स जन्तुः परदेहेऽपि ज्ञानस्वरूप एवेति ग्राह्यः। कुतः ?। तथाविधप्रवृत्ति–निवृत्तिलिङ्गादिति ॥१९९८॥

अपिच, मुक्तस्याज्ञानित्वापादने महान् विपर्यासः। कुतः ? इत्याह—

ज्ञानं स्वभावभूतं न करण-मात्राधीनम्

परदेहे-ऽपि ज्ञानं ग्राह्यम्

तम्मयभावाभावादण्णाणित्तं न जुत्तं से ॥१९९९॥

सव्वावरणावगमे सो सुद्धयरो भवेज्ज सूरो व्व। तम्मयभावाभावादण्णाणित्तं न जुत्तं से ॥१९९९॥

(सर्वावरणापगमे स शुद्धतरो भवेत् सूर इव । तन्मयभावाभावादज्ञानित्वं न युक्तं तस्य ॥ १९९९ ॥)

सेन्द्रियो जन्तुर्देशतोऽप्यावरणक्षये तावत् तारतम्येन ज्ञानयुक्त एव भवति, यस्य त्वनिन्द्रियस्य सर्वमप्यावरणं क्षीणम्, स निःशेषा-

मरणापगमे शुद्धतर एव भवति—संपूर्णज्ञानप्रकाशयुक्त एव भवतीत्यर्थः; यथा समस्ताभ्रावरणापगमे संपूर्णप्रकाशमयः सूर्यः । ततस्तन्मयमा-

वस्य प्रकाशमयत्वस्य कारणाभावेनाभावाद् हेतोः 'से' तस्य मुक्तस्य यदज्ञानित्वं प्रेर्यते भवता, तद् न युक्तम्, आवारकाभावे तस्यैव प्रकर्ष-

यतो ज्ञानप्रकाशस्य सद्भावादिति ॥ १९९९ ॥ तदेवं सति किमिह स्थितम् ? इत्याह—

एवं पगासमइओ जीवो छिद्दावभासयत्ताओ। किंचिम्मेत्तं भासइ छिद्दावरणप्पईवो व्व ॥२०००॥

सुबहुयरं वियाणइ मुत्तो सव्वप्पिहाणविगमाओ। अवणीयघरो व्व नरो विगयावरणप्पईवो व्व २००१

(एवं प्रकाशमयो जीवश्छिद्रावभासकत्वात् । किञ्चिन्मात्रं भासते छिद्रावरणप्रदीप इव ॥ २००० ॥)

(सुबहुतरं विजानाति मुक्तः सर्वपिधानविगमात् । अपनीतगृह इव नरो विगतावरणप्रदीप इव ॥ २००१ ॥)

तदेवं सति सर्वदा प्रकाशमयः प्रकाशस्वभाव एव जीवः, केवलं संसार्यवस्थायां छद्मस्थः किञ्चिन्मात्रमवभासयति, क्षीणाऽक्षीणावर-

णच्छिद्रैरिन्द्रियच्छिद्रैश्चावभासनात्, सच्छिद्रकुट(प्र०...कट)कुड्याद्यन्तरितप्रदीपवदिति । मुक्तस्तु मुक्तावस्थायां प्राप्तो जीवः सुबहुतरं

विजानाति—यदस्ति तद् सर्वं प्रकाशयतीत्यर्थः, सर्वपिधानविगमात्—सर्वावरणक्षयादित्यर्थः, अपनीतसमस्तगृहः पुरुष इव, विगतसमस्तकट-

कुड्याद्यावरणप्रदीप इव वेति । यो हि सच्छिद्रावरणान्तरितः स्तोकं प्रकाशयति स निःशेषावरणापगमे सुबह्वेव प्रकाशयति, न तु तस्य

सर्वथा प्रकाशाभाव इति भावः । तस्मात् 'मुत्तस्स परं सोक्खं णाणा-ऽणाबाहओ' (गा०–१९९२) इत्यादि स्थितम् ॥२०००–२००१॥

अथाद्यापि मुक्तस्य सुखाभावं पश्यन् परः प्राह—

मोक्षे कथं न सुख-दुःखाभावः

पुण्णा-ऽपुण्णकयाइं जं सुह-दुक्खाइं तेण तन्नासे। तन्नासाओ मुत्तो निस्सुह-दुक्खो जहागासं॥२००२॥

अहवा निस्सुह-दुक्खो नभं व देहेंदियाइभावाओ। आधारो देहो च्चिय जं सुह-दुक्खोवलद्धीणं।२००३।

(पुण्या-ऽपुण्यकृते यत् सुख-दुःखे तेन तन्नाशे । तन्नाशाद् मुक्तो निःसुख-दुःखो यथाकाशम् ॥ २००२ ॥)

(अथवा निःसुख-दुःखो नभ इव देहे-न्द्रियाद्यभावात् । आधारो देह एव यत् सुख-दुःखोपलब्धीनाम् ॥ २००३ ॥)

पुण्यात् सुखमुपजायते, पापाच्च दुःखम्, इति भवतामपि संमतम्, 'तेन' तस्मात् 'तयोः' पुण्य-पापयोः कारणभूतयोर्नाशे 'तयोः'

सुखदुःखयोः कार्यरूपयोर्नाशाद् निःसुख-दुःख एव मुक्तात्मा प्राप्नोति, तत्कारणाभावात्, आकाशवदिति । अथवा, निःसुख-दुःखोऽसौ, देहेन्द्रियाभावात्, नभोवत्, 'यद्'यस्माद् देह एव, तथेन्द्रियाणि च सुख-दुःखोपलब्धीनामाधारो दृश्यते, न पुनर्देहाभावे सुख-दुःखे दृश्येते, नापीन्द्रियाभावे ज्ञानं क्वाप्युपलभ्यते । ततः सिद्धस्य कथं तदभावात् तानि श्रद्धीयन्ते ? इति ॥ २००२-२००३ ॥ अत्रोत्तरमाह—

पुण्णफलं दुक्खं चिय कम्मोदयओ फलं व पावस्स । नणु पावफले वि समं पच्चक्खविरोहिआ चेव २००४

(पुण्यफलं दुःखमेव कर्मोदयतः फलमिव पापस्य । ननु पापफलेऽपि समं प्रत्यक्षविरोधिता चेत् ॥ २००४ ॥)

चक्रवर्तिपदलाभादिकं पुण्यफलं निश्चयतो दुःखमेव, कर्मोदयजन्यत्वात्, नरकत्वादिपापफलवत् । परः प्राह—ननु पापफलेऽपि समानमिदम्, तथाहि—यत्रापि वक्तुं शक्यत एवत्—उक्तं पापफलं दुःखत्वेनाभिमतं परमार्थतः सुखमेव, कर्मोदयजन्यत्वात्, पुण्यफलवत् । एवं च वदतां प्रत्यक्षविरोधिता, स्वसंवेद्यसुख-दुःखयोर्वैपरीत्येन (प्र०...स्वसंवेद्यवैपरीत्येन) संवित्त्यभावादिति ॥ २००४ ॥ भगवानाह—

जत्तो च्चिय पच्चक्खं सोम्म ! सुहं नत्थि दुक्खमेवेदं । तप्पडियारविभत्तं तो पुण्णफलं ति दुक्खं ति २००५

(यत एव प्रत्यक्षं सौम्य ! सुखं नास्ति दुःखमेवेदम् । तत्प्रतीकारविभक्तं ततः पुण्यफलमिति दुःखमिति ॥ २००५ ॥)

सौम्य ! प्रभास ! यत एव दुःखेऽनुभूयमाने कस्याप्यविपर्यस्तमतेः सुखं प्रत्यक्षं नास्ति, सुखानुभवः स्वसंविदितो न विद्यते, अत एवास्माभिरुच्यते—'दुक्खमेवेदं' इति, यत् किमप्यत्र संसारचक्रे स्रक्-चन्दना-ऽङ्गनासंभोगादिसमुत्थमपि विद्यते (प्र०...निवेद्यते) तत् सर्वं दुःखमेवेत्यर्थः, केवलं तस्याङ्गनासंभोगादिविषयौत्सुक्यजनितारतिरूपस्य दुःखस्य प्रतीकारोऽङ्गनासंभोगादिकस्तत्प्रतीकारस्तेन तत्प्रतीकारेण दुःखमपि सद् विभक्तं मूढैर्भेदेन व्यवस्थापितम्—तत्प्रतीकाररूपं कामिनीसंभोगादिकं पामाकण्डूयनादिवत् सुखमध्यवसितम्, शूलारोपण-शूल-शिरोबाधादिव्याधि-बन्ध-वधादिजनितं तु दुःखमिति । रमणीसंभोग-चक्रवर्तिपदलाभादिसुखं स्वसंविदितं 'दुःखम्' इति वदतां प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । तदयुक्तम्, मोहमूढमत्यचत्वात् तस्य, वल्लभौत्सुक्यवनितारतिरूपदुःखप्रतीकाररूपत्वाद् दुःखेऽपि तत्र सुखाध्यवसायः, पामाकण्डूयना-ऽपथ्याहारपरिभोगादिवत्, तथाचोक्तम्—"नग्नः प्रेत इवाविष्टः क्वणन्तीमुपगृह्य ताम् । गाढायासितसर्वाङ्गः स सुखी रमते किल ॥१॥

औत्सुक्यमात्रमवसादयति प्रतिष्ठा क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव । नातिश्रमापगमनाय यथा श्रमाय राज्यं स्वहस्तगतदण्डमिवातपत्रम् ॥ २ ॥

सुखः श्रियः सकलकाममदुघास्ततः किं संप्रीणिताः प्रणयिनः स्वधनैस्ततः किम् ? । दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किं कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ? ॥३॥

इत्थं न किञ्चिदपि साधन-साध्यजातं स्वप्नेन्द्रजालसदृशं परमार्थशून्यम् । अत्यन्तनिर्वृतिकरं यदपेतबाधं तद् ब्रह्म वाञ्छत जनाः ! यदि चेतनास्ति ॥४॥"

इत्यादिना । 'पुण्णफलं ति दुक्खं ति' यत एवमुक्तप्रकारेण दुःखेऽपि सुखाभिमानः, तस्मात् पुण्यफलमपि सर्वं तत्त्वतो दुःखमेवेति ॥ २००५ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति—

विशेषा०

पुण्यफलस्य निश्चयतो दुःखत्वम् तद्विरहाद् मुक्तौ सुखम्

विषयसुखमौत्सुक्यारतिप्रतीकारमात्रम् चिकित्सावत्

विसयसुहं दुक्खं चिय दुक्खपडियारओ तिगिच्छ व्व ।
तं सुहमुवयाराओ न उवयारो विणा तच्चं (प्र०...तत्थं) ॥२००६॥

(विषयसुखं दुःखमेव दुःखप्रतीकारतश्चिकित्सेव । तत सुखमुपचाराद् नोपचारो विना तथ्यम् ॥ २००६ ॥)

विषयसुखं तत्त्वतो दुःखमेव, दुःखप्रतीकाररूपत्वात्, कुष्ठ–गण्डा-ऽर्शोरोग-क्वाथपान-च्छेदन-दम्भनादिचिकित्सावत् । यश्च लोके तत्र सुखव्यपदेशः प्रवर्तते, स उपचारात् । न चोपचारस्तथ्यं पारमार्थिकं विना क्वापि प्रवर्तते, माणवकादौ सिंहाद्युपचारवदिति ॥२००६॥

ततः किम् ? इत्याह—

तम्हा जं मुत्तसुहं तं तच्चं दुक्खसंखए ऽवस्सं । मुणिणो ऽणाबाहस्स व णिप्पडियारप्पसूईओ ।२००७।

(तस्माद् यद् मुक्तसुखं तत् तथ्यं दुःखसंक्षयेऽवश्यम् । मुनेरनाबाधस्येव निष्प्रतीकारप्रसूतेः ॥ २००७ ॥)

तस्माद् यद् मुक्तस्य संबन्धि तदेव सुखं तथ्यं निरुपचरितम् । कुतः ? । स्वाभाविकत्वेन निष्प्रतीकाररूपस्य तस्य प्रसूतेरुत्पत्तेः । कथम् ? । अवश्यम् । क्व सति ? । दुःखसंक्षये । सांसारिकं हि सर्वं पुण्यफलमपि दुःखरूपतया समर्थितम्, ततः पापफलम्, इतरच्च सर्वं दुःखमेवेहास्ति नान्यत्, तच्च मुक्तस्य क्षीणम्; अतस्तत्संक्षयेऽवश्यंतया यत् तस्य निष्प्रतीकारं स्वाभाविकं निरुपमं सुखमुत्पद्यते तदेव तथ्यम् । कस्येव ? । विशिष्टज्ञानवतोऽनाबाधस्य मुनेरिव । उक्तं च—"निर्जितमद-मदनानां वाक्-काय-मनोविकाररहितानाम् । विनिवृत्तपराशानामिहैव मोक्षः सुविहितानाम् ॥ १ ॥" (प्रशमरतौ श्लो० २३८) इति ॥ २००७ ॥ अथवा, प्रकारान्तरेणापि मुक्तस्य तथ्यसुखसंभवमाह—

हवा नाणमओ ऽयं जीवो नाणोवघाइ चावरणं । करणमणुग्गहकारिं सव्वावरणक्खए सुद्धी २००८ ।
सोक्खमओ जीवो पावं तस्सोवघाइयं नेयं । पुण्णमणुग्गहकारिं सोक्खं सव्वक्खए सयलं २००९ ।

सहजसुखावरणविरहान्मोक्षे सुखम्

(यथा वा ज्ञानमयोऽयं जीवो ज्ञानोपघाति चावरणम् । करणमनुग्रहकारि सर्वावरणक्षये शुद्धिः ॥ २००८ ॥)
(तथा सौख्यमयो जीवः पापं तस्योपघातिकं ज्ञेयम् । पुण्यमनुग्रहकारि सौख्यं सर्वक्षये सकलम् ॥ २००९ ॥)

व्याख्या—यथा वाऽनन्तज्ञानमयोऽसौ स्वरूपेण जीवः । तदीयज्ञानस्य च मत्यावरणादिकमावरणमुपघातकं मन्तव्यम् । करणानि त्विन्द्रियाणि तज्ज्ञानस्य, सूर्यातपस्य तदावारकमेघपटलच्छिद्राणीवोपकारकाणि । सर्वावरणक्षये तु ज्ञानस्य शुद्धिर्निर्मलता सर्वथावभासकत्वलक्षणा भवति । प्रकृतयोजनामाह—तथा तेनैव प्रकारेण स्वरूपतः स्वाभाविकानन्तसौख्यमयो जीवः, तस्य च सुखस्यैवोपघातकारकं पापकर्म ज्ञेयम् । पुण्यं त्वनुत्तरसुरपर्यन्तसुखफलं तस्य स्वाभाविकसुखस्यानुग्रहकारकम् । ततः सर्वावरणापगमे प्रकृष्टज्ञानमिव समस्तपुण्यपापक्षये

परिपूर्णं निरुपचरितं निरुपमं स्वाभाविकमनन्तं सुखं भवति सिद्धस्येति ॥२००८-२००९ ॥

अन्येन वा प्रकारेण मुक्तस्य सुखसंभवमाह—

जह वा कम्मक्खयओ सो सिद्धत्ताइपरिणइं लभइ। तह संसाराईयं पावइ तत्तो च्चिय सुहं ति॥२०१०॥

(यथा वा कर्मक्षयतः स सिद्धत्वादिपरिणतिं लभते। तथा संसारातीतं प्राप्नोति तत एव सुखमिति ॥ २०१० ॥)

विशेषा॰ सर्वकर्मक्षयाद्विलक्षणसुखम्

यथा वा सकलकर्मक्षयादसौ मुक्तात्मा सिद्धत्वादिपरिणतिं लभते, तत एव सकलकर्मक्षयात् संसारातीतं वैषयिकसुखाद् विलक्षणस्वरूपं निरुपमं तथ्यं सुखं प्राप्नोति। एतेन यदुक्तम्-'क्षीणपुण्य-पापत्वेन कारणाभावाद् निःसुख-दुःखो मुक्तात्मा, व्योमवत्' इत्येतदपि प्रत्युक्तं द्रष्टव्यम्, 'कारणाभावात्' इत्यस्य हेतोरसिद्धत्वात्, सकलकर्मक्षयलक्षणकारणजन्यत्वेन सिद्धसुखस्य सकारणत्वादिति ॥२०१०॥

यदुक्तम्-'आधारो देहो च्चिय जं सुह-दुक्खोवलद्धीणं' इति (गा०-२००३); तत्राह—

साया-ऽसायं दुक्खं तव्विरहम्मि य सुहं जओ तेणं। देहिं-दिएसु दुक्खं सोक्खं देहिं-दियाभावे २०११

(साता-ऽसातं दुःखं तद्विरहे च सुखं यतस्तेन। देहे-न्द्रियेषु दुःखं सौख्यं देहे-न्द्रियाभावे ॥ २०११ ॥)

देहेन्द्रियाभावे एव सुखम्

ननु यत् पुण्यफलं सातं सुखतया लोकव्यवहारतो रूढं तत् सर्वं दुःखमेवेत्यनन्तरमेव समर्थितम्, असातं तु पापफलत्वाद् निर्विवादं दुःखमेव। एवं च सति सर्वं दुःखमेवास्ति संसारे, न सुखम्। तच्च दुःखं सिद्धस्य सर्वथा क्षीणम्। अतस्तद्विरहे यद् यस्मात् सिद्धस्य स्वाभाविकं, निरुपमम्, अनन्तं च युक्तिसिद्धमेव सुखम्, तेन तस्मात् कारणात् पारिशेष्यन्यायात् संसारिणामेव जीवानां देहे-न्द्रियेष्वाधारभूतेषु यथोक्तस्वरूपं दुःखम्, सुखं तु देहे-न्द्रियाभाव एव, सिद्धस्य क्षीणनिःशेषसुख-दुःखत्वेन तस्य तत्र युक्तिसिद्धत्वादिति ॥२०११॥

अथवा, देहे-न्द्रियाभावे सुखाभावलक्षणो दोषस्तस्य भवतु यः, किम्? इत्याह—

जो वा देहिं-दियजं सुहमिच्छइ तं पडुच्च दोसो ऽयं। संसाराईयमिदं धम्मंतरमेव सिद्धिसुहं॥२०१२॥

(यो वा देहे-न्द्रियजं सुखमिच्छति तं प्रतीत्य दोषोऽयम्। संसारातीतमिदं धर्मान्तरमेव सिद्धिसुखम् ॥ २०१२ ॥)

यो वा कश्चित् संसाराभिनन्दी मोहमूढः परमार्थादर्शी विषयामिषमात्रगृद्धो देहे-न्द्रियजमेव सुखं मन्यते, न तु सिद्धिसुखम्, तस्य तेन स्वप्नेऽप्यदर्शनात्, तस्य वादिनः संसारविपक्षे मोक्षे प्रमाणतः साधिते सति 'निःसुखः, देहे-न्द्रियाभावात्' इत्ययं दोषो भवेत्; न त्वस्माकं संसारातीतं पुण्य-पापफलसुख-दुःखाभ्यां सर्वथा विलक्षणं धर्मान्तरभूतमेवाऽनुपममक्षयं निरुपचरितं सिद्धिसुखमिच्छतामिति ॥ २०१२ ॥ अथ प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरमाह—

ज्ञान्यनाबाधत्वान्मोक्षे सुखम्

कह नणु(प्र०....मणु)मेयं ति मई नाणाणावाहउ त्ति नणु भणियं।
तदणिच्चं णाणं पि य चेयणधम्मो त्ति रागो व्व ॥२०१३॥

(कथं ननु मेयमिति मतिर्ज्ञानी-ऽनाबाधत्व इति ननु भणितम्। तदनित्यं ज्ञानमपि च चेतनधर्म इति राग इव ॥ २०१३ ॥)

अत्रैवंभूता मतिः परस्य भवेत्–नन्विच्छन्ति भवन्तः सिद्धस्य यथोक्तं सुखम्, किन्तु नेच्छामात्रतो वस्तुसिद्धिः अपि तु प्रमाणतः; ततो येन प्रमाणेन तत् सिध्यति तद् वक्तव्यम्। अनुमानेन तदनुमीयत इति चेत्। तर्हि केनानुमानेन तदनुमेयम्–अनुमीयत इत्यर्थः ? इत्याह–'नाणाणावाहउ त्ति नणु भणियं ति' ननु भणितमत्रार्थे प्रागनुमानम्–सिद्धस्य प्रकृष्टं सुखम्, ज्ञानत्वे(प्र०...ज्ञानित्वे) सत्यनाबाधत्वात्, मुनिवदिति। पुनरपि परः प्राह–यद्येवम्, तर्ह्यनित्यं सुखं ज्ञानं च सिद्धस्य, चेतनधर्मत्वात्, रागवदिति ॥२०१३॥ अथवा हेत्वन्तरमाह–

आबाधहेत्वभावादितो नित्यं मोक्षसुखम्

कयगाइभावओ वा नावरणा-ऽऽबाहकारणाभावा। उप्पाय-ट्ठिइ-भङ्गस्सहावओ वा न दोसोऽयं २०१४

(कृतकादिभावतो वा नावरणा-ऽऽबाधकारणाभावात्। उत्पाद-स्थिति-भङ्गस्वभावतो वा न दोषोऽयम् ॥ २०१४ ॥)

अथवा, अनित्ये सिद्धस्य सुख-ज्ञाने, तपःप्रभृतिकष्टानुष्ठानेन क्रियमाणत्वात्, आदिशब्दाद् भूतप्रादुर्भावात्, घटवदिति। अत्रोत्तरमाह–'नावरणेत्यादि' न सिद्धस्यानित्ये ज्ञान-सुखे। कुतः ?। आवरणं चाबाधश्चावरणा-ऽऽबाधौ, तयोः कारणं हेतुस्तस्याऽभावात्, आकाशवदिति। इदमुक्तं भवति–सिद्धस्य ज्ञानं सुखं च यद्यपगच्छेत् तदा स्यादनित्यम्, अपगमश्च ज्ञानस्यावरणोदयात्, सुखस्य त्वाबाधाहेतुभूतादसातवेदनीयोदयादिकारणाद्, भवेत्; आवरण-वेदनीयादीनि च मिथ्यात्वादिभिर्बन्धहेतुभिर्बध्यन्ते, ते च सिद्धस्य न विद्यन्ते। अतस्तदभावाद् नावरणा-ऽऽबाधकारणसद्भावः, तदभावाच्च न सिद्धस्य ज्ञान-सुखापगमः, तदसत्त्वे च तयोः सदाऽवस्थितत्वात् कथमनित्यत्वम् ?। न च चेतनधर्माः सर्वेऽप्यनित्या भवन्ति, जीवगतद्रव्यत्वा-ऽमूर्तत्वादिभिर्व्यभिचारात्। ततश्च 'चेतनधर्मत्वात्' इत्यनैकान्तिको हेतुः। तथा, कृतकत्वादिरप्यनैकान्तिकः, घटप्रध्वंसाभावेन व्यभिचारात्। असिद्धश्चायम्, सिद्धस्य ज्ञानसुखयोः स्वाभाविकत्वेन कृतकत्वाद्ययोगात्, आवरणा-ऽऽबाधकारणाभावेन च तत्तिरोभावमात्रमेव निवर्तते, न पुनस्ते क्रियेते, घटादिवत्; नाप्यभूते प्रादुर्भवतः, विद्युदादिवत्, येन तयोरनित्यत्वं स्यात्। न हि घनपटलापगमे चन्द्रज्योत्स्नायाः सूर्यप्रभाया वा तिरोभावमात्रनिवृत्तौ कृतकत्वम्, अभूतप्रादुर्भावो वा वक्तुं युज्यत इति। अथ तेनाविर्भूतेन विशिष्टेन रूपेण कृतकत्वादनित्ये सिद्धस्य ज्ञान-सुखे; प्रतिक्षणं च पर्यायरूपतया ज्ञेयविनाशे ज्ञानस्य विनाशात्, सुखस्यापि प्रतिसमयं परापररूपेण परिणामादेतयोरनित्यत्वमुच्यते। तर्हि सिद्धसाध्यता, इति दर्शयति–'उप्पाय-ट्ठिईत्यादि' इत्यमात्मा-ऽऽकाश-घटादिरूपस्य सर्वस्यापि वस्तुस्तोमस्य स्थित्यु-त्पाद-प्रलयस्वाभाव्याभ्युपगमात् सिद्धसुखज्ञानयोरपि कथञ्चिदनित्यत्वाद् नायं तदनित्यत्वापत्तिलक्षणोऽस्माकं दोष इति ॥ २०१४ ॥

तदेवं जीवस्य सदवस्थालक्षणं निर्वाणम्, निवृत्तस्य च निरुपमसुखसद्भावं युक्तितः प्रसाध्य वेदोक्तद्वारेणापि तत्साधनार्थमाह—

न ह वइ ससरीरस्स प्पिय-ऽप्पियावहतिरेवमादि व जं।
तदमोक्खे नासम्मि व सोक्खाभावम्मि व न जुत्तं ॥२०१५॥

(न ह वै सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रियापहतिरेवमादि वा यत्। तदमोक्षे नाशे वा सौख्याभावे वा न युक्तम् ॥ २०१५ ॥)

विशेषा० 'न ह वै सशरीरस्ये'त्यादितः मोक्ष-जीव-सुखानां सिद्धिः

"न ह वै सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहतिरस्ति" "अशरीरं वा वसन्तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः" इति च यद् वेदोक्तम्, तदप्यमोक्षे मोक्षाभावे–जीव-कर्मणोर्वियोगेऽनभ्युपगम्यमान इत्यर्थः, तथा, "मतिरपि न प्रज्ञायते" इति वचनाद् मुक्तावस्थायां सर्वथा नाशे वा जीवस्याभ्युपगम्यमाने, सत्त्वे वा मुक्तात्मनः सुखाभाव इष्यमाणे न युक्तं प्राप्नोति–अभ्युपगमविरोधस्तवेत्यर्थः। अनेन हि वाक्येन किल यथोक्तो मोक्षः, मुक्तौ च निष्कर्मणो जीवस्य सत्त्वम्, निरुपमसुखं च तस्य, एतानि त्रीण्यप्यभ्युपगम्यन्ते। एतच्च पुरस्ताद् व्यक्तीकरिष्यते। ततोऽस्य त्रितयस्य निषेधं कुर्वतस्तवाभ्युपगमविरोध इति भावः ॥ २०१५ ॥

अत्राद्य-ऽन्तपक्षौ परिहृत्य मध्यगतं जीवनाशपक्षसंभविनमभ्युपगमविरोधं परिहर्तुं तावत् परः प्राह—

नट्ठो असरीरो च्चिय सुह-दुक्खाइं पिय-ऽप्पियाइं च। ताइं न फुसंति नट्ठं फुडमसरीरं ति को दोसो ?

(नष्टोऽशरीर एव सुख-दुःखे प्रिया-ऽप्रिये च। ते न स्पृशतो नष्टं स्फुटमशरीरमिति को दोषः ? ॥ २०१६ ॥)

"न ह वै०" इत्यादिवेदवाक्यस्य किल परोऽमुमर्थं मन्यते–शरीरसर्वनाशेन नष्टः खरविषाणकल्प एवोच्यते, तमेवंभूतमशरीरं नष्टं प्रिया-ऽप्रिये सुख-दुःखे यद् न स्पृशतः, तत् स्फुटमेव बुध्यत एवेदम्, नष्टस्य सुख-दुःखसंस्पर्शायोगात्, अशरीरशब्देन च जीवनाशाभिधानात्। एवंभूते चास्य वाक्यस्यार्थे मुमुक्षुजीवस्य निर्वाणप्रदीपस्येव सर्वनाशमभ्युपगच्छतां कोऽस्माकमभ्युपगमविरोधलक्षणो दोषः ?– न कश्चिदपीति पराभिप्राय इति ॥२०१६॥ अत्र प्रभासस्य भगवान् बोधान्यथात्वमवगम्यैतेषां वेदपदानां यथावस्थितमर्थं व्याचिख्यासुराह—

वेयवयाण य अत्थं न सुट्ठु जाणसि इमाण तं सुणसु। असरीरव्ववएसो अधणो व्व सओ निसेहाओ ॥
ननिसेहओ य अन्नम्मि तव्विहे चेव पच्चओ जेण। तेणासरीरग्गहणे जुत्तो जीवो न खरसिंगं ॥२०१८॥

अघनवद-शरीरव्यपदेशः सजीव-विषयकः

(वेदपदानां चार्थं न सुष्ठु जानास्येषां तं शृणु। अशरीरव्यपदेशोऽधन इव सतो निषेधात् ॥ २०१७ ॥)
(नञ्निषेधतश्चान्यस्मिंस्तद्विध एव प्रत्ययो येन। तेनाशरीरग्रहणे युक्तो जीवो न खरशृङ्गम् ॥ २०१८ ॥)

आयुष्मन् ! प्रभास ! न केवलं युक्तिम्, वेदपदानाममीषामर्थं च त्वं सुष्ठु न जानासि, ततस्तं शृणु "न ह वै०" इत्यादि पूर्वार्धं सुगमत्वादत्र गाथाद्वये न व्याख्यातम्, तदपि सुखप्रतिपत्त्यर्थं व्याख्यायते–'न' इति निपातो निषेधार्थः। 'ह' 'वै' इत्येतदपि निपातद्वयं

विसम्बन्दार्थत्वाद् यस्मादर्थे । सह शरीरेण वर्तत इति सशरीरो जीवस्तस्य सशरीरस्येत्यत्रैवकारो द्रष्टव्यः । तत्रायमर्थः—यस्मात् सशरीरस्य जीवस्य प्रिया-ऽप्रिययोः सुख-दुःखयोरपहतिर्विघातोऽन्तरं नास्ति, न त्वशरीरस्य; तस्मादशरीरं शरीररहितं मुक्त्यवस्थायां वसन्तं लोकान्त-स्थितं जीवं प्रिया-ऽप्रिये सुख-दुःखे न स्पृशतः । इदमुक्तं भवति—यावदयं जीवः सशरीरः, तावत् सुखेन दुःखेन वाऽन्यतरेण कदाचिदपि न मुच्यते; अशरीरस्त्वसौ क्षीणवेदनीयत्वात् सुख-दुःखाभ्यां कदाचिदपि न स्पृश्यत इति । एवंभूते चास्य वाक्यस्यार्थे सति योऽयमशरीर-व्यपदेशः, असौ सत एव विद्यमानस्यैव जीवस्य मुक्त्यवस्थायां विधीयते, न तु सर्वथा नष्टस्य । कुतः ? इत्याह—निषेधात् । इह यो यस्य निषेधः स तस्य सत एव विधीयते, न त्वसतः, यथाऽधन इति, अत्र सत एव देवदत्तस्य धननिषेधो विधीयते, न त्वसतः खरविषाणस्य ।

आह—ननु न विद्यते शरीरं यस्येत्येवं निषेधादन्यपदार्थे जीव एव कथं प्रतीयते ? इत्याह—'ननिसेहओ य इत्यादि' व्याख्यातो विशेषप्रतिपत्तेः पर्युदासवृत्तिना नञा निषेधो नञ्निषेधस्तस्माद् नञ्निषेधात् कारणात् सशरीरादन्यस्मिंस्तद्विध एव शरीरसदृशे कस्मिंश्चि-दन्यपदार्थे संप्रत्ययो विज्ञेयः, यथा 'न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः' इत्युक्ते ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियादिरेव गम्यते, न तु तुच्छरूपोऽभावः । उक्तं च—
"नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे लोके तथा ह्यर्थगतिः" इति । इह च शरीरसदृशोऽशरीरो जीव एव गम्यते, द्वयोरप्युपयोगरूपत्वेन सदृश-त्वात् । न चेह शरीरं सादृश्यबाधकम्, तस्य जीवेन सह क्षीर-नीरन्यायतो लोलीभूतत्वेनैकत्वादिति । तदेवं येन यस्मात् कारणात् नञ्निषेधादन्यस्मिंस्तद्विध एवान्यपदार्थे संप्रत्ययो भवति, तेन तस्मात् कारणात् "अशरीरं वा वसन्तं" इत्यत्राशरीरग्रहणे जीव एवाशरीरो युज्यते, न तु खरविषाणं तुच्छरूपोऽभाव इत्यर्थः । तदेवमशरीरमिति व्याख्यातम् ॥ २०१७–२०१८ ॥

इदानीं 'वा वसन्तं' इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

जं व वसंतं संतं तमाह वासद्दओ सदेहं पि । न फुसेज्ज वीयरायं जोगिणमिट्ठे-यरविसेसा ॥२०१९॥

(यद् वा वसन्तं सन्तं तमाह वाशब्दतो सदेहमपि । न स्पृशेयुर्वीतरागं योगिनमिष्टे-तरविशेषाः ॥ २०१९ ॥)

'वा वसन्तं'-व्याख्या

यस्माद्वाशरीरम् । कथंभूतम् ? । वसन्तं लोकाग्रे निवसन्तं तिष्ठन्तमिति यावत् । अनेन वसनविशेषणेन तमशरीरशब्दवाच्यमर्थं सन्तं विद्यमानमाह, न त्वसद्भूतम्, वसनस्य सद्धर्मत्वात् । तस्मात् कथं जीवनाशरूपं निर्वाणं स्यात् ?, न केवलमशरीरं मुक्तम्, किन्तु वाशब्दात् सदेहमपि सशरीरमपि वीतरागं–क्षीणोपशममोहयोगिनं परमसमाधिमन्तं भवस्थमपि न स्पृशेयुः । के ? । इष्टे-तरविशेषाः सुख-दुःखभेदा इत्यर्थः ॥२०१९॥ प्रकारान्तरेणापि 'वाव सन्तं' इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

वाव त्ति वा निवाओ वासद्दत्थो भवंतमिह संतं । बुज्झा ऽव त्ति व संतं नाणाइविसिट्ठमहवाह ॥२०२०॥

(वावेति वा निपातो वाशब्दार्थो भवन्तमिह सन्तम् । बुध्यस्वाऽवेति वा सन्तं ज्ञानादिविशिष्टमथवाऽऽह ॥ २०२० ॥)

'वा' इत्यथवा, 'वाव' इत्ययं शब्दो निपातः, स च वाशब्दार्थः । ततश्चाशरीरं सन्तं भवन्तं मुक्तौ विद्यमानं जीवं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः, वाशब्दात् सशरीरमपि वीतरागं न ते स्पृशतः । यदिवा, 'वसन्तम्' इत्यन्यथा व्याख्यायते–'बुज्झाऽव त्ति वेत्यादि' 'वा' इत्यथवाऽप्यर्थः । 'वाव संतं ति' रक्षण-गति-प्रीत्यादिष्वेकोनविंशत्यर्थेष्ववधातुः पठ्यते । गत्यर्थाश्च धातवो ज्ञानार्था अपि भवन्ति । ततश्च हे विनेय ! त्वमेवं बुध्यस्व । किं तद् ? इत्याह–अशरीरं सन्तं मुक्त्यवस्थायां विद्यमानं जीवम् ; अथवा, ज्ञानादिभिर्गुणैर्विशिष्टं सन्तमित्याह ब्रूते, प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः; वाशब्दात् सशरीरमपि वीतरागमिति तथैवेति ॥ २०२० ॥ आह–नन्वेवमक्षरकुट्या मयापि स्वाभिप्रायसिद्धये व्याख्यानान्तरं कर्तुं पार्यत एव । न हीयं भवतैव केवलेन क्रेण्या गृहीता, इत्यभिप्रायवतः परस्य मतमाशङ्क्य परिहरमाह–

विशेषणा०

न वसंतं अवसंतं ति वा मई नासरीरगहणाओ । फुसणाविसेसणं पि य जओ मयं संतविसयं ति २०२१

वा वासन्त-मित्यत्र नाकार-प्रश्लेपाद् वा अवसन्तम्

(न वसन्तमवसन्तमिति वा मतिर्नाशरीरग्रहणात् । स्पर्शविशेषणमपि च यतो मतं सद्विषयमिति ॥ २०२१ ॥)

'अशरीरं वा वसन्तं' इत्यत्र लुप्तस्याकारस्य दर्शनाद् 'न वसन्तमवसन्तं काप्यतिष्ठन्तम्' इति व्याख्यानतो नास्ति मुक्त्यवस्थायां जीवः, क्वाप्यवसनात्, असत्त्वादेव च नामुं प्रिया-ऽप्रिये स्पृशत इति परस्य मतिर्भवेत् । तदेतद् न । कुतः ? इत्याह–अशरीरग्रहणात् । एतदुक्तं भवति–'न विद्यते शरीरं यस्य' इत्यत्र पर्युदासनिषेधात् पूर्वोक्तयुक्त्या मुक्त्यवस्थायामशरीरो जीवो गम्यते, इत्यतोऽकार-प्रश्लेषव्याख्यानं कर्तुं न पार्यते, अशरीरग्रहणाद् मुक्तौ जीवसिद्धेः । किञ्च, 'प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः' इति यदशरीरस्य स्पर्शनाविशेषणं तदपि यस्मात् सद्विषयमेव मतम्, तस्माद् न मुक्तौ जीवस्याभावः । यदि ह्यशरीरशब्दस्य जीवाभावो वाच्यः स्यात् तदा तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशत इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न हि 'वन्ध्यापुत्रं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः' इति विशेष्यमाणं विराजते । तस्माद् मुक्त्यवस्थो जीव एवाशरीरशब्दवाच्यः, न पुनस्तदभावः । ततो नाकारप्रश्लेषव्याख्यानं युज्यत इति । तदेवं 'अशरीरं वा वसन्तं' इत्यनेन जीवकार्मणशरीर-वियोगलक्षणस्य मोक्षस्य मुक्तजीवसत्त्वस्य चाभिधानात् तन्निषेधं कुर्वतस्तवाभ्युपगमविरोध एवेति ॥ २०२१ ॥

एवमपि मुक्तस्य सुखाभावलक्षणं तृतीयपक्षमप्रतिविहितमेवोत्पश्यन् परः प्राह–

एवं पि होज्ज मुत्तो निस्सुह-दुक्खत्तणं तु तदवत्थं । तं नो पिय-ऽप्पियाइं जम्हा पुण्णे-यरकयाइं २०२२

नाणा ऽवाहत्तणओ न फुसंति वीयराग-दोसस्स । तस्स प्पियमप्पियं वा मुत्तसुहं को पसंगो ऽत्थ २०२३

मुक्तौ सुखाभावो न

(एवमपि भवेद् मुक्तो निःसुख-दुःखत्वं तु तदवस्थम् । तद् नो प्रिया-ऽप्रिये यस्मात् पुण्ये-तरकृते ॥ २०२२ ॥)
(ज्ञाना-ऽनाबाधत्वतो न स्पृशतो वीतराग-द्वेषस्य । तस्य प्रियमप्रियं वा मुक्तसुखं कः प्रसङ्गोऽत्र ? ॥ २०२३ ॥)

एवमुक्तप्रकारेण मुक्तो जीवो भवेदित्यस्माभिरप्यभ्युपगतमस्माभिः तथा च सति जीवस्य कर्मवियोगलक्षणो मोक्षः, तत्र जीवसत्त्वं च

"प्रिया-ऽप्रिये अशरीरं न स्पृशतः" इति वचनात् तदवस्थमेव। अत्रोत्तरमाह—
सिद्धम्। ननु निःसुख-दुःखत्वं सिद्धस्य मया प्रेरितं तत् "प्रिया-ऽप्रिये अशरीरं न स्पृशतः" इति वचनात् तदवस्थमेव। ते च तं क्षीणनिःशेषपुण्य-पापकर्माणं
तदेतद् न, यस्मात् पुण्य-पापकर्मजनिते एव जीवानां प्रिया-ऽप्रिये सांसारिकसुख-दुःखे भवतः। न चैतावता तस्य निःसुखत्वमिति स्वयमेव द्रष्टव्यम्। कुतः ?
सकलसंसारार्णवपारप्राप्तं मुक्तात्मानं न स्पृशत इत्युत्तरगाथायां संबन्धः। यच्च तद् मुक्तस्य सुखं मुक्तसुखं स्वाभाविकं निष्प्रतीकारं
इत्याह–'नाणेत्यादि' ज्ञानत्वे (प्र०...ज्ञानित्वे) सत्यनाबाधरूपत्वादित्यर्थः। यच्च तद् मुक्तस्य सुखं प्रागेव साधितम्, तद् तस्य वीतराग-द्वेषस्य
निरुपमं च। 'मुत्तस्स परं सोक्खं णाणा-ऽणाबाहओ जहा मुणिणो' (गा०–१९९२) इत्यादिना प्रागेव साधितम्, तद् तस्य वीतराग-द्वेषस्य अकर्मजनितत्वेन
मुक्तात्मनो न प्रियं न पुण्यजनितं सुखं भण्यते, न चाप्रियं न पापजनितं दुःखं भण्यते, किन्त्वेताभ्यां सर्वथा विलक्षणम्, अकर्मजनितत्वेन
स्वाभाविकत्वात्, निष्प्रतीकाररूपत्वात्, निरुपमत्वात्, अप्रतिपातित्वाच्चेति।

अथ 'को पसंगोऽत्थ त्ति' "अशरीरं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः" इत्युक्ते कोऽत्र मुक्तात्मनि मुक्तसुखाभावप्रसङ्गः ?–न कश्चिदित्यर्थः,
पुण्य-पापजनितप्रिया-ऽप्रिययोरभावे तस्य सुतरामेव भावात्। तस्मात् "न ह वै सशरीरस्य०" इत्यादिवेदपदैर्यथोक्तनीत्या जीव-कार्मण-
शरीरविरहलक्षणो मोक्षः, मुक्तावस्थस्य च जीवस्य सत्त्वम्, तथा, "अशरीरं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः" इत्यतोऽपि वचनात् पुण्य-पापक्षय-
समुत्थं स्वाभाविकम्, अप्रतिपाति सुखं चास्य, इत्येतत्त्रितयं सिद्धम्। अत एतदनभ्युपगच्छतस्तवाभ्युपगमविरोध इति स्थितम्।

यदपि "जरामर्यं वैतत् सर्वं यदग्निहोत्रम्" इत्येतस्माद् वाक्याद् मोक्षहेतुक्रियारम्भयोग्यकालाभावाद् मोक्षाभावं शङ्कसे; तदप्य-
युक्तम्, तदर्थापरिज्ञानात्। तस्य ह्ययमर्थः–यदेतदग्निहोत्रं तद् यावज्जीवं सर्वमपि कालं कर्तव्यम्, वाशब्दाद् मुमुक्षुभिर्मोक्षहेतुभूतमप्य-
नुष्ठानं विधेयमिति। इत्येवं वेदपदोक्तद्वारेण युक्तिभिश्च प्रसाधितो मोक्षः। छिन्नश्च प्रभासस्य तत्संशयः ॥ २०२२–२०२३ ॥

ततः किं कृतवानसौ ? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ तिहिं ओ सह खंडियसएहिं॥

व्याख्या पूर्ववत् (गा०–१६०४) ॥ इति त्रिपञ्चाशद्गाथार्थः ॥ २०२४ ॥ पञ्चदश शतानि गाथानां व्याख्यातानि, अङ्कतोऽपि
[गणधरेभ्यस्तु परत एकोनपञ्चाशदधिकानि (प्र०...पञ्चाशदधिकानि)
१५४९, (प्र०...१५५०) उभयं गाथा २०२४, (प्र०...२०२६)]

॥ इत्येकादशमो गणधरवादः समाप्तः ॥

॥ तत्समाप्तौ च सर्वापि गणधरवादवक्तव्यता समाप्ता ॥

'वा' इत्यथवा, 'वाव' इत्ययं शब्दो निपातः, स च वाशब्दार्थः । ततश्चाशरीरं सन्तं भवन्तं मुक्तौ विद्यमानं जीवं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः, वाशब्दात् सशरीरमपि वीतरागं न ते स्पृशतः । यदिवा, 'वसन्तम्' इत्यन्यथा व्याख्यायते—'वुज्झाऽत्र त्ति वेत्यादि' 'वा' इत्यथवाऽयमर्थः । 'वाव संतं ति' रक्षण-गति-प्रीत्यादिष्वेकोनविंशत्यर्थेष्ववधातुः पठ्यते । गत्यर्थाश्च धातवो ज्ञानार्था अपि भवन्ति । ततश्च हे विनेय ! त्वमेवं बुध्यस्व । किं तत् ? इत्याह—अशरीरं सन्तं मुक्त्यवस्थायां विद्यमानं जीवम् ; अथवा, ज्ञानादिभिर्गुणैर्विशिष्टं सन्तमित्याह ब्रूते, प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः; वाशब्दात् सशरीरमपि वीतरागमिति तथैवेति ॥ २०२० ॥ आह—नन्वेवमक्षरकुट्या मयापि स्वाभिप्रायसिद्धये व्याख्यानान्तरं कर्तुं पार्यत एव । न हीत्थं भवतैव केवलेन क्रेण्या गृहीता, इत्यभिप्रायवतः परस्य मतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

न वसंतं अवसंतं ति वा मई नासरीरगहणाओ । फुसणाविसेसणं पि य जओ मयं संतविसयं ति २०२१

(न वसन्तमवसन्तमिति वा मतिर्नाशरीरग्रहणात् । स्पर्शविशेषणमपि च यतो मतं सद्विषयमिति ॥ २०२१ ॥)

'अशरीरं वा वसन्तं' इत्यत्र लुप्तस्याकारस्य दर्शनाद् 'न वसन्तमवसन्तं क्वाप्यतिष्ठन्तम्' इति व्याख्यानतो नास्ति मुक्त्यवस्थायां जीवः, क्वाप्यवसनात्, असत्त्वादेव च नामुं प्रिया-ऽप्रिये स्पृशत इति परस्य मतिर्भवेत् । तदेतद् न । कुतः ? इत्याह—अशरीरग्रहणात् । एतदुक्तं भवति—'न विद्यते शरीरं यस्य' इत्यत्र पर्युदासनिषेधात् पूर्वोक्तयुक्त्या मुक्त्यवस्थायामशरीरो जीवो गम्यते, इत्यतोऽत्राकार-प्रश्लेषव्याख्यानं कर्तुं न पार्यते, अशरीरग्रहणाद् मुक्तौ जीवसिद्धेः । किञ्च, 'प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः' इति यदशरीरस्य स्पर्शनाविशेषणं तदपि यस्मात् सद्विषयमेव मतम्, तस्माद् न मुक्तौ जीवस्याभावः । यदि ह्यशरीरशब्दस्य जीवाभावो वाच्यः स्यात् तदा तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशत इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न हि 'वन्ध्यापुत्रं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः' इति विशेष्यमाणं विराजते । तस्माद् मुक्त्यवस्थो जीव एवाशरीरशब्दवाच्यः, न पुनस्तदभावः । ततो नाकारप्रश्लेषव्याख्यानं युज्यत इति । तदेवं 'अशरीरं वा वसन्तं' इत्यनेन जीवकार्मणशरीर-वियोगलक्षणस्य मोक्षस्य मुक्तजीवसत्त्वस्य चाभिधानात् तन्निषेधं कुर्वतस्तवाभ्युपगमविरोध एवेति ॥ २०२१ ॥

वा वासन्त-मित्यत्र नाकार-प्रश्लेषात् वा अवसन्तम्

एवमपि मुक्तस्य सुखाभावलक्षणं तृतीयपक्षमप्रतिविहितमेवोत्पश्यन् परः प्राह—

एवं पि होज्ज मुत्तो निस्सुह-दुक्खत्तणं तु तदवत्थं । तं नो पिय-ऽप्पियाइं जम्हा पुण्णे-यरकयाइं २०२२

-णाऽवाहत्तणओ न फुसंति वीयराग-दोसस्स । तस्स प्पियमप्पियं वा मुत्तसुहं को पसंगोऽत्थ २०२३

मुक्तो सुखाभावो न

(एवमपि भवेद् मुक्तो निःसुख-दुःखत्वं तु तदवस्थम् । तद् नो प्रिया-ऽप्रिये यस्मात् पुण्ये-तरकृते ॥ २०२२ ॥)

(ज्ञानाऽनाबाधत्वतो न स्पृशतो वीतराग-द्वेषस्य । तस्य प्रियमप्रियं वा मुक्तसुखं कः प्रसङ्गोऽत्र ? ॥ २०२३ ॥)

एवमुक्तप्रकारेण मुक्तो जीवो भवेदित्यकामैरप्यभ्युपगतमस्माभिः तथा च सति जीवस्य कर्मवियोगलक्षणो मोक्षः, तत्र जीवसत्त्वं च

"प्रिया-ऽप्रिये अशरीरं न स्पृशतः" इति वचनात् तदवस्यमेव । अत्रोत्तरमाह—
सिद्धम् । ननु निःसुख-दुःखत्वं सिद्धस्य मया प्रेरितं तत् "प्रिया-ऽप्रिये सांसारिकसुख-दुःखे भवतः । ते च तं क्षीणनिःशेषपुण्य-पापकर्माणं
तदेतद् न, यस्मात् पुण्य-पापकर्मजनिते एव जीवानां प्रिया-ऽप्रिये सांसारिकसुख-दुःखे भवतः । न चैतावता तस्य निःसुखत्वमिति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । कुतः ?
सकलसंसारार्णवपारप्राप्तं मुक्तात्मानं न स्पृशत इत्युत्तरगाथायां संबन्धः । यच्च तद् मुक्तस्य सुखं मुक्तसुखं स्वाभाविकं निष्प्रतीकारं
इत्याह–'नाणेत्यादि' ज्ञानत्वे (प्र०...ज्ञानित्वे) सत्यनाबाधरूपत्वादित्यर्थः । 'मुत्तस्स परं सोक्खं णाणा-ऽणाबाहओ जहा मुणिणो' (गा०–१९९२) इत्यादिना प्रागेव साधितम्, तद् तस्य वीतराग-द्वेषस्य
निरुपमं च । 'मुत्तस्स परं सोक्खं णाणा-ऽणाबाहओ जहा मुणिणो' ... न चाप्रियं न पापजनितं दुःखं भण्यते, किन्त्वेताभ्यां सर्वथा विलक्षणम्, अकर्मजनितत्वेन
मुक्तात्मनो न प्रियं न पुण्यजनितं सुखं भण्यते, न चाप्रियं न पापजनितं दुःखं भण्यते, किन्त्वेताभ्यां सर्वथा विलक्षणम्, अकर्मजनितत्वेन
स्वाभाविकत्वात्, निष्प्रतीकाररूपत्वात्, निरुपमत्वात्, अप्रतिपातित्वाच्चेति ।

अथ 'को पसंगोऽत्थ त्ति' "अशरीरं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः" इत्युक्ते कोऽत्र मुक्तात्मनि मुक्तसुखाभावप्रसङ्गः ?—न कश्चिदित्यर्थः,
पुण्य-पापजनितप्रिया-ऽप्रिययोरभावे तस्य सुतरामेव भावात् । तस्मात् "न ह वै सशरीरस्य०" इत्यादिवेदपदैर्यथोक्तनीत्या जीव-कार्मण-
शरीरविरहलक्षणो मोक्षः, मुक्तावस्थस्य च जीवस्य सत्त्वम्, तथा, "अशरीरं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः" इत्यतोऽपि वचनात् पुण्य-पापक्षय-
समुत्थं स्वाभाविकम्, अप्रतिपाति सुखं चास्य, इत्येतत्त्रितयं सिद्धम् । अत एतदनभ्युपगच्छतस्तवाभ्युपगमविरोध इति स्थितम् ।

यदपि "जरामर्यं वैतत् सर्वं यदग्निहोत्रम्" इत्येतस्माद् वाक्याद् मोक्षहेतुक्रियारम्भयोग्यकालाभावाद् मोक्षाभावं मन्यसे; तदप्य-
युक्तम्, तदर्थापरिज्ञानात् । तस्य ह्ययमर्थः—यदेतदग्निहोत्रं तद् यावज्जीवं सर्वमपि कालं कर्तव्यम्, वाशब्दात् मुमुक्षुभिर्मोक्षहेतुभूतमप्य-
नुष्ठानं विधेयमिति । इत्येवं वेदपदोच्चारेण युक्तिभिश्च प्रसाधितो मोक्षः । छिन्नश्च प्रभासस्य तत्संशयः ॥ २०२२–२०२३ ॥

ततः किं कृतवानसौ ? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ तिहिं ओ सह खंडियसएहिं॥

व्याख्या पूर्ववत् (गा०–१९०४) ॥ इति त्रिपञ्चाशद्गाथार्थः ॥ २०२४ ॥

[गणधरेभ्यस्तु परत एकोनपञ्चाशदधिकानि (प्र०...पञ्चाशदधिकानि) पञ्चदश शतानि गाथानां व्याख्यातानि, अङ्कतोऽपि
१५४९, (प्र०...१५५०) उभयं गाथा २०२४, (प्र०...२०२६)]

॥ इत्येकादशमो गणधरवादः समाप्तः ॥

॥ तत्समाप्तौ च सर्वापि गणधरवादवक्तव्यता समाप्ता ॥

विशेषा•

गणधरोत्पत्तिकारणभूतक्षेत्र-कालाद्येकादशस्थानानि

तदेवं भगवता केवलज्ञाने समुत्पन्ने यथैकादश गणधराः प्रव्राजितास्तथा प्रतिपादितम् । अथैषामेव गणधराणामुत्पत्तिकारणभूतक्षेत्र-कालादीन्येकादश स्थानानि प्रतिपाद्यन्ते । तत्र चेयं द्वारगाथा—

खेत्ते काले जम्मे गोत्तमगार-छउमत्थपरियाए। केवलिय आउ आगम परिनिव्वाणे तवे चेव॥ २०२५॥

(क्षेत्रं कालो जन्म गोत्रमगार-च्छद्मस्थपर्यायः । केवलिताऽऽयुरागमः परिनिर्वाणं तपश्चैव ॥२०२५॥)

इह क्षेत्रं जनपद-ग्राम-नगरादि यद् वक्ष्यति– 'मगहा गोब्बरगामे जाया तिन्नेव गोयमसगोत्ता' इत्यादि । कालस्तु नक्षत्रोपलक्षितः, यदभिधास्यति– 'जेट्ठा कत्तिय साई' इत्यादि । जन्म यतस्तेषां भवति तद् माता-पितृलक्षणं कारणं वाच्यम् ,'वसुभूइ धणमित्ते' इत्यादि 'पुहवी य वारुणी'' इत्यादि । 'तिन्नि य गोयमगोत्ता' इत्यादिना तु गोत्रमभिधानीयम् । 'पण्णा छायालीसा' इत्यादिनाऽगारं गृहं तत्पर्यायो वक्तव्यः । 'तीसा बारस दसगं' इत्यादिना तु च्छद्मस्थपर्यायः । 'बारस सोलस अट्ठारस वा' इत्यादिना केवलिपर्यायः । 'बाणउई नउइसरी' इत्यादिना सर्वायुःप्रमाणम् । 'सव्वे दुवालसंगी सव्वे चउदसपुव्विणो' इत्यनेन स्वागमः । 'परिनिव्वुया गणहरा' इत्यादिना निर्वाणसमयः । 'मासं पाओवगया' इत्यादिना पुनर्निर्वाणसमयविहितं तपोऽभिधानीयमिति । इत्येवमेता अष्टादश निर्युक्तिगाथाः (आवश्यक नि० गा०–५९-८२) प्रोक्ताः । तदेवं 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे' (गा०–९७३) इत्याद्युपोद्घातोक्ततृतीयद्वारे यो नामादिभेदात् षोढा निर्गमोऽभिहितः, तत्र जिन-गणधरलक्षणद्रव्यनिर्गमभणनेनैवावसितो द्रव्यनिर्गमः ॥ २०२५ ॥

इदानीं क्षेत्रनिर्गमं प्रस्तुतमप्यतिक्रम्य, अन्तरङ्गत्वात् कालनिर्गममभिधित्सुर्भाष्यकारः प्रस्तावनामाह—

जिण-गणहरनिग्गमणं भणियमओ खित्तनिग्गमावसरो ।
कालंतरंगदरिसणहेओ(प्र•...हेउ) तु विवज्जओ तह वि॥ २०२६॥

(जिन-गणधरनिर्गमनं भणितमतः क्षेत्रनिर्गमावसरः । कालान्तरङ्गदर्शनहेतोस्तु विपर्ययस्तथापि ॥ २०२६ ॥)

तदित्थं जिन-गणधरलक्षणद्रव्यस्य निर्गमनं भणितम् , अत ऊर्ध्वं 'नामं ठवणा दविए खेत्ते काले तहेव भावे य', इति निर्देशक्रमप्रामाण्यात् क्षेत्रनिर्गमस्यावसरः, परं तथापि विपर्ययः कालनिर्गमनं तावदभिधाय ततः क्षेत्रनिर्गमो भणिष्यत इत्यर्थः । किमर्थम् ? इत्याह– कालस्यान्तरङ्गत्वदर्शनहेतोः । अयमभिप्रायः– काल एव द्रव्यस्यान्तरङ्गः, क्षेत्रं तु बहिरङ्गम् , अतो द्रव्यनिर्गमानन्तरं तदन्तरङ्गत्वात् कालनिर्गममभिधाय पश्चात् क्षेत्रनिर्गममभिधास्यति,'नामं ठवणा दविए' इत्यादि(१५३३तम)गाथायां तु निर्युक्तिकृता क्षेत्रस्याल्पवक्तव्यत्वादन्यथोपन्यासः कृत इति ॥ २०२६ ॥ कथं पुनर्द्रव्यस्य कालोऽन्तरङ्गः, न तु क्षेत्रम् ? इत्याह —

॥७१५॥

विशेणा॰ कालो द्रव्यान्तरङ्गः, न तु क्षेत्रम्

जं वत्तणाइरूवो वत्तुरणत्थंतरं मओ कालो। आधारमित्तमेव उ खेत्तं तेणंतरंगं सो ॥२०२७॥

(यद् वर्तनादिरूपो वर्तितुरनर्थान्तरं मतः कालः। आधारमात्रमेव तु क्षेत्रं तेनान्तरङ्गः सः ॥ २०२७ ॥)

(यद् वर्तनादिरूपो वर्तितुरनर्थान्तरं मतः कालः; उक्तं च-"वर्तनापरि-
वर्तनाऽऽदिर्येषां परिणामादीनां ते वर्तनादयः, त एव रूपं यस्यासौ वर्तनादिरूपस्तीर्थकरादीनां संमतः कालः; उक्तं च-"वर्तनापरि-
णामः क्रिया परा-ऽपरत्वे च कालस्योपग्रहः" इति (तत्त्वार्थ–५-२२)। तत्र विवक्षितेन नव-पुराणादिना तेन तेन रूपेण यत् पदार्थानां वर्तनं
भवनं स वर्तनापरिणामोऽम्रादीनां सादिः, चन्द्रविमानादीनामनादिः, क्रिया देशान्तरप्राप्तिलक्षणा, देवदत्ताद् यज्ञदत्तः परः–पूर्व-
मुत्पन्नः, यज्ञदत्तात् पुनर्देवदत्तोऽपरः–अर्वागुत्पन्न इत्यादिरूपं परापरत्वम्, इत्येतानि कालस्योपग्रह उपकारः। एतानि चत्वार्यपि कालकृतत्वात्
तद्भिन्नानीति भावः।. स च वर्तनादिरूपः कालो यद् यस्माद् वर्तितुर्द्रव्यादनर्थान्तरमभिन्नस्वरूप एव वर्तते। क्षेत्रं तु द्रव्यस्याधारमात्रमेव,
न त्वनर्थान्तरम्। तेन द्रव्यस्यान्तरङ्गः कालः, बहिरङ्गं तु क्षेत्रम्। अतो द्रव्यनिर्गमादनन्तरं कालनिर्गमोऽभिधीयत इति ॥ २०२७ ॥

तत्र कालशब्दव्युत्पादनार्थमाह—

कलणं पज्जायाणं कलिज्जए तेण वा जओ वत्थु। कलयंति तयं तम्मि व समयाइकलासमूहो वा ॥

(कलनं पर्यायाणां कल्यते तेन वा यतो वस्तु। कलयन्ति तत् तस्मिन् वा समयादिकलासमूहो वा ॥ २०२८ ॥)

(कलनं पर्यायाणां कल्यते तेन वा यतो वस्तु। कलयन्ति तत् तस्मिन् वा समयादिकलासमूहो वा ॥ २०२८ ॥)

'कल शब्द-संख्यानयोः' नव-पुराणादीनां समयादीनां वा पर्यायाणां कलनं संशब्दनं, संख्यानं वा भावप्रत्यये कालः। अथवा,
'मासिकोऽयम्' 'सांवत्सरिकोऽयम्' 'शारदोऽयम्' इत्यादिरूपेण कल्यते परिच्छिद्यते यतो यस्माद् वस्त्वनेनेति कालः। अथवा, कलय-
न्ति ज्ञानिनः समयादिरूपेण परिच्छिन्दन्ति तमिति कालः। यदिवा, 'मासिकोऽयम्' 'सांवत्सरिकोऽयम्' इत्यादिरूपतया कलयन्ति
परिच्छिन्दन्ति वस्तु तस्मिन् सतीति कालः। समयादिकलानां वा समूहः कालः। आह–ननु सामूहिके प्रत्यये नपुंसकत्वं प्राप्नोति, यथा
कापोतं मायूरमित्यादि। सत्यम्, 'किन्तु शिष्टप्रयोगाद् रूढितश्चादोषः; तथा चाह–"लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्" (पा० म०२,४,१,१२)
इति। तदेवं कालस्यान्तरङ्गता-निरुक्ती भणिते ॥ २०२८ ॥ इदानीमुत्तरगाथासंबन्धनार्थमाह—

सो वत्तणाइरूवो कालो दव्वस्स चेव पज्जाओ। किंचिम्मेत्तविसेसेण दव्वकालाइववएसो ॥२०२९॥

(स वर्तनादिरूपः कालो द्रव्यस्यैव पर्यायः। किञ्चिन्मात्रविशेषेण द्रव्य-कालादिव्यपदेशः ॥ २०२९ ॥)

स वर्तनादिरूपः कालो द्रव्यस्यैव पर्यायः। ततः पर्यायरूपतया तत्त्वत एकरूपस्यापि तस्य किञ्चिन्मात्रविशेषविवक्षया द्रव्यकालः,
अद्धाकालः, यथाऽऽयुष्ककाल इत्यादिव्यपदेशः प्रवर्तते ॥ इति भाष्यगाथाचतुष्टयार्थः ॥२०२९॥

तेषामेव द्रव्य-कालादिभेदानां प्रतिपादनार्थं निर्युक्तिकारः प्राह—

विशेषा०

द्रव्यकाला-
दिर्नवविधः
कालः

दव्वे अद्ध-अहाउय-उवक्कमे देस-कालकाले य। तह य पमाणे वन्ने भावे, पगयं तु भावेणं॥२०३०॥

(द्रव्यमद्धायथायुष्कोपक्रमा देश-कालकालौ च। तथा च प्रमाणं वर्णो भावः, प्रकृतं तु भावेन ॥ २०३० ॥)

इह नाम-स्थापने सुज्ञानत्वेऽपत्वाद् नोक्ते। शेषास्तु नव कालभेदाः प्रोच्यन्ते। तत्र द्रव्य इति वर्तनादिरूपो द्रव्यकालो वाच्यः। 'अद्धेति' चन्द्र-सूर्यादिक्रियाभिव्यङ्ग्योऽर्धतृतीयद्वीप-समुद्रान्तर्वर्त्यद्धाकालः समयादिलक्षणो वाच्यः। तथा, यथायुष्ककालो देवाद्यायुष्ककालो देवाद्यायुष्कलक्षणो वक्तव्यः। तथा, उपक्रमकालोऽभिप्रेतार्थसामीप्यानयनलक्षणः सामाचारी-यथायुष्कभेदभिन्नोऽभिधानीयः। तथा, देशः प्रस्तावोऽवसरो विभागः पर्याय इत्यनर्थान्तरम्, स देशरूपः कालो देशकालो वक्तव्यः, अभीष्टवस्त्ववाप्त्यवसरकाल इत्यर्थः। तथा, काल-कालोऽभिधानीयः, तत्रैकः कालशब्दोऽनन्तरनिरूपितशब्दार्थः, द्वितीयस्तु समयपरिभाषया कालो मरणमुच्यते। ततश्च कालस्य मरणक्रिया-रूपस्य कलनं कालकाल इत्यर्थः। तथा, प्रमाणकालोऽद्धाकालस्यैव विशेषभूतो दिवसादिलक्षणो वक्तव्यः। तथा, वर्णश्चासौ कालश्च वर्ण-कालो भणनीयः। तथा, 'भावे त्ति' औदयिकादेर्भावस्य सादिसपर्यवसानादिभेदभिन्नः कालो भावकालः प्ररूपणीयः। 'पगयं तु भावेणं ति' प्रकृतं प्रस्तुतं पुनरत्र भावेन—भावकालेनेहाधिकारः। शेषास्तु द्रव्य-कालादयः कालभेदमात्रतः प्ररूपिताः॥ इति निर्युक्तिद्वार-गाथासंक्षेपार्थः॥ २०३० ॥ अथ प्रतिद्वारं विस्तरार्थमभिधित्सुराह—

द्रव्यकालः

चेयणमचेयणस्स व दव्वस्स ट्ठिई उ जा चउविगप्पा। सा होइ दव्वकालो अहवा दवियं तयं चेव॥

(चेतनस्याचेतनस्य च द्रव्यस्य स्थितिस्तु या चतुर्विकल्पा। सा भवति द्रव्यकालोऽथवा द्रव्यं तदेव ॥ २०३१ ॥)

'चेतनं' इति विभक्तिव्यत्ययात् षष्ठी द्रष्टव्या; वाशब्दस्तु समुच्चये। ततश्च चेतनस्य सुर-नारकादेरचेतनस्य च पुद्गलस्कन्धादेर्द्रव्यस्य च याऽवस्थानरूपा स्थितिः सा सादिसपर्यवसानादिभेदाच्चतुर्विकल्पा चतुर्भेदा। सा स्थितिर्भवति। किम्, इत्याह—द्रव्यस्य कालो द्रव्य-कालः, तत्पर्यायत्वात्; अथवा, तदेव सचेतना-ऽचेतनरूपं द्रव्यं कालो द्रव्यकालः प्रोच्यते, पर्याय-पर्यायिणोरभेदोपचारात्॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः॥ २०३१ ॥ अथैतां भाष्यकारो व्याचिख्यासुराह—

दव्वस्स वत्तणा जा स दव्वकालो तदेव वा दव्वं। न हि वत्तणाइरित्तं जम्हा दव्वं जओऽभिहियं* ॥

सुत्ते जीवाऽजीवा समया-ऽऽवलियादओ पवुच्चंति। दव्वं पुण सामन्नं भण्णइ दव्वट्ठयामेत्तं॥

(द्रव्यस्य वर्तना या स द्रव्यकालस्तदेव वा द्रव्यम्। न हि वर्तनातिरिक्तं यस्माद् द्रव्यं यतोऽभिहितम् ॥ २०३२ ॥)*(सं०-१८०००)

(सूत्रे जीवा अजीवाः समया-ऽऽवलिकादयः प्रोच्यन्ते। द्रव्यं पुनः सामान्यं भण्यते द्रव्यार्थतामात्रम् ॥ २०३३ ॥)

चेतनं द्रव्यं कालो द्रव्यकाल इष्यते । कुतः ? इत्याह—न खलु यस्माद् वर्तना-परिणामादिभ्यो भिन्नं पृथग्भूतं द्रव्यमस्ति, यतोऽभिहितं अत्र आगमे । किमभिहितम् ? इत्याह—'जीवा-ऽजीवेत्यादि' समया-ऽऽवलिकादयः केऽभिधीयन्ते ? इत्याह—जीवाऽजीवाः—जीवा-ऽजीवद्रव्याण्येव समया-ऽऽवलिकादयो भण्यन्ते, न पुनस्तद्व्यतिरिक्तास्त इति भावः । तदेवं जीवा-ऽजीवेभ्योऽव्यतिरिक्तः समया-ऽऽवलिकादिरूपः कालः । ते च जीवा-ऽजीवा द्रव्यार्थतामात्ररूपं सामान्यतो द्रव्यमुच्यते ततो द्रव्यमेव कालो द्रव्यकाल इति सिद्धम् । इह चागमोक्तोऽर्थ एव लिखितः, अत्र पुनरित्थमवगन्तव्यम्—''[1]किमयं भंते ! काले त्ति पवुच्चइ ? । गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव'' इति ॥२०३२-२०३३॥

कथं पुनश्चेतनस्याचेतनस्य च द्रव्यस्य चतुर्विधा स्थितिः ? इत्याह—

द्रव्ये सादि-सपर्यवसितादिचतुर्भङ्गी

सुर-सिद्ध-भव्वा-ऽभव्वा साइ-सपज्जवसियादओ जीवा। खंधाणागयतीया नभादओ चेयणारहिया ॥

(सुर-सिद्ध-भव्या-ऽभव्याः सादिसपर्यवसितादयो जीवाः स्कन्धा अनागता-ऽतीता नभआदयश्चेतनारहिताः ॥ २०३४ ॥)

सुरग्रहणस्योपलक्षणत्वात् सुर-नारक-तिर्यग्-मनुष्याः सुरत्वादिपर्यायमधिकृत्य सादिसपर्यवसितस्थितयः १ । सिद्धाः, प्रत्येकं सिद्धत्वमधिकृत्य; साद्यपर्यवसानाः २ । भव्यजीवाः, भव्यत्वमाश्रित्य, केचनाप्यनादिसपर्यवसानाः, ''सिद्धे नो भव्वे, नो अभव्वे'' इति वचनात् सिद्धत्वप्राप्तौ भव्यत्वनिवृत्तेः ३ । अभव्यजीवाः, अभव्यत्वमङ्गीकृत्य, अनाद्यपर्यवसिताः ४ । इत्येवं चेतनद्रव्यस्य सादि-सपर्यवसितादिका चतुर्विधा स्थितिः । अचेतनद्रव्यमुररीकृत्याह—'खंधेत्यादि' द्व्यणुकादिस्कन्धाः सादिसपर्यवसिताः, एकेन द्व्यणुकत्वादिना परिणामेनोत्कृष्टतोऽपि पुद्गलद्रव्यस्याऽसंख्येयकालमेव स्थितेः १ । अनागताद्धा भविष्यत्कालरूपा साद्यपर्यवसिता २ । अतिक्रान्तकालरूपाऽतीताद्धा अनादिसपर्यवसिता ३ । आकाश-धर्मा-ऽधर्मास्तिकायादयस्त्वनाद्यपर्यवसिताः ४ । इत्येवं चेतनारहितस्यापि द्रव्यस्य चतुर्विधा स्थितिः । तदेवमभिहितो द्रव्यकालः ॥ २०३४ ॥ सांप्रतमद्धाकालस्वरूपोपदर्शनार्थमाह—

अद्धाकालः

सूरकिरियाविसिट्ठो गोदोहाइकिरियासु निरवेक्खो। अद्धाकालो भण्णइ समयक्खेत्तम्मि समयाई ॥

(सूरक्रियाविशिष्टो गोदोहादिक्रियासु निरपेक्षः । अद्धाकालो भण्यते समयक्षेत्रे समयादयः ॥२०३५ ॥)

सूरो भास्करस्तस्य क्रिया मेरोभ्रतसृष्वपि दिक्षु प्रदक्षिणतोऽजस्रं भ्रमणलक्षणा, सूरस्योपलक्षणत्वाच्चन्द्र-ग्रह-नक्षत्र-ताराणामपीहेत्थंभूता क्रिया गृह्यते, तया सूर्यादिक्रियया विशिष्टो विशेषितो व्यक्तीकृतोऽर्धतृतीयद्वीपसमुद्रलक्षणे समयक्षेत्रे यः समया-ऽऽवलिकादिरर्थः प्रवर्तते, न परतः, सूर्यादिक्रियाऽभावात्, सोऽद्धाकालो भण्यते । क्रियैव परिणामवती कालो नान्य इति । ये कालमपह्नुवते तन्मतव्यवच्छेदार्थमाह—गोदोहादिक्रियासु निरपेक्षः । न खलु यथोक्तोऽद्धाकालः क्रियां गोदोहाद्यात्मिकामपेक्ष्य प्रवर्तते, किन्तु सूर्यादिगतिम् ; तथाहि—यावद्

१ किमयं भगवन् ! काल इति प्रोच्यते ? । गौतम ! जीवाश्चैव, अजीवाश्चैव ।

पुनरिच्छाकार-मिथ्यादुष्कृतादिदशविधसाधुसमाचाररूपा । सा च—*'इच्छा मिच्छा तहक्कारो आवस्सिया य निसीहिया । आपुच्छणा य पडिपुच्छा छंदणा य निमंतणा ॥ १ ॥ उवसंपया य काले सामायारी भवे दसविहा उ ॥'*(इच्छा मिथ्या तथाकार आवश्यकी च नैषेधिकी । आपृच्छना च प्रतिपृच्छा छन्दना च निमन्त्रणा ॥ १ ॥ उपसंपदा च काले सामाचारी भवेद् दशविधा तु ।)

इत्यादिमूलावश्यकनिर्युक्तौ(पृ० १२१)संक्षेपतः प्रतिपादिता, इह तु सुगमत्वाद् भाष्यकृता नोक्ता, इति तत एवानुसरणीयेति । पदविभागसामाचारी छेदसूत्राणि । कुतः पुनरुपरिमश्रुतादियं त्रिविधापि सामाचार्युपक्रान्ता ? इति चेत् । उच्यते—ओघसामाचारी तावद् नवमपूर्वगताऽऽचाराभिधानतृतीयवस्तुनि यद् विंशतितमं प्राभृतं तदन्तर्गतौघप्राभृतप्राभृतादुद्धृत्योपक्रम्यौघनिर्युक्तिरूपसंक्षिप्तग्रन्थान्तररूपतया ग्रथित्वा कारुण्यघनैः परोपकारनिरतैः स्थविरैस्तथाविधायु-र्बल-मेधादिरहितानामैदंयुगीनानां साधूनां यथोक्तोपरिमश्रुतस्याध्ययनयोग्यत्वाभावं, पुरस्तात् तद्व्यवच्छेदं चापेक्ष्य, अनुग्रहार्थं सुखेनैवाध्ययन-परावर्तन-चिन्तन-तदर्थपरिज्ञाना-ऽनुष्ठानार्थं प्रत्यासन्नीकृत्य प्रदत्ता । दशविधसामाचारी पुनरुत्तराध्ययनेभ्यः षड्विंशतितमाध्ययनादुद्धृत्योपक्रम्य स्वल्पतरकालप्रव्रजितानां यथोक्तश्रुताध्ययनायोग्यानां साधूनामनुग्रहार्थं प्रत्यासन्नीकृत्य प्रदत्ता । पदविभागसामाचार्यपि च्छेदग्रन्थगतसूत्ररूपा नवमपूर्वादेव निर्यूढेति ॥ २०४० ॥

अथ यथायुष्कोपक्रमकालमाह—

अज्झवसाण निमित्ते आहारे वेयणा पराघाए। फासे आणापाणू सत्तविहं भिज्जए आउं॥२०४१॥

(अध्यवसाने निमित्ते आहारे वेदनायां पराघाते । स्पर्शे आना-ऽपानयोः सप्तविधं भिद्यत आयुः ॥ २०४१ ॥)

अतिहर्ष-विषादाभ्यामधिकमवसानं चिन्तनमध्यवसानं तस्माद् भिद्यते खण्ड्यत उपक्रम्यत आयुः, अतिशयेन हृदयसंरोधात् । अथवा, राग-स्नेह-भयभेदादध्यवसानं त्रिधा, तस्मादायुर्भिद्यते । यथा—एकं रूपाधिकं युवानं जलं पीत्वा निवृत्तमपि वीक्षमाणा काचित् कामिनी जलाधारं(प्र०...जलधारां)प्रक्षिपन्त्येवातिरागाध्यवसायाद् मुक्ता प्राणैः पतितेति । अन्या त्वतिस्नेहाद्दलीकामपि मृतभर्तृवार्तां श्रुत्वा मृता, भर्तापि तथैव तन्मरणश्रवणाद् मृतः । रूपादिगुणाकृष्टचेतसां रागः, सामान्येन तु प्रतिबन्धः स्नेह इत्यनयोर्विशेषः । अतिभयादध्यवसायादायुष्कोपक्रमः, यथा गजसुकुमालवधकसोमिलद्विजातीयस्येति । विस्तरतस्तूदाहरणान्यावश्यकटीकातोऽवसेयानीति । निमित्तं दण्ड-कशादिकं यस्यति, तत्र च सत्यायुर्भिद्यते । तथा, आहारे समधिकेऽभ्यवहृते, वेदनायां चातिशयवत्यां शिरो-ऽक्षि-कुक्ष्यादिप्रभवायाम्, पराघाते च गर्ताऽऽपातादिसमुत्थे, तथा स्पर्शे भुजङ्गादिसंबन्धिनि, तथा, प्राणा-ऽपानयोश्च निरोधे सत्यायुर्भिद्यत इति एवं सप्तविधं सप्तभिः प्रकारैः प्राणिनामायुर्भिद्यत उपक्रम्यत इति ॥ २०४१ ॥ 'निमित्ते सत्यायुर्भिद्यत' इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि निमित्तानि ? इत्याह—

यथायुष्कभेदहेतवः ७.

सीउण्हं अरइ भयं खुहा पिवासा य वाही य २०४२

दंड-कस-सत्थ-रज्जू अग्गी उदगपडणं विसं वाला। घंसण-घोलण-पीलण आउस्स उवक्कमा एए २०४३

मुत्त-पुरीसनिरोहे जिन्नाजिन्ने य भोयणे बहुसो। (शीतो-ष्णमरतिर्भयं क्षुधा पिपासा च व्याधिश्च ॥ २०४२ ॥)

(दण्ड-कशा-शस्त्र-रज्जवोऽग्निरुदकपतनं विषं व्यालाः । घर्षण-घोलन-पीडनान्यायुष उपक्रमा एते ॥ २०४३ ॥)

(मूत्र-पुरीषनिरोधो जीर्णाजीर्णे च भोजने बहुशः । शीतोष्णम्, अरतिः, भयम्, क्षुत्, पिपासा च, व्याधिश्च, मूत्र-

दण्ड-कशा-शस्त्र-रज्जवः, अग्निः, उदकपतनम्, विषम्, व्यालाः, इत्येते एवंप्रकारा आयुष उपक्रमहेतुत्वादुपक्रमाः । तत्र दण्डादयः पुरीषनिरोधः, जीर्णाजीर्णे च भोजने बहुशः, घर्षण-घोलन-पीडनानि, अङ्गुष्ठका-ऽङ्गुलिगृहीतसंचाल्यमानयूकाया इव । पीडनमिक्ष्वादेरि-प्रतीताः । व्यालाः सर्पाः, दुष्टगजाश्चोच्यन्ते । घर्षणं चन्दनस्येव, घोलनमङ्गुष्ठका-ऽङ्गुलिगृहीतसंचाल्यमानयूकाया इव । पीडनमिक्ष्वादेरि-वेति । आह—नन्वध्यवसानादीन्यपि निमित्तान्येवायुष्कोपक्रमस्य, तत्कोऽत्र भेदः ? । सत्यम्, किन्त्वान्तरे-तरविचित्रोपाधिभेदेन भेदाद् विस्तरप्रियविनेयानुग्रहार्थत्वाद् वा न दोषः ॥ इति निर्युक्तिगाथाचतुष्टयार्थः ॥ २०४२–२०४३ ॥

अथ सामाचार्या उपक्रमकालत्वं समर्थयन्नाह भाष्यकारः—

ओहाइतिविह एसो उवक्कमो समयचज्जाए ॥२०४४॥

जेणोवरिमसुयाओ सामायारिसुयमाणियं हेट्ठा।

(येनोपरिमश्रुतात् सामाचारीश्रुतमानीतमधस्तात् । ओघादिस्त्रिविध एष उपक्रमः समयचर्यया ॥ २०४४ ॥)

(येनोपरिमश्रुतात् सामाचारीश्रुतमानीतमधस्तात् सामाचारीप्रतिपादकं श्रुतमधस्तादिदानींतनकालेऽपि समानीतम्-अस्मदा-पूर्वनिर्दिष्टाद् नवमपूर्वादेरुपरिमश्रुतादुद्धृत्य येन साधुसामाचारीप्रतिपादकं श्रुतमधस्तादिदानींतनकालेऽपि समानीतम्-अस्मदा-दीनां समीपीकृतं स एषः—समस्तसाधुवर्गप्रत्यक्षः, 'ओहाइ त्ति' ओघनिर्युक्तिः, तथा 'इच्छा मिच्छा तहकारो' इत्यादिदशधासामाचारी-प्रतिपादको ग्रन्थः, छेदसूत्राणि चेति त्रिविधः समयचर्यया समयपरिभाषयोपक्रमः सामाचार्युपक्रमकालो भण्यत इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति—लोके सामाचार्युपक्रमकालतया न कश्चित् कालो रूढः समस्ति, आगमे पुनरसौ भण्यते । कथम् ? इति चेत् । उच्यते—येन प्रभूतेन कालेन नवमपूर्वादिगतं सामाचारीश्रुतं शिष्योऽध्येतुमलप्स्यत, स कालः सामाचारीश्रुतोपक्रमणद्वारेण स्थविरैरुपक्रम्य किलार्वाग्व्यानीतः, तत्कालस-भ्यस्य सामाचारीश्रुतस्य स्थविरैरिदानीमपि विनेयेभ्यः प्रदानात् । ततश्च सामाचार्युपक्रमद्वारेणोपचारतः कालस्यापि तस्योपक्रान्तत्वात् सामाचार्युपक्रमकालोऽसौ भण्यत इति ॥ २०४४ ॥ आयुष्कोपक्रमस्यापि यथायुष्कोपक्रमकालतां दर्शयन्नाह—

सोवक्कमाउयाणं स जीविउवक्कमणकालो ॥२०४५॥

जं जीवियसंवट्टणमज्झवसाणाइहेउसंजणियं।

(यज्जीवितसंवर्तनमध्यवसानादिहेतुसंजनितम् । सोपक्रमायुष्काणां स जीवितोपक्रमणकालः ॥ २०४५ ॥)

(यज्जीवितसंवर्तनमध्यवसानादिहेतुसंजनितम् । किम् ? इत्याह—यज्जीवितस्य यथाबद्धस्य दीर्घकालवेद्य-स जीवितोपक्रमणकालो यथायुष्कोपक्रमणकालोऽभिधीयत इत्यर्थः, यत् । किम् ? इत्याह—यज्जीवितस्य यथाबद्धस्य दीर्घकालवेद्य-

सामाचार्यु-
पक्रमकाल

स्यायुष्कस्य संवर्तनं स्वल्पस्थितिकत्वापादनम् । केषाम् ? । सोपक्रमायुषां जीवानाम्, निरुपक्रमायुषां निकाचितावस्थस्यैव बद्धस्याऽपवर्तना-योगात् । किं नु निर्हेतुकमेव जीवितसंवर्तनम् ? । न, इत्याह—अध्यवसान-निमित्तादिहेतुसंजनितम् । अत्राप्ययमभिप्रायः—यश्चिरेण मरण-कालोऽभविष्यदसावायुष्कर्मस्थित्यपवर्तनद्वारेणोपचारतः किलोपक्रम्यार्वागानीत इत्यसौ यथायुष्कोपक्रमकाल उच्यत इति ॥ २०४५ ॥

विशेषा•

नन्वेवमुपक्रमः किमायुष एव भवति, आहोस्विदन्यासामपि ज्ञानावरणादिप्रकृतीनाम् ? इति विनेयप्रश्नमाशङ्क्याह—

सव्वपगईणमेवं परिणामवसादुवक्कमो होज्जा। पायमनिकाइयाणं तवसा उ निकाइयाणं पि ॥२०४६॥

(सर्वप्रकृतीनामेवं परिणामवशादुपक्रमो भवेत् । प्रायोऽनिकाचितानां तपसा तु निकाचितानामपि ॥ २०४६ ॥)

सर्वकर्म-प्रकृतीना-मुपक्रमः

न केवलमायुषः, किन्तु सर्वासामपि ज्ञानावरणादिप्रकृतीनां शुभाशुभपरिणामवशादपवर्तनाकरणेन यथायोगं स्थित्यादिखण्डनद्वारेणा-पवर्त्यमानानामुपक्रमो भवति । स च प्रायो निकाचनाकरणेनानिकाचितानां स्पृष्ट-बद्ध-निधत्तावस्थानामेव भवति । प्रायोग्रहणस्य फलमाह—तीव्रेण तपसा पुनर्निकाचितान्यपि कर्माण्युपक्रम्यन्त एव । यदि पुनर्यथा बद्धं तथैवानुपक्रान्तं सर्वमपि कर्म वेद्यते, तदा मुक्तिगमनं कस्यापि न स्यात्, तद्भवसिद्धिकानामपि नियमेन सत्तायामन्तः सागरोपमकोटीकोटिस्थितिकस्य कर्मणः सद्भावात् । एतच्च स्वत एव वक्ष्यति । तत्रापि एव किमित्यत्रोपक्रमकाल उक्तो न शेषकर्मणाम् ? इति चेद् । उच्यते—लोक आयुष्कोपक्रमस्यैव प्रसिद्धत्वात् तदुपक्रमकाल एवेह प्रोक्तः, उपलक्षणव्याख्यानाच्छेषकर्मोपक्रमकालोऽपि द्रष्टव्य इति ॥ २०४६ ॥ अथ प्रेरकः प्राह—

कम्मोवक्कामिज्जइ अपत्तकालं पि जइ तओ पत्ता। अकयागम-कयनासा मोक्खाणासासया दोसा २०४७

(कर्मोपक्रम्यतेऽप्राप्तकालमपि यदि ततः प्राप्ताः । अकृतागम-कृतनाशौ मोक्षानाश्वासता दोषाः ॥ २०४७ ॥)

कर्मोपक्रमे कृतनाशा-कृताभ्याग मदोषौ स्तः ?

ननु यद्यप्राप्तकालमपि बहुकालवेद्यं कर्मेत्युपक्रम्यते—इदानीमपि क्षिप्रमेव वेद्यते, ततस्तदकृतागम-कृतनाशौ, मोक्षानाश्वासता चेत्येते दोषाः प्राप्ताः; तथाहि—यदिदानीमेवोपक्रमात् कृतान्यस्थित्यादिरूपं कर्म वेद्यते तद् पूर्वमकृतमेवागतम्, इत्यकृताभ्यागमः । यत् तु पूर्वं दीर्घस्थित्यादिरूपतया कृतं बद्धं तस्यापवर्तनाकरणोपक्रमेण नाशितत्वात् कृतनाशः । ततो मोक्षेऽप्येवमनाश्वासः, सिद्धानामप्येवमकृतकर्माभ्या-गमेन प्रतिपातप्रसङ्गादिति ॥ २०४७ ॥ अत्रोत्तरमाह—

न हि दीहकालियस्स वि नासो तस्साणुभूइओ खिप्पं। बहुकालाहारस्स व दुयमग्गियरोगिणो भोगो

(न हि दीर्घकालिकस्यापि नाशस्तस्यानुभूतितः क्षिप्रम् । बहुकालाहारस्येव द्रुतमग्निकरोगिणो भोगः ॥ २०४८ ॥)

'न कृतनाशादयो दोषाः' इति प्रकरणाद् गम्यते । कुतः ? इत्याह—न यस्मात् तस्यायुष्कादेः कर्मणो दीर्घकालिकस्यापि दीर्घस्थित्यादिरूप-तया बद्धस्याप्युपक्रमेण नाशः क्रियते । कुतः ? इत्याह—क्षिप्रं शीघ्रमेव सर्वस्यापि तस्याध्यवसायवशादनुभूतेर्वेदनात् । यदि हि तद् बहुकाल-

वेद्यं कर्माविदितमेव नश्येत्, यथान्यस्थित्यादिविशिष्टं वेद्यते तत् ततोऽन्यदेव भवत्, तदा कृतनाश-ऽकृताभ्यागमौ भवेताम्; यदा तु तदेव
दीर्घकालवेद्यमध्यवसायविशेषादुपक्रम्य स्वल्पेनैव कालेन वेद्यते तदा कथं कृतनाशादिदोषः ? । यथा हि बहुकालभोगयोग्यस्याहारस्य धान्य-
मूढकदशकादेरग्निरोगिणो भस्मकव्यात्याधिमतो द्रुतं स्वल्पकालेनैव भोगो भवति, न च तत्र कृतनाशः, नाप्यकृताभ्यागम इति; एवमिहापि
भावनीयमिति । अत्राह—ननु यद् बद्धं तद्यदि स्वल्पकालेन सर्वमपि वेद्यते, तर्हि प्रसन्नचन्द्रादिभिः सप्तमनरकपृथ्वीयोग्यमसातवेदनीयादिकं
कर्म बद्धं श्रूयते, तद्यदि सर्वमपि तैर्वेदितं, तर्हि सप्तमनरकपृथ्वीसम्भविदुःखोदयप्रसङ्गः, अथ न सर्वमपि वेदितम्, तर्हि कथं न कृतनाशा-
दिदोषः ? । सत्यमुक्तम्, किन्तु प्रदेशापेक्षयैव तस्य सर्वस्यापि शीघ्रमनुभवनमुच्यते, अनुभागवेदनं तु न भवत्यपीति ॥ २०४८ ।

एतदेवाह—

सव्वं च पएसतया भुञ्जइ कम्ममणुभावओ भइयं । तेणावस्साणुभवे के कयनासादओ तस्स ? २०४९

(सर्वं च प्रदेशतया भुज्यते कर्मानुभावतो भाज्यम् । तेनावश्यमनुभवे के कृतनाशादयस्तस्य ॥ २०४९ ॥)

सर्वमष्टप्रकारमपि कर्म सोत्तरभेदं प्रदेशतया प्रदेशानुभवद्वारेण भुज्यते वेद्यत एव, इत्येष तावद् नियमः; अनुभागस्तु—रसानुभव-
(प्र०...रसानुभव)माश्रित्येत्यर्थः, भजनीयं विकल्पनीयम्—अनुभागः कोऽपि वेद्यते, कोऽपि पुनरध्यवसायविशेषेण हतत्वाद् न वेद्यत इत्यर्थः ।
तदुक्तमागमे—'तत्थ णं जं तं अणुभागकम्मं तं अत्थेगइयं वेएइ, अत्थेगइयं नो वेएइ; तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ'' (तत्र यत्
तदनुभागकर्म तदस्त्येकं वेद्यते, अस्त्येकं नो वेद्यते; तत्र यत्तत् प्रदेशकर्म तद् नियमाद् वेद्यते ।) इति । अतः प्रसन्नचन्द्रादिभिस्तस्य नरकयोग्य-
कर्मणः प्रदेशा एव नीरसा इह वेदिताः, न त्वनुभागः, तस्य शुभाध्यवसाये न हतत्वात् । अत एव न तेषां नरकसम्भविदुःखोदयः, कर्मणां
विपाकानुभव एव सुख-दुःखयोर्वेदनात् । येनैवम्, तेन बद्धस्य कर्मणः सर्वेषामपि प्रदेशानामवश्यं वेदनात् के किल तस्य कर्मोपक्रमकर्तुः
कृतनाशादयो दोषाः ? न केचिदित्यर्थः ।

आह—नन्वेवमप्यनुभागो यथा बद्धस्तथैव प्रसन्नचन्द्रादिभिर्न वेदित इति कथं न कृतनाशः ? । अस्त्वेवं कृतनाशः, न नः काचिद् बाधा, यदि
ह्यध्यवसायविशेषेणोपहतत्वाद् नश्यति रसः, तदा किमनिष्टम् ? । सर्वस्यापि ह्यष्टप्रकारकर्मणो मूलोच्छेदाय यतन्त एव साधव इत्यभीष्ट एवेत्थं तेषां
कृतनाशः । यदा बहुरसं बहुस्थितिकं च सत् कर्माल्परसमल्पस्थितिकं च कृत्वा वेदयति, तदा तस्याल्परसस्याल्पस्थितिकस्य च कर्मणः पूर्वमकृत
स्यागमः, ततश्च मोक्षेऽप्यनाश्वासः, सिद्धानामप्यकृतकर्मानुगमेन पुनरावृत्तिप्रसङ्गात्, इति चेत् । तदयुक्तम्, यदि ह्यल्परसत्वमल्पस्थिति-
कत्वं च कर्मणोऽत्र निर्हेतुकं स्यात् तदा स्यादेयम्, तच्च नास्ति अल्परसत्वस्याध्यवसायविशेषकृतत्वेनाकृताभ्यागमत्वायोगात्, अल्पस्थिति-
कत्वमप्यायुष्कादीनां न निर्हेतुकमेव जायते, अध्यवसान-निमित्तादिहेतूनां दर्शितत्वात्, अतस्तस्यापि कथमकृतागमत्वम् ? । अत एव न

सिद्धानां कर्मसमागमः, तदागमहेतूनां तेष्वभावात्, इत्यलं प्रसङ्गेन, भाष्यकारेणाप्यस्यार्थस्य प्रपञ्चयिष्यमाणत्वादिति ॥ २०४९ ॥

युक्तियुक्तश्चोपक्रमः कर्मणाम्। कुतः? इत्याह—

उदय-खय-खयोवसमो-वसमा जं च कम्मणो भणिया। दव्वाइपंचयं पइ जुत्तमुवक्कामणमओ वि॥

(उदय-क्षय-क्षयोपशमो-पशमा यच्च कर्मणो भणिताः। द्रव्यादिपञ्चकं प्रति युक्तमुपक्रमणमतोऽपि ॥ २०५० ॥)

विशेषा० कर्मोदय-क्षयोपशमादयो द्रव्यादिपञ्चक-सापेक्षाः

यच्च यस्मादुदयश्च क्षयश्च क्षयोपशमश्चोपशमश्चोदय-क्षय-क्षयोपशमो-पशमास्ते कर्मणो द्रव्य-क्षेत्र-काल-भव-भावपञ्चकं प्रति भणिताः—द्रव्यादीनाश्रित्योक्ताः, अतोऽपि कारणाच्छस्त्रादिद्रव्याणि प्राप्यायुष्कादीनां युक्तमुपक्रमणं क्षय इति। तथाहि—असातवेदनीयस्य कर्मणो द्रव्यमहिविष-कण्टकादि प्राप्योदयो भवति, क्षेत्रं तु नरकावासादिकम्, कालं तीव्रनिदाघसमयादिकम्, भवं नारकभवादिकम्, भावं तु वृद्धभावादिकम्। क्षयोऽप्यस्य द्रव्यं सद्गुरुचरणारविन्दादिकं प्राप्य भवति, क्षेत्रं तु पुण्यतीर्थादिकम्। कालं सुषमदुःषमादिकम्, भवं सुमनुजकुलजन्मलक्षणम् भावं तु सम्यग्ज्ञान-चरणादिकम्। क्षयोपशमो-पशमौ तु वेदनीयस्य न भवतः। एवं मोहनीयेऽपि मिथ्यात्वमोहनीयस्य द्रव्यं कुतीर्थ्यादिकं प्राप्योदयो भवति, क्षेत्रं तु कुरुक्षेत्रादिकम्, साध्वादिरहितदेशादिकं वा, कालं दुःषमादिकम्, भवं तेजो-वाय्वेकेन्द्रियादिकम्, अनार्यमनुजकुलरूपं (प्र०...कुलजन्मरूपं) वा, भावं तु कुसमयदेशनादिकमिति। क्षय-क्षयोपशमो-पशमास्त्वस्य द्रव्यं तीर्थकरादिकं प्राप्य भवन्ति, क्षेत्रं तु महाविदेहादिकम्, कालं सुषमदुःषमादिकम्, भवं सुमनुजकुलजन्म, भावं तु सम्यग्ज्ञान-चरणादिकमिति। एवं शेषेऽपि ज्ञान-दर्शनावरणादिके कर्मणि निद्रावेदनीयकर्मणो माहिषदधि-वृन्ताकादिकं द्रव्यमासाद्योदयो भवति, क्षेत्रं त्वनूपादिकम्, कालं ग्रीष्मादिकम्, भवमेकेन्द्रियादिकम्, भावं तु वृद्धत्वादिकमिति। क्षयोऽप्यस्योक्तानुसारेण वाच्यः। क्षयोपशमो-पशमौ त्वस्यापि न भवतः। एवमन्येषामपि कर्मणामुदयादयो यथायोगं द्रव्यादीन् प्राप्य स्वधिया भावनीया इति ॥ २०५० ॥

अथ दृष्टान्तद्वारेण कर्मणां द्रव्य-क्षेत्रादिसहकारिकारणापेक्षां साधयन्नाह—

पुण्णा-ऽपुण्णकयं पि हु सायासायं जहोदयाईए। वज्झबलाहाणाओ देइ तहा पुण्ण-पावं पि ॥२०५१॥

(पुण्या-ऽपुण्यकृतमपि खलु साता-ऽसातं यथोदयादीन्। बाह्यबलाधानाद् ददाति तथा पुण्य-पापमिति ॥ २०५१ ॥)

यथा सातं सुखम्, असातं तु दुःखं पुण्या-ऽपुण्यस्वरूपकर्मजनितमपि स्रक्-चन्दना-ऽङ्गना-ऽहिविष-कण्टकादिना बाह्येन सहकारिणा यद् बलस्य सामर्थ्यस्याधानं विधानं तस्मादेवोदयादीन् ददाति, न त्वेवमेव पुण्य-पापोदयमात्रात्। ततश्च यथैतत् सकललोकस्यानुभवसिद्धं सुख-दुःखाख्यं कार्यं बाह्यान् द्रव्य-क्षेत्रादीनपेक्ष्यैवोदेति क्षीयते वा, न पुनरेवमेव, तथा तत्कारणं पुण्य-पापात्मकं कर्मापि द्रव्य-क्षेत्रादीनपेक्ष्यैवोदेति क्षीयते चेति सिद्धमेव। न हि 'कार्यं द्रव्यादीनपेक्षते, तत्कारणं तु तन्निरपेक्षम्' इति शक्यते वक्तुम्। न खलु 'कार्यभूतो

घटभक-चीवरादीन्यपेक्ष्यैव जायते, तत्कारणभूतस्तु कुलालश्चकाद्यनपेक्ष एव घटं जनयति' इत्युच्यमानं शोभां बिभर्ति । तस्मादुदयादीन् प्रति द्रव्यादिसव्यपेक्षाणां कर्मणां युक्तस्तत्सन्निधानादुपक्रम इति ॥ २०५१ ॥

यदि पुनर्यथा बद्धं तथैव वेद्यते सर्वं कर्म, न पुनरुपक्रम्यते, तदा किं दूषणम् ? इत्याह–

विशेषा कर्म यथ बद्धं तथैं वेदने दूषणम्

जइ ताणुभूइउ च्चिय खविज्जए कम्ममन्नहा न मयं । तेणासंखभवज्जियनाणागइकारणत्तणओ ॥२०५२॥

नाणाभवाणुभवणाभावादेक्कम्मि पज्जएणं वा । अणुभवओ बंधाओ मोक्खाभावो स चाणिट्ठो ॥२०५३॥

(यदि तावदनुभूतित एव क्षप्यते कर्मान्यथा न मतम् । तेनासंख्यभवार्जितनानागतिकारणत्वतः ॥ २०५२ ॥)

(नानाभवानुभवनाभावादेकस्मिन् पर्यायेण वा । अनुभवतो बन्धाद् मोक्षाभावः स चानिष्टः ॥ २०५३ ॥)

यदि तावद् यथा बद्धं तथैव प्रतिसमयानुभूतितः प्रतिसमयं विपाकानुभवनेन कर्म क्षप्यत इति तवानुमतं, नान्यथा, नोपक्रमद्वारेणाऽऽशुवेव तत्क्षपणमभिप्रेतम्; हन्त ! तेन तर्हि सर्वस्यापि जन्तोर्मोक्षाभावस्त्वदभिप्रायेण प्राप्नोति, स चानिष्ट एव । कस्मात् पुनर्मोक्षाभावप्राप्तिः ? इत्याह–तद्भवसिद्धिकस्यापि सत्तायामसंख्येयभवार्जितकर्मणः सद्भावात्, तस्य च नानाध्यवसायबद्धत्वेन नरकादिनानागतिकारणत्वात्, ततस्तस्य विपाकत एवानुभवन एकस्मिन्नपि तत्र चरमभवे नानाभवानामनुभवनं प्राप्नोति, तच्चायुक्तम्, कुतः ? इत्याह–'नाणाभवाणुभवणाभावादेक्कम्मि त्ति' तत्र नैकस्मिन् मनुष्यगतिवर्तिनि चरमभवे नारक-तिर्यगादिनानाभवानां परस्परविरुद्धत्वेनानुभवनाभावात् । तर्हि तन्नानागतिकारणं कर्म पर्यायेणापि क्रमेण नानाभवेष्वनुभूय सिध्यतु, किमेतावता विनश्यति ? । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह–'पज्जएणं वा अणुभवओ बन्धाउ त्ति' इदमुक्तं भवति–पर्यायेण वा क्रमेण तान् नानाभवान् विपाकतोऽनुभवतः पुनरपि नानागतिकारणस्य कर्मणो बन्धः, पुनरपि च क्रमेण नानाभवभ्रमणम्, पुनर्नानागतिकारणकर्मबन्ध इत्येवं मोक्षाभावः । एतच्चानिष्टम् । तस्मादेष्टव्यः कर्मणामुपक्रम इति ॥ २०५२–२०५३ ॥ अथ प्रकारान्तरेणोत्तरदित्सया पूर्वविहितमेव प्रेर्यं पुनः कारयन्नाह—

उपक्रम-योग्यं क साध्यरो समम्

नणु तत्थ जहोवचियं तहाणुभवओऽकयागमाईया । तप्पाओग्गं तं चिय तेण च्चियं सज्झरोगो व्व ॥

(ननु तत्र यथोपचितं तथानुभवतोऽकृतागमादिकाः । तत्प्रायोग्यं तदेव तेन चितं साध्यरोग इव ॥ २०५४ ॥)

'नणु तत्थ जहोवचियं ति' ननु यदुपक्रमाल्लघुस्थितिकं कृत्वा जीवो वेदयति, तदायुष्कर्म न भवति । कथंभूतम् ? इत्याह—येन रेण वर्षशतभोग्यत्वलक्षणेन पूर्वमुपचितं तेन जीवेन बद्धं 'यथोपचितमि'ति यादृशं पूर्वजन्मनि बद्धं तादृशमेव तत्र भवतीत्यर्थः । यर्थं हि दीर्घकालस्थितिकं पूर्वभवे बद्धम्, उपक्रमानन्तरं तु यदन्तर्मुहूर्तादिलघुस्थितिकमनुभवत्यायुस्तदन्यदेव, अन्यथाऽनुभवादिति । ततः को दोषः ? इत्याह–'तहाणुभवओ इत्यादि' तथा तेन प्रकारेण पूर्वबद्धविलक्षणमायुरनुभवतो जीवस्य पूर्वोक्ता अकृतागमादयो

दोषाः प्रसजन्ति । अत्रोत्तरमाह–'तप्पाओग्गमित्यादि' तस्योपक्रमस्य प्रायोग्यं योग्यं तत्प्रायोग्यमुपक्रमार्हमेव तदायुः कर्म येन सोपक्रमायुषा जीवेन चितं पूर्वजन्मनि बद्धम्, साध्यरोगवदिति । ततश्च यथोपक्रमसाध्यो रोगो व्याधिः केनापि प्रागुपार्जित इत्युपक्रम्य तं स्फोटयति, न च तस्य तथा कुर्वतोऽकृतागमादयः, एवमायुरप्युपक्रमसाध्यतया बद्धत्वात् यद्युपक्रम्यैव वेदयति तदा के तस्याकृतागमादयः ? इति ॥ २०५४॥ ननु साध्योऽसाध्यो वा रोग इति कथं ज्ञायते ? इत्याह—

विशेषा•

दोषा उपक्रमार्हानर्ही

साध्या-साध्याभ

अणुवक्कमओ नासइ कालेणोवक्कमेण खिप्पं ति। कालेणेवाऽसज्झो सज्झासज्झं तहा कम्मं ॥२०५५॥

(अनुपक्रमतो नश्यति कालेनोपक्रमेण क्षिप्रमिति । कालेनैवाऽसाध्यः साध्यासाध्यं तथा कर्म ॥ २०५५ ॥)

'साध्यो रोगः' इति वर्तते । स चानुपक्रमत उपक्रमाभावात् कालेन निजभुक्तिच्छेदेन नश्यति, उपक्रमेण तु विहितेन क्षिप्रमर्वागपि शीघ्रं नश्यति, साध्यत्वादेव । यस्त्वसाध्यो रोगः स कालो मरणं तेनैव नश्यति, न तूपक्रमशतैरपि, तथा कर्मापि यत् साध्यं बन्धकालेऽप्युपक्रमसव्यपेक्षमेव बद्धं तदुपक्रमसामग्र्यभावे कालेन संपूर्णवर्षशतादिलक्षणेन निजभुक्तिच्छेदेन नश्यति, उपक्रमसामग्रीसंनिधाने तु शीघ्रमन्तर्मुहूर्तादिनैव कालेन नश्यति, साध्यत्वादेव । यत् पुनरसाध्यं बन्धकाले निकाचितावस्थमनुपक्रममेव बद्धं तदनेकोपक्रमसद्भावेऽपि निजभुक्तिपरिपूर्तिकालमन्तरेण न नश्यतीति ॥ २०५५ ॥ अस्यैवार्थस्य साधनार्थं प्रमाणमाह—

सज्झासज्झं कम्मं किरियाए दोसओ जहा रोगो। सज्झमुवक्कामिज्जइ एत्तो च्चिय सज्झरोगो व्व २०५६

(साध्यासाध्यं कर्म क्रियाया दोषतो यथा रोगः । साध्यमुपक्रम्यत एतस्मादेव साध्यरोग इव ॥ २०५६ ॥)

'किरियाए त्ति' क्रियाया उपक्रमलक्षणायाः साध्यमसाध्यं च कर्म भवतीति प्रतिज्ञा । 'दोसउ त्ति' दोषत्वादिति हेतुः । यो यो दोषः स स उपक्रमक्रियायाः साध्योऽसाध्यश्च भवति, यथा ज्वरादिरोगः, यच्च साध्यं तदुपक्रम्यते, 'एत्तो च्चिय त्ति' साध्यत्वादेव । साध्यरोगवदिति ॥ २०५६ ॥ अथवा, प्रकारान्तरेण प्रमाणमाह—

सज्झामयहेऊओ सज्झनियाणासओऽहवा सज्झं। सोवक्कमणमयं पिव देहो देहाइभावाओ ॥२०५७॥

(साध्यामयहेतुतः साध्यनिदानाश्रयतोऽथवा साध्यम् । सोपक्रमणमयमिव देहो देहादिभावात् ॥ २०५७ ॥)

अथवा, सहोपक्रमणेन वर्तते सोपक्रमणं वेदनीयादिकं साध्यमुपक्रमक्रियाविषयभूतं कर्मेति प्रतिज्ञा । उपक्रमस्य साध्यश्चासावामयश्च साध्यामयस्तद्धेतुत्वादिति हेतुः । यथाऽयमेव प्रत्यक्षो देहः, गण्डच्छेदादिद्वारेण देहोऽपि साध्य उपक्रमक्रियाविषयः सोपक्रमश्चेति साध्यविकलत्वाभावो दृष्टान्तस्य । साध्यामयस्य च गण्डादेः कारणत्वाद् देहस्य साधनविकलत्वस्याप्यभावः । अथवा, हेत्वन्तरभावादन्यथा प्रमाणम्—सोपक्रमणं साध्यं कर्मेति सैव प्रतिज्ञा, साध्यनिदानाश्रयत्वादिति हेतुः । तत्र निदानं कारणं साध्यकर्मजनकं च निदानमपि साध्यमु-

कर्मणः साध्यत्व-सोपक्रमत्वसिद्धि

ध्यते, साध्यं च तद् निदानं च साध्यनिदानम्, तस्याश्रयः साध्यनिदानाश्रयः, तद्भावः साध्यनिदानाश्रयत्वं, तस्मात् साध्यनिदानाश्र-
यत्वात् साध्यनिदानजन्यत्वादिति भावः निदानस्य साध्यत्वं कथं ज्ञायते ? इति चेत् । उच्यते–साध्यकर्मजनकत्वात् । कर्मणोऽपि साध्यत्वं
कथमवसीयते ? इति चेत् । उच्यते–उपक्रमान्यथानुपपत्तेरिति ।

आह–नन्वुपक्रम एव ह्यत्र साध्यः, ततस्तदसिद्धौ कर्मणः साध्यत्वं न सिध्यति, तदसिद्धौ तु कर्मजनकनिदानस्यापि साध्यत्वासिद्धिः,
इति 'साध्यनिदानजन्यत्वात्' इति साध्यत्वविशेषणासिद्धयाऽसिद्धो हेतुरिति । सत्यम्, किन्त्वेवं मन्यते–"जइ ताणुभूइउ चिय सविजए
कम्मं' (गा०–२०५२) इत्यादिग्रन्थोक्तयुक्तिभ्यः सिद्धमेव कर्मणः सोपक्रमत्वम्, ततस्तत्सिद्धौ कर्मणः साध्यत्वं, तत्सिद्धौ च साध्यकर्म-
जनकतया तज्जनकनिदानस्यापि साध्यत्वसिद्धिरिति । यद्येवं पूर्वोक्तयुक्तिभ्य एव सिद्धं कर्मणः सोपक्रमत्वम्, इह पुनरपि तत्साधनमपार्थ-
कमिति चेत् । सत्यम्, किन्तु प्रपञ्चप्रियविनेयानुग्रहार्थत्वाददोषः । यदिवा, कर्मणो निदानमध्यवसायस्थानान्येव, तानि च
चित्रत्वेनासंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणानि, अतस्तेषु मध्ये यथा निरुपक्रमजनकानि तथा सोपक्रमकर्मजनकान्यप्यध्यवसा-
यस्थानानि विद्यन्त एवेति, तद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्तेः; इत्यादियुक्तितः साध्यकर्मजनकनिदानस्य साध्यत्वं साधनीयम्; तत्सिद्धौ च
तत्कार्यस्य कर्मणोऽपि साध्यत्वं सोपक्रमणत्वं च सिध्यति, इत्यलं प्रपञ्चेन । यथाऽयं देह इति स एव दृष्टान्तः । अस्य च गण्डच्छेदादि-
द्वारेण च्छिद्यमानत्वात् सोपक्रमत्वम्, अत एव साध्यनिदानजन्यता । अतः साध्य-साधनधर्माभ्यामस्याविकलतेति ।

अथवा, हेत्वन्यथात्वेनान्यथा प्रमाणम्–'देहाइभावाउ' त्ति सोपक्रमणं साध्यमुपक्रमक्रियाविषयभूतं कर्मेति प्रतिज्ञा सैव । देहादौ
भावात्, आदिशब्दाज्जीवे च भावादिति हेतुः । देहे जीवे च किल वर्तते कर्म, केवलं जीवे वह्न्ययःपिण्डन्यायेन तस्य वृत्तिः, देहे त्वाधारा-
धेयभावेन जीवो वर्तते, तद्द्वारेण च कर्मापीति, यथाऽयमेव प्रत्यक्षो देह इति(प्र०...इति स एव)दृष्टान्तः । नन्वाधाराधेयभावेन देह-
स्यापि जीवे वृत्तिर्युक्ता, 'देहस्य च देहे वृत्तिः' इत्येतत् कथम् ? । सत्यम्, 'सर्वे भावाः स्वात्मनि वर्तन्ते, वस्त्वन्तरे त्वाधारे' इति
न्यायाद् देहस्यापि देहवृत्तिर्युज्यत एव । अथवा, अस्यौदारिकादिदेहस्य जीववत् कार्मणलक्षणे देहेऽपि वृत्तिः प्रतीतैव, इति न 'देहादौ
भावात्' इति साधनधर्मविकलता दृष्टान्तस्येति ॥ २०५७ ॥ अथ कर्मणः सोपक्रमत्वसिद्धावुपपत्त्यन्तराण्याह—

किंचिदकाले वि फलं पाइज्जइ पच्चए य कालेणं। तह कम्मं पाइज्जइ कालेण विपच्चए वण्णं ॥२०५८॥

भिण्णो जहेह कालो तुल्ले वि पहम्मि गइविसेसाओ। सत्थे व गहणकालो मइ-मेहाभेयओ भिन्नो ॥

(किञ्चिदकालेऽपि फलं पाच्यते पच्यते च कालेन । तथा कर्म पाच्यते कालेन विपच्यते चान्यत् ॥ २०५८ ॥)
(भिन्नो यथेह कालस्तुल्येऽपि पथि गतिविशेषात् । शास्त्रे वा ग्रहणकालो मति-मेधाभेदतो भिन्नः ॥ २०५९ ॥)

कर्मोपक्र
फलपाक
रज्जुदा
पटशोप
रोगशम
दृष्टान्त

तह तुल्लम्मि वि कम्मे परिणामाइकिरियाविसेसाओ। भिण्णोऽणुभवणकालो जेट्ठो मज्झो जहन्नो य॥
जह वा दीहा रज्जू डज्झइ कालेण पुंजिया खिप्पं। वियओ पडो व सुस्सइ पिंडीभूओ य कालेणं २०६१
भागो य निरोवट्टो हीरइ कमसो जहण्णहा खिप्पं। किरियाविसेसओ वा समे वि रोगे चिगिच्छाए॥

(यथा तुल्येऽपि कर्मणि परिणामादिक्रियाविशेषात्। भिन्नोऽनुभवनकालो ज्येष्ठो मध्यो जघन्यश्च ॥ २०६० ॥)
(यथा वा दीर्घा रज्जुर्दह्यते कालेन पुञ्जिता क्षिप्रम्। विततः पटो वा शुष्यति पिण्डीभूतश्च कालेन ॥ २०६१ ॥)
(भागश्च निरपवर्त्तो ह्रियते क्रमशो यथाऽन्यथा क्षिप्रम्। क्रियाविशेषतो वा समेऽपि रोगे चिकित्सया ॥ २०६२ ॥)

व्याख्या—अथवा, यथा किञ्चिदाम्र-राजादनादिफलं यावता कालेन वृक्षस्थं क्रमेण पच्यते तदपेक्षयाऽर्वाक्कालेऽपि गर्त्ताप्रक्षेप-पलालस्थगनाद्युपायेन पाच्यते, अन्यत्तु वृक्षस्थमेवोपायाभावतः क्रमशः स्वपाककालेन पच्यते, तथा कर्माप्यायुष्कादिकं किमप्यध्यवसानादिहेतुभिर्बन्धकालनिर्वर्तितवर्षशतादिरूपस्थितिकालापेक्षयाऽकालेनाप्यन्तर्मुहूर्तादिना पाच्यते वेद्यते—अनुभूय पर्यन्तं नीयत इति तात्पर्यम्, अन्यत्तु बन्धकालनिर्वर्तितवर्षशतादिलक्षणस्थितिकालेनैव संपूर्णेन विपच्यते— अनुभूयत इति। अथवा, यथेह तुल्येऽपि त्रियोजनादिके पथि प्रयाणां पुरुषाणां गच्छतां प्रहरैक-द्वि-त्र्यादिलक्षणो गतिविशेषाद् भिन्नो गतिकालो दृश्यते, एवं कर्मणस्तुल्यस्थितिकस्यापि तीव्र-मन्द-मध्यमाध्यवसायविशेषाज्जघन्य-मध्यमो-त्कृष्टलक्षणस्त्रिविधोऽनुभवकालो भवति। यदिवा, यथा तुल्येऽपि शास्त्रेऽध्येतॄणां मतिग्रहणबुद्धिः, मेधा पुनरिहावधारणास्वरूपा गृह्यते, तद्भेदात् त्रिविधो ग्रहणस्य पठनस्य कालो भिन्नोऽनेकरूपो विलोक्यते, एवमायुषोऽपि परिणामविशेषात् तुल्यस्थितिकस्याप्यनेकरूपोऽनुभवनकाल(प्र०...ऽनुभवकाल) इति।

पथि-शास्त्रदृष्टान्तयोः प्रकृतयोजनामाह—'तह तुल्लम्मि वीत्यादि' गतार्थैव, नवरं 'परिणामाइकिरियाविसेसाउ त्ति' परिणामोऽध्यवसानम्, आदिशब्दाद् बाह्या दण्ड-कशा-शस्त्रादयो गृह्यन्ते, क्रिया चारित्रलक्षणा, परिणामादयश्च क्रिया च परिणामादि-क्रियास्तद्विशेषात् तद्भेदाद् बहुभिस्तुल्यस्थितिके बद्धेऽपि कर्मणि भिन्न एवानुभवनकाल इति। यथा दीर्घा प्रसारिता रज्जुरेकस्मात् पक्षात् क्रमेण ज्वलन्ती प्रभूतेनैव कालेन दह्यते, 'पुञ्जीकृता' पिण्डीकृता तु ज्वलन्ती क्षिप्रं शीघ्रमेव भस्मीभवति, एवं कर्माप्यायुष्कादिकं दीर्घकालस्थितिकं प्रतिसमयं क्रमेण वेद्यमानं चिरकालेन वेद्यते, अपवर्त्य पुनर्वेद्यमानमल्पेनैव कालेन वेद्यत इति। यथा वा जलार्द्रः पिण्डीभूतः पटश्चिरकालेन शुष्यति, विततः प्रसारितः पुनरल्पेनैव कालेन शुष्यति, एवं कर्मापि, इत्युपनयस्तथैव। यथा वा लक्षादिकस्य महतो राशेर्निरपवर्तनोऽपवर्तनारहितो भागः क्रमशश्चिरेण ह्रियते तदा महती वेला लगति, यदा तु गुण्यस्य लक्षस्य गुणकारकस्य च दशलक्षस्य(प्र०...दशलक्षस्य) पञ्चभिरपवर्तना विधीयते पञ्चभिर्भागो ह्रियत इत्यर्थः, तदा शीघ्रमेव ह्रियते भागः लक्षस्य हि पञ्चभिर्भागे हृते लब्धानि विंशतिः

...शतिकालो भवति ... सप्तसहस्रिकस्य सप्तरात्रेणैव इते ...
... अपवर्तितस्य दीर्घोऽनुभवनकालः, अपवर्तितस्य तु

सहस्राणि, दशानां तु पञ्चभिर्मासैरेव लभ्यो हि । एताभ्यां विंशतिसाहस्रिकस्य साधुरात्रेणैव इते ... भवति । एवमायुषोऽप्यनपवर्तितस्य दीर्घोऽनुभवनकालः, अपवर्तितस्य तु लघुरस्याभिति । यथा वा समेऽपि कुष्ठादिके रोगे क्रियाविशेषाच्चिकित्साया रोगनिग्रहलक्षणायाः कालभेदो भवति, एवमायुषोऽपीति । अनपवर्तितस्तु दशाभिरनपवर्तितस्यैव लघस्य दीर्घो भागापहारकालो भवति । एवमायुषोऽप्यनपवर्तितस्य दीर्घोऽनुभवनकालः, ... ॥ २०५८–२०५९–२०६०–२०६१–२०६२ ॥

तदेवं सति सप्रसङ्गो द्विविधोऽप्युक्त उपक्रमकालः ॥ इदानीं देशकालमभिधित्सुस्तत्स्वरूपं विवृण्वन्नाह—

जो जस्स जया ऽवसरो कज्जस्स सुभासुभस्स सोपायं । भण्णइ स देसकालो देसो ऽवसरो त्ति थक्को त्ति ॥२०६३॥

(यो यस्य यदावसरः कार्यस्य शुभाशुभस्य सोपायम् । भण्यते स देशकालो देशोऽवसर इति थक्क इति ॥ २०६३ ॥)

यो यस्य शुभस्याशुभस्य वा कार्यस्य निश्चितो यदावसरः स देशकालो भण्यते । कथं निश्चितः ? इत्याह—सोपायं-वक्ष्यमाणोपायत इत्यर्थः । इति विंशतिगाथार्थः ॥ २०६३ ॥ देशः, अवसरः, थक्कमिति पर्यायाः, तद्रूपः कालो देशकालः स भण्यते । कः ? इत्याह—

तत्र शुभस्य साध्वादिभिक्षालक्षणस्य कार्यस्य निश्चयोपायगर्भं प्रस्तावकालमाह—

निद्धूमगं च गामं महिलाथूभं च सुण्णयं दट्ठुं । नीयं च काया ओलिंति जाया भिक्खस्स हरहरा ॥२०६४॥

(निर्धूमकं च ग्रामं महिलास्तूभं च शून्यकं दृष्ट्वा । नीचं च काका अवलीयन्ते जाता भैक्षस्य हरहरा ॥ २०६४ ॥)

ओदनादिपाकक्रियापरिसमाप्तौ निर्धूमकं च ग्रामं, पानीयवाहिकामहिलास्तूभं च कूपादितटं शून्यं दृष्ट्वा, तथा, नीचं च काकाः ‘ओलिंति त्ति' अवलीयन्ते—गृहाणि प्रत्यागच्छन्ति, इत्यादि च चिह्नं दृष्ट्वा जानीयाद् यथा संजाता भैक्षस्य हरहरेति—अतीव भिक्षाप्रस्ताव इति ॥ २०६४ ॥ अथाप्रशस्तस्य कार्यस्य निश्चयोपायपूर्वकं प्रस्तावकालमाह—

निम्मच्छियं महुं पायडो निही खज्जगावणो सुन्नो । जा यंगणे पसुत्ता पउत्थवइया य मत्ता य ॥२०६५॥

(निर्मोक्षिकं मधु प्रकटो निधिः खाद्यकापणः शून्यः । या चाङ्गणे प्रसुप्ता प्रोषितपतिका च मत्ता च ॥ २०६५ ॥)

निर्माक्षिकमपगतसकलमाक्षिकं मधु, तथा, प्रकटश्चाकाशीभूतो निधिः इत्येतद् दृष्ट्वा तद्ग्रहणस्य यः प्रस्तावो ज्ञायते स देशकालः । तथा, खाद्यकापणः कुन्दुरिक(प्र०...कान्दविक)हट्टः शून्य इत्यवलोक्य यस्तद्गतखाद्यानां ग्रहणप्रस्तावो निश्चीयते, यथा, या चाङ्गणे प्रसुप्ता प्रोषितपतिका च मदिरामत्ता च, तस्या अपि तदानीमतीव मदनाकुलीकृतत्वाद् यो ग्रहणप्रस्तावो विज्ञायते स सर्वोऽपि देशकालः ॥ इति ...गाथार्थः ॥ २०६५ ॥ अथ कालकालमभिधित्सुर्भाष्यकारस्तद्व्याख्यानमाह—

विशेषा०

देशकालः

प्रस्ताव-कालः

विशेषा० कालकालः

कालो त्ति मयं मरणं जहेह मरणं गउ त्ति कालगओ। तम्हा स कालकालो जो जस्स मओ स मरणकालो

(काल इति मतं मरणं यथेह गत इति कालगतः। तस्मात् स कालकालो यो यस्य मतः स मरणकालः ॥ २०६६ ॥)

एकः कालशब्दः 'कलनं कालः' इत्यादिना प्राग्निरूपितशब्दार्थ एव, द्वितीयस्तु कालोऽत्र मरणम्। इह यथा लोके मरणं गतः प्राप्तः कालगत इत्युच्यते, अतोऽनयैव लोकरूढ्या द्वितीयः कालशब्दो मरणवाचकः। ततः किमिह स्थितम्? इत्याह–तस्माद् यो यस्य प्राणिनो मरणकालः स तीर्थकृतां कालकालो मतः॥ इति गाथार्थः ॥२०६६॥ अमुमेव कालं लोकोक्तिद्वारेण दर्शयन् निर्युक्तिकारः प्राह–

कालेण कओ कालो अम्हं सज्झायदेसकालम्मि। तो तेण हओ कालो अकाले कालं करंतेण॥२०६७॥

(कालेन कृतः कालोऽस्माकं स्वाध्यायदेशकाले। ततस्तेन हतः कालोऽकाले कालं कुर्वता ॥ २०६७ ॥)

कालेन कृष्णवर्णेन शुनाऽस्मदुपाश्रयप्रत्यासत्तौ कालः कृतो मरणं कृतमित्यर्थः। कदा? इत्याह—अस्माकं स्वाध्यायदेशकाले स्वाध्यायकरणप्रस्तावे। ततस्तेन शुना हतो भग्नः कालः स्वाध्यायकरणकालः, अकालेऽप्रस्तावे कालं मरणं कुर्वतेति। तदनेन कृष्णशुनः स्वाध्यायकालादीनां च कालशब्दवाच्यत्वदर्शनेन कालशब्दस्यानेकार्थत्वम्, तथा, मरणकालस्य च लोकोक्त्यैव कालकालत्वमुपदर्शितमिति॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः॥ २०६७॥ अथ प्रमाणकालमभिधित्सया तत्स्वरूपं विवरीषुर्भाष्यकारः प्राह—

प्रमाणकालः

अद्धाकालविसेसो पत्थयमाणं व माणुसे खित्ते। सो संववहारत्थं पमाणकालो अहोरत्तं ॥ २०६८ ॥

(अद्धाकालविशेषः प्रस्थकमानमिव मानुषे क्षेत्रे। स संव्यवहारार्थं प्रमाणकालोऽहोरात्रम् ॥ २०६८ ॥)

स प्रमाणकाल इति समयविद्भिः प्ररूप्यते। यः कथंभूतः? इत्याह–अद्धाकालस्यैव विशेषस्वरूपः। अयं च सूर्यादिगतिक्रियाभिव्यङ्ग्यत्वाद् मनुष्यक्षेत्र एव भवति, न परतः, सूर्यादिगतिक्रियाऽभावात्। किंविशिष्टः पुनरसौ? इत्याह–अहोरात्रम्–अहोरात्रसंज्ञितः। किमर्थं पुनरसौ प्ररूप्यते? इत्याह–संव्यवहारार्थं जीवाऽजीवादि-स्थित्यादिमानव्यवहारार्थम्। किंवत्?। प्रस्थकमानवत्। यथा सामान्यमानस्य विशेषभूतं मनुष्यक्षेत्रे धान्यादिमिननसंव्यवहारार्थं "दो असईओ पसई, दो पसईओ सेइया, चत्तारि सेइयाओ कुडवो, चत्तारि कुडवा पत्थो" इत्यादिना ग्रन्थे प्ररूपितं प्रस्थकमानम्, तथाऽयमप्यहोरात्रिरूपः प्रमाणकालः॥ इति गाथार्थः॥ २०६८॥

इति किञ्चिद् व्याख्यातस्वरूपमेव प्रमाणकालं निर्युक्तिकारः प्राह—

दुविहो पमाणकालो दिवसपमाणं च होइ राई य। चउपोरिसिओ दिवसो राई चउपोरिसी चेव २०६९

(द्विविधः प्रमाणकालो दिवसप्रमाणं च भवति रात्रिश्च। चतुष्पौरुषीको दिवसो रात्रिश्चतुष्पौरुष्येव ॥ २०६९ ॥)

प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं तदेव कालः प्रमाणकालः। स द्विविध इति दिवसप्रमाणकालो रात्रिप्रमाणकालश्च भवति। तत्र गतसन्धिः

पौरुषी-मानम्

पौरुषीमिह दिवसो भवति, एवं रात्रिरपि ॥ इति नियुक्तिगाथार्थः ॥ २०६९ ॥

ननु पौरुष्याः किं मानम्? इति विनेयप्रश्नमाशङ्क्य भाष्यकारः प्राह—

पोरिसिमाणमनिययं दिवस-निसावुड्ढि-हाणिभावाओ । हीणं तिन्नि मुहुत्तद्धपंचमा माणमुक्कोसं ॥

(पौरुषीमानमनियतं दिवस-निशावृद्धि-हानिभावात् । हीनं त्रयो मुहूर्ता अर्धपञ्चमा मानमुत्कृष्टम् ॥ २०७० ॥)

न नियतं मानमस्ति पौरुष्याः कुतः? । दिवस-निशावृद्धि-हानिभावात् । इदमुक्तं भवति—दिवसस्य रात्रेर्वा चतुर्थो भागः पौरुषी भण्यते । ततश्चेयं दिवसस्य रात्रेर्वा वृद्धि-हानिभ्यां वृद्धा हीना च भवति । तत्र दिवससंबन्धिन्याः पौरुष्याः सर्वहीनं जघन्यमानमिह त्रयो मुहूर्ताः षड् घटिका मकरसंक्रान्तिदिने द्रष्टव्यम्, रात्रिसंबन्धिन्या अपि जघन्यमिदमेव मानम्, केवलं कर्कसंक्रान्तिरजन्यां मन्तव्यम् । उत्कृष्टं तु मानमस्या अर्धपञ्चममुहूर्ता नव घटिका दिवससंबन्धिन्याः कर्कसंक्रान्तौ, रात्रिसंबन्धिन्यास्तु मकरसंक्रान्ताविति ॥ २०७० ॥

जघन्यायाः पौरुष्या उत्कृष्टायाश्च प्रारभ्य प्रतिदिनं किञ्चिद्(प्र०...कियद्)वर्धते, किं वा हीयते? इत्याशङ्क्याह—

पौरुषी-हानिवृद्धि-क्रमः

वुड्ढी बावीसुत्तरसयभागो पइदिणं मुहुत्तस्स । एवं हाणी वि मया अयणदिणभागओ नेया ॥ २०७१ ॥

(वृद्धिर्द्वाविंशत्युत्तरशतभागः प्रतिदिनं मुहूर्तस्य । एवं हानिरपि मताऽयनदिनभागतो ज्ञेया ॥ २०७१ ॥)

इह जघन्यपौरुष्याः प्रतिदिनं वृद्धिर्भवति । कियती? इत्याह—मुहूर्तस्य द्वाविंशत्युत्तरशततमो भागः, उत्कृष्टपौरुष्यास्तु प्रतिदिनं हानिर्भवति, साऽपि चैवमेव मता, मुहूर्तस्य द्वाविंशत्युत्तरशततमो भाग इत्यर्थः । इयं च पौरुष्या वृद्धिर्हानिश्चोत्तरायण-दक्षिणायनदिनभागतो ज्ञेया । इदमत्र हृदयम्—षड्भिर्मासैस्तावदुत्तरायणं दक्षिणायनदिनभागतो ज्ञेयं भवति, एवं दक्षिणायनमपि । तत्रोत्तरायणे प्रतिदिनं चतुर्भिः पानीयपलैर्वर्धमानानां दिवसानामुत्कृष्टदिवसे षड् मुहूर्ता वर्धन्ते, रात्रीणां त्वनयैव हान्या हीयमानानां सर्वहीनायां रात्रौ षड् मुहूर्ता हीयन्ते । एवं दक्षिणायनेऽपि, नवरं रात्रेः षड् मुहूर्ता वर्धन्ते, दिवसस्य तु हीयन्त इति व्यत्ययोऽवगन्तव्यः । ततश्चैवं सति षड्भिः षड्भिर्मासैर्दिन-रजन्योर्यथायोग्यं षड् मुहूर्ता वर्धन्ते, हीयन्ते च । मासेन त्वेकस्य मुहूर्तस्य वृद्धि-हानी । सूर्यसंवत्सरस्तु षट्षष्ट्यधिकैस्त्रिभिर्दिनशतैर्भवति । ततश्चैकैकमयनं त्र्यशीत्यधिकदिनशतेनातिक्रामति । मासे तु सूर्यसंबन्धिनि सार्धत्रिंशद् दिनानि भवन्ति । यत्र मासे मुहूर्तो वर्धते, तस्यैतैः सार्धत्रिंशद्दिवसैर्भागो ह्रियते, मुहूर्तस्तु द्विघटिकामानो भवति, अत एकैकस्या अपि घटिकाया एकषष्टिभागाः कल्प्यन्ते । ततो घटिकाद्वय एकषष्टिभागानां द्वाविंशं शतं भवति । सार्धत्रिंशद्दिनमाने च मासे रात्रि-दिनपौरुषीणामपि प्रत्येकं द्वाविंशं शतं भवति । अत एतेन द्वाविंशेन शतेन मुहूर्तगतघटिकैकषष्टिभागानां द्वाविंशस्य शतस्य भागे हृत एकैको द्वाविंशशततमो घटिकैकषष्टिभागः ... मेकैकस्या दिन-रात्रिपौरुष्या यथायोगं वर्धते, हीयते चेति । अतः साधूक्तम्—'वुड्ढी बावीसुत्तर'—इत्यादि ॥

२०७१ ॥ अथवा, प्रकारान्तरेणाप्यस्यार्थस्यावबोधार्थमाह—

उक्कोस-जहण्णाणं जदंतरालमिह पोरिसीणं तं। तेसीयसयविभत्तं वुड्ढिं हाणिं च जाणाहि॥२०७२॥

(उत्कृष्ट-जघन्ययोर्यदन्तरालमिह पौरुषीणां तत् । त्र्यशीतिशतविभक्तं वृद्धिं हानिं च जानीहि ॥ २०७२ ॥)

उत्कृष्टा नवघटिकाप्रमाणा पौरुषी, जघन्या तु षड्घटिकाप्रमाणेत्युक्तमेव । एतयोश्च जघन्योत्कृष्टयोः पौरुष्योर्यद् घटिकात्रयलक्षण-मन्तरालं तदपनगतत्र्यशीतिशतविभक्तं प्रतिदिनं पौरुष्या वृद्धिं हानिं च जानीहि । इदमुक्तं भवति-यदि त्र्यशीतेन दिनशतेन तिस्रो घटिका वर्धन्ते हीयन्ते वा पौरुष्याः, तर्हि प्रतिदिनं तस्याः किं वर्धते हीयते वा ? इत्यस्य जिज्ञासायां घटिकात्रयस्य त्र्यशीतेन भागो ह्रियते, तत्र एकैका घटिकैकषष्टिभिर्भागैः क्रियते, ततस्त्र्यशीत्यधिकं शतमेकषष्टिभागानां भवति, तस्य च त्र्यशीतेनैव दिनशतेन भागे हृते प्रतिदिनमेकषष्टिभागो वृद्धौ हानौ वा पौरुष्या लभ्यत इति स एवाऽर्थः,यस्याप्येकस्यैकषष्टिभागस्य मुहूर्तद्वाविंशशततमभागरूपत्वादिति । उक्तः प्रमाणकालः ॥ २०७२ ॥ अथ निर्युक्तिकृद् वर्णकालमाह—

पंचण्हं वण्णाणं जो खलु वन्नेण कालओ वण्णो। सो होइ वण्णकालो वण्णिज्जइ जो व जं कालं ॥

(पञ्चानां वर्णानां यः खलु वर्णेन कालको वर्णः । स भवति वर्णकालो वर्ण्यते यो वा यत्कालम् ॥ २०७३ ॥)

शुक्लादीनां पञ्चानां वर्णानां मध्ये यो वर्णेन च्छायया कृष्ण एव वर्णः स भवति वर्णकालः । अथवा, यः कोऽपि जीवादिपदार्थो यत्कालं यस्मिन् काले वर्ण्यते प्ररूप्यते स वर्णनं वर्णस्तत्प्रधानः कालो वर्णकालः । यदिवा,शुक्लादिवर्ण एव वर्ण्यते यत्र काले स शुक्लादि-वर्णप्ररूपणस्य कालो वर्णकाल इत्यादि स्वधियाऽभ्यूह्य वाच्यमिति ॥ २०७३ ॥ अथ भाष्यम्—

पज्जायकालभेओ वण्णो कालो त्ति वण्णकालोऽयं। णणु एस नामउ च्चिय कालो नानियमतो तस्स॥

(पर्यायकालभेदो वर्णः काल इति वर्णकालोऽयम् । नन्वेष नामत एव कालो नानियमतस्तस्य ॥ २०७४ ॥)

योऽयं कालः कृष्णो वर्णः स वर्णश्चासौ कालश्च वर्णकाल इति भण्यते । स च कथंभूतः ? । पर्यायकालभेदः । इदमुक्तं भवति-यथा द्रव्यस्य कलनं कालो द्रव्यकालः प्रागुक्तः, तथा पर्यायाणां कलनं कालः पर्यायकाल इत्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च कृष्णवर्णस्य द्रव्यपर्यायत्वा-दयं वर्णकालः पर्यायकालभेद एव मन्तव्यः । ननु यदि पर्यायकालोऽपि कश्चिदस्ति, तर्हि 'दव्वे अद्ध अहाउय' (गा०-२०३०) इत्यादौ किमयं नोपन्यस्तः ? । सत्यम्, किन्तु द्रव्यात् पर्यायाणां कथञ्चिदभिन्नत्वाद् द्रव्यकालभणनद्वारेणैवोक्तत्वाद् न पृथग्ग्रायमुक्तः । अथवा, तद्भेदभूतस्याऽस्य वर्णकालस्याभिधानात् सोऽप्यभिहित एव द्रष्टव्यः । अत्राह—नन्वेष कृष्णो वर्णो नामत एव कालो भण्यते, ततश्च नामकाल एवायं किमिति नोपन्यस्तः ? इति भावः । अत्रोत्तरमाह—नानियमतस्तस्येति, तस्य कालनाम्नः संकेतवशाद् गौरेऽपि विधीयमानत्वादनियत-

त्वम्, अतोऽन्यस्माद् व्यवच्छिद्य वर्णा एव यः कालः स इह वर्णकालोऽभिधीयते, नान्यत्, इत्यवयवार्थः ... प्रकृतार्थः ॥ २०७४ ॥ अथ भावकालमाह—

विशेषा० भावकाल

साई सपज्जवसिओ चउभंगविभागभावणा एत्थं। ओदइयाईयाणं तं जाणसु भावकालं तु ॥२०७५॥

(सादिः सपर्यवसितश्चतुर्भङ्गविभागभावना अत्र। औदयिकादीनां तं जानीहि भावकालं तु ॥ २०७५ ॥)

इहौदयिकौ-पशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक-पारिणामिकभावानां या स्थितिरसौ भावकालः। अत एवाह—सादिः सपर्यवसित इत्यादीनां वक्ष्यमाणस्वरूपाणां चतुर्णां भङ्गकानां याऽसौ विभागभावना—'क्व भावे को भङ्गः संभवति, को वा न संभवति ?' इत्येवं विषयविभागेन स्थापना। केषाम् ? इत्याह—औदयिकादिभावानाम्। तं चतुर्भङ्गविभागभावनाविषयं पुनर्भावकालं जानीहि। इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥२०७५॥

अथ के त औदयिकादिभावानां प्रत्येकं चत्वारो भङ्गाः, का च तेषां विभागभावना ? इत्याह भाष्यकारः—

भावेषु साद्यादि भङ्गकाः

साई संतो ऽणंतो एवमणाई वि एस चउभंगो। ओदइयाईयाणं होइ जहाजोगमाउज्जो ॥ २०७६ ॥

(सादिः सान्तोऽनन्त एवमनादिरप्येष चतुर्भङ्गः। औदयिकादीनां भवति यथायोगमायोज्यः ॥ २०७६ ॥)

सादिर्भावः सान्तः, तथा सादिरनन्तः, एवमनादिरपि सान्तोऽनन्तश्च वाच्य इति। एवमेते चत्वारो भङ्गा औदयिकादिभावानां यथायोगं यथासंभवमायोजनीयाः। यो यत्र भावो नरकादिगतिमाश्रित्य संभवति स तत्र वाच्यः, शेषस्तु निषेधनीय इति ॥ २०७६ ॥

अत एवैतेषां भङ्गकानामौदयिकादिभावेषु विभागभावनां विषयविभागस्थापनां चिकीर्षुराह—

जो नारगाइभावो तह मिच्छत्तादओ वि भव्वाणं। ते चेवाभव्वाणं ओदइओ वितियवज्जोऽयं॥२०७७॥

(यो नारकादिभावस्तथा मिथ्यात्वादयोऽपि भव्यानाम्। स एवाऽभव्यानामौदयिको द्वितीयवर्जोऽयम् ॥ २०७७ ॥)

औदयिको भावः सादिरपर्यवसितो न क्वचित् संभवति, अत एव द्वितीयभङ्गकवर्जोऽयं द्रष्टव्यः। तत्र यो नारकादिभावो नारक-तिर्यग्-नरा-ऽमरगतिलक्षणो य औदयिको भाव इत्यर्थः, स सादिः सपर्यवसान इति द्रष्टव्यम्, नारकादीनां प्रत्येकं सर्वेषामपि सादित्वात् सान्तत्वाच्चेति सादिरपर्यवसान इति द्वितीयो भङ्गः शून्यः। तथा, मिथ्यात्वादयोऽपि भव्यानां तृतीयः, इदमुक्तं भवति—मिथ्यात्वम्, कषायाः वेदत्रयम्, अज्ञाना-ऽसंयतत्वा-ऽसिद्धत्वानि, लेश्याश्च,इत्येवं यः सप्तदशविध औदयिको भावः स भव्यानाश्रित्य अनादिः सपर्यवसानः। अभव्यानाश्रित्य पुनः स एवानादिरपर्यवसानश्चे ति ॥ २०७७ ॥ औपशमिकादीनाश्रित्याह—

सम्मत्त-चरित्ताइं साई संतो य ओवसमिओऽयं। दाणाइलद्धिपणगं चरणं पि य खाइओ भावो॥२०७८॥

(सम्यक्त्व-चारित्रे सादिः सान्तश्चौपशमिकोऽयम्। दानादिलब्धिपञ्चकं चारित्रमपि च क्षायिको भावः॥ २०७८ ॥)

सम्मत्त-नाण-दंसण-सिद्धत्ताइं तु साइओऽणंतो । नाणं केवलवज्जं साई संतो खओवसमो ॥ २०७९॥
मइअन्नाणाईया भव्वा-ऽभव्वाण तइयचरमोऽयं । सव्वो पोग्गलधम्मो पढमो परिणामिओ होइ ॥
भव्वत्तं पुण तइओ जीवा-ऽभव्वाइं चरमभंगो उ । भावाणमयं कालो भावावत्थाणओऽणण्णो ॥

(सम्यक्त्व-ज्ञान-दर्शन-सिद्धत्वानि तु सादिकोऽनन्तः । ज्ञानं केवलवर्जं सादिः सान्तः क्षयोपशमः ॥ २०७८ ॥)
(मत्यज्ञानादिका भव्या-ऽभव्यानां तृतीयचरमोऽयम् । सर्वः पुद्गलधर्मः प्रथमः पारिणामिको भवति ॥ २०८० ॥)
(भव्यत्वं पुनस्तृतीयो जीवा-ऽभव्यत्वाञ्चरमभङ्गस्तु । भावानामयं कालो भावावस्थानतोऽनन्यः ॥ २०८१ ॥)

व्याख्या—सम्यक्त्व-चारित्रे समाश्रित्य सादिः सपर्यवसान इति प्रथमभङ्ग एवौपशमिको भावः संभवति, प्रथमसम्यक्त्वलाभकाल उपशमश्रेण्यां चौपशमिकसम्यक्त्वस्य, उपशमश्रेण्यां तु चारित्रस्यौपशमिकस्य लाभात्, तयोश्चावश्यं सादिसपर्यवसितत्वात् । ततः शेषास्त्रयो भङ्गा इह शून्या एव । न केवलमौपशमिकस्तथा, क्षायिकोऽपि भावः क्षीणमोह-भवस्थकेवलावस्थायां दान-लाभ-भोगो पभोग-वीर्यलब्धिपञ्चकं, चारित्रं चाश्रित्य सादिसपर्यवसितत्वलक्षणे प्रथमभङ्गे वर्तत इति । ननु चारित्रं सिद्धस्याप्यस्तीति तदाश्रित्यापर्यवसान एवायं किमिति न भवति ? इति चेत् । तदयुक्तम्, "सिद्धे नो चरित्ती, नो अचरित्ती" (सिद्धा नो चारित्रिणः, नो अचारित्रिणः) इति वचनादिति । क्षायिकसम्यक्त्व-केवलज्ञान-केवलदर्शन-सिद्धत्वानि पुनः सिद्धावस्थायामपि भवन्ति, अतस्तान्याश्रित्य क्षायिको भावः सादिरपर्यवसान इति द्वितीयेऽपि भङ्गे वर्तते । शेषौ तु द्वाविह शून्यावेव । अन्ये तु दानादिलब्धिपञ्चकं चारित्रं च सिद्धस्यापीच्छन्ति, तदावरणस्य तत्राप्यभावात्, आवरणाभावेऽपि च तदसत्त्वे क्षीणमोहादिष्वपि तदसत्त्वप्रसङ्गात्, ततस्तन्मतेन चारित्रादीनां सिद्धावस्थायामपि सद्भावेनापर्यवसितत्वादेकस्मिन् द्वितीयभङ्ग एव क्षायिको भावो न शेषेषु त्रिष्विति । केवलवर्जानि शेषाणि चत्वारि ज्ञानान्याश्रित्य क्षायोपशमिको भावः प्रथमे भङ्गे वर्तते । सादिरनन्त इति द्वितीयभङ्गोऽत्रापि शून्यः । मतिश्रुताज्ञाने समाश्रित्य भव्यानामनादिः सान्तश्चेति तृतीयभङ्गः । अभव्यानां तु ते एवाङ्गीकृत्यानादिरनन्त इति चरमश्चतुर्थो भङ्ग इति । सर्वोऽपि पुद्गलधर्मो द्व्यणुकादिपरिणामः सादिः सान्तश्चेति प्रथमः पारिणामिकभावभङ्गो भवति । सादिरनन्त इतीहापि द्वितीयो भङ्गः शून्यः । भव्यत्वमाश्रित्य पुनरनादिः सान्त इति तृतीयो भङ्गः, "सिद्धे नो भव्वे, नो अभव्वे" (सिद्धा नो भव्याः, नो अभव्याः) इति वचनात् सिद्धावस्थायां भव्या-ऽभव्यत्वनिवृत्तेः । जीवत्वमभव्यत्वं चानादिरनन्त इति चरमश्चतुर्थो भङ्गः । तदेवं वर्णितोऽयं भावानामौदयिकादीनां कालः । ननु सादिसपर्यवसानादिकमवस्थानादिकमेवेदं भावानाम्, कथं पुनरयं कालः ? इत्याह—भावावस्थानतोऽनन्योऽभिन्नः । यदेव हि जीवा-ऽजीवादिभावानामवस्थानम्, अयमेव कालो नान्य इति, अवस्थानेऽभिहित एव भावकालः ॥ इति गाथाचतुष्कार्थः ॥ २०७८–२०७९–२०८०–२०८१ ॥

विशेषा॰

प्रमाणकाल.

प्रस्तुतः

तदेवं 'दव्वे अद्ध अहाउ य' (गा–२०३०)इत्यादिनोपक्षिप्तान् कालभेदान् व्याख्याय प्रस्तुते येनाधिकारस्तमाह—

तदेवं 'दव्वे अद्ध अहाउ य' (गा–२०३०)इत्यादिनोपक्षिप्तान् कालभेदान् व्याख्याय प्रस्तुते येनाधिकारस्तमाह— **खेत्तम्मि कम्मि कालम्मि भासियं जिणवरिंदेणं ?॥**

एत्थं पुण अहिगारो पमाणकालेण होइ नायव्वो ।

(अत्र पुनरधिकारः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः । क्षेत्रे कस्मिन् काले भाषितं जिनवरेन्द्रेण ? ॥ २०८२ ॥)

अत्र पुनरनेकविधकालप्ररूपणायामधिकारः प्रयोजनं प्रस्तावः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः । आह—ननु 'दव्वे अद्ध अहाउ य' (२०३०)इत्यादिद्वारगाथायां 'पगयं तु भावेणं' इत्युक्तम् ,इह पुनः 'अधिकारः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः' इत्युच्यते, तत् कथं न पूर्वापर-विरोधः ? । अत्रोच्यते–'क्षायिकभावकाले वर्तमानेन भगवता सामायिकाध्ययनं भाषितम्' इत्यभिप्रायवता 'पगयं तु भावेणं' इति प्रागुक्तम्, तथा 'पूर्वाह्णलक्षणे प्रमाणकाले च भगवता भाषितं सामायिकम्' इत्यध्यवसायवताऽत्रोक्तं 'प्रमाणकालेनाधिकारः' इत्युभयसंग्रहपरत्वाददोषः । अथवा, अद्धाकालपर्यायत्वात् प्रमाणकालोऽपि भावकाल एवेत्यविरोधः । आह–ननु कस्मिन् क्षेत्रे श्रीमन्महावीरजिनवरेन्द्रेण प्रथमतः सामा-यिकाध्ययनं भाषितम् ?; तथा, प्रमाणकालोऽपि दिनप्रथमपौरुषी-पूर्वाह्णादिभेदादनेकविध इत्यतः प्रश्नः–प्रमाणकाले च कस्मिंस्तज्जिनवरेन्द्रेण भाषितम्–विनेयः पृच्छति कस्मिन् क्षेत्रे काले च क्व सामायिकस्य निर्गमः ? इत्यर्थ इति ॥ २०८२ ॥ अत्रोत्तरमाह—

वइसाहसुद्धएक्कारसीए पुव्वण्हदेसकालम्मि । महसेणवणुज्जाणे अणंतर परंपरं सेसं ॥ २०८३ ॥

(वैशाखशुद्धैकादश्यां पूर्वाह्णदेशकाले । महासेनवनोद्यानेऽनन्तरं परम्परं शेषम् ॥ २०८३ ॥)

प्रश्नाद् व्यत्ययेनोत्तरनिर्देशः, महासेन वैशाखशुक्लैकादश्यां पूर्वाह्णदेशकाले प्रथमपौरुष्यामित्यर्थः, कालस्यान्तरङ्गत्वख्यापनार्थमेव (प्र०...महसेन)वनोद्यानलक्षणे क्षेत्रे चानन्तरं निर्गमः सामायिकाध्ययनस्य । 'परंपरं सेसं ति' अन्येष्वपि गुणशिलकाद्युद्यानक्षेत्रेषु पश्चात् प्ररूपितमेव भगवता सामायिकम्, किन्तु महासेनवनात् शेषं क्षेत्रजातमधिकृत्य परंपरनिर्गमः तस्य, केवलज्ञानोत्पत्तावपापामध्यमानगर्यां महासेन(प्र०...महसेन)वनोद्याने एव प्रथमं तस्य प्ररूपितत्वादिति । तदेवं 'नामं ठवणा दविए खेत्ते काले तहेव भावे य । एसो उ निग्गमस्स निक्खेवो छव्विहो होइ ॥ १ ॥' (गा०–१५३३) अस्यां निर्गमनिक्षेपप्रतिपादकगाथायामुद्दिष्टौ व्याख्यातौ क्षेत्र-कालनिर्गमौ ॥२०८३॥

भावनिर्गम

अथ भावनिर्गममभिधित्सुराह—

खइयम्मि वट्टमाणस्स भगवओ निग्गयं जिणिंदस्स । भावे खओवसमियम्मि वट्टमाणेहि तं गहियं ॥

(क्षायिके वर्तमानस्य भगवतो निर्गतं जिनेन्द्रस्य । भावे क्षायोपशमिके वर्तमानैस्तद् गृहीतम् ॥ २०८४ ॥)

क्षायिको-भावशब्दोऽत्रापि संबध्यते । ततश्च क्षायिके भावे वर्तमानस्य जिनेन्द्रस्य भगवतः श्रीमन्महावीरस्य निर्गतं सामायिकम् । क्षायोप-शमिके भावे च वर्तमानैस्तस्मात् सामायिकमन्यच्च श्रुतं गृहीतम् 'गणधरादिभिः' इति गम्यते । तत्र भगवतो दर्शन-ज्ञान-चारित्रावरणस्य

सम्मत्त-नाण-दंसण-सिद्धत्ताइं तु साइओऽणंतो। नाणं केवलवज्जं साई संतो खओवसमो ॥ २०७९॥
मइअन्नाणाईया भव्वा-ऽभव्वाण तइयचरमोऽयं । सव्वो पोग्गलधम्मो पढमो परिणामिओ होइ ॥
भव्वत्तं पुण तइओ जीवा-ऽभव्वाइं चरमभंगो उ । भावाणमयं कालो भावावत्थाणओऽणण्णो ॥

(सम्यक्त्व-ज्ञान-दर्शन-सिद्धत्वानि तु सादिकोऽनन्तः । ज्ञानं केवलवर्जं सादिः सान्तः क्षयोपशमः ॥ २०७९ ॥)
(मत्यज्ञानादिका भव्या-ऽभव्यानां तृतीयचरमोऽयम् । सर्वः पुद्गलधर्मः प्रथमः पारिणामिको भवति ॥ २०८० ॥)
(भव्यत्वं पुनस्तृतीयो जीवा-ऽभव्यत्वे चरमभङ्गस्तु । भावानामयं कालो भावावस्थानतोऽनन्यः ॥ २०८१ ॥)

व्याख्या—सम्यक्त्व-चारित्रे समाश्रित्य सादिः सपर्यवसान इति प्रथमभङ्गे एवौपशमिको भावः संभवति, प्रथमसम्यक्त्वलाभकाल उपशमश्रेण्यां चौपशमिकसम्यक्त्वस्य, उपशमश्रेण्यां तु चारित्रस्यौपशमिकस्य लाभात्, तयोश्चावश्यं सादिसपर्यवसितत्वात् । ततः शेषास्त्रयो भङ्गा इह शून्या एव । न केवलमौपशमिकस्तथा, क्षायिकोऽपि भावः क्षीणमोह-भवस्थकेवलावस्थायां दान-लाभ-भोगो पभोग-वीर्यलब्धिपञ्चकं, चारित्रं चाश्रित्य सादिसपर्यवसितलक्षणे प्रथमभङ्गे वर्तत इति । ननु चारित्रं सिद्धस्याप्यस्तीति तदाश्रित्यापर्यवसान एवायं किमिति न भवति ? इति चेत् । तदयुक्तम्, "सिद्धे नो चरित्ती, नो अचरित्ती" (सिद्धा नो चारित्रिणः, नो अचारित्रिणः) इति वचनादिति । क्षायिकसम्यक्त्व-केवलज्ञान-केवलदर्शन-सिद्धत्वानि पुनः सिद्धावस्थायामपि भवन्ति, अतस्तान्याश्रित्य क्षायिको भावः सादिरपर्यवसान इति द्वितीयेऽपि भङ्गे वर्तते । शेषौ तु द्वाविह शून्यावेव । अन्ये तु दानादिलब्धिपञ्चकं चारित्रं न सिद्धस्यापीच्छन्ति, तदावरणस्य तत्राप्यभावात्, आवरणाभावेऽपि च तदसत्त्वे क्षीणमोहादिष्वपि तदसत्त्वप्रसङ्गात्, ततस्तन्मतेन चारित्रादीनां सिद्धावस्थायामपि सद्भावेनापर्यवसितत्वादेकस्मिन् द्वितीयभङ्ग एव क्षायिको भावो न शेषेषु त्रिष्विति । केवलवर्जानि शेषाणि चत्वारि ज्ञानान्याश्रित्य क्षायोपशमिको भावः प्रथमे भङ्गे वर्तते । सादिरनन्त इति द्वितीयभङ्गोऽत्रापि शून्यः । मतिश्रुताज्ञाने समाश्रित्य भव्यानामनादिः सान्तश्चेति तृतीयभङ्गः । अभव्यानां तु ते एवाङ्गीकृत्यानादिरनन्त इति चरमश्चतुर्थो भङ्ग इति । सर्वोऽपि पुद्गलधर्मो द्व्यणुकादिपरिणामः सादिः सान्तश्चेति प्रथमः पारिणामिकभावभङ्गो भवति । सादिरनन्त इतीहापि द्वितीयो भङ्गः शून्यः । भव्यत्वमाश्रित्य पुनरनादिः सान्त इति तृतीयो भङ्गः, "सिद्धे नो भव्वे, नो अभव्वे" (सिद्धा नो भव्याः, नो अभव्याः) इति वचनात् सिद्धावस्थायां भव्या-ऽभव्यत्वनिवृत्तेः । जीवत्वमभव्यत्वं चानादिरनन्त इति चरमश्चतुर्थो भङ्गः । तदेवं वर्णितोऽयं भावानामौदयिकादीनां कालः । ननु सादिसपर्यवसानादिकमवस्थानादिकमेवेदं भावानाम्, कथं पुनरयं कालः ? इत्याह—भावावस्थानतोऽनन्योऽभिन्नः । यदेव हि जीवा-ऽजीवादिभावानामवस्थानम्, अयमेव कालो नान्य इति, अतस्तदनन्योऽभिहित एव भावकालः ॥ इति गाथाचतुष्कार्थः ॥ २०७८–२०७९–२०८०–२०८१ ॥

तदेवं 'दव्वे अद्ध अहाउ य' (गा–२०३०)इत्यादिनोपधिक्षान् कालभेदान् व्याख्याय प्रस्तुते येनाधिकारस्तमाह—

एत्थं पुण अहिगारो पमाणकालेण होइ नायव्वो। खेत्तम्मि कम्मि कालम्मि भासियं जिणवरिंदेणं ?॥

(अत्र पुनरधिकारः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः। क्षेत्रे कस्मिन् काले भाषितं जिनवरेन्द्रेण ? ॥ २०८२ ॥)

अत्र पुनरनेकविधकालप्ररूपणायामधिकारः प्रयोजनं प्रस्तावः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः। आह—ननु 'दव्वे अद्ध अहाउ य' (२०३०)इत्यादिद्वारगाथायां 'पगयं तु भावेणं' इत्युक्तम्, इह पुनः 'अधिकारः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः' इत्युच्यते, तत् कथं न पूर्वापरविरोधः ? । अत्रोच्यते–'क्षायिकभावकाले वर्धमानेन भगवता सामायिकाध्ययनं भाषितम्' इत्यभिप्रायवता 'पगयं तु भावेणं' इति प्रागुक्तम्, तथा 'पूर्वाह्णलक्षणे प्रमाणकाले च भगवता भाषितं सामायिकम्' इत्यध्यवसायवताऽत्रोक्तं 'प्रमाणकालेनाधिकारः' इत्युभयसंग्रहपरत्वाददोषः। अथवा, अद्धाकालपर्यायत्वात् प्रमाणकालोऽपि भावकाल एवेत्यविरोधः। आह–ननु कस्मिन् क्षेत्रे श्रीमन्महावीरजिनवरेन्द्रेण प्रथमतः सामायिकाध्ययनं भाषितम् ?; तथा, प्रमाणकालोऽपि दिनप्रथमपौरुषी-पूर्वाह्णादिभेदादनेकविध इत्यतः प्रश्नः–प्रमाणकाले च कस्मिंस्तज्जिनवरेन्द्रेण भाषितम्–विनेयः पृच्छति कस्मिन् क्षेत्रे काले च क्व सामायिकस्य निर्गमः ? इत्यर्थ इति ॥ २०८२ ॥ अत्रोत्तरमाह—

वइसाहसुद्धइक्कारसीए पुव्वण्हदेसकालम्मि। महसेणवणुज्जाणे अणंतर परंपरं सेसं ॥ २०८३ ॥

(वैशाखशुद्धैकादश्यां पूर्वाह्णदेशकाले। महासेनवनोद्यानेऽनन्तरं परम्परं शेषम् ॥ २०८३ ॥)

वैशाखशुक्लैकादश्यां पूर्वाह्णदेशकाले प्रथमपौरुष्यामित्यर्थः, कालस्यान्तरङ्गत्वख्यापनार्थमेव प्रश्नाद् व्यत्ययेनोत्तरनिर्देशः, महासेन (प्र०...महसेन)वनोद्यानलक्षणे क्षेत्रे चानन्तरं निर्गमः सामायिकाध्ययनस्य। 'परंपरं सेसं ति' अन्येष्वपि गुणशिलकाद्युद्यानक्षेत्रेषु पश्चात् प्ररूपितमेव भगवता सामायिकम्, किन्तु महासेनवनात् शेषं क्षेत्रजातमधिकृत्य परंपरनिर्गमः तस्य, केवलज्ञानोत्पत्त्यापापामध्यमानगर्यां महासेन(प्र०...महसेन)वनोद्याने एव प्रथमं तस्य प्ररूपितत्वादिति। तदेवं 'नामं ठवणा दविए खेत्ते काले तहेव भावे य। एसो उ निग्गमस्स निक्खेवो छव्विहो होइ ॥ १ ॥' (गा०–१५३३) अस्यां निर्गमनिक्षेपप्रतिपादकगाथायामुद्दिष्टौ व्याख्यातौ क्षेत्र-कालनिर्गमौ ॥२०८३॥

अथ भावनिर्गममभिधित्सुराह—

खइयम्मि वट्टमाणस्स भगवओ निग्गयं जिणिंदस्स। भावे खओवसमियम्मि वट्टमाणेहि तं गहियं ॥

(क्षायिके वर्तमानस्य भगवतो निर्गतं जिनेन्द्रस्य। भावे क्षायोपशमिके वर्तमानैस्तद् गृहीतम् ॥ २०८४ ॥)

भावशब्दोऽत्रापि संबध्यते। ततश्च क्षायिके भावे वर्तमानस्य जिनेन्द्रस्य भगवतः श्रीमन्महावीरस्य निर्गतं सामायिकम्। क्षायिकोपशमिके भावे च वर्तमानैस्तस्मात् सामायिकमन्यच्च श्रुतं गृहीतम् 'गणधरादिभिः' इति गम्यते। तत्र भगवतो दर्शन-ज्ञान-चारित्रावरणस्य

विशेषा० प्रमाणकाल प्रस्तुतः

भावनिर्गमः

गर्ता क्षीणत्वात् क्षायिको भावः, गणधरादीनां तु तदावरणस्य तदानीं क्षयोपशमावस्थत्वात् क्षायोपशमिको भावः। निर्गम एव चात्र प्रस्तुतः, यत्तु क्षायोपशमिकभावे ग्रहणप्रतिपादनं तत् प्रसक्तो द्रष्टव्यम्। तत्र श्रीगौतमस्वामिना निषद्यात्रयेण चतुर्दश पूर्वाणि गृहीतानि। प्रणिपत्य पृच्छा च निषद्योच्यते। प्रणिपत्य पृच्छति गौतमस्वामी–कथय भगवन्! तत्त्वम्। ततो भगवानाचष्टे–"उप्पन्नेइ वा" (उत्पद्यन्ते वा)। पुनस्तथैव पृष्टे प्राह–"विगमेइ वा" (विगच्छन्ति वा)। पुनरप्येवं कृते वदति–"धुवेइ वा" (ध्रुवाणि वा)। एतास्तिस्रो निषद्याः। आसामेव सकाशात् 'यत् सत् तदुत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तम्, अन्यथा वस्तुनः सत्ताऽयोगात्' इत्येवं तेषां गणभृतां प्रतीतिर्भवति। ततश्च ते पूर्वभवभावित(प्र०...पूर्वभावित)मतयो बीजबुद्धित्वाद् द्वादशाङ्गमुपरचयन्ति। ततो भगवांस्तेषां तदनुज्ञां करोति। शक्रश्च दिव्यं वज्रमयस्थालं दिव्यचूर्णानां भृत्वा त्रिभुवनस्वामिनः संनिहितो भवति। ततः स्वामी रत्नमयसिंहासनादुत्थाय परिपूर्णां चूर्णमुष्टिं गृह्णाति। ततो गौतमस्वामिप्रमुखा एकादशापि गणधरा ईषदवनततनवः परिपाट्या तिष्ठन्ति। ततो देवास्तूर्यध्वनि-गीत-शब्दादिनिरोधं विधाय तूष्णीकाः शृण्वन्ति। ततो भगवान् पूर्वं तावदेतद् भणति–'गौतमस्य द्रव्य-गुण-पर्यायैस्तीर्थमनुजानामि' इति, चूर्णांश्च तन्मस्तके क्षिपति। ततो देवा अपि चूर्ण-पुष्प-गन्धवर्षां तदुपरि कुर्वन्ति। गणं च भगवान् सुधर्मस्वामिनं धुरि व्यवस्थाप्यानुजानाति। एवं सामायिकस्यार्थो भगवतः सकाशाद् निर्गतः, सूत्रं तु गणधरेभ्यो निर्गतम्, इत्यलं प्रसङ्गेन॥ इति निर्युक्तिगाथात्रयार्थः॥ २०८४॥

यदुक्तम्–'एत्थं पुण अहिगारो पमाणकालेण' (गा०–२०८२) इत्यादि, तत्र परः पूर्वापरविरोधमुद्भावयन्नाह–

किह पगयं भावेणं कहमहिगारो पमाणकालेणं?। (कथं प्रकृतं भावेन कथमधिकारः प्रमाणकालेन ?।)

आचार्यः प्राह–

खाइयभावेऽरहया(प्र०...अरहया) पमाणकालेण जं भणियं॥२०८५॥ (क्षायिकभावेऽर्हता प्रमाणकालेन यद् भणितम्॥)

अहवा पमाणकालो चि भावकालो त्ति जं च सेसा वि। किंचिम्मेत्तविसिट्ठा सव्वे च्चिय भावकाल त्ति २०८६

आहिक्केणं कज्जं पमाणकालेण जमहिगारो त्ति। सेसा वि जहासंभवमाउज्जा निग्गमे काला २०८७

(अथवा प्रमाणकालोऽपि भावकाल इति यच्च शेषा अपि। किञ्चिन्मात्रविशिष्टा सर्वे एव भावकाला इति॥ २०८६॥)

(आधिक्येन कार्यं प्रमाणकालेन यदधिकार इति। शेषा अपि यथासंभवमायोज्या निर्गमे कालाः॥ २०८७॥)

गाथाद्वयमिदं(?) प्रायो व्याख्यातार्था, नवरं 'अरहय' (प्र०...अरहय)त्ति अर्हता श्रीमन्महावीरेण। 'जं च सेसा वीत्यादि' यच्चाग्र शेषा अपि द्रव्या-ऽद्धाकालादयः किञ्चिदुपाधिमात्रविशिष्टाः सर्वेऽपि भावकाला एव; तथाहि–द्रव्यस्य या चतुर्विकल्पा स्थितिः सा द्रव्यकाल

विशेषा॰ निषद्या- तीर्थस्था- पनं च

निर्गमे त्रिविध- काला- योजनम्

उक्तः, समया-ऽऽवलिकादयस्त्वद्धाकालः, यथायुष्कं चायुष्ककाल इत्यादि । एते च स्थित्यादयः सर्वेऽपि जीवा-ऽजीवपर्यायत्वाद् भावरूपा एवेति परमार्थतो भावकालाद् न विशिष्यन्त इति । परं तथापि 'प्रमाणकालेनात्राधिकारः' इति यदुक्तं तद् 'आधिक्येन' विशेषतस्तेन प्रमाण-कालेन कार्यमिति हेतोरवगन्तव्यम्, अन्यथा शेषा अपि द्रव्या-ऽद्धाकालादयः पारम्पर्यादिना सामायिकनिर्गमे यथासंभवमायोजनीयाः; यथा हि क्षायिके भावे वर्तमानस्य सामायिकं निर्गतं भगवतस्तथा रत्नमयसिंहासनलक्षणे द्रव्ये चोपविष्टस्य, यत्र च द्रव्यं तत्र तत्स्थिति-लक्षणः कालोऽप्यस्त्येव; तथा, यथायुष्ककालं चानुभवतः, कर्माणि चोपक्रामतः, प्रस्तावं चावगच्छतः, आवीचिमरणलक्षणं मरणकालं चानु-भवतः, जीवादिपदार्थवर्णनाकाले च प्रवृत्तस्य तस्य तन्निर्गतम्, प्रमाण-भावकालौ त्वधिकृतत्वेनोक्तावेव । प्रमाणकाले चाधिकृतेऽद्धाकालोऽ-धिकृत एव, तस्य तद्विशेषत्वादेवेति । एवं सर्वेऽपि द्रव्यकालादयोऽत्रोपयुज्यन्त एव । केवलमाधिक्येन प्रमाणकालो भावकालश्चेहोपयुज्येते, इति तयोर्विशेषतोऽधिकृतत्वमुक्तमिति ॥ २०८५-२०८६-२०८७ ॥

आह—ननु निर्गमकाल(प्र०...कालनिर्गम)मभिधित्सता कालो भेददर्शनतो विस्तरेण व्याख्यातः, क्षेत्रं तु न किञ्चिद् व्याख्यातम्, तदत्र किं कारणम्? । सत्यम्, सुगमत्वाद् न व्याख्यातम् । अथवा, भाष्यकारस्तत्स्वरूपं किञ्चिद् विवृण्वन्नाह—

खेत्तं मयमागासं सव्वदव्वावगाहणालिंगं । तं दव्वं चेव निवासमेत्तपज्जायओ खेत्तं ॥ २०८८ ॥

तं च महासेणवणोवलक्खियं जत्थ निग्गयं पुव्वं(प्र०..पुव्विं) **। सामाइयमन्नेसु य परंपरविणिग्गमो तस्स**

(क्षेत्रं मतमाकाशं सर्वद्रव्यावगाहनालिङ्गम् । तद् द्रव्यमेव निवासमात्रपर्यायतः क्षेत्रम् ॥ २०८८ ॥)

(तच्च महासेनवनोपलक्षितं यत्र निर्गतं पूर्वम् । सामायिकमन्येषु च परम्परविनिर्गमस्तस्य ॥ २०८९ ॥)

व्याख्या—'क्षि निवास-गत्योः' क्षियन्ति—अवगाहन्ते निवसन्ति जीवादयोऽस्मिन्निति क्षेत्रम् । तच्चाकाशं सर्वार्थवेदिनां मतम् । कथं-भूतम्? । सर्वेषामपि जीवादिद्रव्याणां याऽवगाहनाऽवस्थानरूपा सैव लिङ्गं चिह्नमुपयोगो यस्य तत् सर्वद्रव्यावगाहनालिङ्गम् । तच्चापरा-परपर्यायेषु द्रवणाद् गमनाद् द्रव्यमेव, केवलं निवासमात्रपर्यायमाश्रित्य क्षेत्रमुच्यते । तच्चोपाधिभेदाद् बहुभेदम् । अत इह महासेनवनोप-लक्षितमेव गृह्यते । यत्र किम्? इत्याह—यत्र पूर्वं प्रथमतः सामायिकं निर्गतम्, अन्येषु तु गुणशिलकाद्युद्यानेषु परम्परनिर्गमस्तस्य सामा-यिकस्य ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ २०८८-२०८९ ॥ तदेवमुक्तः पञ्चविधोऽपि निर्गमः, तद्भणने च 'उद्देसे निद्देसे निग्गमे खेत्त काल पुरिसे य' (गा०—९७३) इत्याद्युपोद्घातनिर्युक्तिगाथागतं व्याख्यातं तृतीयं निर्गमद्वारम् । क्षेत्र-काललक्षणं तु चतुर्थ-पञ्चमद्वारद्वयं सामायिकनिर्गमाङ्गत्वादेव निर्गमान्तर्गतक्षेत्र-कालभणनेनैव व्याख्यातम् । अथ षष्ठं पुरुषलक्षणमुपोद्घातद्वारं व्याचिख्यासुराह—

विशेषा• ६. उपोद्घा तद्वारं पुरुषः। पुरुष- निक्षेपाः

दव्वा-ऽभिलाव-चिंधे वेए धम्म-त्थ-भोग-भावे य। भावपुरिसो उ जीवो भावे पगयं तु भावेणं २०९०

(द्रव्य-ऽभिलाप-चिह्नानि वेदो धर्मा-ऽर्थ-भोगभावाश्च । भावपुरुषस्तु जीवो भावे प्रकृतं तु भावेन ॥ २०९० ॥)

'दव्व' त्ति द्रव्यपुरुषो विस्तरेण वक्ष्यमाणस्वरूपः । अभिलप्यतेऽनेनेत्यभिलापः शब्दः, ततोऽभिलापपुरुषः पुंलिङ्गाभिधानमात्रपुरुष इति, घटः पट इत्यादिर्वा । चिह्नपुरुषस्त्वपुरुषोऽपि पुरुषचिह्नोपलक्षितो यथा 'नपुंसकं श्मश्रुचिह्नम्' इत्यादि । स्त्र्यादिरपि पुरुषवेदकर्मविपाकमनुभवन् (प्र०...नुभावात्) वेदपुरुषः । धर्मार्जनव्यापाररतः साधुर्धर्मपुरुषः (प्र०...०पुरुषः पारमार्थिकः) अर्थार्जनपरस्त्वर्थपुरुषः । समस्तभोगो-पभोगसुखभाग् भोगपुरुषः । 'भावे य' त्ति भावपुरुषश्च । चशब्दो नामाद्यनुक्तभेदसमुच्चयार्थः । तत्र भावे भावद्वारे विचार्ये भावपुरुषः । कः ? इत्याह—भावपुरुषस्तु जीवः । इदमुक्तं भवति—पूः शरीरं, पुरि शरीरे शेत इति निरुक्तिवशात् भावपुरुषः पारमार्थिकः पुरुषो द्रव्या-ऽभिलापपुरुषादिसर्वोपाधिरहितो निर्विशेषणः शुद्धो जीव एवोच्यते । तत्रेह प्रकृतं प्रस्तुतं भावेन भावपुरुषेण शुद्धेन जीवेन तीर्थकरेणेत्यर्थः । तदन्यस्मादन्येश्च वेदादिपुरुषैर्गणधरैरिहाधिकारः, प्रधानतस्तेभ्योऽपि सामायिकस्य निर्गतत्वात् ॥ इति नियुक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ ॥ २०९० ॥ विस्तरार्थं तु भाष्यकारः प्राह—

द्रव्यपुरुष

आगमओऽणुवउत्तो इयरो दव्वपुरिसो तहा तइओ। एगभवियाइतिविहो मूलुत्तरनिम्मिओ वावि॥

(आगमतोऽनुपयुक्त इतरो द्रव्यपुरुषस्तथा तृतीयः । एकभविकादित्रिविधो मूलोत्तरनिर्मितो वापि ॥ २०९१ ॥)

इह नाम-स्थापनापुरुषौ नोक्तौ, तद्विचारस्यातिप्रतीतत्वात् । द्रव्यपुरुषस्तु द्वेधा आगमतः, नोआगमतश्च । तत्रागमतः पुरुषपदार्थज्ञः, तत्र चानुपयुक्तो द्रव्यपुरुष उच्यते । इतरस्तु नोआगमत इत्यर्थः, द्रव्यपुरुषो ज्ञशरीर-भव्यशरीर-तद्व्यतिरिक्तभेदात् त्रिधा । तत्र ज्ञशरीर-भव्यशरीरद्रव्यपुरुषौ द्रव्यावश्यकादिवत् गुन्तव्यौ । तृतीयस्तु ज्ञशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यपुरुषः पुनरप्येकभविकबद्धायुष्काभिमुखनामगोत्रभेदात् त्रिविधः । अथवा व्यतिरिक्तो द्विविधः । कथम् ? । मूलगुणनिर्मितः, उत्तरगुणनिर्मितश्च । तत्र मूलगुणनिर्मितः पुरुषप्रायोग्याणि द्रव्याणि, उत्तरगुणनिर्मितस्तु तान्येव तदाकारवन्तीति । उक्तो द्रव्यपुरुषः ॥ २०९१ ॥ इदानीमभिलाप-चिह्नपुरुषौ प्राह—

अभिलाप- चिह्नपुरुषौ

अभिलावो पुंलिंगाभिहाणमेत्तं घडो व्व चिंधे उ। पुरिसागिई नपुंसो वेओ वा पुरिसवेसो वा ॥२०९२॥

(अभिलापः पुंलिङ्गाभिधानमात्रं घट इव चिह्ने तु । पुरुषाकृतिर्नपुंसको वेदो वा पुरुषवेषो वा ॥ २०९२ ॥)

अभिलापः शब्दस्तद्रूपः पुरुषोऽभिलापपुरुषः, यथा पुरुष इति पुंलिङ्गस्याभिधानमात्रम्, घटः पट इत्यादिर्वा । चिह्ने चिह्नविषये पुरुषचिह्नपुरुषः । पुरुषाकृतिर्नपुंसकस्तथा श्मश्रुप्रभृतिपुरुषचिह्नयुक्तः । अथवा, वेदः पुरुष(प्र०...पुरुषवेद)चिह्नपुरुषः, चिह्नयते लक्ष्यते पुरुषोऽनेनेति कृत्वा । अथवा, पुरुषस्य संबन्धी वेषो यस्य स पुरुषवेष स्त्र्यादिरपि चिह्नमात्रेण पुरुषचिह्नपुरुष इति ॥२०९२॥

वेद-धर्मपुरुषौ
अर्थ-भोगपुरुषौ
भावपुरुष

वेद-धर्मपुरुषौ प्राह—

वेयपुरिसो तिलिंगो वि पुरिसवेयाणुभूइकालम्मि । धम्मपुरिसो तयज्जणवावारपरो जहा साहू २०९३

(वेदपुरुषस्त्रिलिङ्गोऽपि पुरुषवेदानुभूतिकाले । धर्मपुरुषस्तदर्जनव्यापारपरो यथा साधुः ॥ २०९३ ॥)

स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गत्रयवृत्तिरपि प्राणी यदा तृणज्वालोपमविपाकं पुरुषवेदमनुभवति तदा पुरुषवेदानुभावमाश्रित्य पुरुषो वेदपुरुषः स्त्र्यादिरप्युच्यते । धर्मार्जनव्यापारपरो धर्मपुरुषो यथा साधुरिति ॥ २०९३ ॥ अर्थ-भोगपुरुषौ प्राह—

अत्थपुरिसो तयज्जणपरायणो मम्मणो व्व निहिपालो । भोगपुरिसो समज्जियविसयसुहो चक्कवट्टि व्व

(अर्थपुरुषस्तदर्जनपरायणो मम्मण इव निधिपालः । भोगपुरुषः समर्जितविषयसुखश्चक्रवर्तीव ॥ २०९४ ॥)

गतार्था । नवरं राजगृहनगरनिवासी रत्नमयबलीवर्दनिर्मापको मम्मणवणिगावश्यकवृत्तितोऽवसेय इति ॥ २०९४ ॥ भावपुरुषमाह—

भावपुरिसो उ जीवो सरीरपुरि सयणओ निरुत्तवसा । अहवा पूरण-पालणभावाओ सव्वभावाणं ॥

(भावपुरुषस्तु जीवः शरीरपुरि शयनतो निरुक्तवशात् । अथवा पूरण-पालनभावात् सर्वभावानाम् ॥ २०९५ ॥)

भावपुरुषस्तु द्रव्या-ऽभिलाप-चिह्नाद्युपाधिरहितः शुद्धो जीवः । कुतः ? । पूः शरीरम् , तत्र शयनात् निवसनात् पुरुष इत्येवं-भूत-निरुक्तवशात् । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-भवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवादिभावानां नानाभवेषु 'पॄ पालन-पूरणयोः' पूरण-पालनभावात् भावरूपः पारमार्थिकः पुरुषो भावपुरुषः शुद्धो जीव इति ॥२०९५॥

कथं पुनः शुद्धो जीवो भावपुरुषः ? इत्याह—

दव्वपुरिसाइभेया वि जं च तस्सेव होंति पज्जाया । तेणेह भावपुरिसो सुद्धो जीवो जिणिंदो व्व २०९६

(द्रव्यपुरुषादिभेदा अपि यच्च तस्यैव भवन्ति पर्यायाः । तेनेह भावपुरुषः शुद्धो जीवो जिनेन्द्र इव ॥ २०९६ ॥)

न केवलं यथोक्तनिरुक्तवशाद् भावपुरुषो जीव उच्यते, यस्माच्च द्रव्या-ऽभिलाप-चिह्नादिपुरुषभेदा अपि तस्यैव शुद्धजीवस्य पर्याया भवन्ति । तेनाद्यप्रकृतित्वात् शुद्धो निर्विशेषणो जीव एवेह भावपुरुषः, जिनेन्द्रवदिति ॥ २०९६ ॥ केन पुनः पुरुषेणेहाधिकारः ? इत्याह—

पगयं विसेसओ तेण वेयपुरिसेहिं गणहरेहिं च । विसेसा वि जहासंभवमाउज्जा उभयवग्गे वि २०९७

(प्रकृतं विशेषतस्तेन वेदपुरुषैर्गणधरैश्च । विशेषा अपि यथासंभवमायोज्या उभयवर्गेऽपि ॥ २०९७ ॥)

अनेकविधपुरुषप्ररूपणेऽत्र विशेषतः प्रकृतं प्रस्तुतमधिकारस्तेन भावजीवरूपेण जिनेन्द्रेण श्रीमन्महावीरेण, तस्यैवार्थतः सामायिक-

प्रणेतृत्वात्, तथा, प्रव्रजन्तश्च गणधरैर्भावपुरुषैर्गणधरैश्च ह्यधिकारः । आह–ननु जिनेन्द्रो यथा भावपुरुषस्तथा सदैव धर्मव्यापारनिरतत्वाद् धर्मपुरुषोऽपि भवति, तथा चिह्नपुरुषोऽपि, पुरुषचिह्नयुक्तत्वात्; एवं गणधरेष्वपि वाच्यम्; ततश्च यथा भावपुरुषेण वेदपुरुषेणाधिकारः, तथा धर्मादिपुरुषैरप्यधिकारोऽत्र वक्तुं युज्यत एव, इत्याशङ्क्याह–तेषा अपि धर्मपुरुषादयो यथासंभवं तीर्थकर-गणधरलक्षणे उभयत्रापि योज्याः । ततः संभवद्भिर्धर्मपुरुषादिभिरपीहाधिकारो वाच्य इति भावः । इति गाथाद्वयार्थः । तदेवं व्याख्यातं पुरुषद्वारम् ॥ २०९७ ॥

अथ कारणद्वारमभिधित्सुराह—

निक्खेवो कारणम्मी चउव्विहो दुविहु होइ दव्वम्मि। तद्दव्वमन्नदव्वे अहवा वि निमित्त-नेमित्ती २०९८

समवाइ असमवाई छव्विह कत्ता य करण कम्मं च। तत्तो य संपयाणावयाण तह संनिहाणे य ॥२०९९॥

(निक्षेपः कारणे चतुर्विधो द्विविधो भवति द्रव्ये । तद्द्रव्या-ऽन्यद्रव्ये अथवापि निमित्त-नैमित्तिके ॥ २०९८ ॥)

(समवायि असमवायि षड्विधं कर्ता च करणं कर्म च । ततश्च संप्रदानमपादानं तथा संनिधानं च ॥ २०९९ ॥)

इह करोति कार्यमिति कारणम् । तस्य नाम-स्थापना-द्रव्य-भावभेदाच्चतुर्विधो निक्षेपो न्यासः । तत्र नाम-स्थापने सुज्ञाने । द्रव्यकारणं तु ज्ञशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्तमाह–'दुविहु इत्यादि' व्यतिरिक्तद्रव्यकारणविषयो निक्षेपो द्विविधः । कथम्? । 'तद्दव्वमन्नदव्वे त्ति' तद्द्रव्यकारणम्, अन्यद्रव्यकारणं चेत्यर्थः । तस्यैव अन्यस्य पटादेः सजातीयत्वेन संबन्धि द्रव्यं तन्त्वादि तद्द्रव्यम्, तच्च तत् कारणं च तद्द्रव्यकारणम्; तथा, यत् तद्विपरीतं तदन्यद्रव्यकारणं अन्यपटादिविजातीयं वेमादीत्यर्थः । तद्द्रव्यकारणत्वे कार्यकारणयोरैक्यमिति प्रेर्यस्य परिहारं वक्ष्यति भाष्यकारः ।

अथवा, अन्यथा व्यतिरिक्तकारणस्यैव द्वैविध्यं–निमित्तकारणं, नैमित्तिककारणं चेति । तत्र कार्यात्मन आसन्नभावेन जनकं निमित्तम्, यथा पटस्यैव तन्तवः, तद्व्यतिरेकेण पटस्यानुत्पत्तेः; तच्च तत् कारणं च निमित्तकारणम्; यथा च तन्तुभिर्विना पटो न भवति तथा तद्गताऽऽतान-वितानादिचेष्टाव्यतिरेकेणापि न भवत्येव, तस्याश्च तच्चेष्टाया वेमादि कारणम्, अतो निमित्तस्येदं नैमित्तिकमिति । अथवा, अन्यथा व्यतिरिक्तकारणस्य द्वैविध्यमित्याह–'समवायीत्यादि' 'सम्' एकीभावे, अवशब्दोऽपृथक्त्वे, 'अय् गतौ' 'इण् गतौ वा' । ततश्चैकीभावेनापृथग् गमनं समवायः संश्लेषः स विद्यते येषां ते समवायिनस्तन्तवः, यस्मात् तेषु पटः समवैतीति, समवायिनश्च ते कारणं च समवायिकारणम् । तन्तुसंयोगास्तु कारणरूपद्रव्यान्तरधर्मत्वेन पटाख्यकार्यद्रव्यान्तरस्य दूरवर्तित्वादसमवायिनस्त एव कारणमसमवायिकारणम् । आह–ननु तद्द्रव्यादिकारणयोरपि यथोक्तन्यायेनार्थस्याभेद एव, इति किं भेदेनोपन्यासः? । सत्यम्, किन्तु तन्त्रान्तराभ्युपगतसंज्ञान्तरप्रदर्शन-परत्वाददोषः ।

अथवा, व्यतिरिक्तं द्रव्यकारणं 'छव्विह त्ति' अनुस्वारस्य लुप्तस्य दर्शनात् षड्विधं षट्प्रकारम् । कथम् ? । कर्ता कुलाललक्षणस्तावत् कार्यस्य घटादेः कारणम्, तस्य तत्र स्वातन्त्र्येण व्यापारात् । तथा, करणं च मृत्पिण्ड-दण्ड-सूत्रादिकं घटस्य करणम्, साधकतमत्वात् । तथा, क्रियते निर्वर्त्यते यत् तत् कर्म घटलक्षणं तदपि कारणम् । आह—ननु कथमात्मैवात्मनः कारणम्, अलब्धात्मलाभस्य तस्य कारणत्वानुपपत्तेः ? । सत्यम्, कुलालादिकारणव्यापृतिक्रियाविषयत्वादुपचारतस्तस्य कारणत्वम् । उक्तं च—"निर्वर्त्यं वा विकार्यं वा प्राप्यं वा यत् क्रियाफलम् । तद् दृष्टा-ऽदृष्टसंस्कारं कर्म कर्तुर्यदीप्सितम् ॥ १ ॥" तदेवं क्रियाफलत्वेन कार्यस्यापि कारणत्वम्, अन्यथा कुलालादिक्रियावैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । मुख्यवृत्त्या वासौ कार्यगुणेन कर्मणः कारणत्वम् । तथा, सम्यक् सत्कृत्य वा प्रयत्नेन दानं (प्र०...वा दानं) यस्मै तत् संप्रदानं—घटग्राहकदेवदत्तादि । तदपि घटस्य कारणम्, तदुद्देशेनैव घटस्य निष्पत्तेः, तदभावे च तन्निष्पत्त्ययोगादिति । 'अवयाण त्ति' 'दो अवखण्डने' दानं खण्डनम्, अपसृत्य आ-मर्यादया दानं खण्डनं नियोजनं मृत्पिण्डादेर्यस्मात् तद् मृत्पिण्डापायेऽपि ध्रुवत्वाद् भूमिलक्षणमपादानम् । तदपि कार्यस्य घटस्य कारणम्, तदन्तरेणापि तस्यानुत्पत्तेः । तथा, संनिधीयते स्थाप्यते कार्यं यत्र तत् संनिधानमाधारः, अधिकरणमित्यर्थः । तदपि कार्यस्य कारणम्, आधारतया तस्यापि तत्रोपयोगात् । तत्र घटस्य चक्रम्, तस्यापि भूमिः, तस्या अप्याकाशम् ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ २०९८–२०९९ ॥ अथैतद् व्याचिख्यासुर्भाष्यकारः प्राह—

तद्दव्वकारणं तंतवो पडस्सेह जेण तम्मयया। विवरीयमन्नकारणमिट्ठं वेमादओ तस्स ॥२१००॥

(तद्द्रव्यकारणं तन्तवः पटस्येह येन तन्मयता । विपरीतमन्यकारणमिष्टं वेमादयस्तस्य ॥ २१०० ॥)

येन यदात्मकं कार्यं दृश्यते तदिह तद्द्रव्यकारणम्—तस्य कार्यद्रव्यस्य सजातीयत्वेन संबन्धि कारणमित्यर्थः, यथा पटस्य तन्तवः, तन्मयता तन्त्वात्मकता पटस्य । उक्तविपरीतं तु यत् तदात्मकं कार्यं न भवति तदन्यद्रव्यकारणमिष्टम्, यथा तस्यैव पटस्य वेमादय इति ॥ २१०० ॥ अत्र परः प्रेरयन्नाह—

जइ तं तस्सेव मयं हेऊ नणु कज्जकारणेगत्तं। न य तं जुत्तं, ताइं जओऽभिहाणाइभिन्नाइं ॥२१०१॥

(यदि तत् तस्यैव मतं हेतुर्ननु कार्य-कारणैकत्वम् । न च तद् युक्तं ते यतोऽभिधानादिभिन्ने ॥ २१०१ ॥)

ननु यदि तत् तस्यैव पटस्य संबन्धि तन्तुद्रव्यं तस्यैव च पटस्य हेतुः कारणं मतं संमतम्, तन्नु कार्य-कारणयोरेकत्वं प्राप्नोति, न तन्तु-पटयोः कार्यकारणभावः, एकत्वात्, पटस्वरूपवदिति परस्याभिप्रायः । न च तत्कार्य-कारणयोरेकत्वं युक्तम्, यतस्ते कार्यकारणे अभिधानादिना भिन्ने वर्तेते, आदिशब्दात् संख्या-लक्षण-कार्यपरिग्रहः; तथाहि—'पटः' 'तन्तवः' इत्यभिधानभेदः, 'एकः पटः' 'बहवस्तन्तवः' इति संख्याभेदः, लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं स्वरूपम्, तच्चान्यादृशं पटस्य, अन्यादृशं च तन्तूनामिति लक्षणभेदः, शीतत्राणा-

विशेषा० पट्कारकाणि कारणम्

यन्मयं कार्यं तत् तद्द्रव्यकारणम्

कार्यद्रव्यकारणयोर्भेदेऽभिधानादिभेदो हेतुः

द्विसर्गः पटः, बन्धनादिव्यापारश्च तन्तव इति कार्यभेदः । ततश्च भिन्ने पट-तन्तुलक्षणे कार्य-कारणे, अभिधानादिभेदात्, घटपटादिवदिति ।
यदा च मतिं मत्वदभिप्रायेण यत् तयोरेकत्वमापतति, तदयुक्तमेवेति ॥ २१०१ ॥ अत्रोत्तरमाह—

तुल्लो ऽयमुवालंभो भेए वि न तंतवो घडस्सेव । कारणमेगत्ते वि य जओ ऽभिहाणादओ भिन्ना २१०२

(तुल्योऽयमुपालम्भो भेदेऽपि न तन्तवो पटस्यैव । कारणमेकत्वेऽपि च यतोऽभिधानादयो भिन्नाः ॥ २१०२ ॥)

पटतन्तु-घटयोरभेदपक्षे कार्य-कारणभावाभावप्रसङ्गलक्षण उपालम्भस्तव चेतसि वर्तते, स 'भेदेऽपि' भेदपक्षेऽपि तुल्यः समान एव वर्तते; तथाहि—न तन्तवः पटस्य कारणम्, भिन्नत्वात्, घटस्येवेति । किञ्च, एक एकत्वेऽपि वस्तूनामभिधानादयो भिन्ना दृश्यन्त एव, ततः 'अनैकान्तिको हेतुः' इति शेषः; तथाहि—घटस्य रूपादीनां नैकत्वं लोके प्रतीतम्, अथ चाभिधानादयो भिन्ना एव, तद्यथा—'घटः' 'रूपादयः' इत्यभिधानभेदः, 'एको घटः' 'बहवो रूपादयः' इति संख्याभेदः; पृथुबुध्नोदराद्याकारलक्षणो घटः, रक्तत्वादिलक्षणा रूपादय इति लक्षणभेदः, जलाहरणादिक्रियाकारको घटः, रक्षाधानादिहेतवश्च रूपादय इति कार्यभेदः । ततोऽभिधानादिभेदाद् भेद इत्यनैकान्तिको हेतुः, यत एतदपि शक्यते वक्तुम्—अभिन्ने घट-तन्त्वादिलक्षणे कार्य-कारणे, अभिधानादिभेदात्, घट-रूपादिवदिति ॥ २१०२ ॥

आह—यद्येवमुभयत्र भेदेऽपि कार्य-कारणयोस्तुल्य उपालम्भः, तर्हि कथं नाम लोकप्रसिद्धस्तन्तु-पटादीनां कार्य-कारणभावः सिध्यति ? इति भवन्त एव कथयन्तु, इत्याह—

जं कज्ज-कारणाइं पज्जाया वत्थुणो जओ ते य । अन्ने ऽणन्ने य मया तो कारण-कज्जभयणेयं ॥२१०३॥

(यत् कार्य-कारणे पर्यायौ वस्तुनो यतस्तौ च । अन्यावनन्यौ च मतौ ततः कारण-कार्यभजनेयम् ॥ २१०३ ॥)

यद् यस्माद् घट-मृत्पिण्डादिलक्षणे कार्य-कारणे वस्तुनः पृथिव्यादेः पर्यायौ वर्तेते, तौ च घट-मृत्पिण्डलक्षणौ पृथ्वीपर्यायौ परस्परं यतो यस्मादन्यावनन्यौ च मतौ । तत्र संख्या-संज्ञा-लक्षणादिभेदादन्यत्वम्, मृदादिरूपतया सत्त्व-प्रमेयत्वादिभिश्च(प्र०...०दिस्यश्च)नन्यत्वम् । तस्मात् कार्य-कारणयोरियमन्या-ऽनन्यत्वलक्षणा भजना द्रष्टव्या । ततश्च कथञ्चित् तयोः परस्परं भेदे, कथञ्चिदभेदे कार्य-कारणभाव इति भावार्थः ॥ २१०३ ॥ एतदेवाह—

नत्थि पुढवीविसिट्ठो घडो त्ति जं तेण जुज्जइ अणन्नो । जं पुण घडो त्ति पुव्वं न आसि पुढवी तओ अन्नो

(नास्ति पृथिवीविशिष्टो घट इति यत् तेन युज्यतेऽनन्यः । यत् पुनर्घट इति पूर्वं नासीत् पृथिवी ततोऽन्यः ॥ २१०४ ॥)

पृथिव्या मृल्लक्षणया 'विशिष्टो' व्यतिरिक्तो तन्मयो घटो नास्ति न दृश्यते यद् यस्मात्, तेन तस्माद् युज्यतेऽनन्यो मृत्तिकातोऽभिन्नः । यद् पुनः 'घटः' इति व्यक्तेन रूपेण पूर्वं घटनिष्पत्तेः प्राग् नासीद् नाभूत् किन्तु पृथिवी मृत्पिण्डैवासीत्, अन्यथा ग्रहणकाले

पृथिवीकालेऽपि घटो दृश्येतेति भावः, ततस्तस्माज्ज्ञायते-पृथिवीतोऽन्यो घट इति । एवं यथा मृद्-घटयोरन्या-ऽनन्यत्वमेव, एवं सर्वत्र कार्य-कारणयोस्तद् भावनीयमिति ॥ २१०४ ॥ 'अहवा वि निमित्त-नेमित्ती' (गा०–२०९८) इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

जह तंतवो निमित्तं पडस्स वेमादओ तहा तेसिं। जं चेट्ठाइनिमित्तं तो ते पडयस्स नेमित्तं॥२१०५॥

(यथा तन्तवो निमित्तं पटस्य वेमादयस्तथा तेषाम् । यच्चेष्टादिनिमित्तं ततस्ते पटस्य नैमित्तिकम् ॥ २१०५ ॥)

यथा तन्तवः पटस्य निमित्तं कारणं तथा तेनैव प्रकारेण 'यद्' यस्मात् तेषां तन्तूनामातान-वितानादिचेष्टाया निमित्तं वेमादयस्ततस्ते निमित्तस्येदं नैमित्तिकं कारणं पटस्य भवन्तीति ॥ २१०५ ॥ 'समवाइ असमवाई' (गा०–२०९९) इत्येतद्विवरणायाह—

समवाइकारणं तंतवो पडे जेण ते समवयंति। न समेइ जओ कज्जे वेमाइ तओ असमवाई॥२१०६॥

(समवायिकारणं तन्तवः पटे येन ते समवयन्ति । न समवैति यतः कार्ये वेमादि ततोऽसमवायि ॥ २१०६ ॥)

समवायिकारणं तन्तवः पटस्य येन ते समवयन्ति पटे, येन पटस्तेषु समवेतः समुत्पद्यत इतीह तात्पर्यम्, 'इह तन्तुषु पटः' इत्येवं वैशेषिकैरभ्युपगमात् । वेमादि पुनः पटाख्ये कार्ये न समवैति न संश्लिष्यते, अतोऽसमवायिकारणं तदिति ॥ २१०६ ॥

वैशेषिकसिद्धान्तेऽपि मतभेदमुपदर्शयन्नाह—

वेमादओ निमित्तं संजोगा असमवाई केसिंचि। ते जेण तन्तुधम्मा पडो य दव्वंतरं जेण ॥२१०७॥

दव्वंतरधम्मस्स य न जओ दव्वंतरम्मि समवाओ। समवायम्मि य पावइ कारण-कज्जेगया जम्हा ॥

(वेमादयो निमित्तं संयोगा असमवायिनः केषाञ्चित् । ते येन तन्तुधर्माः पटश्च द्रव्यान्तरं येन ॥ २१०७ ॥)

(द्रव्यान्तरधर्मस्य च न यतो द्रव्यान्तरे समवायः । समवाये च प्राप्नोति कारण-कार्यैकता यस्मात् ॥ २१०८ ॥).

इह केषाञ्चिद् वैशेषिकविशेषाणां मतेन वेमादयः, आदिशब्दात् सजातीया-ऽतज्जातीयतुरी-दिक्-कालादयश्च पटस्य निमित्तं निमित्तकारणम्, न त्वसमवायिकारणम्, तन्तुसंयोगमात्रनिमित्तत्वेन तन्तुलक्षणकारणद्रव्यानाश्रितत्वात् तेषामित्यभिप्रायः । के पुनस्तर्ह्यसमवायिकारणम् ? इत्याह–संयोगास्तन्तुसंयोगास्तन्तुगुणास्तन्तुधर्मा इत्यर्थः, तन्तुलक्षणकारणद्रव्याश्रितत्वात्; तथा चाह–ते तन्तुसंयोगा येन कारणेन तन्तुधर्माः, अतो निमित्तकारणं न भवन्ति, तद्विलक्षणरूपत्वात् । भवन्तु तर्हि समवायिकारणम्, तन्तुवत् तेषामपि पटे समवेतत्वात् । नैवम्, यतस्तन्तुद्रव्याद् द्रव्यान्तरं पटः, तस्माच्च द्रव्यान्तरं तन्तवः, 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते, गुणाश्च गुणान्तरम्' इति सिद्धान्तादिति । ततः किम् ? इत्याह–द्रव्यान्तरधर्मस्य च यतो न द्रव्यान्तरे समवायः, शीतादीनामिव हुतभुजि, यस्मात् तन्तुधर्माणां तत्संयोगानां पटे द्रव्यान्तरे समवाय इष्यमाणे पट-तन्तुलक्षणयोः कार्य-कारणयोरेकता प्राप्नोति, इतरेतरगुणसमवायात् । ततश्च यथा पट-

निमित्त-नैमित्तिक-कारणे

समवाय्य-समवायि-निमित्त-कारणानि

धर्माः शुक्लादयः पटे समवेतत्वात् तदव्यतिरिक्ताः सन्तो न पटस्य कारणम्, एवं तन्तुसंयोगा अपि न तत्कारणं स्युः, एकत्वे कार्यकारणभावायोगादिति । तदेवं वैशेषिकाः कार्य-कारणयोरेकत्वं कथमपि नेच्छन्ति ॥ २१०७–२१०८ ॥

आचार्यस्तु जैनत्वात् स्याद्वादितया कारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं च पश्यन्नाह—

जह तंतूणं धम्मा संजोगा तह पडो वि सगुण व्व । समवायाइत्तणओ दव्वस्स गुणादओ चेवं ॥ २१०९ ॥

अभिहाण-बुद्धि-लक्खणभिन्ना वि जहा सदत्थओऽणन्ने ।
दिक्-कालाइविसेसा तह दव्वाओ गुणाईआ ॥ २११० ॥

उवयारमेत्तभिन्ना ते चेव जहा तहा गुणाईआ । तह कज्जं कारणओ भिन्नमभिन्नं च को दोसो ? २१११

(यथा तन्तूनां धर्माः संयोगास्तथा पटोऽपि स्वगुणा इव । समवायादित्वतो द्रव्यस्य गुणादयश्चैवम् ॥ २१०९ ॥)

(अभिधान-बुद्धि-लक्षणभिन्ना अपि यथा सदर्थतोऽनन्ये । दिक्-कालादिविशेषास्तथा द्रव्याद् गुणादिकाः ॥ २११० ॥)

(उपचारमात्रभिन्नास्त एव यथा तथा गुणादिकाः । तथा कार्यं कारणतो भिन्नमभिन्नं च को दोषः ? ॥ २१११ ॥)

ननु यथा तन्तूनां धर्मा वर्तन्ते, के ?, तत्संयोगाः, तथा पटोऽपि तन्तूनां धर्म एव, यथा तेषामेव तन्तूनां स्वगुणाः शुक्लादयस्तद्धर्मः । कुतः ? । समवायादित्वात् । इह यो यत्र समवेतः स तस्य धर्म एव, यथा तन्तूनां स्वगुणाः शुक्लादयस्तद्धर्माः, समवेतश्च तन्तुषु पटः । तस्मात् तद्धर्मः पटः । यथा च तन्तूनां धर्मः पट एवं द्रव्यस्य गुणादयोऽपि गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाया अपि धर्म इत्यर्थः । यदि नाम तन्तूनां धर्मः पटः, द्रव्यस्य वा गुणादयो धर्माः, तथापि प्रस्तुते कारणात् कार्यस्य भेदाभेदे किमायातम् ? इत्याह– 'अभिहाणेत्यादि' यथा दिक्-काला-ऽऽत्मादयो विशेषा अभिधान-बुद्धि-लक्षणादिभिर्भिन्ना अपि, सदर्थतश्च सदर्थः सत्तासामान्यमित्यर्थः, तस्मात् सत्त्व-ज्ञेयत्व-प्रमेयत्वादिभिरनन्येऽभिन्नाः, तथा तेनैव प्रकारेण द्रव्याद् गुण-कर्म-सामान्य-समवायादयोऽनन्योऽभेदवन्तः । इदमुक्तं भवति– दिक्-कालादीनामन्यदभिधानम्, अन्यच्च सामान्यस्य; अन्यादृशी दिगादिषु बुद्धिः, अन्यादृशी च सत्तासामान्ये; अन्यद् दिगादीनां लक्षणं स्वरूपम्, अन्यादृशं च सत्तासामान्यस्य; इत्येवमभिधानादिवैलक्षण्याद् यथा भिन्ना अपि दिक्-कालादयः सत्तासामान्यात् सत्त्व-ज्ञेयत्वादिभिरभिन्नाः, तथा द्रव्यादपि तन्त्वादेः शुक्लगुणादयोऽभिधानादिभिर्भिन्ना अपि सत्त्वज्ञेयत्वादिभिरभिन्ना इति । यद्यभिन्नास्तर्हि भेदः कथम् ? इत्याह– 'उवयारेत्यादि' ते चैव दिगादयो यथोपचारमात्रतः सत्तासामान्याद् भिन्नास्तथा गुणादयोऽपि द्रव्याद् भिन्नाः । इदमुक्तं भवति– यथा सत्तासामान्यादभिन्नेष्वपि दिगादिष्वभिधानादिभेदाद् भेद उपचर्यते, एवं द्रव्याद् गुणादीनामपि; तथाहि– प्रभातसमये मन्दमन्दतमसोऽपि(?) सारयनिष्पिक्तस्त्यानानिमीलनकलाकलापाः पथिकेन केनापि 'किञ्चिच्छुक्लमुपलभ्यते' इत्येवं शुक्लत्वं निश्चीयते, न तु

||७५४||

विशेषा० पटस्य-तन्तुधर्मत्वेन दिक्-कालादीनां भिन्नाभिन्नत्वेन च कार्यकारणयोर्भेदाभेदसाधनम्

वलाका । एतच्च गुण-गुणिनोः कथञ्चिद् भेदमन्तरेण नोपपद्यते, एकान्ताभेदे गुणग्रहणे गुणिनोऽप्यग्रहणप्रसङ्गात् । मिन्नं सत्त्व-ज्ञेयत्वादिभिस्त्व- गुणादीनां कथञ्चिद् भेदः, कथञ्चित् त्वभेद इति । तथा तेनैवोक्तप्रकारेण कारणाद् कार्यमभिधानादिभेदाद् भिन्नं यदि स्यात्, तर्हि को दोषः, येन वैशेषिकादयो भेद एव कार्यकारणभावमिच्छन्ति ? इति ॥ २१०९–२११०–२१११ ॥

विशेषा॰

अथ षड्विधं व्यतिरिक्तकारणं व्याचिख्यासुराह—

कारक-रूपाणि कारणानि षट्

कारणमहवा छद्धा तत्थ सतंतो त्ति कारणं कत्ता । कज्जपसाहगतमं करणम्मि उ पिंड-दंडाइ॥ २११२॥
कम्मं किरिया कारणमिह निच्चिट्ठो जओ न साहेइ । अहवा कम्मं कुंभो स कारणं बुद्धिहेउ त्ति ॥२११३
भव्वो त्ति व जोग्गो त्ति व सक्को त्ति व सो सरूवलाभस्स । कारणसंनिज्झम्मि वि जं नागासत्थमारंभो॥
वज्झनिमित्तावेक्खं कज्जं वि य कज्जमाणकालम्मि । होइ सकारणमिहरा विवज्जया-ऽभावया होज्जा॥
देओ स जस्स तं संपयाणमिह तं पि कारणं तस्स । होइ,तदत्थित्ताओ न कीरए तं विणा जं सो २११६
भूपिंडावायाओ पिंडो वा सक्करादवायाओ । चक्कमहावाओ वाऽपादाणं कारणं तं पि ॥२११७॥
वसुहाऽऽगासं चक्कं सरूवमिच्चाइ संनिहाणं जं । कुंभस्स तं पि कारणमभावओ तस्स जदसिद्धी॥

(कारणमथवा षोढा तत्र स्वतन्त्र इति कारणं कर्ता । कार्यप्रसाधकतमं करणे तु पिण्ड-दण्डादि ॥ २११२ ॥)
(कर्म क्रिया कारणमिह निश्चेष्टो यतो न साधयति । अथवा कर्म कुम्भः स कारणं बुद्धिहेतुरिति ॥ २११३ ॥)
(कर्म क्रिया कारणमिह निश्चेष्टो यतो न साधयति । अथवा कर्म कुम्भः स कारणं बुद्धिहेतुरिति ॥ २११४ ॥)
(भव्य इति वा योग्य इति वा शक्य इति वा स स्वरूपलाभस्य । कारणसांनिध्येऽपि यद् नाकाशार्थमारम्भः ॥ २११५ ॥)
(बाह्यनिमित्तापेक्षं कार्यमपि च क्रियमाणकाले । भवति स्वकारणमितरथा विपर्यया-ऽभावतो भवेताम् ॥ २११६ ॥)
(देयः स यस्मै तत् संप्रदानमिह तदपि कारणं तस्य । भवति, तदर्थित्वाद् न क्रियते तद् विना यत् सः ॥ २११७ ॥)
(भूपिण्डापायात् पिण्डो वा शर्करापायात् । चक्रमथापायो वाऽपादानं कारणं तदपि ॥ २११८ ॥)
(वसुधाऽऽकाशं चक्रं स्वरूपमित्यादि संनिधानं यत् । कुम्भस्य तदपि कारणमभावतस्तस्य यदसिद्धिः ॥ २११८ ॥)

क्रिया कारणम्

मतापि प्रायो व्याख्यातार्थाः, नवरं क्रियते कर्त्रा निर्वर्त्यत इति व्युत्पत्तेः कर्म भण्यते । कासौ क्रिया ? कुम्भं प्रति कर्तृव्यापाररूपा । सा च कुम्भलक्षणकार्यस्य कारणमिति प्रतीतमेव । आह—ननु कुलाल एव कुम्भं कुर्वन्नुपलभ्यते, क्रिया तु न काचित् कुम्भकरणे व्याप्रियमाणा दृश्यत इत्याह—इह निश्चेष्टः कुलालोऽपि यस्माद् न घटं साधयति निष्पादयति, या च तस्य चेष्टा सा क्रिया, इति कथं न तस्याः

कुम्भकारणत्वम् ? इति । अथवा, कर्तुरीप्सिततमत्वात् क्रियमाणः कुम्भ एव कर्म । तर्हि कार्यमेवेदम्, अतः कथमस्य कारणत्वम् ? । न हि गुनीक्ष्णमपि खड्गप्रमाण्यात्मानमेव छिनत्ति । ततः कार्यं निर्वर्त्यस्यात्मन एव कारणमित्यनुपपन्नमेव, इत्याह–'स कारणं बुद्धिहेउ त्ति' स कुम्भः कारणं हेतुः कुम्भस्य । कुतः ? प्रस्तावात्, कुम्भबुद्धिहेतुत्वात् । इदमुक्तं भवति–सर्वोऽपि बुद्धौ संकल्प्य (प्र०...अध्यवस्य) कुम्भादि-कार्यं करोतीति व्यवहारः, ततो बुद्ध्यध्यवसितस्य कुम्भस्य निर्वर्तितो मृन्मयकुम्भस्तद्बुद्ध्यालम्बनतया कारणं भवत्येव । न च वक्तव्यम्-अनिष्पन्नत्वादसन्नसौ तद्बुद्धेरपि कथमालम्बनं स्यात् ?, द्रव्यरूपतया तस्य सर्वदा सत्त्वादिति । ननु च एवेह मृन्मयकार्यरूपो घटस्तस्यैव कारणं चिन्त्यत इति प्रस्तुतम्, बुद्ध्यध्यवसितस्तु तस्मादन्य एव, इति तत्कारणाभिधानमप्रस्तुतमेव । सत्यम्, भाविनि भूतवदुपचारन्यायेन तयोरेकत्वाध्यवसानाददोषः । स्थास-कोशादिकरणकालेऽपि हि 'किं करोषि' इति पृष्टः कुम्भकारः 'कुम्भं करोमि' इत्येतदेव वदति, बुद्ध्य-ध्यवसितेन निष्पत्स्यमानस्यैकत्वाध्यवसायादिति । अथवा, भव्यो योग्यः स्वरूपलाभस्येति शक्य उत्पादयितुम्, अतः सुकरत्वात् कार्यमप्यात्मनः कारणमिष्यते । अवश्यं च कर्मणः कारणत्वमेष्टव्यम्, यद् यस्मात् समस्तकारणसामग्रीसंनिधानेऽपि नैयमेवाकारणार्थं प्रारम्भः, किन्तु विवक्षितकार्यार्थम्, अतस्तदविनाभावित्वात् तत्क्रियायाः कार्यमप्यात्मनः कारणमिति । एतदेव भावयति–भावानि कुलाल-चक्र-चीवरादीनि यानि निमित्तानि तदशेषं क्रियमाणकालेऽन्तरङ्गबुद्ध्यालोचितं कार्यं भवति स्वस्यात्मनः कारणं स्वकारणम्, अन्यथा यदि बुद्ध्या पूर्वमपर्यालोचितमेव कुर्यात् तदाऽभिप्रायं शून्यमनस्कस्य कुम्भ(प्र०...कुम्भे)विपर्ययो भवेत्, घटकारणसंनिधानेऽप्यन्यत् कमपि शरावादिकार्यं भवेत्, अभावो वा भवेत्–न किञ्चित् कार्यं भवेदित्यर्थः । तस्मात् बुद्ध्यध्यवसितं कार्यमप्यात्मनः कारणमेष्टव्यम् । किं बहुना ?, यथा यथा युक्तितो घटते तथा तथा सुधिया कर्मणः कारणत्वं वाच्यम्, अन्यथा कर्मणोऽकारकत्वे 'करोतीति कारकम्' इति षण्णां कारकत्वानुपपत्तिरेव स्यादिति ।

'भूपिंडेत्यादि' भूरपादानम्, पिण्डापायेऽपि ध्रुवत्वात् । अथवा, विवक्षया पिण्डोऽपादानं, तद्गतशर्करादीनामपायेऽपि विवेकेऽपि ध्रुवत्वात् । अपरा, घटापायापकमापाको वाऽपादानमिति । 'चक्के'त्यादि घटस्य चक्रं संनिधानमाधारः, तस्यापि वसुधा, तस्या अप्याकाशम्, अस्य पुनः स्वप्रतिष्ठत्वात् स्वरूपमाधारः, इत्येवमादि यत् किमप्यानन्तर्येण परंपरया वा संनिधानमाधारो घटस्य विवक्ष्यते तत् सर्वमपि तस्य कारणम्, तदभावे तस्य घटस्य यद् यस्मादसिद्धिः ॥ इत्येकोनविंशतिगाथार्थः ॥ तदेवमुक्तं द्रव्यकरणम् ॥ २११२-२११३-२११४-२११५-२११६-२११७-२११८ ॥ अथ भावकरणमाह–

भावम्मि होइ दुविहं अपसत्थ पसत्थयं च अपसत्थं । संसारस्सेगविहं दुविहं तिविहं च नायव्वं २११९

(भावे भवति द्विविधमप्रशस्तं प्रशस्तं चाप्रशस्तम् । संसारस्यैकविधं द्विविधं त्रिविधं च ज्ञातव्यम् ॥ २११९ ॥)

भवतीति भावः औदयिकादिः स भावो कारणं च संसारा-ऽपवर्गयोरिति भावकारणम् । तत्र भावे भावकारणे विचार्ये द्विविधं कारणं

विशेषा० कर्म किम कारणम् बुद्धिनिर्दि घटो मृन्मयघटोस्य कारणम्

भावकारण प्रशस्ता-प्रशस्तम्

भवति, अप्रशस्तं प्रशस्तं च–शोभनमशोभनं चेत्यर्थः। तत्राप्रशस्तं संसारस्य संबन्ध्येकविधमप्रकारं, द्विविधं, त्रिविधं च। चशब्दोऽनुक्तचतुर्विधादिसंसारकारणसमुच्चयार्थ इति ॥ २११९ ॥ अथ किं तदेकविधादि संसारस्य कारणम्? इत्याह—

अस्संजमो य एक्को अन्नाणं अविरई य दुविहं च। मिच्छत्तं अन्नाणं अविरई चेव तिविहं तु ॥२१२०॥

(असंयमश्चैकोऽज्ञानमविरतिश्च द्विविधं च। मिथ्यात्वमज्ञानमविरतिश्चैव त्रिविधं तु ॥ २१२० ॥)

असंयमोऽविरतिलक्षणः स प्रधानतया विवक्षितः सन्नेकविध एव संसारकारणम्, अज्ञानादीनां तदुपष्टम्भकत्वेनाप्रधानत्वविवक्षणात्। तथा, अज्ञानमविरतिश्च प्रधानतया विवक्षितं द्विविधं संसारस्य कारणम्। तत्राज्ञानं मिथ्यात्वतिमिरोपप्लुतदृष्टेर्जीवस्य विपर्यस्तो बोधः, अविरतस्तु सावद्ययोगादनिवृत्तिः। तथा, मिथ्यात्वमज्ञानमविरतिश्चैवेति त्रिविधं संसारकारणम्। तत्र तत्त्वार्थाश्रद्धानरूपं मिथ्यात्वं प्रतीतमेवेति। एवं कषायादियोगादन्येऽपि चतुर्विधादिसंसारकारणभेदा वक्तव्या इति ॥ उक्तमप्रशस्तं भावकारणम् ॥ २१२० ॥

अथ प्रशस्तं भावकारणमाह—

होइ पसत्थं मोक्खस्स कारणमेगविह दुविह तिविहं च। तं चेव य विवरीयं अहिगार पसत्थएणेत्थं ॥

(भवति प्रशस्तं मोक्षस्य कारणमेकविधं द्विविधं त्रिविधं च। तदेव च विपरीतमधिकारः प्रशस्तकेनात्र ॥ २१२१ ॥)

इह यद् मोक्षस्य कारणं हेतुस्तत् प्रशस्तभावकारणमुच्यते। किं पुनस्तत्? इत्याह–'ते चेव य विवरीयं ति' यदप्रशस्तमसंयमादि भावकारणमुक्तं तदेव विपरीतं सदेकविधं, द्विविधं त्रिविधं च प्रशस्तं भावकारणं भवति। तत्रासंयमाद् विपरीतः संयम एकविधं प्रशस्तभावकारणं भवति; अज्ञाना-ऽविरतिविपरीतं तु ज्ञान-संयमौ द्विविधम्, मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरतिविपरीतं सम्यग्दर्शन-ज्ञान-संयमरूपं तु त्रिविधमिति। तदेवं नामादिभेदतश्चतुर्विधकारणं विचार्य प्रस्तुते येनाधिकारस्तदाह–'अहिगार पसत्थएणेत्थं ति' इह सामायिके विचार्यमाणे प्रशस्तेन भावकारणेनाधिकारः। सामायिकाध्ययनं हि क्षायोपशमिकभावरूपं वर्तते। स च प्रशस्तः, मोक्षकारणत्वात्। अतो युक्तमुक्तम्–'प्रशस्तभावकारणेनात्राधिकारः' इति ॥ २१२१ ॥ अथ कारणद्वार एव कारणवक्तव्यतानुगतं प्रसङ्गतः किञ्चिदाह—

तित्थयरो किंकारणं भासइ सामाइयं तु अज्झयणं?। तित्थयरनामगोत्तं बद्धं मे वेइअव्वं ति ॥२१२२॥

(तीर्थंकरः किंकारणं भाषते सामायिकं त्वध्ययनम्?। तीर्थंकरनामगोत्रं यद्बद्धं मया वेदितव्यमिति ॥ २१२२ ॥)

तीर्थंकरः किंकारणं किंनिमित्तं भाषते सामायिकाध्ययनम्?। तुशब्दादन्यानि चाध्ययनानि, केवलज्ञानोत्पत्तितस्तस्य कृतकृत्यत्वात् किं तद्भाषणेन? इत्यभिप्रायः। अत्रोच्यते–तीर्थंकर इति नामगोत्रं संज्ञा यस्य तत् तीर्थंकरनामसंज्ञकं कर्म पूर्वं मया बद्धं तदिदानीमनेन प्रकारेण वेदितव्यम्, इत्यनेन कारणेन स तद् भाषत इति ॥ २१२२ ॥ पुनरप्यैव च विनेयप्रश्नमुत्तरं चाह—

विशेषा०
संसारकारणम-
प्रशस्तम्
१–२–३
प्रकारम्
एवं मोक्षकारणं
प्रशस्तम्
तद्विपरीतः

कारणद्वारे
प्रासङ्गिक
किमिति
जिनः
सामायि
भाषते?

विशेषा॰ कर्म क्रिय कारणम् बुद्धिनिष्टो घटो मृन्मयघटोत्पत्तौ कारणम्

कुम्भस्य कारणत्वम् ? इति । अथवा, कर्तुरीप्सिततमत्वात् क्रियमाणः कुम्भ एव कर्म । यदि कार्यमेवेदम्, अतः कथमस्य कारणत्वम् ? । न हि सुतीक्ष्णमपि खड्गाग्रमात्मानमेव छिनत्ति । ततः कार्यं निर्वर्त्यस्यात्मन एव कारणमित्यनुपपन्नमेव, इत्याह–'स कारणं बुद्धिहेउ त्ति' स कुम्भः कारणं हेतुः कुम्भस्य । कुतः ? प्रस्तावात् कुम्भबुद्धिहेतुत्वात् । इदमुक्तं भवति–सर्वोऽपि बुद्धौ संकल्प्य (प्र०...अध्यवस्य) कुम्भादि-कार्यं करोमीति व्यवहारः, ततो बुद्ध्यध्यवसितस्य कुम्भस्य निर्वर्तितो मृन्मयकुम्भस्तद्बुद्ध्यालम्बनतया कारणं भवत्येव । न च वक्तव्यम्–अनिष्पन्नत्वादसतो तद्बुद्धेरपि कथमालम्बनं स्यात् ?, द्रव्यरूपतया तस्य सर्वदा सत्त्वादिति । ननु च एवं मृन्मयकार्यरूपो घटस्तस्यैव कारणं चिन्त्यत इति प्रस्तुतम्, बुद्ध्यध्यवसितस्तु तस्मादन्य एव, इति तत्कारणाभिधानमप्रस्तुतमेव । सत्यम्, भाविनि भूतवदुपचारन्यायेन तयोरेकत्वाध्यवसानाददोषः । स्थास-कोशादिकरणकालेऽपि हि 'किं करोषि' इति पृष्टः कुम्भकारः 'कुम्भं करोमि' इत्येतदेव वदति, बुद्ध्य-ध्यवसितेन निष्पत्स्यमानस्यैकत्वाध्यवसायादिति । अथवा, भव्यो योग्यः स्वरूपलाभस्येति शक्य उत्पादयितुम्, अतः सुकरत्वात् कार्यमप्या-त्मनः कारणमिष्यते । अवश्यं च कर्मणः कारणत्वमेष्टव्यम्, यद् यस्मात् समस्तकारणसामग्रीसंनिधानेऽपि नैवमेवाकाशार्थं प्रारम्भः, किन्तु विवक्षितकर्मार्थम्, अतस्तदविनाभावित्वात् तत्क्रियायाः कार्यमप्यात्मनः कारणमिति । एतदेव भावयति–यानि कुलाल-चक्र-चीवरादीनि यानि निमित्तानि तदपेक्षं क्रियमाणकालेऽन्तरङ्गबुद्ध्यालोचितं कार्यं भवति स्वस्यात्मनः कारणं स्वकारणम्, अन्यथा यदि बुद्ध्या पूर्वमपर्या-लोचितमेव कुर्यात् तदाऽवश्यं शून्यमनस्कारकुम्भ(प्र०...कुम्भे)विपर्ययो भवेत्, घटकारणसंनिधानेऽप्यन्यत् किमपि शरावादिकार्यं भवेत्, अभावो वा भवेत्–न किञ्चित् कार्यं भवेदित्यर्थः । तस्माद् बुद्ध्यध्यवसितं कार्यमप्यात्मनः कारणमेष्टव्यम् । किं बहुना ?, यथा यथा युक्तितो घटते तथा तथा सुधिया कर्मणः कारणत्वं वाच्यम्, अन्यथा कर्मणोऽकारकत्वे 'करोतीति कारकम्' इति षष्ठी कारकस्यानुपपत्तिरेव स्यादिति ।

'भूपिंडेत्यादि' भूरुपादानम्, पिण्डापायेऽपि ध्रुवत्वात् । अथवा, विवक्षया पिण्डोऽपादानं, वह्नतशर्करादीनामपायेऽपि विवेकेऽपि ध्रुवत्वात् । अथवा, शरापायात्मकमापाको वाऽपादानमिति । 'वसुहे'त्यादि घटस्य चक्रं संनिधानमाधारः, तस्यापि वसुधा, तस्या अप्या-काशम्, अस्य पुनः स्वप्रतिष्ठत्वात् स्वरूपमाधारः, इत्येवमादि यत् किमप्यानन्तर्येण परंपरया वा संनिधानमाधारो घटस्य विवक्ष्यते तत् सर्वमपि तस्य कारणम्, तदभावे तस्य घटस्य यद् यस्मादसिद्धिः ॥ इत्येकोनविंशतिगाथार्थः ॥ तदेवमुक्तं द्रव्यकारणम् ॥ २११२–२११३–२११४–२११५–२११६–२११७–२११८ ॥ अथ भावकारणमाह—

भावम्मि होइ दुविहं अपसत्थ पसत्थयं च अपसत्थं । संसारस्सेगविहं दुविहं तिविहं च नायव्वं २११९ भावकारण प्ररूपणा-प्रकरणम्

(भावे भवति द्विविधमप्रशस्तं प्रशस्तं चाप्रशस्तम् । संसारस्यैकविधं द्विविधं त्रिविधं च ज्ञातव्यम् ॥ २११९ ॥)

भवतीति भाव औदयिकादिः स चासौ कारणं च संसारा-ऽपवर्गयोरिति भावकारणम् । ततश्च भावे भावकारणे विचार्ये द्विविधं कारणं

भवति, अप्रशस्तं प्रशस्तं च—शोभनमशोभनं चेत्यर्थः । तत्राप्रशस्तं संसारस्य संबन्ध्येकविधमेवप्रकारं, द्विविधं, त्रिविधं च । चशब्दोऽनुक्तचतुर्विधादिसंसारकारणसमुच्चयार्थ इति ॥ २११९ ॥ अथ किं तदेकविधादि संसारस्य कारणम् ? इत्याह—

अस्संजमो य एक्को अन्नाणं अविरई य दुविहं च। मिच्छत्तं अन्नाणं अविरई चेव तिविहं तु ॥२१२०॥

(असंयमश्चैकोऽज्ञानमविरतिश्च द्विविधं च । मिथ्यात्वमज्ञानमविरतिश्चैव त्रिविधं तु ॥ २१२० ॥)

असंयमोऽविरतिलक्षणः स प्रधानतया विवक्षितः सन्नेकविध एव संसारकारणम्, अज्ञानादीनां तदुपष्टम्भकत्वेनाप्रधानत्वविवक्षणात् । तथा, अज्ञानमविरतिश्च प्रधानतया विवक्षितं द्विविधं संसारस्य कारणम् । तत्राज्ञानं मिथ्यात्वतिमिरोपप्लुतदृष्टेर्जीवस्य विपर्यस्तो बोधः, अविरतस्तु सावद्ययोगादनिवृत्तिः । तथा, मिथ्यात्वमज्ञानमविरतिश्चैवेति त्रिविधं संसारकारणम् । तत्र तत्त्वार्थाश्रद्धानरूपं मिथ्यात्वं प्रतीतमेवेति । एवं कषायादियोगादन्येऽपि चतुर्विधादिसंसारकारणभेदा वक्तव्या इति ॥ उक्तमप्रशस्तं भावकारणम् ॥ २१२० ॥

अथ प्रशस्तं भावकारणमाह—

होइ पसत्थं मोक्खस्स कारणमेगविह दुविह तिविहं च। तं चेव य विवरीयं अहिगार पसत्थएणेत्थं ॥

(भवति प्रशस्तं मोक्षस्य कारणमेकविधं द्विविधं त्रिविधं च । तदेव च विपरीतमधिकारः प्रशस्तकेनात्र ॥ २१२१ ॥)

इह यद् मोक्षस्य कारणं हेतुस्तत् प्रशस्तभावकारणमुच्यते । किं पुनस्तत् ? इत्याह—'तं चेव य विवरीयं ति' यदप्रशस्तमसंयमादि भावकारणमुक्तं तदेव विपरीतं सदेकविधं, द्विविधं त्रिविधं च प्रशस्तं भावकारणं भवति । तत्रासंयमाद् विपरीतः संयम एकविधं प्रशस्तभावकारणं भवति; अज्ञाना-ऽविरतिविपरीतं तु ज्ञान-संयमौ द्विविधम्, मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरतिविपरीतं सम्यग्दर्शन-ज्ञान-संयमरूपं तु त्रिविधमिति । तदेवं नामादिभेदतश्चतुर्विधकारणं विचार्य प्रस्तुते येनाधिकारस्तदाह—'अहिगार पसत्थएणेत्थं ति' इह सामायिके विचार्यमाणे प्रशस्तेन भावकारणेनाधिकारः । सामायिकाध्ययनं हि क्षायोपशमिकभावरूपं वर्तते । स च प्रशस्तः, मोक्षकारणत्वात् । अतो युक्तमुक्तम्—'प्रशस्तभावकारणेनात्राधिकारः' इति ॥ २१२१ ॥ अथ कारणद्वार एव कारणवक्तव्यतानुगतं प्रसङ्गतः किञ्चिदाह—

[ति]त्थयरो किंकारणं भासइ सामाइयं तु अज्झयणं ?। तित्थयरनामगोत्तं बद्धं मे वेइअव्वं ति ॥२१२२॥

(तीर्थकरः किंकारणं भाषते सामायिकं त्वध्ययनम् ? । तीर्थकरनामगोत्रं बद्धं मया वेदितव्यमिति ॥ २१२२ ॥)

तीर्थकरः किंकारणं किंनिमित्तं भाषते सामायिकाध्ययनम् ? । तुशब्दादन्यानि चाध्ययनानि, केवलज्ञानोत्पत्तितस्तस्य कृतकृत्यत्वात् किं तद्भाषणेन ? इत्यभिप्रायः । अत्रोच्यते—तीर्थकर इति नामगोत्रं संज्ञा यस्य तत् तीर्थकरनामसंज्ञकं कर्म पूर्वं मया बद्धं तदिदानीमनेन [प्रका]रेण वेदितव्यम् . इत्यनेन कारणेन स तद् भाषत इति ॥ २१२२ ॥ पुनरत्रैव च विनेयप्रश्नमुत्तरं चाह—

विशेषा० संसार-कारणम-प्रशस्तम् १–२–३ प्रकारम् एवं मोक्ष-कारणं प्रशस्तम् तद्विपरीत

कारणद्वारे प्रासङ्गिक किमिति जिनः सामायिक भाषते ?

तं च कहं वेइज्जइ अगिलाए धम्मदेसणाईहिं। बज्झइ तं तु भगवओ तइयभवोसक्कइत्ता णं ॥२१२३॥ ॥७४८॥

नियमा मणुयगईए इत्थी पुरिसेयरो व सुहलेसो। आसेवियबहुलेहिं वीसाए अन्नयरएहिं ॥२१२४॥

तीर्थंक॰ जिननाम-कर्मबन्धः

(तच्च कथं वेद्यतेऽग्लान्या धर्मदेशनादिभिः। बध्यते तत् भगवतस्तृतीयभवमवष्वष्क्य ॥ २१२३ ॥)

(नियमाद् मनुष्यगतौ स्त्री पुरुष इतरो वा शुभलेश्यः। आसेवितबहुलैर्विंशत्या अन्यतरैः ॥ २१२४ ॥)

एतयोर्व्याख्यानं पूर्ववदेव, नवरं तत् पुनस्तीर्थकरनामकर्म बद्धं सत् कथं वेद्यते ? इति प्रश्नः। अत्रोत्तरम्–अग्लान्याऽनिर्वेदेन धर्मदेशनादिभिः। तच्च भगवतस्तीर्थकरस्यैव–यस्तीर्थंकरो भविष्यति तस्यैव बध्यते बन्धमायाति। कदा ? इत्याह–सिद्धिगमनभवात् तृतीयभवं प्राग्भवमवष्वष्क्य। इदमुक्तं भवति–अनेन वर्धमानभवसमेव संसारेऽवतिष्ठते, ततः सिध्यति। एकस्तावत् स एव मनुष्यभवो यत्र तद् बध्यते, द्वितीयस्तु देवभवः, नरकभवो वा, तृतीयभवे तु तीर्थकरो भूत्वा सिध्यति। तच्च नियमाद् मनुष्यगतावेव प्रारम्भमाश्रित्य मनुष्य एव बध्नाति, नान्यगतावन्यः। कथंभूतो मनुष्यः ? इत्याह–स्त्री, पुरुषः, इतरो वा पुरुषनपुंसकवेदको मन्त्रादिकारणैरुपहतपुरुषवेदः सन् यो नपुंसकः, न तु क्लिष्टः पण्डकादिरित्यर्थः। कथंभूतः पुनः स्त्र्यादिः ? इत्याह–सम्यग्दर्शनादिगुणयुक्तत्वात् शुभलेश्यः। कैः पुनः कारणैः सोऽपि बध्नाति ? इत्याह–'अरहंत(प्र०...अरिहंत)-सिद्ध-पवयण' (आव० नि० पृ० २८) इत्यादिना पूर्वमभिहितैर्बहुभिः पुनः पुनरासेवितैः संपूर्णैर्विंशत्या कारणैः, अन्यतरैर्वैक-द्वि-त्र्यादिभिरतिपुष्टिं नीतैरिति ॥ २१२३–२१२४ ॥

एवं तीर्थकृतः सामायिकाध्ययनभाषणकारणमभिधाय, अथ गणभृतामागमद्वारेण तच्छ्रवणकारणमभिधित्सुराह—

गोयममाई सामाइयं तु किंकारणं निसामेंति। नाणस्स तं तु सुन्दर-मङ्गुलभावाण उवलद्धी २१२५

गणाधिप-श्रवणफल-परंपरा

होइ पवित्ति-निवित्ती संजम-तव पावकम्मअग्गहणं। कम्मविवेगो य तहा कारणमसरीरया चेव २१२६

कम्मविवेगो असरीरयाइ असरीरयाऽणबाहाए। होअणबाहनिमित्तं अवेयणु अणाउलो निरुओ ॥

निरुयत्ताए अयलो अयलत्ताए य सासओ होइ। सासयभावमुवगओ अव्वाबाहं सुहं लहइ॥२१२८॥

(गौतमादयः सामायिकं तु किंकारणं निशामयन्ति। ज्ञानाय तत् सुन्दर-मङ्गुलभावानामुपलम्भाय ॥ २१२५ ॥)

(भवतः प्रवृत्ति निवृत्ती संयम-तपसोः पापकर्माग्रहणम्। कर्मविवेकश्च तथा कारणमशरीरता चैव ॥ २१२६ ॥)

(कर्मविवेकोऽशरीरताया अशरीरताऽनाबाधायाः। भवत्यनाबाधनिमित्तमवेदनोऽनाकुलो नीरुक् ॥ २१२७ ॥)

(नीरुक्त्वादचलोऽचलत्वाच्च शाश्वतो भवति। शाश्वतभावमुपगतोऽव्याबाधं सुखं लभते ॥ २१२८ ॥)

व्याख्या–गौतमादयो गणधराः किंकारणं किंनिमित्तं किंप्रयोजनं सामायिकं निशमयन्ति शृण्वन्ति ? इत्याह–'नाणस्स त्ति' विम-
क्तिव्यत्ययाच्चतुर्थीह द्रष्टव्या, सा च तादर्थ्ये, ततश्च ज्ञानार्थं ज्ञानायेत्यर्थः, तेषां भगवद्वदनारविन्दनिर्गतं सामायिकमिदं श्रुत्वा तदर्थविषयं
ज्ञानमुत्पद्यत इति भावः । तत्तु ज्ञानं सुन्दर-मङ्गुलभावानां शुभा-ऽशुभपदार्थाना'मुपलब्धये' उपलम्भाय निमित्तं भवति । तस्याश्च शुभा-
ऽशुभपदार्थोपलब्धेः सकाशात् शुभेषु प्रवृत्तिः, इतरेभ्यस्तु निवृत्तिर्भवति । ते च निवृत्ति-प्रवृत्ती 'संजम-तव' त्ति संयम-तपसोः कारणं
निमित्तं भवतः, अशुभनिवृत्तिः संयमकारणम्, शुभप्रवृत्तिस्तु तपःकारणमित्यर्थः । तयोश्च संयम-तपसोः पापकर्मणोऽग्रहणं, तथा, कर्म-
विवेकश्च कर्मनिर्जरारूपो यथासंख्यं कारणं निमित्तं प्रयोजनमिति यावत् । कर्मविवेकस्य च कारणं प्रयोजनमशरीरतैव चेति । अथ विवक्षि-
तमर्थमुक्तानुवादेन प्रतिपादयन्नाह–कर्मविवेकः कर्मपृथग्भावोऽशरीरतायाः कारणम् । अशरीरता पुनरनाबाधतायाः कारणं भवति । 'होअण-
बाहनिमित्तं ति' अनाबाधतानिमित्तमनाबाधताकारणमनाबाधतया हेतुभूतयेत्यर्थः, अवेदनो वेदनारहितो भवति जीवः । अवेदनत्वाच्चाना-
कुलोऽविकुलो भवति । रोगाद्यनाकुलत्वाच्च नीरुक् समस्तभावरोगरहितो भवति । नीरुक्तया पुनरचलः, अचलतया च तत्रैव मुक्तिक्षेत्रे शाश्व-
तो नित्यो भवति । शाश्वतभावं चोपगतः सम्यग्व्याबाधसुखं लभते । इत्थं पारम्पर्येणाव्याबाधमुक्तिसुखनिमित्तं सामायिकश्रवणं सिद्धम् ।
इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥२१२५–२१२६–२१२७–२१२८॥ एताश्च गाथाः सुगमत्वात् संक्षेपतो भाष्यकारः किञ्चिद् व्याचिख्यासुराह–

तित्थयरनामकम्मक्खयस्स कारणमिदं जिणिंदस्स । सामाइयाभिहाणं नाणस्स उ गोयमाईणं ॥२१२९॥

तं पि सुभेयरभावोवलद्धिए सा पवित्ति-नियमाणं । एवं नेयं कमसो पुव्वं पुव्वं परनिमित्तं ॥२१३०॥

(तीर्थकरनामकर्मक्षयस्य कारणमिदं जिनेन्द्रस्य । सामायिकाभिधानं ज्ञानस्य तु गौतमादीनाम् ॥ २१२९ ॥)

(तदपि शुभे-तरभावोपलब्धेः सा प्रवृत्ति-नियमयोः । एवं ज्ञेयं क्रमशः पूर्वं पूर्वं परनिमित्तम् ॥ २१३० ॥)

इदं सामायिकाभिधानं सामायिकभाषणं जिनेन्द्रस्य तीर्थकरस्य भगवतस्तीर्थकरनामकर्मक्षयस्य कारणं हेतुः । गौतमादीनां पुनर्ज्ञानस्य
'तच्छ्रवणं कारणम्' इति गम्यते । तदपि ज्ञानं शुभा-ऽशुभभावोपलब्धेः कारणम्, एषापि प्रवृत्ति-नियमयोः प्रवृत्ति-निवृत्त्योः कारणम् ।
एवं क्रमशः क्रमेण पूर्वं परस्योत्तरस्य निमित्तं तावज्ज्ञेयं यावत् शाश्वतत्वादव्याबाधं मुक्तिसुखं लभते । इति गाथाद्वयार्थः । उक्तं कारण-
द्वारम् ॥ २१२९–२१३० ॥ अथ प्रत्ययद्वारमाह–

उपोद्घाते प्रत्यय-द्वारम्

पच्चयनिक्खेवो खलु दव्वम्मी तत्तमासगाईओ । भावम्मि ओहिमाई तिविहो पगयं तु भावेणं ॥२१३१॥

(प्रत्ययनिक्षेपः खलु द्रव्ये तप्तमाषकादिकः । भावेऽवध्यादिस्त्रिविधः प्रकृतं तु भावेन ॥ २१३१ ॥)

तं च कहं वेइज्जइ अगिलाए धम्मदेसणाईहिं। वज्झइ तं तु भगवओ तइयभवोसक्कइत्ता णं ॥२१२३॥
नियमा मणुयगईए इत्थी पुरिसेयरो व सुहलेसो। आसेवियबहुलेहिं वीसाए अन्नयरएहिं ॥२१२४॥

विशेषा० जिननाम-कर्मबन्धः

(तच्च कथं वेद्यतेऽग्लान्या धर्मदेशनादिभिः । बध्यते तत्तु भगवतस्तृतीयभवमवष्वष्क्य ॥ २१२३ ॥)
(नियमाद् मनुष्यगतौ स्त्री पुरुष इतरो वा शुभलेश्यः । आसेवितबहुलैर्विंशत्या अन्यतरैः ॥ २१२४ ॥)

एतयोर्व्याख्यानं पूर्ववदेव, नवरं तत् पुनस्तीर्थकरनामकर्म बद्धं सत् कथं वेद्यते ? इति प्रश्नः । अत्रोत्तरम्—अग्लान्याऽनिर्वेदेन धर्मदेशनादिभिः । तच्च भगवतस्तीर्थकरस्यैव—यस्तीर्थकरो भविष्यति तस्यैव बध्यते बन्धमायाति । कदा ? इत्याह—सिद्धिगमनभवात् तृतीयभवं यावदवष्वष्क्यापसृत्य । इदमुक्तं भवति—अनेन बद्धेन भवत्रयमेव संसारेऽवतिष्ठते, ततः सिध्यति । एकस्तावत् स एव मनुष्यभवो यत्र तद् बध्यते, द्वितीयस्तु देवभवः, नरकभवो वा, तृतीयभवे तु तीर्थकरो भूत्वा सिध्यति । तच्च नियमाद् मनुष्यगतावेव प्रारम्भमाश्रित्य सम्यग्दृष्टिमनुष्यो बध्नाति, नान्यगतावन्यः । कथंभूतो मनुष्यः ? इत्याह—स्त्री, पुरुषः, इतरो वा पुरुषनपुंसकवेदको मन्त्रादिकारणैरुपहतपुरुषवेदः सन् यो नपुंसकः, न तु क्लिष्टः पण्डकादिरित्यर्थः । कथंभूतः पुनः स्त्र्यादिः ? इत्याह—सम्यग्दर्शनादिगुणयुक्तत्वात् शुभलेश्यः । कैः पुनः कारणैः सोऽपि बध्नाति ? इत्याह—'अरहंत(प्र०...अरिहंत)-सिद्ध-पवयण' (आव० नि० पृ० २८) इत्यादिना पूर्वमभिहितैर्बहुलैः पुनः पुनरासेवितैः संपूर्णैर्विंशत्या कारणैः, अन्यतरैर्वैक-द्वि-त्र्यादिभिरतिपुष्टैः नीर्वैरिति ॥ २१२३–२१२४ ॥

एवं तीर्थकृतः सामायिकाध्ययनभाषणकारणमभिधाय, अथ गणभृतामाशङ्काद्वारेण तच्छ्रवणकारणमभिधित्सुराह—

गोयममाई सामाइयं तु किंकारणं निसामेंति। नाणस्स तं तु सुन्दर-मङ्गुलभावाण उवलद्धी २१२५
होइ पवित्ति-निवित्ती संजम-तव पावकम्मअग्गहणं। कम्मविवेगो य तहा कारणमसरीरया चेव २१२६
कम्मविवेगो असरीरयाइ असरीरयाऽणवाहाए। होअणवाहनिमित्तं अवेयणु अणाउलो निरुओ ॥
निरुयत्ताए अयलो अयलत्ताए य सासओ होइ। सासयभावमुवगओ अव्वाबाहं सुहं लहइ॥२१२८॥

सामायिक श्रवणफल परंपरा

(गौतमादयः सामायिकं तु किंकारणं निशामयन्ति । ज्ञानाय तत्तु सुन्दर-मङ्गुलभावानामुपलब्धये ॥ २१२५ ॥)
(भवतः प्रवृत्ति-निवृत्ती संयम-तपसोः पापकर्माग्रहणम् । कर्मविवेकश्च तथा कारणमशरीरता चैव ॥ २१२६ ॥)
(कर्मविवेकोऽशरीरताया अशरीरताऽनाबाधायाः । भवत्यनाबाधनिमित्तमवेदनोऽनाकुलो नीरुक् ॥ २१२७ ॥)
(निरुक्तयाऽचलोऽचलतया च शाश्वतो भवति । शाश्वतभावमुपगतोऽव्याबाधं सुखं लभते ॥ २१२८ ॥)

व्याख्या–गौतमादयो गणधराः किंकारणं किंनिमित्तं किंप्रयोजनं सामायिकं निशमयन्ति शृण्वन्ति ? इत्याह–'नाणस्स त्ति' विभ-
क्तिव्यत्ययाच्चतुर्थीह द्रष्टव्या, सा च तादर्थ्ये, ततश्च ज्ञानार्थं ज्ञानायेत्यर्थः, तेषां भगवद्वदनारविन्दनिर्गतं सामायिकमिदं श्रुत्वा तदर्थविषयं
ज्ञानमुत्पद्यत इति भावः । तत्तु ज्ञानं सुन्दर-मङ्गुलभावानां शुभा-ऽशुभपदार्थाना'मुपलब्धये' उपलम्भाय निमित्तं भवति । तस्याश्च शुभा-
ऽशुभपदार्थोपलब्धेः सकाशात् शुभेषु प्रवृत्तिः, इतरेभ्यस्तु निवृत्तिर्भवति । ते च निवृत्ति–प्रवृत्ती 'संजम-तव' त्ति संयम-तपसोः कारणं
निमित्तं भवतः, अशुभनिवृत्तिः संयमकारणम्, शुभप्रवृत्तिस्तु तपःकारणमित्यर्थः । तयोश्च संयम-तपसोः पापकर्मणोऽग्रहणं, तथा, कर्म-
विवेकश्च कर्मनिर्जरारूपो यथासंख्यं कारणं निमित्तं प्रयोजनमिति यावत् । कर्मविवेकस्य च कारणं प्रयोजनमशरीरतैव चेति । अथ विवक्षि-
तमर्थमुक्तानुवादेन प्रतिपादयन्नाह–कर्मविवेकः कर्मपृथग्भावोऽशरीरतायाः कारणम् । अशरीरता पुनरनाबाधतायाः कारणं भवति । 'होअण-
बाहनिमित्तं ति' अनाबाधतानिमित्तमनाबाधताकारणमनाबाधतया हेतुभूतयेत्यर्थः, अवेदनो वेदनारहितो भवति जीवः । अवेदनत्वाच्चाना-
कुलोऽविह्वलो भवति । रोगाद्यनाकुलत्वाच्च नीरुक् समस्तभावरोगरहितो भवति । नीरुक्तया पुनरचलः, अचलतया च तत्रैव मुक्तिक्षेत्रे शाश्व-
तो नित्यो भवति । शाश्वतभावं चोपगतः सदाव्याबाधसुखं लभते । इत्थं पारम्पर्येणाव्याबाधमुक्तिसुखनिमित्तं सामायिकश्रवणं सिद्धम् ।
इति निर्युक्तिगाथादशकार्थः ॥२१२५–२१२६–२१२७–२१२८॥एताश्च गाथाः सुगमत्वात् संक्षेपतो भाष्यकारः किञ्चिद् व्याचिख्यासुराह–

तित्थयरनामकम्मक्खयस्स कारणमिदं जिणिंदस्स। सामाइयाभिहाणं नाणस्स उ गोयमाईणं २१२९

तं पि सुभेयरभावोवलद्धिए सा पवित्ति-नियमाणं। एवं नेयं कमसो पुव्वं पुव्वं परनिमित्तं ॥२१३०॥

(तीर्थकरनामकर्मक्षयस्य कारणमिदं जिनेन्द्रस्य । सामायिकाभिधानं ज्ञानस्य तु गौतमादीनाम् ॥ २१२९ ॥)
(तदपि शुभे-तरभावोपलब्धेः सा प्रवृत्ति-नियमयोः । एवं ज्ञेयं क्रमशः पूर्वं पूर्वं परनिमित्तम् ॥ २१३० ॥)

इदं सामायिकाभिधानं सामायिकभाषणं जिनेन्द्रस्य तीर्थकरस्य भगवतस्तीर्थकरनामकर्मक्षयस्य कारणं हेतुः । गौतमादीनां पुनर्ज्ञानस्य
कारणम् । तदपि ज्ञानं शुभा-ऽशुभभावोपलब्धेः कारणम्, एषापि प्रवृत्ति-नियमयोः प्रवृत्ति-निवृत्त्योः कारणम् ।
'तच्छ्रवणं कारणम्' इति गम्यते । एवं क्रमशः क्रमेण पूर्वं परस्योत्तरस्य निमित्तं तावज्ज्ञेयं यावत् शाश्वतत्वादव्याबाधं मुक्तिसुखं लभते । इति गाथाद्वयार्थः । उक्तं कारण-
द्वारम् ॥ २१२९–२१३० ॥ अथ प्रत्ययद्वारमाह–

पच्चयनिक्खेवो खलु दव्वम्मी तत्तमासगाईओ। भावम्मि ओहिमाई तिविहो पगयं तु भावेणं ॥२१३१॥

(प्रत्ययनिक्षेपः खलु द्रव्ये तप्तमाषकादिकः । भावेऽवध्यादिस्त्रिविधः प्रकृतं तु भावेन ॥ २१३१ ॥)

केवलनाणि त्ति अहं अरिहा (प्र०....अरहा) सामाइयं परिकहेइ। तेसिं पि पच्चओ खलु सव्वण्णू तो निसामिंति

(केवलज्ञानीत्यहमर्हन् सामायिकं परिकथयति। तेषामपि प्रत्ययः खलु सर्वज्ञस्ततो निशामयन्ति ॥ २१३२ ॥)

प्रत्याययतीति प्रत्ययः, प्रत्ययनं वा प्रत्ययस्तन्निक्षेपस्तन्न्यासः। खलुशब्दस्यापिशब्दार्थत्वात् सोऽपि तन्निक्षेपः कारणनिक्षेपवत् नाम-स्थापनादिभेदाच्चतुर्विधः। तत्र नाम-स्थापने प्रतीते। द्रव्ये द्रव्यविषयः प्रत्ययो ज्ञशरीर-भव्यशरीररूपः सुगमः। तद्व्यतिरिक्तस्तु तप्तमाषकादिः, आदिशब्देन घटतन्दुलचर्वणादिदिव्यपरिग्रहः। द्रव्यं च तत् प्रत्याय्य प्रतीतिहेतुत्वात् प्रत्ययश्च द्रव्यप्रत्ययस्तप्तमाषकादिरेव, तज्ज्ञो वा प्रत्याय्यपुरुषगतप्रत्ययः। 'भावम्मि' त्ति भावे भावप्रत्यये विचार्येऽवध्यादिस्त्रिविधो भावप्रत्ययः। अवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानत्रय-लक्षणो बाह्यलिङ्गानपेक्ष एव प्रत्याययति, अतस्तात्त्विकप्रत्ययत्वात् भावप्रत्ययस्त्रिविध इत्यर्थः। मति-श्रुते तु बाह्यलिङ्गं करणमपेक्ष्य प्रत्याययतः, न साक्षात्, अतः किलात्र न विवक्षिते। प्रकृतं प्रस्तुतोपयोगस्तु सामायिकमङ्गीकृत्य भावेन भावप्रत्ययेनेति। अत एव 'केवलज्ञान्यहम्' इति स्वकीयादेव केवलज्ञानलक्षणात् भावप्रत्ययादर्हन् साक्षादेव सामायिकार्थमुपलभ्य सामायिकं परिकथयति, तेषामपि श्रोतॄणां गणधरादीनां छिन्नाशेषसंशयपरिच्छित्त्या 'सर्वज्ञः' इति प्रत्ययो बोधनिश्चयो भवति। 'ततो'ऽस्मात् सर्वज्ञप्रत्ययात् ते निशमयन्ति शृण्वन्ति सामायिकम्, अत एव यत् कैश्चिदुच्यते—"सर्वज्ञोऽसाविति ह्येतत् तत्कालेऽपि बुभुत्सुभिः। तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम्? ॥ १ ॥" इत्यादि, तद् व्युदस्तं भवति, अन्यथा 'चतुर्वेदोऽयम्' इत्यादिलोकव्यवहारानुपपत्तेः। इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥२१३१–२१३२॥ अथ भाष्यम्—

दव्वस्स दव्वओ वा दव्वेण व दव्वपच्चओ नेओ। तव्विवरीओ भावे सो वि हु नाणाइओ तिविहो॥

(द्रव्यस्य द्रव्यतो वा द्रव्येण वा द्रव्यप्रत्ययो ज्ञेयः। तद्विपरीतो भावे सोऽपि खलु ज्ञानादिकस्त्रिविधः ॥२१३३ ॥)

प्रत्याय्यपुरुषलक्षणस्य द्रव्यस्य प्रत्ययः प्रतीतिर्द्रव्यप्रत्ययः, तथा, द्रव्यात् तप्तमाषकादेः, द्रव्येण वा घटादिना प्रत्ययो द्रव्यप्रत्ययो ज्ञेयः। यस्तु बाह्यद्रव्यात् बाह्यद्रव्येण वा न क्रियते, किन्तु तद्विपरीतस्तन्निरपेक्ष एव साक्षादुपलम्भात् भवति स भावरूपः प्रत्ययो भावप्रत्ययः। स चावधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानभेदात् त्रिविध इति। अनेनैव च भावप्रत्ययेनेहाधिकारः ॥ २१३३ ॥ तथा चाह—

केवलनाणित्तणओ अप्प च्चिय पच्चओ जिणिंदस्स। तप्पच्चक्खत्तणओ तत्तो च्चिय गोयमाईणं ॥२१३४॥

(केवलज्ञानित्वत आत्मैव प्रत्ययो जिनेन्द्रस्य। तत्प्रत्यक्षत्वतस्तत एव गौतमादीनाम् ॥ २१३४ ॥)

जिनेन्द्रस्य तीर्थकरस्य केवलज्ञानित्वात् सामायिकार्थं साक्षादुपलभ्य कथयत आत्मैव प्रत्ययो नान्यः, केवलज्ञानात्मना भावप्रत्ययावष्टम्भेनैव तस्य सामायिकप्ररूपणादिति। गौतमादीनामपि श्रोतॄणां तत एव केवलज्ञानलक्षणात् भावप्रत्ययात् 'सामायिकभणनम्' इति गम्यते। कुतः? इत्याह—तस्य केवलज्ञानिनः प्रत्यक्षत्वं तत्प्रत्यक्षत्वं तस्मात्। इदमुक्तं भवति—सर्वसंशयपरिच्छेदादिना 'केवलज्ञान्यसौ'

केवलज्ञानित्वात्मप्रत्ययः, परेषां तदनुमयप्रत्यक्षः प्रत्ययः

इत्यनुभवप्रत्यक्षद्वारेणैव गौतमादयोऽवगच्छन्त्येव । ततस्तेषामपि वस्तुतः केवलज्ञानलक्षणमात्रप्रत्ययादेव सामायिकश्रवणं प्रवर्तत इति । ॥२१३४॥ आह—ननु कथमवध्यादिरेव त्रिविधो भावप्रत्ययः, यावता मति-श्रुते अपि प्रत्यायनफलत्वात् कथं न भावप्रत्ययः ? इत्याह—

जेणाइंदियमिट्ठं सामइयं तोऽवहा (प्र०...सामाइयं बोहा) इविसयं तं।
न उ मइ-सुयपच्चक्खं जं ताइं परोक्खविसयाइं ॥२१३५॥

(येनातीन्द्रियमिष्टं सामायिकं ततोऽवध्यादिविषयं तत्। न तु मति-श्रुतप्रत्यक्षं यत् ते परोक्षविषये ॥ २१३५ ॥)

येन यस्मात् कारणाज्जीवपर्यायत्वात्, जीवस्य चामूर्तत्वादतीन्द्रियमिन्द्रियविषयो न भवति सामायिकम्, इतीष्टं तत्त्ववेदिनाम्, 'ततः' तस्मादवध्यादिज्ञानानामेव तद्विषयः । मति-श्रुतप्रत्यक्षं तु तद् न भवति, यद् यस्मात् ते मति-श्रुते परोक्षार्थविषये, इन्द्रियद्वारेणैवोत्पत्तेरिति ॥ २१३५ ॥ अत्र प्रेरकः प्राह—

जुत्तमिह केवलं चेव पच्चओ नोहि-माणसं नाणं। पोग्गलमेत्तविसयओ सामाइयारूवया जं च ॥२१३६

(युक्तमिह केवलमेव प्रत्ययो नावधि-मानसे ज्ञाने । पुद्गलमात्रविषयतः सामायिकारूपता यच्च ॥ २१३६ ॥)

ननु यद्येवम्, तर्हि जीवपर्यायत्वादमूर्तत्वेन सामायिकं केवलज्ञानस्यैव विषयः । अतस्तदेवैकं भावप्रत्ययो युक्तम्, न त्ववधिमनःपर्यायज्ञाने, तयोः पुद्गलमात्रविषयत्वात्—रूपिद्रव्यविषयत्वादित्यर्थः । सामायिकमपि पौद्गलिकं भविष्यति, न इत्याह—यद् यस्माच्चारूपताऽमूर्तता सामायिकस्य, जीवपर्यायत्वादित्युक्तमेवेति ॥ २१३६ ॥ सूरिराह—

जं लेसापरिणामो पायं सामाइयं भवत्थस्स। तप्पच्चक्खत्तणओ तेसिं तो तं पि पच्चक्खं ॥ २१३७ ॥

(यल्लेश्यापरिणामः प्रायः सामायिकं भवस्थस्य । तत्प्रत्यक्षत्वतस्तेषां ततस्तदपि प्रत्यक्षम् ॥ २१३७ ॥)

यद् यस्माद् भवस्थस्य जन्तोः संबन्धि प्रायो द्रव्यलेश्याजनित एव परिणामोऽध्यवसायः सामायिकम् । सिद्धस्यालेश्यापरिणामोऽपि सम्यक्त्वसामायिकं भवति, अतस्तद्व्यवच्छेदार्थं भवस्थग्रहणम् । भवस्थस्याप्ययोगिकेवलिनोऽलेश्यापरिणामरूपे अपि सम्यक्त्वचारित्रसामायिके भवतः, तत्तरवन्निरासार्थं प्रायोग्रहणम्, यस्मात् प्रायो द्रव्यलेश्याजनित एव परिणामो भवस्थस्य सामायिकम् । 'तो तं पच्चक्खं ति' ततस्तदपि सामायिकं प्रत्यक्षम् । केषाम् ? इत्याह—'तेसिं ति' तेषामवधि-मनःपर्यायज्ञानिनाम् । कुतः ? इत्याह—'तप्पच्चक्खत्तणओ' त्ति तासां द्रव्यलेश्यानां प्रत्यक्षत्वं तत्प्रत्यक्षत्वं तस्मात् तत्प्रत्यक्षत्वात् । इदमुक्तं भवति—अवधि-मनःपर्यायज्ञानिनोऽपि सामायिकपरिणामजनकानि लेश्याद्रव्याणि साक्षात् पश्यन्ति । ततस्तद्द्वारेण तज्जनितपरिणामरूपं सामायिकमपि तेषां प्रत्यक्षमुच्यते । मति-श्रुते तु साक्षाद् [illegible] मेदेन तयोर्भावप्रत्यक्षत्वं नोक्तमिति ॥ २१३७ ॥ एवमप्यन्यदनिष्टमापादयन्नाह परः—

सामायिकं द्रव्यलेश्याजनिताध्यवसायोऽवधिमनःपर्यायिणोरपि प्रत्यक्षः

ओहाइपच्चयं चिय जइ तं न सुयं पि पच्चओ पत्तो। पच्चक्खनाणिवज्जस्स तेण वयणं न सद्धेयं ॥२१३८॥

(-अवध्यादिप्रत्ययमेव यदि तद् न श्रुतमपि प्रत्ययः प्राप्तः। प्रत्यक्षज्ञानिवर्जस्य तेन वचनं न श्रद्धेयम् ॥ २१३८ ॥)

ननु यद्युक्तन्यायेनावध्यादिज्ञानत्रयप्रत्ययमेव सामायिकम्, ततः श्रुतज्ञानमपि हन्त! न प्रत्ययः प्राप्तः। मा प्रापत्, किं नः धूयते? इति चेत्। उच्यते-तेन ततः प्रत्यक्षमवधि-मनःपर्याय-केवलरूपं ज्ञानं येषां ते प्रत्यक्षज्ञानिनस्तद्वर्जस्य तान् वर्जयित्वाऽन्यस्य कस्यापि वचनं न श्रद्धेयं प्राप्नोति। न चैतदस्ति, चतुर्दशपूर्वधरादिवचनस्य प्रमाणत्वेनोक्तत्वादिति ॥ २१३८ ॥ अत्रोत्तरमाह—

सुयमिह सामइयं चिय पच्चइयं तं जओ य तव्वयणं। पच्चक्खनाणिणो च्चिय पच्चायणमेत्तवावारं ॥

(श्रुतमिह सामायिकमेव प्रत्ययिकं तद् यतश्च तद्वचनम्। प्रत्यक्षज्ञानिन एव प्रत्यायनमात्रव्यापारम् ॥ २१३९ ॥)

ननु श्रुतं श्रुतज्ञानं यत् त्वया गणधरादिसम्बद्धं प्रत्ययत्वेन गीयते, तदिह श्रुतसामायिकमेव, सामायिकहेतुत्वात्, न पुनरन्यत् किञ्चित्। तच्च प्रत्ययिकं; प्रतीयतेऽर्थो यस्मादसौ प्रत्ययोऽवध्यादिज्ञानत्रयलक्षणः, स प्रत्यायकत्वेन यस्यास्तीति तत् प्रत्ययिकं 'सर्वाभिलाप्यार्थगोचरं सर्वद्रव्यासर्वपर्यायविषयं श्रुतज्ञानमि'त्यादिरूपेण केवलादिज्ञानत्रयप्रत्याय्यं, न तु केवलादिज्ञानत्रयवत् स्वयमेव तत्प्रत्यय इत्यर्थः, ततः कथमत्र भावप्रत्ययत्वेन तदधिक्रियते?। अथ वचनरूपं द्रव्यश्रुतं त्वया प्रत्ययोऽभिधीयते। तदप्ययुक्तम्। कुतः? इत्याह—'जओ य तव्वयणमित्यादि' यतश्च तस्य प्रत्यक्षज्ञानिनो व्याख्याविधिप्रवृत्तस्य वचनं तद्वचनम्। कथंभूतम्? इत्याह—प्रत्यक्षज्ञानिन एव प्रत्यायनमात्रमेव परावबोधनमात्रमेव व्यापारो यस्य तत् प्रत्यायनमात्रव्यापारम्। अतः केवलिप्रयुक्तत्वेन श्रद्धीयमानत्वात् तदपि प्रत्ययः, न तु केवलादिवत् स्वयमेवेति ॥ २१३९ ॥ यद्येवम्, तर्हि किमिह स्थितम्?—किं श्रुतं सर्वथैव प्रत्ययत्वेन नेहाधिकर्तव्यम्? इत्याह—

ओहाइपच्चओ त्ति य भणिए तो तं पि पच्चओऽभिहियं। ओहाइतिगं च कहं तदभावे पच्चओ होज्जा ॥

(-अवध्यादिप्रत्यय इति च भणिते ततस्तदपि प्रत्ययोऽभिहितम्। अवध्यादित्रिकं च कथं तदभावे प्रत्ययो भवेत्? ॥ २१४० ॥)

ततस्तदपि श्रुतं प्रत्ययोऽभिहितं प्रत्ययत्वेनाऽत्राधिकृतं भवति। किं साक्षात्?। नैवम्, सामर्थ्यात्। कथम्? इत्याशङ्क्याह—'अवध्यादित्रिविधोऽत्र प्रत्ययोऽधिक्रियते' इति भणितेऽर्थापत्तेः श्रुतमपि प्रत्ययो गम्यते। किं पुनस्तदन्तरेण नोपपद्यते? इत्याह—अन्यथा तदभावे श्रुताभावेऽवध्यादि ज्ञानत्रयमपि कथं प्रत्ययो भवेत्?। इदमुक्तं भवति—'अवध्यादित्रयं प्रत्ययः' इति द्रव्यश्रुतेनैव परस्य प्रत्याय्यते, तदभावे त्ववध्यादीनि मूकत्वादात्मनः प्रत्ययत्वं परस्य प्रतिपादयितुं न शक्नुयुः, न चाप्रतिपादितं तत्प्रत्ययत्वं सिध्येत्, द्रव्यश्रुतमपि चोपचारात् श्रुतज्ञानेऽन्तर्भवति; अतोऽवध्यादिप्रत्ययत्वसाधकत्वात् श्रुतस्यापीह प्रत्ययत्वमवगन्तव्यम्; उक्तं च,—"सुयनाणे उ निउत्तं केवले तयणंतरं। अप्पणो य परेसिं च जम्हा तं परिभावगं ॥ १ ॥" (श्रुतज्ञाने तु नियुक्तं केवले तदनन्तरम्। आत्मनश्च परेषां च यस्मात् तत् परिभावकम् ॥

श्रुतज्ञानं न स्वयमेव प्रत्ययः किन्तु प्रत्ययिकम्

श्रुतस्य अवध्यादिप्रत्ययत्वसाधकत्वेन प्रत्ययत्वम्

॥ १ ॥) इति । तदेवमवध्यादयस्त्रयः प्रत्ययाः साक्षादुक्ताः, श्रुतप्रत्ययस्तु सामर्थ्यादभिहितः ॥ २१४० ॥

अथवा, अन्यथा 'त्रयः प्रत्यया भवन्ति' इत्याह—

आया गुरवो सत्थं ति पच्चया वादिमो च्चिय जिणस्स। सप्पच्चक्खत्तणओ सीसाण उ तिप्पयारो वि ॥

(आत्मा गुरवः शास्त्रमिति प्रत्यया वाऽऽदिम एव जिनस्य । स्वप्रत्यक्षत्वतः शिष्याणां तु त्रिप्रकारोऽपि ॥ २१४१ ॥)

'वा' इत्यथवा, आत्मा गुरवः शास्त्रमित्येवं त्रयः प्रत्ययाः । तत्रादिम आद्य एवात्मलक्षणः प्रत्ययो जिनस्य, केवलित्वेन स्वप्रत्यक्षत्वात्, आत्मावष्टम्भेनैव जिनः सामायिकं कथयतीत्यर्थः । शिष्याणां तु गणधर-तच्छिष्य-प्रशिष्यादीनामात्म-गुरु-शास्त्रलक्षणस्त्रिप्रकारोऽपि प्रत्ययो विज्ञेय इति ॥ २१४१ ॥ तत्र सर्वोऽपि प्रेक्षावान् 'यु.क्तमिदम्' इत्यात्मना ज्ञात्वैव प्रायः सामायिकप्ररूपण-श्रवणादिकार्ये प्रवर्तत इत्यात्मप्रत्ययत्वं शिष्येष्वप्यस्तीति पश्चाद् वक्ष्यति । अतो यथा गुरुप्रत्ययस्तथा दिदर्शयिषुर्गणधरापेक्षं तावदाह—

एस गुरू सव्वण्णू पच्चक्खं सव्वसंसयच्छेया। भय-राग-दोसरहिओ तल्लिंगाभावओ जं च ॥२१४२॥

अणुवकयपराणुग्गहपरो पमाणं च जं तिहुयणस्स। सामाइयउवएसे तम्हा सद्धेयवयणो त्ति॥२१४३॥

(एष गुरुः सर्वज्ञः प्रत्यक्षं सर्वसंशयच्छेदात् । भय-राग द्वेषरहितस्तल्लिङ्गाभावतो यच्च ॥ २१४२ ॥)

(अनुपकृतपरानुग्रहपरः प्रमाणं च यत् त्रिभुवनस्य । सामायिकोपदेशे तस्मात् श्रद्धेयवचन इति ॥ २१४३ ॥)

गणधराणां तीर्थकरो गुरुः । ततस्ते तत्प्रत्ययस्यैव सामायिकं शृण्वन्ति । किं विचिन्त्य ते तस्य प्रत्ययत्वमुपकल्पयन्ति ? इत्याह—'एषोऽस्माकं गुरुः सर्वज्ञः प्रत्यक्षमनुभवसिद्धः सर्वसंशयच्छेदात् । अपरं च भय-राग-द्वेषरहितोऽयम्, शस्त्रपरिग्रहा-ऽङ्गनासंनिधान-वदनकाण्यादितल्लिङ्गाभावात् । ततः सर्वज्ञत्वात्, भय-रागादिदोषरहितत्वाच्च यत् नायमनृतं कदाचिदपि भाषते, अतः सामायिकोपदेशे श्रद्धेयवचन' इति संबन्धः । तथा, 'अनुपकृत आत्मोपकारे निरपेक्ष एव परानुग्रहपरः प्रमाणं च सकलत्रिभुवनस्य यस्मात्, ततः सामायिकोपदेशेऽस्माकं श्रद्धेयवचनः ।' एवं जम्बू-प्रभवादीनामपि शिष्य-प्रशिष्याणां निजनिजगुरुषु संभवद्गुणोद्भावनपूर्वकं सामायिकश्रवणप्रत्ययत्वं भावनीयम् ॥ २१४२–२१४३ ॥ शास्त्रस्य कथं ते प्रत्ययत्वमवगम्य प्रवर्तन्ते ? इत्याह—

सत्थं च सव्वसत्तोवगारि पुव्वावराविरोहीदं। सव्वगुणादाणफलं सव्वं सामाइयज्झयणं॥२१४४॥

(शास्त्रं च सर्वसत्त्वोपकारि पूर्वापराविरोधीदम् । सर्वगुणादानफलं सर्वं सामायिकाध्ययनम् ॥ २१४४ ॥)

'शास्त्रं चेदं सर्वसत्त्वोपकारि, तथा, पूर्वापराविरोधि, सर्वगुणग्रहणफलं च सर्वमप्येतत् सामायिकाध्ययनम्, अतः प्रमाणमस्माकम्' इत्येवं शास्त्रस्य प्रत्ययत्वमवधार्य(प्र०...०मध्यवस्य)यच्छ्रवणे प्रवर्तन्ते शिष्याः । आह—'ननु श्रुतस्य शास्त्रस्य प्रथममेव कथं सर्वसत्त्वोपकार-

विशेषा०

त्रयः प्रत्ययाः १. आत्मप्रत्ययो जिनस्य आत्म-गुरु-शास्त्रप्रत्ययाः गणधरादीन.म्

फलादीन् गुणान् शिष्या जानन्ति ? । सर्वं शास्त्रं श्रुत्वा(प्र०...ज्ञात्वा) जानन्तीति चेत् । तदयुक्तम्, श्रुते शास्त्रे तत्प्रत्ययाध्यवसायस्य निष्फलत्वात्, तमन्तरेणापि तच्छ्रवणस्य प्रवृत्तत्वात्' । नैतदेवम्, यतो वर्णिकामात्रहेतोः कियदपि शास्त्रं श्रुत्वा तद्गुणान् विदन्ति शिष्याः, ततः शेषं शृण्वन्ति, आदिवाक्याद् वा समुदायार्थं वा गुर्वादिभ्यः श्रुत्वाऽश्रुतेऽपि शास्त्रे तद्गुणान् ज्ञात्वा तच्छ्रवणे प्रवर्तन्त इत्यदोष इति ॥ ॥ २१४४ ॥ अथ शिष्याणामात्मप्रत्ययत्वमाह—

बुज्झामो णं निजमिव विण्णाणं संसयादभावाओ । कंम्मक्खओवसमओ य होइ सप्पच्चओ तेसिं २१४५

(बुध्यामहे निजमिव विज्ञानं संशयाद्यभावात् । कर्मक्षयोपशमतश्च भवति स्वप्रत्ययस्तेषाम् ॥ २१४५ ॥)

बुध्यामहे—संविज्ञानरूपतया सामायिकाध्ययनमवगच्छामः । किमिव ? इत्याह—निजमिव घटादिविज्ञानमिति । एवंभूतः स्वप्रत्यय आत्मप्रत्ययस्तेषां शिष्याणां भवति । कुतो हेतोः पुनरयं स्वप्रत्ययस्तेषां भवति ? इत्याह—'संशयाद्यभावात्' संशय-विपर्यया-ऽनध्यवसाया-भावत्वेनास्याध्ययनस्य तेषां सिद्धत्वादित्यर्थः । कर्मक्षयोपशमाद् वा कुतश्चिदेवंभूतः स्वप्रत्ययस्तेषां भवति ॥ इति त्रयोदशगाथार्थः ॥२१४५॥

अथ लक्षणद्वारमाह—

उपोद्घाते लक्षण-द्वारम्

नामं ठवणा दविए सरिसे सामन्नलक्खणा-ऽऽगारे । गइरागइ-नाणत्ती निमित्त उप्पाय-विगई य ॥
वीरियभावे य तहा लक्खणमेयं समासओ भणियं । अहवा वि भावलक्खण चउव्विहं सद्दहणमाई ॥
सद्दहण जाणणा खलु विरई मीसं च लक्खणं कहए । ते वि निसामेंति तहा चउलक्खणसंजुअं चेव ॥

(नाम स्थापना द्रव्ये सदृशे सामान्यलक्षणा-ऽऽकारौ । गत्यागति-नानात्वे निमित्तमुत्पाद-विगती च ॥ २१४६ ॥)
(वीर्यभावे च तथा लक्षणमेतत् समासतो भणितम् । अथवाऽपि भावलक्षणं चतुर्विधं श्रद्धानादि ॥ २१४७ ॥)
(श्रद्धानं ज्ञानका खलु विरतिर्मिश्रं च लक्षणं कथयति । तेऽपि निशामयन्ति तथा चतुर्लक्षणसंयुतमेव ॥ २१४८ ॥)

लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं पदार्थानां स्वरूपं; तच्च नामादिभेदाद् द्वादशधा ॥ २१४६–२१४७–२१४८ ॥

अत्र नाम-स्थापनालक्षणे व्याचिख्यासुराह भाष्यकारः—

नाम-स्थापना-लक्षणम्

लक्खणमिह जं नामं जस्स व लक्खिज्जए व जो जेणं । ठवणाऽऽगारविसेसो विण्णासो लक्खणाणं वा ॥

(लक्षणमिह यद् नाम यस्य वा लक्ष्यते वा यो येन । स्थापनाऽऽकारविशेषो विन्यासो लक्षणानां वा ॥ २१४९ ॥)

इह 'लक्षणम्' इति यदक्षरादिवर्णत्रयावलीमात्रं तद् नामैव लक्षणं नामलक्षणम् । अथवा, 'जस्स व' त्ति यस्य वा कस्यचिज्जीवादेः

'लक्षणम्' इति नाम क्रियते यद् वस्तु नाम्ना हेतुभूतेन लक्षणं नामलक्षणम् । अथवा, नाम-तद्वतोरभेदाद् नाम च तल्लक्षणं च नामलक्षणम् । 'लक्खिजए व जो जेणं ति' यो वा स्तम्भ-कुम्भा-ऽम्भोरुहादिः पदार्थो निजेन स्तम्भ-कुम्भादिनाम्ना लक्ष्यते ज्ञायते तत्स्तम्भादि नामलक्षणमुच्यते, लक्ष्यतेऽनेनेति कृत्वा । 'ठवण त्ति' स्थापनालक्षणमुच्यते । किं तत् ? इत्याह–लक्षणरूपस्य वर्णत्रयस्याकारविशेषः । अथवा, लक्षणानां स्वस्तिक-शङ्ख-चक्र-ध्वजादीनां यो मङ्गलपट्टादावक्षतादिभिर्न्यासो विरचना विधीयते तत् स्थापनालक्षणमिति ॥ २१४९ ॥

'दविए त्ति' द्रव्यलक्षणम् । तत्रागम-नोआगम-ज्ञशरीर-भव्यशरीररूपं सुगमम् । तद्व्यतिरिक्तं पुनराह—

लक्खिज्जइ जं जेणं दव्वं तं तस्स लक्खणं तं च । गच्चुवगाराईयं बहुहा धम्मत्थियाईणं ॥ २१५० ॥

(लक्ष्यते यद् येन द्रव्यं तत् तस्य लक्षणं तच्च । गत्युपकारादिकं बहुधा धर्मास्तिकायादीनाम् ॥ २१५० ॥)

यद् द्रव्यं धर्मास्तिकायादिकं लक्ष्यते येन तत् तस्य द्रव्यस्य लक्षणम् । तच्च गत्युपकारादिकं धर्मास्तिकायादीनां संबन्धि बहुभेदं विज्ञेयमिति ॥ २१५० ॥ अथान्येषां सादृश्य-सामान्यादिलक्षणानां सामान्येन भावार्थमाह—

किंचिम्मित्तविसिट्ठं एयं चिय सेसलक्खणविसेसा । जं दव्वलक्खणं चिय भावो वि स दव्वधम्मो त्ति ॥

(किञ्चिन्मात्रविशिष्टमेतदेव शेषलक्षणविशेषाः । यद् द्रव्यलक्षणमेव भावोऽपि स द्रव्यधर्म इति ॥ २१५१ ॥)

इदमेव च द्रव्यलक्षणं किञ्चिन्मात्रविशिष्टं सत् शेषाः सादृश्य-सामान्यादयो नव लक्षणभेदा भवन्ति । कुतः ? इत्याह–यद् यस्मात् स वक्ष्यमाणो भावोऽपि भावलक्षणरूपो द्रव्यधर्मत्वाद् द्रव्यं लक्ष्यतेऽनेनेति कृत्वा द्रव्यलक्षणमेव(प्र०...०णमिति)आसतां पुनः शेषाः सादृश्य-सामान्यादयो लक्षणभेदा इति ॥ २१५१ ॥

तदेवं सामान्येन सादृश्यादिलक्षणभेदान् व्याख्याय विशेषतोऽपि 'सरिसे त्ति' सादृश्यलक्षणस्वरूपं बिभणिषुराह—

तुल्लागारदरिसणं सरिसं दव्वस्स लक्खणं तं पि । जह घडतुल्लागारो घडो त्ति तह सव्वमुत्तीसु ॥२१५२

(तुल्याकारदर्शनं सदृशं द्रव्यस्य लक्षणं तदपि । यथा घटतुल्याकारो घट इति तथा सर्वमूर्तिषु ॥ २१५२ ॥)

यद् घटादिवस्तूनां तुल्यस्याकारस्य दर्शनं तदिह 'सरिसं ति' सादृश्यमुच्यते । द्रव्यस्य तदपि लक्षणम् । तेनापि हि 'सदृशममुकस्येदम्' इति व्यपदेशहेतुत्वाद् द्रव्यं लक्ष्यत इति, एतदपि सामान्यतो द्रव्यलक्षणमेव, विशेषतस्तु सादृश्यलक्षणमुच्यत इतीह भावार्थः । एवमुत्तरत्रापि सामान्यतो द्रव्यलक्षणता विशेषतस्तु वक्ष्यमाणतत्तद्विशेषलक्षणता द्रष्टव्येति । उदाहरणमाह–यथैकेन दृश्यमानघटेन तुल्याकारोऽन्योऽपि सर्वो घट इति । एवमनेनैव प्रकारेण सर्वासु मूर्तिषु सर्वेष्वपि मूर्तवस्तुषु यस्य येन सादृश्यं घटते, तत् सर्वं सादृश्यलक्षणमिति ॥ २१५२ ॥ अथ 'सामण्णलक्खण त्ति' सामान्यलक्षणव्याख्यानमाह—

सामण्णमप्पियमणप्पियं च तत्थंतिमं जहा सिद्धो। सिद्धस्स होइ तुल्लो सव्वो सामण्णधम्मेहिं ॥
एगसमयाइसिद्धत्तणेण पुणरप्पिओ स तस्सेव। तुल्लो सेसाऽतुल्लो सामण्ण-विसेसधम्मो त्ति ॥

(सामान्यमर्पितमनर्पितं च तत्रान्तिमं यथा सिद्धः। सिद्धस्य भवति तुल्यः सर्वः सामान्यधर्मैः ॥ २१५३ ॥)
(एकसमयादिसिद्धत्वेन पुनरर्पितः स तस्यैव। तुल्यः शेषातुल्यः सामान्य-विशेषधर्मेति ॥ २१५४ ॥)

विशेषा• अर्पितानर्पितात्मक-सामान्य-लक्षणम्

व्याख्या–इह सामान्यं द्विधा(प्रं०–१९०००)–अर्पितमनर्पितं च। तत्रार्पितं विशेषितमुच्यते, अनर्पितं त्वविशिष्टम्। तत्रान्तिममविशिष्टं सामान्यं यथा सिद्धः सर्वोऽप्यन्यस्य सर्वस्यापि सिद्धस्य सत्त्व-द्रव्यत्व-प्रमेयत्वा-ऽमूर्तत्व-क्षीणकर्मत्वा-ऽनाबाधत्व-सिद्धत्वादिभिः सामान्यधर्मैस्तुल्यः समानो भवति। एक-द्वि-त्र्यादिसमयसिद्धत्वेन पुनरर्पितो विशेषितः स सिद्धः 'तस्सेव तुल्ल त्ति' तस्यैवैक-द्वि-त्र्यादिसमानसमयसिद्धस्यैव सिद्धस्य तुल्यः समानः, शेषस्य त्वसमानसमयसिद्धस्यातुल्योऽसमानः। ननु कथमेक एवायं सिद्धः सिद्धान्तरैस्तुल्योऽतुल्यश्च ? इत्याह-सामान्यरूपा विशेषरूपाश्च धर्मा यस्य स सामान्य-विशेषधर्मा इति हेतोः। न ह्यसौ यैरेव धर्मैस्तुल्यस्तैरेवातुल्यो येन विरोधः स्यात्, किन्तु समान(प्र०...सामान्य)धर्मैस्तुल्यो विशेषधर्मैः पुनरतुल्य इति भावः। यच्चेह सिद्धस्य सिद्धेन सह समानत्वं तत् सामान्यलक्षणमिति ॥ २१५३–२१५४ ॥ 'आगारे त्ति' आकारलक्षणं व्याचिख्यासुराह—

बाहिरचेट्ठागारो लक्खिज्जइ तेण माणसाकूतं। आहारादिच्छा हत्थ-वयण-नेत्ताइसण्णाहिं॥ २१५५

आकार-लक्षणम्

(बाह्यचेष्टाऽऽकारो लक्ष्यते तेन मानसाकूतम्। आहारादीच्छा हस्त-वदन-नेत्रादिसंज्ञाभिः ॥ २१५५ ॥)

आक्रियत आकल्प्यते ज्ञायतेऽभिप्रेतं मनोविकल्पितं वस्त्वनेनेत्याकारो बाह्यचेष्टारूपः। तेन च मानसमाकूतमभिप्रेतं वस्तु लक्ष्यत इति लक्षणमसावुच्यते; तथाहि–राजादीनामाहारादीच्छा हस्त-वदन-नेत्रादिसंज्ञाभिर्लक्ष्यत एव विचक्षणैः, उक्तं च—"आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्र-वक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ १ ॥" इति ॥ २१५५ ॥

अथ 'गइरागइ त्ति' गत्यागतिलक्षणस्वरूपं प्रचिकटयिषुराह—

अवरोप्परं पयाणं विसेसणविसेसणिज्जया जत्थ। गच्चागई य दोण्हं गच्चागइलक्खणं तं तु ॥ २१५६॥

गत्यागति-लक्षणम्

(परस्परं पदयोर्विशेषण-विशेषणीयता यत्र। गत्यागतिश्च द्वयोर्गत्यागतिलक्षणं तत् तु ॥ २१५६ ॥)

परस्परं द्वयोर्द्वयोः पदयोर्यत्र विशेषण-विशेष्यतयाऽऽनुकूल्येन गमनं गतिः। यथा 'जीवो भदन्त ! देवः' इति जीवमनूद्य देवत्वं पृच्छ्यते; अत्र जीवपदाद् देवपदे आनुकूल्येन पदास्थित्या गतिः। तथा, प्रत्यावृत्त्या प्रातिकूल्येनागमनमागतिर्यथा 'देवो जीवः ?' इत्यत्र

देवमनुष्य जीवत्वं पृच्छ्यत इतीह प्रत्यावृत्त्या देवपदाज्जीवपदे आगतिः । गतिश्चागतिश्च गत्यागती ताभ्यां ते वा लक्षणं तदेतद् गत्यागति-लक्षणम् । एतच्च चतुर्धा; तद्यथा—पूर्वपदव्याहतम्, उत्तरपदव्याहतम्, उभयपदव्याहतं, उभयपदाव्याहतं चेति । तत्र पूर्वपदं व्याहतं व्यभि-चारि यत्र तद् पूर्वपदव्याहतं लक्षणं पूर्वपदव्यभिचारीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि यथायोगं समासः ॥ २१५६ ॥

एतानेव चतुरो भङ्गान् सोदाहरणानाह भाष्यकारः—

पूर्वपद-व्याहतादि-चतुर्भङ्गी लक्षण-दृष्टान्ताः

पुव्वा-वरो-भएसुं वाहयमव्वाहयं च तं तत्थ। जीवो देवो देवो जीवो त्ति विगप्पनियमो ऽयं ॥ २१५७॥

(पूर्वा-ऽपरो-भयेषु व्याहतमव्याहतं च तत् तत्र । जीवो देवो देवो जीव इति विकल्पनियमोऽयम् ॥ २१५७ ॥)

इह पूर्वपदव्याहतम्, अपरपदव्याहतम्, उभयपदव्याहतम्, उभयपदाव्याहतं चेति चतुर्धा तद्गत्यागतिलक्षणमुक्तम् । तत्र "जीवे मन्ते ! देवे, देवे जीवे ? । गोयमा ! जीवे सिय देवे, सिय नो देवे, देवे पुण नियमा जीवे" (जीवो भगवन् ! देवः, देवो जीवः ? । गौतम ! जीवः स्याद् देवः, स्याद् नो देवः, देवः पुनर्नियमाज्जीवः ।) इति भुवनगुरुवचनाज्जीवो देव इति विशेषणविशेष्यभूते पदद्वये जीव इति पूर्वपदं देवत्वं व्यभिचरत्यपि, जीवस्य देवस्यादेवस्य च नारकादेर्दर्शनात् । 'देवः किं जीवः ?' इति प्रत्यावृत्तौ देवो जीवत्वं न व्यभिचरत्येव, देवस्य नियमेन जीवत्वात् । तस्मात् पूर्वपदव्याहतो विकल्पनियमोऽयं भङ्गः, विकल्पो व्याहतिर्भजना व्यभिचार इत्यर्थः, नियमो निश्चयोऽव्यभिचार इत्यर्थः, ततश्च पूर्वपदविकल्पोपलक्षित उत्तरपदनियमो यत्रासौ विकल्पनियमः प्रथमोभङ्ग इति ॥ २१५७ ॥ शेषं भङ्गत्रयं सोदाहरणं यथा—

१. विकल्प-नियमः

बइ जीवो जीवो जीवइ नियमो भओ विगप्पो य। देवो भव्वो भव्वो देवो त्ति विगप्पमो दो वि॥
वो जीवो जीवो जीवो त्ति दुगे वि गम्मए नियमो। जीवो जहोवओगो तहोवओगो य जीवो त्ति॥

२. नियम-विकल्पः
३. विकल्प-विकल्पः
४. नियम-नियमः

(जीवति जीवो जीवो जीवति नियमाद् मतो विकल्पश्च । देवो भव्यो भव्यो देव इति विकल्पो द्वयोरपि ॥ २१५८ ॥)

(जीवो जीवो जीवो जीव इति द्विकेऽपि गम्यते नियमः । जीवो यथोपयोगस्तथोपयोगश्च जीव इति ॥ २१५९॥)

व्याख्या—'जीवइ जीवो जीवो जीवइ' इत्यनेन द्वितीयभङ्गप्रतिपादकं भगवतीसूत्रं सूचितम् । तच्चेदम्—"जीवइ भंते ! जीवे ? जीवे जीवइ ? । गोयमा ! जीवइ ताव नियमा जीवे, जीवे पुण सिय जीवइ, सिय नो जीवइ' इति (जीवति भगवन् ! जीवः, जीवो जीवति ? । गौतम ! जीवति तावद् नियमाज्जीवः, जीवः पुनः स्याज्जीवति, स्याद् नो जीवति ।) । इह 'जीवइ' शब्देन दशविधप्राणलक्षणं जीवनं जीवितव्य-मुच्यते । तत्र जीवनं तावद् नियमाज्जीवः, अजीवे तस्य सर्वथाऽसंभवात्; जीवः पुनः स्याज्जीवति स्याद् न जीवति, सिद्धजीवस्य जीवना-

संभवात् । अत इहोत्तरपदं व्याहतम्, व्यभिचारात्; पूर्वपदं त्वव्याहतं, जीवनस्य जीवमन्तरेणाभावात् । अत एवाह–'नियमो भओ विगप्पो य त्ति' पूर्वपदेऽव्यभिचाराद् नियमो मतः, उत्तरपदे तु विकल्पो भजना व्याहतिर्व्यभिचार इत्यर्थः । ततश्च नियमेनोपलक्षितो विकल्पो यत्रासौ नियमविकल्पनामकोऽयमुत्तरपदव्याहतो द्वितीयो भङ्गः । 'देवो भव्वो भव्वो देवो त्ति' अनेनापि तृतीयभङ्गप्रतिपादकं प्रज्ञप्तिसूत्रं सूचितम्; तद्यथा–"देवे णं भंते भवसिद्धिए, भवसिद्धिए देवे ? । गोयमा ! । देवे सिय भवसिद्धिए, सिय अभवसिद्धिए; भवसिद्धिए वि सिय देवे, सिय नो देवे त्ति" (देवो भगवन् ! भवसिद्धिकः, भवसिद्धिको देवः ? । गौतम ! देवः स्याद् भवसिद्धिकः, स्यादभवसिद्धिकः । भवसिद्धिकोऽपि स्याद् देवः, स्याद् नो देव इति ।) अत्र पूर्वपदवर्ती देवो भव्यत्वं व्यभिचरति, अभव्यस्यापि तस्य संभवात् । उत्तरपदवर्त्यपि भव्यो देवत्वं व्यभिचरति, अदेवस्यापि तस्य नरकादौ संभवात् । अत उभयपदव्याहतमिदम् । अत एवाह–'विगप्पओ दो वि' त्ति इह प्राकृतशैल्या द्वयोरपि पदयोर्विकल्पो व्यभिचार इत्यर्थः । ततश्च विकल्पयुक्तो विकल्पो यत्रासौ विकल्पविकल्पनामकोऽयमुभयपदव्याहतस्तृतीयो भङ्ग इति । 'जीवो जीवो जीवो जीवो त्ति' इति–इहापि व्याख्याप्रज्ञप्तिसूत्रमेतद् द्रष्टव्यम्; तद्यथा–"जीवे भंते ! जीवे ? जीवे जीवे ? । गोयमा ! जीवे ताव नियमा जीवे, जीवे वि नियमा जीवे त्ति" । (जीवो भगवन् ! जीवः, जीवो जीवः ? । गौतम ! जीवस्तावद् नियमाज्जीवः; जीवोऽपि नियमाज्जीव इति ।) इह एकस्य जीवशब्दस्योपयोगो वाच्यः । ततश्चोपयोगो नियमाज्जीवः, जीवोऽपि नियमादुपयोगः, अत उभयपदाव्याहतमिदम् । अत एवाह–'दुगे वि गम्मए नियमो' इत्यादि पदद्वयेऽप्यत्र नियमो गम्यते । ततश्च नियमान्वितो नियमो यत्रासौ नियमनियमाभिधान उभयपदाव्याहतश्चतुर्थो भङ्ग इति ॥ २१५८–२१५९ ॥

अथ लोकेऽपि चतुर्विधमिदं गत्यागतिलक्षणं प्रसिद्धमिति दर्शयन्नाह—

रूवी घडो त्ति चूओ दुमो त्ति नीलुप्पलं च लोयम्मि । जीवो सचेयणो त्ति य विगप्पनियमादओ सिद्धा ॥

(रूपी घट इति चूतो द्रुम इति नीलोत्पलं च लोके । जीवः सचेतन इति च विकल्पनियमादयः सिद्धाः ॥ २१६० ॥)

पूर्वपदव्याहतं यथा 'रूपी घटः' इति । अत्र रूपिणो घटस्य पटादेश्च भावात् पूर्वपदव्याहतिः, उत्तरपदं तु न व्याहतम्, घटस्य रूपिण एव भावादिति विकल्पनियमः प्रथमो भङ्गः । उत्तरपदव्याहतं 'चूतो द्रुमः' इति । इह चूतो द्रुम एव भवतीति न व्याहतिः, द्रुमस्तु चूतोऽचूतश्च स्यादित्युत्तरपदव्याहतिरिति नियमविकल्पो द्वितीयो भङ्गः । उभयपदव्याहतं यथा 'नीलोत्पलम्' इति । नीलमुत्पलं मरकतादि च भवति, उत्पलमपि नीलं शुक्लादिरूपं च भवति, इत्युभयपदव्यभिचाराद् विकल्पविकल्पस्तृतीयो भङ्गः । उभयपदाव्याहतं यथा 'जीवः सचेतनः' इति । जीवः सचेतन एव भवति, चेतनापि जीवस्यैव, इत्युभयपदाव्यभिचाराद् नियमनियमश्चतुर्थो भङ्ग इति । एवं विकल्पनियमादयश्चत्वारो भङ्गा लोकेऽपि सिद्धा इति । तदेवमभिहितं गत्यागतिलक्षणम् ॥२१६०॥ अथ 'नाणत्ति त्ति' नानातालक्षणं विवरीषुराह—

नाणत्तं त्ति विसेसो सो दव्व-क्खेत्त-काल-भावेहिं । असमाणाण णओ समाणसंखा...

परमाणु-दुयणुयाणं जह नाणत्तं तहावसेसाणं। असमाणाणं तह खेत्त-काल-भावप्पभेयाणं॥ २१६२॥

(नानातेति विशेषः स द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावैः । असमानानां ज्ञेयः समानसंख्यानामविशेषः ॥ २१६१ ॥)

(परमाणु-द्व्यणुकानां यथा नानात्वं तथाऽवशेषाणाम् । असमानानां तथा क्षेत्र-काल-भावप्रभेदानाम् ॥ २१६२ ॥)

विशेषा० नानाता-लक्षणम्

नाना इत्येतस्य भावो नानाता, वस्तूनां परस्परं भिन्नता विशेष इत्यर्थः । स च विशेषो द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावैरसमानानामसमानसंख्यानां ज्ञेयोऽवगन्तव्यः, द्रव्यादिभिः समानसंख्यानां पुनरविशेष इति । अत्रोदाहरणमाह—'परमाण्वि'त्यादि यथा द्रव्यसंख्ययाऽसमानानां परमाणूनां द्व्यणुकस्कन्धानां च, तथाऽवशेषाणां द्व्यणुकानां त्र्यणुकानां च, तथा त्र्यणुकानां चतुरणुकानां च, तथा चतुरणुकानां पञ्चाणुकानां चेत्यादिद्रव्यसंख्ययाऽसमानानां परस्परं नानात्वं विशेषो ज्ञेयः । तथा तेनैव प्रकारेण क्षेत्र-काल-भावसंख्ययाऽसमानानां क्षेत्र-काल-भावप्रभेदानामपि परस्परं नानात्वं विशेषो मन्तव्यः; तद्यथा—एकप्रदेशावगाढानां द्व्यादिप्रदेशावगाढानां च, तथैकसमयस्थितिकानां द्व्यादिसमयस्थितिकानां च; तथा, एकगुणकालकादीनां द्विगुणकालकादीनां चेत्यादि । उपलक्षणं चेदम्, द्रव्यतः समानसंख्यानामपि परमाण्वादीनां क्षेत्र-काल-भावैर्नानात्वं द्रष्टव्यम्; एवमेकादिप्रदेशावगाढानां क्षेत्रावगाहप्रदेशैः समानसंख्यानामपि द्रव्य-काल-भावैर्नानात्वम्, एकसमयादिस्थितीनां च स्थितिसमयैः समानसंख्यानामपि द्रव्य-क्षेत्र-भावैर्नानात्वम्; एकगुणकालकादीनां च वर्ण-गन्धादिगुणैः समानसंख्यानामपि द्रव्य-क्षेत्र-कालैर्नानात्वमिति ॥ २१६१–२१६२ ॥ अथ 'निमित्त त्ति' निमित्तलक्षणं विवृण्वन्नाह—

लक्खिज्जइ सुभासुभमणेण तो लक्खणं निमित्तं ति। भोमाइ तदट्ठविहं तिकालविसयं जिणाभिहियं॥

(लक्ष्यते शुभाशुभमनेन ततो लक्षणं निमित्तमिति । भौमादि तदष्टविधं त्रिकालविषयं जिनाभिहितम् ॥ २१६३ ॥)

निमित्ताष्टविधम्

लक्ष्यते विज्ञायते यस्मात् शुभाशुभमनेन ततो निमित्तमपि लक्षणम् । तच्चाष्टविधमष्टप्रकारम्; उक्तं च—*"भोम-सुमिणं-तलिक्खं दिव्वं अंगसरलक्खणं तह य । वंजणमट्ठविहं खलु निमित्तमेवं मुणेयव्वं ॥१॥" इति । भौमादिस्वरूपं च ग्रन्थान्तरादवसेयम् । इदं चाष्टविधमपि निमित्तं प्रत्येकमतीता-ऽनागत-वर्तमानस्वरूपकालत्रयविषयं जिनैरभिहितमिति ॥२१६३॥ अथ 'उप्पाय-विगई य त्ति' उत्पाद-विगमलक्षणस्वरूपमाह—

नाणुप्पन्नं लक्खिज्जए जओ वत्थु लक्खणं तेणं। उप्पाओ संभवओ तह चेव विगच्छओ विगमो।२१६४

(नानुत्पन्नं लक्ष्यते यतो वस्तु लक्षणं तेन । उत्पादः संभवतस्तथैव विगच्छतो विगमः ॥ २१६४ ॥)

उत्पाद-विगम-लक्षणम्

यतो नानुत्पन्नं वस्तु लक्ष्यते तेनोत्पादोऽपि तल्लक्षणम् । कथंभूतस्य वस्तुन उत्पादो लक्षणम् ? । संभवत उत्पद्यमानस्य । तथा, विगच्छतो विनश्यतो वस्तुन विगमो विनाशो लक्षणमेवेति ॥ २१६४ ॥ ननु विगमो विनाशः कथं वस्तुलक्षणम् ? इत्याह—

* (भौम-स्वप्ना-ऽऽन्तरिक्षं दिव्यमङ्गस्वरलक्षणम् तथा च । व्यञ्जनमष्टविधं खलु निमित्तमेवं ज्ञातव्यं ॥ १ ॥)

लक्खिज्जइ जं विगयं विगमेण विणा व जं न संभूई। विगमो वि लक्खणमओ विगच्छओ वत्थुणोऽणण्णो

(लक्ष्यते यद् विगतं विगमेन विना वा यद् न संभूतिः। विगमोऽपि लक्षणमतो विगच्छतो वस्तुनोऽनन्यः ॥ २१६५ ॥)

विशेषा० विगमः कथं वस्तुलक्षणम्

'यद्' यस्माद् यथोत्पादेनोत्पन्नं लक्ष्यत एवं विगतमपि विगमेन लक्ष्यत एव, यथा चोत्पादमन्तरेण न वस्तुनः संभूतिः, एवं 'विगमेण' इत्यस्यावृत्त्योत्तरत्रापि संबन्धाद् यस्माद् विगमेनापि विना न वस्तुनः संभूतिः संभवः। न हि मृदः प्राक्तने रूपेऽविनष्टे घटस्य संभवोऽस्ति। अतोऽस्मात् कारणाद् विगमोऽपि वस्तुनो लक्षणमेव, तत्संभवहेतुत्वात्, उत्पादवत्। कथंभूतो विगमः? इत्याह–विगच्छतो वस्तुनोऽनन्योऽभिन्नः, पर्यायत्वादभेदवानुत्पाद इति ॥ २१६५ ॥ एतदेव भावयति—

अङ्गुलिरिजुता नियपसूइ-वक्कत्तणासओ समयं। लक्खिज्जइ नेयरहा तह सव्वे दव्वपज्जाया ॥

(अङ्गुल्यृजुता निजकप्रसूति-वक्रत्वनाशतः समकम्। लक्ष्यते नेतरथा तथा सर्वे द्रव्यपर्यायाः ॥२१६६ ॥)

अङ्गुल्या ऋजुताऽङ्गुल्यृजुता सा समकं युगपद् निजकप्रसूति-वक्रत्वनाशत एव लक्ष्यते, नेतरथा नान्यथेत्यर्थः। तत्र निजकप्रसूतिरुत्पाद ऋजुतायाः, वक्रत्वस्य नाशो वक्रत्वनाशः, निजकप्रसूतिश्च वक्रत्वनाशश्च निजकप्रसूति-वक्रत्वनाशौ, ताभ्यां निजकप्रसूति-वक्रत्वनाशाभ्यामिति समासः। अस्मात् पञ्चमीद्विवचनान्तात् 'पञ्चम्यास्तसिल् (पा० ५,३,७)' इति तस्प्रत्ययः। इदमुक्तं भवति—अङ्गुलीद्रव्यस्य ऋजुतापर्यायो नियमत एव स्वस्योत्पादेन वक्रत्वस्य च नाशेन लक्ष्यते, नान्यथा, अनुत्पन्नस्य खरविषाणस्येव लक्षणायोगात्, स्वविपक्षभूतपर्यायविनाशे चोत्पादायोगात्। यथा चाङ्गुल्या ऋजुतापर्यायस्तथाऽन्येऽपि सर्वद्रव्यपर्यायाः स्वस्योत्पादे स्वविपक्षभूतपर्यायविनाश एव च सति लक्ष्यन्ते, नान्यथा। ततश्च यथोत्पादो वस्तुलक्षणत्वाद्रुचिरं तथा विनाशोऽपि, पूर्वपर्यायविनाशमन्तरेणाप्युत्तरपर्यायविशिष्टवस्तुनो लक्षणायोगादिति ॥ २१६६ ॥ अथ विनाशस्य ये सर्वथा वस्तुत्वं नेच्छन्ति सौगताः तन्मतानुसारी परः प्राह—

उप्पायस्स हि जुत्ता लक्खणया नासओ विणासस्स। नासोवलक्खियं वा वत्थुमभावो खपुप्फं व ॥

(उत्पादस्य हि युक्ता लक्षणता नाऽसतो विनाशस्य। नाशोपलक्षितं वा वस्त्वभावः खपुष्पमिव ॥ २१६७ ॥)

ननूत्पादस्य लक्षणता युक्ता, उत्पन्नवस्त्वनन्यत्वेन तस्य सत्त्वात्, विनाशस्य त्वसतोऽविद्यमानस्य नासौ युक्ता। न ह्यसत् खरविषाणं कस्यापि लक्षणं भवितुमर्हति। अथ नाशोऽपि वस्तुनो लक्षणमिष्यते, तर्हि तस्याभावरूपत्वात् तल्लक्षितं वस्त्वप्यभाव एव स्यात्, आकाशकुसुमवदिति। एतदेवाह–'नासोवलक्खियं' इत्यादि ॥ २१६७ ॥ अत्रोत्तरमाह—

नासो भावो संभूइहेउओ वत्थुणो धुवत्तं व। अहव समुप्पाओ इव वत्थुप्पभवाइभावाओ ॥२१६८

नाशस्य भावात्मक-

(नाशो भावः संभूतिहेतुतो वस्तुनो ध्रुवत्वमिव। अथवा समुत्पाद इव वस्तुप्रभवादिभावात् ॥ २१६८ ॥)

... भूतत्ववदिति । अथवा, हेतु-दृष्टान्ता...

नाशो भाव इति प्रतिज्ञा, पूर्वोक्तन्यायेन वस्तुनः संभूतिहेतुत्वात्, भूतत्ववदिति । वस्तुप्रभवादिभावादिति हेतुः । माव इति सैव प्रतिज्ञा, वस्तुनः प्रकृष्टं [illegible] प्रभवः प्रोद्भवपर्यायस्तस्यादौ प्रथमं पूर्वं भावः सत्त्वं तस्माद् वस्तुप्रभवतस्यादौ पूर्वोक्तयुक्तितो समुत्पादवदिति दृष्टान्तः । इह यो यो व[illegible] प्रकृष्टभवनस्यादौ भवति स स भावः, यथोत्पादः, भवति च नाशः, तस्माद् भाव इति ॥ २१६८ ॥ यदुक्तम्—'नासोवलक्खियं चे'त्यादि तत्राह—

नासोवलक्खियं चिय तदभावो च्चिय तदन्नहा भावो। आह नणु पत्तमेवं भावाभावोभयसभावं ॥

(नाशोपलक्षितमेव तदभाव एव तदन्यथा भावः । आह ननु प्राप्तमेवं भावाभावोभयस्वभावम् ॥ २१६९ ॥)

एवं च सति 'नासोवलक्खियं चिय तदि'ति नाशोपलक्षितमेव तत्—निर्दिष्टयुक्तितो नाशेन लक्ष्यत एवैतदित्यर्थः । तथा चैतावतांशेनाभाव एव तद् वस्तु, नात्र विवादः, कथञ्चिद् वस्तूनामभावरूपतायाः जैनैरभ्युपगतत्वादिति । 'अन्नहा भावो' त्ति अन्यथा पुनरन्येन रूपेण तद्वस्तु भावः—उत्पाद-ध्रौव्यरूपतया भाव एव तदित्यर्थः । अत्राह परः—नन्वेवं सति भावाभावोभयस्वभावं वस्तु प्राप्तम्, एतच्चायुक्तम्, भावाऽभावयोः परस्परपरिहारेणावस्थानाच्छाया-ऽऽतपवदेकत्रायोगादिति ॥ २१६९ ॥ अत्रोत्तरमाह—

एवं चिय तं वत्थुं सव्वाभावे व तं खपुप्फं व। भावे व सव्वहा सव्वसंकरे-गत्त-णिच्चाइं ॥ २१७० ॥

(एवमेव तद् वस्तु सर्वाभावे वा सत् खपुष्पमिव । भावे वा सर्वथा सर्वसंकरै-कत्व-नित्यत्वानि ॥ २१७० ॥)

नन्वेवमेव भावाभावोभयरूपतायामेव तद् वस्तु भवति, न पुनरेकान्तेन भावस्वरूपत्वेऽभावस्वरूपत्वे वा । एतदेवाह—सर्वाभावे वा सर्वथैवाभावरूपतायां वेप्यमाणायां खपुष्पमिव तद् वस्तु स्यात् । भावे वा सर्वथा भावरूपतायां चैकान्तेनेष्यमाणायां सर्वसंकरै-कत्व-नित्यत्वादयो दोषाः प्रसजन्ति; तथाहि—'सर्वथा सर्वैरपि प्रकारैर्घटस्य भावः' इत्युक्ते यथा घटरूपतया तथा पट-स्तम्भ-भू-भूधरादित्रैलोक्यरूपतयापि तस्य भावः प्राप्नोति, कथञ्चिदप्यभावरूपतानभ्युपगमात् । एवं स्तम्भ-भू-भूधरादीनामपि सर्वात्मना भावात् सर्वसंकरोऽन्योन्यानुप्रवेशलक्षणः स्यात् । एकस्मिन् वा कस्मिंश्चिद् घटादिवस्तुनि सर्वस्यापि त्रिभुवनस्यानुप्रवेशात् सर्वैकत्वं भवेत् । ततश्चैकस्मिन्नपि व्योमादिवस्तुनि सर्वदैवावतिष्ठमाने शेषस्यापि घटादिवस्तुजातस्य तदेकत्वापत्त्या सर्वदाऽवस्थानात् सर्वनित्यत्वप्रसङ्गः । आदिशब्दादेकस्मिन् घटादिवस्तुनि विनष्टे शेषस्यापि भू-भूधरादेस्तदेकत्वेन विनाशात् सर्वशून्यतापत्तिः, सर्वस्यापि च सर्वत्र विद्यमानत्वात् सर्वार्थेषु निराकाङ्क्षमेव विश्वं इति । तस्मात् केवले भावरूपत्वेऽभावरूपत्वे वेप्यमाणे दोषदर्शनाद् भावाभावोभयरूपं वस्तु । न चैवं विरोधः, भावा-ऽभावयोर्भिन्नत्वात् । यदि हि येनैव रूपेण भावस्तेनैव चाभावः स्याद् तदा भवेद् विरोधः । न चैतदस्ति, स्वरूपेण घटादेर्भावात्, पररूपेण

विशेषा०

वस्तु भावाभ भयरू

घाभावादिति ॥ २१७० ॥ ननु यद्येवम्, तर्हि उत्पन्नमप्यनुत्पन्नम्, तस्याभावरूपत्वात्; अनुत्पन्नमभावीभूतं नास्ति, अभावरूपतया सत्त्वात्। तथा च सति 'उत्पन्नम्, विनिष्टं वेदम्' इत्यादिलोकव्यवहारो न प्राप्नोति, इत्याशङ्क्याह—

उप्पन्नं विगयं वाऽणप्पियमविसेसियं सधम्मेहिं। तं चिय पज्जायंतरविसेसियमहप्पियं नाम ॥२१७१॥

(उत्पन्नं विगतं वाऽनर्पितमविशेषितं स्वधर्मैः। तदेव पर्यायान्तरविशेषितमथार्पितं नाम ॥ २१७१ ॥)

इहोत्पन्नं विगतं वेति यल्लोके व्यपदिश्यते वस्तु, तत् सर्वमपि द्विविधम्—अर्पितम्, अनर्पितं च। तत्र स्वधर्मैः विशेषवद्भिः पर्यायैरविशेषितं सामान्यरूपं वस्त्वनर्पितमभिधीयते। तदेव च पर्यायान्तरैः पर्यायविशेषैर्विशेषितमर्पितमुच्यत इति। एवं व्यवस्थिते यदा सामान्यरूपमनर्पितमुत्पाद-विगमादिपर्यायेण केनापि विशेषितं वस्तु वक्तुमिष्यते तदोत्पन्नं विगतं चेत्यादि व्यपदेशतः सर्वोऽपि लोकव्यवहारः प्रवर्तते। तथाचाह—"अर्पिता-ऽनर्पितसिद्धेः" (तत्त्वा० ५,३१) इति। तदेवमुक्तमुत्पाद-विगमलक्षणम्। ध्रौव्यलक्षणं तु द्रव्यलक्षणाभिधानद्वारेणैवाभिहितम्, ध्रुवत्व-द्रव्यत्वयोरेकार्थत्वात् ॥ २१७१ ॥ अथ 'वीरिय त्ति' वीर्यलक्षणमभिधित्सुराह—

वीरियं ति बलं जीवस्स लक्खणं जं व जस्स सामत्थं। दव्वस्स चित्तरूवं जह वीरियमोसहाईणं॥

(वीर्यमिति बलं जीवस्य लक्षणं यद्वा यस्य सामर्थ्यम्। द्रव्यस्य चित्ररूपं यथा वीर्यमौषध्यादीनाम् ॥ २१७२ ॥)

वीर्यं जीवस्य बलमुच्यते। तेन च 'बलवानयम्' इत्यादिव्यपदेशाज्जीवो लक्ष्यत इति तत् तस्य लक्षणम्। अथवा, न जीवस्यैव बलं वीर्यमुच्यते, किन्तु यद् यस्य सचेतनस्याचेतनस्य वा द्रव्यस्य चित्ररूपं सामर्थ्यं तदिह वीर्यमभिधीयते यथा लोकेऽपि प्रसिद्धं हरीतकी-गुडूच्याद्यौषधीनां वीर्यम्, आदिशब्दाद् मणि-मन्त्रादिपरिग्रहः; उक्तं च—'अचिन्त्यो हि मणि-मन्त्रौ-षधीनां प्रभावः' इति ॥ २१७२ ॥

अथ 'भावे य त्ति' भावलक्षणमाह—

जमिहोदइयाईणं भावाणं लक्खणं त एवहवा। तं भावलक्खणं खलु तत्थुदओ पोग्गलविवागो ॥

(यदिहौदयिकादीनां भावानां लक्षणं त एवाथवा। तद् भावलक्षणं खलु तत्रोदयः पुद्गलविपाकः ॥ २१७३ ॥)

यदिह भावानामौदयिकादीनां कर्मपुद्गलोदयादिरूपं लक्षणं तद् भावलक्षणम्, यथा कर्मपुद्गलानामुदयलक्षण औदयिकः, कर्मपुद्गलानामेवोपशमलक्षण औपशमिकः, तेषामेव सर्वथाऽभावलक्षणः क्षायिकः, क्षयोपशमरूपमिश्रतालक्षणः क्षायोपशमिकः, सामान्येन पुद्गलपरिणतिरूपः पारिणामिकः। एषामेव भावानां द्व्यादिसंयोगलक्षणः सांनिपातिकः। 'त एवहवा' त्ति अथवा, त एवौदयिकादयो भावा लक्षणं भावलक्षणम्। जीवो हि नारकादिव्यपदेशहेतुत्वात् तैर्लक्ष्यत एवेति। 'तत्थुदओ पोग्गलविवागो त्ति' तत्र प्रथमस्यास्यापष्य औदयिकभावस्य कर्मपुद्गल-

विशेषा०

उत्पन्न-विनष्टव्यवहारोऽर्पितानर्पितवस्तुगोचरः

वीर्यलक्षणम्

भावलक्षणम्

॥ २१७३ ॥

विपाकलक्षण उदयो लक्षणम्, एवमन्येषामपि भावानां यथायोगं लक्षणं वाच्यम् । तच्च दर्शितमेवेति ॥ २१७३ ॥

भाष्यकारोऽपि 'तस्मिन्नुदये भव औदयिकः; तेन वा निर्वृत्तः, स एव वौदयिकः' इत्यादिकां भावानां व्युत्पत्तिं, शेषाणामौपशमिकादिभावानामुपशमादिरूपं लक्षणं च दर्शयन्नाह—

उदए सइ जो तेण व निव्वत्तो उदय एव ओदइओ। उदयविघाय उवसमो उवसम एवोवसमिउ त्ति॥

खय इह कम्माभावो तब्भावे खाइओ स एवहवा। उभयसहावो मीसो खओवसमिओ तहेवायं ॥

सव्वत्तो किर नामो परिणामोऽभिमुहया स एवेह। परिणामिउ त्ति सुद्धो जो जीवा-ऽजीवपरिणामो॥

(उदये सति यस्तेन वा निर्वृत्त उदय एवौदयिकः । उदयविघात उपशम उपशम एवौपशमिक इति ॥ २१७४ ॥)

(क्षय इह कर्माभावस्तद्भावे क्षायिकः स एवाथवा । उभयस्वभावो मिश्रः क्षायोपशमिकस्तथैवायम् ॥ २१७५ ॥)

(सर्वतः किल नामः परिणामोऽभिमुखता स एवेह । पारिणामिक इति शुद्धो यो जीवा-ऽजीवपरिणामः ॥ २१७६ ॥)

तिस्रोऽपि गतार्थाः, नवरं 'उभयसहावो इत्यादि' कर्मणो यावनन्तरोक्तौ क्षयो-पशमौ तदुभयस्वभावत्वाद् मिश्रः क्षायोपशमिको भावः । कयं कया व्युत्पत्त्या ? इत्याह—तथैवेति, क्षयोपशमावेव क्षायोपशमिकः; तयोर्वा भवः, ताभ्यां वा निर्वृत्त इति पूर्वदर्शितव्युत्पत्त्येत्यर्थः । तदेवं नामादि भावावसानं द्वादशधा संक्षेपतो लक्षणमभिहितम् । एतदेवाह निर्युक्तिकारः—'लक्खणमेयं समासओ भणियं (गा०—२१४७) इति ॥ २१७४–२१७५–२१७६ ॥ इह च प्रकृते भावलक्षणेनाधिकार इत्येतदेव दर्शयन्नाह भाष्यकारः—

सम्मत्त-चरित्ताइं मीसो-वसम-क्खयस्सहावाइं। सुय-देसोवरईओ खओवसमभावरूवाओ ॥२१७७॥

समाइएसु एवं संभवओ सेसलक्खणाइं पि। जोएज्ज भावओ वा वइसेसियलक्खणं चउहा ॥२१७८॥

(सम्यक्त्व-चारित्रे मिश्रो-पशम-क्षयस्वभावे । श्रुत-देशोपरती क्षयोपशमभावरूपे ॥ २१७७ ॥)

(सामायिकेष्वेवं संभवतः शेषलक्षणान्यपि । योजयेद् भावतो वा वैशेषिकलक्षणं चतुर्धा ॥ २१७८ ॥)

इह सामायिकं तावच्चतुर्विधम्—सम्यक्त्वसामायिकम्, श्रुतसामायिकम्, देशविरतिसामायिकम्, सर्वविरतिसामायिकं चेति । तत्र सम्यक्त्वसामायिकं चारित्रसामायिकं चेत्येते द्वे अपि सामायिके मिश्रो-पशम-क्षयस्वभावे मन्तव्ये—मिश्रः क्षायोपशमिको भावः, उपशमस्त्वौपशमिको भावः, क्षयः क्षायिको भावः, एतेषु त्रिष्वपि भावेषु यथोक्तं सामायिकद्वयं वर्तत इत्यर्थः । श्रुतमिति श्रुतसामायिकं, देशो-

॥७६३॥ विशेषा० औदयिक दिव्युत्पा सामायि चतुष्क भावेऽ तारः

परनिर्देशविरतिसामायिकम्, एते द्वे अप्येकस्मिन्नेव क्षायोपशमिके भावे वर्तेते । अत एतानि चत्वार्यपि सामायिकानि यथोक्तभावरूपत्वात्, जीवस्य धर्मैः सामायिकत्वेन लक्षणाद् भावलक्षणरूपाणि भवन्ति । एवमेतेषु सामायिकेषु संभवतो यथासंभवं शेषाण्यपि नाम-स्थापना-द्रव्यसा रूपाणि लक्षणानि योजयेत्; तथाहि–जीवद्रव्यमेतैर्लक्ष्यत इति द्रव्यलक्षणमप्येतानि भवन्ति, एवमन्यलक्षणताप्यमूषां वाच्या । यदुक्तं निर्युक्तिकृता–'अहवा वि भावलक्खण' (गा–२१४७) इत्यादि, तद्व्याख्यानार्थमाह–'भावओ वेत्यादि' । 'वा' इत्यथवा, भावतो भावविपर्येऽन्यद् वैशेषिकं विशेषरूपलक्षणं चतुर्विधं बोद्धव्यम् ॥ २१७७–२१७८ ॥

तत्र 'सद्दहण जाणणा' (गा–२१४८) इत्यादिना निर्युक्तिकृता दर्शितं भाष्यकारो व्याख्यातुमाह—

सद्दहणाइसहावं जह सामाइयं जिणो परिकहेइ। तल्लक्खणं चिय तयं परिणमए गोयमाईणं॥ २१७९

(श्रद्धानादिस्वभावं यथा सामायिकं जिनः परिकथयति । तल्लक्षणमेव तत् परिणमते गौतमादीनाम् ॥ २१७९ ॥)

पूर्वमौदयिकादिभावानामुदयो-पशमादयो लक्षणमित्येतद् भावलक्षणमुक्तम् । अथवा, त एवौदयिकादयो भावा जीवा-ऽजीवलक्षकत्वेन भावलक्षणमुक्ताः । इदं च द्विविधमपि भावलक्षणं सामान्यम्, जीवा-ऽजीवलक्षकत्वेन सर्वत्र भावात् । श्रद्धानादिकं तु विशेषलक्षणम्, सम्यक्त्वादिसामायिकेष्वेव भावात्; तथाहि–जीवादिपदार्थश्रद्धानं सम्यक्त्वसामायिकस्य लक्षणम्; आदिशब्दात् 'जाणण त्ति' ज्ञानज्ञा जीवादिवस्तुपरिच्छित्तिरित्यर्थः । सा च श्रुतसामायिकस्य लक्षणम् । 'विरइ त्ति' विरमणं विरतिरशेषसावद्ययोगनिवृत्तिः । सा पुनश्चारित्रसामायिकस्य लक्षणम् । 'मीसं य त्ति' 'मीसा य त्ति' पाठान्तरं वा । तत्र मिश्रं विरताविरतं, मिश्रा वा विरत्यविरतिर्देशविरतिसामायिकस्य लक्षणम् । ततश्चैतद् यथा श्रद्धानादिस्वभावं श्रद्धानादिचतुर्लक्षणसंयुक्तं सम्यक्त्वादिसामायिकं जिनः श्रीमन्महावीरः परिकथयति, तल्लक्षणयुक्तमेव तद् गौतमादिश्रोतॄणां परिणमतीति । तदेवमभिहितं लक्षणद्वारम् ॥ २१७९ ॥

॥ श्री विशेषावश्यकभाष्यस्य प्रथमो भागः समाप्तः ॥

